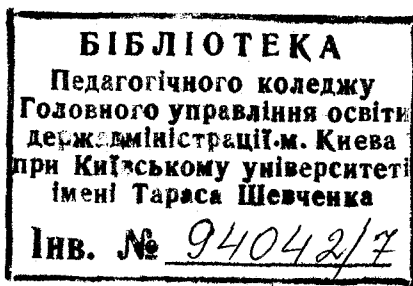

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ і ПЕДАГОГІКИ

Хрестоматія

За редакцією доктора філософських наук,
академіка АПН України, академіка НАН України
В.Г. Кременя

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
"Знання"
2005

УДК 37:93(477)(075.8)

ББК 74.03(4УКР)я73

I-89

Видано на замовлення Міністерства освіти і науки України

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист
№ 14/18.2-2387 від 10 листопада 2004 р.)*

Укладач — *О.О. Любар*, проректор з навчальної роботи Криворізького державного педагогічного університету, професор, заслужений працівник освіти України

Рецензенти:

В.О. Комаров, завідувач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету, доктор педагогічних наук, професор;

М.К. Подберезський, завідувач кафедри козацької педагогіки Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, доктор педагогічних наук, професор;

П.Ф. Романюк, проректор з навчальної роботи Житомирського педагогічного університету імені І.Я. Франка, кандидат педагогічних наук, доцент

**Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад.:
I-89 О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. — К.: Знання, 2005. — 767 с.**

ISBN 966-346-070-9

У навчальному посібнику подаються найяскравіші й найхарактерніші твори (або уривки з них) видатних українських просвітителів і педагогів, документи про школу, архівні матеріали, що свідчать про стан освіти й педагогічної думки різних часів, включаючи сучасність. Значна увага приділяється творчій спадщині вітчизняних просвітителів і педагогів ХХ — початку ХХІ ст. Всебічний аналіз наведених творів допоможе читачеві осмислити особливості розвитку рідної школи й педагогічної науки, сприятиме формуванню науково-педагогічного мислення, розширенню його педагогічного світогляду, зростанню рівня педагогічної культури.

Посібник розрахований на студентів вищих педагогічних навчальних закладів, учителів, працівників органів освіти, науковців, усіх, хто цікавиться історією української школи та педагогічної думки.

УДК 37:93(477)(075.8)

ББК 74.03(4УКР)я73

ISBN 966-346-070-9

© О.О. Любар, укладання, 2005

© Видавництво "Знання", оригінал-макет, 2005

ЗМІСТ

Вступ. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ	11
Розділ I. ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ПРО ОСВІТУ ЗА ДОХРИСТІЯНСЬКОЇ	
ДОБИ	15
Абетки писемних пам'яток, знайдених в Україні	15
Стародавнє письмо з Кам'яної Могили	16
Сергій Плачинда	17
Велесова книга	18
Дощечка "Велесової книги"	24
Праслов'янська пам'ятка XII ст. до Різдва Христового	25
Хроника Сарматии Европейской	25
Паннонское житие Кирилла	25
Азбучна молитва Костянтина Пресловського	26
Повість врем'яних літ	27
Знайомство Костянтина-Філософа (Кирила) з русичем і його князями	27
Меч коваля Людоти	28
Доісторичне "руське" письмо	28
Про руське письмо IX—X ст.	29
Притча про обрив	30
Освіта і виховання русів з опису іноземних мандрівників	
Ахмед ібн Фадланд	31
Абу-ль-Фарадж Мухаммед ібн Ябі-Якуб	31
Розділ II. ОСВІТА І ЗАРОДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВ-	
СЬКІЙ РУСІ	32
Повість врем'яних літ	32
"Изборник" Святослава	33
"Слово про закон і благодать" Іларіона	35
"Русская правда" о защите имущественных прав детей и опекунстве	37
Школа и библиотека Киево-Печерского монастыря	37

“Поучення” Володимира Мономаха	38
Іоан Грішний	39
Зі статуту Федора Студита	40
Бджола	41
Збірник афоризмів “Бджоли”	42
Давньоруські переписувачі книг про свою працю	43
Перекладна церковна література	44
З Книги приповістей Соломонових	45
Євангелія від Луки	50
Притча про сіяча	51

Розділ III. ОСВІТНІЙ РУХ В УКРАЇНІ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ ... 52

Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана	52
Духовний заповіт Василя Загоровського	53
Юрій Дрогобич	
Вступ до книги “Прогностична оцінка 1483 року”	55
Павло Русин із Кросна	
До книжечки	56
Промовляє книга, яку добуто із сховища і якій повернено давній блиск	57
Статут Львівської братської школи 1586 року. Порядок шкільний	58
Програма навчання у Львівській братській школі	61
Виступ Арсенія Еласонського, першого ректора Львівської братської школи, викладача грецької мови, перед братчиками 1586 року	62
Виховання дітей (Анонімні вірші 1609 року)	
На Злотоустого і до читальників	63
Про науку	63
Гальшка Гулевичівна	
Дарча громаді маєтку і землі під школу і монастир	64
Обітниця Петра Могили від 15 червня 1631 р. у церкві Успіння Пресвятої Богородиці	65
Заповіт митрополита Петра Могили	65
Статут Луцької греко-латино-словенської школи 1624 року	66
План організації навчання в Києво-братській колегії	69
Симон Пекалід	
Про Острозьку війну під П'яткою	69
Анонім	
Передмова до Острозької азбуки 1578 р.	70
Дем'ян Наливайко	
Вірші з книги “Ліки на оспалий умисел людський”	70
Іван Вишенський	
Книжка	72
Мелетій Смотрицький	
Тренос	74
Анонім	
Пересторога	75

Кирило Транквіліон Ставровецький	
Про створення людини, яка малим світом називається	76
Про премудрість	78
Памво Беринда	
Из “Лексикона...”	80
Матеріали про освіту в українських і білоруських землях (кін. XVI — поч. XVII ст.)	81
Вірші Віталія	
Из збірки “Діоптра, або Дзеркало”	82
Освіта і виховання українців з опису іноземних мандрівників Павло Алепський	83

Розділ IV. ОСВІТА І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА В КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАН- СЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ	84
Катерина II про обрусіння України	84
Історія русів	84
Історична довідка про утиснення української мови і школи у XVII, XVIII ст.	85
З листа уставника — ієромонаха січової школи Леоніда пану пограничному доктору Ломану	86
Єпіфаній Славинецький	
Громадянство звичаїв дитячих	86
Симеон Полоцький	
“Обід душевний” і “Вечеря душевна”	89
Інокентій Гізель	
Твір про філософію	94
Іоаникій Галятовський	
Наука, или Способ сложенія казання	98
Софроній Почаський	
Из книги “Евхаристіріон, або Вдячність”	99
Феофан Прокопович	
Духовний регламент	108
Г.С. Сковорода	
Вдячний еродій	115
Вбогий жайворонок	122
Байки	126
Лист до Михайла Ковалинського	128
Климентій Зіновійв	
О не вмюющих і о не хотящих дітей своїх учити на добрії діла	128
Інтермедія на дві персони: син із татом	129
Вірші XVIII ст.	131
Козацькі пісні	133
Приказки та прислів'я козацької доби	136
Освіта і виховання українців за описами іноземних мандрівників Жан Балюз	142
Діл V. ОСВІТА І ПЕДАГОГІКА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІО- НАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	143

Резолюція Миколи І на доповідній генерала О. Ф. Орлова про діяльність слов'янофілів	143
Циркуляр Міністерства освіти до Київського університету св. Володимира	143
Лист Т. Чацького до Коллонтая	144
Т. Г. Шевченко	
І мертвим, і живим...	144
У нашім раї на землі...	150
Из дневника	150
Прогулка с удовольствием и не без морали	151
Наймичка	151
Букварь южнорусский	157
М. І. Костомаров	
Дві руські народності	168
Книга буття українського народу	171
П. О. Куліш	
Листи з хутора	172
Простонародность в украинской словесности	177
До рідного народу	184
Маркіян Шашкевич	
Азбука і абецадло	184
О. В. Духнович	
Народна педагогія	189
М. І. Пирогов	
Питання життя	194
К. Д. Ушинський	
Про користь педагогічної літератури	198
Про народність у громадському вихованні	211
Праця в її психічному і виховному значенні	221
Рідне слово	230
Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології	237
Дмитро Пильчиков	
Про викладання українською мовою в недільних школах	246
Освіта і виховання українців за описами іноземних мандрівників	
Йоганн Георг Коль	248
Карл Владислав Зап	248
Христоф-Вільгельм Хегельмаєр	249
Розділ VI. ШКОЛА І ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПРОСВІТИТЕЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.	255
Валуевский циркуляр 1863 года	255
Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова	256
Циркулярное распоряжение Главного управления по делам печати Григорьева 1876 г.	257
Сообщение попечителя Киевского учебного округа Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору	258
Сообщение Митрополита Киевского и Галицкого Флавиана Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору	259

З секретного листа полтавського губернатора Багговут до міністра внутрішніх справ Росії	261
Обращение Киевской украинской студенческой громады ко всем киевским студенческим организациям	262
Історична довідка про утиснення української мови і школи у XIX ст.	267
М.П. Драгоманов	
Листи на наддніпрянську Україну	267
По вопросу о малорусской литературе	269
Чудацькі думки про українську національну справу	269
Неправда — не просвіта	271
Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)	271
Турки внутренние и внешние	274
Б.Д. Грінченко	
Якої нам треба школи	275
Екзамен	282
Учителям	287
І.Я. Франко	
Чого хоче “Галицька робітницька громада”	287
Наші народні школи і їх потреби	290
Попереднє слово до “Жнижки приказок про те, як належить поводитися з дітьми”	295
Учитель	296
Пісня руського бурсака	305
А.П. Свидницький	
Люборацькі	305
Ю.А. Федькович	
Лист до редакції журналу “Правда”	313
До Омеляна Партицького	314
Леся Українка	
Волинські образки	314
Лист до А.С. Макарової	319
Коли втомлюся я життям щоденним... ..	320
М.М. Коцюбинський	
Школьное дело	321
П.А. Грабовський	
Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії	324
Децо про освіту на Україні	330
До школи	331
І.С. Нечуй-Левицький	
Хмари	332
Педагогічна проява в російській народній школі	332
А.Ю. Кримський	
Спогади про Колегію ім. Павла Галагана	335
А. Петрищев	
Из заметок школьного учителя	337
Статут товариства “Просвіта” про завдання діяльності	341
“Просвіта” про українські народні заповіді	342

Розділ VII. ОСВІТНИЙ РУХ ЗА ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	343
З декларації Генерального секретаріату України	343
II Всеукраїнський учительський з'їзд (10—12 серпня 1917 р.) про організацію нової школи	344
Постанова Першого Всеукраїнського професійного учительського з'їзду	346
Постанова Міністерства народної освіти УНР про всенародне навчання	346
Відомість про розбудову й поширення освіти в Україні (1917—1919 рр.)	347
М.С. Грушевський	
Шкільна мова	348
Не дозволити!	349
* Колишня освіта і теперішня темнота	349
За український університет	351
І.І. Огієнко	
Наука про рідномовні обов'язки	352
Історія українського правопису	355
Софія Русова	
* Дидактика	358
Марія Грінченко	
Школи, де вчителював Борис Грінченко	369
Яків Чепіга	
Завдання моменту	375
Д.І. Дорошенко	
Про українізацію шкільництва	377
Степан Сірополко	
Народна освіта на українських землях і в колоніях	379
Розділ VIII. ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УРСР	384
Постанова Народного комісаріату освіти УРСР “Про середню школу”	384
Декрет РНК УРСР “Про організацію робітничих факультетів” ...	385
Постанова ВУЦВК і РНК УРСР “Про проведення загального навчання”	386
З постанови Раднаркому УРСР “Про шкільну мережу загаль- ного навчання”	387
Положення про забезпечення рівноправності мов та про спри- яння розвитку української культури	388
О начальной и средней школе (Из Постановления ЦК ВКП(б) от 25 августа 1931 г.)	390
Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе (Постановление ЦК ВКП(б) от 25 августа 1932 г.)	393
Об учебниках для начальной и средней школы (Из Постановления ЦК ВКП(б) от 12 февраля 1933 г.)	399
О педологических извращениях в системе наркомпросов (Постановление ЦК ВКП(б) от 4 июля 1936 г.)	400

С.В. Васильченко	
Записки вчителя	403
Комплекси	409
З життя трудшколи ім. І. Франка в Києві (№ 61)	411
Т.Г. Лубенець	
Про покарання в дитячому віці і шкільну дисципліну	412
М.О. Скрипник	
Путиами перестройки (Проблеми культурного строительства национальности Украины)	421
В.П. Затонський	
Устранить недостатки в школе	422
О.Ф. Музиченко	
Какой должна быть школа?	424
М.Ф. Даденков	
Организація навчальної роботи в школі	427
А.С. Макаренко	
Проблеми шкільного радянського виховання	431
* Деякі висновки з мого педагогічного досвіду	436
Про батьківський авторитет	440
С.Х. Чавдаров	
Своєрідність процесу навчання	445
Г.Г. Ващенко	
* Загальні методи навчання	448
Виховний ідеал	458

Розділ ІХ. РАДЯНСЬКА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА У ДРУГІЙ ПОЛО-	
ВИНІ ХХ ст.	463
Із програми Комуністичної партії Радянського Союзу в галузі народної освіти	463
З Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки	465
З Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки про народну освіту	465
Зі Статуту середньої загальноосвітньої школи	478
З Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи	479
Історична довідка про утиснення української мови і школи в країнах соціалістичного табору	481
Г.С. Костюк	
Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості	482
В.О. Сухомлинський	
* Серце віддаю дітям	494
Павлівська середня школа	507
Як виховати справжню людину	512
В.А. Онищук	
Типи, структура и методика урока в школе	514
І.О. Синиця	
Педагогічний такт і майстерність учителя	519
Педагогічний такт — спеціальне уміння	524

О.Я. Савченко	
Дидактичні умови розвитку пізнавальної самостійності молодших школярів	530
М.Г. Стельмахович	
Українська національна школа і народна педагогіка	534

Розділ X. УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА І ОСВІТА ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ 539

Володимир Шаян	
Сковорода й духове обличчя України у XVIII сторіччі	539
Є. Жарський	
Українська Виховна Система	551
Ю. Гаєцький	
Роля братств у культурному відродженні України в XVI—XVIII ст.	552
Леся Кисилівська-Ткач	
Учитель української літератури	555
Володимир Радзикович	
Під брязкіт козацької зброї	557
Євген Федоренко	
Демократизм як провідна ідея в становленні національної освіти	558
Б.І. Лончина	
Школи в Україні	566
Шкільні підручники, видані Шкільною радою	574

Розділ XI. ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ

ДЕРЖАВІ	577
Закон України “Про освіту”	577
Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”)	600
Закон України “Про загальну середню освіту”	623
Національна доктрина розвитку освіти	644
Концепція педагогічної освіти	658
Про запровадження 12-бальної шкали оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти	670
Концепція національної системи освіти	674
В.Г. Кремень	
Національна освіта як соціокультурне явище	685
Зміст освіти й дидактична стратегія	693
Педагогічна освіта України — важливий чинник підвищення ефективності навчання	699
Філософія освіти	709
Загальноцивілізаційні зміни: яким бачиться у їх контексті розвиток освіти в Україні	715
С.М. Ніколаєнко	
Вища освіта і наука — найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку	730
В.А. Юценко	
Ви еліта нації, на яку сьогодні покладаються величезні надії	747
Турбота про вчителя — надія на майбутнє	756

Вступ

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

Протягом багатьох століть український народ створив оригінальну систему духовних цінностей, у структурі якої чільне місце займає педагогічна культура, мудрий досвід навчання й виховання підростаючих поколінь. У зв'язку з тим, що наш народ тривалий час перебував у колоніальній залежності від інших держав, боровся за свою волю і незалежність, українська школа традиційно є носієм демократичної освітньо-педагогічної ідеології. Вітчизняна педагогіка сповідує ідеї народності, гуманізму, національного виховання, гармонійного розвитку особистості, доступності освіти, всебічної уваги і поваги до дітей, підготовки їх до життя, до практичної діяльності тощо. Вона завжди приймала естафету від родини і спільно з нею ростила хліборобогосподаря своєї землі, козака-лицаря, оборонця від напасників, аристократа духу, який над усе цінує волю, гідність, вірність рідній землі. Гуманістична спрямованість рідної школи забезпечувала високий рівень національної освіти, яка в певні періоди розвитку перевершувала за своїм змістом досягнення європейської школи і науки.

Провідна роль в українській школі завжди належала народному вчителю, бо, за влучним висловом Івана Франка, “учителем школа стоїть”. За допомогою засобів рідної мови, народної педагогіки він готує молоде покоління до засвоєння і наслідування культури свого народу, його духовності, здійснює його етнізацію, знайомлячи з вітчизняною історією, фольклором, літературою, мистецтвом, звичаями, традиціями, обрядами, родинно-побутовою культурою, народними ремеслами, символікою тощо. По суті народний вчитель продукує творців матеріальних і духовних цінностей українського народу, будівничих та захисників України.

Учитель виконує найвідповідальнішу і найпочеснішу місію в суспільстві, народ, держава доручили йому своє майбутнє, свою долю.

Золотим фондом української педагогіки є педагогічні погляди вітчизняних просвітителів. Їхні педагогічні ідеї щодо виховання нових національно свідомих поколінь молоді, відтворення й нарощування фізичного, інтелектуального, духовного потенціалу українського народу покладено в основу концепції

національної системи освіти та виховання, яка втілюється в практиці сучасної школи, знайшла своє відбиття в Законі України “Про освіту”, Державній національній програмі “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, нормативних документах Міністерства освіти і науки України.

Щоб втілити мету, завдання, пріоритети і принципи, накреслені законодавством України, II Всеукраїнським з’їздом працівників освіти, сучасному вчителю потрібно володіти високим рівнем педагогічної культури, вміти виконувати основну соціальну функцію виховання інтелектуальної, духовно багатой, фізично здорової особистості, відданої інтересам свого народу і держави. Опанування майбутніми вчителями української педагогічної культури не можливе без ознайомлення з педагогічною творчістю видатних українських просвітителів, багатовіковим досвідом національної школи.

У радянські часи історія педагогічної думки і освіти України в педагогічних навчальних закладах не вивчалася, що негативно позначалося на професійній підготовці вчителя. Тож не дивно, що випускники радянських педагогічних інститутів та училищ не були обізнані з досвідом діяльності рідної школи, із педагогічними поглядами визначних просвітителів і педагогів П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Огієнка, С. Русової, Г. Ващенко, А. Волошина та ін. Московськими навчальними програмами з історії педагогіки передбачалося поверхове ознайомлення тільки з творчістю українських просвітителів Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка поруч з представниками педагогічної думки інших народів СРСР (С. Орбеліані, М. Ахундов, Х. Абовян, Я. Колас, І. Чавчавадзе, Ф. Крейцвальд, І. Алтинсарин та ін.)¹. І взагалі, вивчення української педагогічної думки і школи у ХІХ—ХХ ст. обмежувалося одним реченням цієї програми: “Особенности развития школы у отдельных народов”. Робилося це з метою, аби студенти педагогічних навчальних закладів не опановували рідну педагогічну культуру, а формувалися як вчителі на зразках зарубіжної, насамперед російської, педагогіки. Такі вчителі не усвідомлюють педагогічних набутоків своєї нації, у них немає національної свідомості, їм властиве почуття меншовартності, принизливе запопадництво перед зарубіжним, вони не можуть повноцінно виховувати сучасної української молоді.

Докорінно змінюється стан підготовки учительських кадрів у незалежній Україні.

У 1992 р. з’явилася програма з історії педагогіки України, рекомендована комісією з загальної педагогіки та психології Науково-методичної ради Міністерства освіти України (протокол № 1 від 13 лютого 1992 р.). Укладачами були С. Бабишин, Я. Бурлака, М. Стельмахович, Ю. Руденко. У 1998 р. науково-методична комісія з педагогіки Науково-педагогічної ради Міністерства освіти України рекомендувала педагогічним навчальним закладам України програму з історії української школи і педагогіки (укладачі В. Бондар, О. Любар, М. Трофанова, Д. Федоренко, І. Шапошнікова) (Педагогіка національної школи України: Збірник програм для студентів спеціальності 7.01.01.04 — початкове навчання. — К., 1998).

¹ Программы педагогических институтов. — Сборник № 22. — 1987.

У 1993 р. Я. Бурлака, Ю. Руденко, М. Стельмахович, а в 1999 р. Л. Вовк укладають програми з історії педагогіки, частина з яких присвячена історії української школи і педагогіки. Є й інші проекти програм. Ці програми рекомендовані, але у багатьох педагогічних закладах їх не дотримуються. Тому історія української школи і педагогіки викладається безсистемно, як вважає за можливе лектор, виходячи зі своїх політичних орієнтирів, поверховості знань з історії вітчизняного шкільництва тощо.

Особливо непокоїть те, що навчальний матеріал з історії української педагогіки окремими педагогами висвітлюється без глибокого аналізу педагогічних процесів, без виділення специфічних ознак, притаманних розвитку школи. Студенти не усвідомлюють людино-, народо- і державотворчої функції національної школи. І, відповідно, процес формування у них професійного світогляду, національної свідомості, духовності проходить неадекватно щодо можливостей навчального матеріалу. Опанування майбутніми вчителями української педагогічної культури ускладнюється ще й тим, що сьогодні є проблема з навчальною літературою: її обмаль, а в окремих закладах зовсім немає. Ще гірші справи з першоджерелами, оскільки за радянських часів праці багатьох видатних українських просвітителів не видавалися, були забороненими. В незалежній Україні державі відбувається повернення народу добрих імен та їхньої творчості.

З'являються окремими виданнями твори, збірники праць, у педагогічних журналах друкуються статті, уривки з доробку педагогів і просвітителів, чий праці були недоступними студентам, вчителям. На жаль, більшість цих першоджерел видаються невеликими тиражами, і студент натрапляє на труднощі, коли виникає потреба скористатись ними.

Укладаючи цей навчальний посібник, ми брали до уваги виняткову роль першоджерел у формуванні педагогічної культури вчителя, розвитку його науково-педагогічного мислення, педагогічного світогляду, виробленні у майбутнього вчителя творчого підходу до використання історичного матеріалу в практичній діяльності.

Вивчення досвіду вітчизняної школи, діяльності й педагогічної творчості великих українських просвітителів М. Смотрицького, П. Могили, Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, О. Духновича, К. Ушинського, М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка, І. Огієнка, С. Русової, Г. Ващенко, А. Волошина, В. Сухомлинського та багатьох інших сприятиме усвідомленню студентами, вчителями ролі вчителя у суспільстві, формуванню переконання в тому, що український вчитель був, є і завжди буде носієм, будителем духовності свого народу.

У майбутніх вчителів зросте інтерес до вчительської професії, посиляться пізнавальна активність, спрямована на оволодіння педагогічною культурою, сформується готовність до наслідування кращих освітянських традицій українського народу.

Матеріали навчального посібника подаються у хронологічному порядку за розділами:

- Писемні пам'ятки про освіту за дохристиянської доби;
- Освіта і зародження педагогічної думки в Київській Русі;
- Освітній рух в Україні литовсько-польської доби;
- Освіта і педагогічна думка в Козацько-гетьманській республіці;

- Освіта і педагогіка в період українського національного відродження;
- Школа і педагогічна творчість українських просвітителів другої половини XIX ст.;
- Освітній рух за часів національно-визвольних змагань українського народу;
- Освітньо-педагогічні перетворення в УРСР;
- Радянська школа і педагогіка у другій половині XX ст.;
- Українська школа і освіта поза межами України;
- Школа і педагогіка в незалежній Українській державі.

Таке упорядкування матеріалів відображає розвиток теорії та практики виховання юних поколінь від дохристиянських часів до сьогодення і відповідає вимогам чинних навчальних програм з історії вітчизняної педагогічної думки. Ці матеріали рекомендується використовувати студентам під час роботи над засвоєнням змісту лекцій, самостійної роботи з підготовки до семінарських знань, при написанні рефератів, курсових і дипломних робіт, при проведенні студентських наукових досліджень.

Матеріали стануть у пригоді вчителям у їхній науково-дослідній діяльності, роботі з підвищення рівня професійної кваліфікації, розширення ерудиції, педагогічної майстерності.

Висловлюю щире подяку О.С. Мельничук, Р.О. Любар, О.Б. Федоренко за допомогу у підготовці матеріалів до 3-го розділу “Освітній рух в Україні литовсько-польської доби”.

*Укладач О.О. Любар, професор,
заслужений працівник освіти України*

Розділ I

ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ПРО ОСВІТУ ЗА ДОХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБИ

АБЕТКИ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК,
ЗНАЙДЕНИХ В УКРАЇНІ
(класифікація В. Хитрука)

1	2	3.1	3.2	3.3	3.4	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3.1	3.2	3.3	3.4	4	5	6	7	8	9	10
А	ΔΥ	Ж	⚡	⚡	⚡	ΔΔ	ΔΔΔ	ΔΔ	ЖЖЖ	Υ	ΛΥ	ΥΥ	М	М					М	М	М	Υ	Δ	Ж	Ж
Б	БВ			⚡	⚡	В	В	ΥΥ	ΔΔ	ЖЖ	Ж		Н	Н	Ж	⚡	⚡	⚡	Н	Н	Н	Ж	Ж	Ж	Ж
В	У	⚡	⚡	⚡	ϕ	ВФФ	В°	ϕ		Р	В	В	О	П	⚡			⚡	σ	Ω	Ω	ϕ	Δ	Δ	Δ
Г	⚡			⚡	Г	Г(Г)	Г(Г)		⚡				Р	Р				⚡	Р	Р	Р	⚡	⚡	⚡	⚡
Д	⚡			⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	С	С	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
Е	⚡		⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Т	Т	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
Є	⚡		⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	У	У	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
Ж	⚡		⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Ф	Ф				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
З	⚡				⚡	⚡		⚡					Х	Х	⚡			⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
І	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Ц	Ц				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
И	⚡				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Ч	Ч	⚡			⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
І	⚡				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Ш	Ш				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
Й	⚡				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Щ	Щ	⚡			⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
К	⚡	⚡		⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Ь	Ь				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
Л	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Ю	Ю				⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡
Л	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	Я	Я	⚡			⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡

1. Сучасна українська абетка.

2. Вортничий буківарій. XX—XIII ст. до Різдва Христового.

Трипільські літери:

3.1. 3000 років до Різдва Христового;

3.2. 3000—2700 років до Різдва Христового;

3.3. 2100 років до Різдва Христового;

3.4. 1000—500 років до Різдва Христового.

4. Письмо оріїв-індоєвропейців. II—I тис. до Різдва Христового.

5. Всескитська (скіфська) абетка (пелазготрипільців): Ольвія, Пантікапей, Херсонес. II—I тис. до Різдва Христового.

6. Абетка скитів (скіфів). I тис. до Різдва Христового — I тис. після Різдва Христового.

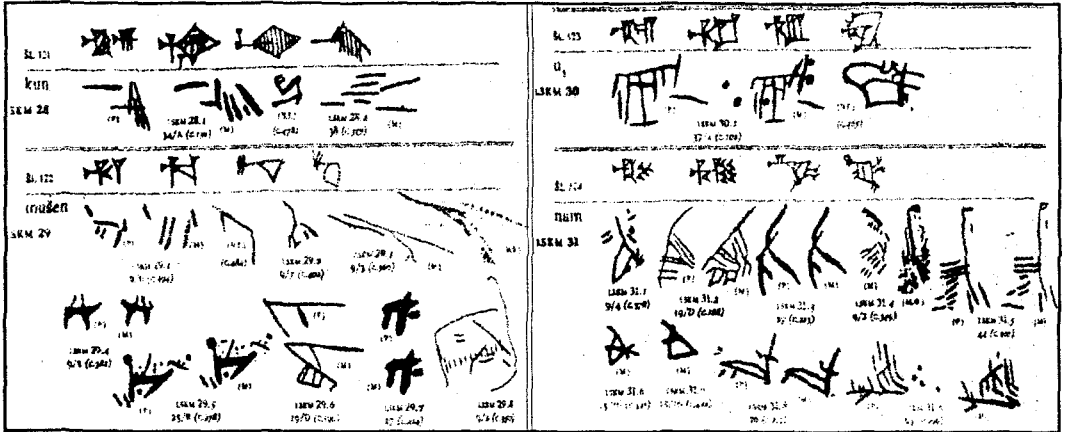
7. Причорноморська знакова система. I тис. до Різдва Христового.

8. Руни енісейські. I тис. до Різдва Христового.

9. Руни орхонські. I тис. до Різдва Христового.

10. Діванагарі (9 абеток Індії). I тис. до Різдва Христового.

СТАРОДАВНЄ ПИСЬМО З КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Сторінка силабарію (принципи дешифрування); загальний вигляд окремих панно

Кифишин А. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII—III тысячелетий до н. э. — К.: Оратта, 2001 — Т. 1. — 896 с

СЕРГІЙ ПЛАЧИНДА

Ось вона, пуповина земної цивілізації

Нарешті заговорила Кам'яна Могила під Мелітополем — найдавніша культурна пам'ятка. Прочитано найперше письмо Людини. Розшифрував написи Анатолій Кифішин. Українські письменники висувають працю Кифішина на здобуття Нобелівської премії.

Кам'яна могила нарешті “заговорила”

І озвалася до нас вона — завдяки титанічній праці Кифішина — з глибини VI тисячоліття до н. е. Тобто на три тисячі років раніше, ніж з'явилися єгипетські піраміди. Але й сьогоднішні підручники для школи з історії Стародавнього світу (О. Бандрівського, а також О. Шалгінової та Б. Шалгінова тощо) починають свої розповіді з Єгипту. А годилося б — з Оратти на Дніпрі. З тієї Оратти, де винайшли колесо й плуга, приручили коня і викарбували в печерах і гротах Кам'яної Могили перші письмена.

“Радісно плуг ріже...”

Се одне з прочитань Кифішина. Скільки поезії й філософії у сих трьох словах! На який високий рівень інтелектуального розвитку підносять вони наших предків. Юрій Шилов позначає сей напис ШОСТИМ тисячоліттям до н. е. Отже, вже тоді був плуг у оріїв-орачів. І було обожнювання землі.

А ось ще фрагмент напису, що його дешифрував Кифішин: “ЯКЩО РУКА СТЕПІВ...” (3-й блок). Що ж, письменник з доброю уявою може писати баладу чи навіть історичну повість “Рука степів” — про вождя, що об'єднав степові племена.

Хвилює і такий напис: “(на) СВЯЩЕННОМУ ПАГОРБІ УТУККУ (з) АРАТТИ”. Тобто раніше, ніж назва першої держави в світі — Оратта (Аратта) на Дніпрі — була закарбована в шумерських табличках III тисячоліття до н. е. Її ім'я зголосила Кам'яна Могила на три тисячі років раніше. А “утукку” чи не одна з давніх назв українців?

Випущено перший том. Будуть ще два томи відкриттів, нових дешифрувань. Адже, підкреслив Ю. Шилов у своєму виступі, перші підходи до писемності Кифішин простежує з 35 тисячоліття до н. е. Кам'яна Могила — унікальне в світі геологічне утворення. Тут у написах відбита й доба мисливців на мамонтів. Тому, підкреслив Ю. Шилов, КАМ'ЯНА МОГИЛА Є ЗАРОДКОМ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.

Столиця. — 2001. — № 43 (391). — 26 жовтня — 1 листопада.

БІБЛІОТЕКА

Педагогічного коледжу
Головного управління освіти
держадміністрації м. Києва
при Київському університеті
імені Тараса Шевченка

Інв. № 94042/7

ВЕЛЕСОВА КНИГА

(Переказ. Переклад Б. Яценка)

1*

Даремно згадали доблесні наші старі часи, бо куди йдемо — невідомо. Оглядаємося і говоримо, що соромимося знати Наву, Праву і Яву (Нава — світ померлих; Права — закони, порядок; Ява — реальний світ).

Дажбог створив нам яйце, “що є світ — зоря, яка нам сяє”. У тій безодні він повісив землю нашу, щоб там удержувалася.

Душі пращурів світять нам зорями від Іру (Ір — слов’янський рай).

Греки напали на Русь, “чинячи злеє в ім’я богів”, так що ми не знали, куди тікати і що робити.

Права таємно уложена Дажбогом, “а по ній, як пряжа, тече Ява” і створює життя наше. А коли вона відійде, настає смерть. “Ява тече і твориться в Праві”, тобто реальне життя проходить за певними законами. Після них іде Нава — світ померлих, потойбічний світ. Усе йде по колу, тому ми повинні знати своє минуле: “Поучившись старому, зануримо душі наші в нього, бо є то наше, яко се бо уже найшло на коло нам”. Бог дав нам силу, і не треба її марнувати, бо душі пращурів дивляться на нас “і там з жалю плачуть і виказують нам, що не берегли ми Праву, Наву і Яву”. Не тільки не берегли, а й глузували, тому не достойні бути Дажбожими онуками. Отож, треба молитися, щоб мати чисті душі і тіла, мати спільне життя з праотцями нашими, які злилися з богами воедино.

Ми Дажбожі онуки по розуму, а розум “великий божий є єдиний з нами”. Тому ми творимо й говоримо з богами воедино. Бренним (скороминущим) є життя наше, та й ми самі також.

2А

“Чоловік, що тримає дім, не правий, якщо лише заявляє про права; і правий, якщо слова його з ділами збігаються”. Здавна сказано, щоб ми творили добро. “Як і діди наші казали: тут є і буде так же”. Але за часів злославних Русь була побита рукою ворожою, і злочини творилися, а князь тоді немічний був, то ж послав на битву своїх синів. А ті варягам піддалися, знехтувавши рішення віча.

“Тому ж бо ми розторгнуті і в неволю взяті”. І коли говоримо, що маємо своїх князів, то це не так.

Ходили до південних країв, щоб узяти землю для себе і для дітей своїх, але там греки напали на нас, бо ми посягалися на їхню землю.

Була січа велика, яка тривала багато місяців. “Стократ починала Русь” і стократ була розбита від півночі й до півдня. “Отож худобу повели праотці наші і були отцем Орієм (міфічний предок слов’ян з середини I тис. до н. е.) до краю руського ведені, тому що завжди там перебували”.

Багато злигоднів приніс ранній холод. Наші предки оселилися “огнищанами на землі руській”, а незабаром прийшли варяги і забрали землю до рук своїх від хозарів, і ті відробляли в неволі.

* Номер дощечки.

“Був народ родичем з ільмерцями, з єдиного кореня роди наші. Хто прийшов пізніше на Руську землю, то і селився серед ільмерців, бо суть братчики наші і подібні до нас, і в небезпеці обороняли нас од зла”.

Ільмерці мали віче, і що воно вирішить, то так і повинно бути. Князів собі обирали. Ми ж їм допомагали, тому що “зілля бо знали робити, посуд печений у вогнищах — і суть бо гончарі умілі”. Ільмерці ж добре вміли землю орати і доглядати худобу.

А коли на нас напав злий рід, ми змушені були відійти в ліси. Там і живемо, навчившись звіра ловити і рибалити, “от страху уклонившись”.

4Г

“А йдемо куди — знаємо: по землі на гори і в луку моря”. І кожного дня звертаємо свій погляд на богів, яких звемо Перун, Дажбог, Хорс та іншими іменами. Співаємо славу богам і живемо їхньою милістю.

У Сурожі вороги наші, які “у темній ямі повзають і погрожують нам хворобами, Маром-Марою (Мар-Мара, Мар-Морія — зла сила у Наві) і кінцем життя всім”.

Хай з’явиться бог сильний і б’є пільму мечем-блискавкою, щоб та здохла і “ссяйво світить на нас і до нас і видно всім”. Перша слава Сурію, який прогонить зло.

Зле тюркське плем’я дасуво (тюркські племена) напало на пращурів наших, і багато людей було забрано в полон та і померло немало. Тоді Ор-старотець сказав, щоб ми йшли від тієї землі, де хуни (тюркські племена) братів наших убивають і худобу крадуть: “А підемо до іншої землі, в якій течуть меди і молоко, і та земля є”.

Вирушили всі і троє синів Орієвих — Кий, Пащек і Горовато, від яких виникли потім три славні племена. “Сини були хоробрі, вожді дружинам”.

Отже, сіли на коней і рушили. За ними їхали молодші дружини, йшла худоба — корови, бики й вівці, їхали діти, діди, матері, жінки. І так просувалися до півдня, мечами разячи ворогів. Дійшли до Гори великої, до долини трав’янистої, багатой злаками. “Там і оселився Кий, що був засновником Києва”. І став це престол руський. Багато крові коштував той похід слов’янам. Але анти не зважали на зло і йшли, куди Ор вказував. “Бо кров є свята. А кров наша про те каже, що ми русичі всі”.

Вороги кажуть, що немає у нас доблесті. Але то неправда. Ми походимо від отця Орія, і “той час од часу народжується серед нас”. “Не забудемо також ільмерців, які нас охороняли. Були не окремі, а з нами злилися і кров свою давали і за нас”.

Колись давно були на Русі хозари, нині варяги, ми ж русичі, аж ніяк не варяги.

Треба залишити молоко в травах на ніч, потім додати до нього щавелю і ті трави, про які говорили праотці, дати настоятися. Потім пити тричі і п’ять разів щодня на славу богам. Це наше старе почитання (вшанування) богів, яке пов’язуватиме і нас між собою.

Ні Мара, ні Морока не сміємо славити, бо ті диви (злі духи) є нашим нещастям. Діди ж наші в небесах...

“Од Ора були наші отці спільно з борусами до приходу на райріку, на Дніпро, і до Карпатської держави”.

Родами ті правили від імені родичів і віча. І всякий рід називався іменем своїх родичів, які правили і звідки прийшли до Гори також. А князі й воєводи-отці водили людей битися з ворогами на славу Перуна. Дажбог допомагав нам і була “держава руська од русів”. І борусичі билися постійно з ворогами, які нападали на них, як римляни та готи.

А тут ще Германаріх (готський князь IV ст.) прийшов і напав на нас. Отож, ми були розбиті римлянами і настигнуті готами, і лишилися “між двома вогнищами тліти і згорати”.

Настала й інша велика біда: жнива наші спалені, нічого не лишилося, окрім диму і попелищ.

Тут прилетіла до нас Птиця божеська і сказала, щоб ми відійшли на північ і напали на ворогів, коли ті підуть на наші села. Так і зробили. Удали, що йдемо на північ, а потім напали на ворогів і розбили їх. Подолавши неприятеля, пішли й стали станами по Дунаю. Але тут римляни напали на нас, багатьох побили, та й самих їх загинуло немало.

Великі сніги, холоди мучили наших людей. Стаючи втікачами, залишалися без усього, багато натерпілися, бо хотіли незалежності і за неї боролися.

7А

“Слава богам нашим!

Маємо істинну віру, що не потребує людської жертви. А тая се діє у варягів, які завжди приносили її, іменуючи Перуна Паркуною”. Ми ж даємо польову жертву від трудів наших — просо, молоко, тук. На коляди і русалії в день весняний і честь Красної Гори (свято на честь приходу слов’ян до Карпат у VII ст. до н. е.) заріжемо ягня в жертву.

На честь гір Карпатських називався наш рід у той час карпини. А стали жити в лісах, то мали назву древичі, а в полі знаходилися, то й звалися полянами.

Греки наговорювали на нас, що приносимо в жертву людей. “А то брехлива річ, бо не відповідає істині; у нас інший звичай”. “І той, хто хоче іншого вразити, рече зле, а нерозумний не бореться проти цього; а й так є, що інший говорить так само”.

Старійшини роду венедського судили родичів біля Перунового дерева. В той день відбувалися ігрища. Юнаки показували свою силу, бігали, співали, танцювали на честь староотців.

Огнищани ходили на полювання, приносили дичину, яку староотці ділили між рештою людей. Волхви приносили жертву богам, хвалили і славили їх.

Були часи, коли готи та новоявлені варяги вибирали наших отців князями, і ті вели юнаків до січі лютої.

Римляни поглядали на нас і задумували зле. А потім посунули возами і залізною зброєю. Ми довго билися і відігнали їх від землі своєї.

7Б

“І римляни, знаючи, які ми відважні, коли боремося за життя, полишили нас”.

“Так і греки хотіли підкорити нас біля Хорсуна, і билися ми проти рабства нашого. І була та боротьба і битва велика тридцять літ; і ті лишили нас у спокої”. Тоді греки прийшли на наші торги міняти корови на масть (ароматичні масла, парфуми) і срібло, які потрібні жонам і дітям. Отак і торгуємо до цього часу, хоч греки намагалися знайти в нас слабіну й повернути в неволю. “А тому не послабляймося і не дамо землі нашої, як і землі Трояні (слов’янська держава на Дніпрі) не дали римлянам”.

Ми, як і отці наші, не дамо в наругу Дажбожих онуків. Ось у синє море скинули з берега готів і проспівали над ними переможну пісню хвали.

“І Мати співала, тая красна птиця, яка несла пращурам нашим огінь до домівок їхніх”. (Мати-Птиця — мати, Мати-Слава — священний птах, тотем народу, наймовірніше — лелека).

Боги дали нам силу, і ми порубали ворогів, залишивши їм ганьбу. “То ж глянь, народе мій, який ти захищений і численний, і не збочив із-за втрат своїх, і не спустився до ряду”. Ми ворогів прогнали, біди позбавилися, щоб життя інакше мати. “Ми стали гордими і не уникали ворогів”. Ще тяжчою буде їхня поразка. Ось уже тисячу п’ятсот літ, як ми ведемо численні війни і битви.

7В

Ми змогли відбитися від ворогів, то робімо так і далі. З нами наші боги, як і з отцями нашими, коли вони ходили на римлян. Колись готи об’єдналися з гунами проти нас, але Русь забрала свої сили і розбила їх, утворивши край Антів і місто Київ.

Сьогодні ж запеклося кров’ю наше серце. “Од ранку до вечора ходимо й ізронуємо сльози осуду свого”. Ми жили німими в той час, але знали, що настане година і підемо в січі на ворогів — чи то греків, чи гунів, щоб їх “захомутами і стриножити”.

І не стане у нас ворога, “як мерзості перед очима нашими”.

Галаріх заплатив за те, і маємо примусити Хорсун заплатити “за сльози дочок наших уведених і синів, у рабство взятих”. І плата та буде не срібною, не золотою, а відсіченими головами.

7Є

Перун іде і головою золотою трясє, посіваючи небо блискавками. “А Мати-Слава співала про труди наші ратні”. Ми маємо послухати і прагнути до битви лютої за Русь нашу і святих отців наших. Мати-Слава сяє до хмар, як сонце, і віщує перемоги й загибель. А ми того не боїмося, бо є життя земне, але вище є життя вічне. І мусимо дбати про вічне, бо земне проти нього — ніщо. Ми на землі згинемо, зникнемо в пійтмі, ніби ніколи і не існували на ній. Тільки слава залишиться до кінця земного й іншого життя. “То чи нам боятися смерті, коли ми нащадки славних!”

Дажбог народив нас від корови Замунь, і були ми кравенці й скіфи, анти, руси, боруси і сурожці. І тако стали діди русове.

І тут маємо знати, що збирається рід руський в десятки, а десятки — в сотні, щоб напасти на ворогів і побороти їх.

“Течуть ріки великі на Русі. І журчать вони, повноводні, співи стародавні про тих бояр, що не боялися до полів проти готів виходити і багато літ битися за вольність руську”.

Вони були славні й не берегли навіть свого життя. Так сказала їм Берегиня. І б'є крилами Мати-Слава наша і говорить нащадкам про тих, що ні грекам, ні варягам не піддавалися. Та птиця розповідає про героїв боруських, які упали коло Дунаю від рук римлян, і ті без тризни полягли. Розповідали також і голубки-дівоньки, як загинули вони у славі, не залишивши землі своєї ворогам.

“То хіба ми не синове їхні, не нащадки?” Так не залишимо землю нашу ні варягам, ані грекам. Тут зоря красна йде до нас, як жона благая, і молока дає, додаючи сили і кріпості двожильної. Та зоря сонце провіщає. Вісники на конях скачуть до заходу сонця, щоб управити його човен золотий до ночі й віз з волами сумирними привезти по степу синьому. Там і ляже сонце спати на ніч.

Коли день прийде до вечора, вдруге скачуть у Яві й говорять сонцю, що віз і воли ждуть його на Молочній стезі (Молочний шлях, Чумацький шлях (пізніше)). Як тільки зоря проллється в степи, покличе нас Мати, щоб ми поспішили.

“І Мати співала, тая красна птиця, яка несла пращурам нашим огінь до домівок їхніх”. (Мати-Птиця — мати, Мати-Слава — священний птах, тотем народу, наймовірніше — лелека).

Боги дали нам силу, і ми порубали ворогів, залишивши їм ганьбу. “То ж глянь, народе мій, який ти захищений і численний, і не збочив із-за втрат своїх, і не спустився до ряду”. Ми ворогів прогнали, біди позбавилися, щоб життя інакше мати. “Ми стали гордими і не уникали ворогів”. Ще тяжчою буде їхня поразка. Ось уже тисячу п'ятсот літ, як ми ведемо численні війни і битви.

16

Цю книгу присвячуємо Велесу, нашому богу, в якому вся сила. У давні часи був чоловік, благий (добрий, пристойний) і доблесний, шанований на Русі. Мав жону і дві дочки. Мали вони худобу: корів і багато овець. Жили в степах, і не було чоловіків для їхніх дочок.

Той чоловік молив богів, аби вони не допустили згасання роду. Дажбог почув ту молитву і дав прохане: “Тут-бо Велес отроча (дитину) несе йому”.

То ж восхвалимо бога нашого!

37А

Попереджає Мати-Птиця, що браманове ідуть на нас. Роги на чоло натягають і нападають на нас. Туга велика в нашім краї, як дими степи наповнили до неба. І жаль плаче за нами. Мати просить всесвітнього дати вогонь для вогнищ наших, і той прибав з допомогою, кинув свою міць на ворогів. Відступили нападники, рушили до морських берегів і взяли землі до Дону. Так є Калка Велика, що є межею між нами та іншими племенами. Готи там билися чотириста літ зі своїми ворогами.

Тому зайняли ми землю нашу й порядкуємо на ній спокійно. Торгували з еланами, обмінюючи худобу, шкіри і жир на срібні та золоті кільця, питво, їжу. Життя тоді було спокійне і мирне, а готи напали на нас і була війна десять літ. Але ми утримали землю нашу. То ж маємо й далі боронитися від ворогів, які йдуть з трьох кінців світу, коли свята наближаються до нас.

Свята ж були такі: перше — Коляда, друге — Яр і Красна гора осіння, велика і мала. І тоді мир іде від нас до інших і від інших до нас.

37Б

“Рушайте, браття наші, племено за племенем, рід за родом і бийтесь за себе на землі нашій, яка належить нам і ніколи іншим”. Ми, русичі, славимо богів співами, танцями, ігрищами й видовищами. Сядьмо на землю і прикладемо її до ран своїх, а коли після смерті станемо перед Мар-Морією, то вона скаже, що не може винити того, хто наповнений землею і не може його відділити від неї. Боги, що там є, теж скажуть: “Се русич і залишиться ним, бо взяв землю до рани своєї і несе її до Нави”.

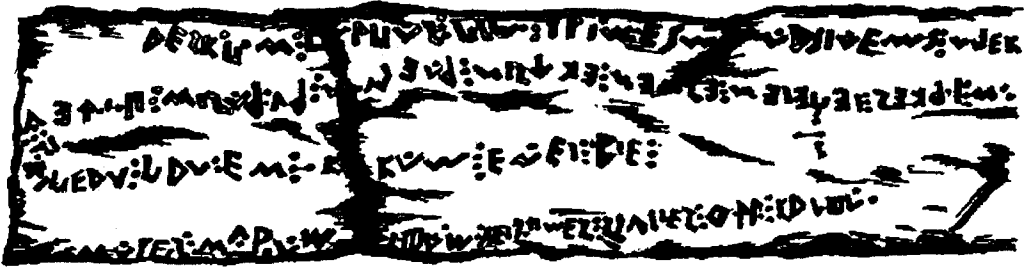
В часи після Кия князями обирали багатьох отців, а князі після князювання ставали на вічі простими мужами. І так земля розквітала, і вибрані князі дбали про людей і про хліб, одержуючи їжу і всякий пожиток від людей своїх.

Нині маємо інше: князі полюддя беруть, а владу передають синам — від отця до сина і аж до правнука.

Усна народна творчість. “Велесова книга” та інші твори прадавньої української літератури: Посіб. для 9-го класу / Авт.-уклад. В.В. Паращич. — Х.: Ранок, 1999. — С. 24—30.

1. ВЛЕС КНИГО СІУ ПРЧЕМО БГУ НШЕМО У КІЕ БО
 ВЛЕС КНИГО СІУ ПРЧЕМО БГУ НШЕМО У КІЕ БО
 ←СТЕ ПРІЕЗІЦА СІЛА
 ЄТЕ ПРІБЕЗІЦА СІЛА
2. В ОНОІ ВРМѢНОІ БЯ МЕНЖ ЯКОІ БЯ БЛГ А
 В ОНОІ ВРМѢНОІ БЯ МЕНЖ ЯКОІ БЯ БЛГ А
 ДЛЕ ІЖЕ РЧЕН БЯ К ОЦТ В РСІ,
 ДЛЕ ІЖЕ РЧЕН БЯ К ОЦТ В РСІ
3. А ТОІ МЧ ЖЕНУ І ДВА ДЦЕРЕ ІМАСТА ОН А
 А ТОІ МЧ ЖЕНУ І ДВА ДЦЕРЕ ІМАСТА ОН А
 СКТИ А КРАВЕ І МНГА ОВНОІ С
 СКТИ А КРАВЕ І МНГА ОВНОІ С
4. ОНА І БЯ ТОІ ВО СТОУПѢХ А ОН ІГД НЕ ІМЧ
 ОНА І БЯ ТОІ ВО СТОУПѢХ А ОН ІГД НЕ ІМЧ
 МЕНЖ ПРѠ ДЦР СВА ТАК МОЛЯ
 МЕНЖ ПРО ДЦР СВА ТАК МОЛЯ
5. БЗІ АБОІ РДВ ГО СЕ НЕ СЕ ПРСЪЧЕ А ДЖКО
 БЗІ АБОІ РДВ ГО СЕ НЕ СЕ ПРСЪЧЕ А ДЖКО
 ЧСЛОЩА МЛБОУ ТУ А ПО МЛБЕ
 УСЛОЩА МЛБОУ ТУ А ПО МЛБЕ
6. ДАЯЧ МУ ІЗМЛЕНО ЯКО БЯ ОЖЕЧАОІ ТАЯ
 ДАЯЧ МУ ІЗМЛЕНО ЯКО БЯ ОЖЕЧАОІ ТАЯ
 ЗЕ БО ПРЕНДЕ МЕЗЕ НОІ
 СЕ БО ПРЕНДЕ МЕЗЕ НОІ
7. А ІМЕМѠ ВРЖЕТЕСЕ ← ВД ЯСНА ТЧЕМО
 А ІМЕМѠ ВРЖЕТЕСЕ СЕ БО ЯСНА ТЧЕМО

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ПАМ'ЯТКА XII ст. ДО РІЗДВА ХРИСТОВОГО

ХРОНИКА САРМАТИИ ЕВРОПЕЙСКОЙ...

Из того же народа (из славян) св. Иероним, доктор, вышел, который Библию на славянский язык перевел, а за это получил от папы Дамиана разрешение на ведение службы на славянском языке на Руси. Родом был из Стирии, жил во времена Грациана и Феодосия — императоров. Такое письмо славянское изобрел, которое сейчас русским называется. Как говорят некоторые, что Кирилл, который против Юлиана Ипостата послал книги, теми письменами написанные, изобрел их.

...Славянское письмо, пока его изобрел св. Иероним, а после него Кирилл, доктор, распространил в конце 796 года, Михаил Куроплот, император Константинопольский, эти начертания (письмена) для писания болгарам послал, которые потом Русь приняла. И именно с этих времен начинает Русь свои хроники, говоря, что было три брата, Щек, Кий, Хорив, и сестра Лыбедь, которые у них (на Руси) прежде всего начали царствовать приблизительно от сотворения мира, в 6370 (862) г.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 51.

ПАННОНСКОЕ ЖИТИЕ КИРИЛЛА

Нашел тут Евангелие и Псалтырь, роусьскими письменами писанные, и человека нашел говорящего тем языком, и беседовал с ним на славянском языке, и силу речи придал своему разговору, прилагая различные письмена, гласные и согласные (буквы) и к богу молясь, вскоре начал читать и говорить, многие ему удивлялись.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 52.

АЗБУЧНА МОЛИТВА КОСТЯНТИНА ПРЕСЛОВСЬКОГО
(894 р.)

ПРОДО

ГЪОХЪ ОУМЪ РЕ
НЪСЪКАЗАННІА
СТГСЕВАНЬГЕАН
ІА СЪТВОРЕНЪКО
СТАНТИНЪМЪН
МЪЖЕНПРОЪЛОЖЕ
НИКЪБЫСТЬТО
РОЖДЕСЪКАЗА
ННІА КЪВАНГЕЛЬ
СКАДОГО...

ЪЗЪСЛО ОМ ОН
МЪМОЛЮСАВОУ
ВЕВСЕГІАТВОРН
ЗНЖАНТЕЛЮ
ВКАНМЪНІОЪН
НЕВІДНМЪНМЪ
ГАДХА ЮСЪАНЖК

ВОУЩАДО
ДАКЗАЪХНЕТЬВЪ
СРЪДЪЦЕМІСЛОВО
КЪЖЕВОУДЕНЬКАСР
САХЪВЪСЪМЪ:
ЖНЕУШНМЪБЪ
ЗАПОВЪДАЪТН
ЗУЛОБОУЕСТЬСЪВ
ТНЛЪННІКЪЖН
ЗНАУ:
ЗАКОНЪТВОРН
СЪВЪТЪСТЬЗА
МЪ.
НЖЕЦЪТБЕВНРЕ
МСКЪСЛОКА:
НПРОСНЪВААРЫ
УВОТНРНІАТИ:
ДЕЖЪТЪВОНЪМЪ
ЗСЛОВЪНЬСКО
НАМА:
КЪКРЪЩЕННЮОКРА

Такими письменами були створені давньоукраїнські світські і молитовні дерев'яні книги, що існували до Різдва Христового і хрещення Київської України-Русі 988 р.

ПОВІСТЬ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ

... В літо 6420 (912). Послав Олег мужів своїх встановити мир і заключити договір між греками і руссю. І послав запропонувати основу другого договору (копію попереднього), що був за тих же царів — Лева і Александра.

“Ми від роду руського — Карли, Інегельд, Фарлоф, Веремуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Рюар, Актеву, Труан, Лідульфоот, Стемир — послані від Олега, великого князя руського, і від усіх світлих бояр, які під його рукою, до вас — Лева, і Александра, і Костянтина, великих у бозі самодержавців, царів грецьких, — на зміцнення і засвідчення багатолітньої любові між християнами і руссю за бажанням і з наказу наших князів і всіх, що під його рукою живуть на Русі. Наша світлість (князь) більше за інших бажає милістю божою зміцнити і скріпити таку любов, що була між християнами і руссю, многократно по праву судив, не тільки простослівно, а й на письмі, і клятвою твердою, бо клялися оружжям своїм, — таку любов (хоче князь Олег) утвердити і скріпити згідно віри і закону нашого.

Статті (договору), якими себе зобов'язали по божій вірі і дружбі, суть такі:

Насамперед хай настане мир з вами, греки, і будемо любити один другого від усієї душі і з доброї волі, і не дамо, оскільки це в нашій волі, вчинити сущим світлим князям під рукою нашою жодного обману чи злочину, але будемо старатися, скільки сили нашої, зберігати з вами, греки, в наступні роки і завжди, непорушну і щирю любов, розказану, і на письмі записану, і клятвою засвідчену. Так само і ви, греки, зберігайте таку ж непорушну і щирю любов до світлих князів наших руських і до всіх сущих під рукою світлого князя нашого завжди і на вічні часи...”

Повість врем'яних літ. — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 49—51.

ЗНАЙОМСТВО КОСТЯНТИНА-ФІЛОСОФА (КИРИЛА) З РУСИЧЕМ І ЙОГО КНЯЗЯМИ

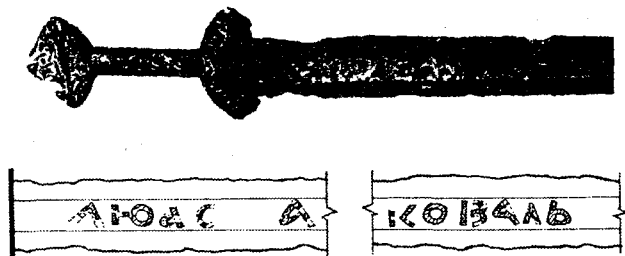
Костянтин дивував людей глибиною своїх знань, але незабаром настала і його черга дивуватися. Якось Сава привів старого з довжелезною бородою й синіми, як небо, очима. Гість вклонився, подав філософу нове євангеліє й псалтир і заговорив мовою, яка дуже нагадала Костянтиніві мову його матері. Книга була написана буквами, зібраними з кількох відомих азбук, і доповнена переписувачем окремими новими знаками, їх було мало, й вони рідко зустрічалися в словах. Збагнувши їхнє звучання, Костянтин почав читати псалтир. Укладач, видать, не дуже добре володів грецькою, й переклад був поганий. Коли розговорилися, Костянтин довідався, що чоловік із синіми очима й широкою бородою — русич, родом із країни великих річок, але віддавна живе в Херсонесі й прийняв християнство. Щоб краще опанувати Христове вчення, русич вигадав ці знаки й переклав псалтир і євангеліє на рідну мову. Та це не здивувало Костянтина: батько Климента також написав родову книгу болгарською мовою. Вразила упертість старого: довгими ночами сліпити очі, переписувати книги азбукою,

яку знає тільки він і забере її з собою до могили... Заради чого? Кому це потрібно? Він живе далеко від свого народу, який і досі поклоняється язичеським боже-ствам та ідолам! А цей старий, випередивши в розвитку своїх одноплемінників, створив таке, що мало б величезну цінність, коли б призначалося для численно-го люду. Але він жив самотою в чужому місті, й жити йому залишилося не-багато...

Розмовляючи із старим, Костянтин переконувався, що мова його предків повновода й багатозвучна. І коли б цей русич був молодший, Костянтин узяв би його з собою, — філософ любив людей, які постійно поглиблювали свої знання.

Караславов С.Х. Солунські брати. — К.: Рад. письменник, 1982. — С. 157.

МЕЧ КОВАЛЯ ЛЮДОТИ (перша пол. IX ст.)

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педа-гогика, 1988. — С. 55.

ДОІСТОРИЧНЕ “РУСЬКЕ” ПИСЬМО

Український правопис, як правопис слов'янський, веде свій початок від гли-бокої давнини. Давні слов'янські племена, що від них походить український народ, знали письмо від найдавнішого життя, вміли писати вже певне десь у віці IX по Христі, коли не давніше. І в IX віці це східнослов'янське письмо му-сило бути вже добре розвиненим, коли того віку появилася навіть переклад Єван-гелії та Псалтир з мови грецької на мову “руську”; маю на увазі той факт, коли в році 860 чи 861 прибув до Херсонесу св. Костянтин Філософ, то він (як свідчить про це “Життя Костянтина”, пам'ятка X віку) “обреть же тоу Євангелію й Псал-тирь, роуськыми письмены писано, и человека обреть, глаголюща тою беседою, и беседовав с ним, и силу речи приим, своей беседе прикладая различная пись-мена гласная и скласная, и, к Богу молитвою творя, вскоре нача чести и ска-зати. Й мнози ся емоу дивляхоу, Бога хваляще”, цебто Костянтин “знайшов тут (у Херсонесі) Євангелію та Псалтиря, написані руськими письменами (мовою),

знайшов і чоловіка, що говорив тією ж мовою, і розмовляв з ним; а навчившись (від нього) наголосу (вимови), прикладав (рівняв) до своєї мови (для ліпшого вивчення київської вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многи дивувалися йому й хвалили Бога”¹. Що це було за руське письмо, наука остаточно ще не встановила, але певним є те, що письмо таке було.

Огієнко І.І. Історія української літературної мови. — К.: Либідь, 1995. — С. 228.

ПРО РУСЬКЕ ПИСЬМО ІХ—Х ст.

На користь порівняно раннього знайомства Русі з писемністю свідчить, очевидно, і літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних “руськими письмени”, а також зустріч з чоловіком, який говорив цією мовою.

Підтвердженням реальності “руських письмен” можуть бути договори Русі з греками, один із екземплярів яких призначався для Русі і був написаний слов’янською мовою. Договір 911 р. вказує на руський звичай писати духовні заповіти на випадок смерті, а одна із статей договору 944 р. вимагала, щоб послі або купці, які прибували з Русі до Царгорода, мали при собі не золоті й срібні печатки, як практикувалося раніше, а спеціальні грамоти, підписані князем. В ряду доказів раннього існування писемності на Русі може бути і знахідка в одному з гньоздовських курганів корчаги другої чверті Х ст. з написом “гороухца” або “гороушна”. На думку дослідників, напис засвідчував вміст посудини — гірчиці або гірчичного масла.

Особливий інтерес становить так звана “Софійська азбука”, виявлена С.О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві. Вона складалась із 27 літер: 23 — грецьких і 4 — слов’янських: Б, Ж, Ш, Щ. Найпростіше пояснення знахідки — перед нами невдала спроба відтворити кириличний алфавіт, до якого схиляються деякі вчені, — не може вважатися обґрунтованим. Хоча накреслення букв аналогічні кирилиці, але це не кириличний алфавіт, який складається із 43 літер. Не може він вважатись і азбукою із 38 букв, про яку говорить Чорноризець Храбр. Згідно з С.О. Висоцьким, “Софійська азбука” відображає один із перехідних етапів східнослов’янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фонетичних особливостей слов’янської мови. Ймовірно, що перед нами алфавіт, яким користувалися на Русі ще в часи Аскольда і Діра.

Толочко Петро. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 309.

¹ Докладніше про це див. у моїй праці “Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність” (Варшава, 1927 р. — С. 126—127). Див. іще в моїй монографії “Повстання азбуки й літературної мови в слов’ян” (1938 р. — С. 38—79).

ПРИТЧА ПРО ОБРІВ (XI ст.)

Слов'янською мовою
Говорить легенда:
Жили обри по Дунаю,
І як стверджують болгари,
Були родичами скіфам,
А інші доводять —
Ніби родичі хазарам;
І осіли на Дунаї,
І насильництва слов'янам
Різні учинялись.

Ну а потім на ті землі
Угри білі навернули;
Уярмили край Слов'янський,
І волхвів повиганяли,
Про яких билиць багато
Було складено в народі
На землі слов'янській.

І відомі були Угри
При Іраклії цареві,
Нападали на Хоздроя,
На персидського царя.
В той же стародавній час
Появилися і обри,
Що хоробро воювали
Із Іраклієм царем,
І звитягою своєю
Його мало не побили.

В той же час оці ось обри
На слов'ян ішли війною
Перемучили дулібів
Давні племена слов'ян
І насильства учиняли
Над дулебськими жінками.

Якщо виїхати схоче
Обрин в поле чи у гості,
Не наказує випрягати
Ні коня, а ні вола,
Він командує впрягати
Три, чотири, а то й п'ять
Жіночок, красунь дулебських,
І вони возили обрів,
Катували так дулебок.

Були ж обри гордовиті
І дородної статури,
Руйнували всі оселі,
Руйнували і міста,
Перемучили дулебів,
Плем'я істиних слов'ян,
А богів вони не знали,
І загинули геть чисто,
Не залишилось в живих
Жодного обрина.

І є притча на Русі —
І говорять до сьогодні
Про мучителів поганих:
“Пропадете, як ті обри,
Бо немає їх ні плем'я,
А ні спадку”.

Героическая поэзия Древней Руси. — Л., 1944. — С. 21—23. (Переклад Дмитра Федоренка; сучасною українською мовою друкується вперше).

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ РУСІВ З ОПИСУ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ

Ахмед ібн Фадланд (20-ті роки X ст.)

...Потім вони (руси. — *Ред.*) збудували на місці, де стояв витягнений з води корабель, щось подібне до округлого горбка (могили), встромили до середини велике дерево хаданга, написали на ньому ймення небіжчика та ймя руського короля і відійшли.

Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 16.

Абу-ль-Фарадж Мухаммед ібн Ябі-Якуб (60-ті роки X ст.)

“Руські письмена. Мені розповідав якийсь, на чію правдивість я покладаюся, що один з царів, гори Кабк послав його до царя русів; він твердив, що вони мають письмена, вирізані на дереві. Він же показав мені кусок білого дерева, на якому були зображення; не знаю, чи були вони слова, чи окремі букви, подібно до цього”.

Історія України в документах і матеріалах. — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — С. 71.

Розділ II

ОСВІТА І ЗАРОДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

ПОВІСТЬ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ

... **П**овелів (Володимир. — *Упоряд.*) будувати церкви і ставити їх на місцях, де стояли ідоли. І поставив церкву святого Василія на горі, де стояли ідоли — Перун та інші і де приносили їм жертви князь і люди. І почав ставити церкви і попів по інших городах, і людей приводити на хрещення по всіх городах і селах. І почав (Володимир) посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне. А матері плакали за чадами своїми, як за померлими, бо ще не були кріпкі у вірі. Через оцих, відданих на навчання книжне, і збулося пророцтво на Руській землі, в якому сказано: “У ті дні глухі почують слова книжні і ясною буде мова гундосих...”

...В літо 6545 (1037) заклав Ярослав город великий Київ, а біля нього Золоті ворота. Заклав і церкву митрополичу на честь святої Софії, премудрості божої. І потім на Золотих воротах кам'яну церкву святої Богородиці Благовіщення. Цей же премудрий князь Ярослав для того поставив церкву Благовіщення на Золотих воротах, щоб завжди приносити тому городу радість святим Благовіщенням Господнім і молитвою святої Богородиці й архангела Гавриїла. Після цього (заснував) монастир святого Георгія і святої Орини. І при цьому почала віра християнська множитися на Русі й поширюватися. І чорноризці почали множитися, і з'явилися монастирі. І любив Ярослав церковні статuti, і попів любив дуже особливо ж любив чорноризців. І до книг був прихильний, читав часто і вдень, вночі. І зібрав писців много, і переклали вони із грецької на словенську мову письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули, за їхніми книгам повчаються вірні люди і насолоджуються, навчаючись божественного слова. Так, неначе один хтось виоре землю, а другий посіє, а інші — пожинають і споживають страву неоскудну, так і це. Адже батько його Володимир землю розрав і спушив, тобто хрещення просвітив. Цей же Ярослав, син Володимирів, зсіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну. Велика-бо користь буває чоловікові від науки книжної, бо кни

вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість здобуваемо із слів книжних. Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книги — бездонна глибина, ми ними в печалі втішаємось, вони — узда для тіла і душі...

Повість врем'яних літ. — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 185, 241.

“ИЗБОРНИК” СВЯТОСЛАВА (1073 г.)

Георгий Хировоск “О образех”

Творческих образов есть 27: инословие (аллегория), превод (метафора), напотребие (катахрезис), приятие (металепсис), преходное (хипербатон), возврат (анастрофа, инверсия), сопрятие (синекдоха), снятие (силлепсис), иметворение (ономатопея), сотворение (пепименон), воименоместьство (автономазия), отымение (метономазия), воспятословие (антифразис), округлословие, или обратословие (перифразис), нестаток (зллипсис), изрядие (екзоха), лихоречие (гипербола), притча (парабола), приклад (инигма), отдаяние (антаподосис), лицотворение (просопопея), соллог или слог, или прилог (парадигма), поругание (ирония), вид, последословие (гистерология), то есть:

1. *Инословие (аллегория)* есть нечто говоримое, но другой смысл указывающее. Как же говорено от бога к змие: проклята ты и от всех зверей, слово ведь как змей есть. Дьявола же аллегорически называем, змеем подразумевая (его, дьявола).

2. *Превод (метафора)* есть слово, с одного на другое переводимое. Имеем четыре образа, которые же с одушевленных на неодушевленные переводятся. Или с неодушевленных на одушевленные; с одушевленных на одушевленные. Как же есть, кто царя пастухом (пастырем) назовет людям, пастух же истинно овечье есть. Оба же есть одушевленные — и царь, и овечий пастух. С неодушевленных же на неодушевленные, как же кто, уголь скрыв в пепле, говорит: семя огненное получается — или говорит: много изливается из дерева пламени. Ведь литься случается мокрому. С одушевленных на неодушевленные, когда кто высоты горной верх или голову называет верхом же, и голову от одушевленных истинно называемую. С неодушевленных же на одушевленные, как же говорят: море видит или бежит. Ведь видеть об одушевленных говорят истинно.

3. *Напотребие (катахрезис)* же есть, когда по обыкновению говорят нечто не есть то истинное, как же есть, когда медной доску назовет кто. Доска ведь истинно, когда от дерева называется или когда кто-то в озере или в реке рыбу ловит, ловца назовет, говоря сланник (рыбак). Истинно ведь, когда же море называется сланник — соленое ведь море.

4. *Приятие (металепсис)* же есть, когда речь принимает подобное имя от истинно существующего, как же есть скоро рыщущий остро о течении говорят (*синоним — стремительное*) и о напрасном гневе (*видимо — острогневный?*). Острое ведь истинно — заостренное железо называется.

5. *Преступное (хипербатон, в пред. — преходное)* же есть слово, которое ставится впереди стоящего перед ним слова, когда говорят: призывающий господа — к господу призывающий.

6. *Возврат (анастрофа, инверсия)* есть слово, возвращающееся с подлежащего на подлежащее. На другую же часть слова падает ударение. Вместо того чтобы сказать: к нам приходи, говорим: к нам же и приди.

7. *Соприятие (синекдоха)* же есть слово испорченное, а другое есть из себя являющее, как же когда существует мир, в нем же нет места рати (бою). Говорим: нет оружия ратного или праздно есть оружие ныне.

8. *Снятие (силлепсис)* же есть речь, которая об одном некоем и о двух или о многом созданном вообще, как же есть, когда двое или трое разных отцов есть и то же имя имеют от каждого отца. Говорим: два или три сына есть сего и сего.

9. *Иметворение (ономатопея)* же есть речь, по подражанию и подобию некоему подразумеваемая. Как же есть, когда кто несогласный топот гласом назовет. Глас же истинно из ума исходящий называется. Поскольку же и у стоумного вырывается (вослови ся) глас.

10. *Сотворение (непименон)* же есть слово, говоренное не о чем-то, от него же говорится по сходству, как же, когда кто с гневом и с яростью на себя взирает, говорим: он смотрит на меня, как лев.

11. *Воименоместьство (автономазия)* есть речь с примерами и с ознаменованиями. Само то истинное оставляя имя, когда двое или многие нам неизвестные люди, настоящее (свое) имя имеющие, хотим одного упомянуть, то не настоящее (его) имя говорим, но случайно к речи говоря или всяко (древодельно) называя. А ежели и телесные повреждения имеет, хромой говорим или плешивым называем.

12. *Отимение (метономазия)* же есть, когда от одержавших одержимыми говорим по названию. По-говоренному: накажетесь все судящей земли. Говорим: существующие в земле или живущие где живут.

13. *Воспятословие (антифразис)* есть слово, противоположным противное означающее, как же есть, когда кто слепца многовидящим назовет.

14. *Округлословие (или обратословие, перифразис)* есть слово, которое многой речью единое что-то называет. Говоря вместо одного другое, так мы и бога оговариваем, так мы и страшные силы божие, ничего более не подразумеваем, кроме бога.

15. *Нестаток (эллипсис)* же есть слово, которое не полностью оговаривается, подразумеваемая же и остальное (что за ним стоит). Как же кто болел и выздоровел, или, плача и рыдая, последнее оставил. Говоря — болел и бил в грудь. Понимать лучшее оставленное, говоря, как выздоровел и обеими руками.

16. *Изобилие (плеоназм)* же есть, когда избыток речи и от обычной речи ничем не отличается, как же есть противник и супротивник. Поречение же есть слово, говоримое продолжения (беседы) ради, как же когда об известном нам деле сведения извещая, кто говорит. Знает, знает дело то. Дважды ведет разговор или, греха продолжение ознаменовывая, говорит злой этот грех (второй раз о том же).

17. *Изрядие (экзоха)* же есть слово с общим значением, особенно по старшинству, которому же лучшее делаем. Как же есть говоренное от господя: поведите учеников моих от Петра по ряду, потому что тут упомянуто имя Петра. Потому что когда говорит: говорите ученикам моим, тут же называя, то один из учеников есть и те (остальные).

18. *Лихновное (лихоречие, гипербола)* же есть речь, лишенная истины увеличения ради, как то есть, кто быстро рыскающего называет, говорит, что рыщет, как ветер.

19. *Приклад (иниigma)* то є слово темний, сокровенний смисл в себе имеющее, как же сказано єсть от Самсона иноплеменникам: от ядущего изойдет пища, обозначает льва, которого и убьют. И обретенное в устах его — пчелиные соты. И как говорили бы, если б назвали жнецом под ловца (рыбака).

20. *Притча (парабола)* же єсть речь подобное и известное, приводя перед слушателем, подразумеваемое. Как и господняя притча о блудном сыне. В ней же показана многая божия благодать, т. е. как подходить к кающимся.

21. *Воздаяние (отдаяние, антаподосис)* же єсть указание в притче подразумеваемых вещей, как уже говорили, какой же речью беседовал отец блудного. Так же и бог к человеку прилагает. Тогда указываем слагающие вещи притчи (мораль).

22. *Лицетворение (просопопея)* же єсть, когда кто к неодушевленным, как и тем же телесным (одушевленным) другим, и слова соответствующие (стрина?) прилагает, как же єсть что небеса исповедуют славу божию.

23. *Прилог (солог, слог, парадигма)* же єсть слово к некоему какому-либо, подразумевающее в себе подчинение, указ и его выполнение. Имеет же сказанное от Соломона: подражай муравью, ленивый. Подразумевается же рвение ему иметь, а не естество муравьиное.

24. *Поругание (ирония)* же єсть слово лицемерное, от противного противоположное явление являющее. Поругание єсть 4 видов: поругание, поухнание, поиграние, посмеяние. Слово, говоренное с укором, как бы во зле увязши, говорим. поухнавше (хмыкнув) носом: доброе дело изрядно сотворил ты, друг и добрый человек.

25. *Поиграние* же єсть слово, которое добрый словом бесчестье указывает, а же в творящей чести кого-то и в плохое впадает, и тем укоряем єсть насмешливой речью: в великую славу и почет возвел ты себя, друг.

26. *Посмеяние* же єсть слово особо тяжкое, которое же грубому говорим: ты, друже, словами славен. Образ же єсть великий от змий принял. Как же говорит господь Иоанну: его же помилуй, добрый человек.

27. *Последословие (гистерология)* же єсть слово последнее прежде говоримого. Как же сказали бы: хорошо совершилось что и хорошо жить будет (тому, кто совершил). Прежде кто как живет, тот так и умирает.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 61—63.

“СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ” ІЛАРІОНА

(Уривки)

(Переказ)

Це слово про закон, Мойсеєм даний, і про благодать¹ та істину, що були Ісусом Христом, і як ця благодать всю землю сповнила, а віра на всі народи поширилася, і наш народ руський. Це похвала нашому великому князю Володимирові, який охрестив Русь. І молитва до Бога від усієї землі нашої.

¹ Під благодаттю церковне віровчення розуміє особливу силу, послану Богом, що давала людям можливість досягти порятунку.

Благословен Господь, Бог християнський! Він відвідав людей своїх і приніс їм спасіння, не дав своєму творінню бути переможеним ідолоським мороком. Він направив плем'я Авраамове законом, а потім Сином своїм усі народи спас, Євангелієм і хрещенням увівши їх в оновлене життя, у вічне життя. І за це треба хвалити його і славити. Він постраждав за нас плоттю і з собою воскресив нас.

До людей, що жили на землі, Він прийшов, в плоть одягнувшись, а до тих, хто в пеклі, — розп'яттям, щоб живі й мертві пізнали відвідини його і зрозуміли, що для всіх є міцний і сильний Бог.

Закон був попередником і слугою благодаті та істини. Істина ж і благодать — слуги життю вічному. Закон привів до хрещення, а це дає спасіння.

Це слово звернене до розуміючих, до тих, хто прагне царства небесного.

Отже, спершу закон, а потім благодать. Воістину, чий Бог зрівняється з Богом нашим, який творив чудеса і вчинив спасіння?

Бог прийшов, сповняючи пророцтва про нього “до загиблих овець дому Ізраїлевого”. Прийшов він сповнити закон. Сліпих просвітив, прокажених очистив, скорчених виправив, біснуватих зцілив, розслаблених укріпив, мертвих воскресив. Вони ж його, як лиходія, мучачи, до хреста пригвоздили. За це зійшов на них гнів Божий. Бо вони самі спричинили свою погибель, як говориться у притчі про виноград і про робітників. І самі своєї погибелі пророками були. Прийшов Ісус на землю одвідати їх, але не прийняли вони його, бо діла їхні темні були. Не возлюбили вони світла, щоб не виявилися ті темні діла.

Тому Ісус, прийшовши до Єрусалима, подивився на нього і заплакав, знаючи, про його загибель. І сказав: “Єрусалиме! Єрусалиме! Побиваєш ти пророків. Камінням побиваєш посланих до тебе. Скільки скликав я дітей твоїх, як скликає квочка пташенят під крила свої, а ви не збирались! І зостається дім ваш пусткою” (Матфей 23, 37—38). Так і було. Прийшли римляни, зруйнували місто. Іудейство тоді загинуло. І закон, як вечірня зоря, погас. І розсіялися іудеї по всіх усюдах, бо зле їм укупі перебувати.

Прийшов Спас і не прийнятий був Ізраїлем. Прийшов до своїх — і свої не прийняли. Чужими ж народами прийнятий Він був.

Як каже Іаков: “І Той надія народам” (Буття 49, 10). Бо на Різдво Його волхви від чужих народів раніше поклонилися Йому. А іудеї, щоб убити, Його шукали. І з-за нього немовлят вибили (Матфей 2,1—5,16).

Збулося слово Спасове, що багато хто зі сходу і заходу сяде у царстві небесному, а сини царства вигнані будуть у темряву кромішню. Відніметься у неправдивих царство Боже і дасться народові, який творитиме плоди його.

Послав Ісус своїх учнів по світу, щоб вони проповідували Євангеліє, а хто увірує й охреститься, спасен буде. Сказав, щоб научили берегти Божі заповіді.

Добре благодаті й істині між новими людьми возсіяти. Не вливають — бо, за словами Господніми, вина нового вчення благодатного в міхи старі, застарілі в іудействі. А то міхи прорвуться — і вино проллється. Якщо іудеї не могли закону дотриматися, ідолам вклоняючись, то як же їм благодаті вдержатися? Як нове вчення, то й нові міхи — нові народи. Тоді й те, й те ціле буде...

Усна народна творчість. “Велесова книга” та інші твори прадавньої української літератури: Посіб. для 9-го класу / Авт.-уклад. В.В. Парасич. — Х.: Ранок, 1999. — С. 83—85.

“РУССКАЯ ПРАВДА” О ЗАЩИТЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ ДЕТЕЙ И ОПЕКУНСТВЕ

Статья 98. ...Если останутся у (какого-либо) человека дети от рабы, то они в наследстве не принимают участия, но получают вместе с матерью свободу.

Статья 99. Если останутся в доме (после смерти отца) малолетние дети и не будут еще способны сами о себе позаботиться и их мать выйдет (снова) замуж, то дать их вместе с движимым и недвижимым имуществом под опеку ближайшему родичу до тех пор, пока не подрастут; (при этом) товар передать (опекуну) в присутствии свидетелей; а что (в дальнейшем) он наживет, отдавая тот товар под проценты или пуская его в торговый оборот, то, возвратив им (т. е. опекаемым) самый товар, пусть он возьмет себе прибыль, ибо кормил и заботился о них; ...если же (он) что-либо утратил, что за все ему (следует) заплатить тем самым детям наличностью; если даже отчим возьмет (под опеку) детей с (их) наследством, то условия договора (будут) те же.

Статья 101. ...Если жена после (смерти) мужа решит остаться вдовой, а рачит имущество (своего покойного супруга) и выйдет (снова) замуж, то ей заплатить (за) все детям (покойного супруга).

Статья 104. Если останутся дети от одной матери, но от двух (равных) отцов, то одни (берут) наследство своего отца, а другие — своего.

Статья 106. А мать (пусть) даст свое (имущество тому) сыну, который (был) добр (по отношению к ней), будь он от первого мужа или от второго; а если все ее сыновья будут неблагодарны, то может отдать (свое имущество той) дочери, которая ее кормила.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 59.

ШКОЛА И БИБЛИОТЕКА КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО МОНАСТЫРЯ

Должны знать, что в те дни, в которые мы свободны от телесных дел, ударяет книгохранитель однажды в дерево и собирается братия в книгохранительную комнату и берет каждый книгу и читает до вечера. Перед клепанием же к светильничному ударяет опять однажды книжный приставник, и все приходят и возвращают книги по записи, кто же умедлит возвратить книгу, да подвергнется епитимии.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 56.

“ПОУЧЕННЯ” ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

(Уривки)

(Переказ)

Володимир Мономах, онук Ярослава Мудрого звертається з поученням до дітей своїх і до всіх християнських людей, бажаючи їм у доброчесності домогтися успіхів і вберегтися від усяких бід.

Знаходячись на порозі смерті (“сидячи на санях”), Володимир воздає хвалу Богу, який провів його по такій життєвій дорозі і просить дітей взяти до серця його слова, не лінуватися, а трудитися так, як він.

Найперше треба мати страх Божий і чинити милостиню щедру, бо це є початком усякого добра.

Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заводіють землею. Бо ще трохи — і не стане нечестивого, шукатиме він місця свого — і не знайде його. А кроткі унаслідують землю і радуватимуться у тривалому мирі. Підстерігає грішний праведного і скрегоче на нього зубами, а Господь це бачить і підсміюється, бо знає, що прийде його день.

Чоловіколюбєць — Бог милостивий. А ми, люди грішні й смертні, коли нам хто зло вчинить, то хочемо йому відомстити якнайскоріш. Господь же терпить наші согрішення, які бувають вищі від нашої голови.

Треба постійно каятися у своїх гріхах, і робити це в церкві, і вдома, спати лягаючи. Якщо ви при силі, поклоніться до землі, а якщо немічні — то тричі. Не забувайте про це, бо нічним поклоном і молитвою людина перемагає диявола. Краще молитися, ніж думати нісенітницю.

Найбільше ж — убогих не забувайте, як можете, годуйте і подавайте сироті, за вдовицю заступіться, не даючи сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не можна вбивати чи повелівати вбивати; якщо хто й буде достоїн смерті, то не можна губити душі християнської.

Не можна, говорячи про щось лихе чи про добре, клястися Богом або хреститися, у цьому немає потреби.

Не треба мати гордості в умі і в серці, адже усі ми смертні, сьогодні живі, а завтра — у гробі. Все, що нам Бог дав, — не наше, а Його. Не можна в землі нічого ховати — це великий гріх.

Старих треба шанувати, як отця, а молодих — як братів.

У домі своєму не слід лінуватися, а дивитися за всім, щоб не посміялися ні з дому вашого, ні з обіду.

На війну вийшовши, не покладайтесь на воєвод, не вдавайтесь до їжі, пиття та снання, самі сторожів виряджайте й перевіряйте. Рано вставайте і зброї із себе не знімайте.

Треба лжі берегтися, і п'янства, і блуду, бо в цьому душа погібає і тіло.

А якщо хто йде по землях своїх за даниною, то хай не чинить шкоди ні своїм людям, ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, щоб їх не прокляли.

Де йтимите чи станете, напоїть, нагодуйте стороннього; а ще більше вшануйте гостя — хоч простого, хоч знатного, якщо не можете дарунком, то їжею чи питвом. Люди ці, мимоходячи, прославлять або засудять чоловіка по всіх землях.

Недужого треба одвідати, за мерцем іти, бо всі ми смертні. І чоловіка не можна минати, не привітавши, не сказавши доброго слова.

Жінку свою потрібно любити, але не давати їй власті над собою.

Коли щось добре вмієте — не забувайте, а чого не вмієте — учіться, як це робив батько Володимирів. Сидячи дома, вивчив п'ять мов і мав почесць від інших країв. Лінощі ж усьому лихому мати: що людина вміє — те забуде, а чого не вміє — того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ні до чого доброго, а насамперед до церкви ходити. Хай не застане вас сонце в постелі — так батько Мономахів діяв і всі люди достойні.

А тепер Володимир розповідає про труд свій — походи і лови, які він робив з тринадцяти літ.

Починаючи з того часу, коли сидів у Чернігові, загонив він по сто звірів без усякого зусилля, не враховуючи турів.

Диких коней своїми руками зв'язував у пущі. Два тури на рогах підкидали його з конем, олень бив рогами, два лосі ногами топтали й рогами били. Вепр на бедрі меча одірвав, ведмідь за одяг укусив, лютий звір скочив на нього і кинув разом з конем на землю. Але Бог його уцілілим зберіг.

Що належало робити слугі — робив він сам на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці і в холоді, не даючи собі покою.

Не давав образити бідних селян, удовиць, за службою церковною сам наглядав.

І говорить Володимир Мономах, що хвалить не сам себе чи свою відвагу, а Бога і милість Його, що сотворив оберіг його, грішного і недостойного, не лінивим, на всякі людські діла здатним.

Отож і дітям треба старатися на всякі добрі діла, славлячи Бога зі святыми Його. Бо ніщо без Його волі не може зробитися.

Усна народна творчість. "Велесова книга" та інші твори прадавньої української літератури: Посіб. для 9-го класу / Авт.-уклад. В.В. Парацич. — Х.: Ранок, 1999. — С. 80—81.

ІОАН ГРІШНИЙ

Слово одного калугера (монаха) про читання книг

Блаженні ті, хто пізнає учіння, всім серцем прагне до нього;
В серці моему сховав я словеса твої, щоб не погрішити перед тобою;
Не зібрати корабля без цвяхів — не буде праведника без книжного читання;
Кінь управляється і стримується вуздечкою, а праведник — книгами.

Настанови багатіям

Чим більшим ти наділений від Бога багатством, тим більше і навіть більше того зобов'язаний віддати;

Поверну слух свій до страждаючих у злиднях, тоді й тебе Господь почує;

Ухиляйся, як від воронів, від вкрадливих слів улесливих, виключють очі ті розумники;

Коли хочеш, щоб тебе всі поважали, будь сам для всіх благодійником;
Вдумуйся в суть спору неквапливо, винось вирок без поспіху;
Твердо знай, у чому спасіння твоєї душі, — у тому, щоб нікого з людей не образити;

Будь грізним для підлеглих саном своїм, але люб'язним милосердієм своїм та ін.

Якщо хтось чистий душею, вільний від людських помилок і усвідомлює свою нікчемність, скорочення і несподіваний кінець цього життя, той не впаде у безодню години навіть якщо і буде мати високий сан.

Не виправдовуй винуватця, навіть коли він тобі друг і не ображай правого, навіть якщо він ворог тобі;

З надійною порадою серця свого вивчай звичаї оточуючих тебе людей, тоді по-справжньому дізнаєшся тих, хто служить тобі з любов'ю або хто улесливо обманює тебе;

Немало лицемірною відданістю досить відомим людям паскудливо творять;

Не достойно слухати наклепника солодкоглаголячого чи того, хто наговорює на ближнього, щоб не позбутися Божої любові і царства.

Не передавай того, що почув від наклепника, щоб не загинути разом з ним.

Златоструй: Древняя Русь X—XIII веков. — М., 1990. — С. 150—151.

ЗІ СТАТУТУ ФЕДОРА СТУДИТА

...Коли хто книги візьме і, не зберігаючи їх добре, держить або візьме яку без дозволу господаря, просить інших ще до тих взятих, та не торкнеться в той день ні до чого. Якщо книгохранитель недостатньо старанний, не роблячи, не струсюючи, не згортаючи від пилу (книги), хай завжди їсть всухом'ятку. Хто не з'явиться, ховаючи книги в постілі, і не своєчасно, до четвертого удару в било, здасть їх книгозберігачеві хіба по поважній причині, хай буде стояти під час трапези.

...Якщо, добре не зберігаючи, тримає зошити і покладе книги і напише в міру, прогледівши антистих, тонос чи титли, то поклониться 50 або 100 разів. Якщо особливо від писаних книг припише, переписуючи з них, то відлученим буде 3 дні. Якщо більше переписаного з книг читає (на перевірку), то їсть всухом'ятку. Якщо в гніві зламає трісточку, хай поклониться 30 разів. Якщо візьме чужий зошит, то поклони б'є 15 разів. Коли ж не підкоряється старшому каліграфу, то буде відлученим 2 дні. Коли ж старійшинам писчих неправедно ділить роботу і не складає хорошої хартії, і всі знаряддя, якими пов'язують книги, то сам є непотрібним, непотрібний в тій же службі, хай б'є поклони 50 або 100 разів чи відлучений.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 56—57.

БДЖОЛА

Слово 15. Про навчання і бесіду

Богослов. Негласне діло ліпше, ніж слово недовершене.

Фотій. Слово схоже на дзеркало. Як дзеркало образ тіла й лица показує, так і бесідою душевного образу особливість виявляється.

Дій так, як кажеш, а не кажи діяння.

Солон. Скільки у бою залізо може, стільки у містах законне слово, добре написане.

Філон. Ні знань без ества та праці втілити неможливо, ані ество не вдосконалюється без навчання та праці, ані праця не укріплюється, яка не заснована на естві та навчанні.

Ейнопід. Цей каже: яке ество людини, такі й слова його.

Слово 16. Про навчання

Демосфен. Коли його питали, як може людина сама себе навчати, відповідав: “Що забороняє іншим, те хай і собі заборонить”.

Езоп. Цей каже: “Кожен з нас два міхи носить: один перед собою, а інший позаду. У передній кладе чужі гріхи, а у задній — свої”.

Апостол. Як кому з вас здається, що він мудрий у цім віці, нехай стане нерозумним, щоб бути мудрим. Бо мудрість цього світу — глупота є перед Богом [I Кор. 3, 18—19].

Слово 17. Про філософію і навчання дітей

Філософських догматів сила, сумирним зброєю може бути до благодіань, а лукавим — жалом до злости.

Златоуст. Скажи мені, хто з вас, додому повертаючись, узяв книги християнські у руки і прочитав, і обміркував написане? Ніхто не може цього сказати. Ось карти та шахи у багатьох з вас є, а книг ні у кого, хіба у небагатьох, та й ті такі ж, як і ті, що книг не мають. Закривають їх та кладуть у скриню. Ось і все намагання на книжну витонченість і на грамоти красу, а про читання ж не піклуються. Не душевної користі ради набувають книги, а прагнуть виявити багатство своє і гордість. Отак прибільшується у них марнославність, і немає нікого, хто почув би слова: “Відаю книжну силу!”

Неможливо велике знання набути, мало навчаючись.

Климент. Мудрість простує за діянням, мов за тілом тінь.

Платон. Будь-яка істинна наука, відлучена від правди та іншої благодаті, то це не наука, а лукавство.

Ісократ. Отак, як бджолу бачимо, що по всіх садах і квітах літає та від кожного користь приймає, так і юнаки, навчаючись філософії і у вишину мудрісну воліючи підвестись, звідусіль найцінніше збирають.

Якийсь філософ мав двох учнів, одного тупого, але книголюбця, а іншого кмітливого, але ледачого, та й каже: “Йдіть обидва під землю, бо ти хочеш вчитися, та не можеш, а ти можеш, та не хочеш”.

Коли спитали його, яку користь отримав він від філософії, відповів: “Як самовільно чинити те, що дехто чинить зі страху перед законом”.

Філістіон. Ліпше пізно навчитися, ніж ненавченим бути.

Хлібороб землю м'якшить, а філософ душу.

Коли зустрів юнака, що книг накупив багато, сказав він: “Не у книгосховище клади, а у груди”.

Коли його спитали, що солодке у житті цім, сказав: “Знання і навчання, і відання перших речей”.

Стиль пон. Цей був мегарійським філософом. Дмитро-цар захопив спадщину його і на поталу віддав. А як полонили того філософа і поставили перед царем, той спитав його: “Що забрали у тебе воїни?”. Він же мовив: “Мого нічого не взяли, бо моє надбання — мудрість і знання, які в мене обоє є”.

Ласус сказав. Коли спитали його, що є мудрість, відповів: “Досвід”.

Не видавай із себе мудрого, а воістину мудрствуй. Отак і хворий муж видає себе за здорового, а справжнього здоров'я не набуде.

Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993. — С. 56–57.

ЗБІРНИК АФОРИЗМІВ “БДЖОЛИ”

Лагідне слово розрушить гнів.

З одних вуст виходить і благословення, і прокляття. Краще ногами спіткнутися, ніж язиком.

Лютий кінь вуздою стримується, а раптовий гнів розумом стримується. Корінь навчання гіркий, а плід — солодкий.

Небесного прагнеш, не звідавши земного.

Ні птаха випущеного не можеш спіймати, ні слова, що з уст вилетіло, повернути не можеш.

Не сип бісер перед свиньми.

Коли вчиш, то вчи прикладом (ділом), а не словом.

Ні в риб голосу, ні в непокараних добрих справ не шукай.

Ні хворого не може вилікувати золоте ліжко, ні бездумному (дурному) не на користь слава і багатство.

Краще двічі послухати, аніж раз сказати.

Той, хто копає яму під ближнім своїм — упаде в неї сам.

Ліпше мале майно, добуте правдою, аніж неправедне велике багатство.

Краще овочева страва, запропонована з любов'ю й прихильністю, ніж телятина — з ворожістю.

Не поминай старого друга, адже новий не буде схожим на нього.

Золото вогнем випробовується, а друг — життєвими напастями.

У друзі вибирай не того, хто люб'язний з тобою, хто з тобою погоджується, а суворого радника, який користь для тебе шукає й противиться твоїм необдуманим словам.

Всім догоджати — зло.

Не варто доручати чужих тому, хто втік від своїх.

Усна народна творчість. “Велесова книга” та інші твори прадавньої української літератури: Посіб. для 9-го класу / Авт.-уклад. В.В. Парасич. — Х.: Ранок, 1999. — С. 52–53.

ДАВНЬОРУСЬКІ ПЕРЕПISУВАЧІ КНИГ ПРО СВОЮ ПРАЦЮ

Слава тобі, господи, царю небесний, що сподобив мене написати це євангеліє. Почав же я його писати року 6564, а закінчив 6565.

...Я, диякон Григорій, написав євангеліє це. Якщо хтось ліпше напише, то не дорікай мені, грішникові. Почав же я писати місяця жовтня в 21 день на пам'ять Іларіона, а закінчив місяця травня в 12 день на пам'ять Єпіфана. Прошу ж я всіх, хто буде читати його, не проклинайте (мене), а, виправивши, читайте. Бо так і святий апостол Павло каже: Благословіть, а не кляніть. Амінь.

...А тут кінець всім книгам. Що тобі для себе є неприємним, того і іншому не роби.

Рoku 6581 написав дяк Іван цей збірник великому князеві Святославу.

...Закінчилися книги ці рукою грішного Івана, вибрано з багатьох книг княжих. Де неправильно, браття (я написав), виправивши, читайте. Благословіть. А не кляніть. Закінчив (писати) книжки ці року 6584, при Святославі, князі руської землі. Амінь.

...Рoku 6672 написані були книги ці місяця серпня 26 дня мною грішним рабом (божим) і дияконом (церкви) святих апостолів Костянтином, а по-мирському Добрилом, попові (церкви) святого Івана предково (написане), то, виправивши, читайте, а не кляніть. Як радується жених, бачачи наречену, так радується переписувач, бачачи останній лист.

...Радий був корабель, перепливши пучину морську, так же і переписувач, кінчивши (переписувати) книгу цю.

...Рoku 6791 скінчилися книги ці місяця жовтня... день святого Лукіяна пресвітера. Благословіть, а не кляніть. А якщо я де-небудь буду помилився, виправляйте. А писав ці (книги) Євсевій, попович (церкви) святого Івана. Я грішний. Господи, поможи рабові своєму. Коли женився князь Георгій, а батько його ходив (війною) в Угри, тоді скінчилися книги ці.

...Радуються купець, зробивши добрий прикуп, радується керманіч (корабля), ввійшовши в затишну пристань, і мандрівник, прийшовши в свою батьківщину; так же радується і переписувач книг, дійшовши до кінця записів... Якщо я де-небудь зробив описку, або переписав, або недописав, то ради бога, виправляючи, читайте, а не проклинайте, тому що книги (які переписував) ветхі, а розум (мій) молодий...

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 11—13.

ПЕРЕКЛАДНА ЦЕРКОВНА ЛІТЕРАТУРА

Десять Божих заповідей

Я Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю, з дому рабства.
Хай не буде тобі інших богів при Мені!

Не роби собі різьби й усякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею. Не вклоняйся їм, і не служи їм, бо Я — Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, що ненавидять Мене, і що чинить милість тисячам поколінь тих, хто любить Мене, і Хто виконує Мої заповіді.

Не присягай Іменем Господа Бога твого надаремно, бо не помилує Господь того, хто присягає Його Ім'ям надаремно.

Пильнуй дня суботнього, щоб святити його, як наказав тобі Господь, Бог твій. Шість день працуй, і роби всю працю свою, а день сьомий — субота для Господа Бога твого: не роби жодної праці ти й син твій та дочка твоя, і раб твій та невольниця твоя, і віл твій, і осел твій, і всяка худоба твоя, і прихідько твій, що в брамах твоїх — щоб відпочив раб твій і невольниця твоя, як і ти...

Шануй свого батька та матір свою, як наказав був тобі Господь, Бог твій, щоб довгі були твої дні, і щоб було тобі добре на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі.

Не вбивай!

Не чини перелюбу!

Не кради!

Не свідчи неправдиво проти ближнього свого!

І не бажай жони ближнього свого, і не бажай дому ближнього свого, ані поля його, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього твого!

Біблія, або Книга Святого письма Старого і Нового Заповіту. — К.: Нове життя, 1992. — С. 186—187.

Соломонів суд

Прийшли до царя дві жінки блудниці, та й стали перед обличчям його. І сказала одна жінка: “Прошу, пане мій, — я та ця жінка сидимо в одному домі. І породила я при ній у цьому домі. І сталося третього дня по породі моїм, і породила теж оця жінка. А ми були разом, нікого чужого в домі з нами не було, тільки двоє нас було в домі. А в ночі помер син цієї жінки, бо вона налягла на нього. І встала вона серед ночі, і взяла мого сина від мене, — я невольниця твоя спала, — і поклала його при своєму лоні, а свого померлого сина поклала при лоні моїм... і встала я рано, щоб погодувати сина свого, аж ось — помер він! І придивилася я до нього рано, а ото — не був це син мій, що я породила...” А інша жінка відказала: “Ні, то мій син — живий, а твій син — мертвий!” А та говорила: “Ні, то твій син — мертвий, а мій син — живий!” І так вони сперечалися перед царем.

І сказав цар: “Ця говорить: “Це мій син живий, а син твій — мертвий”, а та говорить: “Ні, то син твій — мертвий, а мій син — живий” І сказав цар: “Покажіть мені меча!” І принесли меча перед цареве обличчя. І сказав цар: “Розітніть це живе дитя надвоє, і дайте половину одній, а половину другій!..” І сказала до царя

жінка, що син її — той живий, бо запалилася любов її до сина свого — і сказала вона: “Прошу, пане мій, дайте їй немовлятко живим, а забити — не забувайте його!”... А та каже: “Хай не буде ні мені, ні тобі, — розтинайте!”... А цар відповів та й сказав: “Дайте їй це живе немовлятко, а вбивати — не вбивайте його. Вона його мати!” І почув увесь Єрусалим про той суд, що цар розсудив, і стали боятися царя, бо бачили, що в ньому Божа мудрість, щоб чинити суд.

Біблія, або Книга Святого письма Старого і Нового Заповіту. — К.: Нове життя, 1992. — С. 345–346.

З КНИГИ ПРИПОВІСТЕЙ СОЛОМОНОВИХ

Про батьківське повчання, ставлення до батьків

Батькова заповідь — сторож життя твого.

Корона для старших — онуки, а пишнота дітей — їхні батьки.

Нерозумний син — смуток для батька, для своєї ж родительки — гіркість.

Послухайте, діти, напучення батькового, і прислухайтеся, щоб навчитися розуму, бо даю я вам добру науку: закона мого не кидайте, бо сином у батька свого я був, пещений і єдиний у неньки своєї. І навчав він мене, і мені говорив: нехай пержить серце твоє моїх слів, стережи мої заповіді та й живи.

Послухай, мій сину, напучення батька свого, і не відкидай науки матері своєї, — вони бо хороший вінок для твоєї голови, прикраса на шию твою...

Син мудрий — потіха для батька, а син нерозумний — то смуток для неньки його.

Слухай батька свого — він тебе породив, і не гордуй, як постаріла мати твоя.

Стережи, сину мій, заповідь батька свого, і не відкидай науки матері своєї.

Прив'яжи їх на серці своєму назавжди, повісь їх на шиї своїй, і вона буде проводити тебе у ході, стерегтиме тебе, коли будеш лежати, а пробудишся — мовити буде до тебе!

Зневажає безумний напучення батькове, а хто береже осторогу, стає розумний.

Хто батька свого й свою матір грабує і каже: “Це не гріх”, той розбійнику

друг.

Хто клене свого батька та матір свою, — погасне світильник йому серед темряви!

Хто Закон береже, розумний той син, а хто водиться із гультьями, засомнює батька свого.

Про навчання, розум, мудрість

Міцно тримай напучування, не лишай, його стережи — воно бо життя твое.

Не стримуй напучування юнака — коли різкою виб'єш його, не помре: ти різкою виб'єш його — і душу від шеолу врятуєш.

Привчай юнака до дороги його, і він, як постаріється, не вступиться з неї.

Своє серце зверни до навчання, а вуха свої до розумних речей.

Хто любить навчання, той любить пізнання...

Хто напучування стереже — той на стежці життя, а хто нехтує картання, той блудить.

Блажена людина, що мудрість знайшла, і людина, що розум одержала, бо ліпше надбання її від надбання срібла, і від щирого золота ліпший прибуток її, дорожче за перли вона, і всіляке жадання твоє не зрівняється з нею.

Добрий розум приносить приемність.

Мудросердного кличуть “розумний”, а солодоц уст додає науки.

Початок премудрости — мудрість здобудь, а за весь свій маєток здобудь собі розуму!

Розум — джерело життя власникові його, а картання безумних — глупота.

Хто напучування не приймає, той не дбає про душу свою, а хто слухається остороги, здобуде той розум.

Блаженна мудра людина.

Дорога безумця пряма в його очах, а мудрий послухає ради.

Дороги премудрости вчу я тебе, стежками прямими проведу тебе; коли підеш, то крок твій не буде тісний, а коли побіжиш — не спіткнешся.

Здобудь мудрість, здобудь собі розум, не забудь і не цурайся слів моїх уст — не кидай її, і вона буде тебе стерегти! Кохай ти її — й вона буде тебе пильнувати!

Мудрий провадить чеснотне життя.

Мудрість розумного — то розуміння дороги своєї.

Наука премудрого — крамниця життя, щоб віддалитися від пасток смерті.

Нерозумні глупоту впадковують, а мудрі знанням коронуються.

Нешляхетне робити — забава невігласа, а мудрість — людині розумній. Серце мудрого чинить розумними устами його, і на уста його додає навчання. Тримай її високо, — і підійме тебе, ушанує тебе, а як її ти пригорнеш: вона дасть голові твоїй гарний вінок, пишну корону тобі подарує!

Язык мудрих — то добре знання, а уста нерозумних тупоту висловлюють.

Про милосердність, добротність і любов

Багато людей себе звуть милосердними, та вірну людину хто знайде?

Добрий від Господа має вподобання, а людину злих замірів осудить Господь.

Добрий лишає спадок і онукам.

Жадання у праведних — тільки добро.

Здобуток людині — то милість її...

Милість та правда царя стережуть, і трона свого він підтримує милістю.

Провина викуплюється через милість та правду...

Хмари та вітер, а немає дощу — це людина, що чваниться даром, та його не дає.

Хто вухо своє затикає від зойку убогого, то й він буде кликати, та не отримувати відповіді.

Хто жениться за праведністю та за милістю, той знаходить життя, справедливість та славу.

Хто милосердний до вбогого, той позичає для Господа, і чин його Він надолужить йому.

Хто клене нужденного, той ображає свого Творця, а хто милостивий до вбогого, той поважає його.

Якщо голодує твій ворог — нагодуй його хлібом, а як спрагнений він — водою напій ти його.

Багато хто годить тому, хто гостинці дає, і кожен товариш людині, яка не скупиться на дари.

Дарунок людини виводить із утиску, і проводить до великих людей.

Дехто щедро дає, та ще додається йому, а дехто ховає над міру, то тільки бідніє.

Душа, яка благословляє, насичена буде, а хто поїть інших, — напоєний буде і він.

Хто дає немаючому, той недостатку не знатиме, хто ж свої очі ховає від нього, той зазнає багато проклять в серці тих, хто зло оре, — омана, а радість у тих, хто дарує мир.

Хто доброго ока, той поблагословенний буде, бо дає він убогому з хліба свого.

Ліпша пожива яринна, і при тому любов, а ніж тучний віл, та ненависть при тому.

Ненависть побуджує сварки, а любов покриває всі вини.

Про праведність, справедливість і невинність

Дорібок праведного — на життя, прибуток безбожного в гріх.

Праведність лад піднімає, а беззаконня — то сором народів.

Радість праведному — правосуддя чинить, а злочинцеві — страх.

Свідок правдивий не лже, а свідок бережливий говорить неправду.

Хліб з неправди солодкий людині, та піском потім будуть наповнені уста її.

Хто правду говорить, той виявляє праведність, а свідок брехливий — оману.

Хто ховає провини свої, тому не ведеться, а хто признається та кидає їх, той буде помилуваний.

Ліпше мале справедливе, а ніж великі прибутки з безправ'я.

Справедливість та правду чинити — для Господа це добріше за жертву.

Хто відплачує злом за добро — не відступить лихе з його дому.

Хто сіє кривду, той жатиме лихо...

Жінка чесотна — корона для чоловіка свого, а засоромлююча — мов та гниль в його костях.

Ліпше убогий, що ходить в своїй неповинності, ніж криводорогий, хоч він і багач.

Невинність простосердних веде їх, а лукавство зрадливих — їх вигубить.

Свідок брехливий не буде без кари, хто ж неправду говорить — загине.

Серцем лукаві — огида для Господа, а хто в неповинності ходить — його уподоба.

Хто в невинності ходить, той ходить безпечно, а хто кривить дороги свої, буде виявлений.

Хто ходить невинний — той буде спасенний.

Про гідність, поміркованість, обачність

Їсти меду багато — недобре, так досліджувати власну славу — неслава.

Ліпше від силача, хто не скорий до гніву, хто ж панує над собою самим, тихший від завойовника міста.

Ліпше добре ім'я за багатство велике...

Хто ламає поуку — убоztво та ганьба тому, а хто береже острогу — шанований він.

Глумливого виженеш — й ущухне з ним сварка, і суперечка та ганьба припиняться.

З браку дров вогонь гасне, а без пліткаря мовкне сварка.

Насмішник докору не слухає.

Нехай інший тебе вихваляє, а не уста свої, чужий, а не губи твої.

Огида для Господа всякий бундючний.

Хто відхиляє вухо своє, щоб не слухати Закона, то буде огидна й молитва того.

Хто погрожує ближнім своїм, той позбавлений розуму.

Блаженна людина, що завжди обачна, а хто ожорсточує серце своє, той впадає в лихе.

Не вихвалюйся завтрашнім днем, бо не знаєш, що день той породить.

Не спішися ставати до позову, бо що будеш робити в кінці його, як тебе засоромить твій ближній.

Терпеливий у гніві — багаторозумний, а гнівливий вчиняє глупоту.

Хто яму копає, той в неї впаде, а хто котить каміння — на нього воно повертається.

Про працю, лінощі та їх наслідки

Аж доки, лінюху, ти будеш вилежуватись, коли ти зі сну свого встанеш? Ще трохи поспати, подрімати ще трохи, руки трохи зложити, щоб полежати, — і прийде, немов волоцюга, твоя неможливість, і злидні твої, як озброєний муж!

Багатство, заскоро здобуте, — поменшується, хто ж збере помалу — примножується.

Кожна праця — достаток, але праця уст в недостаток веде.

Ледача рука до убоztва веде, рука роботяща збагачує.

Лінивий не оре з осені, а захоче в жнива — і нічого нема!

Лінощі сон накидає, а лінива душа — голодує.

Ліпше простий, але роботящий на себе, від того, хто поважним себе видає, та хліба позбавлений.

Людина трудяща працює для себе, бо до того примушує рот її.

Не буде ледачий пекти свою полову, а людина трудяща набуде маєток цінний.

...Недбалий у праці своїй — то брат марнотратнику.

Не кохайся в спанні, щоб не збідніти; розплющ свої очі — та хлібом наситься.

Пожадає душа лінюха, та даремне, душа роботящих насититься.

Пожадання лінивого вб'є його, бо руки його відмовляють робити...

Роботяща рука пануватиме, лінива даниною стане.

У миску стромляє лінюх свою руку, до уст же своїх не підійме її.

Хто землю свою обробляє, той насититься хлібом, а хто за марнотратним женеться, насититься вбогістю.

Хто літом збирає — син мудрий, хто ж дрімає в жнива — син безпутній.

Хто любить веселощі, той немаючий, хто любить вино та оливу, той не багатіє.

Про друзів, товариство, оточення

Здержуй ногу свою від дому твого товариша, щоб тобою він не переситився і не зненавидів тебе.

Людина, що другові своєму підлещує, на стопах його пастку ставить.

Молот, і меч, і гостра стріла — людина, що говорить на ближнього свого, як свідок брехливий.

Мудра людина, що правується із нерозумним, то чи гнівається, чи сміється, — спокою не знає.

Насильник підмовляє друга свого, і проводить його по недобрій дорозі.

Не будь поміж тими, що жлуктять вино, поміж тими, що м'ясо собі пожирають, бо п'яниці й жерун збідніють, а сонливий одягне лахміття.

...Не водися з непевними, бо погибіль їхня нагло настане.

Не дружись з чоловіком гнівливим і не ходи із людиною лютою, щоб доріг її ти не навчився, і тенета не взяв для своєї душі.

Не завидуй злим людям, не бажай бути з ними, бо їхнє серце говорить про здирство, а уста їхні мовлять про зло.

Нерозумному відповіді не давай за нерозум його, щоб і ти не став рівний йому.

Правдивий друг любить за всякого часу, в недолі ж він робиться братом.

Тернина й пастка на дорозі лукавого, а хто стереже свою душу, відійде далеко від них.

Ходи здалека від людини безумної і від того, в кого мудрих уст ти не бачив.

Хто ділиться з злодієм, той ненавидить душу свою, — він чує прокляття, та не виявляє.

Хто з мудрим ходить, той мудрим стає, а хто товаришує з безумним, той лиха набуде.

Про силу слова

Дехто говорить, мов коле мечем, язик же премудрих — то ліки.

Лагідна відповідь гнів відвертає, а слово вразливе гнів піднімає.

Людина лукавого серця не знайде добра, хто ж лукавить своїм язиком, упаде в зло.

Не пристойна безумному мова поважна, а тим більше шляхетному — мова брехлива.

...Обмовник розділяє друзів.

Приємні слова — щільниковий то мед.

Свідок брехливий не буде без кари, а хто брехні говорить, не буде врятований.

Смерть та життя — у владі язика.

Свого ближнього нищить лукавий словами...

Туга на серці людини чавить її, добре ж слово її веселить.

Уста брехливі — огида у Господа, а чинячі правду — його уподоба.

Уста нерозумного тягнуть до сварки, а слова його кличуть до бійки.

Уста правдиві стоятимуть вічно, а брехливий язик — лиш на хвилю.

Уста праведного дають мудрість, а лукавий язик буде втятий.

Устами своїми маскується ворог, і ховає оману в своєму нутрі.

Хто вважає на слово, той знайде добро...

Хто відповідає на слово, ще поки почув, то глупота та сором йому!

Хто лукавить своїм язиком, упаде в зло.

Хто ненависть ховає, в того губи брехливі, а хто наклепи ширить, той дурно-верхий.

Хто погорджує словом Господнім, той шкодить собі.

Хто стереже свої уста й свого язика, той душу свою зберігає від лиха.

Хто уста свої стереже, той душу свою береже, а хто губи свої розпускає, — на того погибіль.

Хто чистість серця ховає, той має хороше на устах...

Язык праведного — то добірне срібло.

Біблія, або Книга Святого письма Старого і Нового Заповіту. — К.: Нове життя, 1992. — С. 633—663.

ЄВАНГЕЛІЯ ВІД ЛУКИ

Проповіді на горі

Хто блаженний

А Він, звівши очі на учнів Своїх, говорив:

“Блаженні убогі, — Царство Боже бо ваше.

“Блаженні голодні тепер, бо ви нагодовані будете.

“Блаженні засмучені зараз, бо втішиться ви.

“Блаженні ви будете, коли люди зненавидять вас, і коли проженуть вас, і ганьбитимуть, і знеславлять, як зле, ім’я за Людського Сина. Радійте того дня й веселіться, нагорода бо ваша велика на небесах. Бо так само чинили пророкам батьки їхні.

“Горе ж вам, багатіям, бо втіху свою ви не маєте...

“Горе вам що тепер потішаєтеся, бо будете ви сумувати та плакати...

Любіть і ворогів своїх

А вам, хто слухає, Я кажу:

“Любіть своїх ворогів, добро робіть тим, хто ненавидить вас. Благословляйте тих, хто вас проклинає, і моліться за тих, хто кривду вам чинить. Хто вдарить тебе по щоці, підстав йому й другу, а хто хоче плаща твого взяти, — не забороняй і сорочки. І кожному, хто в тебе просить — подай, а від того, хто твое забирає, — назад не жадай. І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви...

Не судіть своїх ближніх

“Також не судіть, щоб не суджено й вас; і не осуджуйте, щоб і вас не осуджено; прощайте, то простять і вам. Давайте — і дадуть вам; мірою доброю натоптаною, струснутою й переповненою вам у подолок дадуть. Бо якою ви мірою міряєте, такою відміряють вам”.

Розповів також приказку їм:

“Чи ж може водити сліпого сліпий? Хіба не обидва в яму впадуть? Учень не більший за вчителя; але, удосконалившись, кожен буде, як учитель його. Чого ж в оці брата свого ти заскалку бачиш, колоди ж у власному оці не чуєш? Як ти

можеш сказати до брата свого: Давай, брате, я заскалку вийму з ока твого, сам колоди, що в оці твоїм, не вбачаючи? Лицемірвийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого!

Дерево з плоду свого пізнається

“Нема доброго дерева, що родило б злий плід, ані дерева злого, що родило б плід добрий. Кожне ж дерево з плоду свого пізнається... Добра людина із доброї скарбниці серця добре виносить, а лиха із лихої виносить лихе. Бо чим серце наповнене, те говорять уста його!”

Не будуйте на піску

“Що звете ви Мене: “Господи, Господи”, та не робите того, що Я говорю? Скажу вам, до кого подібний усякий, хто до Мене приходить та слів Моїх слухає і виконує їх: той подібний тому чоловікові, що, будуючи дім, він глибоко викопав і основу на камінь поклав. Коли ж злива настала, вода кинулася на той дім, — та однак не змогла захитати його, бо збудований добре він був! А хто слухає та не виконує, той подібний тому чоловікові, що свій дім збудував на землі без основи. І наперла на нього ріка, — і зараз упав він і велика була того дому руїна!”

Біблія, або Книга Святого письма Старого і Нового Заповіту. — К.: Нове життя, 1992. — С. 79–81.

ПРИТЧА ПРО СІЯЧА

“Ось вийшов сіяч, щоб посіяти зерно своє. І як сіяв, упало одне край дороги, — і було повитоптуване, а птахи небесні його повидзьобували. Друге ж упало на ґрунт кам'янистий, — і, зійшовши, усохло, не мало бо вогкости. А інше впало між терен, — і вигнався терен, і його поглушив. Інше ж упало на добрую землю, — і, зійшовши, уродило стократно”. Це сказавши, закликав: “Хто має вуха, щоб слухати, — нехай слухає!”

Запитали ж Його Його учні, говорячи: “Що визначає ця притча?” А він відкавав: “Вам дано пізнати таємниці Божого Царства, а іншим у притчах, щоб дивились вони — і не бачили, слухали — і не розуміли”.

Ось що означає ця притча: Зерно — це Боже Слово. А котрі край дороги, — це ті, хто слухає, але потім приходить диявол, і забирає слово з їхнього серця, щоб не вірували й не спаслися вони.

А що на кам'янистому ґрунті — це ті, хто тільки почує, то слово приймає з радістю; та кореня не мають вони, вірують дочасно, — і за час випробування відпадають.

А що впало між терен, — це ті, хто слухає слово, але, ходячи, бувають придушені клопотами, та багатством, та життьовими розкошами, — і плоду вони не дають.

А те, що на добрій землі, — це оті, хто як слово почує, береже його в щирому і доброму серці, і плід приносять вони в терпеливості.

Біблія, або Книга Святого письма Старого і Нового Заповіту. — К.: Нове життя, 1992. — С. 83.

Розділ III

ОСВІТНІЙ РУХ В УКРАЇНІ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

НАПУЧЕННЯ КОРОЛЕВІ ПОЛЬСЬКОМУ СИГІЗМУНДУ- АВГУСТУ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА

Нещодавно, коли Скіфія вторглася скопом на Русь і все тут в нас тремтіло з ляку перед ворогом, я, спонуканий самою справою, відверто послав до тебе свою книжечку, яку раніше видав під прихованим іменем. А тому що на Русі ми щороку зазнаємо ворожих нападів, я змушений був кілька літ тому, почасти із-за моєї вірності до тебе, а частково із-за любові до батьківщини, запропонувати тобі, королеві щойно обраному, ці поради, які міг би за прикладом батька на благо наше використати...

...VI. Нарешті залишається підготувати належним чином також високу думку про мудрість, але по можливості якнайширше. Мова йде про школи і гімназії, оселі мудрості самої у державі; де їх нема — засновуй, де занепали — відновлюй. Хай навчається там підростаюча молодь твоєї держави гуманності й мудрості. Так твої піддані ще з дитинства навчатися і справу добре вести, і тебе, мудрого правителя, слухатися. Бо якщо ти лише цими простими спробами, законами і покарами будеш спонукати своїх громадян до доблесті, це буде те саме, якби хтось покарою примушував влучати в ціль людину, яка ніколи раніше не вчилася метати списа. Тому вважай, що енергійно сприятимеш примноженню слави мудрості лише тоді, коли Краківську гімназію, яку дід твій заснував, підсилиш.

Розумно також зробиш, коли прилюдним едиктом повністю очистиш цю гімназію від незліченних тих глоговітських старців і тим самим усунеш не досить чесних і щонайменш корисних державі людей: Голкотів, Тартаретів, а також Брікотів, Глоговітів, а разом з ними і ті незліченні складні слова (яких за плату навчаються нетямкі люди) від своїх підданих відверни. Прилюдним едиктом збери однодумців, мужів високих і замість цього бруду нечестивих людей прийми до колегії авторів досвідчених як у грецькій, так і латинській науках, щоб звідси, немов з якогось чистого і прозорого джерела текла та королівська наука, яка зробить громадян твоїх мудрими і державі потрібними.

Таким самим чином прості школи з найбільшим завзяттям відновлюй. І вчителі у них наставляй не придворних слуг, що хизуються пурпуром і тонким полотном, а людей вчених, завдяки яким молодь стане вченішою і твоїй державі більш потрібною.

Так само про гімназії та школи турбуйся. Сам призначай туди надійних вчителів, які навчать, покажуть і привчать юнаків займатися такими справами, завдяки яким вони стануть уже в зрілому віці добрими, славними і щасливими. І навпаки, якщо буде знехтувано добрими справами і запанує байдужість, ті ж самі вчителі з найбільшим старанням виховують юнаків такими, що принесуть державі найбільшу неславу, ганьбу й нещастя.

Однією цією працею ти зробиш і підданих своїх мудрим, і себе покажеш усім якнайкраще. Бо ми вважатимемо тебе єдиним майстром, скільки разів не споглядали б твою працю. Покажи нам тією працею свого розуму зразок, якого ти зможеш досягнути, лише коли станеш мудрим. Ознакою мудрого є те, що він може навчати. І ти навчиш своїх громадян, якщо дбатимеш про школи і вчителів.

Не треба гадати, Августе, що до слави мудрості є інший шлях, крім цього, про який я вже говорив і повторю знову: щоб ти сам вище всіх був і мудро правив; потім щоб з мудрими жив; і, нарешті, щоб робив своїх підданих мудрим. Це перша і найвища порада твоїй королівській величності. Тепер до цієї одержуй останню пораду, яка, власне, також звідси початок веде.

Українська література XIV—XVI ст. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 113—152.

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ ВАСИЛЯ ЗАГОРОВСЬКОГО

Наставлення дітям і правила до їхнього виховання: розпорядження про влаштування церков, шпиталів та школи (1577 року, липня 11)

...Коли дітям моїм милостивий Бог дасть дійти семи років, має її милість, пані дядина моя, закликати добре вченого й цнотливого дяка, або того дяка Дмитра, що у мене служив, з'єднати, і дати їх навчати в домі моїм або в церкві святого Іллі у Володимирі руської науки та Письма Святого і, не пестячи їх, пильно й порядно до науки приводити, щоб на потім могли згодитися від доброї своєї науки милостивому Богові для помноження хвали, господарю та Річі Посполитій для служби їхнім милостям панам, так і батькам, як і приятелям своїм, також усім загалом і кожному зосібна для повного віддання повинності своєї.

А коли їм милосердний Бог дасть у руській мові і у Святому Письмі досконалої науки, то щоб у собі мали молитви до Бога, створителя свого, і в обов'язок честі та хвали його святій та божій милості. Відтак має її милість, пані дядина моя, з'єднати статечного бакалавра, який би їх міг добре навчити науки латинського письма, і веліла вчити в домі моїм. А коли вже в тій науці матимуть у собі добрі початки, нехай її милість, за радою їхніх милостей, панів добродіїв моїх, у цьому моему заповіті вище поіменно записаних, віддасть до науки єзуїтам у Вільні, бо там хвалять дітям добру науку, або де найпристойніше їхні милості

визначать — і там, аби до дому не приїжджаючи і в ньому не буваючи, коли Бог дасть, сім років або більше уставно й пильно навчалися. А коли їм милостивий Бог дасть досконалу вправність у латинській науці, мають бути віддані через їхню милість, панів приятелів моїх у службу на такі місця, де могли б пройти навчання у божій боязні.

Також аби письма свого руського й мовлення руськими словами та звичаїв цнотливих і покірних руських не забували, а найбільше віри своєї, до якої їх Бог закликав і в ній на цей світ створив і набожества в церквах наших, належного й порядно постановленого закону грецького, ніколи аж до смерті своєї не покидали; пости святі пристойно, слідуючи за словами Збавителя нашого, в Євангелії святій описані, постили; Богові, створителеві своєму, завжди молилися; ближнього свого кожного, як самі себе, любили, а ересі услякі, як певної трутязни душевної та тілесної, щоб пильно остерегалися і від неї відгребалися. А наостанок імені Бога живого, у Тройці єдиного й милосердного, у тому їх зобов'язую, щоби з такими людьми, які, відступившись пристойних церковних передань, свавільно заживають ересей, нічого спільного: ані співжиття з ними, ані приятелі не мали і в домах таких людей, окрім великої нужди та гвалтівної потреби, ніколи не бували.

А коли в добрих звичаях на таких, як вище казав, місцях служачи, навчаться, тоді мають бути віддані у службу господарю королю, його милості, пану нашому і там, Богу милостивому уставно молячись, ласки господаря його милості дослуговуватися мають, служачи вірно його королівській милості та Річі Посполитій...

...А коли милостивий Бог до віку мужнього дітей моїх здорових збереже, коли одруження святого потребуватимуть, тоді мають вони собі подружжя бажати від самого милостивого Бога і виглядати із божих його святих рук, не ганяючись за красою людською, ані за маєтністю чи славою чийогось дому вельможного та оздібного скороминущим, а одне мають пильно доглядати, щоб такі були люди, з якими вони у вічну приязнь хотіли б уступити, як себе самих, дітей, челядь і підданих своїх виховували б у боязні божій та у всякій повинності, бридилися б нестатечностями, пияцтвом, танцями, іграми, пустими проходками, чародійствами, ворожками та іншими Богу супротивними лихими речами, які у нас дворством називали та звать; а в таких домах (брали), аби передусім однієї віри із ними були, — доручившись Богові милостивому, можуть безпечно у святе подружжя вступати, не доглядаючись по жінках великих посагів, адже досить матимуть багатства, коли натраплять на таких жінок, котрі спільно з ними боятимуться милосердного Бога і в законі божому себе заховуватимуть.

...Зичив я теж собі того й тепер зичу, щоб із милосердя божого, за віку мого сам мав довершити й учинити церкву в моєму маєтку Суходолах і шпиталі, як у Суходолах, так і при церкві святого Іллі у Володимирі збудувати і відповідно до потреби уфундувати, для цвинтаря коло церкви святого Іллі обгородити.

...Зробити шпиталю одного у Суходолах на тому місці, де священику холовському та маковському вказував, тобто хату білу на три сажні, сіни на три сажні, чорну хату навпроти на три сажні, сіни вбік на півтора сажні впоперек, переперити, тобто загородити, аби були дві комірчини для схову: одна білій хаті, а друга чорній; двері із сіней одні на вулицю, а другі двері — вбік, у сад, щоб до церкви ходити і в сінях комина для варення збудувати із цегли.

У Володимирі, при церкві святого Іллі, уздовж одним боком до ріки, тобто від залужжя, такий же власне дім поставити; одне, там учинити дімець для диякона із спільною стіною із тим шпитальським домом і під одним із ним покровом, хату на два з половиною, а сінці на півтора сажня, стаенку на попові та дияконові коні...

...А на догляд священиків, диякона і доброго дяка, також і шпиталю при церкві святого Іллі, щоб там уставно мешкаючи, могли милостивому Богу віддавати хвалу, священику — збіжжя пашні моєї володимирського двірця на щорік жита кіп п'ятдесят, вівса кіп десять, гречки кіп п'ять, ячменю кіп п'ять, пшениці із млина мого володимирського на проскури й на потреби його три маці; диякону — жита кіп тридцять, вівса кіп п'ять, гречки кіп дві з половиною, ячменю кіп дві з половиною; дяку — жита кіп двадцять, гречки та ячменю стільки ж як і диякону з пашні моєї двірця тишковицького — це також щороку має віддаватися. До того третя мірка мого володимирського млина має бути запродана або орендована, за яку, певен того, дванадцять кіп грошей литовських дадуть. Із тих дванадцяти кіп грошей попу — кіп три, диякону — кіп три, дяку — кіп чотири, на сукню — кіп півтори, а на кожуха півкопи грошей щороку має бути плачено.

І то для того дяку доброму більше (дається), щоб уставно в тій білій хаті супроти шпитальної чорної хати мешкаючи, дітей, котрих на науку йому будуть давати, й Богу й людям добрим удячно навчав, у церкві на книгах гаразд читав і співав, книги, яких церква пильно потребує з доброго підняття, щоб уставно писав, або щотижня по три зошити правильно, справедливо і нефальшиво списував. А на рік півтора ста зошитів на те паперу, кіноварі, горішків, копервасу і гум'ї на чорнило її милість пані, за мої гроші купуючи, має йому давати...

Учитель. — 1999. — № 9—10. — С. 38—44.

ЮРІЙ ДРОГОБИЧ (р. н. невідомий — 1494)

Вступ до книги “Прогностична оцінка 1483 року”

Більшість тепер виставля напоказ свої праці, святотче,

Дбаючи щонайпильніш про честолюбство та зиск.

Я ж мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням:

Роду людському аби тільки б корисні були.

Ні, не порожні вони й не для реготу писані мною;

Труд цей Мінервин, бігме, родом з надхмарних країв.

Знаю, для тебе немає тепер таємниць вже на світі:

Нині ти, бачу, спізнав навіть і силу зірок.

Обшири неба для наших очей незбагненно великі;

Розумом легко, проте, можемо їх осягнути.

Наслідки ми за причинами і навпаки визначаєм:

Так відкривається шлях, що до ефіру веде.

Все у підмісячнім світі живе за законами неба;

Нами керують також (хто заперечить!) зірки.

Правлять без примусу, а як настрашать коли випадково,

Розум підкаже, проте, як ту біду відвернуть.
Зірці своїй завдяки досягнув ти найбільшої цноти
І називають тому богом тебе недарма.
Певно, любов'ю Венери й Юпітера стиснуте Сонце
Правити світом тебе настановило колись.
З ласки господньої все ти вже маєш, от тільки хай Зірка
Роки подовжить собі, — Рим цього зичить також.
Будь же прихильним до книги цієї: вона допоможе пізнати
Те, що невдовзі гряде, — знати яке вже пора.
Отже, в які саме дні тобі доля ласкава всміхнеться,
А у які навпаки — лиха незнаного жди.
Дні, коли Марс запанує, і мир коли буде, побачиш;
І в яким краї чекать треба чуму навісну.
Місяця й Сонця затемнення бачиш, — то вмер десь володар.
Це все та інші дива хочемо тут показати.

*Українська література XIV—XVI ст. — К.: Наук. думка, 1988. —
С. 444.*

ПАВЛО РУСИН ІЗ КРОСНА (бл. 1470 — бл. 1517)

До книжечки

Йди вже, книжечко, йди, моя солодка,
Йди, від золота ясного ясніша,
Від коштовностей всіх мені дорожча,
Йди в угорські преславні, плідні землі,
Йди, не гаючись, в ті краї блаженні,
Де на килимі ніжних трав зелених
Грає барвами квіт рясний, пахучий.
Ні ярів не жахайся, глибоких урвищ,
Ні пільми не лякайся у диких нетрях.
Ні гущавин тернистих не страхайся,
Ні тінистих долів, прошу, не бійся,
Ні верхів не минай об'їзним шляхом,
Ні на знак не вважай, провісник лиха,
Ні на вибої, води, багна темні;
Ні Дунай семигирливий, ні Тиса
Бистроплинна нехай тебе не гаять.
Жодних труднощів, бачиться, не стрінеш
Острах спокою, вір, твого не збурить.
Гей! Чому ж бо тремтиш, чому німуєш?
Що ж то значить той крок твій черепаший?
Гей же, книжечко, чом не йдеш, уперта?
Чом до слів моїх, до благань глуха ти?
Чом не важиш собі повчань тих щирих?
Чи лякає тебе лихий насмішник?

Чи страхаєшся наклепів лукавих?
Чи боїшся пиhi вельмож великих?
Чи брудних перекупників на ринку?
Чи крикливих учених серед люду?
— Ось, мов хирлява, — не для нас книжечка:
Ні дотепності, ні краси нема в ній.
Так розрухайся ж! Геть ті кроки мляві!
Інший крок облюбуй — прудкий, веселий
Та й окрилено шлях верстай далекий,
Будь спокійною; весь твій страх даремний...
...Йди ж бо, книжечко, йди, моя солодка,
Йди, від золота ясного ясніша,
Від коштовностей всіх мені дорожча,
Йди в угорські преславні, плідні землі.

*Українська література XIV—XVI ст. — К.: Наук. думка, 1988. —
С. 454—456.*

Промовляє книга, яку добуто із сховища і якій повернено давній блиск

Я, що в сховку тім, у сліпій в'язниці,
Під замком була при лихім тирані,
Вся, мов та раба, по руках, по спині
Зв'язана туго.
Я, кого в імлі, в переддвер'ї Орка,
Рвав кривавий пес, чие тіло біле
Там, де Стікс пливе, батогами краєв
Натовп безумний, —
Ось на світло дня виринаю, рада,
Знов яснію вся в білосніжнім шаті,
Знов у всій красі променисточола
Нині пишаюсь.
Блиском цим Павло мене знов осяяв,
Він мене й зцілив, той кого Русином
Весь тямущий гурт залюбки йменує,
Словом солодким.
Слав, прошу ж, того, в чії руки йду я,
Ти, що в струни б'єш голосні, пророчі,
Щастя зич йому, хай живе він, скільки
Жив колись Нестор.

*Українська література XIV—XVI ст. — К.: Наук. думка, 1988. —
С. 450—451.*

СТАТУТ ЛЬВІВСЬКОЇ БРАТСЬКОЇ ШКОЛИ 1586 року. ПОРЯДОК ШКІЛЬНИЙ

Доброволенням Бога Отця, та сприянням його єдинородного Сина, й дієством Святого Духа, благословенням же, порадою та повелінням святійшого Йоакима, патріарха Великої Антиохії, Іверії, Сирії та всього сходу сонця, коли він був тут, у місті Львові, року 1586, місяця січня, 1 дня, здійсненням та утвердженням вселенського патріарха Єремії, архієпископа константинопольського Нового Риму і всього трону великої церкви константинопольської, року 1588 устанвлено училище в місті Львові при храмі Успіння пречистої Божої Матері грецького та словенського писання за чином святих, богоносних отців православ'я грецького, з великою пильністю, а старанням та накладом усього львівського Братства храму Успіння Пресвятої Богородиці і всього посполитого народу руського, аж до вбогих дівиць, з огляду на нестачу законної науки, допомагаючи безпорадним людям, а супротивним вуста загороджуючи, щоб звідсіля злоба відійшла, а добре начало було сприйняте й поширилося для спасіння всієї братії; відігнання-бо злоби є початок спасіння, поблизу біди спасіння.

1. Дидаскал, або ж учитель, цієї школи має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, покірливий, повстримний, не п'яниця, не блудник, не лихвар, ані срібллюбєць, не гнівливий, не заздростник, ані сміхостроїтель, не соромослівець, не чародій, не байкосказатель, не посібник ересям, але людина сприятлива благочестю, образ добрих, і в цьому себе має подавати не тільки в отих добродійностях — нехай будуть учні як учитель їхній. Мають бути представлені від братії два чоловіка вправні заради шкільного ладу, щоб доглядали науки й добрі та лукаві діла дидаскалові - що ж бо сіє людина, те й поже. І тим братам має бути дано реєстра під братською печаткою, до якого мають записувати дітей, відданих до науки і відповідно літ та дитячої науки має видаватися й зарплата їм, тобто дидаскалам.

А хто б хотів забрати дітей своїх від науки, коли мине квартал, при тих-таки братах мають порядно відпуститися, учинивши за те задоволення дидаскалові, згідно братського постановлення, як по чому постановлять давати дидаскалові від хлопця за квартал. Такому вчителєві кожен, приводячи сина й приятеля та й інших на науку, має взяти із собою одного сусіда чи двох, щоб усно при двох чи трьох сказав слово й учинив із дидаскалом постановлення щодо науки та всього порядку й повинність його, відповідно до цього реєстру, нижче записаного. І має йому спершу того реєстра зачитати, аби відав, у який спосіб будуть навчати його сина і що за те винний, і як би мав йому у тому порядку не перешкоджати, але допомагати всіляким способом, приводячи ту дитину до науки й послушництва дидаскалові, як правдивий батько, бажаючи бачити за працею та накладом доброго плода, і має до реєстру за звичаєм записатися.

2. А дидаскал, узявши доручене йому дитя, має його навчати з промислом доброї науки, карати за неслухняність не по-тиранському, а по-учительському, не за силою, не розпутне, але спокійно і смиренно, не тільки по-мирському, але вище мирського, щоб через непильність свою, чи заздрість, чи лукавство не залишився винний Богові вседержателю ані за жодного, а потім батькам його та йому самому, коли б людину йому відібрав, а його від чогось іншого забавив.

Адже писано є: “Злий, лукавий і ледачий рабе! Пощо не віддав срібла того торговцям, щоб прийшов я і взяв би своє із лишком?” І знову: “Хто шкодує палиці, ненавидить сина”. Також: “Коли б лишилися без покари, то прелюбниками б стали, а не синами”.

3. Сідати мають кожен на своєму певному місці, призначеному відповідно науки: котрий більше вміє, сидітиме вище, хоч би й вельми убогий був, а котрий менше умітиме, сидітиме на простішому місці; сказано-бо: “Хто має, тим скрізь дано буде”.

4. Багатий над убогим нічим не має бути вищий у школі, тільки самою наукою, а плоттю всі рівні; всі-бо є у Христа брати, від однієї голови Христа; жоден-бо член, як око руці, а рука носі не може сказати: “Не треба мені тебе”.

5. Учити дидаскал і любити має всіх дітей однаково, як синів багатих, так і вбогих сиріт, і котрі ходять по вулиці, поживи просячи, як котрий, відповідно сили, навчається, тільки це пильніше одного, аніж другого навчати. Писано-бо: “Кожному, хто просить у тебе, дай, і хто хоче взяти у тебе, не заборони, хочубо, щоб усі спаслись і в розум правдешній прийшли”.

6. Сходитися хлопці мають до школи на певну годину, тобто дня великого на дев’яту годину аби всі були. А в ті інші менші дні, то як постановить дидаскал. І відпускати їх додому по науці в певну годину. Писано-бо: “В усьому діймо у славу Божу і в належний час”.

7. Щоранку має пильно доглядати дидаскал: коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдузив, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися б усього й привести його мають. Бо писано: “Інших страхом та примусом спасай”.

8. Вранці, зійшовшись на призначену годину, всі не мають почати вчитися, поки не проговорять звичайні молитви та передмови. Сказано-бо: “На початку діла свого Бога поминай”.

9. У школі мають бути діти розділені натрое: одні, котрі навчатимуться пізнавати і складати слова; інші, котрі навчатимуться читати і вчити напам’ять численні речення, треті вчитимуться, читаючи, викладати, розмірковувати та розуміти. Рече-бо святий Павло: “Коли я дитиною був, то говорив як дитина, як дитина я думав, розумів як дитина. Коли ж мужем я став, то відкинув дитяче”¹.

10. В поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашню науку свою та письмо своє, яке вдома писав: виклад науки своєї має показувати, а потім учитися вроздріб Псалтиря чи граматики з розв’язуванням її та іншим багатьом потрібним наукам, як визначите на той час, згідно до потреби.

11. По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм до дидаскала, окрім малих, яким має писати сам дидаскал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати. А додому відходячи, вірша потвердити, аби увечері, прийшовши додому, діти вміли перед родичами своїми, чи сторонні діти всякого стану, живучи в господі, господарям своїм науку, яку вчили в школі, прочитати із викладом, за звичаєм шкільної науки, а що вчили того дня, мають увечері вдома написати і до школи принести вранці, показати перед дидаскалом своїм, щоб усякий плід науки пізнався, всяке-бо дерево має пізнаватися від плоду свого.

¹ До Коринтян, XII — 11: в нашому тексті в кінці: “То молока не потребую”.

12. Повинний буде дидакал учити й на письмі їм подавати від граматики, риторики, діалектики, музики та інших усяких поетів, і від святого Євангелія, від книг апостольських. Все-бо написане до нашого настановлення має бути написане.

13. У суботу зпоранку повинні з'являти всі речі, що їх навчалися проздовж тижня, а по обіді мають навчати їх пасхалії, та місячного бігу, та лічби й рахунку, чи музики церковного співу. Все-бо Писання Богонадихнуте й корисне є до навчання.

14. Після вечері у суботу має дидакал розмовляти з дітьми час немалий, більше, аніж у інші дні, навчаючи їх страхом Божому і дитячим соромливим звичаєм, як мають триматись у церкві супроти Бога, вдома — супроти батьків своїх, а деінде утримувати цноту та сором. Богу, кажу, і його святим — честь та страх, батькові й дидакалу — послушенство, загально супроти всіх — покору й повагу, собі самому — сором'язливість та цноту. І тії речі знову мають бути вливані в дитину, на що їм і пам'ятного не треба боронити, за чашею шкільною. Писано-бо: "Хто любить сина, старанніше карає, а хто не любить, шкодує палиці". І знову: "Хлопчаті безумство на серці прив'язано, палицею проганяють його; нове-бо в нові міхи наливають і обоє збережуться".

15. В неділю і в свята Божі має дидакал з усіма, поки підуть до літургії, розмовляти, і їх навчати про те свято та празник, і вчити їх волі Божій, а по обіді — з Євангелія та Апостола на празник той має всіх навчити. "Блажен-бо, — мовиться, — той, хто навчається закону Господньому день і ніч".

16. Двох чи чотирьох хлопців щотижня іншим ладом мають виділяти для порядку, з чого жоден вимовлятися не може, коли б до нього черга надійшла. А діло їхнє буде: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити і біля дверей сидіти, а котрі входять чи виходять — про всіх знати, а котрі б не вчилися, пустували, чи в церкві нерядно стояли, чи, додому йдучи, обичайно не поводитися, записувати і зголошувати про них мають. Сказано-бо: "Дбайте, щоб остережне ходили не як мудрі, а як премудрі проводячи час, бо є дні лукаві".

17. Коли б якийсь хлопець одного дня до школи ходив, а другого занедбував і так би водночас тратив собі й знання при школі, такого більше не приймати. Бо й барвір¹, коли б хворого одного дня лікував, а другого б занедбував, то замість лікування в більшу б хворобу його приправив би. Сказано: "Всякого брата, котрий не за чином ходить, відкидайся".

18. Батьки про дітей своїх, а господарі про доручених їм дітей сторонніх мають бути звіщені від дидакала і від братів строїтелів шкільних, щоб діти вдома справлялися відповідно до порядку шкільної науки, навчання і виказували належну людськість свого часу для всякого стану. А коли б щось у дітях помічено було супротивне науці, має бути з'явлено. Коли б дидакал недбалістю якоюсь, чи батько, чи господар неладом своїм у науці і звичаях добрих перешкождали, має бути винному присуд.

19. Коли б також хтось хотів би від дидакала забрати на іншу потребу свого сина, то не позаоч і не через кого іншого, тільки сам своєю особою і при тому з чоловіком чи двома, при яких віддав сина в науку, забрати має, аби тим образи не чинилося учню і йому самому за те непорядне поступування, також дидакалові,

¹ Барвір — циркульник.

від якого невідповідне забирав би учня. Адже той порядок всі інші ремісники мають, коли при людях і порядно не тільки сина, але й слугу до ремісника замовляють, а потім, коли того навчителя, тим більше не бажаючи його зневажати, зібравши родичів, статечність та терпеливість його засвідчують, від чого й містрові¹ велика втіха, коли бачить учня не останнім. Такого далеко більше потрібно мати в школах та в християнських людях. Писано-бо: “Кожен, хто чинить зле, не приходять до світла, а хто творить істину, іде до світла, щоб явилися діла його як такі, що в Бозі учинені”.

20. Коли б сам учитель чи хтось із учнів творив би оті речі, що їх закон не велить, а більше — забороняє, тобто, коли був би блудником, п'яницею, злодієм, кощунником, недбальцем, срібллюбцем, наклепником, величавим, такий не тільки вчителем, а й жителем нехай тут не буде. “Не звабте, — мовиться, — жодного з малих оцих, які вірують в ім'я моє. Коли такий є сам супротивний заповідям Господнім, як інших уцнотливити і на користь може наставити? Сам-бо Господь сказав: “Як ви можете мовити добре, будучи злі?”

І знову: “Кожне дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та й в огонь буде вкинене”.

Адже відаєте звісне, що всі маємо постати перед суддею нелицемірним Христом-Богом, який має віддати кожному за ділами його, передусім тим, котрі трудилися в подаванні сили слова, тим, які добре сім'я сіяли в землю і сторічний плід, знову-таки, які подавали, заодно і тим, котрі пили живу воду від невичерпного джерела та струмка, що завжди тече від Святого утішного Духа. Тут-бо більше купувати більше срібла, золота і каміння багатокорштовного, оскільки від цього здійснюється людське життя, і то є корінь і основа небес та землі, моря і всіх безодень, ним володіє невсяжний Бог, творець усіх, котрий відкриває і дарує малим дітям.

Учитель. — 1999. — № 9—10. — С. 51—54. (Переклад В. Шевчука).

ПРОГРАМА НАВЧАННЯ У ЛЬВІВСЬКІЙ БРАТСЬКІЙ ШКОЛІ

1. Початкове навчання

Читання (визначення літер та їх складання, пояснення прочитаного, розсуд та розуміння).

Письмо.

Вивчення граматики.

Вивчення рахунка.

Вивчення церковного порядку та співу.

2. Середнє навчання

Предмети

Грамматика

Риторика

Діалектика

Музика

¹ Містр — майстер, учитель.

Мови

Слов'янська

Українська (“проста”)

Грецька

Латинська

Польська

Митюров Б.Н. *Розвиток педагогічної думки на Україні в XVI–XVII ст.* — К.: Рад. шк., 1968. — С. 135.

ВИСТУП АРСЕНІЯ ЕЛАСОНСЬКОГО, ПЕРШОГО РЕКТОРА ЛЬВІВСЬКОЇ БРАТСЬКОЇ ШКОЛИ, ВИКЛАДАЧА ГРЕЦЬКОЇ МОВИ, ПЕРЕД БРАТЧИКАМИ 1586 року

“Первейшие и знатнейшие старейшины во Львове, движимые божественным желанием, полюбили мудрость и показывают большое стремление и любовь к мудрости, и к прилежанию, и к учебе греческой письменности. Отсюда и школу построили и желают начать с богом. Все задушевно хотят выслушать, какую организацию [будет иметь] школа и какую пользу приобретут после труда...”

Во-первых, заявляю им, что учился у наших учителей, у мудрейшего господина Матфея, людей благочестивых и правоверных... и буду учить их детей, во-первых, первую философию — боязнь бога... Во-вторых, принадлежащую любовь и уважение к их родителям и ко всем старшим и братьям во Христе, в-третьих, греческой письменности и языку... Я же решительно должен их обучать строго два часа быстрому [чтению], поскольку, конечно, воспринимается ими материал. Далее их будут обучать учителя в установленном порядке, будут показывать, обучая их, то, что нами было сказано, с боязнью и уважением до 9 часов. Необходимо, чтобы и дети питали по отношению к учителям доброжелательный страх и уважение. После 9, как это заведено, будут делать практику... если время позволит, два часа. После 9, во время подготовки, будут учить ученики материал всей недели в совокупности. В это время в субботу скоро читать [материал] всей недели в совокупности и буду даваться им темы дополнительных занятий в каждую субботу и выправлять их ошибки. В каждую субботу дети будут писать и устно упражняться. И вообще всю субботу дети будут писать и устно упражняться — делать перевод на греческий язык...”

Медынский Е.Н. *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией.* — М., 1954. — С. 68.

ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Анонімні вірші 1609 року (уривки)

На Злотоустого і до читальників

Нілу, що з берегів геть розливається,
І весь Єгипет із того напувається.
Більш джерела Злотоуста розливають.
Буйнії потоки із себе виливають.
Злотими струменями весь він вилискує,
Плинністю вод живих щедро розприскує,
Циркуля вірних навкруг обливає,
І вся церква вселенська ту воду вбирає,
Вільготу свою із наук його беручи
І до зм'якшення сердець людських так ведучи,
Щоб дерева зросли в домі Божім плодovitі,
Злотовидно зацвіли, для всіх знамениті,
Котрі з себе плід злотий хай би видавали,
Завше так і пожитком церкву наділяли,
При брєнячих тих водах її оздобляючи,
Щоб дерева побачить чудові, продовжуючи.
Це ж бо островом розкішним годиться назвати,
Де святії звикли у віках опочивати,
Від тих вод золотих святих охолоджаючись,
Злотовидно й непорочно відтак процвітаючи.
З квіту тож золотого ми трохи пощипали,
На пожиток це вам, чесним дітям зібрали.
З різних місць омилія його праці ізклалась,
На словенську мову справно переклалась
Про цнотливе вас з малих літ виховання
І про пильне за діток батьківське старання,
Аби ви не дістали від Бога карання
І дали синам зразу добре виховання.

Про науку

Найбільше над усе те бажаю уважати,
Аби вас у науку тепер управляти,
Як з джерел із неї все добре походить,
Себе з неї людина людиною робить.
Її часто святії високо поважають,
Злотим урожаєм відтак називають,
Урожай той ніколи зі світу не сходить,
У народі людському себе віднаходить.
Та народ руський в тому занедбаня має,
За нікчемну собі річ відтак покладає, —

Від отого всяк нелад і зле все походить,
До зневаги народ той чесний припровадить.
Йому через простацтво немало долягають,
Що, мовляв, він без науки, — так очі змиляють,
Тож за слухну річ хай би отут повелося,
Щоб до вас і до ваших вітців подалося:
Нехай тим передніші б добром не гордили,
А тоді про науку старання чинили.
Із вас ліпшим від того найбільше буває,
В кого син від науки вітця поважає.
До котрої ви більше, о діти, схиляйтесь,
А що буде з пожитком, самі пізнавайте,
На Злотоустрій раді відтак полягаючи
І його злословом надію складаючи,
Щоб зобабіч за словом його учинивши,
Те за власну повинність зробити зумівши,
Ви, батьки, так утіхи з синів дочекайтесь,
Й маєстат онде Божий відтак оглядаєте
Із потомством, що чесно зростили, поставши,
До таланту приробок в рахунку доклавши,
Щоб так в Божій при цьому ви радості стали,
Хочем, щоб із святими ви опочивали.

Учитель. — 1999. — № 9–10. — С. 50.

ГАЛЬШКА ГУЛЕВИЧІВНА

Дарча громаді маєтку і землі під школу і монастир

“Я, Гальшка Гулевичівна, дружина його милості Стефана Лозки, маршалка Мозирського, за згодою його милості засвідчую моїм добровільним листом, що я з любові і прихильності до братів моїх — народу українського і во спасіння душі своєї з давніх часів мала намір робити добро для церкви Божої і вчинити благодійну справу потребуючим їй. І тому правовірним і благочестивим християнам народу українського, якого б вони не були стану і чину, я на вічні часи даю, записую й відказую мій власний маєток, що користується правами й вольностями дворянськими — власний мій двір разом з землею і будинками, отримані мною відреченого мужа мого в місті Києві у вічній дар. А то все дарую на школу для дітей як дворянських, так і міщанських, на монастир і гостинний двір для мандрівників духовних східної церкви.

А щоб тая фундація набрала сили, то я відразу в той двір із землею школу упровадила й упроваджую, віддаючи рівно всім духовним і світським на вічні часи.

Гальшка Гулевичівна, дружина Лозчина, маршалкова Мозирська.

Рукою власною. Року від народження Божого 1615, жовтня 14 дня у Києві”.

Мазур П. Дві долі // Освіта. — 1995. — 25 листопада. — С. 12.

ОБІТНИЦЯ ПЕТРА МОГИЛИ ВІД 15 червня 1631 р. У ЦЕРКВІ УСПІННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ (Львів)

Я, Петро Могила, милістю Божою архімандрит Київський Печерський, видячи в церкві Православній велику втрату душ людських через неосвіченість духовних і неучення молоді, за ласкою і поміччю Божою і за власною моєю волею... умислив фундувати школу, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних навчена була... на користь і втіху православного роду.

Історія в школі. — 1966. — № 2. — С. 41.

ЗАПОВІТ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Амінь.

Оскільки нічого над смерть певнішого людині нема, а година смерти в Божих таємницях самого Бога перебуває, — я, многогрішний Петро Могила, Архiepіскоп-Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, Екзарх Святого Константинопольського Престолу, Архімандрит Печерський, будучи хворістю навіщений від Господа Бога й не бажаючи залишити в якомусь непорядку дім мій, від Господа Бога мені в зверхність доручений, всі мої наміри віддавши на всемогутню волю Божу, учиняю короткий волі моєї, коли так Господь Бог визначив, такий останній Заповіт.

По-перше, в святій вірі, в котрій народився, виховався і з волі й ласки Божої достоїнство Митрополитанське недостойний на собі маю, в ній же хочу, вік свій закінчивши, стати перед Маєстат господя моєго. По-друге, коли тільки позволив мені Господь Бог з ласки своєї святої, і з ласки Його Королівської Милости Пана Мого Милостивого, бути Пастирем у Столиці Митрополії Київської, а перед тим іще Святої Лаври Печерської Архімандритом, у той час бачучи занепад у народі Руським побожної релігійности не від чого іншого, як від того, що жодної освіти й наук не одержував, тому приречення моє зложив перед Господом Богом моїм, всі мої достатки, від батьків оставлені, і що тільки від належних послуг святих місць, мені доручених, прибутків з відповідних маєтків тут зоставалося, повертати частково на відновлення зруйнованих Домів Божих, яких залишилися жалюгідні руїни, частково на фундації шкіл у Києві, прав і вольностей народу Руського, з особливої також ласки його Королівської Величності Пана нашого Милостивого позволених та упривілейованих; а те ж моє мізерне приречення й наміри поблагословив Господь Бог зі своєї святої ласки, що за життя мого оглядав я великий пожиток для Церкви Божої від тих наук, бо досить освічених людей і побожних на обслугу Церкви Божої збільшилося.

Отож тоді Колегію заснував я, як єдину запоруку мою, хочаби залишити з найвищого провидіння Божого на потомні часи пам'ятку, а оцим моїм заповітом навіки даю й дарую: по-перше, ті гроші, що маю в Ясновельможного Його Милости Пана Адама з Брусилова Киселя, Каштеляна Київського, Старости Носовського, від суми п'ятдесят і п'ять тисяч золотих, які його Милість зобов'язався і записом від нього даним ствердив, як в тому довірному записові поширеніше описано, проценти щорічно з них платити. По-друге, також суму з маєт-

ку, мною набутого й купленого у їх Милостей панів Служилих Воеводичів Венденських, тобто на Мухойдах і Опачицях, двадцять тисяч золотих на ту саму Колегію та Отців Колегіятів Братства Київського Богоявленського даю, дарую, на вічні часи записую, і ту суму наступник мій повинний буде з тих згаданих маєтностей віддати, хотівши володіти маєтностями, що тепер в посіданні Отців Колегіятів як маєтність, що має залишитись при них аж до повернення тої пом'янутої суми. Притім ще й нині на ту ж Колегію готівкою відписую й записую шість тисяч польських золотих, також митру мою, справлену власним моїм коштом, на сріблі позолоченому оправлену й оздоблену власними клейнотами з залишених мені батьківських скарбів. Усю бібліотеку різних мов, фундовану мною ціле моє життя, зложену в цей час на переховування Отцю Намісникові Софійському передану, а реєстр книжок тих переданий згаданим Отцям Колегіятам за підписом моєї руки. Хрест мій срібний Митрополитанський на вічну пам'ять моєї любови, також і саккос білої парчі перлами гаптований тим же Отцям Колегіятам даю, дарую й відписую; також зі срібла мого власного, скільки не є, всього четверту частину, яку виконавці цього мого заповіту повинні виділити, на ту ж Колегію даю й записую.

За ці добродійства накладаю на них ту повинність на прийдешні часи, щоб вони в школах Київських відповідно до привілеїв Його Королівської Величності, як при житті моему, учити мають і самі в спільноті відповідно до правил, мною заведених, жити, також Колегію Київську відповідно до фундації цілковито заховувати, і за душу мою кожного четверга службу Божу відправляти, і кожного року день моєї смерти богослужбою обходити.

Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. — Кн. 2. — К.: Либідь, 1997 — С. 409—410.

СТАТУТ ЛУЦЬКОЇ ГРЕКО-ЛАТИНО-СЛОВЕНСЬКОЇ ШКОЛИ 1624 року

Статті прав Греко-латино-словенської школи луцької

1. Кожен, хто тільки до наших шкіл для науки прийде, зголосившись ректору, за його дозволом, надалі має придивлятися три дні наукам та порядкам, а ниці й вихованню, ще не будши допущений до жодної шкільної забави та прав, і то через те, аби, квапливо почавши, прудко не розкався б і не покинув того, за що раніше взявся, адже кожен приходити має до школи ані на чверть, ані на рік, але поки навчиться, і під такою умовою буде прийнятий.

2. Так придивившись, коли не захоче, з благословенням відійде, а коли на порядки й права дасть згоду, має сказати про те старшому, за наказом якого від пенітарха¹ буде вписаний до великого шкільного реєстру, прийнятий і причислений буде до спудеїв, давши до шкільної скарбниці грошей 4.

3. Кожен повинен буде віддавати досконале, а властиво безсловесне послухенство старшому і тому, кому старший доручить, у всьому з ним радячись, слухатиметься без жодної неволі та шемрання, підлеглий будучи, як того, який

¹ Пенітарх — старший.

повинен буде все поштиве та пожиточне радити й показувати, бо коли в найпростіших навіть ремеслах ота цнота — послушенство — має найперше місце, тим більше в науках визволених, які значно перевищують усі інші науки, куншти¹ та ремесла.

4. А що різних діалектів у нашій школі навчатимуть і години, в які вчити мають, визначені є, відтак кожен спудей, прийшовши до науки і не можучи швидко зрозуміти й наук, які тут викладаються, і себе, до якої він має схильність, має зі старшим над школами порадитися, за яку науку має взятися, і що йому, врахувавши його літа, й бажання, й здібності, порадить, за те взятися повинен буде, за винятком тих, котрі чи від родичів, чи з повинності спеціально призначені будуть для якоїсь певної науки і від того відтак повинніше увірюватимуться.

5. На шкільних годинах усі в школі рано й по обіді мають бути присутні, приходити вчасно з усіякою тихістю, без розмов та шепотів, мигів та переходів поміж себе, кожен сідаючи на своєму місці, а що тільки вчитель читати, розповідати чи диктувати буде, слухати, розуміти й пам'ятати має, намагаючись щосили, щоб усе почуте подібно міг висловити вчителю.

6. Жоден жодної речі, особливо поміж себе, як всередині шкіл, так і з надвір'я, нічого не ставити, гендлювати, купувати й продавати без відома вчителя не має, запевне те розуміючи, що кожна така справа чи вчинок є крадежем, а відтак і гріхом смертельним.

7. Жоден не має важити чинити щось без відома вчителя: або в школі зовсім не бути, або пізно, тобто не в призначеному часі прийти, або передчасно відійти. А коли либонь неприсутності, либонь загайки, либонь відходу буде якась гвалтовна причина, її дидакалові відкрити і від нього, на потребу, прощення має взяти. Бо хто запізниться або раз у школі не буде, суворо покарається, хто ж два дні незголошено замешкається, до школи прийнятій не буде.

8. Що лишень буде мовитися чи діятись у школі, жоден не має того виносити за шкільного порога.

9. А що наші учні наук і цноти, а не чого іншого навчатися мають, відтак і те застерігаємо, щоб тим двом речам жодної в собі перепони не мали, адже два заняття, які одне одному перешкоджають, одне одного перевертають не раз. Не повинні відтак мати жодних риштунків воєнних² або інструментів якогось іншого ремесла, окрім шкільних, ані книжок іншовірних та єретицьких для набуття й утримання справжніх цнот, які на правдивій вірі фундуються — дотримуватися того. На все те протодидакал³ пильне око повинен буде мати.

10. На жодні непоштиві бесіди або бенкети жоден не має ходити і з тими, котрі те чинять, жодного спілкування й товариства не заводити, адже людина, коли з преподобним, преподобна буває, а зі свавільним розпускається. І загалом, в поштивості пробуваючи і з поштивим товариство маючи, виявляти та кож поштивість значним людям, як духовного, так і світського стану, відкриваючи голову і віддаючи поклону; також, місця, Богові призначені, а саме: монастирі, цвинтарі та школи мати повинні в пошануванні над інші місця, і те чинитимуть, коли на них перебуватимуть; збитних учинків, соромних слів та непоштивих жартів вистерігатимуться.

¹ Куншти — мистецтво малювати.

² Воєнні риштунки — військове спорядження.

³ Протодидакал — старший учитель.

11. Певною мірою спудей усе добре від Бога має, а частково того поміж визволених наук передусім має навчатися, що йому є спасенно. Отож постановляємо, аби щонеділі й кожного святого дня, який відзначається від церкви, святкуватися, а саме Господа, Богородиці та апостолів, також інших мають всі бути присутні в церкві на набоженстві, тобто на вечірні, утрени, божественній літургії і знову на вечірні, нікого ніякою потребою, окрім хвороби, не виключаючи, і там, як у небі стоячи, мають із боязню Божою слухати у повній тихості молитов та казання. Також у дні загальні виділені особи, на кого, згідно спорядженого реєстру, припаде черга, до церкви в такий спосіб мають ходити.

12. Коли ж хто мудрості набрати хоче, треба йому конче з мудрістю передвічною, тобто Сином Божим мати єдність і товариство через часте причастя пречистих таїн тіла та крові його. Отож набожнішим із наших учнів радимо, аби якнайчастіше, тобто, як можна, щопразника Господа і кожного посту сповідь та причастя відправляли, а недбалішим та недолужнішим і всім загалом наказуємо, щоби в кожен із чотирьох річних постів: у Великий, на початку весни, у Петрів, на початку літа, у Спасів, на початку осені, та Пилипів, на початку зими, кожен із наших спудей, сповідь порядно відправивши перед священником, якого старший укаже, став учасником пречистих таїн.

Порядок шкільний

Волею Божою всі купно, братія у Христі храму Воздвиження, чесного і животворящего хреста Господнього, громадяни луцькі, бажаючи мати добрий лад в училищі цьому, в якому навчаються писання словенського та руського, придаємо до цього наших братів дві заради всякого-всякого бережіння, щоб усяко могли справляти справами та словами безчиння за вказівкою ладу цього. Хай достовірно буде всякому, хто хоче випробувально бачити порядок цього училища чи віддати до науки хлопця свого.

Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константинограда, Нового Риму і вселенського патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита київського, галицького та всієї Росії, отця Йова Борецького, в місті Луцьку, при церкві Воздвиження чесного і животворящего хреста Господнього утворилася школа грецька та руська, згідно стародавніх звичаїв та порядків святих отців закону грецького, великим дбанням, і накладом, і пильністю міщан луцьких руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недостачу законної науки, що чиниться через нестаратливих людей, загороджуючи вуста супротивних, щоб звідсіля злоба змінювалася, а добрі начала сприймалися і по всій братії спасіння поширювалося. “Зміна злоби є початком для спасіння, спасіння близько біди...”

Школи словенської наука починається: передусім, навчившись складів літер, потім граматики учать, при тому й церковному чину навчають, читанню й співанню. Також учать на щодень, аби діти один одного запитували по-грецькому, а відповідали по-словенському, а коли б питалися по-словенському, аби їм відповідали простою мовою. Відтак не мають поміж себе розмовляти простою мовою, а словенською та грецькою. Отак нині тому мають навчатися, до більшого

приступаючи, до діалектики і риторики, а ці науки є перекладені по-словенському; руською ж мовою написано діалектику та риторичу й інші філософські письма, які належать школі.

Учитель. — 1999. — № 9—10. — С. 56—57. (Переклад В. Шевчука).

ПЛАН ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ В КИЄВО-БРАТСЬКІЙ КОЛЕГІЇ

Класи	Назва класу	Зміст навчання
Молодші	1. Аналогії (фари)	Читання та писання на грецькій, латинській та слов'янській мовах.
	2. Інфіми	Поступове вивчення граматики слов'янської, латинської, грецької мови.
	3. Граматики	Переклади, твори. Вивчення катехізиса, арифметики, нотного співу, музики.
	4. Синтаксими	Грамматика латинської мови по Альвару, грецьку мову не вивчали. Піітика.
Середні	5. Піітики	Риторика: 1. Приватна. 2. Прикладна.
	6. Риторики (поезії)	
	7. Філософії 2 роки	Діалектика. Геометрія. Логіка. Астрономія. Фізика. Метафізика.
Старші	8. Богословія 4 роки	Богословіє. Гомелектика.

Митюрів Б.Н. Розвиток педагогічної думки на Україні в XVI—XVII ст. — К.: Рад. шк., 1968. — С. 135.

СИМОН ПЕКАЛІД

Про Острозьку війну під П'яткою (1600)

(Уривок з поеми)

Острозька тримовна гімназія

Щедрі в усьому князі привели сюди муз давньоримських.
О ти, прекрасне творіння, Острозького імені гідне!
Стало достойне князів, що гордиться велика Русь ними!
О лібетрійській хвилі, о сіцилійській німфи!
Бачу вже лаври, що виплекав їх Гелікон і приносить,
Царства важкого Мінерви бажає Острозька фортеця.

Славиться бібліотека — достойний плід спільної праці,
Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання
Інших книжок в Острозі, Аполлон — Феб Гринейський радіє:
Вже він Тенед залишив, став байдужий йому острів Делос,
Ось він і лук, і кіфару, також сагайдак стрілоносний —
Все забирає в Острог, побажали так музи священні.
Є тут і храми: в різні часи будували їх люди.
Феб увінчає чоло молодих колись лавром зеленим,
Він їм покаже зірки, що сяють у небі просторім,
Дасть їм кіфару, навчить лікувати і знати майбутнє,
Будуть тоді керувати злочинним безглуздяччю чесноти,
І, завдяки божеству, процвітатиме влада і право.

*Антологія української поезії: В 6 т. — Т. 1 / Упоряд. В. Шевчук. —
К.: Дніпро, 1984. — С. 80.*

АНОНІМ

Передмова до Острозької азбуки 1578 р.

Всесильною десницею вышняго бога, умышленієм й промышленієм благо-
честиваго князя Константина Константиновича княжати Острозьскаго, воєво-
ды кїевскаго, маршалка земли волынское, старосты володимерскаго повелѣв-
шу ему устроити дом на дѣло книг печатних. К тому же еще дом и дѣтем к науче-
нію в своем отчизном и славном градѣ Острозѣ, еже есть лежащій в земли во-
лыньстей. И избравши мужей, в божественном писаніи искусных, в греческом
языцѣ и в латинском, паче же и в руском и пристави их дѣтищному училищу.
И сея ради вины напечатана сія книжка, по греческіи альфа-вита, а по рускіи
аз-буки перваго ради наученія дѣтскаго многогрѣшным Іоанном Феодоровичем
влѣто от создания миру 1578, а от воплощенія господа нашего Исуса Христа 1578,
месяца июня, 18 дня.

Українська література XIV–XVI ст. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 199.

ДЕМ'ЯН НАЛИВАЙКО

Вірші з книги “Ліки на оспалий умисел людський” (Острог, 1607)

До того ж читача

Ти, батьку, що сина тобі бог дарує,
Який після тебе в житті запанує,
Щоб славу належно примножить у світі,
Новий рід і давній словутньо покрити,
Вважай, я науку з'являю для тебе:
У сині лишаєш ти пам'ять про себе.

Коли сад, що з нього плоди заживають,
Старіє, то інші дерева зростають;
Так само подібні подібних народять,
Все чесне і добре зі світу не зводять.
Однаково люди життя покидають,
А інші приходять і їх заміщають,
Даючи нащадкам цноти добровідність,
Коли не природню, то придбану гідність.
Чинив отак само монарх дуже давній
Василій Македон, цар греків преславний
Лишаючи Лева, природного сина,
Нащадком у царстві своєму єдиним.
По довгій науці, в корону убравши,
Цнотами належно його дарувавши,
Такий заповіт захотів залишити,
Щоб синові так після смерті чинити:
“Мою не лінуйся науку пізнати,
І, як засторогу, візьмися скріпляти.
У приклад людей ти побожних ходи
І діток виховуй, коли б народив.
Живучи побожно, лиши дітям цноти,
Бо що чинить батько, те й сину охота.
Як син, треба батька свого шанувати,
Інакше шляхетним тебе не назвати.
Займися рис добрих в житті перейманням
І в гарних звичаях уприподоблянням.
Щоб роду в неславі ніколи не жити,
То краще нащадків своїх не родити.
Коли ж із потомством живеш ти у злостях,
Загине і пам’ять, і спокій у костях.
Хто злomu нащадку маєтки лишає,
Померши, і сина у лихо вкидає.
Ми чули (Григорій казав), що змагались,
Що два юнаки в суперечку вдавались;
Один мовив: “З батька лихого сплотивсь я”.
“З побожного, — другий віща, — я родився”.
Сказав той, що цноти любив, добру згоду:
“Мені рід ганьба, а ти сам ганьба роду!”
Це вам кажу, шляхто, в яких є сини,
Щоб ви за нащадків не знали вини:
Умійте з дитинства направити науку,
Даватимеш приклад — піде тобі в руку.
Як добрий ти будеш, то слава пригідно
В нащадку завітне, не зникне безслідно.
Ти — злий; хай нащадок на власне старання
До доброго має в житті цьому дбаня,
Неславу батьківську цнотою загладить,

І все, чим завадив, доладно направить.
Як син ти, наслідуй благого вітця,
Як батько, паси, бо твоя це вівця.
Не думай, що лист цей цареві належить, —
Писався для тебе, як зможеш одержать.
Відома-бо давня житейская мірність
Як буде в малому — є в більшому вірність!
Не пан, не король ти, хай десять тримаєш
У владі підлеглих, однак пізнаєш:
Всі прагнуть відчути батьківську руку,
Його справедливу й правдиву науку.

*Антологія української поезії: В 6 т. — Т. 1 / Упоряд. В. Шевчук. —
К.: Дніпро, 1984. — С. 93–94.*

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ (1550—1621)

Книжка

Початок про унію та притча про віру

Словенською мовою вона називається — юна, молода; отож я вас, православних християн, застерігаю й нагадую вам, щоб ви пильно і вседушно від тої молодой стереглися і не надилися на неї! Хоч і справді вона, ніби молода, образом красна й чудова, розумом хитра, а звичаєм мудра, вельми ошатно убрана і готова всіма способами притягти до своєї любові світолюбну думку, однак ви не надьтеся на ту молоду віру, а тримайтеся віри старої! Хоч вона образом погана й негарна, розумом дурна й нехитра, звичаєм проста, ветха, невбрана, нітрохи не оглядка, а навіть бридка; однак я вам раджу тієї старої віри триматися, а юної стерегтися. А чому так і для чого? А тому, скажу вам причину, скоротивши мову, що та юна віра шалена й непостійна, хоч і красно утворена на звабу ласих; зрозумійте, що її винайдено від стихій світу і людського мудрування та вигадок. А стара віра, хоч і не гарна, не оглядна, але досить нам те знати, що вона статечна, ґрунтовна, нерушна і заснована Христом-фундатором. Отож не надьтесь, кажу вам, православним, і не старайтесь, і не прагніть шукати від юної жодної користі або пожитку для спасіння в порадах духовного розуму. Коли ж ми за правду беремо те, що його ота юна не має, хоч вона, відкинувшись от простоти правовір'я і тісного євангельського шляху, від матері, старої віри, і вискочивши на широкий гостинець цього віку, прагнучи насититися його розкошами, хитрує, мудрує, буяє, хвалиться, виносить, скаче і грає. Нічому тому, що діє ото юна, не дивуйтеся, правовірні! Такий-бо є її свавільний закон, щоб, вискочивши і виломившись з-під тісного ярма хрестоносного і скорботного життя, яке веде до життя вічного, буяти, шаленіти і біснуватися, бо має ота юна й шалена наставників та вчителів — бісомудренних, повітряних, піднебесних духів, з якими ми воюємо (за Павлом). Вони нею управляють і володіють, отож робить, що собі хоче. Ви ж, правовірні, будуйте своє спасіння в старій і благочестивій вірі добрими ділами й побожним життям, заповіти батьківської віри збе-

рігайте нерушно і не посоромте прабатьківського благочестя тих, що померли в старожитній вірі, щоб сподобитися дістати спасіння і вічне життя в царстві бога Христа, в якому умістити вас, Христе-боже, сподоби — я, грішний, цього бажаю, прошу й молю. Амінь.

Затим по простоті віри нашого благочестя, боячися, щоб ви діти свої не потруїли й не поморили хитрістю та ерессю латинською, раджу вам, православним, правовірну школу і даю пораду, чого вони мають навчатися; щоб діти ваші спаслися і після вас утримали благочестя і не стратили християнство своєї віри: по-перше, ключ, або грецьку чи словенську граматику, хай учать; після граматики замість брехливої діалектики, яка вчить перетворювати з білого в чорне, а з чорного в біле, хай учаться богомолєбного і праведнословного Часословця; замість хитромовних силогізмів і велемовної риторики хай по тому вчать боговгодно-молєбний Псалтир; замість світської філософії, що примушує розумну думку в повітрі тулятися, хай по тому вчать плачливий і смиренномудрий “Ох-тайк”, а по-нашому догмати церковного благочестя — Осьмогласник. Адже конечний і боговгодний розвиток розуму — діяльне богослов’я; тоді хай учаться святої євангельської та апостольської проповіді з простим тлумаченням, а не з хитрим, щоб (так перемудривши мову) не влещувати вух проповідним словом, але силу духу святого вкладати в серця слухачів. Сказав-бо Павло про те до Тимофія: “Настане-бо час, — каже, — коли здорової науки не будуть триматись, але за своїми пожадливістями виберуть собі вчителів, щоб вони їхні вуха влещували. Вони слух свій від правди відвернуть та до байок нахилияться”, як наша Русь постраждала відступленням од віри, ласячись на поганського красномовного Аристотеля і на вавілонські пристрасті музики. Але й про це досить.

Знову повертаюсь до того, що треба вчити тим, хто хоче взнати, як слід проходити. Отож, напасши думку в євангельській проповіді, вдавайся і до інших книг, однойменних з богослов’ям, і прохоть усяке богодухновенне писання, яке не відкидає думку від благочестивої віри, але ще й учить смиренномудрості.

А коли б хотів, улюблений любомудрче, пізнати хитрість і світської мудрості, не забороняється у наших, тих, що мають місце в церкві, тобто в Соломонових приповідках, Премудрості, Еклезіасті, в Сіраху та інших старозаконних, поетично-образних, які до істини відсилають з пророчими провіщеннями, книжках, і там, любий брате, покепкуй і забавляйся, тільки не ходи до поганських учителів і до латинської хитрослівної брехні, бо загубиш віру. Про це досить.

А що з цього краю, де гори, пустелі, хащі, бур’яни, трави, квіторосле зілля, не мав вам щось інше послати в подарунку, то умислив я від своєї простоти та глупства слов’янської мови три словесні квіточки православної віри, які з великої любові, що її маю до вашого благочестя, посилаю до вашої милості.

Ці-бо квіточки дуже потрібні, як приклад чи образ учням, що хочуть пізнати, дбати про добродійність і прагнуть до спасіння.

Перша квіточка. Дерево, так зване розумне, філософія, але не поганського учителя Аристотеля, але православних Петра і Павла.

Друга квіточка. Церковцю, в якій є коротко з’явлене письмо про її доброту і чесність.

Третя квіточка. Маленьку церковну пісеньку, яку, зрозумівши її богорозумну думку, і через солодкість ніколи не перестанеш співати.

Ті квіточки прошу з подякою від мене прийняти і пахощами діяльними самі себе від них напахчіте й примусьте, хай насолодяться тими пахощами і діти ваші хай усі почуття ваші пахнуть благочестям — даруй те, господи. Амінь.

Вишенський І. Книжка. ~ К.: Дніпро, 1986. — С. 184—186.

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ (бл. 1578—1634)

Тренос

Горе мені, злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль в добрах моїх обідраний, ой, леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягнений! Біда мені, незносними ладунками обтяжений! Руки в оковах, ярмо на шії, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, огонь з боків негасимий, звідусіль волання, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і в селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і в земних безоднях. Немає жодного місця спокійного ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогнанні й зітханні. Влітку спека до млості, взимну мороз до смерті: бо ж голаголісінька і аж на смерть гнана буваю. Колись гарна й багата, тепер споганіла й убога. Колись королева, всьому світові люба, тепер усіма зневажена й опечалена.

Приступіть до мене, усі живі, всі народи, всі жителі землі! Послухайте голосяння мого і дізнайтесь, якою я була колись, і подивуйтеся.

Посміховищем тепер світові стала, а колись була дивом дивним і людям, і ангелам. Оздобленою була перед усіма, принадною і милою, гарною, як вранішня зоря удосвіта, красною, як місяць, чарівною, як сонце, одиначкою у матері своїй, вибраною ненці моїй рідній за єдину чисту голубицю непорочну, ані жодної близни і зморшки або чогось такого не маючи...

Діток народила і зростила, а вони зріклися мене, стали мені посміховищем і глуфом. Бо роздягли мене з шат моїх і голою з дому мого вигнали: одняли оздобу тіла мого і голови моєї окрасу забрали. Що більше! Вдень і вночі зазіхають на бідну душу мою і про згубу мою постійно мислять...

Сини і дочки мої, котрих зродила і зростила, зоставивши мене, пішли за тою, котра ними не боліла, аби з набутком із дорідності її насититись! Священиків моїх осліпило, пастирі мої (не хочючи знати, що про душу йдеться) оніміли, старші мої одуріли, молодь моя здичавіла, дочки мої до розпусти вдалились. І всі одним намислом, бога і правду його занедбавши, на душу мою заповзялися. Роззявили пащеки свої, шиплять та скрегочуть на мене зубами своїми, мовлячи:

— Настав уже день той, на який ми чекали. Ходімо і позбудемось її, і викорчуетьмо із землі пам'ять про неї!

Щоб любити, так паплюжать мене, і добро моє злом мені оддають, і ненавистю за любов мою віддячують. Дали мені замість коштовних шат моїх зітліле лахміття. І стала я їм кісткою поперек горла...

Звідусіль сіті, скрізь ями, звідусіль отруйні жала. Там вовки драпіжні, а там леви розлючені. Звідси дракони ядовиті, а звідси василиски люті. Не бачу, куди повернутись, не знаю, куди податись, до кого голову прихилити, кому себе в оборону дати...

Кому ж від цього біда? Мені. Кому горе? Мені. Кому тяжко? Мені. Кому нужна? Мені. Я погорджена, зневажена, вигнана, оббріхана. Біда і вам, що згордували мною! Горе і вам, що зневажили мене! Тяжко і вам, які вигнали мене! Нужда і вам, що оббrehали мене!

Хрестоматія давньої української літератури. — К.: Рад. шк., 1967. — С. 163—168.

АНОНІМ

Пересторога

З Греції прийняли віру христіанську... І так були великії ревнителі, іж много з великим коштом церквей і монастирей намурували і маєтностями опатрили, злотом, сребром, перлами і дорогим камінням церкви приоздобили, книг великоє множество язиком словенським нанесли, леч того, що було найпотребнійшоє, школ посполитих, не фундували. В костьолах римських повно тих книг слов'янських великими склепами знайдеш замкнених, которих на світ не випустять. Также ест і во Львові у мніхов домініканов склеп великий книг наших словенських учительських, докупи знесених по збуренню й осягненню панства руського. І так то много зашкодило панству руському вельми, же не могли школ і наук посполитих розширяти, і оних не фундовано, бо коли би були науку міли, тогда би за невідомосте й глупством своїм не прийшли до такової погібелі.

Читаючи кроніки польськії, знайдеш о том достатечне, як поляці руськії панства поосідали, поприятелівшися з ними і цорки свої за русинов давши, через них свої обичаї оздобніі і науку укоренили, так, іж Русь, посполитовавшися з ними, позавиділи їх обичаєм, їх мові і наукам і, не маючи своїх наук, у науки римськії свої діти давати почали, которіі за науками і віри навикли. І так помалу-малу науками своїми все панство руськоє до віри римської привели, іж потомкове княже руських з віри православної на римськую вихрестилися і назвиська й імена собі поодміняли, яко би ніколи не знайшлися бути потомками благочестивих прародителей своїх...

...(У) то (т) час, по зезволенню божієм, благовірний князь Константин Константинович, в святом крещеніі нареченний Василій, княжа Острозькоє, поревновавши благочестивим родителем і прародителем своїм, маючи в дому, в князівстві своїм острозьком, єпископію острозькую, з предков своїх, также княжат київських, ідучи, у православної вірі непременно з предками своїми будучи утверджений, єпископію уфундованную і маєтностями опатренную і на многих місцях монастирі в них іноці, взбужон будучи духом святим, умислив утвердити православленную віру, предками своїми везде аби ся зде дидаскалов ку розмноженню наук віри православної зослав, а он на то маєтностями своїми ратовати надолуження на то не жалуєт, як юж збудував школу, шпиталі, маєтностями їх надарив. І так науки словенськії і грецькії у Острогу заложив, друкарню собрав, со благословенієм і зосланням патріархи вселенського тоє все заложив...

За чим православіє наше почало було просіявати, яко сонце. Люде учоніі почали були в церкві божіей показуватися, учителей і строїтелей церкви божої книги друкованіі почали множитися. Що бачачи, святійший патріарх тим частій призирати почав, дидаскали мудрими обсилав...

Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 26—29.

КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН СТАВРОВЕЦЬКИЙ

(друга пол. XVI ст. — 1646)

Про створення людини, яка малим світом називається

Бесіда третя

Про склад людини, що із двох сутей утворена, і про нерівність почуттів її

Третій світ — людина, названий так філософами і богословцями. Але пізнати незбагненну премудрість Божу, людино, зможеш тільки пізнавши самого себе, яким є ти дивовижним створінням Божим і скарбницею премудрості його невидимної, що втілена і схована в тобі.

Через те і створена [людина] із двох сутностей різних. Тіло видиме з чотирьох елементів складено: плоть — від землі, кров — від води, дихання — від повітря, тепло — від вогню. Душа ж невидима, розумна і невмируща, подихом Божим у тіло вкладена, що так описано: “І дунув Бог в лице Адамові, і став Адам душею живою” (І Мойсея, 2). Єдина сила тієї душі живої розчинена в тілі, вона оживляє і рухає все тіло п’ятьома почуттями, або помислами приймає все видиме й невидиме, зваби і красу видимого світу цього.

Має [людина] в тілі своєму почуття різні і нерівнозначні, як стихії у світі: одні — тонкі, а інші — грубі.

Смак, що земля, — грубий: не відчуєш, доки чого не торкнеться солодкого чи гіркого.

Запах, як вода, — дещо тонший, тому що на віддалі відчуває і розрізняє приємний дух або сморід.

Слух же — ще тонший і проникливіший, як повітря, бо дальші виявляє свою силу і приймає голос здалеку і розрізняє його.

Зір же, як вогонь, — найтонший, бо око здалека побачить і пізнає будь-яке тіло. Якщо вийдеш на гору високу, то звідти великі широти зелені й висоти небесні побачиш.

Доторк же всього тіла має свою особливу силу, дану живою душею, оскільки відчуває будь-який біль і вагу тяжкого і легкого, холодного і гарячого.

І тими п’ятьма відчуттями людина сприймає видимі й невидимі сутності: двома відчуттями — видиме: оком і доторком; трьома ж — невидиме: смаком невидиму солодкість і гіркість, ніздрями сприймає невидимі запахи, слухом — невидимі звуки.

Але є і невидимі сутності, але філософами і богословами названі тілом; а оскільки тілу не належать невидимі сутності, такі як душа, ангел, премудрість і под., то суть розумних істот в тому, щоб їх самих розум збагнув і наділив розумною і просвітницькою своєю силою. І це називає філософія і богослів’я метафізикою.

Має ж людина задоволення подвійне.

Задоволення одне духовне, невидиме, тільки самій душі відоме. Воно дається або наукою, якщо захопитись і засвоїти її премудрість; або з побаченого розумного, якщо зрозуміти красу небесну і [зображення] багатьох таємниць Божих. І то є об’єктивне відчуття, душі багатство.

Друге ж задоволення — відчуття тілесне. Воно із відомих речей світу органами чуття сприймається: смаком сприймається відчуття їжі, солодкі й гіркі, а

також напоїв; зором же сприймаються красоти жіночі й оздоби шат світлих, і каміння дорогоцінного, діамантів і золота, й срібла; і слухом сприймаються звуки, що дарують радість від пісень і музики; і ніздрями сприймаються запахи солодкі різноманітного зела. І від сміху солодко буває.

І серед тих задоволень одні є правдивими, а інші — облудними. Ті, що тільки думкою нагнані, без доказів — ложні, а ті, що відчуттями — правдиві.

Про розподіл суті людської. Про те, що є верхня частина небом, а нижня — землею.

Глава 12

Але і це треба знати, що людина складом своїм схожа до усілякого створіння: до землі — плоттю, до води — кров'ю, диханням — до повітря, теплом — до вогню, до дерева — природною силою, до тварин — злістю і похиттю, до неістот — нігтями і волоссям (ці, хоч і ріжуть, але не чують болю); володіє ж і словом, що ангелом — розумом і свідомістю, і здатністю вирішувати: творити зло чи не творити. Суть же й інші сили в душі, які розумне творять, покоряючись розумному бажанню.

І через те людина названа малим світом.

Хоч складом і малий [світ людини], але дивну премудрість Божу в собі має, насправді є людина і небом, і землею: від пупа [вища частина його] — небо, а нижче — земля.

Через те, що в небесах, у світі недосяжному, живе Бог, невидимий володар, безсмертний, всебачачий, і коло нього сили розуму, ангели, знаходяться, то і у горішній частині людини, у голові, у білому і безкровному мозку, — розум невидимий, свідомий, безсмертний, вічний, всерозуміючий, найвизначніша сила душі, що є зразком і образом невидимого Бога; і в ньому інші сили розумної душі: воля, пам'ять, доброта, думка, розум, хитрість, мрії, міркування, радість, любов. Це найяскравіші сили розумної душі. Вони при розумі стоять, що слуги при цареві. А до того слух, зір, нюх, смак. І як в тілі очі всю красу світу цього бачать, так і в душі розум — всезряче око. Він бачить видиме і невидиме, небесні і земні красоти, і тими добротою насолоджується і у світі небесному бачить безборонно за хотіння свого і благодаті творця його.

А коли говориш, чи одне ум і розум? Треба знати, що не одне. Інша сила ум, суть душі, тобто джерело всякого розуму людського. Розум же зовні в душу приходить. Якщо чогось від когось іншого навчишся і зрозумієш, то є розум. А ум в душі сам через себе розумний. Той всякі розуми в світі породжує і прикрашає. В тому умі образ Божий і подібне слави його, і нетлінність. А якщо свій ум той, що живе в тілі смертному, поєднати волею своєю з Богом і ангелами його, тоді вічно з Богом буде і по залишенню тіла. Також, якщо себе відлучити від Бога і від доброти його та волею своєю схилитися до злого, як ангел упавший, тоді з чортом у вічній темноті зостанешся, і після смерті, розлучившись із тілом, як сліпець, у неволі сил бісівських. І вже ніколи ніяких зносин з Богом мати не буде. Немає спільного у тьмі з світом і у зла з добром.

Але в голові є слово і голос, що є світом ума, відкриваючи його бажання і премудрості, і сокровенні порухи душі світу являє.

На небі є світила, сонце, місяць, грім, блискавка, вітри. Так і в голові — очі, як світила; голос, як грім; погляд ока — як блискавка, подих із ніздрів — як вітер духу бурхливого.

А якщо ми говорим про нижню частину людини, то вона є, як земля, своїм виглядом темна, волога, плідна, і води крізь неї проходять. І як земля багато тіл руйнує, так і ця нижча частина людину з'їдає. І як у звіра, у ній сильні дії різноманітні: злість, похіть; спільне волевиявлення душі і плоті, добра і зла, смерті й безсмертя.

І так створив Бог людину з подвійною суттю — небесною і земною. Тіло видима — від землі, душа ж невидима — від неба. І через те людина є світло і темрява, небо і земля, ангел і звір. І поставив його Бог між смертю і життям, серед величі і смирення. Дивне поєднання — душа і плоть, смерть і життя.

З погляду розумної душі, світ є і ангел, і життя, і небо, образ Божий і подоба слави його. А для тіла — тьма, смерть, земля, звір. І так безсмертя і тління разом проникають через буття видимого світу.

Дух — для хвали вічного Бога, тіло ж — для смирення, щоб душа в гордості не зазнавалась ні від усвідомленості суті, ні від високого походження. Через те, коли душею виявляємося і величаємося, як частиною Божою, тоді, подивившись на тіло, розумієм своє буття від болота і пороку. І тоді душа своєю високу думку усмиряє і кається перед Богом.

Тіло ж хай перебуває під владою душі розумної і хай вчиться і пізнає, що порох є початком всього. Тому нехай себе не підносить в гордошах, як ангел відпавший, що пізнав ласки Божої, світла і життя і навіки втратив ці дари.

Тим же цінні повторювані нами слова премудрого Григорія про злуку і розлуку. Ворог милостивий, і друг-наклепник, товаришем є тіло душі по злуці, але шкідливим, бо нападає на неї з похиттю гріха і бажаннями своїми, і тому неприятелем називається.

З іншого ж боку, і тіло є милостивий приятель, оскільки боронить душу від пихи і скеровує на добро. Бо тілом можу постити, молитися, плакати за гріхи, милостиню подавати, поклони бити перед образом Божим. Цього сама душа, без тіла, зробити не може.

Але не відаю, як міг би урівноважити протистояння. Піднімається душа на тіло, і тіло воює з душею. Бо ж для тіла нижню країну люблю, де гріх панує, душею ж вищої вітчизни прагну. І коли звертаюсь до Бога, тоді я є безсмертним, небесним і спадкоємцем світла; а якщо тіло переважить мене до нижчого світу і поставить мене коло царства сатани, у межах смерті, тоді буду смертний, темряви і вогню спадкоємцем.

Межа смерті — тіло грішне. Межі життя вічного — бажання пізнати Бога душею безгрішною. Між обох сил — ум, як цар і володар і страж життя вічного. Він розділяє помисли, породжені самою душею і привнесені зовні від зваби.

Мельничук О.С. Історія педагогіки України: Навч. посіб. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Кіровоград: Полігр.-вид. центр ТОВ "Імекс ЛТД", 2001. — С. 86–90.

Про премудрість

О мудросте преславная,
Од віків у чоловіці давня!
Любителі твої тобою прославлені
І на високих достоїнствах поставлені,

З тобою і царі царюють,
І сильними народами керують,
Землею і краями володіють,
Премудросте, з тобою вони діють!
Любителі твої, о славная премудросте,
Вийшли з темряви та з безрозумності.
Пишуть вони права, статuti,
а в них правду узаконену,
Всьому світові відслонену.
Тобою ся вельможі величають!
Плавці морської душі доручають
Твоїй силі смілій безсумнівно —
Глибину морську проходять вільно
У своїм блуканні
Й на мудрість упованні.
О мудросте преславніша,
Над золото й каміння дороге чесніша!
З тобою мучителі народом управляють,
Безсилі сильних легко в шори убирають.
Ти — царів держава,
Простим ти — вічна слава,
В тебе довгота днів та багатство в правиці,
Слава ж, честь і держава у твоїй лівиці.
Ти заблуклим скерування,
Ти старцям на поміч дбання,
Ти снага лінивим,
Ти мужність боязливим,
Для малих ти вік і красота,
Для дівчат скарбниця ти і висота,
Іншим скарб ти і багатство ціннее,
Ти смутним, плачливим для ізцілення,
Тим, що в темряві безум'я, ти просвіта.
А хто слави прагне, тим даєш досита.
Ти прехитрії ремесла виявляєш світу —
Все-бо по твоїм совіту.
Винаходиш
І з неподібного подібне твориш
Через нове алхімство — дива гідне діло!
Ти чуда світу виявиш людині сміло,
Ти багатьох дивуєш, утішаєш,
І чудотворство превелике в своїй дужій силі маєш,
І тим народи ти численні подивляєш!..

*Антологія української поезії: В 6 т. — Т. 1 / Упоряд. В. Шевчук. —
К.: Дніпро, 1984. — С. 150—151.*

ПАМВО БЕРИНДА (друга пол. XVI ст. — 1632)

Из “Лексикона...”

Вежа — ученый, вежливый, расторопный. Зрение — о пяти чувств, еже суть в телесе первое очи.

Мысль — сила душевная... Мысль выражается в разводе, мовораховании, бачений, замкнений, памятлинии и т. д.

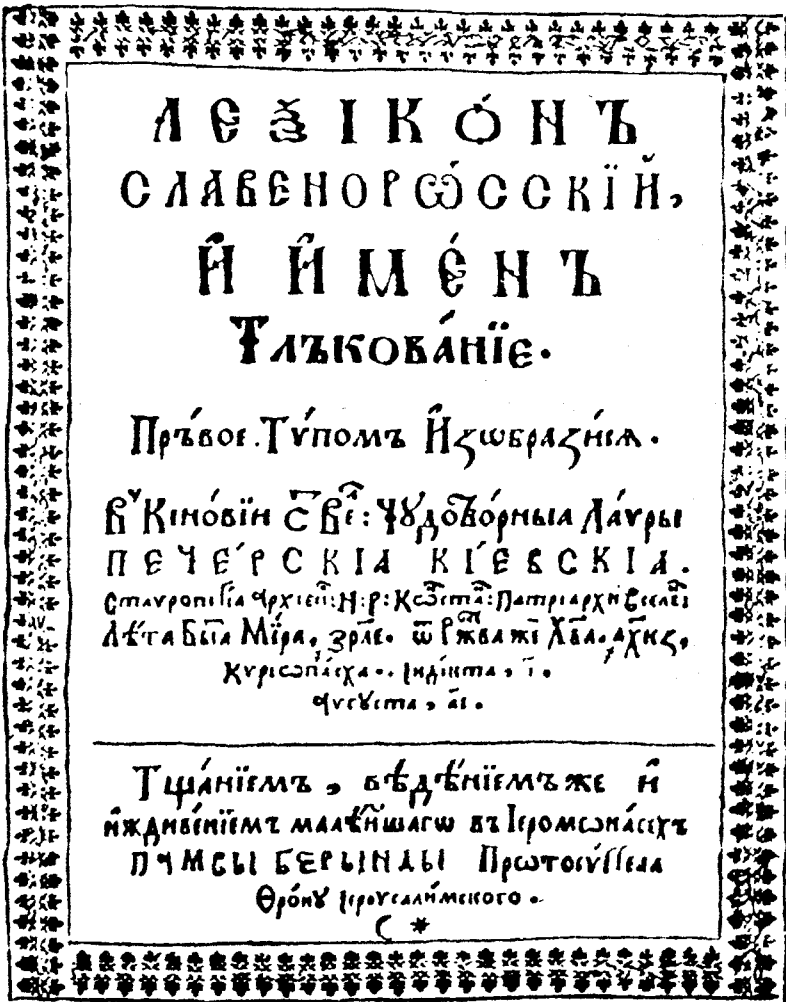
Мышление — або видение, которым речи далекие... их разуме своем огортуемо и формуемо, приводяче их себе на мысль.

Навыкше — позвавши.

Навыцаю — научаюсь, учусь, приучаюся.

Наставляю — учу.

Невежество — неосведомость.

Неведение — неразумение, несведомість.

Назидание — наблюдение.

Наказание — наука, карание, научение, напостереження, поощрення, цвичение.

Наказатель — керуючий, наочитель, напостережатель, казатель.

Наказываемо — руковидим, учим, направилям.

Наказую — напостережую, наочаю, цвичу, учу, карую.

Начертаю — рисую, вирізаю

Образ — фігура, воображення, форма, ікона.

Образописание — малярство, малювання.

Обучаю — цвичу, привикаю, призывчаю, умучую.

Поучаюсь — привикаю, розмішляю, учусь.

Памятствую — розумію, маю на пам'яті.

Помышление — смисл, мышлю, вспоминаю, розумію, уважаю.

Писерг — перо до писала.

Письмо — азбука, літера.

Прилежно — с пильністю.

Простак — невежа, неуч, невелич.

Разум — ум, мудрість, ведення, знаємість, думка, розторопність, розуміння.

Слово — повість, мова, позор, звичай, звичай, лічба, справа...

Скрижаль — таблиця.

Трудолюбезный — працовитий, кохаючий в праці.

Умышление — домисел, довод, смышление, разум, справа.

Учительство — наочення уряд.

Учительный — к наоченню спосібний, тот, котрого треба учить.

Антологія педагогічної думки Української ССР. — М.: Педагогіка, 1988. — С. 100—103.

МАТЕРІАЛИ ПРО ОСВІТУ В УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (кін. XVI — поч. XVII ст.)

1. Братські школи

1. 1580 р. — м. Острог.

2. 1586 р. — м. Львів (школа грецького і слов'янського письма).

3. 1588 р. — м. Вільно (школа руської, грецької, латинської і польської мови).

4. 1615 р. — м. Київ (школа грецької, слов'янської і латинської мови, на Подолі, при Братській богоявленській церкві).

5. 1631 р. — м. Київ (виразний тип Латинської школи, організована при Києво-Печерській Лаврі архімандритом Київсько-Печерського монастиря Петром Могилою).

6. 1632 р. — м. Київ (об'єднання обох київських шкіл при Братській богоявленській церкві на Подолі під назвою Київська колегія).

7. 1701 р. — м. Київ (перейменування Київської колегії на академію).

2. Граматики

1. 1586 р. — Граматика словенска языка, з газофилакїи славнаго града Острога... выдана для наученїя й вызуменїя б/о/ж/ес/ственнаго писанїя, в месте Виленьскомъ.

2. 1591 р. — Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго Еллинословенского языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанїю многоименитому Російскому роду. Во Львовѣ). В друкарни Братской.

3. 1596 р. — Грамматика Словенска Съвершеннаго искусства осми частїй слова й иных нуждных. Новосъставлена Л.В. Вилни. В друкарни Братской.

4. 1619 р. — Грамматика Славенскія правилное Сунтагма. Потщанїем многогрешнаго мнїха Мелетїя Смотровскаго, в Сѣю.

5. 1638 р. — Грамматика или писменница языка словенскаго тщателемъ въ кратецѣ издана в Кремянци року 1638.

3. Букварі

1. 1574 р. — Буквар І. Федорова, Львів.

2. 1596 р. — Наука ку читаню й разумѣню письма словенского, Року 1596, в Вилни.

3. 1621 р. — Грамматика албо сложенїе писмена, хотящимъ ся учити словенскаго языка. Млодольным отрочатомъ. В Вилни, року 1621.

4. Словники

1. 1596 р. — Лексис сирѣчь реченїя въ кратецѣ събранны и из словенскаго языка на простый рускїй дїялект истолкованы (Вильно; автор — Лаврентїй Зизанїй).

2. 1627 р. — Лексиконъ славеноросскїй и именъ тлькованїе. Тщанїемъ, вѣдѣнїем и иждивенїемъ малейшаго въ іеромонасѣх Памвы Берынды. (Друге виданнїя — 1653 р.).

4. XVII ст. — Синоніма славеноросская.

5. XVII ст. — Лексисъ съ толкованїемъ словенскихъ мовъ просто.

Хрестоматїя з історїї вітчизняної педагогїки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 30–31.

ВІРШІ ВІТАЛІЯ

Із збїрки “Дїоптра, або Дзеркало” (1612 р.)

В таких і життя зневажається,

Ученнїя в яких попирається.

Як розумний ти, то добре починаеш,

А поганий, то кїнець поганий маеш.

Мудро дїючи, спочатку розміркуеш.

“Не надїався!” — от телепня почуеш.

Людина схожа, багато це знає,
На того, другом кого називає.
Коли захочеш людину пізнати,
Потрібно друзів її розпізнати.
Людина схожих звекає любити,
З собі подібним бажає дружити.

*Антологія української поезії: В 6 т. — Т. 1 / Упоряд. В. Шевчук. —
К.: Дніпро, 1984. — С. 95—97.*

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ УКРАЇНЦІВ З ОПИСУ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ

Павло Алепський

...Починаючи цим містом, себто по всій козацькій землі, ми помітили пре-
гарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть зде-
більшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й цер-
ковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони ти-
нялися неукми по вулицях...

...В козацькому краю в кожному місті та кожному селі побудовані дома для бідних
і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню, — не так як у молдавським або во-
лосььким краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися...

...Серед монастирських (Київської Лаври та ін.) наставників є люди вчені,
правники, промовці, знають льогіку й філософію та працюють над глибокими
питаннями...

...В козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як
стій збираються на них, роздягають і розстрілюють. Такий у них закон і нікому
не може бути ласки...

...Цієї ночі ми спали на березі ріки; зовсім задоволені та спокійні, бо від тої
хвилини, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалеку вилискувалася
своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих квітучих земель,
наші душі затремтіли з радощів та втіхи, серця наші порозкривалися і ми роз-
ливалися в подяках Господеві Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на
наших серцях, а розум був геть-чисто стиснутий і придушений, бо в тій країні
(Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи свобіднішим і задоволе-
ним, хіба лише ті люди, що там виростили, а всі інші, от хочби ми, навіть ставши
панамі цілої країни, ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці
неспокій. Зате козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край,
а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі...

Сичинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 82—92.

Розділ IV

ОСВІТА І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА В КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

КАТЕРИНА II ПРО ОБРУСІННЯ УКРАЇНИ

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями, порушувати ці привілеї зразу було б непристойно, але можна вважати ці провінції чужими й поводитися з ними як з чужими земляками, це була б дурниця. Ці провінції, так само як і Смоленщину, треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали дивитися як вовки в ліс.

Бумаги императрицы Екатерины II. — СПб. — Т. 1. — С. 348.

ІСТОРІЯ РУСІВ

(Уривки)

...Бувши сам спокійним правителем Гетьманства (Сагайдачний. — *Ред.*), полагоджував внутрішній нелад урядовий і військовий, поборював завзято уніатство, повертав з нього церкви, і в тому числі і соборну Київську Софію, будував заново їх, і зокрема, спорудив Братський Київський монастир на Подолі під розпорядженням того ж Наказного Гетьмана Петра Жицького, яко в архітектурі тямущого; надав тому монастиреві заможні села і поновив у ньому з допомогою Митрополита Київського Петра Могили стародавню Київську Академію, засновану з часів останнього хрещення Русі, але від нашестя на Русь татар приховану по різних монастирях і печерах. І поживши Сагайдачний в повній славі великого і шанованого Гетьмана Малоросійського понад двадцять літ, помер у Києві 1622 і похований у церкві того створеного ним Братського монастиря, якого вважався він головним ктитором...

...Зиновій Хмельницький, яко єдиний син у батька свого, вихований ним у Варшаві піклуванням прямо батьківським і на коштах вельможних. Всі тодішні

класи наук класних пройшов він під керівництвом найліпших вчителів, щедро-тою придбаних. Природжена гострота й обдарованість виправдали турботи батьківські та вчительські. Окрім інших його знань, особливо вправний він був у найперших європейських мовах, а особливо в латинській та грецькій, за що вельми любили його та шанували римське духовенство і польські вельможі; та й сам король Сигізмунд особисто його знав і завше вирізняв з-поміж ровесників. А тому, коли Зіновій, будучи волонтером при батькові своєму у битві Цецорській, полонений був турками і ними проданий з Царгорода до Криму тамошньому мурзі на ім'я Ярис, то король, викупивши його з Криму своїм коштом, зоставив його при ділі у своєму Кабінеті і в рангах своєї гвардії. Він року 1629, будучи з військами королівськими в поході супроти волохів і угорців, полонив командою своєю двох князів волоських Кантемирів і предоставив їх королеві.

Зіновій, перебуваючи при королі, відвідав одного разу вітчизну свою Малоросію і, дізнавшись тут, що польський уряд за розпорядженням Чаплинського, намісника гетьманського чи інакше дозорця чигиринського, за планами і розводами інженерів французьких року 1638 побудував зумисне сильну фортецю, Кодаком названу, над рікою Дніпром, між земель Малоросійських і Запорозьких споруджену з політичним розмислом, щоб перешкодити чинити сполученню між тих єдинокровних народів, а особливо їхніх військ, одне одному помічних, забажав оглянути Зіновій будову її і, будучи на тому місці, запитаний був Чаплинським мовою латинською, чи підтвердить він думку всіх знавців, що твердиня сія є неприступною? На теє відповів Хмельницький з лагідністю, тою ж латинською мовою, “що він ще не чув і ніде не читав, щоб створене руками людськими не могло бути такими ж людськими руками зруйноване, а лише витвір Божий є міцний”...

Історія русів / Пер. І. Драча; Вступ. сл. В. Шевчука. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 88—91.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО УТИСНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ШКОЛИ У XVII, XVIII ст.

— 1690 р. Собор Російської православної церкви осудив “кієвскія новыя книги” С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивилівського та інші, наклавши на них “прокляттяво и анафему, не точію сугубо й трегубо, но и многугубо”.

— 1720 р. Указ Петра I про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, які необхідно “для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти... щоби ніякої різниці і окремого нариччя в них не було”.

— 1753 р. Указ про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській Академії.

— 1769 р. Заборона Синоду Російської православної церкви на друкування та використання українського “Букваря”.

— 1784 р. Переведення викладання у Києво-Могилянській академії на російську мову.

— 1786 р. Київський митрополит С. Миславський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви і правили службу Божу “голосомъ, свойственнымъ російському наречію”. Те ж саме було заведено і в школах України.

— 1789 р. Розпорядження Едукаційної комісії Польського сейму про закриття руських (українських) церковних шкіл та усунення з усіх інших шкіл руської мови.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич: Відродження, 1994. — С. 23—24.

З ЛИСТА УСТАВНИКА — ІЄРОМОНАХА СІЧОВОЇ ШКОЛИ ЛЕОНІДА ПАНУ ПОГРАНИЧНОМУ ДОКТОРУ ЛОМАНУ

Минулого жовтня місяця (1760 р. — *Ред.*) в школі січовій школярі три чоловіки — Друшляк, Жолтяй, Вакула Зінрать — захворіли лихоманками...

За порадою пана кошового виїхав я із своїми школярами на луки на свіжу воду й знаходився до листопада... Усі здорові, окрім одного хлопчика, що на опух ноги страждає, показав його лікарям, хворих більше немає.

Щербина В. Сичева школа // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — С. 491—492.

ЄПІФАНІЙ СЛАВИНЕЦЬКИЙ (р. н. невідомий — 1675)

Громадянство звичаїв дитячих

1) Запитання: Скільки має частин порядок повчання дитячого?

Відповідь¹: Найбільше три; перша є для того, щоб молодому розумові насіння благочестя християнського здобути, друга — щоб вільні науки любити та їм вчитися, остання — ще з перших початків свого життя благоліпним звичаям навчатися.

2) З. Що є громадянство?

В. Є звичаїв добросхильність і людині шанування.

3) З. По чому пізнати це громадянство звичаїв?

В. По розумові, добре поміркованому.

4) З. Звідки ж знати поміркований розум?

В. З очей, з брів, з чола, коротше кажучи, з обличчя.

Про звичаї при зустрічі

126) З. Що повинна робити дитина, якщо її зустрічає на шляху хтось достойний пошани?

В. З шляху відійти, шапку чемно зняти, якщо ж прославлена людина або достойність яку-небудь матиме, їй вклонитися.

¹ Надалі слова “запитання” і “відповідь” скорочуються: З., В.

127) З. Чи годиться дитині такі думки в собі мати, коли з ким-небудь поважним на шляху зустрінеться: “Навіщо знадобиться мені ця невідома людина”?

В. Не годиться, оскільки цю шану не людині, а богові воздаємо, котрий перед старою особою звелів вставати і начальникам або ієреям особливу шану віддавати.

129) З. Кому ж ми повинні першу після бога шану віддавати?

В. Батькам і вчителям: тим за те, що як на світ нас породили, багато праці і скорбот ради нас підняли; цим же за те, що думки наші, велику частину людську, з великими турботами вчать і чистять.

130) З. Отже, коли однолітків своїх взаємною шаную випереджати, то це є людинолюбство?

В. І дуже є, оскільки святий Павел, пишучи, вчить, що, шануючи другого, більше для себе робимо, і якщо перед рівним собі, або меншим, ми першими зніmemo шапку, або попередимо шаную, від цього не будемо останніми, але більш добронравними.

131) З. Як розмовляти дитині з дорослими?

В. Якщо з рівними — ввічливо і по-дружньому розмовляти повинна, то з дорослими з пошаною і лагідно: відповідний титул вищості для них часто збільшувати, і не відходити від них, поки дозвіл не одержать, або не буде від них відпущено.

132) З. Чи годиться книжки або шапку тримати за пазуху?

В. Не личить; щоб ти не носив (як Горацій каже), зв'язані звитки за пазуху, як селянин ягнят, або п'яна баба клубки краденої вовни, але просто шапку тримати в руках.

133) З. При розмові із людьми куди очі мають дивитись?

В. Мають дивитись на того, хто розмовляє з тобою, але повинні бути приємні прості, і в них хай не з'являється ніщо пихате і нечесне; отже, також водіння чима сюди і туди є ознакою легковажності, дивитися в землю є ознакою злого умління; дивитися скоса означає, що гребуєш деким.

134) З. Якою назвою іменувати будь-кого, коли з ним розмовляємо?

В. Чесними будемо називати учителів, якщо невідомі існуючі титули вчених людей, достойними честі називати невідомих славних людей, всіх же собі рівних називати братією і друзями.

135) З. Які речі під час бесіди бувають поганими?

В. Змінювати обличчя, ніби якийсь Протей, зморщувати ніс, насуплювати чоло, вип'ячувати губи, розкривати або стискувати губи, трясучи головою, волоссям трясти, без причини кашляти, покректувати, голову почісувати, в ушах копірсати, ніс витирати, обличчя потирати, потилицю погладжувати, плечі розправляти, повертаючи голову, вказувати на щось носом, киванням головою надкликати, коротше кажучи, поставою, або киванням, або якимсь хитанням з людьми розмовляти.

136) З. У розмові з людьми які речі є дуже нечемні?

В. Знизувати плечима, перебирати пальцями, з ноги на ногу хитатися, наплятися всім тілом, перебивати чимось раніше, ніж хтось закінчить її.

137) З. Який повинен бути голос?

В. Приємний і тихий, не галасливий, але і не настільки тихий, щоб він не доходив до слуху того, хто з тобою розмовляє.

138) З. Яке повинне бути вимовляння?

В. Нешвидко, щоб не випереджувало розуму, але повільне, чітке і роздільне, щоб виправляти природне заїкання і повторення слів у звичайну вимову.

139) З. В який спосіб дитина, якщо в цьому виникне потреба, мусить називати яку-небудь соромітну або погану річ?

В. Вона позначить її соромливим натяком, який скаже, попрохавши пробачення.

140) З. Якщо ти хотів би про що-небудь промовчати, або тримати в таємниці, кому маєш довірити?

В. Нікому, оскільки смішним є сподівання на чиесь мовчання, якого сам не зміг додержати.

141) З. Що ж найбільше зміцнює дружбу і привчає зберігати приємність?

В. Навчання доброті, спільної речі бажати або не бажати, спільна прихильність, нороти всіх людей зносити і терпіти, самолюбства не мати, не підноситися вище за інших, вірі і знаку старовинної дружби не шкодити, благодіяння завжди пам'ятати, приятелеві ретельно служити і догоджати.

Про звичаї в училищі і як слухати читання

143) З. Як повинні діти перебувати в училищі?

В. Повинні любити мовчання і помірність; ніяким шепотінням і неввічливими розмовами не переривати читання; повинні стерегтися, щоб не одержати достойного покарання; коли каратимуться по заслугах, нехай згорда не відповідають і відступаються від усякого підвищення голосу від злості чи досади; нехай виявлять розум дотепний, охочий і здатний до навчання; щоб старанно слухали, держали вуха наготові і викладене їм ретельно сприймали; що їм вчитель розповість, хай не пропустять мимо вух і, щоб слухали, як той скарб.

144) З. Що треба сказати багатослівному і непристойно балакучому?

В. Чи не соромиться (мовляв) з солом'яних піхов свинцевий меч видобувати?

145) З. Що повинні робити діти, коли їх відпускають з училища?

В. Нехай швидко поспішають додому, але не бігом бігти, як чинбарі, що спішать на торг; не повинні репетувати, як стентор, тим менше бунт якийсь чинити, як оскаженілі коні, коли розігріються; знов-таки бігати не годиться, як худобі, сюди і туди; якщо на дім задано їм щось робити, повинні те старанно робити і виконати; до навчання ж знов-таки не через примушування, а охоче повернутись.

Про ігри

146) З. Що потрібно у пристойній грі?

В. Добра думка і помірність, ні лестощі, ні брехня, ні впертість, що порожує сварки, тільки мир — мати всякого блага.

147) З. Ради чого дозволяється гра?

В. Ради розваги і відради розуму, утрудненому вченням, а не для певного придбання.

148) З. Що прикрашає гру?

В. Постійність, чесна веселість, швидкість, міцність, смисл, спільне прагнення грати з тобою по-справжньому і правдиво, як кажуть, добротою, а не підступністю або хитрощами в грі тебе підстерігати.

149) З. Які гри заборонено?

В. Всякі азартні гри, кості, карти, купання в воді.

150) З. Отже, які вправи чесні і для дітей пристойні?

В. Дзига, м'ячик, мильні бульбашки, фізичні вправи, швидкохідність, китайський м'ячик, різне стрибання, стрибання, як коник або травна саранча, стрибати, з'єднавши обидві ноги і на одній нозі та інше.

154) З. Отже, від чого буває гра більш втішною?

В. Коли з невміючими граючи, якщо і можеш завжди перемогти, даси їм час від часу перемагати тебе, або, коли з гіршими граючи, не пам'ятаєш, що ти є кращий за нього.

155) З. Які, отже, музичні гри є найкращі?

В. Любити музику, солодке співання і грою на всяких інструментах гострість розуму вдосконалювати.

156) З. Чи годиться дітям, що грають, ставити гроші, пера, книжки, зав'язки та інше?

В. Бажано цього не робити, оскільки це для злодійства вікно відчиняє і на погані справи можуть звичайно підштовхнути дитячі норови.

157) З. Хіба це благочесно, щоб в батьків вкрасти і казати, що це не є гріх?

В. Дуже злочесно є; ради цього Соломон каже: хто обкрадає батька або матір і вважає, що не грішить, є співучасник чоловіковбивців.

158) З. Отже, на що діти будуть грати?

В. Програвший хай виконає за умовою те, що звелить переможець його: виме-те приміщення, або в руці води принесе, або які-небудь вірші напам'ять прочитає, або за умовою походить у вінці з лопухів, або що-небудь подібне хай зробить.

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 43—46.

СИМЕОН ПОЛОЦЬКИЙ (1629—1680)

“Обід душевний” і “Вечеря душевна”

Дуже велике є блаженство в цьому світі плоди праць своїх споживати, слухаючи православні, більше ж того, щоб при них мати не безплідну дружину і бачити від неї розумний плід шлюбу свого. Обидва ці блаженства царюючий пророк провіщає тим, що бояться бога, ходять шляхами заповідей його: блаженні всі, каже, що бояться господа, ходять по шляхах його, плоди праці своєї споживають. Блажен еси і добро тобі буде. Дружина твоя, як лоза плодова на стінах дому твого; сини твої, як паростки масличні навколо їдальні твоєї. Більшим є це блаженством, ніж золотом світа цього володіти, бо отець, залишаючи після себе дітей, якщо і переставиться з віку цього, не вмирає, бо живе в дітях своїх, і слово його не загибає з шумом, тому що в синах і дочках процвітає. Бездітний знов-таки, якщо і незчисленних багатств буде володарем, коли помере, не для того жив на світі, щоб нащадки його не залишилися. Багатства його чужим, іноді ж і ворогам його до володіння переходять. Він працював, а недруги працями його користуються: і слава, як вітер, минає і, як тінь, мимо проходить. Отож, блаженне подружжя, що не позбавлене плода свого, але плода бага-

того, плода чесного; бо плід злий і нечесний, вірніше нечестивим, ніж блаженним, робить подружжя. І подібно, як кращим є неплідне дерево, ніж те, що приносить погані і шкідливі плоди, так щасливішими є батьки, що дітей не родили, ніж ті, що породили злих. А тому і плід їх добрим буде; бо не як на деревах, згідно з природою, плід народжується або солодким, або гірким, а за вченням тих, що породили, і за звичаєм і волею народжених або добронравність, або зло звичайно в серцях їх вкоріняється. Премудрий Платон воскові уподібнює серця юнацькі, тому що як віск приймає на себе зображення всяких печатей завдяки своїй зручній м'якості, так серця юних всякий нрав легко приймають через м'якосердя. Коли на тому воску відпечатає хтось непорочного і незлобливого голуба, то буде людина ця непорочна і незлоблива, як голуб. Або відпечатає хтось орла, високо літаючого і люблячого світло, завжди ця людина про високе і світле матиме думки. Або відпечатає хтось крота, що риється в землі, або старателя боліт кабана, то справді ця людина до смерті буде земне любити і гріховні блага шукати. Або відпечатає хтось лютого лева або хижого вовка, то буде ця людина жорстокою, як лев, та хислою, як вовк. Або відпечатає хтось працювитаго вола, то буде ця людина в працях перебувати. Або відпечатає хтось лінивого осла, завжди в лінощах ця людина має жити. Або відпечатає хтось гнівливого ведмедя, хитрого лиса або гавкаючого пса, до кончини життя свого ця людина буде гнівливою, хитрою і ганьбителем чесних. Якщо ж відпечатає хтось покірливе ягня або чистого горностає, ця людина до останнього подиху буде любителем покірливості й охоронцем чистоти. Царюючий пророк, дивлячись на цю схильність, так вголос звернувся до молоді: з праведним — праведником будеш, із мужем неповинним — неповинен будеш, і з непокірливим розпустишся. Інший філософ розуми отроків юних уподоблює написаній скрижалі, на якій вчитель, коли щось хоче написати, то може: точно в юнацьких розумах відобразиться, що захочеш, або добро, або зло, і так буває і прибуває.

Подібно, як на дині, що росте на городі, якщо на малій зображене буде мале писання, із зростанням її воно виросте великим. Або, як насіння, хоч маленьке кидається на ниві, але у великий колос виростає і створює приплід, так навчання юних малим засівається, але виростає у велике і створює багато гілок. Серця юних тим більше є скрижалі, але не кам'яні, а з плоті, і якщо на них хтось напише христове послання, то так і буде. Якщо ж хтось накреслить демонську літеру, насилу може бути стерта. Інший ще любомудрець уподібнює юних підлітків новій глиняній посудині, в яку коли наллється щось, поки вона нова, то запаху цього вона не позбудеться довіку: так дійсно в юному віці вони будуть привчені, того вони не забудуть до кончини. Напослідок, юність подібна деревцю, бо куди захоче хтось, туди може схилити тонке дерево: подібно до цього вік юнацький, звернувши до чого-небудь, зручно його прихилити. Отже, дивіться батьки, як ви повинні виховувати ваших дітей: добрі слова і приклади добрих справ на цьому воску печатайте, божественні слова, а не гидкі і блюзнірські; на цих скрижальях і закон божий пишть. Єлей запашний вчення душекорисного в ці глиняні посудини вливайте, або по словам божим: вино нове в міхи нові вливайте, тобто любов божу в серця їх змолоду вселяйте. До небес ці юні дерева звертайте і прихильте: хай не земне, а небесне і бачуть, і люблять, і мудро розмірковують... Але звідки діти чесних батьків одержують непутящі звичаї? Розповім вам істину ради виправлення: від материних пестоців, від батькового непокарання, від

спільного ж вільного виховання. Потурає мати маленькому злу в маленькому синові, а зло в серці його, як терня, коріння зміцнює, і у виростаючому сині виросте ще більше зло. Коли ж виросте син і зробиться неблаганним, з ним разом виросте зло в норів невикорених, і тоді здійсниться така притча: юнак на шляху своєму, якщо і постаріє, не відступить з нього, бо, як посудина глиняна, якщо новою шевського вару нап'ється, вже ніколи не відмиється. Так людина, посудина глиняна, норів, що сприйме в юності, зберігає до смерті. Тим же і Господь викривав людей ізраїльських через пророка Іеремію так: якщо ефіоп може змінити свою шкіру, або рись — строкатість свою, то і ви можете творити благо, бо вчитесь злу. Подібно до цього важко дітям злих батьків змінити злий норів і виголошувати добро: бо з пелюшок батьками навчаються злонравності і лихослів'ю. Незручно тверезими їм бути, бо з дитинства їм дозволяють напиватися. Не можна чистими зберегтися, бо в дитинстві вони і бачуть, і чують, і роблять нечисть без заборони. О, злонравність! О, мерзенні утиски! Кого ж за це суд покарає; бо, як тим, що насаджували садок, провина приписується за кривину дерев, бо не виправляли їх з молоду; і як художникам — потворність речей, не майстерно ними зроблених, так батькам приписується провина злонравності дітей їх; і суд приймуть, бо в дитинстві вчили або потурали їм до зла звикати. Ви, православні люди, хай не приймете суду за злонравність дітей ваших, ретельно намагайтеся виховувати їх, добре зберігаючи такі речі, потрібні для благого виховання. Перша річ є паляниця, її ж потребу сам всемогутній бог образно показав колись: бо коли дав первонародженому синові Ізраїлевому у пустелі манну, і звелів повну посудину її берегти в ковчезі завіту на вічну пам'ять того благодіяння, там же зволив, щоб збереглася палиця Ааронова і скрижалі завіту, як згадує вчитель народів. За другою ж завісою скінія, яку називали свята святих, що містить золоту кадильницю, ковчег завіту, що містить манну, прослу Ааронову палицю і скрижалі завіту. Цим же сполученням трьох речей навчає всіх батьків: завдяки манні — харчувати дітей, тобто дітям їжу і все потрібне постачати по-батьківськи. Завдяки скрижальям — щоб вчити закону божому. Завдяки палиці, щоб були слухняні, покарання достойного не позбавляти. Це саме і той, хто складає притчі, заповідає, кажучи: не відмовляйся дитину карати, тому що, коли палицею б'ємо її, не помре від неї, ти ж, таким чином, б'ючи її палицею, душу її врятуєш від злої смерті. І ще: котрий шкодує палиці своєї, ненавидить сина свого. А люблячи, ретельно карає.

Друга річ є, щоб дітям забороняти погане товариство і дружити з лукавим не дозволяти; бо і праматір Єва, як побесідувала з лукавим змієм, то навчилася його проклятих гордоців і забажала рівності з богом у раю, як він колись на небесах. Але, як той з небес був скинутий, так Єва з Адамом, що послухався її поради, були вигнані з раю. Ради того всемогутній бог багато разів умовляв ізраїльських людей знищити іноземців і не мати спілкування з язичниками, щоб не пристати до язичеських беззаконних діянь і богомерзських звичаїв. Цих слів божих як не послухали люди, то заблудили від отця небесного до мучителя геєнського, забувши божественні оправи, навчилися демонських, як, плачучи, сповіщає пророк. І згубили мову, аж бог каже їм: і переплутались мовами, і звикли до оправ їхніх, і попрацювали ідолам їхнім, і впали в спокусу. Так і сонце, дуже корисне світові, але коли з лихою планетою, або знаменням буває на небі, величезну марноту створює у світі. Якщо джерело і є дуже чисте, але коли з

баговинним з'єднається болотом, то заболоченим буде і сморід твані випускати-ме, їм же пророк каже: з непокірним розпустишся, і Іісус Сірахов розповідає: торкаючись шевського вару, зробишся чорним, знаючись з гордим, схожий з ним буде. Каже пророк і таке: з преподобними преподобним будеш, і з мужем неповинним неповинен будеш, і з обранцем обраним будеш. Та, на жаль, не так радо з добрим добримось, як з лукавим лукавимось... Отож спілкування з добрим хай буде в дітей наших. Бо, як ті, що, увійшовши до варниць, де готують миро, і пробувши там деякий час, проймаються чудовим ароматом і той аромат з собою виносять, так і ті, що спілкуються з благом, благостині навчаються або принаймні не звикають робити зло. І з мудрим співбесідником стають мудрими згідно з висловленням творця притч: хто ходить з премудрим, премудрим буде.

Третя річ є, щоб не подавати собою дітям злого прикладу; бо як мавпа, що бачить працюючих людей і негайно намагається те саме робити, подібно діти, бачачи діла батьків своїх, наслідувачами їм бувають. Отже, блаженні ті батьки, чие добродіє життя є прикладом доброзвичайності для дітей, зразком вправлення і правилом благих дій.

Окаянні ж ті, що народилися, котрі злим своїм життям дітей своїх спокушають: більш ніж дітовбивцями є ці люди, а не батьками, бо гірше, народжуючи плоть тлінну, вбивати душу безсмертну, коли спокушують дітей своїх, і будши винуватцями їх гріхів, позбавляти їх життя душ, які є благодать божа. Лихо людині тій, завдяки якій приходить спокуса, каже Христос Господь. І ще: "якщо хтось спокусить єдиного з малих цих, які вірують в мене, краще йому буде, коли повисне жорно кам'яне на шиї його і потоне він у пучині морській". Якщо таке горе може спіткати чужих людей, то в багато разів більше для батьків: бо наскільки батьки ближчі по крові дітям, настільки спокуса їхня більш люта і шкідлива, і гріх спокуси їхньої є більшим. Отож, охороняйтеся, о, батьки, щоб не були душоубцями дітей ваших спокусою життя вашого. І знайте же, що батько повинен бути в домі, як сонце, а мати — як місяць, діти — як зірки. По такому видінню Йосифову: "це бачив я сон, ніби сонце і місяць і одинадцять зірок поклонялися мені". Що означало батьків і дітей за догадкою патріарха Іакова, який сказав: "що означає цей сон, що ти бачив, чи не те, що прийшов я і мати твоя з братами твоїми поклонитися тобі до землі?" Отже, батько повинен бути, як сонце, мати, як місяць: той, як світило, більше, ця ж як світило, менше, хай добрими прикладами життя освітлюють, як світлом зірки домів своїх, якими є діти; хай і вони, як зірки, світлом життя святого сяють. Але на горе нам це сонце і місяць багаторазово страждають позбавленням світла. Так місяць — завдяки затемненням землею, дружина — завдяки затемненню земними міркуваннями і страстями, що вкладаються поміж нею і чоловіком. Сонце знов-таки, через протиставлення місяця, тобто чоловік, коли дружина чинить опір і заперечує; і коли буває така перешкода, світло до зірок не приходить. Світло, кажу, добрих прикладів і благочестивого життя не проливається на дітей. Більше ж п'їтьма затьмарює їх, коли домашні суперечки подають злий приклад: коли розпусні норози батьків породжують спокусу; діти ж наслідують погане життя батьків. Бо подібно до того, як ті, що завжди живуть в курній хаті, швидко чорніють, так поганим прикладом батьків легко розбещуються діти. Отож, зберігайте себе, батьки, від усякого зла, щоб не бути затемнювачами і розбещувачами ваших малих дітей, за них же відповідь дасте спільному для всіх господу богу.

Четверта і остання річ є, щоб батькам, від молодих нігтів від материної груді страху божому навчати младенців своїх, хай краще ростуть в добродійності, ніж в кількості тіла. Порядок же вчення їх буде такий: перш за все хай вчаться раніше всіх слів вимовляти божу молитву й архангельський глас до богородиці. Друге — знати, що бог є єдиний існуючий в трійці лиць; і нехай вчаться символу віри християнської. Третє, щоб заповіді божі знати і зберігати, найбільше ж десяту. Четверте, щоб до божого дому на молитву вчашати; особливо ж в дні свят до божественної літургії. П'яте, наставляти, щоб тайним каяттям святым через істинне сповідання гріхів своїх, частіше очищати свої душі. Шосте вчить, щоб вранці й увечері, від сну піднявшись, і на сон, що буде молитися господа богові, пречистій богородиці, ангелу-хранителеві, співіменним охоронцям і всім святым. За минуле хвалу богові возсилати, за майбутнє ж прохання творити. Сьоме — пильно охороняти від сумісних ігор підлітків — хлопчиків і дівчаток, спільного спання, щоб диявольським насланням не впали в спокусу. Восьме, хай навчають дітей своїх або якомусь рукоділлю, або якомусь іншому чесному заняттю; щоб, живучи у неробстві, не звикли до злих вчинків, бо неробство є джерело, що живить їх. Дев'яте, хай піклуються про чесний і рятувальний для душі спосіб життя тимчасового, світського і духовного. Десяте, нехай і в дорослому віці завіт їм дають, який давав старий Товія синові своєму, Товієві юному, кажучи так: в усі дні життя твого тримай в розумі бога і пильнуй, щоб ніколи, піддавшись гріхові, не порушити заповіді бога нашого. Від майна твого подавай милостиню і не відвертай лица твого від жодного вбогого. Якщо це робитимеш, то від тебе не відвернеться лице боже. Наскільки можеш, настільки будь милосердним. Якщо багато матимеш, щедро віддавай. Якщо мало в тебе буде, подбай і мале доброзичливо участити. Бо добру нагороду готуєш собі на потрібний день, тому що милостиня від всякого гріха і від смерті врятує. І не дасть душі йти в п'їтму та інше. Якщо виховаєте в такий спосіб дітей своїх, справжніми будете їх батьками, не тільки тілам, але й душам. Бо тіла їхні народжуєте в природному світі, а душі народжуєте богові. Для нього ж батьки разом з дітьми вашими працюйте ретельно в усі дні життя вашого зі страхом. І нагороду за працю вашу радісно одержите у царстві його небесному...

Один з майстерних вчителів подає нам такий корисний приклад навчання дитячої молоді:

По-перше, каже: нехай вчать батьки своїх дітей вимовляти добрі й чисті слова, а не гидкі й погані, правдиве, а не брехливе казати, бо яким жиром нова посудина буде сповнена, того запаху ніколи не позбудеться.

У другому (каже) семиріччі нехай вчать їх якому-небудь майстерству, щоб могли за це одержувати потрібне для життя. Найбільше ж треба охороняти їх від поганих видовищ, бо як не личить юним гидке вимовляти, так і бачити. Аристотель пояснює причину, що попереднє найбільш подобається з тієї причини, що бачиться вперше, юні приглядаються з подивом, і тому твердо тримають це в пам'яті. “У третьому же (каже) семиріччі, коли одержать добрий і достатній розум, хай будуть навчені страху божому і мудрості, щоб жити побожно, а також розумінню і майстерності, як бути чесним громадянином в віті”.

В ці тричі по сім років, до чого юнак прихилиться, того триматиметься і в старості по таким словам: юнак, шляхом своїм ідучи, якщо і постаріє, не відсту-

пить від нього. Так овочі на городі, що на них залізом напишеться, коли вони молоді, то під старість чіткіше і світліше на собі виявляють; подібні до них і юнаки, бо що одержать у юності, як насіння, то в старості з'являть з себе, як колосся. І якими, як дерева навесні квітами зацвітуть, такі під старість плоди дадуть...

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 39—43.

ІНОКЕНТІЙ ПІЗЕЛЬ (бл. 1600 — 1683)

Твір про філософію

Розділ про процес мислення і про словесне вираження думки

По-перше, треба сказати, що створене мислення (*intellectio creata*) не обмежується виключно дією або терміном... Доводиться: по-перше, позаяк процес мислення є справжньою дією, отже, він є справжнім утворенням якогось терміну, бо в дійсності дія по суті — (це) становлення терміну, або шлях до терміну; по-друге, будь-яка угода виникає і здійснюється через справжнє і живе зіставлення з об'єктом і до того ж вона виникає лише за допомогою відбитого виду. Отже, по-друге, треба сказати, що термін дії мислення щодо речі не ідентичний їй і не є якимось модусом, а річчю або абсолютною властивістю. Перша частина доводиться: оскільки дія є шляхом до терміну, то він не може з нею ідентифікуватися. Доводиться також і друга частина. Оскільки закарбований вид не є модусом, (не є ним), отже, і відбитий (вид). Далі, не викликає заперечень, що інтелект, терміном якого є абсолютна сутність, створює. Отже, жодна думка не пропонує протилежного щодо нашого мислення. Фактично треба сказати, що термін мислення є відмінна від нього абсолютна сутність (*entitak absolutal*).

По-третє, треба сказати, що процес мислення (*intellectio*) не полягає виключно в утворенні через дію терміну або властивості. Доводиться: мислити у сенсі формальному (*formaliter*) є жити. А жити, позаяк означає змінювати себе з середини, у формальному сенсі є діяти. Отже, і мислити у формальному сенсі є (діяти) і відповідно процес мислення полягає не тільки у (виведенні) властивості, а у формальному сенсі приховує дію.

Стверджується, що мислити у формальному сенсі означає зосереджено думати. Адже той, що мислить, зосереджено думає про об'єкт, який сприймає. Але зосереджене розміркування передбачає дію. Отже, і мислення її передбачає. Доводиться: адже потенція, коли вона напружується, докладає зусилля. Отже, в той час вона діє, оскільки докладає зусилля означає діяти.

Що стосується словесного вираження думки, то воно являє собою пізнавальний образ (*idolum*) або відображення (*simulachrum*), що відтворюється думкою чи промовляючим інтелектом (*intellectu dicente*), тобто актом розуміння для зображення речі, що їй у дійсності протистоїть. У цей спосіб можна описати певну духовну властивість, у якій осмислювана річ зберігається неначе у природному й об'єктивному зображенні. Для полегшення його розуміння треба зазначити, що подібно до того, як у вогні, який нагріває, зберігається чотири (компонен-

ти), тобто, по-перше, сам вогонь, що нагріває; по-друге, жар, який є принципом нагрівання у вогні; по-третє, нагрівання, що є вторинним актом; по-четверте, жар, утворений у нагрітій речі, який являє собою кінцеву мету (*terminus*) нагрівання, так і в інтелекті, що пізнає, їх чотири: по-перше, сама інтелектуальна здатність (*facultas intellectualis*), або пасивний інтелект; по-друге, інтелігібельні види, що є принципом мислення в інтелекті; по-третє, розуміння (*intellectio*), що є вторинним актом; по-четверте, словесне вираження думки (*verbum mentis*), або вид, відображений пасивним інтелектом за допомогою розуміння, що є внутрішньою межею розуміння. Із сказаного можна зробити такі висновки: по-перше, словесне вираження думки приходить одночасно із самим розумінням і є чимось наступним щодо закарбованого інтелігібельного виду, котрий воно передбачає. По-друге, словесне вираження думки є ніби вироком (*fatum*) самого інтелекту і водночас знаком (*signum*) тієї речі, котра осмислюється інтелектом.

По-третє, словесне вираження думки можна вважати поняттям (*conceptus*) у дійсному бутті (*in facto esse*), як інтелект можна вважати поняттям у становленні (*conceptus in fieri*).

При цьому може виникнути сумнів: по-перше, чи наслідком будь-якої дії розуму є формулювання такого словесного вираження? Відповідається ствердно, якщо словесне вираження береться у широкому розумінні (*late*) і як висновок (*complexum*), що випливає з другої і третьої операції розуму, і так само як висновок, що є наслідком першої. І цей, властиво, більшою мірою є словом, аніж той, попередній. Справді, оскільки перша дія розуму позначається подвійним характером, — абстрагуюча, з допомогою якої ми пізнаємо речі відсутні, та інтуїтивна, завдяки якій (ми пізнаємо) наявні, ми доходимо висновку, що словесне вираження думки утворюється не тільки через абстрагуючу, а й через інтуїтивну (дію розуму).

По-друге, можна мати сумнів у тому, чи не може інтелект усвідомити одночасно множинне як множинне. Адже є подвійний сенс сумніву. Перший: чи не може інтелект з допомогою різних одночасно застосованих пізнавальних актів усвідомити множинне як множинне? Другий: чи міг би він це саме здійснити за допомогою єдиного акту? Підтверджується у попередньому сенсі. Адже дехто може одночасно читати, рухати рукою, їсти, слухати розмови інших. Це все він сприймає не як єдине, а як множинне. Можна підтвердити також і щодо наступного міркування, адже інтелект у єдиному акті пізнає те, що людина не є каменем. Отже, людину і камінь він пізнає як множинне, бо людину і камінь не можна сприйняти за щось єдине.

Питання про потяг (*appetitus*). Розділ про чуттєвий потяг

В універсумі є три види потягу — природний (*naturalis*), (потяг) до збереження життя (*animalis*), або чуттєвий (*sensitivus*), і розумовий (*rationalis*). Природний потяг являє собою певну схильність до здобуття собі відповідного й уникання невідповідного. Так, без будь-якого пізнання внаслідок цього потягу камінь прагне донизу, а вогонь догори, і будь-яким неживим речам притаманний такий потяг. Чуттєвий потяг — це така потенція чуттєвої душі, завдяки якій жива істота схиляється до спрямування на чуттєве задоволення і до уникання чуттєвого страждання за певного попереднього пізнання, набутого через чуття. А тому

треба взяти до відома, що потяг до збереження життя, або чуттєвий, має два різновиди: той, що пов'язаний з бажанням (concupiscibilis), та той, що пов'язаний із гнівом (irascibilis). Той, що пов'язаний з бажанням, виявляє себе у зв'язку з прагненням до добра й униканням зла. Той же, що пов'язаний з гнівом, ускладнений дещо більше. Адже він не виявляє себе просто щодо блага, а у зв'язку з прагненням до прикрого блага й униканням прикрого зла. Звідси той, що пов'язаний з гнівом, додає до того, що пов'язаний з бажанням прикrostі й утруднення. Приміром, собака прагне їжі. Але, якщо присутній охоронець, він не наслідуюється підійти, щоб не наразитися на покарання. А якби не було охоронця, його спонукав би на це потяг, пов'язаний лише з бажанням.

Більш вірогідною видається думка про те, що об'єктом цього одного і другого потягу є саме серце. Адже серце перебуває під дивовижним впливом афектів одного й другого, бо внаслідок гніву відбувається кипіння крові поблизу серця — з причини радості воно розширюється, з нагоди суму — стискається. Ми відчуваємо також співчуття у любові, а в інших такого роду афектах якимсь внутрішнім хвилюванням, яке, здається, виникає з причини їх суголосності з серцем. Отже, афекти одного і другого потягу приступні в нас для дослідження.

Але висувається як контраргумент: якби пізнання ангела не відокремлювалося з уваги на його сутність, наслідком було б те, що ангели надто знесилювалися б безперервним пізнанням, як і люди щораз знесилюються численними медитаціями і працею свого інтелекту. Відповідається запереченням наслідку. Як би акт мислення реально не відрізнявся від ангельської субстанції, він все ж коннатуральний щодо неї, і ніщо не стоїть на перешкоді духовній натурі. Тому вона невтомно його (акт пізнання) здійснює і насамперед він із задоволенням може тривати вічно, як вчить сповідання віри про світ блаженних (de universione beatifica fides docet). Із того ж, що люди знесилюються від великого перевантаження інтелекту, впливає те, що робиться спроба для розміркування скористатися тілесним засобом. Але тіло знесилюється через надмірне виснаження життєдайних духів. *Отже ж, стосовно ангела це не відбувається.*

Ти питаєш: по-перше, чи є в ангела активний і пасивний інтелект? Відповідається: активного інтелекту, власне кажучи, не виявляється, бо ангелові, як виясниться згодом, властиві співстворені йому види (species concreatae). Не може він також абстрагувати їх від уявних образів, позаяк позбавлений чуття і уявних образів. Таким чином, він позбавлений, власне кажучи, активного інтелекту, що як такий є лише активною потенцією інтелігібельних видів для позбавленого їх пасивного інтелекту. Звідси, забудь, у ньому цей інтелект є якоюсь досконалістю, бо припущення недосконалості несумісне з ангельською природою. Я сказав, що ангелові не властивий активний інтелект у власному розумінні слова, бо якщо активний інтелект розуміється виключно як активна потенція, що породжує мислення, то очевидно, що інтелект ангела також може вважатися активним, проте у невласному розумінні і більшою мірою звичайним чином. *Відповідається: пасивним інтелектом, якщо його розглядати у якійсь відповідності і з огляду на субординацію однієї потенції щодо іншої. Якою ж є його компетенція? Треба знати, що виконавчі потенції, рухи і члени в рабський спосіб підкоряються і спрямовуються потягом цілком деспотично.*

Розділ про волю або про розумове прагнення

Тут може виникнути сумнів: по-перше, чи інтелект має перевагу над волею? Відповідається: хоча інтелект з різного огляду переважає над волею, а воля над інтелектом, але тим не менше, безумовно і відверто кажучи, інтелект шляхетніший за волю. Те, отже, що воля у певному сенсі перевершує за значенням інтелект, виявляється передусім у тому, що волі притаманна якась прихильність, себто добродієність (*charitas*), що переважає шляхетністю всі інші добродієності, якими, як, приміром, даром мудрості й розуму, звичайно наділяється інтелект.

По-друге, очевидно, що сила волі видається більшою, як інтелекту, бо в ній зосереджено владу, яку людина має над своїми актами. Але те, що інтелект є здатністю вищого ґатунку, доводиться, по-перше, тим, що інтелект найвищою мірою переповнений світлом, а воля сама по собі сліпа. Звідси інтелект з допомогою свого світла спрямовує волю, так і інші душевні потенції і себе самого. По-друге, спосіб дії інтелекту шляхетніший від (способу дії) волі, позаяк інтелект опановує навколишні речі через їх порівняння, а воля захоплюється видом представленого блага.

По-третє, акт волі передбачається актом інтелекту. Звідси немає нічого бажаного, якщо воно не пізнане. Водночас є багато пізнаного, яке не є бажаним. По-друге, виникає сумнів щодо того, що ж є об'єктом волі? І встановлюється, що матеріальним об'єктом волі є все те, що можна сприйняти як добрий або поганий об'єкт, бо формальною підставою, з огляду на яку воля спрямовується на об'єкт, є добро. Є рація, бо саме тому, що воля є потенцією прагнення (*potencia appetitiva*), вона може спрямовуватися на щось хіба що з огляду на добро.

По-третє, піддається сумніву, чи є воля потенцією формальною, вільною? І висловлюється припущення: по-перше, що свобода у цьому випадку розглядається як однакове ставлення до однієї та іншої сторони суперечності, себто до діяння чи бездіяльності, до ось такої дії або не такої, тобто з урахуванням відповідних обставин. Звідси вільна потенція визначається так: вона є такою, яка, попередньо зваживши на всі потреби у дії, може діяти і не діяти. Цим вільна потенція відрізняється від необхідної, що, зваживши на всі потреби у дії, не може не діяти.

По-друге, припускається, що свобода притаманна людині тому, що вона розумна. Звідси впливає, що жодній іншій живій істоті, навіть якщо їй властиве все те, що властиве людині, не випадає бути вільній саме тому, що вона позбавлена розуму. Звідси і сама людина ніколи не відчувала свободи, тією чи іншою мірою не звертаючись до розуму. Виходячи з цих припущень вважається, що формально свобода пов'язується тільки з волею.

Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993. — С. 173–177.

ЮАНИКІЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ (бл. 1620 — 1688)

Наука, или Способ сложения казанья

(Отрывок)

Кто хочет казание составить, должен прежде всего избрать тему, которая явится основанием всего повествования, ибо в соответствии темы должно строиться само повествование, которое состоит из трех частей. Первая часть — эксординиум, начало, в котором (оратор) делает вступление к самой речи, которую собирается произнести, и сообщает людям свои предложения, свой замысел, чему посвятил свое казание, о чем хочет речь держать, и просит бога... о помощи, а людей, чтобы слушали. Вторая часть — наррация, повествование, ибо в этой части оратор говорит о том, о чем обещал рассказать людям, показывает ту речь, которую обещал показать; эта часть является самой большой, ибо в ней все повествование заключается и к ней другие части примыкают. Третья часть есть конклюдия, окончание повествования; в этой части оратор кратко припоминает о том, о чем говорил в наррации, и напоминает людям, чтобы они отнеслись с уважением к сказанному, если эта речь будет доброй, а если злой, то чтобы остерегались ее. Эти три части увидишь во всех моих казаньях, ибо в каждом казанье моем эксординиум, и наррация, и конклюдия начинаются с новой строки большими резными буквами, с той целью это умышленно сделал, чтобы, это понимая, каждый мог сам лучше и быстрее казанье сочинить и произнести.

Все эти части должны согласовываться с темой, ибо как из малого источника вытекает великая река и вода в реке соединяется с той водой, которая есть в источнике, так и из малой темы получается большое повествование, поэтому части, которые имеются в повествовании, должны согласовываться с темой, чтобы то, что в теме имеется, было в эксординиуме, и в наррации, и в конклюдии; а больше всего беспокоиться должен оратор, чтобы с предложенным (во вступлении) его наррация согласовывалась, чтобы то, о чем обещал рассказать, о том в наррации говорил и от темы не отступал, ибо когда архитектор обещал какому королю, царю, монарху построить красивый дворец, а потом бы построил ворота или другой дом, то рассердился бы тот монарх на архитектора и считал бы его за простолюдина; так оратор, где что обещает людям рассказать, а потом не расскажет, не понравится это людям и не будут считать его мудрым...

Следует разделить тему на части в наррации и каждую часть темы отдельно раскрывать... Старайся, чтобы все люди поняли то, о чем ты говоришь в казаньи... ибо много есть ораторов мудрых, которые сами хорошо знают, а не могут или не хотят другим людям этого ясно выразить и растолковать, а, наоборот, легко речь языком своим затрудняют, затемняют и запутывают... Другие ораторы трудную и непонятную речь ясно выражают и объясняют легко и понятно говорят, и таким ораторам... мудрость приписывают и похвалу чинят...

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988 — С. 110—111.

СОФРОНІЙ ПОЧАСЬКИЙ

Із книги "Евхаристиріон, або Вдячність" (Київ, 1632 р.)

Гелікон

Корінь умілості перший —

Грамматика, учить слів і мови

Розумному, під небом де місце, звіряти
Дозволено, там можеш те легко пізнати,
Якого-бо пожитку була і похвали
Складання слів наука за вік свій чималий.
Хто відав би, як звано тварин вод глибоких,
Земних і надземельних просторів широких?
А ще на те потрібна людині є мова,
Щоб дурнем не вважали за плутаність слова.
Згадай-но, як під Ксанфом був хитро словами
Син Майї досяг згоди, судившись богами.
І я отож, спитавши, хіба не по мові
Всі ритора шанують, дам глупство ослові.
В саду твоїм, наш отче з усіх найчесніший,
Вже корінь той розквітне, над сонце ясніший,
Коли нащадок славних в Русі роксоланів
В науках подолає премудрих поганів.
Аби лиш переможець пекельного смока¹
Несхитною залишив нам віру з Востока.
А де є місце сонцю, те знатимуть люди.
Якщо ім'я господне в граматиці буде.

Корінь умілості другий —

Риторика, учить слів і красномовства

Коли б землі єгипетській не Нілові води,
Пожитку не давали б її огороди.
В Єгипті хліб Ніл множить, із Нілу достаток,
Питво, харч і пожитків прийдешніх задаток.
Коли ж води надміру у повінь буває,
То в рік такий врожаю господар не має.
А як води Ніл менше ніж треба приносить,
То менше того літа трави косар косить.
Риторику віддавна із Нілом рівняли:
Коли вчить, аби правду господню всі знали,
Тоді врожай приносить чеснот пребагатий,
Коли ж супроти учить — душі загигати.
Співмірність — річ коштовна, хто нею владіє,

¹ Смок — змії.

Той у житті хисткому завжди лиш радіє.
Пречесніший наш отче, Прометеєм званий,
Тим будеш поміж нами запоміркуваний¹,
Що річки красномовства — початки для Нілу —
Поет пізнає руський; від тебе-бо силу
З семи джерел прийняв Ніл — з наук тих високих, —
І до границь вже плине Росії широких.
Риторика звитяжця з тріумфом вітає;
І пильно на патрона при тім поглядає,
Щоб красно день тріумфу свого оспівати,
Фундаторову славу павік фундувати.

Корінь умілості третій —

Діалектика, учить розумного речей розпізнання

Фальш облудних балачок вчасно зрозуміти,
Де обман, а де правда вміти розрізнити
Ся наука дає нам способи в умінні,
Щоб заховану взнати сутність у прозрінні.
Щоб навчивсь ум давати в скруті собі раду
І зумів пізнавати підступи та зраду.
Так неначе те сонце, що млу розганяє,
Дощ і мряку із громом, а день роз'ясняє.
Для полемік научить доводи зібрати
І мистецтва премудро філософствувати.
Стагіріт звав сей корінь гострим, наче терня,
Карніад морським звіром називав те вчення.
Хай же квітне той корінь в твоїм Геліконі,
Найчесніший наш отче, і віру боронить.
Щоб у церкві Сіонській овоч його цвіту
Нам звістив про Христове воскресіння світу
Нехай мудрості терня тепер коле плутні
Базилішків унітських², аспідів підступних.
З того слава Могилам навіки постане,
І лілея цнот їхніх вовік не зів'яне.

Корінь умілості четвертий —

Арифметика, учить лічби

На земних височинах є місце гористе,
Що туди без натуги і труду не злізти.
Краєвид несказаний — краса знаменита,
Та веде туди тільки дорога небита.
На верху отім пальма чудова зростає,
А на пальмі чеснота гніздо своє має.
Зветься верх той Час Довгий і Многії Літа,

¹ Запоміркуваний — утверджений у пам'яті.

² Базилішки унітські — василіани, уніатський чернечий орден.

Полічити їх трудно од створення світа.
Та як тільки рахунку навчишся з науки,
Зараз праці тяжкої закінчатся муки.
Бо ти легше пізнаєш число міриадів,
Ніж долав колись море Геракл між Цикладів.
Ще пропорції визнаєш поміж порівнянням
Дня і ночі з правдивим свят одправуванням.
Що за дивний той спосіб і вельми хвалебний!
Фундаторе науки, отець превелебний!
Ти навчив на Русі нас в часах знати міру,
Показать одщепенцям фальш їхню, невіру.
Тож тобі, чесний отче, поки живуть люди,
За наук установу ми дякувать будем.

Корінь умілості п'ятий —

Музика, учить співу
Хоч тим колись філософ, Діоген убогий,
Дорікав музикантам, що чеснот дороги
Занедбавши, на лютнях кант модерували¹,
До ладу при неладних звичаях співали,
Та провини у тому наука не має,
Як учитель науці сам не підлягає.
Музика — цвіт веселий, корінь співів гарних,
Музика — сад утіхи, ключ думок немарних.
На Орфейову пісню ріки, ліс і скали
Дивувались, як чули, і Евріп несталий.
В неї звірі вслухались, риби і пташата,
На той голос солодкий всіх ішло багато.
Та воістину більше правда потребує.
Співу, котрий науки круг себе гуртує.
Показав се церковний філяр² вельми ясний,
Що всю Сірію здобить, Дамаскін прекрасний,
Воскресіння Христове в піснях возвістивши
І воскреслого співом натхненним почитивши.
Христа тріумф веселий і той день хвалебний
В гімнах вдячно оспівуй, отче превелебний.

Корінь умілості шостий —

Геометрія, учить землю розміряти
Ксенофон, видатніший з філософів давніх,
Котрий з Греції родом з Колофонів славних,
Архетипом був бога велів називати,
Без кінця і початку казав його мати.
Помилявся мудрець той, бо розум поганський

¹ Модерувати — направляти, супроводжувати.

² Філяр — стовп, колона.

Покривався ще тьмою у владі шайтанській.
Тим, хто істину хоче пізнати про бога,
Геометра така є у тім осторога:
Бог не є фігуральний, а є круглість світу,
Чергу днів припише ї три місяці літу.
Хочеш землю і небо, і всі елементи
Взнати, у геометра візьми документи.
Землю на шість десятків частин він розмірить —
Архімедес і небо на сфери розділить.
Та найбільший вимірник з землі все ж виходить,
Безліч в'язнів із пекла до раю виводить.
Той, котрий п'яддю небо зміря, добротливий,
Хай в науках дарує початок щасливий,
Твоїй славі, наш отче, тріумф провіщає,
Усіх вірних до неба гостинно приймає.

Корінь умілості сьомий —

Астрономія, учить рухів небесних
Де ясний палац Фебів, різний в будуванні,
Знісся високо в простір, гарний в малюванні,
В ліхтарі кришталевім сім ламп засвітивши
І небесне сіяння над світом розливши,
Де всі зорі й планети місця собі мають,
Звідки промені світла додолу спадають,
Туди думку людську наука заносить,
Таємниці природи цікавим голосить.
В зодіаці астролог біг сонця пильнує
І майбутнє по ньому виразно віщує;
Має розум докласти нелегкої праці,
Щоб усе досягнути у горнім палаці.
Але хто у звіздарській науці толк знає,
У тій праці не дуже себе утруждає.
Щасливіший за інших, скажу я вам сміло,
Астроном, бо він перший пізнав боже тіло.
Йому мирру з кадилом пророки хай носять,
Не різдво, а померлих устання голосять.
Яку славу астроном арабам зоставив,
Таку ти, чесний отче, в Русі запровадив.

* * *

Колись руки своєї не жалів у бою
Той сильний римський рицар заради спокою
Коханої вітчизни, Сцевола безпечний,
Од котрого Могили ведуть рід сердечний.
Знак істинний нащадку: тепер усе тіло,
Не тільки руку, палить Сцевола наш сміло.

Парнас

По смутній має бути весела година,
А по темряві світло із неба поплине,
По сухім літі осінь, за нею приходить
Час зимовий, що тугу з собою приводить,
За журбою відрада бадьоро простує,
По зими часах прикрих бог весну дарує.
Розквітай, нова весно, будь щастя нового
Джерелом і пожаром фрасунку¹ старого.
Вже Гіблейські потоки шумлять струменисті,
Вже забив ключ пісенний з Парнасу пречистий,
Вже зефіри з Актейських полів повівають
І про весну веселим гаям сповіщають,
Та спочатку до тебе у сад прохолоду
Принесуть, щоб деревам зробити погоду.
Наш фундаторе світлий, наук всіх патроне,
Втіхо чесних учених і муз Ціцероне!
Твій Парнас літорості² рясні розгортає,
Аромати розкішні навкруг розпускає,
А що верх свій до неба він вище підносить,
То ясніш твою славу по світу голосить.

Літорость наук перша —

Клію, тобто вправи в читанні історій
Давніх років одмінний час важко збагнути;
Той, хто прагне таємний сувій розгорнути,
Пильно має з історій знання добувати,
Тільки тим може глупство своє подолати.
Той проникне в звитяги русинських гетьманів,
І життя розізнає панів можних станів,
Азію і Європу з Африкою змірить,—
Хто свій розум в широких історіях ширить.
Хто з падолу до неба думки обертає,
Той з історій узнає, як входять до раю.
Дай спокій, Клію, давній поганській знемозі,
Христа життя описуй, будь з нами у бозі.

Літорость наук друга —

Мельпомена, тобто вправи в писанні віршів смутних і жалібних
Час, музо, жалість віршів смутних одмінити,
Веселощі із плачу пора учинити,
Забудь вже, Мельпомено, гіркії жалоби,
Не псуй плачем для сього ясної оздоби.

¹Фрасунок — смуток, журба.

²Літорость — пагін.

Цекропам Іпполіта твердого оддавши,
І славу нескорту йому занедавши,
Ти честь вділи звитяжцю¹, і гідність, і віру,
Хай сила його зможе рости до Епіру.
Земного по небеснім тримайся провідця,
Що вівчарем Христовим приставлений вівцям,
А хвалячи, дивуйся, який кам'янистий
В бою Петро, — в житті він, немов кришталь, чистий.

Літорость наук третя —

Уранія, тобто навчання у вправності звіздарській
Ось і Атлас, о музо, годі застарілим
Вірить баєчкам давнім, визнай сердцем смілим,
Що не цар мавританський сфери модерує,
А монарх щонайвищий небом сам керує.
Він затьмив у планетах ясність всього світу
І велів одрізнитись од осені літу;
Той астроном правдивий з-під землі виводить
Зорі душ святобливих, сам до неба входить.
Але й наш дужий Атлас працею невтомний,
Небо носить надземне, тягар непідйомний.
Вельми слушно, пречесний отче, в такій силі
Небо-церкву тримаєш в небезпечній хвилі.

Літорость наук четверта —

Калліоп, тобто вправи в писанні високих і поважних речей
Калліоп, звитяжців преславних похвало,
Не речи, як в поганські часи прорікала,
Не піднось ти Альціда з Ахіллесом дільним,
Не улещуй Гектора з Енеєм ти сильним.
Ось ти рицаря маєш потуг ще не знаних,
Він здолав і Ереба, що був з нездоланих.
Як для справ ти високих до пекла дорогу
Показала Етею, признай те все богу.
По нім ти подивуйся: не тільки похилий
Вік примножив героям, а й наші всі сили;
До тих рицарів рівний Могила прадавніх,
Ворогів-бо звитяжив таємних і явних.

Літорость наук п'ята —

Полімна, тобто вправи в швидкому запам'ятовуванні багатьох речей
Пам'ять, музо, приводиш на поле науки,
Пам'ять, — скарб невичерпний, ораторів штуки.
В чім Цінейова слава, котрий міг устати
Й імена усіх римлян напам'ять сказати?

¹Звитяжцю — мається на увазі Петро Могила.

Фемістоклес-войовник міг теж пам'ятати,
Що вітчизні здоров'я над все треба мати.
І Гортензія, Кіра ти словом достойним,
Полімініє, уславлюй з поклоном пристойним.
Але мрамуром, раджу, Христові терпіння
Закріпи, стань із мертвих для них воскресінням.
Похвалу лиши, музо, на місці високім,
Там, де бог із пекельним розправився смоком.

Літорость наук шоста —

Талія, тобто вправи в писанні веселих віршів
Світлий сонячний промінь усіх звеселяє,
Як з Олімпу блиск ясно і щедро спливає,
В полі стадом корови вже радо гуляють,
Пашу стиглу й поживну з утіхою мають.
Пастушок там убогий під буком тінистим
Пісню просту складає в притулку затишнім,
Аж телята аркадські напружують вуха,
Як співає; той свище, поки стане духа.
До нас радість із сонцем в цей день завітала,
Сонцем з неба правдивим усім возсіяла.
Тож веселоців справжніх пора заживати,
Поки сонце-Христос нам світ буде давати.

Літорость наук сьома —

Евтерпа, тобто вправляння у співах
Скажи, музо, чом дивом поганського часу
Був Орфей для Измару, а Феб для Парнасу?
Чи тому, що у пекло той звідав дороги,
А той в полі кривавім здобув перемоги?
Але ні! Силу іншу в собі вони мали,
За яку немалої хвали зазнавали,
Бо Орфееві співи ліси, ріки, море
Утішали, спів Феба роз'яснював гори.
Тож дивуйся, Парнасе з Родопом високим,
Що пісень повно всюди під небом широkim.
Як веселий кант горам годиться хвалити,
Так ми радість правдиву повинні святити.

Літорость наук восьма —

Терпсіхора, тобто вправи у співах з інструментальним супроводом
Що за чари до співу в той час прилучає.
Терпсіхора, як лютню у руки приймає,
Тихо-сумні, солодкі, у втіхах нестримні
Наступають хвилини, в бігу швидкоплинні.
Музи струни на цитрах тоді напинають,

Про землі, неба, світла початок співають,
Звідки води, повітря, лискучі громниці,
Сонце, місяць і де є пекельні темниці.
На тріумф завітайте до нашої школи
Ви, о музи, Парнасу пресвітлее коло!
У мелодіях, кантах, в піснях тут потреба,
Бо сам бог тріумфує, зійшовши із неба.

Літорость наук дев'ята —

Ерато, тобто вправи в умильному співі
Якби злі речі вміти добрими робити,
Не мали б ми потреби злого коренити.
Ти, музо, Паф лишивши, кидай і Цитеру¹,
Єретика зостав їх, бісу Люциферу.
Ерато, до небесних прибивайся тронів,
Скуштуєш там ти смаку вишніх Геліконів.
Послухай, як лунають співи там хоральні,
Тож ангелам підтягуй голосом прегарним.
Злим з доброго зробився чоловік найперший,
А другий одмінив те, біса злого стерши,
Тож із наук поганських легко учинити
Для християн Христову і собі зажити.

Літорость, цвіт і оздоба всіх наук та вмінь —

Аполлон

Творче планет пресвітлих, царю зорь всіляких,
Вдячних годин одміно, в часі неоднаких,
Фебе, світла кринице, всього світу око,
Що зір його всю землю обійма широко!
На горизонт спусти наш міць своєї сили,
Хай би плід нам морози люті не прибили,
Завітай у печерські сади цнотородні,
У краї йди русинські до наук голодні.
Там циклопів, пітона в битві повоюєш,
До приходу Мінерви місце приготуєш.
Гелікон є і музи в парнаській спокою,
Стануть зараз веселий кант співають з тобою.
Але славу в звитяжстві треба відступити,
Поле хвальне із богом нашим поділити.
Нехай цитра і лютня при тобі зостане,
І в науках твій гонор нехай не зів'яне.
Якщо вдячності пам'ять при тобі пробуде,
То патрон наш атлетів твоїх не забуде:
Що царевич тебанський злотим волосом справив —
Ти сприяв йому, Фебе, й себе тим уславив.

¹ Цитера — Венера.

Вдячність

Артаксерксес у Персах царював багатий,
Що мав ґрунти і злото, пурпур і шарлати.
Коли звичаєм царським замки свого царства
Він об'їжджав, то шану дізнавав підданства.
Одні безцінні перли щедро дарували,
А інші на гостинець із скарбів давали
Смарагди, хрисоліти, ясписи, сапфіри,
Корали, діаманти — все несли без міри.
Один же, найбідніший з підданих, та вірний
У серці, йому виніс подарунок дивний:
Води в обох долонях дав цареві мало,
Бо золота, сапфірів в нього не бувало.
Однак цар, річ предивна, взяв оте подячно,
А тому бідоласі ще й оддячив значно,
Бо з золота коновку він звелів подати,
Щоб міг надалі воду нею подавати.
То приклад нам: і ми всі, хоч на злото вбогі,
З належної убогим не зійдім дороги,
Води хоча би жменю даймо з Гелікону,
Неначе з-під копита, нашому патрону.
Фундаторе і отче найпревелебніший,
При тій воді усякий робиться світліший.
І як Язон був греків багатив на воду,
Так мудрість дасть Могилам слави охолodu.

Зоїлові невдячному вдячність

Песім зубом не шарпай, злий Зоїле, таємно
Ніде слави людської, бо на те взаємно,
Якщо трафиш, дізнаєш: камінь той скалистий
Зуби крушить, і ногу цвях пеує сталистий.
Хто на місці високім, пес тому не шкодить,
А де гострий гостинець, там ніхто не ходить.
Є Олімп кам'янистий, славні там Могили,
Не вгризуть їх зубаті навісні Зоїли.
На верстатах учених цвяшшям обточений,
Його слави не шарпай, хоч і надто вчений.

*Антологія української поезії: В 6 т. — Т. 1 / Упоряд. В. Шевчук. —
К.: Дніпро, 1984. — С. 128—137.*

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (1681—1735)

Духовний регламент

Будинки училищні і в них вчителі і учні, а також церковні проповідники

Відомо всьому світові, яка скудість і неміч була воїнства російського, коли воно не мало правильного собі навчання, і як незрівнянно умножилась сила його і над сподівання великою і страшною стала, коли державніший наш монарх, його царська величність Петро I, навчив його добрим порядкам. Теж розуміти треба і про архітектуру, і про лікарство, і про політичне правління, і про всю решту справ.

І найбільше це розуміти про управління церкви: коли нема світла вчення, не може бути добра церкви поведінка, і не можна не бути безладдю й багатьом вартим сміху марновірствам, а також і розбратай і пребезумним ересям.

Багато хто дурно каже, що вчення винне у ересях, бо крім древніх від пихатої дурості, а не від вчення шаленівших еретиків... наші ж російські розкольники чи не від бруталності і неучтва так жорстоко оскаженіли. Та хоч і від вчених людей бувають ересіархи, але ересь в них народилась не від вчення, а від скудного розуміння святих писань, а зросла і зміцніла від злості і гордоців, котрі не допустили їх змінити дурну їх думку, вже і після пізнання істини, проти совісті своєї... І якщо подивимось крізь історію, як крізь зорові трубки, на століття, що йшли мимо, побачимо все найгірніше в темні, а не в світлі від вчення часи. Не пишалися так єпископи до чотирьохсотого року, як після загорділи, найбільш Константинопольський і Римський; бо тоді було вчення, а після оскуділо. І якщо б вчення для церкви або держави було шкідливе, то не вчилися б самі найкращі християнські особи й іншим забороняли вчитися; а то бачачи, що вчилися всі старовинні наші вчителі не тільки святого письма, але й зовнішній філософії, крім багатьох інших славніших наук, стовпи церковні обстоюють і зовнішнє вчення, а саме: Василій Великий у слові своєму до младенців, що вчать, Златоустий в книгах про чернецтво, Григорій Богослов у промовах своїх на Іуліана апостата. Але багато довелось б казати, якщо б тільки про це окрема мова йшла.

Отже, вчення добре і ґрунтовне є підставою всякої користі, як батьківщини, так і церкви, як корінь і насіння і основа. Але це міцно пильнувати треба, щоб було вчення добре і обґрунтоване.

Бо є вчення, яке і назви цього недостойне, а однак від людей, хоч і розумних, але цього не знаючих, визнається прямим вченням. Звичайно, запитують багато хто: в яких школах був отой самий, і коли почують, що він був у риториці, у філософії і в богослов'ї, за єдині ці імена високо ставлять людину, в чому часто помиляються. Бо і від добрих вчителів не всі добре вчать: ці із-за тупості розуму, ті за лінощі свої; наскільки гірше, коли і вчитель буде в справі своїй мало, або й нижче ніж мало, майстерним.

Належить знати, що від п'ятисотого до тисяча чотирьохсотого року, тобто на протязі дев'ятисот років, у всій Європі, майже всі вчення у великій скудості і занепаді були настільки, що в найкращих авторів, які в ті часи писали, дотепність бачимо велику, а світла жодного не бачимо. Після чотирьохсотого над тисячею

року почали з'являтися найяскравіші і тому наймайстерніші вчителі, і поступово багато Академій дуже велику і майже від древніх тих августовських років більшу силу одержали: однак багато училищ у колишній твані залишилось, так, що в них риторики і філософії і решти наук лише назви були, а справа не та. Причини цього різні, котрі тут за короткістю не згадуються.

Такого-то, так би мовити, примарного і мрійного вчення спробувавши, люди ще дурнішими бувають від невчених. Бо надто темними будучи вважають себе за довершених, і гадаючи, що все, що тільки знати можна, пізнали, не бажають і ще менше думають читати книги і надалі вчитися.

Тоді ж, навпаки, прямою освітою освічена людина ніколи ситості не відчуває у пізнанні своїм, але не перестане ніколи вчитися, хоч би вона і мафусаїлів вік пережила.

Це ж дуже прикро, що названі безпідставні мудреці не тільки не корисні, але й дуже шкідливі для дружності і батьківщини, і церкви, перед владою надмірно смиряються, але лукаво, щоб так вкрасти милість її і пролізти на поважну ступінь. Рівного чину людей ненавидять, і якщо хтось одержує похвалу за вчення, того всіляко намагаються перед народом і владою обмовити і зганьбити, до заколотів прихильні, приймаючи надії високі. Коли богословствують, не можна їм не еретикувати, за неучтвом своїм ненавмисне прохоплюються, а думку свою виголошену змінити аж ніяк не хочуть, щоб не показати себе, що не все знають. А мудрі мужі таке між собою ствердили прислів'я: *мудрої людини властивість є відміняти думку.*

Таке запропонувати вважалось за благо: що, коли царська величність побажає заснувати Академію, йому слід поміркувати про духовний колегиум, яких спершу вчителів призначити і який спосіб вчення їм вказати, щоб не марно пішло господарське утримання, і замість очікуваної користі не була б марнота сміху достойна.

А щоб це обережно і майстерно здійснити, бажані послідуючі правила:

1. Не потрібно спершу багатьох вчителів, але на перший рік достатньо одного або двох, котрі би вчили граматиці, це значить мову правильно знати латинську або грецьку, або обидві мови.

2. На другий рік, і третій, і решту, приступаючи до великих наук, та й першого не усуваючи для нових учнів, більшу кількість і вчителів буде додано.

3. Випробувати всіляко, який в справі своїй є, того, хто хоче бути вчителем школи; наприклад: бажаючи відати, чи вправний у мові латинській, звеліти йому російський твір перекласти на латинську, також латинську промову деякого славетного в мові тій автора перекласти на російську і звеліти досвідченим людям розглянути й оцінити переклади його, і в той же час виявиться, довершений є чи середній, чи й того нижче, або зовсім ніщо. Є і для інших наук відповідні випробування, які можна буде окремо написати.

4. А хоч і невправним в потрібній науці здається, однак можна дізнатись, що дотепний є, то, очевидно, він за лінощами або за поганим своїм вчителем не досягнув того, і такому звеліти півроку або рік самому навчатися від авторів у тій справі майстерних, якщо вчителем хоче бути. Тільки це робити за недостатчею людей; а краще б на таких не сподіватись.

5. Визначеним і добрим вчителям звеліти, щоб вони спершу розповідали учням своїм коротко, але ясно, яка сила є даної науки: граматики, наприклад,

риторики, логіки тощо. І чого бажаємо досягнути завдяки цьому або іншому вченню, щоб учні бачили берег, до якого пливуть, і більшу б охоту мали, і збагнули б щоденне надбання своє, а також недоліки.

6. Вибрати найсолідніших в усякій науці авторів, які випробувані є в славетних Академіях, а саме, в Парижі, повелінням короля Людовика Четирнадцятого; так коротко, але довершено складена латинська граматика, що можна сподіватися, дотепного учня за один рік цілком навчити цій мові, коли в нас за п'ять і за шість років мало хто встигає, що можна знати з того, що студент, який вийшов з філософії, або богослов'я, не може перекласти і середнього стилю латинського. Отже, вибравши, як-от сказано, кращих у граматиці, риториці й решті наук авторів, подати до Академії і звеліти, щоб під їхнім керівництвом, а не інших, учили в школах.

7. У богослов'ї саме наказати, щоб вчили головні догмати віри нашої і закон божий. Читав би богословський вчитель святе письмо і вчив би правил, як пряму істину знати, силу і толк писань; і всі догмати скріплював би свідоцтвом писань. А для допомоги цій справі уважно читав би святих отців книги, та ще й таких отців, які старанно писали про догмати, про причини розбратів, що сталися у церкві, з подвигом на супротивні ересі... А хоч і може богословський вчитель і від новіших іновірних вчителів допомоги шукати, але треба не вчитися в них і покладатися на їхні казки, але й керівництво їх приймати, яких вони від писання і від древніх авторів доводів вживають. Найбільше ж у догматах, в яких з нами іновірці згодні, а однак доводам їх не з легкістю вірити, але подивитись, чи є таке в писанні або в книгах отців слово і чи ту силу, в якій вони приймають; багаторазово бо брешуть пани ці, і, чого не було, наводять. Багаторазово ж слово істинне перекручують. Отже, повинен вчитель богословський не за чужими казками, а за своїм знанням вчити, а іноді, вибравши власний час, показати в книгах і учням своїм, щоб і вони свідомі самі були, а не сумнівалися б, чи правду каже, чи бреше вчитель їх.

8. До речі, тут, з причини попередньої поради, пригадується, що при школах належить бути достатній бібліотеці. Бо без бібліотеки, як без душі, Академія. А достатню бібліотеку можна купити за дві тисячі карбованців.

Бібліотека вчителям в усі дні й години для користування не забороняється, тільки б книг по кельях не розбирати, але читали б їх в самій бібліотечній конторі. А для учнів і решти охочих відчиняти бібліотеку в призначені дні й години.

І ходили б до бібліотеки ті, які знають мову, в окремі години і дні за посадою, а інші за охотою і в призначений час.

Запитував би усякого свій учитель, якого він автора читає, і що прочитав, і що переписав; а якщо б чого-небудь не розумів, то йому б роз'яснив учитель. Це дуже корисно і швидко людину ніби перетворює в іншу, хоч би раніш брутального був звичаю.

9. Звертаючись до шкільних наук, бачимо, що це дуже благоуспішно, що можуть будь-які науки по дві або по три водночас і однією справою викладатися. Наприклад, навчаючи граматиці, може вчитель разом з нею вчить і географії і історії, оскільки за граматичними правилами треба робити вправи, тобто навчатися в перекладах з мосї мови на ту мову, яку вивчаю, і, навпаки, з тієї мови на мою мову. Так можна звеліти учням перекласти по частинах географію, або історію якої-небудь зовнішньої держави, або церковну, або почергово обидві ці науки.

Однак оскільки читати історію без географічного знання є ніби з зав'язаними очима вулицями ходити, для того здорова порада є: призначений для граматики рік розділити на дві частини. І перше півріччя вчити граматику з географією, окремих у тижні день визначаючи, в який на карті буде вчитель показувати циркулі, планісферію і універсальну ситуацію світу. А ще краще б робити це на глобусі і так навчати студентів, щоб могли пальцем вказати, коли хтось запитає їх: де Азія, де Африка, де Європа і до яких країв під нами лежить Америка; також і зокрема про держави: де Єгипет, де Китай, де Португалія та ін. А друге півріччя давати у вправах перекладати історію універсальну та коротку; тільки б автор був представником чистої мови латинської, яким є Юстин-історик, і можливо буде після звернути увагу на інших.

І це дуже корисно, бо учні велике до вчення одержать заохочення, коли невеселе вивчення мови таким веселим вивченням світа і минулих у світі справ розчинене для них буде; і скоро від них брутальність відпаде і ще при березі, либонь, училищному чимало дорогих товарів знайдуть.

10. Порядок навчання такий добрим здається:

1) Граматика разом з географією та історією.

2) Арифметика і геометрія.

3) Логіка або діалектика, і єдине те двоіменне вчення.

4) Риторика разом або окремо з вирішувальною наукою.

5) Фізика, приєднавши коротку метафізику.

6) Політика коротка Пуффендорфова, якщо її визнають за потрібну; і може вона приєднатися до діалектики.

7) Богослов'я. Перші шість по року візьмуть, а богослов'я два роки. Бо хоч і всяке вчення (крім діалектичного і граматичного) широким є, однак в школах скорочено трактувати треба і головніші тільки частини. Після сам довгим читанням і практикою вдосконаляться, хто таке добре керівництво одержить. Грецька мова і давньоєврейська (якщо будуть вчителі) між іншими науками урочний собі час держать.

11. На ректора і префекта наглянути дбайливих людей, і котрих вчення і праці вже відомі. І накаже їм духовний колегіум ретельними бути в своїй справі, з такою погрозою, що коли безчинно науки підуть і неуспішно, то вони самі під суд попадуть в духовному колегіумі. І для того дивитись повинні, чи ходять завжди до школи учителі, і чи так вчать, як належить; і повинні ректор з префектом відвідати на тиждень дві школи, а на другий тиждень інші дві і так решту навкруги. А коли до школи прийдуть, а вчитель при них вчити буде, то вони слухатимуть хоч би півгодини. Також і питаннями випробувати учнів, чи знають, що вже їм належить знати.

12. Якщо хто з вчителів супротивним виявиться до академічних уставів і непокитним до наставлення ректорського, про такого ректор заявить до духовного колегіуму; і по розслідуванні відставлений, або покараний буде за розміркуванням.

13. Можна і фіскалів визначити, які б доглядали, чи все в Академії порядно.

14. Про учнів це розміркування: повинні всі протопопи, і заможніші, і інші, дітей своїх посилати до Академії. Можна також вказати і міським кращим приказним людям; а про дворян, як власна воля буде царської величності.

15. Прихожі ж ті учні були б до Академії до кінця всіх навчань і не відпускать їх від шкіл ректорові без відома духовного колегіуму. А якщо б ректор або

префект, або інший хтось відпустив учня потай за мзду подану, то для такого злочинця визначити жорстоке покарання.

16. Всім усюди хай буде відомо, що де буде людина вчена в Академії і Академією засвідчена, того на ступінь духовної або громадянської шани не може випередити невчений, з великим штрафом на ті власті, які б інакше зробили.

17. В новоприбулого учня випробувати пам'ять і дотепність, і якщо виявиться дуже тупим, не приймати до Академії. Бо літа втратить, а нічого не навчиться. А однак матиме про себе думку, що він мудрий і від таких нема гірших ледарів.

А щоб котрий не прикидав собі тупості, бажаючи відпущення додому, як то інші прикидають тілесну неміч від солдатства, випробуванню його розуму цілий рік покласти. І може розумний вчитель придумати засоби випробування такі, яких він пізнати і перехитрити не дізнається.

18. Якщо виявиться хлоп'яга нездоланної злості, лютий, до бійки швидкий, наклепник, непокірливий, і якщо протягом року ні умовлянням, ні жорстокими покараннями перемогти його було неможливо, хоч би і дотепний був, вислати з Академії, щоб скаженілому меч не дати.

19. Місце Академії не у місті, але з краю на веселому місці бажане, де нема народного галасу, а також частих пригод, які звичайно перешкоджають вченню і попадають на очі, що забирає думки молодих людей і дбати про вчення не дозволяє.

20. Не треба хвалитися Академії, а також дивитись на те, що багато учнів має; бо дуже суєтне є. Але дивитись, чи багато є дотепних і таких, що добре вчать-ся, з великою надією на користь і як би їх дотримати постійними до кінця.

21. І це є зовсім непотрібно, більш того — марно, щоб студентів усіх, що прийдуть, приймати на поденні гроші государеві. Бо приходять багато не для навчання, але ще інші й нездібні за природою, для платні тільки, злиденною нуждою тягнені. Інші ж здатні, та скільки захочуть при Академії живуть, а коли і куди побажають, відходять. Що ж з цього добра: лише суєтний збиток.

Приймати б студентів за розглядом дотепності й вони б запис давали на себе, що до кінця навчання пробудуть в Академії, під великим штрафом, якщо б обіту свого не виконали без крайньої нужди. І так можна буде їх по завершенні шкільному презентувати царській величності і за його величності указом призначати їх на різні справи.

22. Але що найбільш всього, і либонь єдине є потрібне і корисне: бути при Академії або спочатку і без Академії семінаріум для навчання і виховання дітей, як придумано немало в іноземних країнах. А цього деякий тут зразок подається:

1) Збудувати дім на зразок монастиря, котрого розмір і житло і усякі для харчування і одягання і решти нужд припаси були б відповідно до кількості дітей (яку буде визначено за волею царської величності) п'ятдесят, або сімдесят, або більше; також і потрібних управителів і служителів.

2) В домі тому мають жити діти і вже більшого віку юнаки, по вісім або по дев'ять чоловік в одній палаті. Однак з таким розміщенням: великі в одній, середні в другій, малі в третій палаті.

3) Всякому місце визначити біля стіни, замість власної кімнати, де його стоїть ліжко складене (щоб вдень лігва не знати), також шафа для книжок і інших речей, стільчик для сидіння.

4) В усякій палаті (скільки їх буде) має бути префект, або доглядач, людина хоч і не вчена, однак чесного життя; тільки б не дуже лютий і не меланхолік,

літами від 30 до 50 років. А діло його таке: доглядати, щоб поміж семінаристами (так називаються ті, що виховуються в тому домі) не було сварок, бійки, лайки й усякого іншого безчинства і щоб в призначені години всякий робив, що потрібно. А всякий би семінарист з палати своєї без його дозволу не виходить і те з виголошенням причини, куди і для чого виходить.

5) В тому ж домі слід бути хоч би трьом вченим людям монахам або світським, з яких один буде ректор, дому всього правитель, а два — екзаменатори, тобто розвідники вчення, як хто вчиться, ліниво чи старанно.

6) В усякій палаті префект має владу карати підлеглих собі за злочин; але малих різкою, а середніх і великих словом погрозливим. А після того на тих, що не виправляються, доносити ректорові.

7) Так само екзаменатори за лінощі в навчанні з малими, середніми і великими діяти будуть і ректорові доносити.

8) Ректор, верховна влада всіх, всяким, за міркуванням, покаранням карати може. А хто непохитним до виправлення з'явиться, того ректорові не відпускати з семінаріуму без відома духовного колегіуму.

9) Визначити час для всякої справи і спокою семінаристам: коли спати лягати, коли вставати, молитись, вчитись, йти до трапези, гуляти та інше. І всі б ці години дзвоником відзначати, і всі б семінаристи, як солдати на барабанный бій, так на дзвоника голос приймались за діло, яке на годину приурочену призначено.

10) Не відпускати з семінаріуму до міст або куди не є, до своїх у гості, поки семінарист не звикне, перебуваючи в семінарії, і не відчує великої користі такого виховання. А саме: до трьох років з прибуття всякого в семінаріум не відпускати нікуди; а після третього року не більше двічі на рік дозволити вийти в гості до батьків або родичів, і то не далеко віддаленим, так, щоб не більш семи днів пройшло від уходу до повернення в самий дім семінарський.

11) А коли і так відпущений буде у гості семінарист, то однак придавати до нього чесну людину, як інспектора або спостережника, який був би при ньому всюди і при всяких випадках. І після повернення давав би ректорові рапорт, що діялось. А якщо б той наданий інспектор, попускаючи йому, притаїв дещо погане, то такого шахрая бити дуже. А можна буде те пізнати і з того, що семінарист, який повернувся, не може не виявити на собі деяких колишніх норівів і схильностей зміни.

12) А коли які-небудь родичі прийдуть до семінарії відвідать свого там родича, і тих гостей за відомом ректорським ввести до трапезної, або до загальної палати, або в садок, і там їм з родичем своїм розмовляти і в міру стравною і питтям почастивати їх можна самому присутньому ректорові або одному екзаменатору, за міркуванням осіб.

13) Таке молодих людей життя здається принизливим і ув'язненню полонених подібним. Але хто звикне так жити, хоч один рік, тому дуже солодко буде.

Однак для лікування нудьги слідуючі підходячі правила є:

14) Не приймати до семінарії нікого, тільки малих дітей віком від десяти до п'ятнадцяти років, а вище цього — хіба за проханням чесних осіб, які свідчать, що отрок і в домі батьківському жив у страху та доброму догляді.

15) На кожний день дві години визначити на гуляння семінаристам, а саме: після обіду і після вечері, і тоді б не вільно нікому вчитися і навіть книжки в руках мати. А гуляння було б з іграми чесними і тілорухливими: влітку в саду,

а взимку в своїй же палаті. Бо це і для здоров'я корисне є і нудьгу відганяє. А ще краще такі ігри обирати, які з розвагою подають корисне деяке наставлення; так, наприклад, є водне на регулярних судах плавання, геометричні вимірювання, будівництво регулярних фортець тощо.

16) Можна один раз або двічі на місяць, найбільш улітку, проїздитися на острови, на поля і місця веселі, до дворів замських государевих і, хоч один раз у рік, у Санкт-Петербургу.

17) У трапезній читання буде то історій воїнських, то церковних. А на початку кожного місяця, через два або три дні, хай читаються повісті про мужів, у науці засяявших, про величких церковних вчителів, також і про древніх і сучасних філософів, астрономів, риторів, істориків та інших. Бо подібних повістей слухання і солодким є і до наслідування мудрим цим людям спонукає.

18) Можна також ще двічі на рік або більше робить деякі заходи, диспути, комедії, риторські вправи. Бо хоч те дуже корисне до наставляння і до резолюції, тобто чесною сміливістю, якої вимагає проповідь слова божого і справа посольська, але й веселу пересмішку викликають такі заходи.

19) Можуть бути встановлені і деякі пошани для тих, хто добре і ретельно вчиться.

20) Добре у великі свята бути при столі цих семінаристів звуками музичних інструментів: і це не важко, бо спочатку тільки найняти майстра, а навчені від нього охочі семінаристи повинні будуть і інших навчити на своє місце безкоштовно; і ці сім наведених правил служать до розваги тих, що вчаться.

21) Слід бути в семінаріумі церкві, аптеці й лікареві, а школі — у близькій Академії, куди семінаристи ходити вчитися будуть. А якщо в семінаріум і школі і вчителі будуть, то Академія і семінаріум будуть вкупі. А для решти учнів, які не побажають жити в семінаріумі, можна збудувати кілька жител зовні семінаріуму і пустити до найму студентам.

22) Правила для вчителів, вчення і учнів, вище в Академії описані, і тут зберігатися повинні.

23) Деякі семінаристи будуть люди вбогі, і ті, за милостью царської величності, прохарчування і одяг і решту потрібного одержать. А інші, багатих людей діти, котрі повинні будуть платити за харч і одяг, а ціні бути єдиній, назавжди визначеній.

24) Коли прийде семінарист до повного розуму і досягне великих наук, то повинен учинити у церкві семінарійський при решті братії своєї присягу в тому, що хоче він бути вірним царській величності і його наслідникові, і готовий до служби, до котрої згоден є і покликаний буде указом государевим.

25) Довершених у навчанні семінаристів не відпустить ректор від семінаріуму, поки раніш не сповістить до колегіуму духовного. А колегіум презентувати їх буде царській величності. І після цього дасть їм звільнення зі свідоцтвом майстерності їх.

26) А котрі семінаристи після завершення вчення найугоднішими здадуться до справи духовної, і вони б у єпископів були найближчими до всяких ступенів владарських, більш від інших, хоч би ті однаково з ними майстрами були, але не в семінарії вихованих, хіба щоб деякий значний порок на семінаристі виявився і той порок не був би від наклепу; а на заздрісників і наклепників визначити жорстоке покарання...

І можливо наперед більш придумати або від іноземних кращих семінаріумів інформації розшукати, а від такого виховання і вчення воістину сподіватися великої користі батьківщині.

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 70—77.

Г.С. СКОВОРОДА (1722—1794)

Вдячний єродій

...Сплів я цього 1787 року маленьку плетінку або кошик, під назвою “Вдячний Єродій”.

...Єродії... подібні до журавлів, але більш світле пір'я і коралевий або світло-червоний ніс. Непримиренні вороги змій і буфонів, тобто отруйних жаб. Ім'я це (Єродіос) є еллінське, означає боголюбний, інакше зоветься пеларгос і ерогас, по-римськи — кіконій, польськи — боцян, українськи — гайстер. Цей птах освятився в богословських згадуваннях з-за своєї вдячності, прозорливості і людинолюбства...

Вони годують і носять батьків, найбільше ж престарілих. Кубляться на будинках, кирхах, на їх шпильях і на флюгерах, тобто горницях, пірамідах, теремах вільно, вільно.

Притча, яку названо єродій

В ній розмовляє мавпа з пташеням єродієвим про виховання

Мавпа, яку називають за старовинним її прізвиськом Пішек. Вона в африканських горах на рясному і дуже високому дереві, з двома дітьми своїми тижнями сиділа. В той же час пролітав поблизу молодий Єродій. Пані Пішек, побачивши його. Єродіє! Єродіє! Заволала до нього: Друже мій, Єродіє, сине пеларгів! Радій! Мир тобі!..

Єродій. Наймилостивіша государине! Бон-жур! Калі імера!¹ День добрий! Gehorsammer Diener!² Дай боже радіти! Сальве!³ Спасайся во господові!

Пішек. Ой, друже мій! Радій, бо почав розмовляти багатьма мовами. Знати, що вчений навчав тебе папуга. Куди бог несе?

Єродій. Лечу за харчем для батьків.

Пішек. Ой, біда! Чи ти батьків, чи вони тебе годують?

Єродій. Це не лихо, а утіха і блаженство мое. Вони годували мене в молодості моїй від молодих нігтів моїх, а мені личить годувати їх при старості їхній. Це в нас називається... віддавати або взаємно пеларггствувати, і елліни увесь наших птахів рід називають пеларгос. Але ми їх не тільки годуємо, але й носимо за немічність і старість їх.

¹ Калі імера (*від гр.*) — добрий день.

² Gehorsammer Diener (*нім.*) — покорний слуга.

³ Сальве — благоденствуй.

Пішек. Диво надприродне! Новина, рідкість, раритет, незвичайність, примха, чудна і дика нісенітниця... Скільки вас у батька і матері дітей?

Єродій. Я і молодший від мене брат, ерогас, і сестра кіконія.

Пішек. Де ви навчалися в отрочі роки?

Єродій. Ніде. Мене і брата навчав батько, а мати сестру.

Пішек. О, мій боже! Всюди квітнуть славні училища, в яких всемовні навчають папуги. Чому він вас не віддавав. Він не вбогий. Як бути без виховання?

Єродій. Для цього ж то самого самі нас виховали батьки.

Пішек. Та чи його справа вчити і виховувати? Хіба мало в нас скрізь вчителів?

Єродій. Він сам дуже до цього охочий, а мати йому в усьому наслідує. Він славословить, що два головні батьковські обов'язки це: "Благо породити і благо навчити". Якщо хтось жодної з цих двох заповідей не додержав, ні благо породив, ні благо навчив, той є не батько дитині, а винуватець вічної загибелі...

...Пішек. Звичайно, батько твій знає римську і еллінську мову?

Єродій. Стільки знає, скільки папуга по-французьки.

Пішек. Що це? Чи не лаеш ти твого батька?

Єродій. Боронь мене боже... Не так я народжений і вихований...

Я справжню істину благочестиво сказав.

Пішек. Як же він не навчений по-римськи, розмовляє по-римськи?

Єродій. Є в нього друг, який не погано знає по-римськи і невеличку частину по-еллінськи. З ним він, часто розмовляючи, навчився казати кілька слів і кілька сентенцій.

Пішек. Ах, мій боже! Як же він міг вас виховати, невіглас цей?

Єродій. О премудра пані моя! Носиться славна ця притча: "Не ходи до чужого монастиря з твоїм уставом, а в чужу церкву з твоїм церковним уставом". У нас не як у вас, але зовсім інший рід виховання в моді. У вас виховання дуже дороге. У нас же надзвичайно дешево. Ми виховуємось даром. Ви же великою ціною.

Пішек. Дурниця! Сотеньку карбованців з гачком втратити в рік на хлопчика, а через 5 років раптом він тобі і розумник.

Єродій. Пані! Грошва дістає і за морем. Але де її взяти? А виховання і вбогим є потрібне...

Пішек. Я кажу не про низьке, а про шляхетне виховання.

Єродій. А я міркую не про багате, а про рятівне виховання.

Пішек. Годі вже! Ти, бачу, старовинних і дивних думок дотримуєшся. Отже, скажи: як він вас виховав? Чому навчив? Чи то арифметиці і геометрії? Вченій якій-небудь або шляхетній мові?..

Єродій. Та мені і це невідомо: яка є вчена, а яка шляхетна мова.

Пішек. Так ти ж зі мною привітався різними мовами.

Єродій. Так скільки ж вимовилося, скільки і знаю, не більш.

Пішек. Принаймні танцювати або грати на лютні.

Єродій. А бог з вами! Я й на балалайці, не тільки на цимбалах не вмію...

Пішек... Йому лютня і цимбала все єдино. І цього то не знає. Але, друже мій! Музика велике лікування в жалях, також втіха в тузі і забава у щасті. Так чого ж він тебе навчив? Скажи, прошу!

Єродій. Нічого.

Пішек... То так оце у вас виховують?

Єродій. Так!

Пішек. Можливо, дістав для тебе чинок?

Єродій. Ні!

Пішек. Можливо, грошву вам велику зібрав або майно?

Єродій. Ні!

Пішек. Так, що ж роги золоті вам на голові зростив, чи що?

Єродій. Народив і зростив нам посріблені крила, ноги, що топчуть голови змій, ніс, що роздирає їх. Це наша їжа і слава, і забава.

Пішек. Так в вас же крила чорні, принаймні, смугляві.

Єродій. Чорні на вигляд, але літають шляхом посрібленим.

Пішек. Чому-небудь навчив вас однак: не можна ж так. Звичайно, є щось на серці вам відпечатане. Батьки є божий, діти ж є батьківський список, зображення, копія. Як від яблуні соки у віття своє, так батьківський дух і норів переходить в діти, поки відлучаються і нововкоріняються.

Єродій. Народженого на добро не важко навчити на добро, хоч навчити, хоч привчити, хоч відучити. Хоч вчений, хоч звичайний, хоч звичний — одне й те ж. Від природи, яко матері, легесенько достигає наука собою. Це є всенародна і справжня вчителька і єдина. Сокола швидше навчиш літати, але не черепаху. Орла миттю привчиш дивитись на сонце і розважатися, але не сову. Оленя легко направити на Кавказькі гори, привабити пити з найчистіших нагорних джерел, але не верблюда і не кабана. Якщо все буде наймудріша і блаженна природа, тоді хто, як не єдина вона зціляє і навчає? Всяка справа спіє, якщо вона вказує дорогу. Не заважай тільки їй, а коли можеш, відвертай перешкоди і буцім шлях для неї розчищай: дійсно сама вона чисто і вдало все виконає. Клубок сам собою покотиться з гори: убери лише камінь перешкоди, що йому заважає. Не вчи його котитись, а тільки допомагай. Яблуні не вчи родити яблука: вже сама природа її навчила. Захисти тільки її від свиней, зріж колючки, зчисти гусінь, відверни сечу, що тече на її корінь, та інше. Вчитель і лікар — не вчитель і лікар, а лише служник природи, єдиної і справжньої і лікарки, і вчительки. Якщо хтось чому-небудь хоче навчитись саме для цього, йому слід народитись. Нічого від людини, від бога же є все можливе. Якщо ж хтось дерзає без бога навчити або навчитися, хай пам'ятає прислів'я: "Вовка до плуга, а він до луку". Поки кільце звисає з ніздрів свині, доти вона не риє. Вийми ж, бо більше псує землю. Це не виховання, не навчання, а тільки загнuzдання, що виходить з людської немочі, яке всіма беззаконниками керує.

Виховання же впливає з природи, що вливає в серця насіння благої волі, і потрохи-трохи, без перешкод, підрісши, самовільно і добровільно робимо все те, що святе і бажане є перед богом і перед людьми. Яке ідолопоклонство розписувати людським наукам і підносити людським мовам і якому вихованню віддати перевагу? Яка користь від англійської мови без доброї думки? Який плід тонка наука без благого серця? Хіба, щоб була знаряддям злості, мечем лютості і сказати притчею: "Крила і роги свині".

Гляньмо, пані моя, на весь рід людський! В них науки, як на торжищах торгівля: киплять і бентежаться. Однак вони хижіші птахів, не стриманіші скотів, лютіші звірів, лукавіші гадів, не спокійніші риб, не вірніші моря, не безпечніші африканських пісків... Чого ради? Того ради, що лихі народжуються. Природа

блага — всьому початок, і від неї нема нічого, що не являється благом. Отже, дякую невимовним чином богові, в образі його святим, в батькові моєму, що надав мені благо народитися від нього. Друга же ікона божа нам є мати наша. Цього заради головним божим даруванням обдарований завдяки батькам моїм; решту — все людське; чин, багатство, науки і всі вітроносні їх блонди і пуклі з кучерями вважаю за хвіст, без якого голова і живе, і читає, і розважається, але не хвіст без голови.

Пішек. Отже, благо народитися і що блага природа є те ж саме?

Єродій. Блага природа і врода є благає серце.

Пішек. Що ж є серце благає?

Єродій. Серце благає є те саме, що вічно текуче джерело, яке струмить чисті вічно струмені, знай, думки...

...Пішек. Тільки цьому одному вчить тебе твій батько?

Єродій. Тільки цьому. Він породив мені серце, я же самостійно навикаю і глумлюся, тобто розважаюся подякою. Він тільки часто відсікає мені колючки, тобто вчинки мої, що не відповідають вдячності, зрошує бесідою живлячою до подяки. Всі ж бесіди його, як магнітна стріла в північну точку, влучно вражають цей кін: невдячна воля — ключ пекельних мук, вдячна ж воля воля є всіх сладощів рай. Сину (часто волав до мене), сину мій! Гей! Вчися єдиній вдячності. Вчися, сидючи вдома, літаючи шляхом, і засипаючи, і прокидаючись. Ти благо народжений, і ця наука є дочка природи твоєї, хай буде вона тобі найсолодшим, і вечірнім, і ранковим, і обіднім шматком! Знай, що вся решта наук є рабині цієї цариці. Не будь буйним! Не хапайся за хвіст, минаючи голову. Приймай і оберегай все на благо. Хай буде душа твоя шлунок птахів, які пісок, черепашки і камінці перетворюють собі травленням міцного свого внутрішнього жару в споживні свої соки. Невдячна і буркотлива душа є те саме, що хворий шлунок, що гидує всякою їжею. Вдячність є твердь і здоров'я серця, яке сприймає все на благо і зміцнюється...

...Пішек. І так таким-то чином вчить ваш батько? Кому ж ви цю вдячність вашу віддаватимете?

Єродій. Богові, батькам і благодійникам. Вона — богу жертва, батькам шана, а благодійникам віддяка. Володарі — це перші благодійники.

Пішек. Дивна форма виховання. В нас би осміяли з ніг до голови вас. Де ця мода? Хіба на місяці або в дикій Америці?

Єродій. Батько наш дуже дивного серця. З тисячі сердець навряд чи одно згоджується з ним.

Пішек. Так що є інше?

Єродій. Так не дивуйтеся дивній формі.

Пішек. Як же це? Адже не слід відставати від людей, а люди і мода одна ж.

Єродій... Він від цієї думки дальший, ніж китайська столиця від португальської. Він частенько цю притчу співає:

*По мосту, місточку з народом ходи,
За розумом його ж себе не веди.
За жуком повзучи, влізеш і сам у глинку.*

Він завжди благовістив нам, що мода є те саме, що світ, а світ те саме, що море потопаючих, країна з моровою язвою прокажених, огорожа лютих левів,

острог ув'язнених, торжище розпусників, вулиця ласолюбства, піч, яка розпалює хтивості, пир біснுவатих, радіння і танок п'яно-навіжених, що не протверезяться, поки не виснажаться, коротше сказати, сліпці за сліпцем, що йдуть до безодні. Блажен муж, котрий не йде на шлях його. Спочатку бачить ворота його гарні і шлях широкий, кінець же його непрохідне провалля, трущобні нетрі, безодня глибока. Ах! Кого ж він приймає до себе? Якими знов-таки відпускає від себе юнаків? Якщо б ваше, діти мої, око прозирало так, як моє, з'явилися б і на ваших очах сльози. Та око ваше сліпе і лиходій ваш хитрий, ось це викликає в мене сльози. О, юнаки! Коли згадаю про вас, що кинулися у світ, не можна, щоб мені не спала на думку згадка про вовка, який, з'ївши матір незлобливих ягнят, одягнув її шкіру на себе і наблизився до стада. А син, побачивши удавану матір свою, з усієї сили побіг до неї, а за ним безліч інших. Також мені приходить на пам'ять наша братія-тетерваки, що ганяються за достатками їжі і ловляться. Але чайки, сусідки, дятли обережніші від них настільки, наскільки олені і сайгаки від овець і волів. Послухайте, діти, батька вашого цю пісеньку:

*Вдовольнися малим. За багатьма не женися.
Тенетів для ловів простертих найбільш стережися.
Я провіщаю, не слід вам у розкошах жити!
Таких бо найлегше тенетами завжди накрити.
За пристрасть гарячу вже триста попало в неволю,
Шістсот у хворобах кленуть з-за тих ласоців долю.
Хто дякує богові, може й малим вдовольнитись,
Ремстивий всім світом не зможе наїстись, напитись,
Душа в кого вдячна, уникне тенетів щасливо,
Неситий натомість потрапить туди справедливо.*

Чи я не правду сказав, пані моя, що батько наш мораль завжди відзначає подякою? В подяці (каже) так заховалося всяке благо, як вогонь і світло причаїлися в кременці. Вірую і сповідаю. Бо хто може покласти руки на чуже, якщо рашіше не згубить вдячність, яка вдовольняється власним своїм, котре посилається їй від бога? З невдячності смуток, нудьга і жадоба, з жадоби заздрість, з заздрості лестоці, розкрадання, кровопролиття і вся прірва без законів. В безодні ж цій царює вічна туга, смуток, відчай і з невсипущим хробаком вудка, що загрузла в серці. Таким чином проживає весь світ.

Пішек. Але, друже мій! Доки світ впаде у рив відчаю, ви з вашою богинею вдячністю раніше загинете від голоду, не навчившись відшукати місце для харчування.

Сродій. Чи так? Чи в цьому блаженство-міститься? Мати харчування? Отже, бачу зараз по вашій шлунковій і черевній філософії, щасливішою є посаджена до тюрми, аніж вільна свиня.

Пішек. Ось він! Чортзна-що співає! Хіба ж голод — то не мука?

Сродій. Цю муку зцілить мука.

Пішек. Так де ж її взяти?

Сродій. Якщо свиня має, чи нам не здобути їжі? Та й де ви бачите, що свиня, бо наш брат тетервак, з голоду вмирає? Але від обжерливості або вмирає, або граждає.

...Ми є гайстри. Вживаємо зелень, їмо зерно, з'їдаємо змії, зрідка споживаємо отруйних жаб і їжі ніколи не позбавляємось; тільки боїмось обжерливості.

О, боже! Яка чарівниця закліпала очі наші, щоб не бачити, як природна потреба малою малізною і найменшим задовольняється і що невгамовна хтивість є те саме, що ненажерлива п'явка, яка народжує щодня тисячу дочок, які ніколи ще не казали “досить”!

Пішек... Але ненажерлива п'явка різноманітно з навколишнього помалу може принаймні насати собі багато добра, але суха ваша і немазана за прислів'ям вдячність, скажи, благаю, які вам принесе плоди? Чи то чинок, чи то землю, або карету, чи що? Скажи, змилюсь!

Єродій. Вона нам приносить не багато плодів, а один великий.

Пішек. Адже в одному не багато доброго знайдеш.

Єродій. Батько наш виголошує, що все всіляке, всяка всячина і всяка плітка, що сплітає безліч, не блаженна; блаженним є єдине “те”, що дійсно тільки єдиним є. На цьому єдиному, для цього і “святому”, птах знаходить собі храм і горлиця гніздо собі; єродієве житло очолює їх. Окаяна (каже) всяка людина і даремно бентежиться той, хто не знайшов “єдине”.

Пішек. Так дай же мені до рук оце твоє “єдине”!

Єродій. Премудра і цнотлива пані! Наше добро у вогні не горить, у воді не тоне, тлінням не тліє, злодій не краде. Як же вам показати? Я єдино сердечний з батьком в тому, що щастя і нещастя не можна бачити.

Обидва вони є дух, простіше сказати, думка. Думки в серці, а серце з ними, ніби зі своїми крилами. Але серце не видне. Чи погода в ньому і весна і шлюб, чи війна, блискавка і грім, не видно. Звідти те зваблення, коли нещасних щасливими і, навпаки, блаженних робимо бідними.

Пішек. Однак я нічому не вірю, поки не помацаю і не побачу. Така в мене з молодих років мода.

Єродій. Ця мода є сліпецька. Він нічому не вірить, поки не обмацає лбом стіну і не впаде в рів.

Пішек. Принаймні назови ім'ям це твоє духовне єдине. Чи що воно?

Єродій. Не хочеться казати. Певно, воно вам здаватиметься нудною порожнею.

Пішек. Зроби милість, відкрий! Не томи.

Єродій. Воно по-еллінськи називається хара або ефросина.

Пішек. Але розтлумач же Христа ради, що означає ця твоя хара?

Єродій. Будете-таки сміятися.

Пішек. Чи тобі шкода? Сміх цей є дружній.

Єродій. Воно є веселощі і радощі.

Пішек... Замориш сміхом... Здрастуй ото ж і радій, голий, зате веселий!

...Єродій. Для мене-таки краще веселощі без багатства, аніж багатство без веселощів.

Пішек. О, мати божа! Помилуй нас... Так звідки ж тобі радість ця і веселощі? Звідти, що ти голий? От! в яку порожнечу вас заводить вдячність. Добре веселитися тоді, коли є з чого. Веселощі так, як запашне яблучко. Воно не буває без яблуні. Надія — це яблуня цього яблучка. Але радощі не тверді, веселощі пустотливі, чи що? Порожня мрія, мрійна пустеля, сновидіння прокинувшогося.

Єродій. Воістину є так. Всякий тим звеселяється, що дуже любить те, на що надіється. Павич надіється на красу, сокіл на швидкість, орел на величність, єродій же звеселяється тим, що гніздо його тверде на одному. Засуджуєте в мені

те, що я голий та веселий. Але це ж таки саме звеселює мене, що моя надійна надія не на багатстві. Той, хто сподівається на багатство в киплячих морських хвилях, шукає гавані. Радію і бавлюся, бо гніздо наше не на цукровому леденці, не на золотому піску, не на буйному візку, а на хмарному стовпі улюбленого храму, що заварблює всю плетінку, плетінку адамантову, святого Петра плетінку, якої ворота адові ніколи не переможуть... Хай запам'ятається бесіда ця славою батька мого так: головне виховання є: 1) благо радити; 2) зберегти пташеняті молоде здоров'я; 3) навчити вдячності.

Пішек. Ба! Навіщо ж ти зняв крила?

Єродій. Прощайте, мати. Полечу від вас. Серце моє мені докоряє, що не лечу за ділом.

Пішек. Принаймні, хоч привітайся з дочками моїми.

Єродій. Будьте ласкаві! Звільніть мене від вашого уставу.

Пішек. Мартушка моя пограє тобі на лютні. Вертушка заспіває або потанцює. Вони надзвичайно шляхетно виховані і в моді у панів. А Кузю і Кузурку кохають за красу. Знаєш, що вони пісеньки складають? І віриш, що вони в моді при дворі Мароккського володаря? Там синочок мій пажем. Нещодавно до своєї рідні прилетів звідти тутешній папуга і сказав, що государ подарував золоту табакерку...

Єродій. Навіщо йому табакерка?

Пішек... Наша честь залежить від того, що ніхто більш вдало не наслідує людям, як наш рід. Носи і тримай, хоч не нюхай. Чи знаєш його ім'я?

Єродій. Не знаю.

Пішек. Ім'я його Пешок. Дуже мила дитина.

Єродій. Заради бога! Відпустіть мене.

Пішек. Який втішний скакун! Як живе срібло, всіма барвами виграє. Принц любить його; цілі години проводить з ним, розважаючись.

Єродій. З цим його ні поздоровляю, ні заздрю. Прощайте!

Пішек. Почекай, друже мій, почекай! А про народження не сказав ти мені жодного слова? О! О! полетів! Слухай, Вертушко! Щось він, підіймаючись, здається, вимовив...

Вертушка. Він сказав, пані-матінко, ось що: про благонародження принесу вам карту.

Пішек. А коли ж це буде?..

Єродій не брешуть. Він у наступному місяці травні знову відвідав цю пані. Приніс про благонародження виток, але не міг нічим її розважити, така люта роздирала її печаль. Ніколи більш жорстоко не лютіє печаль, як в той час, коли серце наше, заснувавши надію свого на брехливому морі світа цього і лжекамінні його, побачить зрештою зруйноване гніздо своє і місто фальшивого блаженства, яке розоряється. Пан Пешок, переплигуючи з вікна на вікно, впав у двір з верхніх палат, розтрощив ноги і його відставлено від двору. Крім того, старші дочки почали бешкетувати і хамською поведінкою дошкулять матері. Незабаром вона померла, а дім спорожнів. Тоді, як залізо на воді, впливляла на верх правда, що сильніше за все є страх божий і що благочестива і самозадоволена вдячність переважає небо і землю.

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 120—126.

Вбогий жайворонок

(Уривок з притчі)

...Тетервак, налетівши на мисливську сітку, почав щосили жерти пишну наживку. Нажершись по вуха, ходив надимаючись, вельми задоволений з себе, як задерикуватий, модно вдягнений юнак. Ім'я йому було Фридрик. Родове ж, чи фамільне, чи, як у народі кажуть, прізвище — Салакон.

Якось пролітав Сабаш (жайворонкове ім'я) на прізвище Сколар. “Куди поспішаєш, Сабаше?” — вигукнув надутий тетервак.

С а б а ш. О коханий Фридрику! Мир тобі!

С а л а к о н. Фе! Тут тхне школою.

С а б а ш. А мені милий сей дух.

С а л а к о н. По губах салата, як співається в притчі.

С а б а ш. Радію, що нюх ваш вилікувався. Раніше ви скаржилися на нежить.

С а л а к о н. Потершись, брате, між людей, нині я вже все розумію. Не втече від нас ніщо.

С а б а ш. Тетерваковий розум гострий, а нюх ще гостріший.

С а л а к о н. Тихше, друже мій. Адже я тепер неабиякий чин.

С а б а ш. Перепрошую, ваша милість! Йй-бо, не знав. Тому-то і хвіст ваш, і чубик ваш нині роздуті новомодними буклями і кучерявими завертасами.

С а л а к о н. Звичайно. Шляхетний дух від моди не відстає. Прошу, голубчику, зі мною потрапезувати. Дав мені Бог статок. Чи не бачиш, що я ходжу по хлібу? Хіба се не Божа милість?

С а б а ш. Смачного вам! Їжте на здоров'ячко, а мені ніколи.

С а л а к о н. Як ніколи! Чи ти здурів?

С а б а ш. Мене послав у справах батько.

С а л а к о н. Облиш! Поїси, потім справишся.

С а б а ш. Заради черева хіба можу знехтувати батьківську волю, окрім того, стережуся споживати чуже добро. Батько мій змолоду проказує мені сі слова: “Що не поклав — не руш!”

С а л а к о н. О боягузе!

С а б а ш. Є приказка: “Мати боязкого сина не плаче”.

С а л а к о н. Але се ж нині моє. У нас співають: “Гей, що Бог дав, тягни у свій кошіль”.

С а б а ш. І у нас співають, але наша пісенька різниться від вашої, ось вона: “Все зайве відсікай — от і не кашлятимеш”. Окрім того, моя убогість мені до вподоби.

С а л а к о н. Ха-ха-ха! Убогість свята... Ну її зі святістю її! Бувай, брате! Тягни за собою на мотузі й укохану наречену свою. Дурневі добра зичиш, а він комизиться. Гордого жебрака ненавиджу гірше за пекло.

С а б а ш. Прощайте, ваша милість! Відлітаю ось, а вам зичу усякого добра!

С а л а к о н. Чи бачиш — полетів! Не надивуюсь і досі розуму школярському: “Блаженні, мовляв, жебраки”. Добре собі блаженство, коли нічого кусати! Правда, і багато жерти, можливо, зле, але все ж таки краще, ніж терпіти голод. В селі Ровеньках прегарну чув я приказку: “Не ївши — легше, поївши — краще!” А що ж бо є краще, коли не те, що спокійніше? “Не руш, мовляв, чужого”. Як не

зачепити, коли саме на очі пливе? За приказкою: “На ловця і звір біжить”. Я ж не дурень. Черепок знайшов — обходжу, хліб трапився — ніяк не обмину. Ось так спокійніше. Так мислю я. І не помиляюся. Не вчора я народжений, та й між людей потерся, слава Богу. Мода і світ — то найліпший учитель і найліпша школа з усіх шкіл. Правда, був час, коли й жебраків, але добродійних, шанували. Нині ж світ не той. Нині, коли й злидар — тоді й бідняк, і дурень, в нім пошанівку нема. Загубити ж у світі добру про себе гадку — зле. На що тоді знадобиться? Будь ти який хочеш у нутрі, хоч десятка шибениць вартий, що з того? Таємницю сю Бог зна. Мав би добру славу в світі і був би шанований у числі славетних людей — не бійся, дерзай, не помилишся зроду! Не той правий, хто правий по суті, а той, хто неправий за істиною, але здаватися правим уміє, хитро блудячи і йдучи стежкою такого судження: кінці у воду. Ось теперішнього світу наймодніша рятівна премудрість! Коротко скажу: той лише щасливий, хто неправий за совістю, але правий за папірцем, як мудро мовлять наші юристи. Скільки я дурнів бачив — усі нерозумні. За багатством, мовляв, іде неспокій. Ха-ха-ха! А що таке неспокій, як не праця? Праця ж не всякому добру батько. Адже премудро кажуть росіяни:

Спокій воду п’є,

А неспокій — мед.

А що ж дасть тобі пити винуватця всього зла — неробство? Хіба піднесе тобі на здоров’я воду, що не баламутить розуму?

Кому менше в житті треба,

Той найближч стоїть до неба.

А хто се співає? Архідурень один стародавній, що зветься Сократ. І підспівує йому весь хор дурнів. О-о! Дуже вже вони різняться від нашого хору. Ось як ми співаємо:

Схоплюй, що перед очима,

Щастя буде за плечима.

Хто несмілий, той страждає,

Хоч добув, хоч пропадає.

Так премудрий Фридрих судить,

А глузд його не заблудить.

Тим часом, як Фридрих мудрував, прилетіло семеро тетерваків і три його брати. Ся компанійка вчинила багатий і галасливий бенкет. Було се неподалік від байрачка, де дятел вистукував собі дзьобиком харч, за давньою українською приказкою: “Всяка пташка своїм дзьобом живе”.

Рухливий Сабашець пролітав чимало часу. Повернувся сюди за три години.

Його послали до річного дядечка запросити на дружню бесіду і на вбогий обід до батька. Повертаючись додому, бавився пісенькою, якої батько навчив його ще змальства:

Не той орел, що літає,

А той, що легко сідає,

Не той бідак, що без хати,

А в кого схотінок багато.

Ласощ ловить рибу й звірі,

І птахів, що вийшли з міри.

Ліпший бо сахар із водою,

Аніж цукор із бідою.

Летів Сабаш повз байрак. “Помагайбі, дубе!” — сказав він на вітер. Але несподівано з-за дуба пролунало:

— Де не чекаєш і не гадаєш, там тобі приятель буде...

— Ба-ба-ба! О люб’язний Немесе! — вигукнув від радості Сабаш, уздрівши дятла, на назвисько Немес. — Радуйся, і знову кажу — радуйся!

Не м е с. Чолом тобі, друже мій! Благословення Богові, що оберігає тебе від силкування!

С а б а ш. Що таке сильце, я розумію, а що значить силкуватися — не знаю.

Не м е с. Наш брат птах, коли попадає в сильце, тоді силкується, тобто рветься, кидається і б’ється, аби вирватися.

С а б а ш. Позбав, Боже, від сеї печалі!

Не м е с. А я тільки-но з того крайнього дуба дивився на печальне ганьбисько. Поглянь! Чи бачиш напнуту сітку? Не минуло й години, коли в ній, навколо неї коїлося щось страшне, як облога Бендер. Гуляла там дюжина тетерваків. Але коли найгучніш стрибали, горлали і танцювали, жеручи на повне горло, раптом впало на них сильце. Боже мій, який вереск, г’єргіт, хлєпіт, стукотіння, шум, страх і борсання! Тоді вибіг ловець і всім їм попереламував шії.

С а б а ш. Чи ж врятувався хто з них?

Не м е с. Двійко, а решта загинула. Чи знаєш Фридрика?

С а б а ш. Знаю. Він добрий птах.

Не м е с. Воістину тетервак він добрий. Ото він і пролетів повз мене з бенкету, гублячи в повітрі пір’я. Ледве я пізнав його: зляканий, розтріпаний, зімнутий... як миша, з якою погрався кіт; а за ним здалеку брат його.

С а б а ш. Куди ж він полетів?

Не м е с. В глибину байраку оплакувати гріхи.

С а б а ш. Чолом тобі, любий мій Немесе! Час мені додому.

Не м е с. А де ти був?

С а б а ш. Кликав дядька в гості.

Не м е с. Я вчора бачився з ним і довго балакав. Лети ж, друже мій, хай Господь на всіх твоїх шляхах оберігає тебе. Перекажи батьку й дядькові вітанья моє.

Звістка ся невимовно налякала Сабаша. Саме тому він промовчав, що розмовляв з Фридриком перед тим, як сталося нещастя. “Ну, — казав сам собі, — вчися, Сабаше, з чужої біди. Для того й б’ють пса перед левом (є така притча), щоб лев був покірний. О Боже! На очах моїх б’єш і раниш інших, достойніших за мене, щоб боявся я і тремтів перед беззаконним життям і розкошами світу сього! О розкоше! О пастка і сильце ти диявольське! Яка ж бо ти солодка, коли всі тобою полонені! Яка ж бо ти погибельна, коли мало є тих, хто рятується. Перше — всі бачать, друге — вибрані”...

З семи благочестивими думками прилетів Сабаш додому, а за ним незабаром з двома своїми синами приспішив і дядько. Закликані були й сусіди на сей убогий, але цнотливий і безпечний бенкет. У сім невеликім краї панувала простота і царювала дружба, що робить мале великим, дешеве дорогим, а просте приємним. Ся земляця була часткою тої, де істина, що мандрує між людьми, тікаючи від зла навколишнього світу, довершувала останні дні свої на землі, дихала останнім подихом, щоби злетіти із земних у горішні країни.

Сабаш, переказавши батьку та дядькові привітання від Немеса, тут же, при гостях, сповістив про все, що скоїлося. Гостей було чималенько — з дітьми своїми, підлітками та юнаками, дружинами. Алауда — так звався Сабашів батько — був навчений наукам світським, а серце його було столицею доброго глузду. Будь-яку справу і слово вмів він непомильно розкусити, віднайти в них шкаралуцу і зерно, отруту і солодку істивність і повернути у спасіння.

Алауда в присутності багатьох мужів, юнаків та підлітків навчав сина так:

— Сину мій єдинорідний, схили вухо своє, почуй голос батька твого — і врятуєшся від сітки, як сарна від мисливця. Сину, коли будеш мудрий, чужа біда навчить тебе, що нахабний і жорстокий син уцнотивлюється власною спокусою. І се біда. Сину, хай болить тобі горе ближнього. Хто любить свою біду й уболіває на чужу, той достойний її. Не забувай притчі, яку часто я переказував: “Пса б’ють, а лев боїться”.

Яка користь у читанні багатьох книг, коли ти беззаконник? Єдину книгу читай, і доволі. Поглянь на сей світ. Поглянь на рід людський. Він-бо є книга, чорна книга, що тримає в собі різноякі біди, як хвилі, що постійно здіймаються на морі. Читай її завжди і навчайся, наче з високої гавані на буряний океан поглядай і тішся. Чи всі читають сю книгу? Всі. Всі читають, але безтямно. П’ятку його бережуть, як написано, на ноги дивляться, не на самий світ, тобто не голову й серце його бачать. Тому ніколи його не можуть пізнати. З подошви людини, з хвоста птаха (як і світу всього з ніг його) не пізнаєш, хіба що з голови його, тобто з серця його. Яка таємниця тут криється?

Сину, всю свою силу зберу, аби розв’язати тобі вузол сей. Ти ж затам міцно. Тетервак бачить сітку і в сітці їжу чи наживку. Що він бачить? Бачить хвіст, ноги і п’яту сеї речі, голови ж і серця не бачить. Де ж сеї речі голова? Чи є вона чимось? Серце ловця в тілі його, захищеному за купиною. Отже, тетервак, бачачи саму п’яту в сій речі, але не бачачи в ній голови її, бачачи — не бачить, зрячий тілесно, а сліпий серцем. Тіло — тілом, а серце — серцем. Адже се сліпота, мати всілякої злості! Ось так усі нерозумні читають книгу світу сього. І не користуються ним, а в’язнуть у сітях його. Початок річок та морів — се голова, прірва ж сердечна — голова і початок усім справам і усьому світові... Ти ж, сину мій, читаючи книгу видимого і злого світу сього, дивись сердечним своїм оком на саме серце його, джерело його, тоді, пізнавши початок і сім’я його, будеш правий і суддею усякій справі, бачачи голову справи і саму суть, істина бо збавить тебе від усякої напасті. Так само як і два роди всього живого і суті справ, так є два серця. А коли є два серця, є два духи — благий і злий, істинний і брехливий... Сими двома печатками суди всяку справу. Бо коли сім’я і корінь благі, тоді благі й гілки, й плоди. Нині, сину мій, будь суддею і суди вчинок тетерваків. А коли гаразд осудиш, будеш перший суддя всьому світові. Суди ж отак.

Допався тетервак до їжі. Бачиш ти се? Як не бачити? Се і свиня бачить. Але є достеменна тінь, п’ята і хвіст. Тінь себе ані виправдає, ні осудить. Вона залежить від своєї голови та істини. Поглянь на джерело її — на серце, що започаткувало і зродило її. Від надмірності серця, тобто від прірви його, говорять уста, ходять ноги, дивляться очі, творять руки. Дивись! Коли тетервакове серце благе, звідки зродилося се його діло? Тоді й діло благе і вдячне. Та хіба не бачиш, яка гадюча голова у нього? Се діло зродилося од невдячного серця, невдоволеного своєю долею, жадібного і такого, що пожинає чуже...

Се і є остаточна істина — побачити, який у кожному ділі гніздиться дух: чи благий, а чи злий. Не судити за обличчям, як облудники. Часто під недобрим лицем і під негарною маскою притаєне божественне сяєво і блаженне серце, в обличчі ж світлім, ангельським — сатана. Відтак, бачачи неволю і полон тетервака, що гине для чужої користі, не лінився працювати і для своєї власної вигоди і творити необхідне — будеш тоді вільний. А коли не станеш собі самому рабом, змушений будеш працювати на інших і, позбуваючись легкої, потрапиш у тяжку, сторицею, працю.

Чи бачиш якусь яскраву одежу, чи славний чин, чи гарний дім, але зсередини переточений червою, згадай слова: “Горе вам, облудні! Горе вам, що сміються нині!” — і розумій як зовнішнє. Як побачиш жебрака, чи перестарілого, чи хворого, але повного надії, то заспівай Соломонову пісню: “Благіша лютість від сміху, коли в злім обличчі вспокоюється серце”. Чи бачиш ти паралітика? Обминай печальне, заздрісне і люте серце. Втечеш, коли не будеш заздрісний. Зітреш голову заздрісному змієві, коли будеш за мале вдячний. Бачачи не дорогу, не пишну, але здорову їжу, заспівай: “Благіша лютість від сміху”. Бачачи книгу, що не має кучерявих словес, але сповнена духом святим, заспівай: “Благіша лютість від сміху”. Коли чуєш раду, засолоджену словесним медом, за яким криється трута, заспівай: “Благіша лютість від сміху. Єлей грішного хай не помаже моєї голови”. Бачачи убогий будиночок, але невинний, спокійний і безпечний, заспівай: “Благіша лютість від сміху”. Ось так, сину, читай світську книгу і матимеш заразом і втіху, і спасіння.

Блаженний той, хто розуміє вину кожної справи! Серце людське змінює лице її на добре чи зле. Любі мої гості! Набрид я вам своїм велемовством. Перепрошую! Ось і стіл готовий, сідайте, будь ласка, куди хто бачить. Ще раз перепрошую, що й трапеза моя убога, і прикликав вас на бідний бенкет мій у день несвятковий.

Гості заспівали притчу, в якій мовилось, що “у друга вода солодша ворожого меду”.

Давня українська література: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 586—592.

Байки

Годинникові колеса

Колесо годинникової машини спитало у Другого:

— Скажи мені, а чого ти гойдаєшся не так, як ми, а в інший бік?

— Мене, — відповіло Друге, — так зробив мій майстер, і цим я не тільки не заважаю, але ще й допомагаю, аби годинник мав єдиний шлях по сонячному колу.

СИЛА. З різними природними нахилами й життєвий шлях різний. Одначе всім їм один кінець — чесність, мир та любов.

Орел та Черепаха

На похилім до води дубі сидів Орел, а поблизу Черепаха своїй братії проповідувала таке:

— Пропадай воно, оте літання!.. Покійна наша прабаба, дай, Боже, їй Царство Небесне, навіки згинула, як видно з переказів, за те, що почала вчитися цієї гиблої науки в Орла. Сам сатана таке вигадав...

— Слухай-но, дурепо! — обірвав її проповідь Орел. — Не тому загинула премудра твоя прабаба, що літала, а тому, що взялася за неналежну їй справу. Літання ніколи не гірше повзання.

СИЛА. Марнославство й прагнення насолод багатьох потягло у протиприродний стан. Це тим шкідливіше для них буває, чим вищий стан. І зовсім небгатьох мати зродила, приміром, до філософії та ангельського життя.

Собака та Кобила

Кобила, що привчена була носити поноску, надмірно цим чванилася. Вона смертно ненавиділа Меркурія, — так звався вижель, — і, прагнучи його забити, щоразу знамірювалася на нього задніми копитами.

— Чим я завинив, пані Діано? — спитав вижель кобилу. — Чому я вам настільки бридкий?..

— Негіднику!.. Тільки я починаю носити при гостях поноску, як ти над усіх регочеш. Хіба моє вміння смішне?..

— Перепрощую, пані, мене, не ховаюсь у своєму природному гріху, завжди смішить навіть добре діло, коли воно не дано природою.

— Сучий сину! Чого хвалишся природою? Ти, невчений невіглаسه! Хіба не знаєш, що я вчилася у Парижі? І чи тобі втямити те, що вчені кажуть: “Ars perficit naturam?” А де і в кого навчався ти?

— Матінко! Коли вас учив славний патер Піфікс, то мене навчав спільний нам отець небесний, давши мені до цього схильність, а схильність дала бажання, бажання — знання та звичку. Можливо, саме тому заняття моє не смішне, але похвальне.

Діана, не терплячи, повернулася задом (щоб хвицьнути собаку), та вижель подався геть.

СИЛА. Без природи — як на манівцях: чим далі йдеш, тим більше заплутаєшся. Природа — вічне джерело бажання. Ця ж воля (за прислів'ям) гірша всілякої неволі. Вона тягне до вузького досвіду. Досвід — батько мистецтва, знання та звички. Звідси народились усі науки, і книги, і вправності. Цей головний та єдиний учитель учить птаство літати, а рибу плавати. Премудра ходить у Малоросії приказка: “Без Бога ні до порога, а з ним хоч за море”.

Бджола та Шершень

— Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Знаєш, що плоди твоєї праці не так тобі, як людям корисні, а тобі навіть часто шкодять, приносячи замість винагороди смерть, одначе не перестаєш у дурості своїй тягати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Очевидно, ви до нестями закохані в мед.

— Ти поважний дурню, пане раднику, — відповіла Бджола. — Медом любить поласувати й ведмідь, а Шершень також хитро його дістає. І ми могли б позлодійському здобувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише їсти любили, але нам незрівнянно більшу радість дає збирати мед, аніж його споживати. До цього ми народжені й будемо такі, доки не помремо. Без цього жити, навіть купаючись у медові, для нас лише люта смерть.

СИЛА. Шершень — це образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого й нарощені на те, щоб їсти і таке інше. А бджола — герб мудрого чоловіка, який у спорідненій праці трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть: нащо цей, до прикладу, студент учився, коли нічого з того не має? Нащо, мовляв, учитися, коли це не дає багатства?.. (Кажуть це, не зважаючи на слова Сираха: “Веселе серце — життя людини”, і не тямлячи, що споріднена праця для нього найсолодший бенкет. Гляньте на життя блаженної натури і навчитесь).

Сковорода Г. Твори: У 2 т. — К.: Обереги, 1994. — Т. 1. — С. 105–123.

Лист до Михайла Ковалинського

Липня 9, 1762

...Надмірність породжує пересиченість, пересиченість — нудьгу, нудьга ж — душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання — не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет з ним, не відчуває, здається, від цього особливого задоволення, але як тільки цього предмета не стане, він вже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому це? Тому що коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує і розмірковує, і чим більше відходить від занять, тим сильніше прагне до них. Мені добре відомо, як любиш ти наукові заняття, і я зовсім не хочу сказати, що тебе потрібно заохочувати, оскільки ти більш ніж достатньо виявляєш завзяття на ниві науки...

Сковорода Г. Твори: У 2 т. — К.: Обереги, 1994. — Т. 2. — С. 226–228.

КЛИМЕНТІЙ ЗІНОВІЇВ (сер. XVII ст. — після 1717)

О не вміючих і о не хотящих дітей своїх учити на добрії діла

Которії родичі дітей не навчають,
тії непрятелі дітем своїм бивають.
Бо нікгда без цвічення діти добрі не будуть
і, виросши, хоч красти, хоч розбивати будуть,
Аж вас, родичов, скорбей доведуть немалих,
поневаж не вміли-сте цвічити їх малих.
І хоч би і хотів уже великого сина вчить,
тільки ж не зможеш тогда, власне дуба, нахилить.
І такий і батька часом за груди хватаєт
або теж пуд час і в шию кулаком даваєт.
І не ложную то я річ о том докладаю,
але по правді святой тоє вам ізвіщаю.

А так малих добре цвіч ведлуг твоєї уваги,
і не будеш терпіть за них од людей зневаги.
Я твоєї милості, як приятель, прияю
і повторе учити дітей поражаю.
За що і од людей добрих будеш міти славу,
і од господа бога особную похвалу.

Українська література XVII ст. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 354.

ІНТЕРМЕДІЯ НА ДВІ ПЕРСОНИ: СИН ІЗ ТАТОМ (кін. XVII — поч. XVIII ст.)

Тато: Е, ось, панове, одного сина маю, і то ледащо вдався!

(мовить) Який великий в базнику¹ сховався!
Або би йому не час мормолію² тріпати,
А ось іще не вміє літери складати!?
Сину, сину, песькая тя мати уховала,
Яко-сь тобі тоя школа не засмаковала!
А нащо-сь свині пасав, а не смотриш кеблиці³?
А зачни-но мені хоч якої небилиці!

Син: Більш, тату, не хочу я до школи ходити,
Бо я не злюблю, що там схотять бити;
Бо якось не могу азбуки поняти,
Ану ж коли ся прийде літери складати?

Тато: Ба мовчи-но, сину! Добро то буде,
Будуть тобі потім завидувати люди.
От, ледащо, говориш! Куди ти убрався?
От прочитай азбуку та уже не бався!

Син: Та уже добре, тату, я буду читати,
Але хто мене буде поправувати?

Тато: Ну чого, сину? Тадже знають люди,
Тадже та хтось тебе поправляти буде.

Син: Тату, тату, повідж, бо спершу не знаю,
Та я таки всеї азбуки не прочитаю!

Тато: Тьфу, сину, чи же-сь не чував, що мовлять люди —
а, б, в, л (аз, буки, віди, люди)?

Йой-гой, сину, нічого доброго з тебе не буде!

Син: От ти, тату, не брідь⁴, ліпше будеш чинити!

Коли мене не можеш письма научити,
То ти мене по святах волиш оженити.

Ов, песький сину, перепеський, поганський сину!

От коли умотаю руку у твою чуприну!

¹ Базник — бузина.

² Мормолія — ермолой (церковна служба).

³ Кеблиця — таблиця.

⁴ Не брідь — не брешти.

- Та мені, сивцеві, казати лгати?
 Прийшлося батькові од тебе лиха діждати!
- Син: А чом же-сь мя змалу до школи не давав,
 Але-сь ми вівці і телята пасти казав?
 А тепер я до науки охоти не маю
 І тої азбуки прочитати не знаю.
- Тато: Отже, панове, чого се я на старість діждав,
 Що мені мій син брехати казав?
- Син: Тату, тату! Як тя візьму києм обертати,
 Не будеш знав, куди утікати!
 А чом же-сь мя замалу до науки не давав?
 То бис-сь був з мене тепер ліпшую потіху мав,
 А тепер росту псу трава, бо пам'яті не маю.
 Візьми собі і кеблицю, бо нічого на ній не знаю.
 Тут син татові таблицю положить.
- Тато: Ав, песький, перепеський, поганий сину!
 Бодай-ем тя був не знав, такую дитину!
 Так мене, старого сивця, зневажати?!
 От тепер же я тебе візьму обертати!
 Тут тато костуром на сина махає, а син та йому костуром складає;
 потім мовить.
- Син: Ей, тату, дай покій! Ей! Гвалт! Тату, дай покій! Гамуйся!
 Тут сина б'є, син мовить.
 Ей, не буду ти більше тривати,
 А юж, боже, помагай тата обертати!
 І буде тата бити, тато кричить.
- Тато: Гвалт! Гвалт! Панове, од сина рятуйте!
 Для бога, щоби мя не забив, його гамуйте!
 Тут, отця вибивши, піде і мовить.
- Син: Нехай же тато знає, що мя змалу до школи не давав!
 То би я його тепер ні в чим не турбував.
 Тут встане отець, як його син виб'є, мовить.
- Тато: Приглядітеся, люди, моїй зніті¹ од сина!
 Ах, моя нещасливая нинішняя година!
 Волів би-м го² був замалу до науки дати,
 А ніжелі од нього тепер ганьбу отримати!
 А уже й піду на нього де помсти шукати,
 Буду я його добре шпигувати!
 І підуть. Кінець.

*Давній український гумор і сатира / Упоряд. Л.Є. Махновець. —
 К., 1959. — С. 60—63.*

¹ Зніта — мабуть, знуцання.

² Го — його.

ВІРШІ XVIII СТ.

Про школярську науку

Ой як мене моя мати дала до школи,
Ой дознав же я тяжкої неволі!
Казав мені бакаляр: “Говори аз!” —
А як же я не вимовив, гоп в писок раз.
Крикнув же він другий раз: “Говори буки!” —
Єще-м не вимовив, вже-м впав в его руки.
Крикнув потім третій раз: “Говори віде!” —
Уже ж його рука по чуприні їде.
А як сказав четвертий: “Говори живіте! —
Тепер его, хлопці, на лавку кладіте!”
Ой просив я ся і молив я ся, —
Ні мені ся випросити, ні ся вимолити.
Ах ти, мій учителю, ах ти мій крілю,
Опусти мене сей раз, бо уже млію!
Тридцять разів я омлів і тридцять ожив,
А він щораз лучче руки доложив!
Пішов я додому та й татові скажу:
“Так мене учитель збив, що я ледве лажу!”
Ще-м собі гіршого лиха набавив —
Що учитель не добив, то отець доправив.
Побіг же я до мами та й до сусіда, —
Куди ся не оберну — всюди мені біда:
Матір мене коцюбою, сусід цибухом,
Аж мені набігла грушка за ухом.
Пішов же я до корчми позбути туги,
Ликнув-ем горілки кубок і другий;
Мислю си: горілка моя потіха,
Як вип’ю квартиру — позбуду лиха.
Випив я квартиру, прийшов додому,
Аж ліпше було серцю мойому:
Від кварти горілки, доброй сивухи,
Станув мій світ, як банька, а люди, як мухи.

*Давній український гумор і сатира / Упоряд. Л.Є. Махновець. —
К., 1959. — С. 173—174.*

* * *

Був собі Грицько
Родом з Коломиї,
Учив він ся дуже мудро
Сім літ на філософії.
Шістнадцять літ в письмі гмирав,
А все по латині збирав,

А на сімнадцятім
Азбуку перечитати знав.
З великою мудрістю до батька приходить,
Батько письменних в дім пастухів зводить,
Щоби его запитали,
І що знає стребували,
Бо хвилозоп.
Капут¹, голова, один з них повстає,
І так по-латині говорить: “Мосьпане,
І ми ту латину знаєм,
І тебе ся запитаєм:
Як в вас по-латині
Женуть в поле свині,
Скажи, васьпан, нам?!”
Грицько такий мудрий, що аж від дива,
Взяв книжку у руки та й пішов до хліва.
Станув собі з презенційов²,
Мовить свиням орацію:
“Ассантус, свинянтус,
Гризантус травантус
На стерниськус!”
Уже три дні, як свині не їли,
Як ся поперли, кучу вивалили.
Батько Грицька за чуприну:
“А нащо ти, песій сину,
Маєш їх лаяти?
Але ж утікати мусили всі!”
Як ся довідав пан о мудрості его,
Зараз сказав послати по него;
Задає му різну штуку,
Заходить з ним у науку —
Сто батогів му дав,
Щоби собі зражував,
Чи багато взяв.
Грицько зобачив, що то кепська справа,
Мацнувся ззаду — сукмана дірява, —
Фацу, драла на всі ноги
Манівцями, без дороги,
Не боявся страху:
Такий мудрий був!

*Давній український гумор і сатира / Упоряд. Л.Є. Махновець. —
К., 1959. — С. 174—175.*

¹Капут — голова.

²Презенційов — присутніми (пастухами і батьком).

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ

Розлилися круті бережечки

Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці,
Гей, гей, не журіться.
Посідлайте коні воронії,
Гей, гей, садовіться!
Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей, не злиняла,
Та щоб наша козацькая слава,
Гей, гей, не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей, червоніла,
А щоб наша козацькая слава,
Гей, гей, не змарніла!
Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася;
Чогось наша славна Україна,
Гей, гей, засмутилася,
А ми тую червону калину,
Гей, гей, та піднімемо:
А ми ж свою славу Україну,
Гей, гей, та розвеселимо!

Зажурилась Україна, бо нічим прожити

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити:
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії — у полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!
Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Проміж козаками.

Ой козак до дружини,
Бурлака до дрюка:
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука!

В Цариграді на риночку

В Цариграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку;
Ой п'є Байда та й кивається,
Та на свого цюру поглядається:
“Ой цюро ж мій молодесенький.
Та чи будеш мені вірнесенький?”
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
“Ой ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!”
“Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!”
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
“Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!”
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
“Ой цюро ж мій молодесенький,
Подая мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки.
Де я мірю — там я вцілю,
Де я важу — там я вражу!”
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
“Ото ж тобі, царю,
За Байди ну кару!
Було тобі знати,
Як Байду карати:

Було Байді голову істяти,
Його тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити”.

Ой не знав козак та не знав Супрун

Ой не знав козак та не знав Супрун,
Як слави зажити;
Гей, зібрав військо, славне запорізьке
Та й пішов орду бити.

Гей, у суботоньку, проти неділеньки,
Супрун із ордою стаявся,
Гей, а в неділю, в обідню годину,
У неволеньку попався.

Ой як почали превражі мурзаки
Козака Супруна в’язати.
Гей, ой став козак, став Супрун
Стиха голос промовляти:

“Не в’яжіть мене, превражі мурзаки,
Назад рученьками,
Гей, хоч виведіть, а хоч винесіть
Мене на Савур-могілу.

Гей, хоч виведіть, а хоч винесіть
Мене на Савур-могілу,
Нехай же я стану подивлюся
На свою рідну Україну”.

Висока могила, широка долина,
Сизий орел пролітає...
Гей, стоїть військо, славне запорізьке,
Як золото, сяє.
Приказки та прислів’я козацької доби

*Розлилися круті бережечки. Українські народні пісні та думи. —
К.: Веселка, 1985. — С. 88—97.*

ПРИКАЗКИ ТА ПРИСЛІВ'Я КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Захист Батьківщини, козаки

- Рідний край — земний рай.
- Де рідний край, там і під ялиною рай.
- Свій край, як рай, а чужа країна, як домовина.
- Дон Доном, а найкраще дома.
- Всюди добре, а дома найліпше.
- Кожному мила своя сторона.
- Нема в світі, як своя країна!
- За рідний край — хоч помирай!
- За рідний край легко й помирати.
- Лучче на своїй стороні кістками лягти, ніж на чужині слави натягти.
- Або будемо на Русі, або пропадемо усі!
- Нуте, браття, або перемогу добути, або дома не бути.
- І після сонця бува негода, отак і в народа.
- Кожний край має свій звичай.
- Який народ, такі й порядки.
- Що город, то нороз; що голова, то й розум.
- Що вісь, то іншая піснь; що край, то інший обичай.
- Інший город — інший гомін.
- Що сторона, то новина.
- Світ один, та різні люди.
- Світ один, та різні звичаї.
- В чужім краю звичаю не знаю.
- У ворогів немає батьківщини.
- Що країна, то родина.
- Отечество на язиці, а в серці облуда.
- Поганому синові батьківщина не в моду.
- Козача потилиця панам ляхам не хилиться.
- На один копил дідько всю шляхту покроїв.
- Не вийде, пане ляше, й на ваше!

- Вийде, пане ляше, на наше.
- Тікай, пане ляше, бо все, що на тобі, то наше.
- Посунься, пане ляше, хай русин сяде!
- Не той шляхтич у полі, який у коморі.
- Чому чорт шляхту бере? Бо поодинці ходять.
- Опанчина рогожевая, поясина хмельовая.
- Шляхта! Гарна плахта.
- Провадь мене і до Вени, а не зробиш пана з мене!
- Панові курка, а мужикові шабля.
- Мудрий шляхтич по невчасі, коли не стало в запасі.
- Як хан долізе до Криму.
- Пане Вишневецький, а нум виведи танчик по-німецьки!¹
- Ей ти, діду Хвирлію, продай нам олію!²
- Бідний, бідний, пане Степане! Не попав, небоже, на Запорозжя, те найшов гаразд шляху³.

- Висипався Хміль (Хмельницький) із міха та наробив панам ляхам лиха.
- Що село, то й сотник (за Хмельницького було).
- За старого Хмеля (Богдана Хмельницького) людей було жменя.
- Хто про що, а він про Наливайка.
- Козацька мати.
- Ще не вмерла козацька мати.
- Лежачого не б'ють.
- Посла не січуть, не рубають, а тільки жалують.
- Посол як міх: що в нього покладеш, те і несе.
- Війна людей їсть, а кров'ю запиває.
- Війна живиться грішми, а звеселяється кров'ю.
- Того зроду не чували, щоб рідною кров'ю списи обливали.
- Кров не вода, розливати шкода.
- Кров не водиця, проливати не годиться.
- Коли б так воювати, щоб шаблюки не виймати.

¹ Вишневецький — найлютіший ворог українського народу, був поранений у ногу; в об'їзі під Збаражем так до нього примовляли козаки.

² Регіментар війська під Збаражем.

³ Степанові Потоцькому, військо якого розбив Хмельницький на Жовтих Водах.

• “Куди йдеш?” — “На війну!” — “Чого ж так нерано?” — “Може, ще хоч одного уб’ю.” — “А як тебе хтось уб’є?” — “Хіба я кому що винен?”

- На війну йдучи по чужу голову, і свою неси.
- За честь голова гине.
- Хто бува на коні, бува і під конем.
- Кобилка біжить, Ванько лежить.
- Слава не поляже, а про себе розкаже.
- Військо іде, як мак цвіте.
- Без ради й військо гине.
- Без доброго командира військо — отара.
- Без гетьмана військо гине.
- Усе пішло догори дном.
- Як череді без личмана¹, так козакам без гетьмана.
- До булави треба голови.
- Аби була булава, то знайдеться голова.
- Славний козак Максим Залізник — славніше Запорожжя.
- Малі тілом, та великі духом.
- Ой ти, мати, Катерино, що ти з нами ізробила! Що край гарний та веселий та й занапастила.

• “А хто така, батьку, тая колегія?” — “А хто його, синку, знає! Мабуть, сестра цариці або жінка якогось гетьмана”.

- Пропали пани гетьмани, а кобила порох з’їла.
- Знає об тім Головатий Антін: він нам голова, він наш і батько — він нам поголив голови гладко.
- Наші діди зазнали біди, наші внуки зазнають муки.
- Заїхав за Дунай — та й додому не думай.
- Не до пари-пари, з’їдять татари.
- Добувсь, як під Очаковим.
- Свої люди не татари, не дадуть загинати.
- Свої люди не татари, не дадуть на поталу.
- Щоб не сидячого татари вхопили!
- Гарба рипить, татар не спить, добрий чоловік іде.

¹ Личман — старший пастух.

- Біда Україні: і відтіть гаряче, і відсіть боляче.
- Великая Руська мати (земля Руська).
- Тверда Русь — усе перебуде.
- Більше, турок, за Дунай виходити не думай.
- Міцне військо воєводою, тюрма огорожею, земля свободою.
- Військо міцне воєводою, народ свободою.
- Хочеш спокою — готуйся до бою.
- Без зброї слабі і герої.
- Голими руками не битися з ворогами.
- Знищ ворога сьогодні, бо завтра нашкодить.
- Ворога де найдеш, то бий.
- Взявший меч від меча й пропаде.
- Ворог — то не птах, що в своє гніздо каляє.
- Куля не галушка — її не проковтнеш.
- Добувся, як швед під Полтавою (програвши справу 1709 р.).
- Пропавав, як швед під Полтавою.
- Обідраний, як швед.
- Не пив полтавської води.
- Хто не має зброї, най не йде в бої.
- Або полковник, або покойник.
- Лучче живий хорунжий, ніж мертвий сотник.
- Не першина сивцю війна.
- Військового цапа за хвіст скубни — от тобі і рукавиця.
- Закуримо тютюну панського, спом'янемо чорта германського, трьох стрьонів і Катерину з Петром.
- Луччий дома горох, капуста, як на війні курка тлуста.

* * *

- Степ та воля — козацька доля.
- Козак та воля — заласна¹ доля.
- Коли козак у полі, то він на волі.
- Де козак, там і слава.

¹ Заласний — привабливий, омріяний.

• Чирз'їк-чирз'їса, скажу я вам, братця, чорноморські чудеса: вітром оплітаєм, небом укриваєм.

• Не наше діло у ряжі стрибати: наше діло козацькеє конем по степу гуляти.

- Де байрак, там і козак.
- У нас де крак¹, там козак, а де байрак, там і сто козаків.
- Піти на Низ, щоб ніхто голови не гриз.
- Як сів на коня та вдарив у потебеньку² та й поїхав помаленьку.
- Кінь та ніч — козакові товариші.
- Місяць — козаچه сонце.
- Нащо в бога й день, як у козака місяць!
- Ви пани, а ми запорожці: пам'ятайте, вражі сини, що ми вам не хлопці.
- Прийшли козаки з Дону та й погнали панів з дому.
- Козак з Дону, козак з роду.
- Козацькому роду нема переводу.
- Зроду-віку козак не був і не буде катом!
- Де три козаки, там два третього судять.
- Козак не боїться ні тучі, ні грому.
- Козак журби не має.
- Козак з біди не заплаче.
- Чубатий іде — лихо за собою веде.
- Терпи, козак, горе — будеш пити мед.
- Козак з бідою, як риба з водою.
- Звання козацьке, а життя собацьке.
- Життя собаче, зате слава козака.
- Козак Муха — без кожуха.
- Терпи, козак, — отаманом будеш.
- Терпи, хлопче, — козаком будеш.
- То не козак, що отаманом не думає бути.
- Добрий козак баче, де отаман скаче.
- Козак живе не тим, що є, а тим, що буде.

¹ Крак — куц.

² Потебеньки — шкіряні лопати під сідлом з обох боків.

• “Чим грішен?” — “Малим родився, п’яним умер, нічого не знаю...” — “Іди, душа, в рай!” (Про запорожця).

- Не пив води дунайської, не їв каші (солі) козацької.
- Хліб та вода — то козацька їда.
- Козакові Омелькові картопельки тепленької.
- Забажалось козаку зеленого часнику.
- Козаки, як діти: хоч багато поїдять, хоч трохи, — наїдяться.
- Прожилися козаки — ні хліба, ні табаки.
- “Нехай риба буде рак”, — сказав козак.
- Лупи, козаче, яйця по цілому на день!
- Горе тому козакові, нема сіна лошакові.
- Як куц розів’ється, то й козак розживеться.
- “Пугу, пугу!” — “Козак з Лугу!”
- Як козак у Лузі.
- Наш Луг батько, а Січ мати — от де треба помирати.
- Умер козак та й лежить, та й нікому затужить.
- Береженого і бог береже, а козака шабля стереже.
- Не знає й той¹ козацьких жартів.
- Козак, як голуб: куди не прилетить, там і пристане.
- Щирий козак ззаду не нападає.
- Козак не без долі, дівка не без щастя.
- Козак, як голуб: знявся та й полинув.
- Вбраний козак всім хороший: як забряжчить, то всі слухають.
- На козаку й рогожа пригожа.
- Козак коли не п’є, то ворогів б’є, а все не гуляє.
- Зовсім козак, та чуб не так.
- Не все то козак, що спис має.
- Не козакувать Миколі, бо не буде у його коня ніколи.
- Хто любить піч, тому ворог Січ.
- Ішов козак на лінію² і вельми надувся; ішов козак із лінії, як лихо зігнувся.
- Пропав козак з дудами.

¹ Той — чорт.

² Лінія — прикордонні укріплення.

- Або добути, або дома не бути.
- Коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка.
- Куди козака доля не закине — все буде козак.
- Що буде, то буде, а козак панщини робить не буде!

Українські народні прислів'я та приказки. — К. 1963. — С. 201—221.

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ УКРАЇНЦІВ ЗА ОПИСАМИ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ

Жан Балюз

Опис перебування в Батурині

...Загалом він (Мазепа. — *Ред.*) дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті в Луврі, коли святкували піренейський мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голандські...

...Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттями в своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у життю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки...

Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 123—124.

Розділ V

ОСВІТА І ПЕДАГОГІКА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

РЕЗОЛЮЦІЯ МИКОЛИ І НА ДОПОВІДНІЙ ГЕНЕРАЛА О.Ф. ОРЛОВА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ СЛОВ'ЯНОФІЛІВ (травень 1847 р.)

Щоб викладачі й письменники (Київського університету св. Володимира. — *Ред.*) “рассуждали сколь возможно осторожнее там, где дело идет о народности или языке Малороссии и других подвластных России земель, не давая любви к родине перевеса над любовью к отечеству, империи... чтобы все выводы ученых и писателей клонились к возвышению не Малороссии... а Российской империи...”

*Справедливо (Резолюція царя на папері. — Ред.).
Київська старовина. — 1994. — № 5. — С. 14.*

ЦИРКУЛЯР МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ ДО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (травень 1847 р.)

Проникнутые чувством истинно русским и чуждые ложным понятиям мнимого славянства, преподаватели университета св. Владимира внушат и питомцам своим, что для нас ничего не может быть славнее имени русского, того имени, того нашего имени, которое с основания государства нашего повторялось и повторяется миллионами народа в жизни общественной. Да слышится в университетах имя русского, как слышится оно в русском народе, который, не мудрствуя лукаво, без воображаемого славянства, сохранил веру отцов наших, язык, нравы, обычаи — всю народность.

Київська старовина. — 1994. — № 5. — С. 14.

ЛИСТ Т. ЧАЦЬКОГО ДО КОЛЛОНТАЯ (лютий 1804 р.)

Тадеуш Чацький, візитатор училищ Волинської, Подільської та Київської губерній у листі до Г. Коллонтая від 4 лютого 1804 р.: “Ревізував Київську академію. Ця установа є сатирою на людський розум і служить за приклад, що буде, коли науку віддати монахам”.

Петро Головацький, Києво-Могилянська академія. До 380-річчя заснування.
Людина і світ. — 1996. — № 1–2. — Січень — лютий. — С. 10–14.

Т.Г. ШЕВЧЕНКО (1814—1861)

І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє

Аще кто речет, яко люблю бога,
а брата своего ненавидит, ложь есть.
*Соборное послание Иоанна
Глава 4, ст. 20*

І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують:
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма.
Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю

Не шукайте, не питаєте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого.
Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог створив вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взяли
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!

І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
“І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та кущий німець узловатий,
А більш нікого!..” “Добре, брате,
Що ж ти такеє?”
“Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм”.
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: “Ви моголи”.
“Моголи, моголи!”
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: “Ви слав’яни”.
“Слав’яни! слав’яни!”
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,

І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, —
Отоді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люди.
А гвалту! а крику!
“І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляни убогі!
Чортзна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!”
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купях,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,

Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитесь, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх бувало й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезонтом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались,
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоена,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати

Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Покажуйте!.. за науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учіться, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снілись
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, кóли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотна

Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечірній
Тихо засіє...
Обніміться ж, брати мої!
Молю вас, благаю!

Вьюница
14 декабря 1845

Шевченко Т.Г. Твори: В 3 т. — Т. 1. — К.: Вид-во худож. літ., 1955. — С. 304—311.

* * *

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш бога принесла...

Шевченко Т.Г. Твори: В 3 т. — Т. 1. — К.: Вид-во худож. літ., 1955. — С. 515.

Из дневника

22 октября

Вздумалось мне посмотреть рукопись своего “Матроса”. На удивление безграмотная рукопись, а писал ее никто иной, как прапорщик Оренбургского Отдельного корпуса, баталиона № 1, г. Нагаев, лучший из воспитанников Оренбургского Неплюевского кадетского корпуса. Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный и вдобавок пьяница? Проклятие вам, человекоубийцы — кадетские корпуса!

10 декабря

Сегодня вечером Варенцов возвратился из Петербурга и привез мне от Кулиша письмо и только что отпечатанную его “Грамматку”. Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай бог, чтобы он привился в нашем бедном городе. Этот первый свободный луч света, могущий проникать в сдавленную попами невольничью голову.

Из Москвы Варенцов привез мне поклон от Щепкина, а от Бодянского поклон и дорогой подарок — его книгу “О времени происхождения славянских письмен” с образчиками древнего славянского шрифта. Сердечно благодарен Осипу Максимовичу за его бесценный подарок. Эта книга удивительно какполнила современную нашу историческую литературу.

Шевченко Т.Г. Автобиография. Дневник. — К.: Днiпро, 1988. — С. 195—214.

Прогулка с удовольствием и не без морали

У моей прекрасной кузины растет прекраснейшее дитя, девочка лет четырех или около этого, резвая, милая, настоящий херувим, слетевший с неба. И херувим этот, это прекраснейшее создание отдано в руки грязной деревенской бабы. А нежная мамаша шнурует себе да припекает папильотки, даже не затылке, и знать больше ничего не хочет. Однажды привез я для Наташи (так называется дитя) азбуку и детскую естественную историю с картинками. Надо было видеть, с каким недетским восторгом она любовалась моим подарком и с каким любопытством расспрашивала она свою красавицу-мамашу о назначении каждой картинки; но мамаша, увы! обращалась или ко мне, или просто посылала ее к няньке играть в куклы. Мне стало грустно, и я не совсем издали повел речь об обязанностях матери; кузина сначала слушала меня, но когда я вошел поглубже в предмет и начал живо и рельефно рисовать перед ней эти священные обязанности, она вполголоса запела: “Не шей ты мне, матушка, красный сарафан”. — Хоть кол на голове теши, — подумал я и чуть-чуть было не выкинул штуки, т. е. хотел плюнуть и уйти, однако ж удержался и только закурил сигару и вышел в другую комнату.

Зачем они детей рожают, эти амфибии, эти бездушные автоматы? С какой целью они выходят замуж, эти мертвые красавицы? Чтобы сделать карьеру, как выражается моя кузина; а дети — это уже необходимое следствие карьеры, и ничего больше. Бедные бездушные матери! Вы свой долг, свою священную обязанность передаете наемнице гувернантке и, еще хуже, деревенской неграмотной бабе. И диво ли после этого, что порода хорошеньких кукол у нас не переводится? Да и будет ли когда-нибудь конец этой породе? Едва ли, — она страшно живуча на нашей тучной заматерелой почве.

Шевченко Т.Г. Твори: В 3 т. — Т. 2. — К.: Вид-во худож. лит., 1955 — С. 635—636.

Наймичка

Старики часто поговаривали, что пора Марка в школу отдать, но все ждали, пока ему исполнится семь лет.

И вот ему исполнилось семь лет. Это случилось как раз на зеленых святках, в воскресенье. Из церкви прямо на хутор привезли отца Нила, и отца диакона, и весь причет церковный. После молебствия и водоосвящения в саду вернулись в облачении в хату. Окропивши святою водою оселю, сины и коморы, вернулись снова в хату. Тогда отец Нил взял Марка за руку и, поставив его на колени перед святыми образами, а сам раскрыв псалтирь и перекрестясь трижды, прочитал псалом: “Боже, в помощь мою вонми”. По прочтении псалма, сложив с себя ризы, сел за стол и спро-

сил у Якима букварь. Марта достала из скрини букварь (он у нее хранился, потому что она его принесла из Киева) и подала Якиму, Яким уже отцу Нилу.

— Приступи ко мне, чадо мое, — сказал он Марку. Марко подошел.

— Говори за мною! — И Марко робко повторял: аз, буки, веди и т. д. По прочтении азбуки отец Нил закрыл букварь и сказал:

— Корень учения горек, плоды же его сладки суть. Сегодня пока довольно, а на будущее время и вящше потрудимся. А теперь пока, отдавши богово богови, отдаймо и кесарево кесареви!

Яким, как сам тоже человек грамотный, тотчас смекнул, к чему говорит отец из писания. Моргнул Марте и Лукии, а сам побежал в комнату, сказавши:

— З-за позволения вашего, прошу, батюшка, садовитесь за стол.

Через минуту стол был уставлен яствами и напоями, разными квасами фруктовыми и наливками, а кроме всего этого, Яким посередине стола поставил хитро сделанный стеклянный бочонок с выстоялкою. Отец Нил, прочитавши “Отче наш” и “Ядят убозии и насытятся”, поблагословил ястие и питье и сел за стол. Его примеру, перекрестясь, последовали и другие (окроме Марты и Лукии) и молча начали воздавать кесарево кесареви.

После обеда отец Нил и весь причет церковный вышли в сад и сели на траве под старою грушею около крыньци — и отец Нил отверз уста своя, в притчах глаголя. И чего он тут не глаголял? И о Симеоне Столпнике, и о Марии египетской, и о страшном суде. И только было начал “Отолсте сердце их”, а тут явилася Лукия с ковром, а Марта со стеклянным бочоночком, только налитым уже не выстоялкою, а сливянкою. Отец Нил, увидя их, воскликнул:

— Хвалите, отроци, господа! И господыню, — прибавил он, ласково улыбаясь Марте.

Лукия между тем разостлала ковер, а Марта поставила на него барыльце с сливянкою и, поклонившись, просила: — Батюшка, благословить. — Батюшка, возвыся глас свой и осеняя барыло крестным знамением, возгласил:

— Изыди из тебе душе нечистый и вселися в тебе сила Христова и яви чудеса миру. В это время старый Яким подошел к ним, держа в руках на малеваной тарелке свежие большие яблоки.

Отец Нил, увидя яблоки, сказал:

— Благ муж щедря и дая! Только скажите вы мне, бога ради, Якиме, каким образом вы их сохранили?

— А вот как покушаете, то тогда и скажу, — говорил Яким, ставя яблоки на ковер.

— Хорошо, и покушаемо. Да где ваш новый школяр? Пускай бы он нас хоть сливянкою попотчевал, — говорил отец Нил, протягивая руку к яблоку. В минуту Лукия привела в сад и Марка.

— А ну-ка, новый школяру, — говорил Яким, смеясь, — попотчуй батюшку сливянкою, а воны тебе когда-нибудь березовою кашею попотчуют.

— Корень учения горек, — весьма кстати проговорил отец Нил.

Лукия взяла бочонок, а Марко рюмку и стали потчевать гостей. Когда принес Марко рюмку отцу диакону, то тот, принимая рюмку, проговорил:

— Не упивайтесь вином, в нем же есть блуд.

— Та блуд таки, блуд, — скороговоркою сказала Марта, а вы, отче Елисею, выпейте еще одну рюмочку нашей сливяночки.

Что отец Елисей и исполнил.

Сидели они под грушею до самого вечера и слушали отца Нила. А отец Нил договорился до того, что начал выговаривать вместо “пророк Давид” — “пророк Демид”. А потом все духовенство запело хором: “О всепетую мати”, потом “Богом избранную мати, деву отроковицу”, а потом “О, горе мне грешнику сушу”. Тут уже и Яким не утерпел, подтянул таки тихонько басом.

— Эх, если бы тимпан и органы, или хоч гусли доброгласны! — воскликнул отец Нил. — О, тут бы мы воскликнули господави. А что, не послать ли нам за гуслиями?

— Послать! Послать! — закричали все в один голос.

— А послать, так и послать, — говорил Яким. — Лукие, скажи Сыдорови, нехай коней запрягае, я сам поеду. А тым часом, отче Ниле, прошу до господы. И вы, отец Елисей, и вы, и вы, — сказал он, обращаясь к причетникам. — На дворе и темно, и холодно.

И компания отправилась в хату, а что там было в хате, бог его знает. Знаю только, что Яким за гуслиями не поехал.

Клечальное воскресенье продлилося до вторника. Во вторник, уже поскидавши, гости поехали домой, а Яким и Марта, провожая их, весь [час?] жалкували, что они не остались еще на годыночку, т. е. еще на два дня.

В следующее воскресенье рано поутру одели Марка в самый лучший его жупан, засунули ему граматку за пазуху; посадили его на повозку и повезли в село, якобы до церкви. Обманули бедного Марка: они повезли его в школу.

Лукия хоть и не плакала при расставании с сыном, но ей все-таки жаль было аставаться с ним.

Грустно, неохотно расставалася Лукия со своим сыном, со своею единою утешкой, но она не останавливала, не отговаривала, как это делала старая Марта. Марта сквозь слезы выговаривала Якиму:

— Ну, скажи! Скажи ты мне, где ты видел, чтоб из школы добро вышло? Так, выйдет какой-нибудь пьянычка, а может, еще и вор, боже обороны; от только дытыну испортят.

— Замолчи ты, пока я не рассердился! — говорил Яким, надевая на Марка верх жупанка новую свитку.

— Ну, куда ты его кутаешь?

— Куда? В дорогу! Ведь он там останется, так не возыть же за ным свыту.

Так снаряжали Марка в далекую дорогу. Лукия молча смотрела на все это и, слушая доводы Марты, почти соглашалась с нею. Но когда Яким, помолясь богу и выходя с хаты, сказал: “Учение — свет, а неучение — тьма”, то Лукия вполне с ним согласилась, говоря:

— По крайней мере, выучится хоть богу помолиться.

И, проводя их за ворота, долго стояла она и смотрела вслед удалявшейся повозке. А когда повозка скрылася, она перекрестила воздух в ту сторону, и возвращаясь в хату, говорила:

— Пошли тебе господи благодать святую.

Вечеру Марта рассказывала Лукии про Марка, что он, бедный, плакал, когда прощался с ними, и что он будет жить у отца Нила, а в школу только учиться будет ходить, и что она нарочно заходила в школу, чтобы посмотреть, где он будет учиться.

— Пустка! Совершенная пустка! — говорила она. — Так что страшно одной зайти было. А школяры такие желтые, бледные, как будто с креста сняты, сердечные. А под лавою все розги, все розги, да такие колючие! Бог их знает, где они их и берут. Настоящая шипшина. А на стене, около самого образа, тройчатка, настоящая дротянка, да, я думаю, она таки из дроту и сплетена. А дьяк такой сердитый! аж страшно смотреть. Я, правда, дала ему копу, знаешь, чтобы он не очень силовал Марка, хоть на первые дни. Надо будет еще чего-нибудь послать ему, я думаю, хоть полотна на штаны та на сорочку, — а то замучит бедную дытыну. Чи не понесла б ты ему, Лукия, хоть даже завтра, а то я боюся: убие, занивечить сердечного Марочка.

— Добре, я понесу, — сказала Лукия, — та и сама посмотрю на ту школу.

— Посмотришь, посмотришь. Та вот еще что: учины к завтраму паляныци. Я думаю и паляныци зо дви послать Маркови, а то воно, бедное, хоть и обедает у попа, да какой у них там обед. Я думаю, всегда голодное.

Назавтра Лукия отправилась в село за паляныцями со свертком полотна. Она не зашла к отцу Нилу, а прямо пошла в школу. Дьяк встретил ее совсем не сердитый, и школа не была похожа на пустку: хата как хата, только что школяры сидят да читают, кто во што горазд. И Марко ее тут меж школярами сидит и тоже читает. Она, когда увидела его читающего, то чуть было не заплакала. — Как оно, бедное, скоро научилося, — подумала она и посмотрела под лаву — под лавою ни одной розги не видно было. Посмотрела на образа — около образов тройчатки тоже не видать. Она, отдавши дьякови посильное приношение, спросила его, можно ли ей повидаться с таким-то Марком?

— Можна, можна! Чому не можна? — говорил дьяк с важностию и, подойдя к новобранцу (как он называл Марка), сказал ему:

— Ты, Марку, сегодня учился хорошо, а посеми и гулять остаток дня можешь, иди с миром домой.

Марко сложил азбучку, положил ее за пазуху и встал со скамейки, обернулся, увидел свою наймичку и заплакал. Лукия тоже чуть не заплакала. Она взяла его за руку и, простясь с дьяком, вышла из школы. Вышедши из школы, она утерла слезы у Марка рукавом своим, потом сама заплакала, и пошли они тихонько к хате отца Нила.

Такие приношения делала она дьяку и Марку каждую неделю, а в воскресенье Марта само собою привозила дьячку и копу грошей, или меду, или кусок сала, или что-нибудь тому подобное. Месяца через два, с божиею помощию, Марко одолел букварь до самого “Иже хочет спастися”. По обычаю древнему нужно бы кашу варить, о чем дано было знать заблаговременно на хутор. Варивши кашу, Марта положила в нее 6 пятак, а Лукия, когда Марта отвернулася, бросила в кашу гривенник.

Когда каша было готова, Лукия понесла ее в село к отцу Нилу. А от отца Нила Марко понес ее в школу в ручнике, вышитом Лукиєю. Принесши кашу в школу, он поставил ее доли, ручник преподнес учителю, а до каши попросил товарищей. Товарищи, разумеется, не заставили повторять просьбы, уселися вокруг горшка, а Марко взял тройчатку, стал над ними, и пошла потеха. Марко немилосердно был каждого, кто хоть крошку ронял дорогой каши на пол.

Кончивши кашу, Марко тройчаткою погнал товарищей до воды, а пригнавши от воды, принялися громадою горшок бить. Разбили горшок, и учитель выпустил всех по домам в знак торжественного сего события.

После описанной церемонии Марко был отпущен на родину, т. е. на хутор, отдохнуть недели две после грамотки. Но вместо отдыха он встретил новые непредвиденные им труды: Яким, в присутствии Марты и Лукии, заставлял его прочитывать каждый день всю грамотку, от доски до доски, и даже “Иже хочет спастися”.

— Да для чего это уже “Иже хочет спастися” ты заставляешь его читать? — говорила Марта. — Он его не учился, то и читать его не нужно.

— Ты, Марто, человек неграмотный, то и не мешалась бы не в свое дело, — говорил обыкновенно Яким. — Мы-то знаем, что делаем.

Марко под конец второй недели готов был бежать из родительского дома в школу. В школе ожидали его ровесники, товарищи, а дома кто ему товарищ? Правда, оно и в школе не тепло, но все-таки лучше, нежели дома.

По прошествии двух недель снабдили Марка всяким добром удобоуседаемым и, вдобавок, часословом, принесенным Мартою в то лето из Киева, и отправили в школу.

В великом посту, когда говели Яким и Марта, то Марко уже посередине церкви читал большое повечерие, к неопisanному восторгу стариков. Выходя из церкви, Яким погладил по голове Марка и дал ему гривну меди на бублики, сказавши:

— Учись, учися, Марку! Науку не носят за плечима.

А Марта дома Лукии чудеса про Марка рассказывала. Она говорила, что дьяк просто дурень в сравнении с Марком, что Марко вскоре и самого отца Нила за пояс заткнет, разве только что на гусях не будет играть, да ему это и не нужно.

— Да что же это он, как же это он там читает? — обыкновенно спрашивала Лукия.

— А так читает, что хоть бы и самому дьяку, так не стыдно. Да, я думаю, дьяк и заставляет читать все такое, чего сам прочитать не в силах. Я думаю, что так.

Лукия с нетерпением ожидала шестой недели поста, в которую собиралась говеть. Наконец, дождалась и, наконец, услышала читающего Марка — и уже не одну “Нескверную, неблазную”, а и “полунощницу”, и даже “часы”. Велика было ее сердечная радость, когда она, выходя из церкви, слышала такие слова:

— Какой хороший школяр! Да как он прекрасно читает, точно пташка какая щебечет. Наделил же господь добрых людей такую дытыною!

Такие и им подобные слова слушала Лукия всякий раз при выходе из церкви. Зато Марко и возмездие получал не малое: он в продолжение недели всю школу кормил бубликами.

Марко быстро двигался на поприще образования, так что к концу другого года, к удивлению всех, в особенности учителя, он прошел всю псалтирь, даже с молитвами. А чтением кафизм в церкви приобрел общую известность и похвалу всего села; так что уже на что Денис Посяда, который никого не хвалил, и тот, бывало, выходя из церкви, скажет:

— Ничего сказать, славный школяр, прекрасно читает.

Долго толковали между собою отец Нил с Якимом, учить ли Марка писать или так и кончить на псалтыре. С домашними Яким не входил в рассуждение по поводу этого предмета. Он знал наверное, что в Марте первой он встретил бы оппозицию, а потому и молчал благоразумно. А по зрелом рассуждении с отцом Нилом решил, чтобы Марка учить писать.

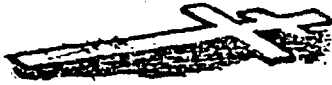
Хитрость книжная, можно сказать, далась нашему Марку, да и хитрость скорописца не отвернулася от него. В полгода с небольшим он постиг все тайны каллиграфии и так, бывало, выведет букву ферт, что сам учитель только плечами двинет, и больше ничего. Но кого он больше всех восхищал своею тростию скорописца, так это старого Якима. Он ему при всяком удобном случае писал послание, надписывая на конверте, что такой-то и такой губернии, такого-то и такого повета, на благополучный хутор такой-то, жителю Якиму Миронову сыну такому-то. Старик был в восторге, получа такое письмо от своего сына из школы.

Шевченко Т.Г. Твори: В 3 т. — Т. 2. — К.: Вид-во худож. літ., 1955. — С. 67—74.

БУКВАРА

Ю Ж Н О Р У С С К І Й.

1861 року.

САМОНАСТАВУВАТІ.

ДЪ ПЧАТЕН ПОГРЕСОВДЕНІ И ВЪ.

ВЕЛЫКА АЗБУКА.

А Б В Г Д Е Ж З И І Й К Л
М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч
Ш Щ Ъ Ы Ь Я Э Ю Я Ө Ү

МАЛА АЗБУКА.

а б в г д е ж з и і й к л м н о
п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы ь
ѳ э ю я ө ү

РУКОПИСНА АЗБУКА, ВЕЛЫКА.

А Б В Г Д Е Ж З И Й
 К Л М Н О П Р С Т У
 Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Я
 Э Ю Я Ѡ ѡ ѣ

РУКОПИСНА АЗБУКА, МАЛА.

а б в г д е ж з и й к л м н
 о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы
 ь ѿ ѡ ю я ѣ ѵ

Де есть добри люди,
 Тамъ и правда буде,
 А де кривда буде,
 Тамъ добра не буде.

Аще кто речеть яко люблю Бога, а
 брата своего ненавидитъ — ложь есть!

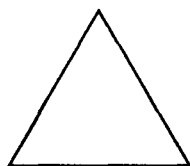
Иоанна XXIV, 20.

ЛІЧБА

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 100.

100. 1000. 10 000. 100 000. 1 000 000.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
3		9	12	15	18	21	24	27	30
4			16	20	24	28	32	36	40
5				25	30	35	40	45	50
6					36	42	48	54	60
7						49	56	63	70
8							64	72	80
9								81	90
10									100

Склади

Стих первий

Чи є що луч-че, кра-ще в світі,
Як у-ку-пі жи-ти,
З бра-том доб-рим доб-ро пев-не
По-знать, не ді-ли-ти?

Стих другий

По-мо-лю-ся Гос-по-де-ві
Сер-цем о-ди-но-ким
І на злих мо-їх по-гля-ну
Не-злим мо-їм о-ком.

Стих третій

Спа-си ме-не, по-мо-лю-ся
І вос-по-ю зно-ву
Тво-ї бла-га чис-тим сер-цем,
Псал-мом ти-хим, но-вим.

Стих четвртий

Гос-подь лю-бить сво-ї лю-де,
Лю-бить, не о-ста-вить
До-жи-да-є, по-ки прав-да
Пе-ред ни-ми ста-не

Стих п'ятий

Влов-лять душу пра-вед-ни-чу,
Кров доб-ру о-су-дять.
Ме-ні Гос-подь при-ста-ни-ще,
За-ступ-ни-ком бу-де
І воз-дасть їм за ді-ла їх
Кро-ва-ві, лу-ка-ві,
По-гу-бить їх, і їх сла-ва
Ста-не їм в не-сла-ву.

Стих шостий

Пса-лом но-вий
Гос-по-де-ві
І но-ву-ю сла-ву
Вос-по-єм чест-ним со-бо-ром,
Сер-цем не-лу-ка-вим;
Во псал-ти-рі і тим-па-ні
Вос-по-єм бла-га-я,
Я-ко Бог ка-ра не-пра-вих,

Пра-вим по-ма-га-є.
Пре-по-доб-ні-ї во сла-ві
І на ти-хих ло-жах
Ра-ду-ють-ся, сла-во-слов-лять,
Хва-лять і-м'я Бо-же.

Псалом 132

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити?
Яко миро добровонне
З голови честної
На бороду Аарону
Спадає росою
І на шитії омеги
Ризи дорогої;
Або роси ермонської
На святії гори
Високії сіонськії
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям, —
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихих,
В сем'ї тій великій,
І пошле їм добру волю
Од віка до віка.

Молитви

Ісус Христос, син Божий святим духом воплощений од пречистої і пренепорочної діви Марії, научав людей беззаконних слову правди і любові, єдиному святому закону. Люди беззаконнії не йняли віри його іскренньому святому слову і розп'яли його на хресті як усобнича і богохула. Апостоли, святії ученики його, рознесли по всій землі слово правди і любові і його святую молитву.

Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліба нашого насущного дай нам сьогодні. І прости нам довги наші, як і ми прощасмо винуватцям нашим. І не введи нас у випробуванням, але визволи від лукавого. Бо Твоє царство, і сила, і слава навіки. Амінь.

Ширилось і ширилось святее слово Христове на опоганеній землі. Огнем і кровію людською очистилося, як золото в горнилі, тее святее Божее слово, але своїм святим тихим, ясним світлом тойді ж осліпило очі людей поганих; знайшлись лжевчителі і лжепророки. Тойді, в 315 році по воплощенні сина божого в

городі Нікеї зібрались пресвітери і єпископи, ревнителі святої Христової заповіді, і одностайне, єдинокорисно написали християнам символ віри.

Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба й землі і всього видимого й невидимого.

І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, від Отця родженого перед всіма віками. Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, нествореного, єдиносущного з Отцем, що через нього все сталося.

Він задля нас, людей, і нашого ради спасіння зійшов із небес і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і стався чоловіком.

І був розп'ятий за нас, за Понтія Пілата, і страждав, і був похований.

І воскрес у третій день, згідно з Писанням. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

І вдруге прийде зо славою, судити живих і мертвих, а його царству не буде кінця. І в Духа Святого, Господа животворящого, що від Отця і Сина ісходить, що з Отцем і Сином рівнопоклянаний і рівнославимий, що говорив через пророків.

В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву.

Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів.

Очікую воскресення мертвих.

І життя будучого віку. Амінь.

Беззаконня і неправда вкралися знову в душу людськую, і Правоучителі сходилися в дебрі й вертепи; побудували собі скити, келії і святії монастирі; і в своєму святому пристанищі молилися Богу; й іноді подавали святее правди слово беззаконним темним людям. Тойді, коло 372 року, в тихій своїй келій озвався за слово Христове Едеський диякон Єфрем Сірін і, повчаючи людей в церкві і на вулиці, як заповідь Христову передав нам свою святую молитву.

Господи і владико живота мого! Дух неробства, нудьги, любострастя і марнословія не дай мені.

Дух же добротності, смиренномудрості, любові даруй мені, рабу Твоєму.

Гей, Господи Царю, даруй мені зріти мої прогрішення і не осуджувати брата мого, яко благословен сси на віки віків. Амінь.

Де єсть добрі люди,

Там і правда буде,

А де кривда буде,

Там добра не буде.

Як хто скаже: "Я Бога люблю", та ненавидить брата свого, той неправдоовець (І в. 4.20).

Дума про пирятинського поповича Олексія

На синьому морі, на білому камені

Ясенький сокіл жалібно квилить, проквіляє,

Смутно себе має, на синее море спільна поглядає,

Що на синьому морі недобре щось починає:

Що на небі всі зорі потьмарило,
Половина місяця в хмари вступило;
А із низу буйний вітер повіває,
А по синьому морю супротивну хвилю піднімає,
Судна козацькі на три часті розбиває:
Одну часть взяло
В землю Агарянську занесло;
Другу часть гирло
Дунайськее пожерло;
А третя — де ж ся має?
В синьому морі потопає!
При той часті був Грицько Зборовський,
Отаман козацький запорозький.
Той по судну походжає, словами промовляє:
“Хтось між нами, панове, великий гріх на собі має,
Щось дуже злая хуртовина на нас налягає;
Сповідайтесь, брати, милосердному Богові,
Синьому мореві і мені, отаманові кошовому!
В синє море впадайте,
Війська козацького не губіте!”
То козаки теє зачували,
Та й всі замовчали:
Бо в гріхах себе не знавали.
Тільки обіззався писар військовий,
Козак лейстровий,
Пирятинський попович Олексій:
“Добре ви, братця, учиніте,
Мене самого возьміте,
Мені чорною китайкою очі зав’яжіте,
До шиї білий камінь причепіте
Та й у синєе море зопхніте!
Нехай буду один погібати,
Козацького війська не збавляти!”
То козаки теє зачували,
До Олексія-поповича словами промовляли:
“Ти ж святее письмо в руки береш, читаєш,
Нас, простих людей, на все добре навчаєш:
Як же найбільше од нас на собі гріхів маєш?”
“Хоча святее письмо я читаю,
Вас, простих людей, на все добре навчаю,
А я все сам недобре починаю.
Як я із города із Пирятина, панове, виїжджав,
Опрощення з панотцем і з паніматкою не брав;
І на свого старшого брата великий гнів покладав;
І близьких сусідів хліба й солі безневинно збавляв;
Діти малії, вдови старії стременим у груди штовхав;
Безпечно по улицях конем гуляв;

Против церкви, дому Божого, проїжджав —
Шапки з себе не знімав.
За те, панове, великий гріх маю,
Тепер погибаю!
Не єсть се, панове, по синьому морю хвиля вставає;
А єсть се — мене отцевська й материнська молитва карає!
Коли б мене сая
Хуртовина злая
В морі не втопила,
Од смерті молитва боронила,
То знав би я отця і матір шанувати, поважати!
То знав би я старшого брата за рідного батька почитати
І сестру рідненьку за неньку у себе мати!”
То як став попович Олексій гріхи свої сповідати,
То стала злая хуртовина по синьому морю стихати;
Судна козацької догори, як руками, підіймала,
До Тендера-острова прибивала.
То всі тойді козаки дивом дивовали:
Що по якому синьому морю, по бистрій хвилі потопали,
А ні одного козака з-межи війська не втерjali!
Отже тойді Олексій попович із судна виходжає,
Бере святее письмо в руки, читає
І всіх добрих людей на все добре навчає,
До козаків промовляє:
“От тим би то, панове, треба людей поважати,
Панотця і паніматку добре шанувати!
Бо которий чоловік тее уробляє,
Повік той щастя собі має,
Смертельний меч того минає,
Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
Од гріхів смертельних душу одкупляє,
На полі й на морі на помоч помагає!”

Дума про Марусю попівну Богуславку

Що на синьому морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця каменная,
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка, приходжає,
Словами промовляє:
“Гей, козаки,
Ви, бідні невольники!

Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?”
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку,
По річах пізнавали, словами промовляли:
“Гей, ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Чому ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера”.
Тоді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває, до козаків словами промовляє:
“Ой козаки, Ви, бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодня субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень”.
То тоді-то козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку,
кляли-проклинали:
“Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала!”
То тоді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала, словами промовляла:
“Ой козаки, Ви, бідні невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте;
Бо як буде наш пан турецький до мечеті виїжджати,
То буде мені, дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі отдавати;
То буду я до темниці приходжати, темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати”.
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті виїжджати,
Став дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі отдавати.
Тойді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає — до темниці приходжає,
Темницю одмикає, всіх козаків, бідних невольників,
На волю випускає і словами промовляє:
“Ой козаки, Ви бідні невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,

Моему батькові й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки бранки, Марусі, попівни Богуславки
З неволі не викупає;
Бо вже я потурчилась, побусурменилась для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!”
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, в просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

Народні пословиці

- Аби були побрязкачі,
То будуть і послухачі.
- Аби мені місяць світив, а зорі я й кулаком дістану.
- Або ти, тату, йди по дрова,
А я буду дома;
Або ж я буду дома,
А ти йди по дрова.
- Брехнею увесь світ пройдеш —
та назад не вернешся.
- Гості першого дня — золото;
Другого — срібло,
А третього — мідь,
Хоч додому їдь!
- Багато панів — а на греблю й нікому.
- Застав дурного Богу молитися —
то він і лоб розіб'є
- З брехнею не мруть —
Та віри більш не ймуть.
- З дужим — не борись,
А з багатим — не судись.
- Кому-кому, а куцо́му буде!

Казав пан:
Кожух дам —
Та й слово його тепле.

Шевченко Т.Г. Буквар південно-руський 1861 року. — К.: Веселка, 1991. — С. 11—31.

М.І. КОСТОМАРОВ (1817—1888)

Дві руські народності

Україна, українці

В українсько-руського народу ніби украдено його прізвище.

Українсько-руська суспільність із давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм... До цього прилучалися ще непостійність, недостача виразної мети, рвучкість руху, прямування до виробу чогось нового і якесь руйнування недоробленого ще, все, що неминуче впливало з переваги особистості над громадськістю. <...> На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців, що підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців, що сиділи поміж українським народом, привподобити до тубільців... В Українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики; не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної собі мети.

Українська релігійність, національна толерантність

Після прийняття християнської віри перейшла на Україну молода християнська цивілізація... Українці, перейнявши від греків нову віру, не перейняли від них тої неприхильності до західної церкви, що водилась у Греції. Перші архіпастирі на Україні, самі чужинці силкувались пересадити ту неприхильність на українську цілину, та не вельми пощастило їм у цьому; в уяві Українця католик не являвся йому ворогом. Особи княжого роду побіралися з дітьми володарів католицької віри; ймовірно, що в народі діялось те ж саме. Чужинці — Греки, Вірмени, Жиди, Німці, Поляки, Угри, живучи по українських містах, добували собі вільний захист і жили в добрім ладі з тубільцями; Поляки, зайшовши з Ізяславом у Київщину, любувалися веселим життям у чужій землі. Отой дух терпимості, брак національної пихи, перейшов і в характер козаччини й живе й досі в народі. ...Походи козаків на Турків і Кримців викликав не сліпий фанатизм до невірних, а помста за напади, за полон українських людей. Пам'ять про часи кривавого ворогування з Поляками й досі ще не зникла в народі, але ворогування спеціально до римсько-католицької віри, безумовно ворогування до польської народності, в українському народі немає. Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивий. Ні католицький костел, ні жидівська синагога не видаються йому гидкими місцями; він не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки з католиком чи протестантом, але і з Жидом, і з Татариним. Але ж нехай тільки він замітить, що чужовірний, або

чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча спалахує ще сильніше, ніж у Москаля. Видима річ: коли даєш волю другим і шануєш їх, то це натурально вимагати й собі такої ж волі й обопільної поваги.

Український народ... насправді лишився вірним до своєї церкви більш, ніж Великоруси і він усе охоплював більш духа її, ніж форму.

Росія, росіяни

Таємничий родовід і дитячий вік великоруської народності повитий густою, непросвітною хмарою... Занесені з півдня на чужий ґрунт парости під північним похмурим небом інакше вирости, не те дерево вийшло з них, і не ту садовину воно вродило. ...На північному сході Росії формувалася нова слов'яно-руська народність, із своєрідною вдачею, з одмінними умовами й ознаками життя. ...В цих сторонах жили фінсько-туркські племена.

Татарське завоювання додало нової стихії до політичного складу Росії. При всіх особливих прикметах життя північно-східної Росії ми ще не бачили там у дотатарські часи зародків монархізму... Але ми вже добачаємо такі риси народної вдачі, що вказують на нахил до розвитку того політичного ладу, який запанував тут після татарського завоювання. ...Зневажані довгі літа в ярмі в чужовірних і чужинців, вони, вибившись з ярма, визначалися пихою й нехтуванням інших: відома річ, що ніхто так не пиндючиться, як визволений раб...

Москву... населили різні волоцюги, й довго вона зростала з того, що до неї напливали нові прибулки з усіх усюд руських земель... Така мішанина мешканців усе швидше визначає нахил поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів: її тягне до хитрої політики, до завоювання.

Громадською стихією Москви є загальність ("общинность"), знищення особистості, навпаки тому як на Україні... де принцип особистості раз-у-раз виявляв свою живучість.

Релігія в Росії

З церквою в Великоросії сталося якраз навпаки тому, що було на Україні. ...Вісторії Великоросії доволі зустрічаємо прикладів, де церковні святителі потурають світським монархам і освячують їх учинки, цілком противні церковним канонам.

В релігійності Великорусів визначається та риса, що стала відмінною їх прикметою, а потім виступила як суперечність тому релігійному світоглядові, який стався на Україні: ...нахил до обрядів, до формул, зосередження на зверхніх формах. Таким побитом, на північному сході б'ють собі голову над тим: чи можна у свята вживати м'яса і молока? Це — "толк", що належить до тої безлічі сект (раскол), що й за нашого часу існують, стоячи за саму лишень назверхню сторону... Латинську й лютеранську, вірменську й усяку іншу віру, аби вона хоч трохи чим різнилася від православної, Москалі вважали за прокляту. Вони вважали себе за єдиний на весь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи — на Греків, Українців. Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність — то в Москалів заслуговувало на погорду, вважалось за ересь, і на все не своє вони дивились згори.

Община і власність у росіян і українців

У громадських розуміннях історія витиснула на двох руських народностях свої сліди й установила в них розуміння цілком супротивні. Прямування до тісного зв'язку частин, знівечення особистих спонук під владою загальних, не порушна законність спільної волі, висловлена немов розумінням тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю сім'євого життя і знехтуванням особистої волі ідеєю "міра". Це все відбилося в народному житті тим, що... власність у них спільна... там невинний відповідав за винного, працюватий робив за ледачого...

Примусова спільність землі й відповідальність одного перед усіма ("міром") здаються Українцеві якнайнестерпнішею неволею й несправедливістю. Не сміти нічого вважати за своє, бути за наймита якогось абстрактного розуміння про "мір", відповідати за другого, не маючи до того жадної власної охоти, — до всього цього історія не привчила українського народу. В розумінні Українця — громада — цілком не те, що в Великорусів "мір". Громада — це добровільне товариство людей; хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить з неї... Великорус розуміє, що "мір" — є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного. Видима річ, що головна різниця виходить тут із земельної спільності. Коли член "міра" не може назвати своїм отой шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. Устрій великоруського "міра" — є обмеження, тим то форма останнього, запроваджена владою, перейнялася тим духом і значінням, що панують в Великорусів, коріння його лежало вже у глибині народного життя. ...Власників (землі) у стислому значенні цього слова не було. Те що цар давав — він міг і відібрати в усякий час і наділити кому іншому, як це воно раз-у-раз і водилось.

На Україні історичне життя йшло іншою стежкою, там не могло витворитись сталих поглядів про громаду ("мір"). Давні удільно-вічеві розуміння розвивалися далі й зустрілися з польськими; а в основах польських було чимало схожого зі староруськими розуміннями... Кожний хлібороб був самостійним власником свого добра... Українець любить працю більш, аніж Великорус, і він завжди визначається цим тоді, коли тільки є воля для його праці.

Громадське життя у росіян і українців

...У вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруськім переважає загальність. На корінний погляд Українця, спільна згода зв'язує людей, а незгода розлучає, Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного зв'язку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим відгородити її від людської критики. В однакових стихіях громадського життя перші засвоювали собі духа його, останні дбали дати йому тіло; в політичній сфері Українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їх не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не дало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу... Великоруський елемент має в собі щось величезне, творче, має духа суцільності, свідомість єдності, панування практичного

розуму, Великорус уміє перебути тяжкі обставини, вибрати час, коли гаразд буде діяти й покористуватися ним, скільки йому треба. Цього не виявив наш український народ. Його вільна стихія призводила або до розкладу громадських зв'язків, або до виру устремлінь, котрі, немов те колесо, крутили народним історичним життям. Отаким показало нам наше минуле дві руські народності.

Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993. — С. 317–321.

Книга буття українського народу

<...> По многих летах стало в Слов'янщині три неподлеглих царства: Польша, Литва і Московщина. Польша була в поляків і кричали поляки: “У нас буде рівність і свобода”. Але поробили панство і одурів народ польський...

Московщина була з москалей... і запанував над Московщиною цар, а той цар узяв верх, кланяючись і ноги цілючи хану татарському бусурману і с бусурманамі закріпив народ москалей. І одурів народ московський, і попав у ідолопоклонство, бо царя свого назвав земним богом і усе, що цар робив, теє уважав за добре, так уже цар Іван у Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу за один день, а літописці, розказуючи теє, звали його христолубивим.

А в Литві були литв'яки, та ще була й Україна. І Україна, поєднавшись с Польшею, як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим людом слов'янського братства; вони не сотворили ні царя, ні пана, а сотворили братство-козацтво... і незабаром були б усі на Україні козаками, себто вільні й рівні, не мали над собою царя і пана, тільки бога єдиного... і всякий чужестранець, заїхавши тудя, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого братства, такої віри, ніде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителей. <...>

І хотіла Україна... жити по-братерськи з Польшею, але Польша жодним побитом не хотіла покинуть своє панство. Тоді Україна пристала до Московщини... так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янськими людьми. Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди їй схилити голову. Бо вона любила і Польшу, і Московщину, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі... Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москалеві, по праву — ляхові.

...Цар Петро положив сотні тисяч козаків в канавах і на костях їх збудував собі столицю. А цариця Катерина — німка, курва весвітня, безбожниця явна — доконала козацтво...

І так пропала Україна, але так здається. Вона не пропала... Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить... Вона скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщину, і почують крик її. І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993. — С. 316, 317.

П.О. КУЛІШ (1819—1897)

Листи з хутора

Про городи й села

Усі письменні люде, опріч двох або трьох, котрих голос до нас доходить, радять нам своє хуторянське життя на міщанське міняти, бо от, кажуть, ви в простих свитах та сорочках ходите, а той битий і вим'ятий люд по городах — одягнений, наче панство, і горниці в його на помості, і вікна в його великі, і ласо він їсть, і солодко він п'є, і забави в його благородні, й до книжок він береться охоче, і незабаром зрівняється освітою з панами і з жидами; а ви зостаетесь у всіх позаду...

Коли б мали волю сі добродії, то вже б давно наші хутори посписували, розцінили всякий ступінь землі, позаводили б на всякий хутір по трактиру з катеринкою, і було б у нас так гарно та любо, як у них отам де-небудь на Крестовському або в Сокольниках, чи що. Родившись у городах, зріши в високих палахах, вони нічого кращого й не видумують над свою панську, чи, як там кажуть, комфортабельну жизнь. А наш брат, хуторянин, попавшись у ту кам'яну Москву або в той безодний бурх, дивиться, ей же богу, з великим жалем на той одягнений та ласий люд, дивиться та й думає собі: “Боже мій! як тут оці пани у сій тісноті бідують! Золотом сяє, у кареті їде, а яким воздухом дише!.. Так оце вони, тії розкоші?.. Або, може, оця гуркотня, оцей гомін, галас, гук, свист, — чи не се та поваба, котрою нас манять із тихих хуторів слівучих до тої мізерної цивілізації?.. Або, може, оця дорожнета, що чоловік не прохарчиться і гнилятиною на ті гроші, що гіркою працею загорює, — може, се вона, та краща доля од нашої убогої, та не голодної долі?”

Промантачились городяни на свої щотижня новії моди, проїлись на свої ласоці, проциндрили батьківщину на дорогі забавки; пішла половина в старці через дурний натовп, через ту навісну дорожнечу; то вже тепер нашого брата, хуторянина, до себе, до гурту, до громади, до спільності закликають. Змилосоєрдилися, бачте, як там кажуть, гуманні люде, комфортабельні чоловіколюбці, що стільки-то народу по хуторах не знає великих благ цивілізації, як-от на Крестовському острові мужики знають, що мати, мужичка в панській шляпці, через нужду або через ледачу свою вихованність рідну дочку продає; змилосоєрдилися над нашою темнотою, що ми, опріч ріллі своєї, та пасіки, та чумацтва, або простого шевства, кравецтва, римарства, кушнірства, ткацтва, ковальства тощо, таке, нічого на світі не знаємо, що по чім купується і продається: скілько одступного взяти грішми або чим іншим, за рідного батька, матір, брата, сестру або й дитину, як часто (ого, як часто!) буває по тих цивілізованих сторонах. Болить у них серце, у тих письменних і друкованих городян, що ми наук їх і словесності писаної не знаємо; а про те сі добродії й забули, що на одну сотню років по п'ять раз вони од старої науки й словесності одцурались і самі ще не знають, якої віри і якого смаку будуть перед смертю.

Ми ж, люде прості, як навчилися на варязькій чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо. Се, здається, не лукава наука, а в вас, горо-

дзян, есь і єхидні науки: є в вас такі науки, щоб довіку вічного тільки самим у золоті купатись; є в вас і такі науки, що хто кого проведе та зненацька насяде, того великим чоловіком величають. А в нас таких добродіїв зовуть попросту п'явками та людоїдами; ми од таких, поли одрізавши, мусимо втіками, аніж свій розум і душу їх лукавою дорогою пускати.

Може, скаже хто, що не втечемо, ховаючись по своїх закапелках, що доберуться вони до нас колись, як уже виссуть усяку свіжу силу округи себе і що, заставши нас невмілими своєї всемирної науки, якраз підгорнуть під свою кормигу, і буде з нами те, що з лондонською та ірландською бідотою: тим би то лучче, тої долі лихої запобігаючи, самим нам заворушитись у своїх хуторах по-городянськи і задалегідь уже городянського духу і розуму набратись, бо кажуть: *ворон ворону очей не виклює!*

Так нас лякають і так нам рають тії вожаки городян, що видумали премудрость іще мудрійшу од Христової! А ми спроста, як нам бог положив на душу, одвітуємо: "То ще надвоє баба ворожила, чи будемо ми в городян під кормигою, чи ні, а жидовіти нам... ні, се не по нашій натурі! Коли ж уже справді така наша доля, щоб нам довіку не було просвітку, то лучче нам усім одно по одному по-вмирати, аніж із своєї праведної віри та в жидівську, городянським робом, поперевертатись!"

Ото ж нічого нам, панове городяне, сим дорікати, що ми, мужикуючи по хуторах і селах не так-то квапимось до всякої нової всемирної науки, остаючись у панів і в жидів позаду. Думаєте, може, що ми цураємось освіти? Що в обскурантизмі, як мовляете, ми закохалися? Що розум наш лежнем звик з давніх давен лежати?.. Ой-ой-ой! як-то воно здалеку химерно вам усе здається! Хто ж винен тому обскурантизмові, коли ви тільки городи знали освітою забезпечувати, а нам не дали волі, без свого городянського порядку, хоть найменшу школку, по громадському розуму, у себе на селі завести?

Розум наш лежнем ізвик лежати? Як же б воно інше сталося, коли дитину для науки треба із сем'ї вирвати і між такі люде заслати, которих не знаєш і не відаєш, яким вони духом дишуть і що з твоєї дитини зроблять? Знов же й кошт на нього положи такий, за ту городянську науку, що, може, тільки з тисячі в одного господаря знайдеться на те й достаток. Уже ж воно, учившись там між городянськими дітьми, і од простої свитини, і од простих звичаїв, та й од рідної мови одвикне. Який же з його буде сем'янин у простій хаті, між простими селянами? Лучче ж йому в батька та в матері простого господарства навчитись, аніж чужим у рідну сем'ю з тими науками вернутись.

От воно, як у нас розум наш лежнем лежить. Про се ви, городяне, не турбуйтеся. Може, колись наша громада впорається з ділом та полагодить дещо, що ви ж нам, набігаючи до нас, для порядку попсували, та тоді вже своєю волею і своїм розумом розбере, до якої науки треба діток і змалку вправляти, — тільки так, що і в науку дитина вбивалась і од ледачого товариства городянського не псовалася. Бо, по нашому простому розуму, то ще не велике діло, як одно знайти, а друге втеряти.

Спасибі вам за тих високовоспитаних козачих або мужичих дітей, що з нашим братом не вміє вже й заговорити! Спасибі вам і за тих розумних людей, що як понаїжджають із городів до нас у гості, то в матері серце не на місці за своїх простоватих, неполоханих іще, щирих душой дочок, поки панича з хутора або з

господи не збуде! Спасибі вам за тих вив'ялених женихів, що своїми грішми ваблять до себе найдорожчий цвіт хуторянок і селянок! Не хочемо ми ніяких благ цивілізації, коли, за сі блага, діти наші не вмітимуть із нами, під нашу старість, розмовляти, коли вони нас, а ми їх, через їх велику освіту, не розумітимемо! Беріть собі навіки і не пускайте до нас ваших мальованих паничів, що вміють дівочим розумом і серцем, як пахущою квіточкою, щодня міняючи, забавлятися! Нехай догнивають у вас по городах тії поскрібки цивілізації, що, мов з домовини упирі, на свіжу кров кидаються! І нехай лучче ми будемо до віку вічного в латаній сіром'язі ходити, аніж людській сльози квартами міряти!

Се вам, городянам, цивілізованим людям, одповідь наша на ваші зазиви до спільності з вами, до науки, до практичної мудрості, од котторої половина з вас у золоті купається, а половина в вонючій грязі тоне, од пекельної роботи чучверіє і з голоду гине. А що ми словесності вашої книжної не знаємо, то скажіте самі: що ж би з того за добро було, коли б ми, сто літ назад, те ж саме, що й ви, читали і того самого смаку, що й ви, набирались та, начитавшись і набравшись того лиха, як жаба грязі, почали вашим робом у своїх хуторах і селах ходити!

Чи скажете, може, що то була пакосна, позичена словесність, котторої ви вже тепер одцурались і вже нам тепер хороші книжки друкуєте? Згадайте ж, будьте ласкаві, у котторий се вже раз ви нам так говорите, *ви*, письменні, городянські люде, почавши з того стародавнього віку, як ваші прапращури *смердом* нашого брата записали? Адже ж ви знаєте по старосвітських книжках, що і єзуїти, й інші кателицькі попи ще краще од вас говорили про душевну освіту і по селах босоногі місії розсилали, мов би нових апостолів постановивши, і багато з нас до тої омани поквапилось і од простої віри мужичої одщепилось... Що ж вийшло? Брехня, та й годі!..

Та чи одні ж кателики по городах людей і віршами, і всякою іншою словесністю обдурювали? Історія обману довша, якби її списати, од історії щирої правди, — що якби перетрусити всі книгарні, якби хто взяв у руки такого ціпа, щоб увесь той давній і недавній мотлох перемолотити, то чистого, праведного зерна чи набралось би й з ківш. Самі ви се добре знаєте, а нам із своїми книжками набиваєтесь... О, бодай вас, цивілізаторів! У вас усе тільки *сбыт и потребление* на умі! І якби увесь мир закипів торгом, то вам би й раю божого не треба.

От же в хуторах не дуже городянам віри доймають. Може, ви й справді поробились уже святими, надивившись на свої старі гріхи, та хто ж нам за вас у поруки стане? *Здався циган та на свої діти...* чи не така буде порука? Ваша правда — в бога на суді, а перед очима в нас — тільки ваша кривда, починаючи з того давнього віку, як ваші письменні, вельможні і багаті предки прозвали і записали нашого брата смердом. Тим-то й не ймемо ми вам віри, хоч, може, ви вже й присвятилися. Недурно-бо говорять: *Брехнею світ пройдеи, та назад не вернешся!*..

Що ж нам ваша словесність друкована, коли самі ви нам ізневірились?.. Що ви її собі вподобали, се нам байдуже, бо ви й про Вольтера (або ваші діди, все одно) на пуп кричали, що притьмом світ після тьми осіяв мир; а Вольтер сам написав, що слугам і черні нічого йому сказати: себто його публіка — самі пани, самі просвіщенні. Ви так не говорите, як говорив і надрукував великий учитель ваших предків-городян. Ви вже не нахабою, як тоді водилось, а лагідним словом силкуєтесь прилучити нас до гуманної (лучче б гуманної) громади. Ласкавенько нас величаєте мужичками і вже солодким панським голоском гукаєте:

“Паслушай! паслушай! эй ты! как тебя, любезнай, завут? Полно тебе сидеть за чарокою па васкресным дням с соседом: лучше на вот, пачитай книшку, прасветись маленька, друг ты наш сердечнай!” І думаєте, що в вас *єсть* що сказати і слугам, і потомкам тих смердів старосвітських, що варягам панщину робили. Еге, мабуть, що єсть, коли мужичок і “*друг сердечнай*” махає тільки рукою, одвертаючись! Коли ж візьметься до книжки, то в тій книжці не буде ваших химер солодких: ту книжку написали люде, которі самі знали нужду й напасть усяку, которі не мчались вихрем з дзвонками через убогі села, а своїми ногами заходили до людей у хату і на ниву та, приголубивши до себе дітей мужичих, робом свого Учителя благого, говорили праведним словом до людей, навчаючи їх душі спасати, а не кишені грішми начиняти. Оту книжку читали наші предки за тисячу років до нас та й казали: правда! Ту книжку і ми читаємо та й говоримо: *правда, навіки правда!*.. А про свої книжки сто літ назад кричали: *правда! ще краще од самої правди!* А тепер про ті ж самі книжки на весь мир репетуєте: *брехня! а оце, що ми самі написали, оце вже правда!*

Так кого ж ви думаєте морочити? Малу дитину чи що? Мала дитина пійме вам віри, а ми, слава богу, тисячу років, як себе зазнаємо, почавши од Олегів, которі до нас на готове прийшли, надивилися доволі на всяких ошуканців:

Були видющі і сліпі,
Були і штатські і военні,
Були і панські і казенні,
Були миряне і попи.

Отак ми одказуємо тим економістам вашим столичним або й тим практикам-постам, которі над міщанина та над прасола, та над цивілізованого куцака нічого й кращого на світі не знають. Розумна душа, певно, не пореє нашому брату, хуторянину, свій тихий холодок на ту грукотняву та спеку міняти або з простої свити в тії дорогі одежі вбиратися. Ми так собі міркуємо: що нема і в світі кращої одежини, як наша проста свита. Як подумаєш, через якії вчинки люде собі тії саєти та оксамити добувають, то далєбі, вона в нашій думці сає краще всякого дорогого каменю на тих жупанах або широких панських сукнях, — що ні одна ж то гірка сльозина на те шорстке ткання не покотилася!.. Далєбі, здається вона нам якоюсь ніби святою ризою; і в одного бога тільки краща одежа, як розкине він її од краю до краю небесі, усю в зорях блискучих.

Нехай собі гуркотять і свищать чугунки, кому їх треба. Коли б нам було треба того дива, то й ми б собі зробили, бо громада — великий чоловік і як схоче, то на все добре спроможеться. Що ж, коли не-прийшов іще наш час про чугунки дбати? Ще, може, треба перше двори й хати повимітувати та тоді і до більшого діла братись. А то тут нас сміттям і всяким гноем закидано, а нам, забувши про свою бідолашну господу, слідом за чужоземцем бігти!..

Ні, ми так собі діло розбираєм, що коли треба на щось, щоб одні люде, як-от ангеляне, попереду всіх ішли, то, мабуть, і те треба, щоб інші, як-от ми, українські хуторяне, позаду зоставалися. Коли треба, щоб одні по городах чучверіли, як-от наші бурховці, то, мабуть, і те треба, щоб другі по хуторах і селах міцним, нелічним здоров'ям, наче дуби зелені, твердо на своїй рідній землі стояли.

Знов же, коли треба на світі таких, щоб усяку премудрость книжну розуміли, то, певно, треба і те, щоб чоловік читав тільки одну книжку, великий Завіт

великого всемирного Учителя, а божий мир розумів більш серцем, ніж головою. Бо й самі оті цивілізатори нехай би розумом своїм збагнули: що б то було, якби наш брат оддався всею душею ще ієзуїтській науці (а ієзуїти пробували вчити нас і з головою шаблею)!..

Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя... А як же ні? Що тоді, панове? Де тоді візьмете людей, свіжих душею і міцних здоров'ям, щоб іншим робом зопсовану по всій землі жизнь поправити?.. Так покиньте ж хоч нас, будьте ласкаві, по хуторах про запас: може, ми вашим правнукам згодимося. Пишіть собі там і друкуйте що хочя. Може, воно й добре кому слухати вас, тільки не нам. У нас, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нас більше слухати праведного слова божого, аніж лукавої панської мови. Коли б ви так учили, як учив Христос, то ми б вас послухали одразу, а то ви учите не богів, а мамоні служити; золотому ідолу розумною своєю головою кланяєтесь, думаючи, що пішли ще дальш самої Євангелії... "Просвітились", як той мовляв,

...та ще й других
Хочуть просвітити;
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям...

Покиньте, кажете, свої прості хуторянські звичаї — будете багаті. А нащо ж нам, панове, багатшими бути? Хіба в нас їсти й пити нічого або нема сорочки, свитини й кожушини, або не тепло нам у нашій хаті, або нема простору кругом хати, або нізащо нам справити по своєму закону весілля, чи родин, чи хрестин, чи чого? Нащо ж нам те навісне багатство? Хіба на те, щоб оживити? Щоб не така душа була в нас проста й милосердна? Або на те, щоб покидавши свою дешеву, тисячолітню одержу, рватися усіма силами, щоб на городянську пиху спромогтися, на ту ледацицю-моду, що на рік по п'ять раз перекроєє сукню, наче мала дитина, гуляючи в ляльки? Або, може, на те, щоб, занедбавши свої прості звичаї, вкинутись у той дурний комфорт, у ту ідолоську розкіш, що нема їй ні міри, ні впину, ні наситу?.. Добре нам раєте, спасибі вам!

А по-нашому, так чоловікові за свою просту домоткану свиту треба обома руками держатися. Се його воля! Се його затула од диявольської покуси — моди, котра вас, городян, до тяжкої роботи або до лукавих вигадок і видумок день і ніч поганяє. Тим-то, борони боже, якби всяке в нас до книжок городянських хапалося, покинувши свою єдину книжку, та й поняло вашим книжкам віри більш, ніж тій спасенній, праведній книжці! Було б, може, те, що всі зжидовіли б і за гроші рідних батьків попродали. .

Що там десь, за морем, шматок Америки цивілізацію трошки на добрий лад буцім-то справив, ідучи поперед усього світу, то се ми знаємо і радуємось. Нехай тим людяцям хорощим та богобоязливим і до кінця служить фортуна у великому ділі. Тільки ж нам рано ще слідом за ними бігти, не впоравшись перше з тим, із чим вони добре впоралися. Як же нам, удавшись не по своєму розуму і не по своїй розумній волі у цивілізацію, та тим тільки зробити з себе ні богу свічку, ні чорту кочережку, то лучче нам у своїх шорсткій корі ще років з сотню пережити та тоді вже її з себе злуцити, як не стане в нас на Україні деякої погані, котра у всяке добре діло мішається і всяке добре діло псує і нівечить.

Так ми про городянські науки і городянську словесність собі міркуємо. Нехай тії комфортабельні чоловіколюбці не дуже над нашою долею вболівають. Не погана доля наша, хліборобська й чумацька, хвалити бога! Не проміняємо ми її на городянську, нібито кращу, і свити своєї чесної і неповинної не оддамо ні за які саєти і оксамити.

Куліш П.О. Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 244—251.

Простонародность в украинской словесности

“Der Weg zum Recht führt durch die Sitte, der Weg zur Freiheit durch die Selbsterkenntnis, der Weg zur Macht durch das liebevolle Umfassen unserer nationalen Eigenart. Solch ein Weg ist langsam, aber sicher, und eine gute Krümm führt nit üm”.

Riehl

Украинских писателей прежнего времени упрекают, бывало, в простонародном тоне и складе их произведений. Например, Белинского в этих произведениях поражала очень неприятно “мужицкая наивность и наивная прелесть мужицкого разговора”. “Хороша литература, — восклицает он, — которая только и дышит, что простоватостию крестьянского языка и дубоватостию крестьянского ума!”

Это — суждение знаменитого русского моралиста-критика недавнего времени — суждение ума, проникавшего в тайны общественной жизни глубже всех своих сверстников. Как было не покориться его могущественному влиянию на современников и не пойти следом за Квиткою, который, вняв добродушным советам столичных приятелей своих, низошел до подражания великорусским журнальным повестям своего времени! Но украинские писатели пережили благополучно период критических авторитетов. Их спасло уважение к человеческой личности, как бы низко ни была она поставлена в гражданском обществе, а это уважение проявляется во всей устной словесности нашего народа, в его песнях, легендах, притчах, пословицах, верованиях и понятиях о человеке вообще.

Становясь на уровне своей народной философии, наши писатели этим самым засвидетельствовали свое сродство в духе и истине с великою собирательною личностью простолюдина. Будучи, по своему образованию и положению в свете, людьми иного, не простонародного круга, они как будто не доверяли сами себе, что возьмут верный тон в повестях и поэмах, рассматривая явления народной жизни с точки зрения людей, цивилизованных по-иноземному. Они не ограничились небольшим кругом людей, усвоивших себе речь ненародную; напротив, сойдясь братски с миллионами не цивилизованных по-иноземному земляков, в общих всему народу чувствах, занялись прилежным изучением и разработкой осмеиваемого Белинским простоватого простонародного языка и, выражая на нем высокие поэтические идеи, старались придать этому языку достоинство всенародной речи, в чем более или менее успевали. В то же время пища на языке, общедоступном для всех украинцев, они этим самым внушали многолюдному обществу “живых и ненарожденных” соотечественников своих убеждение, что говорят они правду, открытую для всеобщей проверки. Они не поддавались под простоватую речь человека неграмотного; они в счастливейших

выражениях этой простоватой речи, принадлежавших людям по природе своей талантливым и, может быть, при своей неграмотности, гениальным, искали образцов и законов, как должно выражать душевные движения таким образом, чтобы литературному произведению сочувствовало возможно большее количество читателей и слушателей. Эта речь никогда не была им чужою: она была речью их матери в то время, когда душа набиралась первых понятий о достойном и недостойном, о прекрасном и отвратительном, о правом и неправом. Поднимая этой речью повесть о старом и новом времени до общечеловеческого достоинства слова, они избежали со стороны своих настоящих и будущих читателей недоверчивого вопроса: да знали ли они близко жизнь, которую изображали? Что они не сочиняли того, чего не могло быть в украинской жизни, — доказательством этому служит именно призвание всего грамотного народа украинского к чтению их произведения, — призвание посредством языка, общедоступного в Украине. Не в замкнутом обществе любителей словесности проверяли они жизненный смысл своих произведений: они пускали их прямо в народ, в те слои общества, которые не станут попусту тратить на чтение времени, нужного для самых насущных трудов и забот. Быстрая распродажа дешевых изданий в провинциальных захолустьях украинских всего лучше доказала воспитательное значение наших, покамест все еще немногих литературных произведений.

Но в то время, когда люди, поднявшиеся посредством образования выше уровня массы простонародья, от времени до времени подкладывают ему удобопринимаемую им умственную пищу, — простонародье, со своей стороны, раскрывает перед ними богатства своей речи, своего самобытного ума, своей по природе эстетической фантазии. Единственный покамест литературный орган украинский, “Основа”, представил уже довольно образцов переведенной на бумагу устной народной словесности и обладает, по этому отделу своему, сравнительно самым богатым запасом материалов. По нашему личному мнению, украинский журнал должен давать еще больше места этого рода статьям, сравнительно с собственно беллетристическими пьесами в стихах и прозе. Эти рассказы, записанные со слов старожилков или людей, одаренных природною красотой и силою слова, составят насущную пищу талантов, еще не обнаружившихся, находящихся ныне еще в детстве и младенчестве своего возраста. По ним и писатели, выступившие уже на свое поприще, будут проверять свой язык, тон, вкус и самый строй мыслей. Это полная свежих жизненных соков почва даст в свое время богатейшие плоды.

Мы уже не говорим о том, что для этнографа этот отдел журнала — настоящая золотая россыпь, на которой, с помощью самой малой промывки, он добудет сведения об украинском народе бесценные. Вот почему, обращая на этот отдел “Основы” внимание ее читателей, мы в то же время советуем каждому, кто обстоятельствами жизни поставлен в близкие отношения с лучшими представителями простонародья и вообще так называемых в Украине людей *тямущих*, слушать их с полным вниманием и класть на бумагу слышанное в возможно безыскусственном виде.

Нельзя, впрочем, сказать, чтобы в этом роде деятельности не было своего, особенного искусства. Оно состоит в умении выбрать между говорунами лучшего и из его речей заметить истинно занимательное. Нам случалось быть свидетелями, что один и тот же рассказчик доставлял одному слушателю самые драго-

ценные вещи, тогда как другой ловил в его речах несвязные мелочи, из которых мог бы выбрать для себя кое-что только опытный писатель, но которые для слушателя обыкновенного были скучны и только. Стоит подумать над этим каждому: почему иной рассказчик увлекает изустным словом кружок слушателей, не чуждых эстетической образованности, и тот же самый рассказчик, будучи грамотен, не в состоянии положить своего рассказа на бумагу так, чтобы это не было скучно для тех же самых слушателей. Еще поразительнее факт, что двое записывающих слышанное, повторив очень близко чей-нибудь очень занимательный рассказ, производят на нас до такой степени различное впечатление, какое мы испытываем, читая хорошую и плохую повести. Бывали случаи, что записанное из уст рассказчика, без примеси фантазии, принималось читателями за произведение самого эстетического литературного таланта, тогда как то же самое перо вслед за тем производило, на основании вымысла, вялый и скучный рассказ, в котором только предубежденный читатель искал следов таланта.

Все это мы говорим для того, чтобы каждый, кому дорога идея родного слова нашего, идея глубоко жизненная, взял на себя труд подумать об этнографических очерках и потом, при всяком удобном случае, проверять свои умозаключения на самом деле. Есть в жизни много такого, чему никак другого не научишь. Воспроизведение слышанного в такой силе и истинности, чтобы те, кто не слышал, испытывали, читая написанное то самое, что ощущал писавший, принадлежит, может быть, к тому же роду искусства, что и воспроизведение в слове видимого глазами, хотя здесь механизм действия ощутительнее для нашего наблюдения. Поэтому мы никак не скажем, чтобы это было дело легкое, все равно как не скажем, что оно — маловажное дело.

Указывая выше на плоды подобных трудов, мы исчислили еще не все. Последним и важнейшим их результатом может быть появление целой области литературных произведений во вкусе и в духе украинского народа. Как ни высоко стоит итальянец Боккаччио на суде потомства, но он, собственно говоря, был не более как искусный пересказчик слышанного и испытанного лично. Между тем, смотрите, какую важную роль играла его знаменитая книга “*Il Decamerone*”, этот сборник небольших, очень просто — хотя и очень увлекательно — написанных рассказов: поэмы, драмы, комедии, романы пестрым роем вылетели из этой книги и распространились по всей Европе так широко, что и в русской литературе можно указать отголоски неподражаемой болтовни флорентийца XIV века. Никто из поэтов не произносил имени Боккаччио без уважения, а Байрон, в энтузиазме благодарности, которую он пытал ко всем достойным своим предшественникам, выразился о нем так, что этот, как он его назвал, “*Bard of Prose*”, автор романических рассказов, разве немного ниже Данте и Петрарки¹. Таким образом, и для талантливого собирателя народных рассказов украинских (здесь в самом деле необходим особенного рода талант) может представляться в будущем сладкая, не отравленная сознанием мелкого самолюбия или корыстных видов, надежда, что за его труд поблагодарит его некогда еще не рожденный Байрон.

¹ Dante, and Petrarch, and scarce less than they,
The Bard of Prose, creative spirit! he
Of the Hundred Tales of love...

Childe Harold's Pilgrimage, IV, 56 (Прим. авт.).

Вообще, важность наших дел, каковы бы они ни были, не должна быть измеряема успехом их во время самого совершения; в отношении же украинской словесности, всего вреднее было бы для общего нашего дела, если бы мы управлялись желанием скорого торжества. Довольно с нас глубокого сознания, что мы все, как бы ни были различны наши силы, делаем дело народное и в настоящем строим будущность не собственную, не личную, а будущность нашего народа в неопределенно далеком времени. Сильное проникновение наше духом собирательной личности простолюдина и заявленный множеством случаев ответ этой личности на наши человеческие понятия о ней и братские чувства к ней служат нам достаточным ручательством, что, при всей малости нашей как отдельно взятых единиц, мы все вместе делаем дело немалое. Забудутся ли наши имена или воссияют в самых прочных памятниках народной жизни, т. е. в произведениях великих писателей, — все равно предчувствие грядущего оживления украинского племени должно сладко согреть каждую душу в ее стремлении к бесконечному.

Возвращаясь к началу нашей речи, скажем, что Белинский, при всей самостоятельности своего критического таланта, не в силах был стать выше понятий современного ему русского общества и, если бы даже возымел каким-нибудь чудом идею о простонародности литературы, осуществляемую в настоящее время украинцами, то его бы никто не поддержал, — все остались бы глухи к его убеждениям. У нас эта идея возникла вследствие исторического хода общественной жизни.

Грамотная часть украинского общества, еще до соединения Украины с государством Московским, в своих беседах отклонялась от общей всем украинцам речи в церковно-славянщину, в польщизну и в этот средний между тремя элементами язык, которым писались тогдашние юридические акты. По присоединении Украины к государству Московскому грамотные люди отклонились еще больше от простонародной речи в тот язык, который наши академики и семинаристы, вместе с московскими грамотеями, выковывали для официального и литературного употребления во всем государстве; а когда в России появились стихотворцы, повествователи и историки, когда устроенные российским правительством так называемые народные училища и умноженные российским синодом семинарии охватили всю Украину пропагандой искусственного языка, составленного общими трудами украинских и великорусских грамотных людей, — простонародный украинский язык слышался только в песнях да в беседе людей, не умевших, по недостатку книжной образованности, объясняться иначе.

Как ни много вошло украинских слов и оборотов в книжную великорусскую речь, но в ней, естественно, преобладали элементы великорусские. То, что не было внесено в нее из простонародного языка, оставалось в пренебрежении у литераторов, и равнодушно было обречено ими на забвение, чему доказательством служат и приведенные нами слова Белинского. Между тем, посмотрите, кто вносил словесный материал украинский в великорусскую речь во время ее литературной обработки? Люди, предубежденные против простонародности уже по одному тому, что захватили от польского образованного, шляхетского общества известное всем пренебрежение к простому народу. За неимением в языке московской письменности и в речи великорусского простонародья таких слов и оборотов, которые бы соответствовали бы новым государственно-общественным

потребностям, они брали из украинского языка только то, что могло быть терпимо в новой среде, в которой они очутились необходимыми деятелями; все же, на чем лежал отпечаток “простоватости крестьянского языка и дубоватости крестьянского ума”, как выразился Белинский, — все это они считали недостойным появляться в проповедях, законах, учебниках и чисто литературных произведениях. Естественно, что браку осталось слишком много, и что в этом браке погребены были сокровища украинского слова, не зримые глазами, притупленные чтением составленных опричь народа писаний.

Если бы в самом деле это был ни на что не годный сор, то он бы так и погиб в забвении; украинские простолюдины *поокали бы, погакали бы* еще с полвека, да и усвоили бы себе великорусскую книжно-народную или народно-книжную речь, подобно каким-нибудь зирянам; а то нет! Язык, не вошедший в великорусскую письменность, выражал жизнь, богатую своими особенностями, и засвидетельствовал свою гармонию и силу во множестве изящных произведений простонародной словесности. Народ неграмотный дорожил своим языком и не захотел с ним расстаться. Предать забвению памятники народного слова оказалось невозможным для людей образованных, да и сама наука книжная занялась их спасением.

Не стану распространяться здесь о весьма важном обстоятельстве: что в то время, когда дворянские дети поступали в низшие учебные заведения, где приходилось им усваивать знания и выражать их посредством искусственного общерусского языка, они оставляли дома мать и нянек своих, которые до тех пор говорили с ними на простонародном языке. Заблуждение наших отцов и дедов, что девицам не должно давать такого умственного образования, как мальчикам, было причиною, что женская часть средней руки дворянства оставалась вообще мало знакомою с языком великорусским. О дворянах мелкопоместных и говорить нечего. Те просто говорили: “Зачем учить дивчат грамотности? Для того разве, чтоб к паничам письма писали?” Это-то обстоятельство было причиною, что многие матери людей образованных были у нас вовсе неграмотны или полуграмотны, а неграмотность и полуграмотность делала то, что они со своими сыновьями, будущими учеными и писателями, объяснялись на том самом языке, что и какая-нибудь нянька-бабуся. Образованный изучением иностранных литератур ум не мог оставить без внимания красоту материнских речей, не похожую ни на что им усвоенное в школе. Он, естественно, давал ей цену высокую, хотя и не имел еще средств доказать ее литературным способом.

Народные песни украинские, на которые обращено внимание с 1819 года, помогли этой оценке. Тут мы увидели, посредством печати, яснее прежнего, как прекрасен язык, о котором ни слова не говорится в учебниках и над которым наши наставники глумятся с кафедры¹. Сочинения украинских писателей, воспроизведших оставленную нами в селах и хуторах жизнь языком наших матерей, довершили наше перерождение относительно украинского слова. Нашей душе было любо в той стихии, которою продолжали жить не переделанные школою спутники нашего детства; мы радостно нисходили с училищных высот в

¹ Подобное глумление можно было слышать еще недавно в классных залах Киевского института благородных девиц от одного ученого мужа, которого отец, несмотря на продолжительную службу, до сих пор иначе не объясняется, как по-украински (*Прим. авт.*).

простонародную толпу, и одна мысль, что мы говорим и чувствуем то, что говорят и чувствуют миллионы не захваченных учебниками людей, давали нашим умственным силам молодую свежесть.

Сближаясь с простонародною жизнью, так сказать, из благодарности за то, что в ней протекло наше детство, мы увидели в этой жизни вооруженным наукою зрением много неведомого нашим наставникам и, между прочим, пришли к убеждению, что простонародная украинская жизнь есть целый мир самостоятельных понятий человека о том, как ему быть на свете. Жизнь эта, как мы увидели, не так мелкодонна и узка, чтобы ее исчерпать наблюдательным умом в течение короткого времени. Жизнь эта по-своему сохранила следы глубокой старины славянской и потом удержала в высшей степени любопытные остатки исторического бытия народов, от которых более или менее зависело ее течение. В ней до сих пор встречаешь характеры, по которым не только поэт, но и историк может воссоздавать личности, затуманенные летописями и историческими системами. Она, одним словом, заняла нас как новая наука, которой до сих пор не было дано принадлежащего ей места в ряду предметов, подлежащих ведению свободного ума человеческого. Отсюда-то, из этой таинственной глубины, в которую начали мы погружаться с недавнего времени, сила вещей начала, так сказать, выбрасывать на берег сокровища, показанные нам в обработанном виде нашими писателями.

Но все, что до сих пор сделано украинскою словесностью, есть не больше, как доказательство, что не напрасно образованные украинцы обратились к изучению своего простонародья и всего, что составляет сложившийся веками мир простонародной жизни.

Человечество не пускает в ход всех своих запасов разом. Многое у него остается до поры до времени в спячку; многое оно разрушает, переделывает посредством новых явлений жизни в иной вид и потом опять обновляет забытое веками, пренебреженное народами бытие. К таким дивам, которых смысл все еще не разгадала наука, принадлежит воскресение славянского мира, а в славянском мире — воскресение украинской словесности. Деятели этой словесности, захватывая в круг разнообразных своих трудов всю массу говорящих по-украински и любящих украинский язык, этим самым заявляют человечность своих стремлений. Самая многочисленность личностей, на которые распространены братские заботы украинских мыслящих людей, служит некоторым образом порукою в том, что, если бы это дело было не нужно для жизни, если бы оно было утопическою фантазиею только немногих людей, то собирательный разум заинтересованной в нем массы сам собой решил бы его несостоятельность. Для нескольких влиятельных умов возможно убедить в чем-нибудь эфемерном аудиторию или замкнутое общество любителей словесности, возможно даже — как это мы и видим — создать целый круг московских славянофилов, измечтавших себе какую-то Россию, небывалую для историка и несуществующую для простонародья; но относиться с кабинетною мечтою к тринадцатимиллионному обществу невозможно безнаказанно. Сговориться между собою, подобно московским славянофилам, украинский народ не имел никакой возможности. Следовательно, было бы весьма естественно противодействие с его стороны усилиям наших писателей, если бы они были признаны вредными или ненужными. Это противодействие необразованный народ всего скорее мог бы выразить совершенным

равнодушием к украинским произведениям, а люд грамотный — печатным отречением от нашей словесности.

Вместо того мы видим явления противоположные. Никогда не слышавший об украинской словесности выходец из Украины в Саратовской губернии и сельский житель между Львовом и Черновицем одинаково сочувствуют задушевному стиху Шевченка. Случайно попавшая в руки какого-нибудь загнанного семинариста повесть Квитки производит в нем переворот и присоединяет его к народу, от которого его отознило училище. Уроженец Воронежской губернии и воспитанник московского пансиона, а потом Харьковского университета, чтением украинских песен наводится на прямой путь и является нашим родным деятелем. Рано еще обнаруживать подобные факты, но их у нас множество. Что же касается до отречения, то при всем разномыслии с нами многих из цивилизованных по-иноземному украинцев, никто из них до сих пор не отрекся печатно от Шевченка, составляющего лучшее украшение нашей словесности. Скажем более. С того времени, как украинская словесность, с изданием “Основы”, пошла более твердыми шагами, и все лучшие великорусские журналы заявили свое сочувствие к честной, в политическом мире, украинской народности, — трудно встретить образованного украинца, который бы не признавал себя украинцем. Но если бы появилось даже и много таких лиц из украинцев, которые подобно профессору Срезневскому (природному ярославцу) объявили бы с кафедры, что украинская литература — мечта, а украинская народность — выдумка, то участие множества грамотных людей и повсеместное сочувствие простонародья к произведениям нашей словесности сами по себе служат прочною основой делу и обеспечивают его как от упадка, так и от уклонения в сторону, противоречащую насущным требованиям жизни.

Таким образом, простонародность в украинской словесности не есть свидетельство бессилия наших авторов писать для выделившейся из народа сравнительно малочисленной части украинцев, а напротив — залог общенародного развития нашей словесности в будущем, на широком основании. Европейская цивилизация не представляет для нас чего-то ненавистного, как для московских славянофилов, которые объявили Запад гнилым и изобрели какое-то *русское воззрение* на науки и искусства. Мы изучаем дружески все, что выработано другими обществами и народностями, но благ для нашего народа ожидаем только от своеобразного развития его собственных нравственных сил и от увеличения средств к жизни на его родной почве. Мы не говорим, подобно прежним русским патриотам, что мы “идем быстрыми шагами по пути просвещения”. Ход наш не может быть очень быстр, потому что нас, желающих действовать при свете науки, очень много, и для нас — для людей *громадских* по своему миросозерцанию — немислим истинный прогресс не только для целого народа, но даже для малочисленного общества, пока оно окружено со всех сторон не понимающими его толпами. Медленна, должна быть наша работа, но верна. Чем больше человечности видим мы в украинском народе, тем больше должны мы приложить попечения о том, чтобы каждая сколько-нибудь мыслящая голова понимала ясно другую. Тогда только слово, эта великая сила человеческой природы, вступит во все свои права.

Кулиш П.О. Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 522–532.

До рідного народу

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.

Се голос луччих предків з домовини,
Тих душ святих, що марно погубили
У злигоднях Великої Руїни,
Котру старці твоїм тріумфом звали.

О варваре! покинь тріумфувати
Та зчервоній од сорома тяжкого:
Що всі сусіде мають що назвати,
А ти своїм не назовеш нічого.
Що захопив еси серед руїни,
Забрав усе великий твій добродій;
Жене тебе неволя з України,
І з рідним словом тулишся мов злодій.

На ж зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижацтва скверний
І до сім'ї культурників вертайся.

Куліш П.О. Твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 385—386.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ (1811—1843)

Азбука і абецадло

Думки з приводу статті “Про впровадження польського абецадла до українського письменства”, написаної ксьондзом Й. Лозинським, вміщеної у “Rozmaitosciach” львівських за 1834 рік, № 29.

Що вік — інший світ.
Українське прислів'я

Є це глибока правда української народної мудрості, взята з досвіду.
Кілька десятків років тому нікому із слов'ян не прийшло б на думку заснувати справжню народну літературу, принаймні було би то святотатством, як це

і нині ще декотрі називають, а сьогодні маємо збірники пісень, прислів'їв і народних повістей, описи звичаїв і побуту і т. п.; уважніше почали приглядатись до народу, порівнювати споконвічно існуючі мови слов'ян, виявляти зв'язки між ними як щодо внутрішнього їх духу, так і щодо зовнішніх ознак; почали глибше вникати в мову, підносити її до писемної і робити з цього висновки. Це наштовхнуло і ксьондза Лозинського, людину добрих намірів, оголосити свої дорадчі думки щодо запровадження польського ABCD-ла для українського письменства. Знайшла ця думка своїх прихильників: одних, котрі бояться кількогадинної праці, щоб вивчити українську азбуку; других, які виходять з іншого, чисто нелітературного міркування. Отож дозвольте і мені висловити деякі думки в цій справі, хоч, може, вони й будуть не такі влучні.

Шановний ксьондз Лозинський запозичив свої погляди¹ з кількох друкованих польськими літерами українських книг, *“котрі, здається, належать до дуже давніх часів”*. Але книги ті не пізніші, як з 17-го або початку 18-го століття, тому що появились вони в часи запопадливого намагання поширити унію на Україні, яка була під польським пануванням; ті часи, знову ж таки, не такі вже й далекі; а втім, з нетерпінням чекаємо на докладніші відомості про ті пам'ятки нашої мови. По-друге, автор статті в своїх переконаннях спирається на українські пісні, видані Вацлавом з Олеська, і на ті, що друкувалися польськими літерами у *“Pielgrzymie Lwowskim”* і *“Rozmaitosciach”* львівських. Але скільки ж звідти походить неточностей і недоречностей, через які у тих, що не знають української мови, може скластися дуже помилкове уявлення про цю мову².

Далі в статті читаємо обвинувачення кирилиці в том, що вона *“стає головним чином на перешкоді приєднання слов'янської літератури до літератури загальноєвропейської”*.

Насамперед рад би я знати, що саме нам слід розуміти під приєднанням слов'янської літератури до літератури загальноєвропейської? Чи впровадження чужих зворотів і способів висловлювання до зовсім відмінної слов'янщини, чи

¹ “Маю у себе (говорить автор цієї історії) кілька українських книжок релігійного змісту, початок і кінець яких, однак, вирвані; друковані вони польськими літерами і, здається, належать до дуже давніх часів. Читаючи їх, я переконався, що літери польського абетадла дуже придатні для передачі кожного українського звука. Подібне переконання ствердили в мені українські пісні, друковані польськими літерами і поміщені інколи в *“Rozmaitosciach”*, *“Gazicie Lwowskiej”*, і в *“Pielgrzymie Lwowskim”* на 1822 р. Пан Вацлав з Олеська надрукував безліч українських пісень польськими літерами у своїй книжці *“Piesnipolskie i ruskie ludu galicyjskiego”*, 1833 р. (рецензію на цей збірник і раду, аби запровадити до українського письменства польське абетадло, див.: *“Rozmaitosci”* львівські, 1833, № 3), а в передмові до цієї ж праці (с. 49) висловлюється, що кирилицьке письмо “стає головним чином на перешкоді приєднання слов'янської літератури до літератури загальноєвропейської”. Незабаром у *“Dost-rzegaczu austryackim”* за 8 грудня 1833 року під заголовком *“Література”* я знову читав побажання, щоб запроваджували дві граматики української мови в письмі орієнтувалися на правильний зразок Вацлава з Олеська. Ці міркування з наміром наскільки моєї змоги, сприяти розвитку української мови привели мене до дослідження і розміркування над тим, чи справді ж добре було б запровадити польське абетадло до новоствореного українського письменства, а наслідком цих досліджень було переконання, що польські букви найпридатніші для передачі кожного українського звука і тому повинні вживатись для писання”.

² Подібний недолік тяжить і на творі Й. Лозинського *“Ruskoje wesile”*, Перемишль, 1835.

також те, аби західний європеєць міг читати слов'янські твори? Щодо першого: література будь-якого народу є відображенням його життя, його способу мислення, його душі; отже, повинна вона зародитись, вирости з власного народу і зацвісти на тій же самій ниві, щоб не була подібна до того райського птаха, про якого розповідають, що він не має ніг, а тому постійно висить у повітрі¹. Література є постійною потребою усього народу. Основна мета її і завдання — ширити освіту серед всього народу аж до окремих його представників. Отже, якщо будемо впроваджувати до слов'янської літератури чужі звороти і чужий спосіб висловлювання (до чого автор у 9-му положенні своєї статті, здається, схильний)², то будемо втручатися в тіло, що має свою душу, іншою, чужою душею, яка не прихилиться до народу, і, таким чином, література належатиме лише декільком так званим європейським літераторам, через що розминеться зі своєю головною метою. А якщо під приєднанням слов'янської літератури до літератур європейських розуміти те, що західний європеєць міг вільно читати слов'янські твори, то, хотів би я знати, на літературу якого народу з-поміж стількох європейських слід орієнтуватися? Адже скільки народів, стільки й окремих літератур, стільки ж окремих правописів, — а один і той же самий знак латинського алфавіту у різних народів має зовсім різне, а навіть протилежне значення. Що ж тоді говорити про декілька правописів у наших західних братів, які також, як і всі європейські, не узгоджуються між собою? <...>

Отже, кожен народ буде читати українське письмо відповідно до свого правопису і буде творити з українських слів незрозумілі нісенітниці, страшні для вуха слов'янина, а звідси виникне не зовсім правильна думка про українську мову. Допустимо й таке: коли б ми навіть хотіли приступити до так званої *загальноєвропейської літератури* через посередництво латинського алфавіту, то правопис котрої з європейських мов³ або принаймні із слов'янських оберемо для наших звуків? Візьмемо польський правопис (а цей, вже позичений і прикороєний, знову доведеться для нашої потреби позичати і прикороювати), зробимо нашу літературу дещо доступнішою для поляків, але ж що скажуть чехи, південні слов'яни? Як вони будуть читати *sz, cz, z* і т. д., якщо їм ці знаки зовсім чужі? І навпаки, коли застосуємо правопис якого-небудь з південних слов'янських на-

¹ Вацлав з Олеська у вступній статті до народних пісень.

² Нарешті, з прийняття польського алфавіту випливають великі вигоди для української мови. Всі поляки, які живуть з русинами, розуміють і навіть добре говорять по-українському, але мало хто захоче вчитися кирилицької азбуки, щоб читати українські книжки. До того ж письмо латинське поширене по всьому світу, а тому польське алфавіт послужило би для ознайомлення інших слов'янських народів з українською мовою і полегшило б вивчення української мови іншомовними народами. Вживаючи кирилицю, ми, мов егоїсти, відгороджуємося черепашачою шкаралупою від інших народів. Адже у формі (письмі) живих мов ожила б і формувалась би українська мова швидше, а в скелеті мертвої мови (в кирилиці), якщо не запре, то принаймні не так легко і не так швидко зможе розвиватись...

Як дуже намагався видавець мізерного твору "Ruskoje wesile" бути більш зрозумілим і приємним для поляків, ніж для українців, легко кожен переконається, бо варто тільки додати польське закінчення до так званих українських слів, і виявиться цілком пристойна польська мова.

³ Маємо ж уже шість слов'янських мов, що вживають латинського алфавіту, але своїм правописом відрізняються: українська, далматинська, хорватська, чеська, польська і лужицька.

родів, то поляк і чех скаже, що слов'янська єдність від цього нічого не виграла. Також і європеєць, з свого боку, зробить подібний закид стосовно до себе.

Запровадимо способи передачі звуків на письмі у французькому, або італійському, або німецькому правописі, в яких однаково не вистачає знаків для кожного звука, станемо *одному* з цих народів доступними для читання, але ж не для слов'ян, значну частину яких складаємо; приєднаємося, щоправда, з нашою словесністю дещо до заходу, проте віддалимося від слов'ян, до яких належимо тілом і душой, — і, таким чином, будемо незрозумілі ні собі, ні чужим: собі, тобто слов'янам взагалі, через правопис, а іншим через склад і дух мови.

Тому не знаємо, яким піти шляхом. Отож потрібно, сказав би хтось, видумати і встановити окремий правопис, аби всі слов'яни, ба навіть ціла Європа, ним користувались. Було б то справді дуже корисним, але чи здійснимим? Скільки ж то часу і праці потрібно, щоб він був відповідний духові і властивостям всіх слов'янських мов (не кажу про європейські мови), бо чужоземець і земляк однаково мусили би покорпіти, щоб запам'ятати знаки кирилиці, котра відзначається великою простотою (та, заокруглена й приємна для ока, якою користуються росіяни і серби), тому що має окремі знаки не тільки на всі окремі звуки, але, навіть більше того, на цілі склади. Та це якраз повинно бути хвибою кирилиці! Це не хиба, в усякому разі, не недолік, який відчувають слов'яни, вживаючи латинське абеткадло. Це — титли для скорочення письма і заощадження паперу, які складаються з окремих звуків, вживаються в кирилиці на позначення окремих знаків для кількох звуків і легко даються розкласти. Адже всі слов'янські народи, що користуються латинським алфавітом, ще й досі шукають знаки для деяких звуків, які вживає тільки слов'янин, які притаманні лише слов'янинові і про які римлянин навіть не здогадувався, принаймні він не відчував і не взяв їх з оточуючого його середовища, що й викликало у спостережливого Копітара палке переконання: “Якби небо послало нам іншого, римського Кирила, котрий, як *мислячий* римлянин, наслідував би того першого, грецького, то він до бездоганних 20 римських букв видумав би нам нові букви, подібні формою до римських”¹. Цим самим він визнав першість кирилиці. Послухаймо, що каже відносно цього Шафарик, цей глибокий дослідник слов'янщини²: “Я думаю, що мені, як щирому славістові, дозволено висловити найзаповітніше. На моє глибоке переконання, кирилицький алфавіт більше підходить до слов'янського письма, ніж латинський, і в цьому відношенні має перевагу над ним”. А нижче доповнює: “Дивно, що і Гротефенд використовує кирилицький алфавіт для позначення різноманітних звуків у східних мовах, і Кляпрот у своїй багатомовній Азії справді приймає з цією метою *ж, ш і ч*, а деякі слов'янські філологи все ще шукають знаків для слов'янських звуків *ж, ш і ч*”.

Дивно також і те, що знаходяться ще деякі, які заперечують перевагу кирилиці над латинським алфавітом, коли віковичної пам'яті Й. Добровський у своїй чудовій праці “*Institutiones linguae Slavicae dialicti veteris*”, потім Метелько, Дайнко та Берлич у граматиках південнослов'янських мов вживають знаки *ж, ш, шц, ц, ч* для вираження цих звуків, замість різноманітної і несталого складанини латинських літер. Дуже розумно й щиро висловлюється І.А. Берліч³: “І до

¹ Gramm. der slaw. Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark, str. XXI.

² Geschichte der slaw. Sprache un Literatur, str. 69.

³ Gramm. der illirischen Sprache, Ofen, 1833, str. X.

чого повинен в решті привести цей алфавіт? Цим латанням чужими знаками будемо спотворювати загальний (латинський) алфавіт, і все-таки ніякого національного алфавіту не створимо. Доки ми вперто приховуватимемо свій власний? Хіба ж ми не маємо свого (кирилицького) алфавіту?.. Хіба може витримати порівняння з цим алфавітом (крім латинського і грецького) хоч одне письмо в Європі, якій би розвинутій мові воно не належало? Чи ж не тому майже всі іллірійські книги, видрукувані в сімнадцятому столітті латинськими літерами у Римі, Анконі і т. д., виправдовуються у передмовах, що вони надруковані латинськими буквами тільки через те, що не було кирилицького шрифту? (Отже, не через пошуки нового, а через крайню необхідність)” і т. д.

Наведені тут думки тим важливіші, що є переконаннями учених мужів із слов'янського роду, які користуються взагалі у своїх книжках не кирилицею, а латинським абетцядлом; важливіші тим, що є голосом найцирріших, найзаслуженіших жреців, які віддали себе великій святині — слов'янщині.

Далі автор статті твердить, що українська мова не була досі літературною¹. Не можемо згодитися і з цим поглядом, бо якщо порівняти “Слово о пълку Игоревъ”, “Нестора льтопись”, “Правду рускую”, “Статуть литовській”, “Въпрошеніє Кюриково”² і інші давні твори, нарешті дипломатію руських князів і митрополитів аж до кінця 16-го століття, отже, якщо порівняти, кажу, ці стародавні пам'ятки з мовою старослов'янською і народною руською, то бачимо: мова у згаданих пам'ятках старовини своїм духом і складом в одних цілком, в інших більше подібна до останньої, яку маємо у народних повістях і прислів'ях, ніж до першої покрученої на греччині. В 17-му і 18-му століттях, з яких маємо дуже багато писаних пам'яток, особливо хронік, українська мова зазнала негативно-го впливу змішаної польської мови.

Що стосується недоліків граматики, то хіба обов'язково вона мусить бути першоосною письменства? Вона повинна бути не законодавцем мови, а її найвірнішим відображенням, тому треба учитися своєї мови не з граматики, а з живої мови і її літератури, треба показати всі властивості й особливості її розвитку і законів, згідно яких — в залежності від обставин, що на неї впливають, — мова розвивалась і розвивається. Такої граматики чекаємо з нетерпінням. <...>

Шашкевич М.С., Вагилевич І.М., Головацький Я.Ф. Твори. — К.: Дніпро, 1982. — С. 112–118.

¹ “Відтоді, як почали писати українською мовою, аж до наших часів не було майже жодної граматики для цієї мови. Отже, всі українські писарі додержувались у своїх писаннях правил старослов'янської мови (званої церковним нариччям), як найбільш унормованої серед інших слов'янських мов, а для письма переважно вживали кирилицю. Переконатися в цьому можна з виписок старого письменства різних часів, поміщених у граматиці священика Левицького. Читаючи ті виписки, важко сказати, що це чиста українська мова, скоріше це мішанина старослов'янщини, польщини і русчини, і тому можна твердити, що українська мова, якою тепер говорять 8 або й більше мільйонів людей, не мала своєї літератури і до цього часу не була мовою писемною”.

² Пам'ятки руської словесності XII віку, издание Калайдовичем.

О.В. ДУХНОВИЧ (1803—1865)

Народна педагогія

Розділ III

Про загальні правила наставляння

Коротко про те, що треба мати наставникові для того, щоб він свій обов'язок досконало виконав.

Всякий, хто посвящається в наставляння юнацтва, повинен бути вже від природи для цього обраним; бо не всякий, хто вчить і наставляє, може назватися учителем і наставником. Той, хто не має належної якості, більш шкодить людському суспільству і громадянству, ніж приносить користь: він замість навчання неучтво, а замість виправлення згубу приносить юнацтву, як ненавчений лікар, більш губить, ніж врятовує

Проте, оскільки навчання є мистецтво мистецтв, наставник повинен бути обдарованим особливими якостями, і між ними:

1. Той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє *покликання* до цієї служби.
2. Повинен мати добрі і правильні *знання і відомості* з того предмета, який хоче викладати іншим.
3. Повинен мати чистий і непорочний *норов* і процвітати доброчесностями.
4. Повинен бути вже від природи *лагідним, поважним*, з повним характером муж.
5. Повинен учнів *своїх любити* і їхню любов також для себе заслужити.
6. Від природи треба йому володіти *легким, зрозумілим* способом викладання.
7. Повинен мати потрібні *засоби* для навчання і наставляння.
8. Повинен *добрий порядок* поважати.

Хто цих властивостей від природи дарованих не має, той не принесе у педагогічній сфері ніякої користі, і краще йому відмовитися від цієї служби, ніж коли-небудь перед судом божим жахливо відповідати за недоліки і бути навіки покараним.

Що таке покликання?

Всяка людина з природної прихильності, або темпераменту, має потяг до певної речі: так деякі від природи прихильні до музики, інші до живопису, де-хто до фізики і хімії, другі до віршування, а декотрі до інших мистецтв.

Дуже щасливою є людина, що за такою внутрішньою прихильністю обрала для себе спосіб життя, але навпаки, нещасна та, яка всупереч природній внутрішній прихильності обирає певний спосіб, до якого не мала потягу. Так, наприклад, нещасний той чоловік, що, будучи повнокровним і духом бодрим, постригся би в монахи, або недокрівний, флегматичний юнак пішов би до війська, оскільки як першому до самотнього життя, так другому до бадьорості, не сприятиме темперамент.

Тому також не кожна людина є здатною від природи до навчання дітей, бо не має або любові до дітей, або терпеливості, чи інших якостей, конче потрібних наставникові; якщо подібна людина заради нагороди, заради доброї платні або інших причин, або з необхідності харчуватися, стане наставником, то справді, як вона сама нещасною, так і доручені їй підлітки будуть нещасливими; і про такого на-

ставника складено цю старовинну приказку: *Quem Dii odere Pedagogum fecere*, тобто, кого боги ненавиділи, того учителем створили.

Отже, по-перше, є потрібним для того, хто віддав себе на учительську службу, мати природне покликання, тобто прихильність, і прийняти за основу, що він не заради плати, або не з нестатку, але для загального добра людства на важкій цій службі добровільно працювати бажає. Такий буде добрим учителем і щасливим будуть його учні.

Про що учитель мусить мати знання?

Тому, хто бажає бути учителем, по-перше, потрібно самому вчитися; бо як вчитиме іншого той, хто сам є невігласом або мало знає з предметів, які він повинен викладати? Такий подібним був би до сліпого, який сліпого водив і до рову впав. Той, хто бажає навчати, повинен перш за все сам добре вивчити те, що хоче викладати іншим, бо інакше він буде, як наймит, що полегеньку, так щоб не зморитись, займається ділом, але нічого не виконує. Тому учитель старанно читати мусить, але при читанні ще й такими міркуваннями займатися, як би змогли легше і більш успішно виконувати свій обов'язок. Він повинен піклуватися про благо дорученої йому молоді, щоб з неї вийшли добрі, а іноді і корисні співгромадяни, і як доглядач підпирає виноградну лозу, щоб вона принесла бажаний плід, так і вірний наставник подає юним учням благі навчання, щоб від цього добрі звичаї в них процвітали і приносили плоди.

Чи мусить наставник мати чистий і непорочний звичай?

Першою і найбільш потрібною учителеві якістю хай буде *добронравність*. Бо він є дзеркало, дивлячись в яке, юнаки бачать весь розквіт доброчесності. Бо хоч людина за темпераментом своїм вже в крові має той чи інший нахил, його однак (якщо він не відповідає добрим звичаям) можна виправити завдяки вихованню навичок, тобто намагаючись, щоб юнак зрозумів розмежування між добрим і злим. Отже, хай буде учитель дзеркалом добрих звичаїв, і чого вчить або вчити збирається, те саме, як на зразкові, хай показує на собі самому. Бо мета навчання полягає в тому, щоб учні були добронравними, богобоязливими, до обов'язків своїх ретельними, одним словом такими, що служитимуть на славу богів і на користь вітчизні, і заради того треба, щоб вкоренилася в молодих ще серцях доброчесність і викоренилися пороки. А як може викоренити зло з іншого така людина, що сама в душі і в тілі своєму зло має? Хіба може п'яниця нагадувати іншому, щоб той не напивався? Чи може лихомовний казати другому, щоб той не лихословив, не лаяв, не проклинав? Хіба може волоцюга, картяр, або, як кажуть, коргель, лаган, скеровувати іншого на працьовитість, старанність і доброчесність?

— О, ні! Такому всякий скаже: *Medice, cura te ipsum*, тобто, лікарю, вилікуйся сам! Юна людина, що побачить у старшої, а найбільш у батька, або у свого наставника, тому і наслідує, бо кажуть: *від старшого вола вчиться плуг тягнути молодший*. Є така істина, що діти розбещених батьків теж розбещеними бувають, а розбещений учитель всіх дітей розбещеними зробить, замість доброчесності розплодить злонравність і розбещеність у цілому суспільстві. Учитель є сіяч, що засіває зерном добру ниву; якщо він посіє там пшеницю, пшениця і уродить, а якщо посіє кукіль, то що інше зійде, як не кукіль?.. Тому нехай учитель буде дзеркалом для своїх учнів, нехай не спокусить жодного з доручених йому невинних... Учителеві треба пам'ятати, що слова вчать, а приклади

приваблюють; нічого не варто вчити дитину азбуці, а в усьому іншому виховати з неї людину, шкідливу для суспільства, бо наука в злонравної людини є те саме, що зброя в руці розбійника, який зазіхає на чуже майно.

Який характер повинен мати учитель?

Учитель мусить мати постійний характер, тобто він не повинен бути волоцюгою, брехливим, ганьбителем, огудником, лихословом, заздрісником, але таки мужем, про якого сказано: *то є істиний ізраїльтянин, в якому немає брехні*. Повинен бути перш за все лагідним, щоб учні до нього з любов'ю ставилися і мали до нього довір'я. І це хай буде для учителя першим правилом.

А чому це є перше правило навчання?

Тому, що лише той одержить добрий і корисний успіх в науках, кого учні люблять і мають до нього довір'я. Учні, які люблять свого наставника, радо ходитимуть до школи, радісно і уважно його слухатимуть, і щоб не втратити любов учителя, будуть намагатися робити за його волею...

Коли навчання буде зрозумілим?

Навчання буде зрозумілим тоді, коли учні легко і цілковито розуміють все те, що їм викладається, і вміють приводити це в дію. Також учитель, який бажає викладати, мусить пояснювати свою науку простими, а не добірними, високими словами, короткими реченнями, а не довгими періодами; крім цього, він повинен повторювати предмет, який викладає. Так, коли він розповів щось нове і повторив це, нехай запитає, чи всі зрозуміли, нехай і найслабшого запитає, як він це розуміє. Викладання буде зрозумілим, коли учитель ще й прикладами розтлумачить викладену річ, наприклад: "Земля кругла, як яйце, а не як яблуко, бо яйце опукле на обох кінцях, а яблуко — ні; так і Земля ні двох кінцях або краях є трохи опуклою". Завдяки хорошему поясненню учень починає міркувати, порівнювати речі, добре розуміти і робити висновки, внаслідок таких дій розвиваються сили душевні і просвіщається розум. Тут слід робити найбільше вправ для розуму; учитель повинен також вправляти учнів у кмітливості або мисленні; для цього служить спочатку легкі, а потім складніші загадки; так наприклад: "Діти! Що це є, що у воді живе, задом ходить, при житті чорне, а після смерті червоне" та ін.; на таке запитання всі відповідатимуть: "це є рак"; за цим, пояснивши їм, чому рак червоний, нехай учитель запропонує більш складну загадку і таким чином вправляє молодий розум.

Коли навчання буде чуттєвим?

Навчання зветься чуттєвим тоді, коли воно сприймається почуттями учнів.

Так за цим правилом учитель мусить своє викладання пояснити прикладами, порівняти речі з подібними речами і подати наочно матеріал так, щоб діти не тільки зрозуміли, але й чуттям охопили те, що їм пропонує учитель. За цим правилом буде найкраще, якщо учитель матиме малюнок і на малюнку покаже річ, яку пояснює, наприклад, кажучи про Місяць, про його зміни, фази, більш наочно зробить, якщо покаже учням це на малюнку, і крім того, добре робитиме учитель, коли при викладанні нового матеріалу зараз же крейдою на дошці намалює або накреслить.

До чуттєвого навчання відноситься і те, що певний предмет учні побачать з усіх боків, зрозуміють всі частинки, з яких цей предмет складається, і порівняють з іншим подібним; так наприклад, на урок з природознавства можна привести собаку. Оглянувши її, нехай учні порівняють з вовком або з лисицею, на

скільки і в чому вони схожі і в чому відрізняються; так і птахи, наскільки вони схожі або різняться.

Коли ж викладається не чуттєвий предмет, тобто загальний, який показати не можна, наприклад, *граматика*, тоді треба більше прикладів навести і порівняти; так, наприклад, нехай учитель наведе слова *плот* і *плоть*, і порівняє ці слова, пояснивши різницю між ними, і скаже, що перше слово *плот* належить до другої, а *плоть* — до четвертої відміни. В такий спосіб нехай наводить і надалі слова, що відрізняються між собою, порівнює їх, щоб діточки швидше збагнули і навчилися міркувати, порівнюючи різні речі...

Розділ V

Про шкільний порядок

...На що особливо повинен зважати учитель з погляду добрих звичаїв?

Учитель мусить взяти до уваги і намагатися виконати наступні пункти:

1. Нехай відвертає дітей *від марнослів'я* і робить їх приємними в розмові, бо слово є покровом діянь наших і ніщо не є таким огидним, як непривітність і грубий лад життя юнаків. Базікаюча і марнослівна людина викличе зненависть в усякого, бо наймилішими для неї є забави в суперечках, сварках, бійках.

2. Нехай неодмінно створює для них не розбещене життя, а таке: щоб *язик стримували, гнів перемагали, руки на взяття чужого майна не простягали*. Учитель також за ці недоліки повинен карати учня в такий спосіб: сердитого усмирити, гомінливого присоромити і викрити; злодія ж можна покарати тим, щоб він чуже майно або вкрадену річ сам відніс тому, в кого вкрав, щоб засоромився свого вчинку; злодія слід карати особливо відчутно. Один з способів для покарання злодія може бути такий: якщо знайдемо в хлопчика те, що він вкрав, то учитель мусить негайно відібрати це у нього, після чого повісити вкрадене на стіні в школі, а злодія так посадити, щоб він змушений був на це завжди поглядати. З-за цього злодій буде соромитися і совість його буде гризти, вкрадена річ до тих пір хай висить на стіні, поки він не проситиме про зняття її і не обіцятиме виправлення.

3. Перш за все нехай навчить дітей *правду казати*, ніколи не брехати, не обдурювати, бо в істині є святиня. Найогиднішою за все є людина, що каже неправду... За брехню треба карати соромом, інколи ж і усуненням від розваг.

4. Нехай не дозволяє дітям, особливо різної статі, виходити разом для малої або великої природної потреби; для того неодмінно повинна бути при кожній школі клоака (бударь, убиральня) і щоб з засувкою і ключем, куди нехай входить тільки сам хлопчик і ніхто більш. Якщо ж менша потреба не дозволить хлопчикові досягти убиральні, повинен завжди так сховатися, щоб його ніхто не бачив, бо соромливість або цнотливість є кращим шляхом до честі і виховання добрих звичаїв.

5. Нехай не дозволяє дітям тайкома шепотіти, особливо жіночій статі; хай навчить їх, щоб все голосно казали, бо хто шепоче, той не наслідкується голосно вимовити те, про що говорить, тому, що каже соромливе чи неправду.

6. Нехай не дозволяє дітям давати прізвиська, відмічати тілесні недоліки, наприклад, казати "ти кульгавий", "сліпий" і т. п. В такому випадку хай учитель нагадає орудникові, щоб дякував богові за те, що його без вади створив,

що він зараз не знає, чи не трапиться з ним дещо гірше; найбільше ж тоді нехай захищає ображеного, коли той добре вчиться.

7. Нехай намагається розповсюдити і зміцнити між дітьми любов, проте задикуватих, сварливих, капосних хай карає відлученням від товариства інших і від загальних розваг.

8. Учителеві слід з особливою ретельністю спостерігати юнацтво обох статей з боку хтивості чи любострастя, або, як кажуть, розпусти. З цього боку учитель мусить спостерігати не тільки в школі, але й поза школою. Бо трапляється багато випадків у нинішньому віці, коли діти в юнацьких роках, буяючи почуттями плотської хтивості, вдаються до самоблуду (онанії)... Розумний же вчитель впізнає порок цей вже по очах хлопчика, бо очі в такого бувають каламутні, під очима з'являються жовті знаки, хлопчик буває сумний і заспаний; якщо учитель помітить ці знаки, то негайно мусить старанно стежити за юнаком, його одного випускати з школи тільки на дуже короткий час, визначити йому цікаві вправи, захочувати до розваг, а також і батькам нагадувати, щоб наглядали за ним і не раніш дозволяти йому іти спати, ніж коли вже сон його пересилює...

9. Нехай звертає увагу на те, щоб діти не розлютовувалися і один другого не турбували, між собою не сварилися, а ніжно один з другим щоб поводитися; всіх турбуючих і капосних дітей нехай відлучає на відокремлене місце.

10. Нехай привчає дітей красиво говорити, стерегтися гідких, безсоромних і сварливих слів, але хай намагаються вимовляти все чесно, красиво, приємно і люб'язно, щоб з молодості звикали до мирного співжиття.

11. На совість учителеві хай буде покладено і те, щоб в дітях збудив народолюбство і в серцях їх засвітив любов до своєї народності, бо людина без народності подібна блукаючому вовкові, для якого всякий ліс, де він їжу знаходить, є батьківщиною. Перший обов'язок людини є до бога, другий же до свого народу. Для цього хай навчить дітей заради забави тим народним пісням, що знаходяться в збірці пісень і в альманахах. Бо народні пісні приносять велику користь: людина відчуває власне краще чужого і збуджується в ній дух народолюбства. Бо кров не можна приховати, а народ наш є нам найближчим і рідним.

Якщо людина змалку не привчиться народ свій любити, залишиться несхильною, байдужою, ні те, ні се, то це значить, що вона "віддається індиферентизмові", а індиферентизм є найбільше зло в людстві, бо така людина "ні сюди, ні туди" буває самолюбцем, вона крім себе нічим не займається і буває небезпечною і злигодною; соромлячись свого народу, соромиться самої себе.

Ідучи за цими правилами, хай учитель наведе на все приклади, чи з старовинних історій, чи з мистецтва, а найбільш з випадків і самим дітям відомих.

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 517—522.

М.І. ПИРОГОВ (1810—1881)

Питання життя (1856 р.)

(Перша редакція)

*Уривок з забутих буваг, виведений на світ неофіційними статтями
“Морского сборника” про виховання*

— До чого ви готуєте вашого сина? — хтось запитав мене.

— Бути людиною, — відповів я.

— Хіба ви не знаєте, — сказав той, хто спитав, — що людей власне немає на світі; це одна абстракція, зовсім не потрібна для нашого суспільства. Нам необхідні негоціанти, солдати, механіки, моряки, лікарі, юристи, а не люди.

Правда це чи ні?

Ми живемо, як усім відомо, в дев'ятнадцятому столітті, “переважно” практичному.

Абстракції, навіть і в самій столиці їх, Німеччині, вже не в ходу більше. А людна, що не говори, є, дійсно, тільки одна абстракція.

Зоологічна людина, правда, ще існує з її двома руками і держиться ними міцно за істотність; але моральна, разом з іншими старосвітськими абстракціями, якось погано належить сучасному.

А втім, не будемо несправедливими до сучасного. І в давнину шукали людей удень з ліхтарями; але все-таки шукали.

Правда, язичеська давнина була не дуже вимоглива. Вона дозволяла мати всілякі морально-релігійні переконання: можна було *ad libitum*¹ стати епікурейцем, стоїком, піфагорійцем; тільки поганих громадян вона не жалувала.

Незважаючи на всю нашу повагу до безперечних якостей реалізму теперішнього часу, не можна, проте, не погодитись, що старовина якось більше цінувала моральну натуру людини...

Правда, і в старовину траплялося, так само як і в нас, що були люди, які не ставили перед собою ніяких питань, вступаючи в життя.

Але сюди належали і належать тільки два роди людей.

По-перше, ті, що дістали від природи жалюгідну привілею на ідіотизм.

По-друге, ті, що подібно до планет, діставши один раз поштовх, рухаються силою інерції в даному ним напрямі.

Обидва ці роди, звичайно, не належать до винятків; але і не можуть служити правилами...

...На чому засноване застосування реального виховання до самого дитячого віку?

Одно з двох: або в реальній школі, призначеній для різних віків (з самого першого дитинства до юнацтва), виховання для першого віку нічим не відрізняється від звичайного, загальноприйнятого; або ж виховання цієї школи з самого його початку і до кінця є цілком відмінне, спрямоване виключно на досягнення однієї певної практичної мети.

¹ По бажанню, на вибір.

У першому випадку немає ніякої потреби батькам віддавати дітей до юнацького віку в реальні школи, навіть і тоді, якби вони, будь-що-будь, самоправно і самовільно призначили свою дитину ще з пелюшок для тієї або іншої касти суспільства.

В другому випадку можна сміливо твердити, що реальна школа, маючи переважною метою практичну освіту, не може в той же самий час зосередити свою діяльність на готуванні моральної сторони дитини до тієї боротьби, яка чекає її в майбутньому по виході в світ.

Та й саме готування це повинно початися в тому саме віці, коли в реальних школах вся увага вихователів звертається переважно на досягнення головної, найближчої мети, дбаючи, щоб не пропустити часу і не спізнитися з практичною освітою. Курси і строки навчання визначені. Майбутня кар'єра різко позначена. Сам вихованець, підохочуваний прикладом ровесників, тільки в тому й покладає всю свою роботу, як би швидше виступити на практичне поприще, де уява змальовує йому службові нагороди, користь та інші ідеали оточуючого його суспільства.

Відповідайте мені по щирості, чи можна сподіватися, щоб юнак в один і той же період часу готувався виступити на поприще, не самим ним обране, спокушався зовнішніми й матеріальними вигодами цього, задалегідь для нього визначеного, поприща і, разом з тим, серйозно й старанно готувався до внутрішньої боротьби з самим собою і з захопливим напрямом світу?

Не поспішайте з вашою прикладною реальністю. Дайте дозріти і зміцнити внутрішній людині; зовнішня встигне ще діяти; вона, виходячи пізніше, але верована внутрішньо, буде, можливо, не така спритна, не така згодлива і ухильна, як вихованці реальних шкіл; але зате на неї можна буде покласти з більшою певністю: вона не за своє не візьметься.

Дайте виробитись і розвинутиись внутрішній людині! Дайте їй час і засоби підкорити собі зовнішню, і у вас будуть і негоціанти, і солдати, і моряки, і юристи. А головне, у вас будуть люди і громадяни.

Чи означає це, що я пропоную вам закрити і знищити всі реальні і спеціальні школи?

Ні, я повстаю тільки проти двох кричущих крайностей.

Для чого батьки так самоправно розпоряджаються долею своїх дітей, призначаючи їх, які тільки вийшли з колиски, туди, де з різних міркувань і розрахунків їм передбачається більш вигідна кар'єра?

Для чого реально-спеціальні школи беруться за виховання того віку, для якого загальна людська освіта незрівняно істотніша, ніж усі практичні додатки?

Хто дав право батькам, матерям і вихователям панувати самоправно над добрими дарами творця, які він дав дітям?

Хто навчив, хто відкрив, що діти дістали природжені здібності і природжене покликання відігравати саме ту роль у суспільстві, яку батьки самі їм призначають? Уже давно залишений варварський звичай видавати заміж дочок силоміць, а невільний і передчасний шлюб синів з їх майбутнім поприщем припущений і привілейований; заказне їх вінчання з наукою святкується і прославляється, як вінчання дожа з морем.

І хіба немає іншого засобу, іншого шляху, іншого механізму для реально-спеціального виховання? Хіба немає іншої можливості дістати спеціально-прак-

тичної освіти в тій або іншій галузі людських знань, як тільки поширюючи її за рахунок загальної людської освіти?..

...Всі, хто готується бути корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми.

Тому всі до певного періоду життя, в якому ясно позначаються їх схильності і їх таланти, повинні користуватися плодами тієї ж морально-наукової освіти. Недарма певні знання здавна називаються *humaniora*¹, тобто необхідні для кожної людини. Ці знання, з знищенням язичества, з удосконаленням наук, з розвиненням громадського побуту різних націй, змінені в їх вигляді, лишаються назавжди, проте, тими самими світильниками на життєвому шляху і давньої, і нової людини.

Отже, напрям і шлях, яким повинна здійснюватися загальнолюдська освіта для всіх і кожного, хто хоче заслужити це ім'я, ясно визначено.

Вона є найприроднішою і найнепримушенішою. Вона є найзручнішою і для урядів, і для підданих.

Для урядів, тому що всі вихованці до певного віку діставатимуть освіту, керовані абсолютно одним і тим же напрямом, в одному дусі; з однією й тією ж метою; отже, морально-наукове виховання всіх майбутніх громадян перебуватиме в одних руках. Всі види, всі добрі наміри урядів для поліпшення освіти виконуватимуться послідовно, з однаковою енергією і особами одного відомства.

Для підданих, тому що всі вихованці до вступу їх в число громадян будуть дружньо мати однакові права і однакові вигоди виховання.

Цю тотожність духу і прав виховання повинно вважати вигідною не тому, що ніби є шкідливим для суспільства поділ його на певні корпорації, що виникають внаслідок різноманітного виховання. Ні, навпаки, я бачу в заохочуванні корпорацій засіб піднести моральний побут різних класів і станів, вселити в них повагу до їх занять і до кола дій, визначеного для них долею. Але, щоб добути користь для суспільства з пануючого духу корпорацій, треба сприяти його розвитку не раніше повного розвинення всіх розумових здібностей молоді людини. Інакше слід побоюватись, що цей самий засіб буде і хибно зрозумілий, і не до речі застосований.

Є, проте, немаловажні причини, які виправдовують існування спеціальних шкіл у всіх країнах і у всіх народів.

Сюди стосується майже життєва потреба деяких націй в спеціальній освіті громадян з різних галузей знань і мистецтва, найнеобхідніших для добробуту і навіть для існування країни, а саме, коли перед нею стоїть постійна необхідність користуватися якнайшвидше і якнайширше плодами освіти молодих спеціалістів.

Але, по-перше, немає жодної потреби для якої завгодно країни більш істотної і більш необхідної, як потреба "в справжніх людях". Кількість не поступиться перед якістю. А якщо і візьме верх, то все-таки рано чи пізно підкориться мимоволі, з усією його величезністю, духовній владі якості.

Це історична аксіома.

По-друге, загальнолюдська, або університетська, освіта анітрохи не виключає існування таких спеціальних шкіл, які займалися б практичною, або при-

¹ Гуманітарні науки.

кладною, освітою молодих людей, уже підготовлених загальнолюдським вихованням.

Спеціальні ж школи і ціле суспільство незрівнянно більше виграють, маючи в своєму розпорядженні морально і науково, в одному дусі і в одному напрямі підготовлених учнів.

Учителям цих шкіл доведеться сіяти вже на обробленому полі. Учням легше буде засвоювати приймане. Нарешті, розвиток духу корпорацій, поняття про честь і гідність тих станів, до вступу в які готують ці школи, буде і своєчасним, і свідомим для молодих людей, достатньо підготовлених загальнолюдським вихованням.

Та які ж предмети становлять найістотнішу мету освіти в спеціальних школах?

Хіба не такі, які вимагають для їх вивчення вже повного розвинення душевних здібностей, тілесних сил, талантів і особливого покликання?

Для чого ж, скажіть, поспішати і так квапитися із спеціальною освітою? Для чого починати її так передчасно?

Для чого міняти так швидко вигоди загальнолюдської освіти на прикладний, однобічний спеціалізм?

Я добре знаю, що велетенські успіхи наук і мистецтв нашого сторіччя зробили спеціалізм необхідною потребою суспільства; але в той же час, ніколи не відчували потреби справжні спеціалісти так сильно в попередній загальнолюдській освіті, як саме в наше сторіччя.

Однобічний спеціаліст є або грубий емпірик, або вуличний шарлатан.

Відшукавши найзручніший і найприродніший напрям, яким треба вести наших дітей, що готуються прийняти на себе високе звання людини, лишається ще, головне, розв'язати одно з найістотніших питань життя. “Яким способом, яким шляхом приготувати їх до неминучої майбутньої боротьби?”

Перша умова: вона повинна мати від природи хоч яке-небудь домагання на розум і почуття.

Користуйтеся цими добрими дарами творця; але не робіть обдарованих безглуздими поклонниками мертвої букви, зухвалими противниками необхідного на землі авторитету, суємудрими прибічниками грубого матеріалізму, захоплені марнотратами почуття і волі та холодними адептами розуму. Ось друга умова.

Ви скажете, що це загальні, риторичні фрази.

Але я не винен, що без них не можу висловити того ідеалу, якого досягти я так гаряче, так щиро бажаю і моїм, і вашим дітям.

Не вимагайте від мене більшого; більше від цього у мене немає нічого на світі.

Нехай ваші педагоги, з глибоким знанням справи, краще, ніж я, обдаровані, з гарячою любов'ю до правди й ближнього, постараються з моїх і ваших дітей зробити те, чого я так щиро бажаю, і я обіцяю нікого не турбувати риторичними фразами, а мовчати і мовчки за них молитися...

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 231—240.

К.Д. УШИНСЬКИЙ (1824—1871)

Про користь педагогічної літератури

Надзвичайна бідність нашої педагогічної літератури, порівняно з практичною педагогічною діяльністю нашої вітчизни, не може не впасти в очі людині, що звернула свою увагу на цей предмет. З одного боку — понад п'ять тисяч навчальних закладів, близько двадцяти тисяч викладачів, кілька університетів, з яких найстаріший уже відсвяткував своє століття, величезний педагогічний інститут. З другого боку — дві-три слабкі спроби педагогічних курсів, мало кому відомі, жодного скільки-небудь видатного педагогічного твору, не тільки оригінального, але навіть перекладного, десятків зо два педагогічних статей, з яких більшу частину становлять промови, виголошені *ex officio*, жодного педагогічного журналу. Не можна не визнати, що ця невідповідність педагогічної практики і педагогічної теорії — дуже значна, і що коли російський уряд зробив із свого боку більше, ніж уряд будь-якої іншої держави, для освіти народної, то література наша слабо відповідала цим великодушним зусиллям.

Цим виправдується старомодний заголовок нашої статейки. Писати й говорити в публічних промовах про користь того чи іншого наукового предмета було у великій моді наприкінці минулого і на початку нинішнього століття, але ми гадаємо, що стосовно педагогіки стаття про користь педагогічної літератури не буде запізнілою.

Справді, чим можна пояснити таку бідність нашої педагогічної літератури, особливо при такому розвитку її в Німеччині, звідки ми запозичали основи більшої частини наших педагогічних закладів, як не таємним визнанням її некорисності? Що ця недостача перекладних та оригінальних педагогічних книг російською мовою не замінюється в нас достатком книг педагогічного змісту іноземними мовами — в цьому легко переконатися.

По-перше, такої заміни цілком бути не може як через те, що не всякому ж доступні книги іноземними мовами, так і через те, що педагогічна література неодмінно повинна бути самостійною, народною; а по-друге, в наших училищних бібліотеках, навіть у таких, де найшвидше можна було б цього сподіватися, рідко зустрічається путяща педагогічна книга, хіба що потрапить туди як-небудь випадково. Найчастіше зустрічаються досить наївні твори французьких вихователів та виховательок, хоч у Франції якраз мистецтво виховання далеко не процвітає. Хто ж хоче мати капітальні твори іноземної педагогічної літератури, не кажемо вже про твори другорядні, брошури, монографії та журнали, той повинен сам виписати їх із-за кордону. Самий характер статей, що з'являються час від часу в наших журналах, особливо часто останнім часом, ще більше переконує нас, який малий у нас був вплив педагогічної літератури Заходу. Положення, неминучі в кожному німецькому підручнику, викладаються іноді як нові відкриття; питання, давно розглянуті з найрізноманітніших сторін, розв'язуються знову однобічно, начебто в них не було своєї історії. Нарешті, не видаючи наших окремих спостережень за щось загальне, ми можемо сказати, що коли нам разів зо два трапилося зустріти в наших педагогів систематичну збірку найголовніших педагогічних творів, то значно частіше зустрічали ми таких педагогів-практиків, які з презирством висловлювалися про педагогічну теорію і на-

віть виявляли якусь дивовижну ворожість до неї, хоч самі імена найголовніших її діячів були їм зовсім невідомі або відомі тільки з чуток. Ось причини, що виправдують наше бажання сказати кілька слів на захист педагогічної літератури.

Суперечка між теорією і практикою — суперечка дуже стара, яка нарешті, стихає тепер, усвідомлюючи свою безпідставність. Війна між практиками і теоретиками, між поборниками досвіду і поборниками ідеї, наближається до миру, найголовніші умови якого вже визначились. Пуста, нічим не обґрунтована теорія виявляється такою ж ні на що не придатною річчю, як факт або досвід, з якого не можна вивести ніякої думки, якому не передує і за яким не йде ідея. Теорія не може відмовитися від дійсності, факт не може відмовитися від думки. Та, на жаль, суперечку цю, яка не зовсім ще стихла і в науці, часто чути в житті й особливо в справі виховання. Часто педагог-теоретик, беручись за свій твір, насамперед відвертає свою думку від безглуздої строкатості життєвих явищ, намагається піднятися до абстрактних начал виховання, визначає спочатку мету людського життя, зважує засоби для досягнення цієї мети й починає накреслювати шлях виховання, забуваючи, що головне питання про мету людського життя, на розв'язанні якого ґрунтується вся його теорія виховання, розв'язується в дійсності з безмежною різноманітністю. Педагог-практик сміється з свого товариша, що зафілософствувався, відчуває всю незастосовність його стрункої теорії, бере в одну руку підручник свого предмета, у другу ферулу — і справа йде в нього як по маслу: учні вчаться старанно, переходять з класу в клас, вступають у життя, і начебто ніколи й нічого не вчилися. Вони виконали необхідну комедію дитинства та юнацтва і беруться за нові ролі, що не мають ніякого відношення до старих, спогад про які тільки заважає жити і чим швидше зникне, тим краще.

Але це дві крайності. Середину між ними займають усі педагоги, теоретики й практики. Нема такого педагога-практика, в якого не було б своєї, хоч крихітної, хоч туманної теорії виховання, і нема такого сміливого теоретика, який би час від часу не оглядався на факти. Але якщо можна не довіряти кабінетній теорії виховання, то ще більше причин не надавати ніякого важливого й загального значення поодинокій досвідченості практика. Невже справа виховання така легка, що досить тільки взяти на себе звання вихователя, щоб збагнути цю справу в усій її повноті? Невже досить тільки кількох років виховної діяльності та поодинокій спостережливості, щоб розв'язати всі питання виховання? Найбільш закоренілі педагоги-рутинери безперестану говорять про труднощі свого мистецтва і відкидають теорію саме на тій підставі, що вона надто легко дістається кабінетним мудрецам. Певна річ, жоден практик-педагог не відкидає можливості більшої чи меншої досконалості в своїй справі; певна річ, жоден з них не визнає рівності мистецтва виховання у всіх своїх побратимів. Навпаки, кожен з них так пишається своєю досвідченістю, вираховуючи на пальцях роки своєї виховної діяльності. На чому ж ґрунтується така нерівність, або, інакше кажучи, що таке педагогічна досвідченість? Більша чи менша кількість фактів виховання, пережитих вихователем. Але, звичайно, якщо ці факти залишаються тільки фактами, то вони не дають досвідченості. Вони повинні справити враження на розум вихователя, класифікуватися в ньому за своїми характеристичними особливостями, узагальнитися, стати думкою, і вже ця думка, а не самий факт, стане правилом виховної діяльності педагога. Діяльність людини як лю-

дини завжди впливає з джерела свідомої волі, з розуму; але в сфері розуму факт сам по собі є ніщо, і важливий тільки ідеальний бік факту, думка, що з нього впливає і ним підкріплюється. Зв'язок фактів у їх ідеальній формі, ідеальний бік практики і буде теорія в такій практичній справі, якою є виховання. Воювати проти такої теорії чи не означає те саме, що воювати проти думки взагалі; але педагог у всякому разі є поборник думки, і якщо він визнає придатність самого факту та особистого досвіду, то до чого все йому навчання? Чи не суперечить він сам собі, відкидаючи теорію для себе й безперестану тлумачачи її дітям? Якщо теорія ні на що не придатна в житті, то навіщо тоді й наука, яку він викладає? Яке значення має його власне звання?

Виховна діяльність, безперечно, належить до сфери розумної і свідомої діяльності людини; саме поняття виховання є витвір історії; у природі його нема. Крім того, ця діяльність спрямована виключно на розвиток свідомості людини: як же може вона відмовитися від думки, від усвідомлення істини, від обдуманості плану?

Але що ж пропонує нам педагогічна література, як не зібраний досвід, усвідомлений і обдуманий, як не результати процесу мислення, спрямованого на справу виховання? Який вихователь, хай він буде найбільш закоренілим рутинером, відкине пораду досвідченішого педагога або відмовиться дати розумну пораду товаришеві, який тільки-но починає працювати? Практика, факт — справа одинична, і якщо у вихованні визнавати слухність самої практики, то навіть і таке передавання порад неможливе. Передається думка, виведена з досвіду, але не самий досвід; якщо тільки це не передача тих бабських рецептів, у яких говориться: “Ти, мій батечку, візьми оці слова, напиши їх на папірці, а потім спали і попіл випий з водою проти ранішньої зорі, і тоді побачиш, що вийде”. Невже мистецтво виховання може потрапити в таку темну, позасвідому галузь забобонів, повір'їв і фокусів, а саме така його доля, якщо його залишити одиничній практиці кожного. “Це прекрасний викладач, прекрасний вихователь”, — говорить поголоска, але в чому полягає його сила і звідки береться його мистецтво, — цього ніхто не знає, та цього й не можна знати; до цього можна дійти тільки власною практикою. Хіба ж не правда, що це щось на зразок фокусів наших знахарок та шептук? Невже ж мистецтво виховання, це мистецтво розвитку свідомості й волі, може залишатися на цьому низькому ступені й не підніметься навіть на той, на якому стоїть медицина, що збирає факти, але ґрунтується на знанні, з одного боку, людського організму та його функцій, а з другого — на значенні властивостей отрут та медикаментів?

Між мистецтвом медицини і мистецтвом виховання багато аналогії, і ми скористаємося з цієї аналогії, щоб показати ясніше відношення теорії до практики в справі виховання.

Саме навчання не може створити доброго медика; для цього, звичайно, потрібні і природжена спостережливість, і багаторічний досвід; але невже через це треба заперечувати користь медицина як вчення? Далеко б пішла медицина, якби вона спинилася на рецептах знахарів та випадково відкритих лікувальних властивостях деяких медикаментів! Які були б наслідки медичної практики, якби вона, залишаючись тільки практикою, не звернулася по знання до науки природи; якби кожен, без попередньої підготовки, брався за практику, покладаючись на свої спостережні здібності й розраховуючи тільки на особистий

досвід? Скільки найгрубіших помилок, яких тепер не зробить студент, що далеко не закінчив медичного курсу, довелося б зазнати на такому шляху найобдарованішій людині, і ці помилки, що коштували багатьом життя, завдаючи величезної шкоди, залишаючись особистим досвідом, не дали б найменшої користі: кожен мав би починати заново, для себе особисто, той самий шлях помилок. Саме припущення такої рутини в медицині здається безглуздим; але це тільки тому, що мистецтво лікування вже кілька століть спирається на науку. Але чим же така думка краща в застосуванні до виховання? Чому від вихователя можна не вимагати попередньої підготовки до своєї справи, віддаючи все на його особисту спостережливість та його особистий досвід? Хіба справа виховання менш важлива, ніж справа медицини? Хіба предмет виховання, душа людська, не має так само своїх законів, як і предмет медицини, тіло? Чому анатомія, фізіологія, патологія можливі для тіла і не потрібні для душі? Хіба душа, як і тіло, не має свого організму, не розвивається за внутрішніми своїми законами, не зазнає відхилень від нормального стану? Хіба в явищах душевної діяльності, в розвитку душі в різних особах, ми не помічаємо нічого спільного? Хіба тут нема також фактів і законів?

Якщо медична практика, заснована тільки на рутині та переказах, могла б завдати багато лиха й дати дуже мало користі, то виховна практика, поставлена в те саме становище, завдає стільки ж лиха і дає стільки ж користі. Результати поганої медицини видніші: вони відчутні; але результати поганого виховання не менш істотні, і якщо вони не такі помітні, то тільки тому, що на них менше звертають уваги. Звичайно, не вся маса аморальності людей і не вся темрява неучтва може бути приписана недостатності або помилковості виховання, як і не вся маса хвороб і передчасної смертності може бути приписана недостатності або помилковості медицини; і навпаки: не завжди здоровий стан душі або тіла може бути приписаний зусиллям медицини або виховання. Але хто ж тепер може мати сумнів у корисності наукового шляху медицини, посилаючись, з одного боку, на ранню смерть або хворобу, а з другого, на здоровий стан і довголіття людей, які ніколи не вдавалися по допомогу до медика, або на кілька випадків вдалого лікування знахарями?

Але, може, який-небудь педагог-практик заперечуватиме корисність теоретичного вивчення науки виховання, ґрунтуючись на достатності своїх результатів, що досягаються без допомоги теорії. Такому педагогові-практику ми можемо сказати тільки, що він найбільший утопіст і мало спостерігав явища, що їх дає громадське та особисте життя. Треба умисно заплющити очі, щоб не бачити, який незначний вплив має виховання на моральність суспільства, як мало воно підносить дух над тілом і висуває наперед духовні потреби, коли виховання спрямоване погано, тобто коли духовна сторона людей, що піддавалися замолоду виховному процесові, не була розвинена як слід. Жадоба грошей, невіра в добро, відсутність моральних правил, презирство до думки, любов до манівців, байдужість до громадського блага, поблажливість до порушення законів честі... — ось вороги виховання, з якими воно покликане боротися.

Порівняйте кількість справді розвинених, морально і розумово розвинених людей, з кількістю осіб, що дістають систематичне виховання, загляньте в школи й порівняйте кількість тих, що починаючи курс, з кількістю тих, що закінчують його, і ви побачите, як багато ще треба зробити вихованню!

Але чи не вимагаємо ми занадто багато від виховання, покладаючи на нього відповідальність за громадську моральність і за ступінь розумового розвитку суспільства? Але ставимо ж ми ті самі вимоги медицині, вимоги, обмежані можливістю, та проте реальні? Навіщо ж і виховання, якщо воно не впливатиме на моральний і розумовий розвиток людини? Навіщо зубрити історію Арістидів, Сократів, Катонів, якщо тільки від природного благородства чи неблагородства вдачі нашої залежатиме виконання чи невиконання нашого громадського обов'язку? Навіщо вивчати історію, словесність, усі численні науки, якщо це навчання не примусить нас полюбити ідею та істину більше, ніж гроші, карти та вино, і ставити духовні насолоди вище за тілесні, духовні достоїнства вище за випадкові переваги? Невже тільки для того, щоб виконати необхідну процедуру молодості, просидіти певні роки на шкільній лаві та дістати атестат про благополучне закінчення курсу? Але, в такому разі, навіщо вся ця витрата часу для набування тимчасових знань, потрібних тільки на екзамені і ні на що не придатних у житті? Тоді треба передавати тільки технічні відомості, навчати читати, писати, лічити, мріяти і більше нічого. Хто ж погодиться обмежити виховання самою технікою?

Не можна вимагати від медицини, щоб не було випадків ранньої смерті чи пошесних хвороб; не можна вимагати від виховання, щоб не було окремих випадків зіпсованої моральності, нехтування ідеєю та істиною або яких-небудь громадських вад, що, як і епідемія, мають часто свої причини в обставинах, не залежних від медика або виховання. Та якби медицина не могла ні застерігати, ні оберігати від хвороби, нівиліковувати їх, то навіщо потрібні були б медичні факультети?

Ні медицину, ні педагогіку не можна назвати науками в точному розумінні цього слова. Ні тієї, ні тієї не можна навчитися, як навчаються математики, астрономії, хімії, анатомії та фізіології тощо. І медицина, і педагогіка, крім обізнання з науками в галузі філософії та природознавства, вимагають ще вміння застосувати ці знання до справи: безлічі фактичних відомостей, що не становлять власне науки, розвитку спостережливості в певному розумінні і навички. Проте, не будучи наукою, педагогіка, як і медицина, дає змогу вивчати теоретично і практично. Нормальні школи, педагогічні інститути або заклади для підготовки педагогів потрібні так само, як і медичні факультети. Нормальна школа без практичної школи при ньому — те саме, що медичний факультет без клініки; але й сама педагогічна практика без теорії — те саме, що знахарство в медицині.

Але можуть зауважити нам, що не можна ставити медицину в паралель з педагогікою вже тому, що, тоді як медицина спирається на позитивне вивчення людського організму та предметів природи, які мають вплив на нього, педагогіка повинна задовольнятися невиразними, суперечливими, облудними теоріями психологів — теоріями, на яких не можна побудувати нічого міцного. Що вивчення проявів душі, порівняно з вивченням явищ тілесного організму, перебуває в дуже незавидному стані, з цим не можна не погодитися. Але хто ж винний, що психологія тепер не може стати поряд з анатомією, фізіологією, патологією? Хіба не медицина своїми вимогами посунула вперед ці науки? Хіба ж не той самий обов'язок лежить на педагогіці щодо психології, антропології та логіки? В жалюгідному стані були б тепер усі науки, що викладають закони явищ люд-

ського організму, якби медики-практики не взялися за ці предмети, не зібрали, не перевірили, не доповнили новими досліддами, не систематизували всієї безлічі окремих заміток, зроблених з найрізноманітніших приводів і розкиданих в найрізноманітніших творах. Явища душевного життя так само істотні, так само незмінні, як і явища життя тілесного організму. Якщо душа не становить такого матеріального субстрату, як труп, зате вона, жива, вічна, завжди сама готова відповідати на наші запитання, піддаватися нашим спостереженням і нашим досліддам. І хіба мало було цих спостережень та досліддів? Всяка людина, що вміє заглядати всередину самої себе є вже готовий курс психології; важко знайти яку-небудь книгу, в якій би не було психологічного факту або погляду на психологічне явище; вся історія записує тільки історію душі людської, майже забуваючи історію тіла людини; кожна біографія, кожна повість, кожен роман, кожен вірш являють собою безліч психологічних фактів і спостережень; нема такого поганого педагогічного курсу, в якому б не було цілої системи психологічних думок; а яке широке поле для психологічних спостережень становить педагогічна практика! Хіба багатство, а не брак матеріалу може утрудняти психолога-педагога. Однак чи не занадто багато ми вимагаємо від педагога, переважно людини практичної, бажаючи, щоб він водночас був психологом? Але хіба на ділі не всякий педагог — і без того психолог? Він вивчає свого вихованця, його здібності, нахили, достоїнства і вади, спостерігає розвиток розуму, керує ним, хоче давати напрям волі, вправляти розсудок, розкривати розум, бореться з лінощами, з упертістю, викорінює погані природні нахили, формує смак, прищеплює любов до істини — одним словом, щохвилини перебуває в сфері психологічних явищ... або примушує зубрити учнів від крапки до крапки й карає тих, хто не вивчив урок чи пустує в класі. Що-небудь одне з трьох: або психологія така легка наука, що кожний практик-педагог знає її без будь-якого підготування; або педагог є машина, яка задає і питає урок та карає тих, хто трапляється йому під руку (бо саме визначення провини вимагає вже знання психології); або, нарешті, педагог повинен багато вчитися розуміти душу в її явищах та багато думати про мету, предмет і засоби виховної майстерності, перш ніж стати практиком. Знаю, що звичка дивитися на виховання як на справу, доступну кожному, змусить багатьох подумати, поглянувши на величезність вимог, що справа йшла й без цього. Ішла, безперечно; але як? Нехай кожен педагог-практик, що пише промову для урочистого акту або оголошення про свій пансіон, подумає, як відносяться його фрази про виховання до самої справи. Невже ж виховання має залишатися при фразах і задовольнятися блискучим ходом прилюдних іспитів?

Звичайно, не всякий педагог-практик повинен бути вченим і глибоким психологом, посувати науку вперед та сприяти створенню, випробуванню на ділі й вправленню психологічної системи: цей обов'язок лежить взагалі на педагогах, бо це єдиний клас людей, для практичної діяльності яких вивчення духовної сторони людини є таким же необхідним, як для медика вивчення тілесної. Але від кожного педагога-практика можна і треба вимагати, щоб він сумлінно й свідомо виконував обов'язок свій та, взявшись за виховання духовної сторони людини¹, зживав усіх залежних від нього засобів, щоб ознайомитися якомога ближче з предметом діяльності всього свого життя.

¹ Цим ми не хочемо сказати, щоб педагогіка не займалася також і вихованням тіла; але в сучасній педагогіці це виховання відіграє порівняно дуже незначну роль.

Педагогічна література є для цього наймогутнішим засобом. Вона знайомить нас із психологічними спостереженнями багатьох розумних і досвідчених педагогів і, головне, спрямовує нашу власну думку на такі предмети, що легко могли б випасти з нашої уваги. Якщо ми вимагаємо від ремісника, щоб він думав про своє ремесло і намагався обізнатися з ним ближче, то невже суспільство, яке довіряє нам дітей своїх, не має права вимагати від нас, щоб ми старалися, в міру сил своїх, ознайомитися з тим предметом, який доручається нашому піклуванню, — з розумовою і моральною природою людини. Педагогічна література відкриває нам широкий шлях до цього ознайомлення. Ніхто, звичайно, не має сумніву, що виховання є діяльність свідомо, принаймні з боку вихователя, але свідомою діяльністю може бути названа тільки та, в якій ми визначили мету, узнали матеріал, з яким повинні мати справу, обдумали, випробували й вибрали засоби, потрібні для досягнення усвідомленої нами мети. Діяльність, що не виконує цих умов навіть і щодо матеріальних потреб наших, не заслуговує назви людської діяльності, тим більше там, де йдеться про моральний і розумовий розвиток людини. Та щоб свідомо вибрати засоби для досягнення мети виховання і бути певним, що вибрані нами засоби — кращі, для цього треба спершу обізнатися з самими цими засобами. Педагогічні заходи й методи виховання дуже різноманітні, і тільки обізнаність з усією цією різноманітністю може врятувати вихователя від тієї впертої однобічності, яка, на жаль, надто часто зустрічається в педагогів-практиків, не обізнаних з педагогічною літературою. І скільки лиха може заподіяти рутинна одного такого педагога, якщо вона помилкова! Страшно подумати, що вона згубно впливає на тридцять, іноді навіть на сорок людських поколінь. Невже, починаючи таку відповідальну справу, не слід спершу переконатися, що ваша метода виховання або викладання краща за всі ті, які вживаються в інших місцях і іншими педагогами, — переконатися раніше, ніж тридцятирічна практика примусить вас самолюбиво обстоювати хоч помилкову, зате *вашу* методу?

Але можуть ще зауважити нам, що коли кожний викладач стане довільно вибирати для себе метод викладання, а кожний вихователь — метод виховання, то в громадських закладах, особливо у великих, через таку різноманітність може статися значна шкода. Та, по-перше, хоч би яка була шкідлива різноманітність, що походить від різних переконань, вона, в усякому разі, корисніша за мертву одноманітність, в якій нема переконань; а по-друге, ми повинні сказати, що стосовно громадських закладів під ім'ям педагогів ми ніяк не розуміємо самих викладачів та найближчих вихователів (гувернерів, наглядачів), а загальну раду викладачів і вихователів (конференції; ради тощо), начальство закладу (директори, інспектори та ін.), учбові комітети тощо. В організмі громадського виховання кожному призначено його справу; але найважливіший член у цьому організмі, без сумніву, викладач і найближчий вихователь, якщо обидві ці посади не з'єднані разом, як, наприклад, у більшості англійських виховних закладів. Хоч би які були докладні й точні інструкції викладання та виховання, вони ніколи не можуть замінити собою недостатність переконань у викладача. Вихователь (викладання є тільки один із засобів виховання), поставлений вічна-віч з вихованцями, в самому собі має всю можливість успіхів вихованця. Найголовнішим шляхом людського виховання є переконання, а на переконання можна тільки впливати переконанням. Всяка програма викладання, всяка

метода виховання, хоч би яка вона була хороша, не перейшовши в переконання вихователя, залишиться мертвою буквою, що не має ніякої сили в дійсності. Найпильніший контроль у цій справі не допоможе. Виховatelj ніколи не може бути сліпим виконавцем інструкції: не зігріта теплом його особистого переконання, вона не матиме ніякої сили. Нема сумніву, що багато що залежить від загального розпорядку в закладі, але найголовніше завжди залежатиме від особи безпосереднього вихователя, що стоїть віч-на-віч з вихованцем: вплив особи вихователя на молоду душу становить ту виховну силу, якої не можна замінити ні підручниками, ні моральними сентенціями, ні системою покарань та заохочень. Багато, звичайно, важить *дух* закладу; але цей дух живе не в стінах, не на папері, а в характері більшості вихователів і звідти вже переходить у характер вихованців.

Але якщо особа вихователя означає все в справі виховання, то яким же способом можна впливати на особу інакше, як не шляхом вільного переконання — шляхом педагогічного виховання та шляхом педагогічної літератури?

Педагогічна література одна тільки й може оживити виховну діяльність, надати їй того смислу і тієї цікавості, без яких вона незабаром стає машинальним провадженням часу, призначеного на уроки. Тільки вона й може збудити в суспільстві увагу до справи виховання і дати в ній вихователям те місце, яке вони повинні посідати через важливість обов'язків, що покладаються на них. Педагогічна література встановлює в суспільстві, з одного боку, правильні вимоги щодо виховання, а з другого — відкриває засоби для задоволення цих вимог.

Викладач, який тільки в класах займається своєю справою, а переступивши за поріг школи, не зустрічає ні в суспільстві, ні в літературі ніякого співчуття до свого заняття, дуже скоро може охолонути до нього. Треба стільки любові до дітей, щоб *самому одному* думати про них завжди, і суспільство не має права вимагати такої любові хоч би від кого, якщо воно само не виявляє цікавості до справи виховання.

Викладач, відособлений у своїй тихій, монотонній діяльності, бачачи, що ні суспільство, ні література, яка займається навіть ассирійською старовиною та етрусськими вазами, не цікавляться його скромною справою, повинен мати, повторюємо ми, надзвичайно багато моральної енергії, щоб не заснути під присипляюче дзюрчання одноманітного вчительського життя. Питання науки, літератури, громадського життя не торкаються навіть злегка його мікроскопічної діяльності. Нова повість, новий водевіль, нова скрипка, навіть новий капелюшок, — які це все блискучі явища в порівнянні з крихітними фактами вчительської діяльності! Учительські обов'язки залічуються якось до розряду дитячих пустощів, не достойних цікавити людей дорослих, що зайняті *діловими* інтересами життя і звертають ще деяку увагу на екзамени та атестати своїх дітей. Новий виховatelj, який, може, і з найкращими намірами взявся за свою справу, незабаром помічає, що поза межами класу ніхто нею не цікавиться, і сам потроху звикає займатися нею тільки в класі — звикає дивитися на питання учительської діяльності як на дрібниці, що не можуть навіть стати поряд з дрібницями всякої іншої служби, які цікавлять суспільство. Незабаром він починає задовольнятися механічною рутинною, раз створеною, часто хибною і майже завжди однобічною. Буває навіть іноді, що закоренівши в цій рутині, він починає з якоюсь злобою дивитися на всяку педагогічну книгу, коли б вона як-небудь, над усяке сподівання, і потрапила йому в руки: він бачить у ній зухвалу поруш-

ницю свого довголітнього спокою. Важко вже тоді переконати його, що його поодиноким, недовголітнім досвідченість, хоч би їй було сорок чи п'ятдесят років, ніщо перед досвідом кількох століть, в якому зосередилися результати педагогічної діяльності незчисленної кількості, принаймні таких самих, як і він, педагогів, між якими було багато видатних талантів та незвичайних особистостей, які віддали всі свої сили справі виховання. Такий педагог здебільшого буває щедрий на поради, а здоровий розум не дозволяє йому іноді нехтувати порадами й іншого педагога, який старший за нього роками і багатший досвідом. Але він в той же час уперто відкидає поради багатовікового досвіду цілого людства та поради найдосвідченіших й найславетніших педагогів тому тільки, що ці поради друковані. Дивно, правда ж? А проте це трапляється.

Наставницька і виховна діяльність, можливо, більше, ніж будь-яка інша, потребує постійного натхнення; а тим часом вона більше, ніж усяка інша діяльність, віддалена від уваги суспільства, наслідки її виявляються нешвидко, і помічає їх мало хто, найрідше сам вихователь; а одноманітність її може приспати розум і привчити його до несвідомості. Механічний процес викладання або стомливий нагляд за пустотливими дітьми, не даючи поживи розумові, в той же час не дають йому й тієї волі, що поєднується з діяльністю суто фізичною. Рубаючи дрова або пиляючи дошки, людина може ще думати про що-небудь інше; але, тлумачачи сотий раз давно вивчену напам'ять сторінку, людина ні думає, ні не думає й віддається мимоволі тій дрімоті розуму, яка від звички стає солодкою й привабливою, як турецький кейф. Цей одурманюючий вплив педагогічних занять легко помічається, і нерідко зустрічаються люди, які, не відкривши у вихованні того інтересу, якого надає йому глибоке вивчення, кидали педагогічне поприще, помітивши на собі його присипляючу дію. І справді, молода людина, розумова діяльність якої дуже пробуджена, нелегко зважиться віддати своє життя такій роботі, про яку, здається, ніхто в суспільстві не думає, про яку не почувеш ні від кого жодного слова, не прочитаєш ніде жодного рядка.

Подивіться, наприклад, на викладача, що, як кажуть, *втягся* в свою посаду. Він, здається, бере жваву участь у тому, що говорить: робить енергійні жести, багатозначно усміхається, грізно насуплює брови. Але не вірте цим жестам, цим усмішкам, цим юпітеровим бровам. Він так само усміхається, так само стукає рукою двадцять років підряд на кожному уроці. Він солодко дрімає й сердито прокидається, коли який-небудь пустун порушить його спокій. Після лекції, коли він приходить додому, серйозні життєві турботи, а можливо, і преферанс, залежно від смаку та віку, знову пробуджують його до життя. Як же *вимагати*, щоб у такого викладача учні зберегли піднесений стан, потрібний для всякого плідного навчання: вони тільки сидять смирно, боячись розбудити вчителя, який дрімає, хоч і говорить.

Звичайно, це виняток, але винятки ці трапляються досить часто, а їх не повинно бути зовсім, і не може бути, якщо педагогічна література розкриє весь глибокий і привабливий інтерес виховної діяльності.

Педагогічна література, жива, сучасна й широка, вириває вихователя з його замкненої, присипляючої сфери, вводить його в благородне коло мислителів, що присвятили все своє життя справі виховання. Вихователь, який стоїть на рівні з сучасним ходом виховання, відчуває себе живим, діяльним членом великого організму, що бореться з нещастям та пороками людства, посередником між

усім, що було благородного й високого в минулій історії людей, і поколінням новим, охоронцем святих заповітів людей, які боролися за істину і за благо. Він почуває себе живою ланкою між минулим і прийдешнім, могутнім ратоборцем істини й добра і усвідомлює, що його справа, скромна зовні, — одна з найвишнє значніших справ історії, що на цій справі тримаються царства і нею живуть цілі покоління. Він бачить, що питання стосовно його діяльності, які виникають у його думках, на які пуста й суетна юрба, що зникає без сліду з усім своїм тріскотом і фейєрверковим вогнем, звертає мало уваги, цікавлять зате тисячі найблигородніших умів, які збагнули глибоко всю важливість виховання.

З другого боку, при існуванні педагогічної літератури кожен вихователь має змогу не обмежуватися тісним колом своєї плодотворної діяльності. Його досвід, думка, яку він виробив у своїй практиці, нове питання, що зародилося в його голові, — все це не залишається в межах його школи, або що ще гірше, не помре в ньому самому; але, появившись на літературному поприщі, облетить усі кінці Росії, загляне в усі глухі закутки, де тільки є школа, і викличе співчуття або суперечку серед сотні його товаришів, справи яких торкнеться думка його безпосередньо; вона може викликати гаряче співчуття, знайти захисників і перейти в дійсність не в тісних межах одного класу чи однієї школи, а в широких межах громадської освіти цілої держави.

Та не тільки для вихователів потрібна педагогічна література; вона потрібна також і для батьків.

Які різноманітні й іноді які дивні вимоги ставлять батьки щодо виховання! Ці вимоги часто суперечать всякому розумному поняттю про мету виховання. Кожен, певна річ, бажає своїм дітям всього найкращого; але це *найкраще* таке різноманітне, а іноді воно буває таким, що вихованню для задоволення цієї вимоги треба перетворитися в безсовісне шарлатанство, що спекулює на моральності та майбутній долі дітей. Поняття *вихованої* людини — дуже широке поняття. Іноді добре вихованою людиною звать того, хто вміє гарно зав'язати галстук, поводитися по моді, цвенькати іноземними мовами, підтримувати розмову у вітальні, подобатися дамам та ін.; іноді того, хто вміє вклонитися, де слід, задерти носа, де можна, задати тону, не пропускати того, що пливе до рук, і т. ін. Щодо виховання жінок поняття бувають ще більш дивні: вихована дівчина повинна вміти замилити очі, проспівати сьак-так трудну арію, поєднувати наївність з холодним розумом, під лагідною усмішкою приховувати далеко не лагідні порухи душі, і головна мета її виховання — спіймати вигідного жениха. Скажіть, як назвати тих вихователів, що наважаться задовольняти такі вимоги? Називайте як завгодно, тільки бога ради, не вихователями.

Але що ж виходить потім? Чи завжди батьки залишаються задоволені виконанням своїх вимог? О, ні! Холодність і низькість серця, створені, звичайно, без прямого наміру для інших, найперше відбиваються на сімейних стосунках. Злодикості та егоїзму появляються з-поза поліровки, а тим часом, ті самі особи, на замовлення яких його зроблено, самі не знають, звідки воно взялося.

Віддаючи дітей на руки вихователів або віддаючи їх до навчального закладу, батьки, звичайно, не позбавляються цим священного обов'язку стежити за вихованням. Але для цього батьки повинні мати здорові і ясні поняття про те, чого вони можуть вимагати, з одного боку, від вихователя або навчального закладу, а з другого — від своїх дітей. Нагляду за самими оцінками, переходами з класу в

клас та екзаменаційними атестаціями дуже недостатньо. Хто з вихователів громадських закладів не знає, як часто батьки вихованців пояснюють собі зовсім неправильно факти поведінки, що стосуються їх дітей: то карають їх за те, за що зовсім не слід карати, то заохочують їх самі до тих вчинків, проти яких бореться заклад, то прищеплюють їм такий напрям думок, який зовсім суперечить істинно моральному вихованню, — і потім самі ж дивуються, чому виховання їх дітей іде погано або дає такі плоди, смак яких здається їм гірким.

Батьки вибирають рід виховання для своїх дітей, вибирають вихователя або заклад, визначають шлях у житті. Для всього цього треба мати ясні й здорові поняття про ознаки різних нахилів у дітей, знати вимоги та мету різних видів виховання та навчання, вміти вибрати й оцінити вихователя, знати виховні заклади, їх курси, їх вимоги, їх мету, вміти оцінити їх позитивні якості й хиби. Все це далеко не такі легкі речі, якими здаються на перший погляд.

Тільки тоді, коли батьки цінитимуть вихователя по достоїнству і за важливістю його справи, можна сподіватися мати хороших домашніх вихователів і позбутися безлічі іноземних шарлатанів, яким багато хто з батьків легковажно доручає моральність своїх дітей. Але щоб оцінити, що таке хороший наставник і хороший вихователь, для цього треба знати, що таке виховання, його вимоги і його труднощі, що потрібне також і тому, щоб не піддатися на обман, за який можна заплатити характером та майбутністю дітей.

Ми не говоримо вже про ті випадки, де батьки самі є цілком чи почасти вихователями своїх дітей. В цих випадках їх стосується все те, що сказано власне про вихователів. Але батьки завжди є хоч почасти вихователями своїх дітей і кладуть перші зерна майбутніх успіхів чи неуспіхів виховання.

Зрозуміло без пояснень, як важливо для них у цьому випадку набути педагогічних знань.

Всякий міцний успіх суспільства в справі виховання неминуче спирається на педагогічну літературу. Сфера виховання така жива й така складна, що майже стає неможливим так розрахувати який-небудь виховний захід, щоб він мав саме той вплив, для якого призначений. Всяке нове установа, що стосується громадського виховання, в практичному виконанні неодмінно виявить такі властивості, добрі чи погані, яких не можна було передбачити. Педагогічна література має відбивати, зберігати та робити для кожного доступними результати педагогічної практики, на основі яких тільки й можливий дальший розвиток громадського виховання.

Припустімо, наприклад, що якийсь новий підручник, кращий на свій час, прийнято для керівництва в багатьох громадських закладах. Безперечно, у ньому є свої достоїнства і свої недоліки, але цілком ці достоїнства й ці недоліки можуть виявитися тільки в широкій практиці. Якщо література збере всі показання та вимоги практики, то упорядник нового підручника зможе пристосувати свою нову працю до цих вказівок досвіду й практики. Кожен, хто придивлявся до цієї справи, оцінив, звичайно, всю важливість доброго підручника для виховання, всю потребу багатосторонньої критики підручників, всю необхідність вказівок досвіду та практики щодо цього.

Нарешті, там, де історично не виробилася громадська думка виховання, як, наприклад, виробилася вона в Англії тисячолітніми університетами та багатовіковими школами, діяльна педагогічна література є дуже важливим органом

не тільки для вираження громадської думки, але навіть для її розвитку та очищення. Ясна ж і певна громадська думка про виховання, яка усвідомлює мету виховання, його вимоги й засоби, є саме тим ґрунтом, в якому може вкоренитися самостійний розвиток народного виховання — один з найважливіших історичних органів загального народного розвитку. В іншому місці ми висловили цю думку повніше; а тут скажемо тільки, що справжню виховну силу має тільки те виховання, яке, не залежачи від окремих, примхливих вимог, що змінюються, як мода на костюми, і часто зовсім суперечать моральній ідеї виховання, ґрунтуватиме свої правила на громадській думці й разом з нею житиме та розвиватиметься. А що громадська думка про виховання не тільки повинна, а й може бути всюди, в цьому нема і найменшого сумніву. Досить тільки уявити собі, скільки є осіб, зацікавлених у справі виховання: нема скільки-небудь освіченої сім'ї, в якій би не міркували про виховання. Отже, не вистачає не матеріалу для громадської думки про виховання, а тільки органу для її вираження та розвитку, — не вистачає літератури.

Щоб оцінити всю важливість громадської думки в справі виховання, візьмімо для прикладу два навчальні заклади для дітей вищого класу: стару англійську школу, Ітон, наприклад, і будь-який паризький модний пансіон або навіть кращу паризьку колегію.

Ітон, що перебуває вже кілька століть у безпосередньому зв'язку з Оксфордом і поділяє педагогічну систему старих університетів, не змінить своїх споконвічних правил ні для яких батьківських вимог. Добрі чи погані ці правила, але їх схвалює громадська думка, і англійський аристократ, може, і не зовсім задоволений тяжкою системою ітонського виховання (*Fagging system*)¹, проте віддає свого сина в Ітон. До цього примушує його громадська думка, яка твердить, що ітонське виховання є добре, справді аристократичне виховання. Для того ж, щоб Ітон змінив свою педагогіку, треба, щоб Оксфорд та Кембридж зрадили її; а для цього потрібна не більше не менше, як корінна зміна громадської думки про виховання взагалі, яка залежить, звичайно, не від батьків ітонських вихованців, а від усього ходу народного розвитку. Ітон змінить свої правила виховання, коли ці правила перестануть бути англійськими; а до того часу батьки, хоч би більшість їх була незадоволена ітонським вихованням, повинні будуть підкорятися його правилам, як підкорялися їм їхні батьки та діди. З другого боку, сам Ітон, будучи виявом англійського поняття, тобто громадської думки про виховання, не може зрадити це поняття, якщо не хоче підкопатися під власні свої основи. Виховуючи ж безупинно свої нові покоління, він має взаємно великий вплив на громадські звичаї і громадські переконання й безупинно прокладає собі шлях у майбутнє, виховуючи в ньому могутніх оборонців собі. Вихованці старих англійських університетів і старих англійських шкіл (а хто не виховувався в них з людей, що мають громадський вплив в Англії?) були всюди захисниками їхніми проти лютих нападів радикальної партії, почасти, звичайно, з принципів, почасти і з тієї мимовільної любові до місця свого виховання, що така властива людині.

¹ Ця *Fagging system* вкоренилася майже у всіх публічних закладах Англії, особливо в старих. Вона полягає в тому, що вихованці молодших класів повинні слухатися у всьому свого сеньйора, який обирається з учнів старшого класу.

Бажання кожного батька, щоб син його виховувався там-таки, де сам він здобув виховання, ніде не є таким сильним, як в Англії, і в Оксфордських колегіях є стипендії та кімнати для студентів, що вже цілі століття переходять з покоління в покоління однієї й тієї ж фамілії. Зрозуміло, що при такому взаємному зв'язку між суспільством і громадським виховним закладом виховання може посуватися вперед тільки з рухом усього суспільства¹ і правила його пануватимуть над окремими вимогами всією силою громадської думки, перед якою мусять ховатися особисті егоїстичні розрахунки.

Цієї могутньої опори не мають у себе модні паризькі пансіони, які тому й стають модними, що задовольняють бажання більшості батьків, які прикривають іменем *пристойного виховання* найбільш антивиховні поняття. Напряма самої школи, змінюючись безупинно внаслідок мінливих розпоряджень, не може вкоренити в суспільстві того чи іншого поняття про виховання, і вона намагається догодити смакам тих, хто довіряє їй дітей своїх та платить за них гроші. А смаки ці бувають дуже примхливі й рідко відповідають моральній меті виховання. Педагогіка разом з тим перебуває в принизливому становищі, і самі педагоги стають в останні ряди спекуляторів, що розраховують на гроші та кар'єру, — в останніх тому, що виховні спекуляції рідко дають добрі бариші, а виховні кар'єри завжди підозрілі.

Технічна частина може процвітати в громадському вихованні, поставлено-му в таке становище, як процвітає вона й у Франції; але моральний вплив виховання на суспільство буде дуже малий. Звичайно, ніхто не захоче обмежити галузь виховання самою технічною частиною.

А втім, хоч би яка довільна була система громадського виховання, в напрямі її все ж відіб'ється характер суспільства, як відбивається він і у Франції, але відіб'ється не завжди кращою своєю стороною. Людина вже так створена, що голос її в громадській думці завжди є виявом її совісті, її кращих переконань; а потай і поодинокі вона дає волю тим бажанням своєї душі, поганій бік яких сама усвідомлює дуже добре і від яких відмовиться прилюдно. Ці погані приховані бажання переносяться, нажаль, дуже часто й на виховання дітей. Два бажання, часто протилежні, борються в душі кожного батька й кожної матері; вони хотіли б бачити в дітях своїх всі моральні досконалості, але в той же час бажають їм таких успіхів у житті, що з них деякі не завжди відповідають моральним досконалостям. До цього прилучаються ще батьківське властолюбство, пиха, особливого роду хвастощі своїми дітьми та численніші дріб'язкові й бруденькі бажання, які починає задовольняти послужлива педагогіка, що не має потреби в громадській думці, але дуже потребує плати за учнів і, отже, кишень батьків. Таким чином, на зло своєму устроєві, французька педагогіка стає народною, відбиваючи в собі слабкі сторони народності, які б не наслідились виявитися в громадській думці про виховання, — якби вона була у Франції.

Громадська думка про виховання виробилась в Англії, звичайно, не педагогічною літературою, а самостійною і сильною тисячолітньою історією педагогічних закладів, що з них деякі почали своє існування до норманського завою-

¹ Ми й бачимо цех рух в Англії, і хоч він відбувається повільно й обережно, та проте не можна його не помітити. Оксфордський університет, зберігаючи ціле тисячоліття найголовніші принципи свої, все-таки йде вперед. Тепер у ньому теж готуються зміни.

вання. Історії створити не можна: вона твориться сама собою; але неважко бачити, що самостійна й діяльна педагогічна література може багато в чому замінити історію і стати живим органом громадської думки про виховання. Того, що зроблено в Англії багатовіковою самостійною історією старих англійських університетів і старих шкіл, поєднаних з університетами в одну історичну корпорацію, того було досягнуто в Північній Америці умисним, з боку урядів штатів, і швидким розвитком педагогічної літератури, величезним поширенням у суспільстві педагогічних відомостей різного роду, збиранням та опублікуванням найдрібніших фактів, що стосуються громадського виховання. Все це поведло до того, що швидко, майже раптово встановилася правильна громадська думка про виховання і викликаний був у суспільстві живий інтерес до цієї справи. Слідом за тим почалось і швидке поширення громадського виховання та поліпшення його у всіх частинах. Виховання впливає зокрема на людину і взагалі на суспільство переважно через переконання; а органом життя також переконання є педагогічна література.

Ушинський К.Д. *Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Рад. шк., 1983. — С. 9—26.*

Про народність у громадському вихованні

Вступ

Нещодавно в наших журналах заперечувалось питання про народність у науці. Виникнення такого питання можна пояснити тільки тим, що саме слово *наука* вжите в ньому не в справжньому своєму значенні. Коли ж під ім'ям науки розуміти зібрання результатів, здобутих людиною в пізнанні законів природи, розуму та історії, то ясно само собою, що про народність тут не може бути й мови. Наука тому й наука, що приймає в свою сферу тільки ті висновки, які справедливі за законами загального людського мислення. Положення її повинні бути загальні й незмінні, як загальні й незмінні самі закони природи, розуму та історії: все особливе, часткове, не виправдане розумом, загальним для всіх людей, не має в ній місця. Наука, що відкриває закони світу, є, як і самий світ та розум, що пізнає його, загальним здобутком людства. Якщо ми й помічаємо відтінок народності в науці, то він, проглядаючи в обробці її, не може стосуватися її результатів. Якщо, наприклад, у філософах Англії і моралістах Шотландії відбивається народний характер, якщо в історикові можна майже завжди пізнати француза, англійця або німця, то це тільки тому, що кожен з них розробляє одну сторону предмета, до якої схильний його національний характер. Однак результати, здобуті такими вченими, вірні для кожної людини щодо тієї сторони предмета, якою вони займалися; інакше ці результати не ввійдуть у науку. Такий народний потяг до тієї чи іншої науки або до тієї чи іншої сторони предмета виробляється в народі сам собою, внаслідок природних або історичних причин, і якби хто-небудь, бажаючи, що б то не стало, бути народним, створив для себе особливу точку зору, той добровільно, ще й не відкривши істини, позбавив би себе свободи, необхідної для її відкриття, — надів би на себе кольорові окуляри для того, щоб узнати колір предмета.

Кожний освічений народ тільки тоді має значення в науці, коли збагачує її істинами, які лишаються такими для всіх народів. І навпаки, яку користь науці

міг би дати народ, що створив свою особливу народну науку, незрозумілу для інших народів? Чи могла б, нарешті, посуватися наука вперед, коли б кожен народ створював для себе особливу науку, не засвоюючи результатів, добутих його попередниками й сучасниками? Як незрозумілі вирази: французька математика, англійський закон тяжіння, німецький закон хімічної спорідненості, — так само не має змісту й вираз: російська наука, якщо під цим виразом не розуміти тієї частини науки, предметом якої є Росія, її природа або її історія. Процес створення науки відбувається в тій вищій сфері людських здібностей, яка вже вільна і від впливу тіла, і від впливу характеру, що ґрунтується завжди на тілесних особливостях.

Однак те, що застосовується до науки, не може бути застосоване до виховання. Виховання не має на меті розвивати науку, і для нього наука не мета, а один із засобів, якими воно розвиває в людині свій власний ідеал. Виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними й поодинокими особливостями, — її тіло, душу й розум, — і передусім звертається до характеру людини; а характер і є саме тим ґрунтом, в якому корениться народність. Ґрунт цей, різноманітний до безкінечності, передусім, однак, розпадається на великі групи, що зветься народностями. Чи можна і чи треба розробляти ці різні ґрунти одними й тими самими знаряддями, сіяти й вирощувати на них одні й ті самі рослини — чи для кожного ґрунту педагогіка повинна відкрити окремі знаряддя й окремі, цьому ґрунтови властиві, рослини? Ось питання, яке ми тут ставимо перед собою.

Розділ VII

Характер. Його елементи. Спадковість темпераментів. Вплив життя й виховання на характер. Елемент народності в характері людини

Щоб відшукати рису національності в характері людини, оцінити її силу, визначити її значення для виховання, ми дозволимо собі висловити кілька зауважень взагалі про характер і про те, як він формується в людини.

Характер кожної людини складається завжди з двох елементів: природного, що корениться в тілесному організмі людини, і духовного, що формується в житті, під впливом виховання і обставин. Обидва ці елементи не залишаються між собою ізольованими (це було б безхарактерністю), але взаємно діють один на одного, і з цієї взаємної дії природжених нахилів і набуваних у житті переконань і звичок виникає характер. Саме переконання стає тільки тоді елементом характеру, коли переходить у звичку. Звичка саме і є тим процесом, завдяки якому переконання стає нахилом і думка переходить у діло.

Природа, ідучи слідом за своїми незмінними і незбагненними ще законами, повторює в дітях тілесний організм батька та матері в найрізноманітніших комбінаціях. І хоч наука розрізнила тільки три або чотири темпераменти, але це не більш, як типи, які ніколи не зустрічаються у своєму чистому вигляді, а в безлічі найрізноманітніших змішувань. Як немає двох листків на дереві, цілком схожих один на одного, так немає двох людей, природні темпераменти яких були б зовсім схожі.

Ніхто, звичайно, не стане заперечувати, що особливість темпераменту кожної людини впливає на формування її характеру. Вплив цей виявляється у так званих природних нахилах, які роблять одні дії для людини легкими і приємними, інші — важкими і неприємними. Хто з нас не відчув на собі або не помічав на

інших впливу природних нахилів? Які легкі для нас ті дії, в яких наші бажання і наші природні прагнення сходяться! Такі дії відзначаються незвичайною силою, наполегливістю. В них тіло допомагає душі, часто веде її за собою, розуміє її на першому слові і завжди відповідає їй охоче й швидко. Та коли ми йдемо проти наших природних нахилів, яким лінивим, неповоротким і впертим стає наш організм! Тільки тривала звичка може примусити його коритися нашим вимогам з тією ж швидкістю, з якою, внаслідок тієї ж звички, пальці музиканта коряться нотам, розкритим перед його очима. У цій боротьбі переконань, що їх дає життя, з нашими природженими або, що те ж саме, тілесними нахилами, в якій перемога лишається то на тому, то на другому боці, формується наш характер.

Проте якщо тілесна сторона характеру має вплив на визначення духовної його сторони, то й духовна теж може змінити тілесну. Переконання, переходячи в постійне правило для дій і, нарешті, стаючи звичкою, неодмінно робить зміну в нашому тілесному організмі.

Ми не говоримо тут про ті грубі зміни, які впадають в око з першого погляду і особливо помітні у ремісників. Ці зміни поверхові, рідко відбиваються в характері й ніколи не переходять в організм нових поколінь. Для нас важливі тут ті ледве помітні рисочки фізіономії людини, скороминущі рухи її міміки, ледве чутні тони її голосу, якими так дорожить справжній фізіономіст і які всі разом надають духовного характеру зовнішності людини. Грубі пластичні риси обличчя нічого не означають у зовнішньому вияві характеру. Вся *ідея* його виявляється в масі тих відтінків, які поодиночі ледве помітні, але які всі разом справляють сильне і майже завжди правильне враження з першого погляду на людину. Якщо ми не завжди можемо усвідомити це враження, якщо ми часто пояснюємо його собі неправильно, то це ще не означає, що воно само по собі неправильно¹.

Не треба бути дуже спостережливим, щоб переконатися, що духовний розвиток відбивається на зовнішньому вигляді людини. Вдивіться в найпрекрасніше обличчя дикуна, у вияв його почуттів, у його міміку, рухи, ходу, вслухайтесь у його сміх, у тони його голосу, і ви побачите, що це нерозроблений, хоч, може, і багатий ґрунт, груба, хоч, може, і прекрасна кора, через яку не пробився ще дух: “Душа ще не виглянула в очі і не дивиться в них”, за висловом поета, не зовсім, проте, правильним. Дайте освіту цьому самому дикунові, і зовнішність його набере іншого характеру. Якщо ж освіта буде послідовно працювати над ним, його дітьми і внуками, то її вплив буде ще помітніший: зовнішність цілого племені розроблятиметься послідовно.

Та не тільки розумовий розвиток відбивається на зовнішньому вигляді людини, — моральна сторона його душі теж силкується виявитись у тілі. Хто не помічав, яка іноді страшна зміна відбувається в зовнішньому вигляді людини під впливом аморального життя? Багатьом, мабуть, доводилося на своєму віку бачити приклади, як постійна звичка принижуватись та підло поводитись перетворювала помалу найпрекрасніше обличчя в огидну вивіску душевної низькості. Всяка нова низькість, усякий хабар, наприклад, записувався на ньому новою рисою. Ніякий блиск благопристойності, ніяка м’якість манер, ніяка світськість не закриває цих рисочок: рано чи пізно вони проб’ються назовні, хоч і не кожен, можливо, прочитає те, що написано в них природою.

¹ Часто згодом, узнавши людину ближче, ми переконуємось у правильності першого враження, якщо тільки воно не було зовсім зіпсоване яким-небудь упередженням.

Спосіб мислення людини, спосіб її дій, звички, набуті нею в житті, її розумовий і моральний розвиток, — все, що визначається вихованням і життям у суспільстві, змінюючи духовну сторону характеру, відбивається на її тілесній стороні, і, таким чином, *ідея характеру накреслюється в зовнішньому вигляді*. Ось цю ідею схоплює талановитий живописець, що вміє знайти і передати на полотні типову рису характеру, відрізнити істотно від випадкового. Безглузде копіювання фізіономії, хоч нехай воно буде зроблене дагеротипом, ніколи в цьому відношенні не замінить живопису. Геній художника вміє висунути на передній план якраз ту рису фізіономії, яка становить типову особливість обличчя. Хороший портрет не тільки передає характер людини, а й часто пояснює зміст цього характеру для незвичного ока, яке плутається в численних випадкових і штучних рисах оригіналу.

Важче переконатись у тому, що ці риси зовнішності, які набуваються людиною в житті, переходять спадково до її дітей при народженні. Повторення їх у дітях — факт безперечний; але цей факт можна пояснити силою вражень, які дістає душа дитини в сім'ї і які потім уже відбиваються в її зовнішності. Однак, визнаючи всю силу перших вражень, ми все ж визнаємо можливість передачі таких характеристичних рис і безпосередньо через народження.

Кому здається, що таке переконання позбавлене підстав, тому ми вкажемо на інший факт, надто відомий і надто очевидний для того, щоб у ньому можна було сумніватися.

Хто не знає, які інколи дивні знаки з'являються на тілі дитини під впливом глибокого душевного зворушення, якого зазнала мати під час вагітності? Цього могло б не статися, коли б душевне зворушення не спричиняло тимчасової зміни в організмі матері, досить сильної для того, щоб вона могла відбитися на організмі дитини. Ця передача буває іноді така точна, що у формі родимки відбивається форма враження, сприйнятого матір'ю. А якщо хвилине враження справляє такий вплив на організм, то чому ж, наприклад, постійна перемога людини над своїми поганими нахилами або постійна торгівля її своєю власною совістю не може створити в її організмі менш помітних, та зате більш сталих і глибоких змін? Чому, нарешті, ці зміни не будуть передаватись дітям, які успадковують взагалі організм свої батьків?

Цікаве й те явище, що незначні й характеристичні риси зовнішності батьків — посмішка, погляд, сміх, міміка, рух, тон голосу, хода, взагалі всі риси, які так багато залежать від виховання, напряду думок і дій, частіше передаються дітям, ніж грубі особливості обличчя й тіла, які впадають в око перші, але будучи випадковими, не відбивають характеру людини. Грубі тілесні ушкодження теж ніколи не повторюються в організмі дітей; проте ми не можемо не визнати спадковості багатьох хвороб, причини яких приховані глибоко від очей людини: божевілля, каталепсії, нахилу до пияцтва та ін. Часто в дитини, у якої колір волосся, очей, обличчя зовсім інші, ніж у батьків, ми знаходимо разючу схожість з батьком чи матір'ю, а іноді з тим і тим разом, і до того так, що одна й та ж людина, замолоду схожа більше на матір, у зрілому віці схожа на батька і на старість знову схожа на того, на кого була схожа дитиною. Життя своїм впливом неначе викликає назовні то ті, то інші риси безмірно глибокого створення природи і поступово розкриває його багатий зміст.

Природа в цьому разі є геніальним портретистом і, відкидаючи випадковості, охоплює дрібну, але типову рису тому саме, що корінь цієї риси лежить глибше

в організми людини. Вона тільки ніколи не кидає свого пензля, і портрет її живе й розвивається, як саме життя. На схилі віку вже мільйони рис вкривають цей образ, на початку ледве накреслений, і тільки смерть спиняє руку великого художника¹.

Тут не місце, звичайно, вдаватися до більш докладних фізіологічних спостережень; але ми не виправдуємося перед читачем, що, говорячи про педагогіку, забрались у фізіологію. Фізіологія і психологія або, мабуть, антропологія, ідуть рука в руку і обидві становлять або, принаймні, повинні становити основу мистецтва виховання, яке, за висловом Песталоцці, бере людину всю, її тіло і її душу.

Отже, організм батьків з усіма його характеристичними природженими особливостями і з усіма змінами, внесеними в нього духовним життям людини, у найрізноманітніших комбінаціях передається дітям і становить для них увесь обсяг природжених нахилів. Життя дитини в сім'ї, де душа її, розкриваючись, дістає перші й найсильніші враження, тільки розвиває далі природжені задатки характеру. Хто не знає, як сильно діють на характер дитини приклад і вплив батьків, тим більше, що цей приклад і вплив знаходять уже підготовлений для себе ґрунт?

Проте свідомість прояснюється, воля показується, релігія і виховання приходять на допомогу, і нова боротьба розумного життя з темною безоднею природи починається; вона точиться на тому ж полі, тільки освіженому довгою зимою: приходить нова весна, і сіється знову зерно добра та істини. Ґрунт може виявитись кращим, може виявитись і гіршим за перший, засіяний плевелами минулого року; але все залежить від праці й літа.

Природа своїми таємничими буквами записує в тілі людини всю історію її безсмертної душі, і цей дивний літопис природи передається з покоління в покоління, від батьків до дітей, внукам і правнукам, урізноманітнюючись, розвиваючись, змінюючись без кінця під впливом життя людини в історії².

Цим послідовним впливом життя на тілесний організм цілих поколінь пояснюється те явище, що в племенах напівдиких, де життя таке нерозвинене і умови його такі одноманітні для всіх, усі фізіономії схожі одна на одну і що в народів освічених, де умови виховання і життя різні майже для кожного, типи людських фізіономій безмежно різноманітні. Цього ніколи не могло б статися, коли б передавався лише природний організм батьків без тих рис, які проводяться у ньому життям.

Та хоч які різноманітні людські типи в освічених народів, внаслідок безмірної різноманітності типів родових, сімейних і особистих, *природа завжди встигає*

¹ Цікаво також, що дитина схожа іноді на діда або дядька, хоч риси її зовсім не були помітні у батька або матері; так природа іноді в дитини виводить назовні риси, приховані від батька в організмі її батьків. Все це такі факти, про які слід подумати і на які до цього часу дуже мало звертали уваги фізіологи і психологи.

² Стародавні народи частіше за нас пригадували цю істину. Спадковість характерів відіграє в їх історії важливу роль. Але слід зауважити й те, що в стародавні часи природжені нахильності більше, ніж тепер, впливали на характер і долю людини. Нині християнська релігія і наука дають таку опору душі в її боротьбі з тілом, якої вона раніше не мала. Через це племенні, родові і сімейні типи фізіономій стали слабші. На можливості такої передачі засновані були касти Єгипту та Індії, покоління Персії, роди Греції; на цьому ж ґрунтується поняття китайців про відповідальність батьків за дітей і дітей за батьків.

в незліченних характеристичних рисах у зовнішності людини висунути на перший план рису народності. Ця риса здебільшого буває така виразна, що невеликої навички досить, щоб угадати з першого погляду француза, англійця, італійця, німця чи росіянина, хоч у всіх цих народів панує нескінченна різноманітність фізіономій.

Риса національності не тільки помітна сама по собі, але приміщується до всіх інших характеристичних рис людини і надає кожній з них свого особливо-го відтінку. Зовнішність у даному разі може бути кращим доказом, що і в душі людини риса національності корениться глибше за всі інші. Справді, чи не приміщується національність майже до всіх наших вчинків; а яка багата на життя і внутрішній зміст ця риса нашої природи! Вона витримує натиск століть і не вичерпується мільйонами окремих особин. Типові риси характеру численних племен, які утворили держави сучасної Європи, прожили століття і досі ще історія продовжує черпати з цього багатого джерела. Погляньте, наприклад, як кров одражлілого Риму досі ще бореться з німецьким елементом у характері італійців; як стародавній англосаксонський характер відбився у трьох частинах світу; яким вірним лишається собі іспанець на новому американському ґрунті; як єврей, серед найрізноманітніших народностей, шістнадцять століть зберігає свій різкий національний тип.

Розділ VIII

Виховання і характер. Яку роль відіграє народність у вихованні?

А тепер поставимо виховання віч-на-віч з дуже складним організмом природженого характеру, виплеканого рідним повітрям сімейної сфери.

Тут постає питання, теж ще не зовсім розв'язане: чи повинне виховання, вивчивши доручений йому характер, взяти його природні особливості в основу своїх дій, чи воно може, не звертаючи уваги на природні задатки, створювати на свій власний зразок *другу природу* для людини?

Виконання першого завдання дуже важке, а для громадського виховання, про яке ми говоримо тут, і зовсім неможливе. Воно вимагає глибокого вивчення характеру кожного вихованця і такого вміння користуватися природними нахилами, якого ніхто, звичайно, не стане вимагати від вихователя в громадському закладі. Кращий вихователь, що присвятив себе всього своїй справі (а чи багато таких?), помітить лише деякі, більш визначені риси і рідко добереться до їх кореня. Звичайно ж практика утворює в голові вихователя кілька рубрик, під які він буде потім підводити всі дитячі характери, які зустрічатиме: “Цей хлопчик тупий, — каже він, — цей міг’би вчитись, та лінивий, цей здібний, та неуважний, цей пустотливий, цей самолюбивий, цей боїться тільки покарання, цей злий, цей плаксивий” і т. д. Але кожна з цих рис, тупість, лінощі, злість та інше, може в двох різних натурах мати зовсім різне коріння і вимагати від вихователя зовсім різних заходів. Duo cum faciunt idem, non est idem, говорить латинська приказка, і один й той же захід може зовсім по-різному впливати на дві, здається, схожі натури¹. Корінь цієї відмінності лежить так глибоко, що

¹ Grundsdtze der Schuldiseiplin, vo Zerrenner. Magdeburg, 1826. Радимо цю стару, але прекрасну книжку кожному вихователеві і викладачеві, хто хоче серйозно ознайомитись зі своїми обов’язками. Таких книг небагато має німецька педагогічна література. Сірий вигляд її нехай не лякає читача!

для відкриття його потрібні цілі місяці найгострішої і постійної спостережливості та терпіння. Легко сказати вихователеві: вивчайте характер ваших вихованців, користуйтеся їхніми добрими нахилами, спрямовуйте до добра ті з них, які, залежно від обставин, можуть стати добрими й поганими, і викорінюйте, нарешті, ті, з якими нема чого більше робити; але нелегко знайти такого вихователя, який міг би виконати ці вимоги у великому громадському закладі. Таку вимогу можна висловлювати тільки на урочистих актах, разом з іншими фразами, які не мають ніякого практичного значення; але на ділі виконання її в громадських закладах виявляється неможливим. Усі ми дуже добре знаємо, що не всякий вихователь — Песталоцці і що певна маса вихователів потрібна для нових поколінь, які припливають щороку.

Набагато легше триматись одного прийнятого ідеалу виховання і, не звертаючи особливої уваги на незначні відмінності характерів, намагатись внести в них цей ідеал: перетворити його в другу природу людини, викорінюючи все, що з ним незгідне.

Проте якщо виконання другого завдання не вимагає такої величезної спостережливості, яка потрібна для виконання першого, зате воно ставить непереборні перешкоди з іншого боку. Для того, щоб виховання могло створити для людини другу природу, потрібно, щоб ідеї цього виховання переходили в переконання вихованців, переконання в звички, а звички в нахили. Коли переконання так укоренилось у людині, що вона кориться йому раніше ніж подумає, що повинна коритися, тоді тільки воно стає елементом її природи. Але хто з нас не зазнав на собі, як повільно і з якими труднощами здійснюється такий процес? Чи багато з нас може похвалитися такою силою переконань? Здебільшого переконання, які прийняли ми в житті і які суперечать нашим природженим нахилам, живуть у нас до самої смерті як щось чуже і примусове, готуючись покинути нас при першому спалаху пристрасті.

Характери, перетворені на краще вихованням і життям, мають за собою велике достоїнство відкриття нового джерела добра; але довго у водах цього джерела відчуватиметься гіркота їх неволі, і тільки, може, дітям і внукам доведеться черпати з нього несвідомо живлячу вологу. Такий характер, створений вихованням і життям, ніколи не може мати тієї міцності й сили, якими відзначається природжений характер. Крім того, виховання, якому залишилося тільки розвивати благородну і добру натуру, робить свою справу легко, швидко і створює майже без зусилля прекрасний, цільний і разом з тим сильний характер.

Сила характеру, незалежно від його змісту, — скарб, який нічим не замінюється. Вона черпається тільки з природних джерел душі, і виховання повинно над усе берегти цю силу як основу всякої людської гідності. Але всяка сила сліпа. Вона однаково готова руйнувати і творити, залежно від напрямку, який їй дано. Все вирішується нахилами людини і тими переконаннями, які набули в ній сили нахилів.

Виховання повинно просвітити свідомість людини, щоб перед очима лежав ясний шлях добра. Та цього мало. Кожний з нас бачить прямий шлях, але чи багато нас може похвалитись, що ніколи не ухилився від нього? Перемагати свої природні потяги кожному хвилину — справа майже неможлива, якщо серед цих потягів ми не знаходимо собі помічника, який би полегшував нам перемогу над нашими поганими нахилами і, водночас, нагороджував би нас за цю перемогу. На

честь людській природі слід сказати, що немає такого серця, в якому не було б безкорисливо добрих поривань; але ці поривання такі різноманітні й часом так глибоко приховані, що не завжди легко відшукати їх. Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми звемо народністю. Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню надійний ключ до серця людини й могутню опору для боротьби з її поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами. Звертаючись до народності, виховання завжди знайде відповідь і допомогу в живому й сильному почутті людини, яке впливає багато сильніше за переконання, сприйняте тільки розумом, або за звичку, вкорінену страхом покарань.

Ось основа того переконання, яке ми висловили вище, що виховання, коли воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним.

Почуття народності таке сильне у кожного, що в час загальної загибелі усього святого і благородного воно гине останнім. Хабарник, що підточує, як черв'як, сили своєї батьківщини, співчуває її славі та її горю. У лиходія, в якого погасли всі благородні людські почуття, можна ще дошукатись іскри любові до батьківщини: поля батьківщини, її мова, її перекази і життя ніколи не втрачають незбагненої влади над серцем людини. Є приклад ненависті до батьківщини; але скільки любові буває іноді в цій ненависті!

Подивіться на людей, що оселились на чужині, і ви цілком переконаєтесь, яка живуча народність у тілі людини. Покоління змінюють одне одного, і десять з них не може ще увійти в живий організм народу, а лишається в ньому мертвою вставкою. Можна забути ім'я своєї батьківщини і носити в собі її характер, поки невпинні припливи нової крові, нарешті, не зглядять його. Так глибоко й сильно вкоренив творець елемент народності в людини.

Чи дивно після цього, що виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактивних ідеях або запозичених в іншого народу.

Проте, крім того, тільки народне виховання є живим органом в історичному процесі народного розвитку.

Що б не говорили утопісти, але народність є досі єдиним джерелом життя народу в історії. Через особливість своєї ідеї, що вноситься в історію, народ є в ній історичною особистістю. До цього часу весь розвиток людства ґрунтується на цьому поділі праці, і життя історичне підлягає з цього погляду загальним законам організму. Кожному народові судилося відігравати в історії свою особливу роль, і якщо він забув цю роль, то повинен зійти зі сцени: він більше не потрібний. Історія не терпить повторень. Народ без народності — тіло без душі, якому лишається тільки піддатися законові розкладу і зникнути в інших тілах, що зберегли свою самобутність. Особливість ідеї є принцип життя. А наука, ідеї якої спільні для всіх, — не життя, а саме тільки усвідомлення законів життя, і народ тільки тоді цілком переходить у відання науки, коли перестає жити. Ідея його життя, що робила його особливим народом, переходить у загальну спадщину людства; а тіло його, — плем'я, яке його складало, — стративши свою особливість, розкладається і асимілюється іншими тілами, які не висловили ще своєї останньої ідеї.

Та якщо народність є єдиним джерелом історичного життя держави, то цілком зрозуміло, що й окремі члени її можуть черпати сили для своєї громад-

ської діяльності тільки в цьому джерелі. Яким же чином громадське виховання, один з найважливіших процесів громадського життя, за допомогою якого нові покоління зв'язуються загальним духовним життям з поколіннями, які відживають, може відмовитися від народності? Невже, виховуючи в людині майбутнього члена суспільства, воно лишить без розвитку саме ту сторону її характеру, яка зв'язує її з суспільством?

Що таке вся історія народу, як не процес усвідомлення тієї ідеї, яка криється в його народності, і вияв її в історичних діяннях? Але ця свідомість здійснюється у поодиноких людських самосвідомостях і, утворюючись з атомів, стає непереборною історичною силою. Чим сильніша у людини народність, тим легше їй у самій собі розглянути її вимоги, і що належить великим історичним діячам і великим народним письменникам, які рухають вперед періодами народну самосвідомість, те можна застосувати й до кожного члена суспільства. Для того вже, щоб зрозуміти велику людину або співчувати народному письменникові, потрібно носити в самому собі зародок народності.

Громадське виховання, яке зміцнює і розвиває в людині народність, розвиваючи водночас її розум і її самосвідомість, могутньо сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі; воно вносить світло свідомості у тайники народного характеру і робить сильний і благодіючий вплив на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів... словом, на всю його історію.

Громадське виховання є для народу його сімейне виховання. У сім'ї природа підготовляє в організмі дітей можливість повторення і дальшого розвитку характеру батьків. Організм нових поколінь у народі носить у собі можливість збереження і дальшого розвитку історичного характеру народу. Вихованню доводиться часто боротися з сімейним характером людини; але його ставлення до характеру народного — зовсім інше. Усяка жива історична народність є найпрекраснішим створінням божим на землі, і вихованню лишається тільки черпати з цього багатого й чистого джерела.

Але хіба народність не потребує виправлення? Хіба немає народних вад, як і народних достоїнств? Невже виховання повинно вкорінити упертість у англійця, пиху у француза і т. д.?

Насамперед зазначимо, що судити про достоїнства і вади народу на підставі наших особистих понять про якість людини, втискуючи ідею народності у вузькі рамки нашого ідеалу, ніхто не має права. Як би високо не була розвинена окрема людина, вона завжди стоятиме нижче народу. Історія перекоонує нас на кожному кроці, що поняття наші про достоїнства і вади не можна застосувати до цілих народностей, і часто те, що здається нам вадою у народі, є зворотною і необхідною стороною його достоїнств, умовою його діяльності в історії.

Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає нам *християнство*. Усе, чим людина як людина може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки, раніше всього і в основу всього, *вкоренити вічні істини християнства*. Воно дає життя і вказує вищу мету всякому вихованню, воно ж і повинно служити для виховання кожного християнського народу джерелом усякого світла і всякої істини. Це негасимий світоч, що йде вічно, як вогняний стовп у пустині, попереду людини і народів; за ним повинен прямувати розвиток усякої народності і всяке справжнє виховання, що йде разом з народністю.

Але вибравши метою нашої статті тільки народність виховання, ми не говоримо тут про інші його основи, тим більше, що нема потреби доводити, що всяке європейське громадське виховання, якщо захоче бути народним, то насамперед повинно бути християнським, бо християнство, безперечно, є одним з найголовніших елементів освіти у нових народів.

До цих двох основ громадського виховання у кожного європейського народу приєднується ще *третя*, про яку теж ми не будемо говорити, бо й вона не входить у завдання нашої статті. Ця третя основа є *наука*. Розвиток свідомості, без сумніву, одна з найголовніших цілей виховання, й істини науки є знаряддям для цього розвитку.

Ми не говоримо також і про технічну частину виховання, яке повинно не тільки дати знання людині, а й уміння застосувати ці знання до справи; але не говоримо тому, що це не було метою нашої статті, яка присвячена самій тільки народності.

Але що ж таке народність у вихованні?

На це питання ми вже відповідали фактами, показавши на початку нашої статті національні особливості громадського виховання у найголовніших народів Європи. Народна ідея виховання усвідомлюється тим швидше й повніше, чим більше сімейною справою народу є громадське виховання, чим більше займається ним література і громадська думка, чим частіше питання його стають доступними для всіх громадськими питаннями, близькими для кожного як питання сімейні.

Педагогічна література, педагогічні товариства, часті перевірки наслідків виховання, подорожі з педагогічними цілями, живий зв'язок між практиками-педагогами, педагогічні журнали, а найбільше тепла участь самого суспільства у справі громадського виховання можуть прискорити виявлення і з'ясування тих вимог, виконанням яких досягається народність у громадському вихованні.

Зробимо тепер загальний висновок з нашої статті і перелічимо одне за одним ті положення, які ми хотіли довести:

1. Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії, і німецька педагогіка не більше як теорія німецького виховання.

2. У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим.

3. Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але точно в тому ж розумінні, в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принадим не був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка і добре обдуманна. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили.

4. Науку не треба плутати з вихованням. Вона загальна для всіх народів; але не для всіх народів і не для всіх людей становить мету і результат життя.

5. Громадське виховання само не розв'язує питань життя і не веде за собою історії, але йде слідом за нею. Не педагогіка і не педагоги, а сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання тільки йде цим шляхом і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти ним окремим особам і новим поколінням.

6. Громадське виховання тільки тоді буде справжнім, коли його питання стануть громадськими питаннями для всіх і сімейними питаннями для кожного. Система громадського виховання, що вийшла не з громадського переконання, як би хитро вона не була обдумана, виявиться безсилою і не буде діяти ні на особистий характер людини, ні на характер суспільства. Вона може готувати техніків; але ніколи не виховуватиме корисних і діяльних членів суспільства, і якщо вони з'являтимуться, то незалежно від виховання.

7. Пробудження громадської думки в справі виховання є єдино міцною основою всяких поліпшень у цій галузі: де нема громадської думки про виховання, там нема і громадського виховання, хоч може бути багато громадських навчальних закладів.

Наскільки ми довели кожне з цих положень, полишаємо на розсуд іншим; ми хотіли тільки поставити питання і будемо вважати себе щасливими, коли ці питання викличуть думки інших.

Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Рад. шк., 1983. — С. 43—104.

Праця в її психічному і виховному значенні

...Що фізична праця необхідна для розвитку і підтримання в тілі людини фізичних сил, здоров'я і фізичних здібностей, цього доводити немає потреби. Але необхідність розумової праці для розвитку сил і здорового, нормального стану людського тіла не всі усвідомлюють чітко. Багато хто, навпаки, вважає, що розумова праця шкідливо впливає на організм, а це зовсім несправедливо. Звичайно, надмірна розумова праця шкідлива; але й надмірна фізична праця також руйнує організм. Проте можна довести безліччю прикладів, що бездіяльність душевних здібностей і при фізичній праці шкідливо впливає на тіло людини. Це неодноразово помічалось на тих фабриках, де робітними є доповненнями машини і заняття їх не вимагає майже ніякого зусилля думки. Та це й не може бути інакше, тому що тілесний організм людини пристосований не тільки для тілесного, а й для розумового життя. Всяка ж розумова праця, навпаки, приводячи в дію нервову систему, впливає благотворно на обіг крові й на травлення. Люди, звиклі до трудового кабінетного життя, почувають збудження апетиту швидше після помірної розумової праці, ніж після прогулянки. Звичайно, розумова праця не може розвинути мускулів; але діяльність і особлива жвавість нервової системи заміняє цю нестачу. І якщо розумова діяльність не рятує цілком від необхідності руху, то значно зменшує цю необхідність. Людина без розумових занять значно сильніше відчуває шкідливість сидячого життя. Це особливо помітно на тих ремісниках, ремесло яких, не вимагаючи значних фізичних зусиль, вимагає сидячого життя і досить мало розумової діяльності. Дивлячись на бліді, воскові обличчя кравців, мимоволі бажаєш загального застосування швейної машини.

Сильний розвиток нервової системи розумовою працею дає надзвичайну живучість тілу людини. Між ученими особливо є багато людей, які доживають до глибокої старості, і люди, які звикли до розумової праці, виносять зміну клімату, погане повітря, нестачу їжі, нерухомість не гірше, а часто навіть краще тих, у кого дуже розвинені мускули, але кволо і мляво діють нерви. Причи-

ни цього слід шукати у тому важливому значенні, що його має нервова систем в житті інших систем людського організму і в участі, яку бере вона у всіх його функціях.

Звичайно, найкорисніше було б для здоров'я людини, коли б фізична і розумова праця поєднувалися в її діяльності, але цілковита рівновага між ними навряд чи потрібна. Людська природа така гнучка, що здатна до найрізноманітнішого способу життя. Найсильніша перевага праці розумової над фізичною і навпаки швидко переходить у звичку і не шкодить організмові людини; тільки цілковиті крайності в цьому відношенні є згубними. Крім того, при нинішньому стані суспільства важко уявити собі такий спосіб життя, в якому праця фізична і розумова урівноважувалися б: одна з них буде тільки відпочинком.

Але коли для тіла потрібна особиста праця, то для душі вона ще потрібніша.

Хто не зазнавав живлющого, освіжаючого впливу праці на почуття? Хто не зазнавав, як після тяжкої праці, що довго поглинала всі сили людини, і небо здається світлішим, і сонце яскравішим, і люди добрішими? Як нічні примари від свіжого ранішнього проміння, утікають від світлого і спокійного обличчя праці туга, нудьга, примхи, капризи — усі ці бичі людей-нероб і романтичних героїв, що звичайно страждають високими стражданнями людей, яким нічого робити. Читаючи який-небудь великосвітський роман, де бідна героїня, ефірна і зовсім бездіяльна істота, мучиться невимовною тугою, нам щоразу здається, що ця туга зникла б сама собою, коли б героїня змушена була попрацювати. Романісти особливо люблять такі бездіяльні істоти саме тому, що тут і виростає весь той бур'ян пристрастей, примх, капризів, невимовних страждань, в якому так вільно блукати туманній уяві, що не терпить світла дійсності.

Проте людина скоро забуває, що саме праці вона була зобов'язана хвилинами високих насолод, і неохоче залишає їх для нової праці. Вона нібито не знає незмінного психологічного закону, що насолоди, якщо вони не супроводяться працею, не тільки швидко втрачають свою ціну, але також швидко спустошують серце людини й відбирають у неї одне по одному всі її найкращі якості. Праця неприємна нам як узда, накинута на наше серце, що прагне до вічного, непорушного щастя; але без цієї узди серце, полишене на волю нестримних своїх прагнень, збивається з дороги і, якщо воно поривчасте й високе, швидко досягає бездонної прірви нічим не вситимої нудьги і похмурої апатії; якщо ж воно дрібне, то поринатиме день у день, тихо й непомітно в твань дрібних, не гідних людини турбот і тваринних інстинктів.

Цей незмінний закон праці може легко перевірити кожний на самому собі в тій потребі міняти насолоду, яка виникає дуже скоро після того, як праця покидає людину. Потреба цієї зміни доводить уже, що людина не здатна *тільки* зазнавати насолод. Та цей паліативний засіб — удержувати в серці насолоду — сам швидко втрачає свою силу. Чим більше людина міняє насолоди, тим короткочасніше кожна з них дає їй задоволення. Зміна нестримно стає дедалі швидшою і, нарешті, перетворюється в якийсь вихор, що швидко спустошує серце. Якщо ж людина з природи своєї здатна віддаватися якій-небудь *одній* насолоді, то ця насолода робить її рабом своїм і мало-помалу зводить на крайній ступінь людського приниження. Даремно людина намагається ввести якийсь порядок і міру в свої насолоди; незважаючи на цей порядок, вони швидко втрачають свою

ціну й настійно вимагають зміни, або одна з них вимагає посилення і, не зупиняючись на одному ступені, тягне за собою людину в безодню душевної і тілесної загибелі. Так, наприклад, діє звичка до вина, до опіуму, до розпусти, до публічного світського життя, карт, тощо. Людина нестримно захоплюється цим вихором, поки він не викине з серця її останньої людської ідеї й останнього людського почуття.

Цей психологічний закон, за яким насолоди повинні врівноважуватися працею, застосовний до насолод усякого роду, хоч би які вони були високі й благородні. Візьмімо, наприклад, насолоду мистецтва: повнота і постійність цієї благородної насолоди купується також працею. Тільки художник, який присвятив усе своє життя художницькій праці, може цілком, постійно і безпечно зазнавати насолоди від творів мистецтва. Проте, коли він кине працю, коли перестане вивчати закони художньої творчості, а почне тільки милуватися, то насолода швидко почне втрачати для нього свою силу і, зрештою, зовсім зникне. Перетворюючись на розвагу від нудьги, насолода мистецтвами швидко перестає бути насолодою, а швидко потім перестає бути і розвагою. Пристрасні збирачі картин і статуй починають, можливо, з насолоди, але кінчають найпустішою пихою, і коштовна картина, яка могла б стати невичерпним джерелом насолоди та вивчення для художника, стає часто шкідливою для душі багача, який її купив.

Поезія, музика, живопис, скульптура можуть бути або відпочинком після праці, або мають перебувати в живому зв'язку з працею людини; коли ж вони стають предметом бездіяльної примхи, тоді не тільки втрачають всю свою розвиваючу силу, а й діють негативно на моральну й розумову довершеність.

Та підемо ще далі, до найвищого ступеня людських насолод. Задоволення найблагородніших прагнень людського серця, подвиги великодушності, патріотизму, любові до людства здійснюються не для насолоди і дарують людині тільки миттєве щастя, яке блисне, наче іскра, і зникне. Якщо ж людина схоче взяти більшу данину з свого благородного подвигу, спинити цю чарівну іскру, то вона не тільки негайно почне тьмяніти, але, згаснувши, сповнить серце її смородом пихи й найвульгарнішим самозадоволенням. Якщо ж всупереч цьому людина все намагатиметься зупинити згасаючу насолоду, то вийде ще гірше, вона може спинитися на постійному спогляданні своїх уявних або навіть і справжніх чеснот і стане нестерпною, некорисною істотою й неминуче загине морально.

Однак візьмімо найбільш спокійну, найбільш тривалу з насолод, насолоду сімейним щастям, і ми також побачимо, що без праці й вона неможлива.

Ось дві молоді істоти, яким доля дала все, крім потреби працювати і можливості знати працю життя. Обое вони вродливі, багаті, молоді, добрі й розумні; обое пристрасно люблять одне одного і пристрасно бажають належати одне одному. Нарешті, бажання їх здійснюється. Вони *плавають* у блаженстві; але чи довго триває це плавання? На жаль, дуже недовго! Незабаром притуплюється почуття задоволеної пристрасності, і в проміжки насолоди непомітно починає закладатися нудьга.

Жінка створена богом помічницею чоловікові; але в чому ж вона допомагає йому, коли він і сам нічого не робить? Таким чином, головне призначення жінки не може бути виконане, а разом з тим мало-помалу зникає і саме значення шлюбу. Почуття любові притуплюється: хоч би як його термосило подруж-

жя, воно продовжує відгукуватися дедалі слабше й слабше і зрештою зовсім стихає, а серце не перестає вимагати щастя, насолод кожної хвилини і протягом усього довгого життя людини. Тоді обоє починають поглядати в різні сторони, шукати насолод поза домашнім життям, і вихор світу швидко заносить їх у різні сторони. З'являються діти, але дітей є кому доглянути і без матері: є для цього бонни, гувернантки й гувернери. А батькові що робити з дітьми? Попестити, коли прийдуть, прогнати, коли набриднуть — оце й усе. А серце тим часом не перестає вимагати життя і щастя кожної хвилини, довгі дні, місяці й роки! Подружжя, не знаходячи щастя одне в одному, шукають його десь на стороні: вона — на балах, у нарядах, у романах, що розпалюють шукання щастя, у кокетстві, у відшуканні нового почуття, нової любові; він — у клубах, вечірках, у картах, рисаках, у танцівницях; ще один крок, і святість шлюбу зруйновано, той рожевий вінок, якого вони так домагалися, розірваний, кинутий, затоптаний у бруд і забутий назавжди. Така доля всіх шлюбів з пристрасті у людей, яким нічого робити. Погляньте через п'ять-шість років на таке подружжя, ви навіть не подумаете, що сильне почуття любові колись з'єднувало їх; ні натяку на яке-небудь почуття! У простій селянській родині, де чоловік обирав собі в жінки тільки робітницю, а вона шукала в ньому годувальника й хазяїна, ви часто знайдете значно більше і почуття, і справжньої подружньої прив'язаності. Вони працюють разом: рівно, дружно, як двоє дишлових коней, підіймають вони тяжку борозну їх життєвого шляху, і всі сварки й розрахунки швидко зникають перед щодня виникаючою необхідністю спільної праці, їх з'єднує праця, і саме вона свято підтримує кволу іскру взаємного співчуття і проводить її безпечно через усі сварки і навіть пороки та злочини, які можуть бути зроблені подружжям одне проти одного, — проводить від вівтаря до домовини... і ми, якщо не хочемо бути сліпими, то переконаємося, що без праці, розумної, серйозної праці, сімейне щастя є не що інше, як романічна химера. Читаючи в якому-небудь романі як, нічого не роблячи, дві істоти згоряють взаємною пристрастю і як потім ця пристрасть увінчується шлюбом, так і хочеться спитати: що ж було потім? Жарт Теккерея, в якому він домальовує картину Вальтера Скотта й знайомить нас з сімейним життям Айвенго та Ровенни, навіяний письменникові глибоким знанням серця і гострою спостережливістю того, що на кожному кроці зустрічається в житті.

Та цього замало, якщо чоловік працює, щоб здобути засоби до життя, а жінка тільки користується плодами його праці, не поділяючи самої праці, то й тоді сімейне щастя неможливе. Жінка, як кумир, що вічно відпочиває від лінощів на ліжку з троянд, найбезглуздіший витвір розбещеної уяви французьких романістів. Таке поняття про жінку, дуже поширене в модному світі, образливе і для жінки, і для чоловіка.

Отже, розглядаючи всі приємні відчуття, яких тільки дано зазнавати людині на землі, ми бачимо багато насолод і ніде не знаходимо щастя, тому що щастям людина уперто називає ідеал нічим не порушного й безмежного блаженства, яке б не принижувало, а підносило її людську гідність. Такого щастя немає на землі. Насолоди, хоч би як багато їх було зібрано в одне життя, ще не щастя. Це тільки мішурний пил з крил тієї невловимої примари, за якою уперто ганяються люди. Замість щастя, втраченого за гріх, дано людині працю, і поза працею нема для нещастя. Праця — це єдино доступна людині на землі і єдино гідне її щастя.

... Чи не проповідь це на азбучну істину, що *неробство — матір усіх пороків?* Але хіба ця азбучна істина, яку вперше висловив який-небудь грецький мудрець, що глибоко вдумався в життя людини, не перетворилася для нас на пусту, незрозумілу фразу? З чого ж видно, що ця азбучна істина, яка набридла нам у прописах, усвідомлена нами як глибока і вічна, до кожного з нас пристосована істина? Чи не показуємо ми в усіх наших бажаннях, що ця істина не дійшла до нашого серця, що ми не віримо тому, що вона істина?

Чи багато можна зустріти поміж нас таких людей, які не дивилися б на багатство, як на завидний привілей нічого не робити, а на працю, як на тяжку і навіть принизливу приналежність бідності? Хто не бажає забезпечити можливість неробства для себе або, принаймні, для дітей своїх? Сама освіта дітей чи не ставить більшість нижче їх незалежного стану? Хіба мало є таких людей, які дивляться на освіту тільки як на засіб здобувати гроші, і чи вбачають у ній люди багаті засіб знайти працю — не забавку, не прикрасу, а корисну працю?

Саме виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинне виховувати її *не для щастя*, а готувати до праці життя. Чим багатша людина, тим освіта її повинна бути вища, тому що тим важче для неї знайти працю, яка сама напрошується до бідняка, тягнучи за спиною щастя в жебрацькій торбинці. Виховання повинне розвинути в людині звичку і любов до праці; воно повинне дати їй можливість знайти для себе працю в житті. Але чи таке виховання в теперішні часи?

Чи багато знайдеться матерів, які б не дбали, щоб улаштувати легке життя для дочок своїх? Чи мало є таких, які ладні купити для своїх улюблених дочок право неробства, продавши їхню молодість, красу й гаряче серце чоловікові, про якого знають, що він не може викликати ніякої любові?

“Есть недуг, его же видех под солнцем, — каже Еклезіаст. — Богатство хранимо от стяжателя во зло ему”. Не треба багато спостережливості, щоб переконатися, що ця недуга існує і під сонцем ХІХ століття. Саме проти такої недуги, як у приватному вихованні, так і у вихованні цілого народу, слід боротися. Чим більші багатства чекають на людину, тим більше вона повинна приготуватися морально й розумово до того, щоб витримати своє багатство.

Погляньте на селянина у сірому лахмітті, який брудною рукою витирає піт із свого стомленого обличчя: давно вже носить він під дощем важку соху і з самого раннього ранку топче своїми постоломи змокле поле; він змок до кісток, гарячий піт на обличчі його змішується з холодними краплями осіннього дощу, руки його падають від втоми; він чорний, похмурий, лице його пооране зморшками, які швидше схожі на борозни, що їх він проводить тяжкою сохою в полі, ніж на легкі рисочки часу; він весь вимазаний гряззю і облитий потом. Але вдивіться в його обличчя, в його стомлені, задумливі очі, і ви знайдете в них вираз людської гідності, якого даремно шукали б на білому, гладкому, рум'яному, як кримське яблуко, і виблискуючому, як атлас, обличчі монопольщика в єнотовій шубі, що походжає навколо своєї крамниці. Знічев'я цей соковитий пан жартує із своїм таким же розбухлим сусідом: морда товстого kota, що визирає у вікно тієї ж крамниці, здається розумнішою!

Та хоч який бідний селянин, що тільки сохою здобуває собі насущний шматок хліба, хоч яка важка його праця і мізерна винагорода, але коли після довгого робочого дня він повертається додому, праця, як сонечко на заході трудового літнього дня, прибирає в пурпур і золото нужденні, грубі предмети, що зустрі-

чають його вдома. Не дуже складне й духовне життя селянина; а все ж воно є, і в ньому багато справді людської гідності: він любить сім'ю, у неділю радісно за-свічує свічку перед образом і, зустрічаючи старця, ламає навпіл свій окраєць хліба або витягає з-за халяви свій брудний гаманець, де лежать три мідні копійки, здобуті тяжкою працею.

Проте вам здається, що бідняк вартий кращої долі? Киньте ж йому жменю золота, яка б враз звільнила його від необхідності вільної праці, і полюбуйтеся перетворенням.

Бачите ви цього огрядного негідника? Його масне і бездумне обличчя, маленькі запливлі очі, сповнені хитрощів, зухвальства і разом з тим низької догідливості перед вашою високою особою, нагадають вам і вашого прикажчика, і шинкаря в червоній сорочці, і знайомого вам хазяїна нічлігу, і розбухлого купця-мільйонера, якого ви пам'ятаєте ще за прилавком у шинку, а, можливо, і декого з ваших друзів. Це той самий селянин: він похитрішав і в той же час подурнішав, став жадібний і жорстокий, грабує та обкрадає народ і від усієї душі зневажає свого колишнього побратима. Він невтомно збиває копійку, хоч уже багато срібних карбованців лежить в його залізом кований скрині, на якій він примостив собі перину і хропе, аж поки грець поб'є його. Він увесь віддався тому сорочому інстинкту, який медицина повинна була б захувати до невилікового роду божевілля: кожна нова копійка вищерблює у нього частину душі, і в серце його в'їлася безповоротно та ганебна хвороба, про яку так вдало сказав Ювенал: "*Crescit amor nummi quantum ipsa pecunia crescit*". Прощай людино! Лишився товстий мішок, набитий салом, який має властивість всмоктувати гроші.

Хто спостерігав життя простого народу, той знає, який неминучий такий закон перетворення і як швидко звирячість перемагає селянина, звільненого від необхідності особистої фізичної праці й незнайомого з працею розумовою. Могутня природа його тіла, викохана на російській печі й російському морозі, продовжує виробляти все нові й нові сили, які, не витрачаючись на працю, обертаються на сало, що затоплює його очі, і серце, і мозок.

Може бути й іншого роду перетворення, яке, на нашу думку, нічим не гірше першого: селянин, який раптово розбагатів, якщо його натура ширша і серце благородніше, може зовсім кинути працю і, як то кажуть, загуляти. Швидко зникає в нього тоді людська подоба: брезкла, посиніла фізіономія, губи червоні, як вогонь, і каламутні очі виразять в тілесних формах невиситиму тугу його душі. Ці два перетворення, які в таких різних формах виявляються в простому побуті, йдуть і вище — значно вище! Форми міняються, але зміст лишається той самий.

Якщо духовні сили, що викликають вільну діяльність людини на нову серйозну працю, більш духовну від попередньої, не зростають разом з матеріальними засобами для задоволення своїх потреб і примх, то не тільки моральна гідність людини, а й щастя її знижується в міру збільшення її багатства, чи то вона додаватиме капітали до капіталів, чи витрачатиме їх на насолоди, чи будуть цими насолодами просто сивуха або шампанське, орловський рисак або балетна знаменитість. Багатство зростає без шкоди для людини тільки тоді, коли разом з багатством зростають і духовні потреби людини, коли і матеріальна, і духовна сфера разом і дружно розширюються перед нею.

...Другий, не менш важливий для педагогіки наслідок, що впливає з психічного значення праці, полягає в тому правилі, що виховання не тільки повинно розвинути розум людини і дати їй певний обсяг відомостей, але повинно запалити в ній жагоду серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим. Потреба праці, як ми бачили вже, природжена людині, але вона навдивовижу легко здатна розгорятися або гаснути, залежно від обставин, і особливо відповідно до тих впливів, які оточують людину в дитинстві і юності.

Щоб людина щиро полюбила серйозну працю, насамперед треба прищепити їй серйозний погляд на життя. Важко уявити собі щось таке, що більше суперечило б справжній меті виховання, як той легкий жартівливий відтінок, якого надають навчанню і навіть взагалі вихованню деякі педагоги, бажаючи позолотити для дітей гірку пілюлю науки. Жартівливість і без того в останні роки заволоділа бесідами майже всіх верств так званого освіченого суспільства; і без того серйозна розмова у вітальнях і навіть у домашніх дружніх гуртках стала майже неможливою або, принаймні, чимсь дивним і непристойним. Люди освічені, або ті, що претендують на освіченість, намагаються про найсерйозніші речі говорити жартома, і предмет розмови має бути уже надто дріб'язковим — який-небудь новий фасон плаття або яка-небудь пригода під час гри в преферанс, щоб про неї дозволялося говорити в товаристві серйозно. Не тільки серйозна розмова, а навіть серйозний погляд на життя вважається непристойним, і людина, зустрічаючись з іншою людиною, насамперед намагається надіти на себе блазенську маску. Світські й напівсвітські молоді люди, які ще не залишили шкільної лави, ніби бояться серйозно говорити про те, чого їх навчають, і, підробляючись під тон людей дорослих, злегка третирують і своїх наставників, і предмети свого навчання, дозволяючи собі говорити серйозно тільки про цигарки або рукавички.

Ми не будемо дошукуватися, звідки виходить така вимога блазенства в суспільстві, чи від тривалої відсутності всяких серйозних інтересів в нашому громадському житті, чи від впливу французького виховання, що виробляє досі епифанеї нашого великого світу, або навіть частково і від загального, надто вже пересолоного гумористичного напрямку літератури, — скажемо тільки, що така всесильна мода блазенства не тільки не здатна підтримувати суспільні відносини, а й діє надзвичайно спустошливо, виганяючи з суспільства всякий розумний зміст.

Розумне виховання повинно боротися з таким гідним жалю напрямом суспільства і дати молодим людям цілком серйозний погляд на життя. Навчати граючись можна тільки найменших дітей до семирічного віку, далі наука повинна вже набувати серйозного, їй властивого тону. Ми не говоримо про педантизм, суворість; але навіть колишня педантична, відштовхуюча пихатість була менш шкідливою, ніж кучерява модна педагогіка, яка сміється сама над собою. Нині часто бояться злякати хлопця серйозною міною науки, але ще більше треба боятися, щоб він не навчився зневажати її і третирувати її злегка. Сміливість прийде з часом, але зерно презирства до науки, посіяне в дитячому серці, дає згубні плоди. Чи не зустрічаємо ми на кожному кроці молодих людей, які ще недавно почали вчитися, але вже навчилися зневажати навчання і, глумлячись над тими настановами, які воно подає, прислухаються тільки до настанов світу. Звідки ж це все береться? Того ще замало, щоб сам наставник дивився на свій

предмет і говорив про нього серйозно, щоб він починав свою роботу з цілковитим розумінням важливості її значення, треба ще, щоб начальники закладів, самі батьки і всі дорослі люди, які оточують дитину, дивилися з повагою на її дитячі зусилля пройти з допомогою наставника гігантський шлях, пройдений людством. Як отрути, як вогню, бійтеся, щоб хлопця не пройняла ідея, що він навчається тільки для того, щоб як-небудь обманути своїх екзаменаторів і дістати чин, що наука є тільки квиток для входу в громадське життя, який слід викинути або забути в кишені, коли швейцар пропустив уже вас до зали, де і той, хто пройшов без квитка, або з фальшивим чи чужим квитком, дивиться з однаковою самовпевненістю. Але скажіть відверто, читачу, чи не траплялося вам зустрічатися в житті з такими поглядами на навчання?

В навчальну і виховну пору віку навчання і виховання повинні становити головний інтерес життя людини, але для цього вихованець має бути оточений сприятливою сферою. Якщо ж усе, що оточує дитину або молоду людину, тягне її від навчання зовсім у протилежний бік, тоді марні будуть усі зусилля наставника прищепити їй повагу до навчання. Ось чому виховання так рідко вдається в тих багатих, великосвітських домах, де хлопець, вирвавшись з нудної класної кімнати, поспішає готуватися до дитячого балу або на домашній спектакль, де чекають на нього значно живіші інтереси, що передчасно заволоділи його юним серцем; або в кабінеті батечка, де точаться серйозні розмови про нового рисака і де граматика чи історія так само не на місці, як лапоть жебрака у багатій вітальні. Гідна жалю доля вчителя в такому домі: якщо і не глузують з нього явно, то, принаймні, не поважають, а діти швидко помічають цю неповагу, хоч вона приховується личиною ввічливого поведження, і швидко осягають, що навчання і вчителі вигадані власне для дітей, а для дорослих є щось краще. *Незрівнянно успішніше проходить виховання в тих простих домах, де батьки дивляться на нього, як на світло, якого вони, на жаль, позбавлені, але яке вони хочуть дати своїм дітям, та таких домів уже небагато: майже скрізь вбачають в освіті засіб для служби або щоб підшукати вигідного жениха — квиток для виходу на громадську сцену.*

Та виховання не тільки повинно прищепити вихованцеві повагу і любов до праці: воно повинно ще дати йому й звичку до праці, бо справжня серйозна праця завжди важка. Для цього є багато засобів; ми назвемо деякі з них.

Викладання кожного предмета повинно неодмінно вестися так, щоб на долю вихованця залишалось рівно стільки праці, скільки можуть подолати його молоді сили. Лікуючи хворого, лікар тільки допомагає природі; так само і наставник повинен тільки допомагати вихованцеві боротися з труднощами осягнення того чи іншого предмета: не вчити, а тільки допомагати вчитися. Метода такого допоміжного викладання, крім багатьох інших достоїнств, має ще головне те, що вона, привчаючи вихованця до розумової праці, привчає і долати важкість такої праці й переживати ту насолоду, яку вона дає. Розумова праця чи не найважча праця для людини. Мріяти легко і приємно, а мислити — важко. Не тільки в дітей, а й у дорослих ми найчастіше спостерігаємо лінощі думки. Хлопець ладен швидше попрацювати фізично увесь день або просидіти без думки над однією й тією ж сторінкою кілька годин і визубрити її механічно, ніж подумати серйозно кілька хвилин. Мало того, серйозна розумова праця стомлює незвиклу людину швидше, ніж найважча фізична праця. Це явище пояснюється фізіо-

логічними законами роботи нервового організму і відновлення його сил, що так дорого обходяться економії тіла. Проте, якщо не треба надривати сили людини в розумовій роботі, то не треба давати їм засинати, необхідно привчати їх до цієї роботи. Організм людини повинен привчатися до розумової праці поступово, обережно, але, діючи таким способом, можна привчити його легко й без усякої шкоди для здоров'я виконувати тривалу розумову працю. Разом з цією звичкою працювати розумово набувається і любов до такої праці, або, краще сказати, жадоба її. Людина, що звикла працювати розумово, нудьгує без такої праці, шукає її і, звичайно, знаходить на кожному кроці.

Сам відпочинок вихованця можна використати з великою користю в цьому відношенні. Відпочинок після розумової праці полягає не в тому, щоб нічого не робити, а в тому, щоб перемінити роботу: праця фізична не тільки приємний, а й корисний відпочинок після праці розумової. Користь такого відпочинку дуже правильно зрозуміли в багатьох закритих закладах Німеччини, де вихованці у вільний від навчання час з великою охотою займаються навмисне для того придуманими роботами: господарськими справами, прибиранням класних кімнат, обробітком саду або городу, столярним і токарним майстерством, опрацюванням книжок та ін. Вибір цих занять не повинен суперечити ніяким нешкідливим нахилам вихованця, і тоді саме заняття буде справжнім і корисним відпочинком. Звичайно, зважаючи на вік, треба приділити час і на ігри; але щоб гра була справжньою грою, для цього треба, щоб дитина ніколи не надуживала грою і звикла поступово без труднощів і примусу залишати її для роботи. Найбільш потрібно, щоб вихованцеві стало *неможливим* те лакейське марнування часу, коли людина залишається без роботи в руках, без думки в голові, тому що в ці саме хвилини псується голова, серце і моральність. А таке марнування часу дуже звичайне в багатьох закритих громадських закладах, так само як і в багатьох сім'ях, де діти і молоді люди, полишивши навчальні заняття, рішуче не знають, що з собою робити і помалу привчаються *марнувати* час. Ця звичка, набута ще в юності, знаходить потім собі багату поживу в товаристві, яке звичайно дружно і з усієї сили старається, як би *доконати* час: нібито його дано людині надто багато!

Але не тільки за дверима класу, часто і в самому класі вихованці вчать *марнувати* час. Учитель пояснює новий урок: учні, знаючи, що знайдуть цей урок у книзі, намагаються тільки дивитися на вчителя і не чувають жодного слова з того, що він говорить. Пояснюючи в двадцятий раз одно й те саме, учитель, природно, не може говорити з тим піднесенням, яке симпатично пробуджує увагу слухачів: а тим часом він не знає ніякого методу, який допоміг би йому випробувати і підтримувати цю увагу. Він піклується тільки про те, щоб більшість його учнів знала предмет, а як прийде до них це знання, для нього зовсім байдуже. На другий день учитель запитує урок одного, двох, трьох, а решта в цей час вважають себе вільними від будь-якої роботи. Так проводить інший щасливий хлопець більшу частину днів усього тижня і набуває гідкої звички весь час нічого не робити й нічого не думати. Надіятися на самий інтерес і цікавий виклад предмета можна тільки, і то не завжди, в університетах, але в середніх і нижчих навчальних закладах не можна покладатися, щоб учень сам захоплювався предметом, а треба знати метод, який допомагає вчителю підтримувати увагу *всіх* своїх слухачів постійно у збудженому стані. Не заперечуємо,

що це важко і для вчителя, і для учня, але краще скоротити час класів на половину. Ми постараємося згодом викласти деякі прийоми такої методи збудження уваги класу, а тут лише скажемо, що жоден наставник не повинен забувати, що його найголовніший обов'язок полягає в тому, щоб привчати вихованців до розумової праці і що цей обов'язок важливіший, ніж викладання самого предмета.

Отже, виховання повинно невсипуце піклуватися, щоб, з одного боку, відкрити вихованцеві можливість знайти собі корисну працю в світі, а з другого — надихнути йому невтомну жадобу праці. Чим забезпеченіше майбутнє становище вихованця, чим менше передбачається для нього насущних необхідностей, що змушують поневолі працювати, тим більше повинен розширюватися перед ним горизонт світу, в якому для кожного, хто розуміє призначення життя людини і навчився співчувати інтересам людства, знайдеться доволі почесної і корисної праці. Чим багатша людина, тим вищою, тим духовнішою, тим більш філософською повинна бути її освіта, щоб вона могла знайти собі гідну працю для серця. Бідняка праця й сама знайде: досить, якщо він буде готовий її виконати.

Можливість працювати і любов до праці — краща спадщина, яку може залишити своїм дітям бідний і багач.

Праця, звичайно, тягар, але тягар, без якого можливе поєднання людської гідності і щастя неможливе, — тягар, який повинна нести людина, яка хоче прийти до того непорушного спокою, до якого закликаються тільки *трудожці і обтяжені*.

Ушинський К.Д. *Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Рад. шк., 1983. — С. 104–121.*

Рідне слово

Людина довго вдихала в себе повітря, перш ніж дізналася про його існування, і довго знала про існування повітря, перш ніж відкрила його властивості, його склад та його значення у житті тіла. Люди довго користувалися скарбами рідного слова, перш ніж звернули увагу на складність та глибину його організму й оцінили його значення в своєму духовному житті. Та чи оцінили й тепер сповна? Якщо судити з ходячих громадських думок, з прийнятих у педагогічній практиці прийомів, з устрою навчальної частини в різних закладах, то не можна не визнати, що до такої оцінки ще дуже й дуже далеко.

Початок людського слова взагалі і навіть початок мови того чи іншого народу губиться так само в минулому, як і початок історії людства і початок усіх великих народностей; але як би там не було, в нас є, однак, тверде переконання, що *мова кожного народу створена самим народом*, а не ким-небудь іншим. Приймавши це твердження за аксіому, ми скоро, проте, стикаємося з питанням, яке мимоволі вражає наш розум: *невже все те, що відбулося в мові народу, криється в народі?* Знаходячи в мові багато глибокого філософського розуму, справді поетичного чуття, витонченого, напрочуд вірного смаку, сліди праці дуже зосередженої думки, безодню надзвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи, багато спостережливості, багато найсுவорішої логіки, багато високих духовних поривів та зачатки ідей, до яких з великими зусиллями добирається потім великий поет і глибокодумний філософ, ми майже відмовляє-

мося вірити, щоб усе це створила ця груба, сіра маса народу, видимо, така далека і від філософії, і від мистецтва, і від поезії, яка не виявляє нічого витонченого в своїх смаках, нічого високого й художнього в своїх прагненнях. Та у відповідь на сумнів, що виникає в нас, з цієї ж самої сірої, неосвіченої, грубої маси лине чудова народна пісня, з якої черпають своє натхнення і поет, і художник, і музикант; чути влучне, глибоке слово, в яке, з допомогою науки і дуже розвиненої мислі, вдумуються філолог і філософ й дивуються глибині та істині цього слова, що йде від найвіддаленіших, найдикіших часів нещастя. Це явище, більш ніж якесь інше, здатне напоумити нас у нашій особистій гордості своїм індивідуальним знанням, своєю освітою, своєю індивідуальною розвиненістю, більше, ніж будь-яке інше явище, здатне воно нагадати нам, що крім окремих свідомих осіб, окремих людських організмів, існують ще на землі величезні організми, до яких окрема людина відноситься так само, як червонокрівець до цілого організму тіла. Пишаючись своєю освітою, ми дивимося часто з висока на просту напівдику людину, взяту з нижчих й найширших верств народної маси; але якщо ми справді освічені, то повинні в той же час з благоговінням схилити голову перед самим народним історичним організмом, незбагненній творчості якого ми можемо тільки дивуватися, не будучи спроможні навіть наслідувати, і щасливі, якщо можемо хоч черпати життя й силу для наших власних творів з джерел духовного життя, що таємничо криються в надрах народних. Справді, мова, яку дарує нам народ, сама вже може показати нам, як безмежно нижче стоїть всяка особа, хоч би яка вона була освічена й розвинена, хоч би як вона була багато обдарована від природи, перед великим народним організмом.

Як, за якими законами, керуючись якими прагненнями, чиєю користуючись наукою, чи підслухуючи гомін струмка або подих вітру, творить народ свою мову? Чому мова німця звучить інакше, ніж мова слов'янина? Чому в цих мовах стільки рідного й стільки чужого? Де, в яких далеких епохах, в яких далеких країнах вони сходилися і як розійшлися? Що повело одну мову в один бік, а іншу в другий, так що рідні брати, зійшовшись потім, не впізнали один одного? Усі ці питання становлять нескінченне завдання філології та історії; але не треба ще бути великим філологом, а досить хоч трохи вдуматись у своє рідне слово, щоб переконатися, що мова народу є суцільний органічний його утвір, який виростає у всіх своїх народних особливостях з якогось одного, таємничого, десь у глибині народного духу захованого зерна.

Мова народу — крапий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози — весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, а й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — в спадщину потомкам. У скарбницю рідного слова складає одно покоління за другим плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування,

погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості, — одним словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова — найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живуці й майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, а є якраз саме цим життям. Коли зникає народна мова — народу нема більше! Ось чому, наприклад, наші західні брати, витерпівши всі можливі насильства від іноплеменників, коли це насильство, нарешті, торкнулося мови, зрозуміли, що йдеться тепер уже про життя чи смерть самого народу. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народі спадщину, створену незчисленими поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все — і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи: вимерла мова в устах народу — вимер і народ. Та якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу — цього найбільшого з усіх створінь божих на землі?

Отже, будучи найповнішим і найвірнішим літописом сього духовного, багатовікового життя народу, мова в той же час є найбільшим народним наставником, який навчав народ тоді, коли не було ще ні книг, ні шкіл, і продовжує навчати його до кінця народної історії. Засвоюючи рідну мову легко й без великих зусиль, кожне нове покоління засвоює в той же час плоди думки і почуття тисячі поколінь, що передували йому й давно вже зотліли в рідній землі або жили, можливо, не на берегах Рейну, Дніпра і де-небудь біля підніжжя Гімалаїв. Усе, що бачили, усе, чого зазнали, усе, що пережили та передумали ці незчисленні покоління предків, передається легко й без великих зусиль дитині, яка тільки-но відкриває очі на світ божий, і дитина, навчившись рідної мови, вступає вже в життя з безмежними силами. Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює її природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець, воно ознайомлює її з характером людей, що її оточують, з суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик: воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ.

Дитина, розвиток якої не був спотворений силою, здебільшого в п'ять чи шість років говорить уже дуже жваво й правильно своєю рідною мовою. Але подумайте, скільки треба знань, почуттів, думок, логіки й навіть філософії, щоб говорити так якою-небудь мовою, як говорить недурна дитина років шести чи семи своєю рідною? Ті дуже помиляються, хто думає, що в цьому засвоєнні дитиною рідної мови діє тільки пам'ять: ніякої пам'яті не вистачило б на те, щоб запам'ятати не тільки всі слова якої-небудь мови, а навіть усі можливі сполучення цих слів та всі їхні видозміни; ні, якби вивчали мову самою пам'яттю, то ніколи повністю не вивчили б жодної. Мова, створена народом, розвиває в духові дитини здібність, яка створює в людині слово і яка відрізняє людину від тварини: розвиває дух. Ви помічаєте, що дитина, бажаючи висловити свою думку, в одному разі вживає одного вислову, в другому — іншого, і ми-

моволі дивуєтеся почуттю, з яким вона підмітила надзвичайно тонку різницю між двома словами, очевидно, дуже схожими. Ви помічаєте також, що дитина, почувши нове для неї слово, починає здебільшого відмінювати його і сполучати з іншими словами цілком правильно; чи могло б це бути, якби дитина, засвоюючи рідну мову, не засвоювала частинки тієї творчої сили, яка дала народові змогу створити мову? Погляньте, з якими великими зусиллями набуває іноземець цього інстинкту чужої мови; та чи й набуває він коли-небудь цілком? Років двадцять проживе німець у Росії і не може набути навіть тих знань у мові, що їх має трирічна дитина!

Проте цей незвичайний педагог — рідна мова — не тільки навчає багато чого, а й навчає напрочуд легко, за якимсь недосяжно полегшеним методом. Ми хочемо передати дитині п'ять-шість невідомих їй назв, сім-вісім іншомовних слів, два-три нові поняття, кілька складних подій, і це коштує нам чимало праці та ще більше праці коштує дитині. Вона то вивчає, то знову забуває, і якщо подавані поняття хоч трохи абстрактні, мають у собі якісь логічні або граматичні тонкощі, то дитина зовсім не може їх засвоїти; тоді як на практиці, у рідній мові, вона легко і вільно користується тими самими тонкощами, що їх ми марно силкуємося їй пояснити. Ми заспокоюємо себе звичайно фразою, що дитина розмовляє рідною мовою так собі, *несвідомо*, але ця фраза зовсім нічого не пояснює. Якщо дитина вживає доречно той чи інший граматичний зворот, у розмові тонко розрізняє слова і граматичні форми — це означає, що вона усвідомлює їх різницю, хоч не в тій формі й не тим способом, як би нам хотілося. Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не самі тільки слова, їх сполучення та видозміни, а безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку й філософію мови, — і засвоює легко й швидко, за два-три роки, стільки, що й половини того не може засвоїти за двадцять років старанного й методичного навчання. Такий цей великий народний педагог — рідне слово!

Однак, скажуть нам, чому ж ми говоримо *рідне*? Хіба не можна так само легко практично навчити дитину іноземної мови і хіба це вивчення не може дати їй такої ж користі, яку дає вивчення рідної мови? ...Мова, якою починає говорити дитина, суперечить природженому національному її характеру, то ця мова ніколи не матиме такого сильного впливу на її духовний розвиток, який мала б рідна їй мова; ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить такого глибокого, здорового коріння, яке обіцяло б багатий, пишний розвиток.

Та цього мало. Мова народу, як ми бачили вище, будучи найповнішим відображенням батьківщини й духовного життя народу, є разом з тим для дитини кращим тлумачем природи й життя, що оточують її. А що станеться тоді, коли мова, замінивши для дитини рідне слово, витлумачує їй чужу природу й чуже життя, які її зовсім не оточують? Нічого більше, як тільки те, що дитина важче, тупіше, менш глибоко входить у розуміння природи й життя, або, інакше кажучи, розвивається повільніше й слабше. Природи Франції чи Англії, звичайно, ніколи не створити в Росії; проте якщо й удасться створити в своєму домі чужу сферу життя, то яка убога ця сфера, яка неглибока вона, як на кожному кроці проривається вона дірами, крізь які виглядає наша національність, для розуміння й виявлення якої в дитини нема рідного слова! Виписують з-за кордону няньок, дядьок, гувернерів, гувернанток і навіть слуг; батько та мати й мова не скажуть по-російському — словом, створюють у домі клаптик Франції

або Англії, або Німеччини, а іноді по клаптику з тієї, другої й третьої країни. Та які це жалюгідні клаптики, та яка це огидна мішанина уривків різних національностей! Про що говорять, чого навчають ці особи, відірвані від своїх народних інтересів? І цією жалюгідною штучною атмосферою гадають замінити безмежно глибоку й живлющу народну атмосферу! Батько й мати самі розмовляють не інакше, як по-французькому, по-німецькому або по-англійському, і розмовляють бездоганно правильно; але невже вони гадають, що вони знають ці мови так само, як знають їх француз, німець або англієць, які виросли в своїй вітчизні? Ні, якщо Пушкін міг вчитися російської мови в московських проскурниць, то і найзапеклішим нашим французам і німцям є чого повчитися у французького або німецького селянина. Ми знаємо тільки вершки мови, але не спускалися й не можемо спуститися до тих її джерел, з яких вона протягом тисячоліть черпає вічно юне життя й силу, і які не дають цьому народному басейнові, що відбиває в собі й природу вітчизни, і духовне, невмируще життя народу, ні вичерпатись, ні вкритися тванню. А вся обстановка життя, а релігія, ставлення до людей, почуття, поняття? Ні в якому разі не можемо ми переробити всю сферу нашого життя так, щоб крізь неї не проривалася наша національність і та народна атмосфера, серед якої ми живемо. Отже, заміняючи для дитини її рідну мову чужою і залишаючись жити в Росії, ми в кожному разі пропонуємо їй замість справжнього і багатого джерела джерело мізерне й підроблене.

Та припустімо, що якій-небудь дуже багатій людині вдалося перенести в свій дім клаптик Франції або Англії; припустімо, що в цьому домі вся обстановка і все життя відповідають характерові тієї мови, якою розмовляють у цьому домі; припустімо навіть, і неодмінно, що й релігія жильців цього дому теж відповідає мові й що в ньому немає тієї неподобної мішанини православної святенності з французькою манірністю, яка гірша за всяку в світі мікстуру; припустімо, одним словом, що діти цієї щасливої сім'ї розвиваються точнісінько так, як розвивалися б у Франції в сім'ї французів чи в Англії в сім'ї англійців; що ж вийде тоді? Нічого більше, як тільки те, що дитина разом з мовою вбере в себе французьку або англійську вдачу і з примхи батьків, з дурних вимог моди зречеться назавжди своєї частки в найдорогоціннішій духовній спадщині народу, тієї частки, яка сама тільки й усиновляла її батьківщині й народові. Хай вона вивчиться потім по-російському, як мала б навчитися іноземної мови, це ніколи не згладить в її душі перших колискових вражень. Дух мови, якою вона розмовляла, дух народу, що створив ту мову, пустить глибоке коріння в її душу, ввійде в її плоть і кров, і народна мова знайде ґрунт уже зайнятий і не витіснить чужого коріння, бо, за незмінним психологічним законом, усяке враження, яке першим займає місце, лягає глибше за всі інші. Що ж дивного, коли так вихована людина, входячи в життя, буде чужою серед народного життя і, живучи в колі подібних до себе нещасливців та в штучній сфері, ними створеній, можливо, блискуче виділятиметься в ній, але залишаться назавжди чужою народові й не внесе в його органічне життя ні найменшої порохинки? Що ж дивного, коли все, що зробить така людина на полі літературному або в державній діяльності, матиме на собі іноземне тавро і не прицепиться до народу або ляже на нього, як важкий ланцюг, чи буде відкинуте ним, як ні на що не потрібна й незрозуміла для нього річ? Що ж дивного, що так вихована людина не зможе жодної йоти додати до народної спадщини; не зможе іноземне перетворити в народне; ніколи

не зрозуміє народу і народ її ніколи не зрозуміє, залишиться некорисним членом суспільства й народу, а іноді й дуже тяжким членом, залишиться жалюгідною людиною без вітчизни, хоч би яку маску патріотизму надівала вона потім?

Ще гірше вийде, якщо дитина почне разом говорити кількома мовами, так що жодна не займе для неї місця природної мови. Якщо нам удалось пояснити значення рідного слова в розвитку дитини, то нема й потреби пояснювати наслідки, що виникають від такого змішування мов у дитинстві, при якому жодна з них не може бути названа природною. Зрозуміло само собою, що при такому змішуванні великий наставник роду людського — *слово не матиме майже ніякого впливу на розвиток дитини, а без допомоги цього педагога ніякі педагоги нічого не зроблять. Нам удавалось бачити взірці дітей, вихованих таким способом. Це були або майже цілковиті ідіоти, або діти, до того позбавлені всякого характеру, всякої творчої сили, доступної найбільш слабумній, але не зіпсованій вихованням дитині, що варто було б показати їх громадськості для напоумлення й рятівної науки.* Бідні діти, яке страшне вбивство вчинили над вами ваші занадто дбайливі батьки: вони не тільки позбавили вас батьківщини, характеру, поезії, здорового духовного життя, а й з людей перетворили вас на ляльок для потіхи собі, на вимогу моди, на потіху суспільству, яке добровільно зрікається всякої плідної участі в житті народному. І для чого і навіщо все це робиться?

Однак ми сподіваємося, що з усього прочитаного ніхто не зробить висновку, щоб ми озброювалися взагалі проти вивчення іноземних мов; навпаки, ми вважаємо це вивчення потрібним у вихованні людей освіченого класу, і особливо в нас у Росії. Ми скажемо більше: знання іноземних європейських мов, і особливо сучасних, тільки й може дати російській людині можливість повного, самостійного й неоднорічного розвитку, а без цього прямий і широкий шлях науки буде для неї завжди закритий. Уривчастість, невиразність, неповнота, односторонність, недоведеність відомостей та понять завжди тяжитимуть над найрозумнішою людиною, якщо вона не має ключа до скарбів західної науки й літератури. Ми не тільки не заперечуємо мовознавства, а й вважаємо, що воно далеко не досягло того ступеня розвитку в наших навчальних закладах, на якому мало б стояти, і не тільки в гімназіях, семінаріях і корпусах, а навіть у тих училищах та інститутах, з яких молоді люди виходять з дуже задовільним практичним володінням однією і навіть двома іноземними мовами. Ми вважаємо, крім того, що вивчення англійської мови має посісти місце нарівні з вивченням німецької та французької у всіх навчальних закладах, що мають претензії на яку-небудь повноту освіти. Та ми твердимо тільки:

1. Головною метою вивчення кожної іноземної мови має бути обізнаність з літературою, потім розумова гімнастика і, нарешті, вже, коли можливо, практичне володіння мовою, яку вивчають; а тепер справа йде в нас зовсім навпаки.

2. Вивчення іноземних мов не повинно ніколи починатися надто рано і аж ніяк не раніше того, поки буде помітно, що рідна мова пустила глибоке коріння в духовну природу дитини. Установити якийсь загальний строк щодо цього не можна. З однією дитиною можна починати вивчення іноземної мови в 7 або 8 років (ніколи раніше), з іншою в 10 і 12; з дітьми, що мають занадто слабу сприйнятливність, краще не починати ніколи: іноземна мова тільки придушить остаточно й без того слабі їх здібності. Та чи не краще, щоб людина своєю рідною мовою висловлювала скільки-небудь порядні думки, ніж трьома висловлювала

свою крайню дурість? Ми знаємо, що французька мова почасти допомагає приховувати дурість людини, даючи змогу їй хизуватися чужим розумом, гострими й дотепними фразами, і що, примусивши такого пана говорити по-російському, можна тільки цілком оцінити, який він дурний; але такі виховні цілі не належать до педагогіки.

3. Іноземні мови треба вивчати одну за одною, а ніколи дві одночасно, що впливає вже само собою з того поняття про мову, яке ми намагалися розвинути на початку статті.

Вивчення другої іноземної мови слід починати вже тоді, коли в першій дитина набуває достатньої свободи. Пристрасть до систематичності в статутах спонукала у нас запровадити в більшій частині навчальних закладів одночасне і цілком паралельне вивчення двох іноземних мов; але наслідки виявляються найсумнішими, і діти, ганяючись разом за двома зайцями, звичайно не доганяють жодного і кінчають заклад із знанням деяких граматичних форм та кількох сот слів з обох нових мов. Але для чого ж служить їм це знання? Знання мови тільки тоді міцне, коли людина, принаймні, починає цією мовою читати досить вільно, а інакше воно зовсім не корисне. Якщо тепер які-небудь училища не мають засобів вивчити добре дві іноземні мови, то чи не краще обмежитися вивчення однієї німецької, використавши для цього весь час, недостатній для вивчення двох мов? Чи не краще знати одну іноземну мову, ніж не знати двох мов? Здається, істина досить очевидна; але даремно протягом чотирьох років ми намагалися зробити її ясною одному дуже поважному педагогові; а тому хай пробачить нам читач, що ми наважуємося висловлювати такі, мабуть, немудрі істини.

4. Вивчення тієї чи іншої іноземної мови повинно відбуватися якнайшвидше, бо в цьому вивченні ніщо не є таким важливим, як безперервні справи та повторення, що *запобігає забуванню.*

Призначення, як це буває дуже часто в нас, двох годин на тиждень на німецьку та двох на французьку мову показує тільки, що той, хто робить таке призначення, зовсім не має педагогічних знань. Не два і навіть не чотири, а шість, сім, вісім уроків на тиждень треба призначити на початкове вивчення іноземної мови, якщо ми хочемо цим вивченням досягти яких-небудь позитивних результатів, а не забрати даремно час у дитини. Під час початкового вивчення всякої іноземної мови є завжди нудні труднощі, що їх повинна подолати дитина якомога швидше. Коли вона почне вже дещо розуміти й читати хоч які-небудь легенькі речі, тоді заняття стає для неї приємним; тоді вже не треба ні багато часу, ні багато зусиль, щоб підтримувати й розвивати в ній далі набуте знання, і можна перейти до такого самого ретельного вивчення другої мови. Так і роблять скрізь за кордоном, де навчанням хочуть досягти певної мети, а не тільки виконати задану програму. Що ж може бути смішнішим, безцільнішим, несумліннішим, ніж семирічне чи восьмирічне вивчення французьких та німецьких дієвідмін, якими ще й досі захоплюються в багатьох наших навчальних закладах?

5. Чим ретельніше вивчають з дітьми іноземну мову, тим ретельніше мають вивчати з ними водночас рідну: цим тільки можна паралізувати неминучу шкоду, що виникає для душевного розвитку дитини від посиленних початкових занять іноземною мовою. Як тільки дитина набуває можливості розуміти досить вільно що-небудь неважке іноземною мовою, то негайно треба скористатися з цього знання для вивчення рідної мови в перекладах з іноземної мови на росій-

ську під керівництвом російського вчителя; а вивчення рідної мови в народній літературі, в народних піснях, у творах народних письменників, у живому народному мовленні повинно завжди протидіяти чужим елементам і перетворювати їх у російський дух.

Але, зауважать нам, при такому вивченні діти ніколи не набудуть тієї прекрасної, чисто французької вимови, якої набувають вони, вивчаючи чужу мову як свою рідну, навіть перше, ніж свою рідну. *Це незаперечна істина!* І для кого правильний розумовий розвиток, повнота духовного життя, розвиток думки, почуття, поезії в душі, національність людини, здатність її давати користь батьківщині, моральність і навіть релігія дітей ніщо в порівнянні з доброю паризькою вимовою, — ті даремно трудилися читати нашу статтю.

Ушинський К.Д. *Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Рад. шк., 1983. — С. 121—134.*

Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології

Передмова

Мистецтво виховання має ту особливість, що майже всім воно здається справою знайомою і зрозумілою, а декому навіть справою легкою — і тим зрозумілішим і легшим здається воно, чим менше людина з ним обізнана, теоретично чи практично. Майже всі визнають, що виховання вимагає *терпіння*; дехто вважає, що для нього потрібні *вроджена здібність і вміння*, тобто навичка; але дуже мало хто прийшов до переконання, що, крім терпіння, вродженої здібності й навички, потрібні ще й спеціальні *знання*, хоч численні педагогічні блукання наші й могли б усіх переконати в цьому.

Та хіба є *спеціальна наука виховання*? Відповідати на це питання позитивно чи негативно можна, лише визначивши спершу, що ми розуміємо взагалі під словом *наука*. Якщо ми візьмемо це слово в його загальнонародному вжитку, тоді й процес вивчення всякого майстерства буде наукою; якщо ж під назвою науки ми будемо розуміти об'єктивний, більш чи менш повний і організований виклад законів тих чи інших явищ, що стосуються до одного предмета або до предметів одного роду, то ясно, що в такому розумінні об'єктами науки можуть бути лише або явища природи, або явища душі людської, або, зрештою, математичні відношення й форми, що існують також поза людською волею. Проте ні політику, ні медицину, ні педагогіку не можна назвати науками в цьому строгому розумінні, а тільки мистецтвами, які мають на меті не вивчення того, що існує незалежно від волі людини, але практичну діяльність — майбутнє, а не сучасне й не минуле, яке також не залежить більше від волі людини. Наука лише вивчає те, що існує або існувало, а мистецтво прагне творити те, чого ще немає, і перед ним у майбутньому майорить мета й ідеал його творчості. Усяке мистецтво, звичайно, може мати свою *теорію*; але теорія мистецтва — не наука; теорія не викладає законів уже існуючих явищ і відносин, а диктує правила для практичної діяльності, черпаючи основи для цих правил у науці.

“Положення науки, — каже англійський мислитель Джон Стюарт Мілль, — встановлюють тільки існуючі факти: існування, співіснування, послідовність,

схожість (явищ). Положення мистецтва не стверджують, що що-небудь є, а вказують на те, що має бути”. Певна річ, що в такому розумінні ні політику, ні медицину, ні педагогіку не можна назвати науками; бо вони не вивчають того, що є, а тільки вказують на те, що було б бажано бачити існуючим, та на засоби досягнення бажаного. Ось чому ми будемо називати педагогіку мистецтвом, а не наукою виховання.

Ми не надаємо педагогіці епітета вищого мистецтва, тому що саме слово — мистецтво — уже відрізняє її від ремесла. Усяка практична діяльність, що прагне задовольнити вищі моральні і взагалі духовні потреби людини, тобто ті потреби, які належать виключно людині і становлять виключні риси її природи, це вже мистецтво. У цьому розумінні педагогіка буде, звичайно, першим, вищим з мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини й людства — їхнє прагнення до вдосконалень у самій людській природі: не до вираження довершеності на полотні або в мармурі, а до вдосконалення самої природи людини — її душі й тіла; а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина.

З того, що сказано, випливає вже само собою, що педагогіка — це не зібрання положень науки, а тільки зібрання правил виховної діяльності. Таким зібранням правил чи педагогічних рецептів, чому в медицині відповідає терапія, справді є всі німецькі педагогіки, які завжди висловлюються “в наказовому способі”, що, як слушно зауважує Мілль, служить зовнішньою відмітною ознакою теорії мистецтва¹. Та як було б зовсім безглуздо для медиків обмежитися вивченням самої терапії, так було б безглуздо для тих, хто хоче присвятити себе виховній діяльності, обмежитися вивченням самої педагогіки тільки як зібрання правил виховання. Що сказали б ви про людину, яка, не знаючи ні анатомії, ні фізіології, ні патології, не кажучи вже про фізику, хімію та природничі науки, вивчала б лише терапію і лікувала б за її рецептами, те саме майже можете ви сказати й про людину, яка вивчила б лише самі правила виховання, що їх звичайно викладають в педагогіках, і керувалася б у своїй виховній діяльності самими цими правилами. І як ми не називаємо медиком того, хто знає лише “лікувальні поради” і навіть лікує за “Другом Здрав'я” та подібними збірниками рецептів і медичних порад, так само не можемо ми назвати педагогом того, хто вивчив лише кілька підручників педагогіки й керується у своїх виховній діяльності правилами та порадами, вміщеними в цих “педагогіках”, не вивчивши тих явищ природи й душі людської, на яких, можливо, ґрунтуються ці правила і поради. Але через те, що педагогіка не має в себе терміну, відповідного медичній терапії, нам доведеться вдатися до прийому звичайного в таких випадках, а саме — розрізнати педагогіку в широкому розумінні, як суму знань, потрібних або корисних для педагога, і педагогіку у вузькому розумінні, як зібрання виховних правил.

Ми особливо наполягаємо на цьому розрізненні, бо воно дуже важливе, а в нас, як здається, багато хто не усвідомлює його з цілковитою ясністю. Принаймні такий висновок можна зробити з тих наївних вимог і нарікань, які нам часто доводилося чути. “Чи скоро з'явиться в нас пристойна педагогіка?” — кажуть одні, розуміючи, звичайно, під педагогікою книжку на зразок “Домашнього ле-

¹ Де говорять правилами та напучуваннями, а не утвердженнями щодо фактів, там мистецтво (Mill's Logic. B. VI. Ch. XII, § 1).

чебника". "Невже немає в Німеччині якої-небудь хорошої педагогіки, яку можна було б перекласти?" Чом, здавалося б, не бути в Німеччині такій педагогіці: хіба мало в неї цього добра? Знаходяться охочі й перекладати; але російський здоровий розум покрутить, покрутить таку книжку та й кине. Становище виходить ще комічніше, коли відкривається де-небудь кафедра педагогіки. Слухачі сподіваються нового слова, і лектор починає жваво, але незабаром жвавність ця минає: незліченні правила й поради, нічим не обґрунтовані, набридають слухачам, і все викладання педагогіки зводиться поволі, як кажуть ремісники, *на нівець*. В усьому цьому виявляється дитяче ставлення до предмета й цілковите неусвідомлення відмінності між *педагогікою* в широкому розумінні, як зібранням наук, спрямованих до однієї мети, і *педагогікою* у вузькому розумінні, як теорією мистецтва, виведеною з цих наук.

Але в якому відношенні перебувають обидві ці педагогіки? "У майстерствах нескладних, — каже Мілль, — можна вивчити самі правила; але в складних науках життя (слово *наука* тут вжито недоречно) доводиться завжди повертатися до законів науки, на яких ці правила ґрунтуються". До цих складних мистецтв, без сумніву, має бути залічене й мистецтво виховання, чи не найскладніше з мистецтв.

"Відношення, в якому правила мистецтва стоять до положень науки, — продовжує той самий письменник, — може бути окреслене так: мистецтво пропонує самому собі яку-небудь мету, якої треба досягти; визначає цю мету й передає її науці. Діставши це завдання, наука розглядає й вивчає його як явище або як наслідок і, вивчивши причини та умови цього явища, передає назад мистецтву, з теоревою комбінації обставин (умов), якими цей наслідок може бути спричинений. Тоді мистецтво досліджує ці комбінації обставин, і, залежно від того, перебувають вони в людській владі чи ні, визнає мету досяжною або ні. Єдина з посилок, що надається науці, є оригінальна основна посилка, яка стверджує, що досягнення даної мети бажане. А наука дає мистецтву положення, що під час виконання даних дій, мети буде досягнуто, а мистецтво, якщо мета є досяжною, перетворює теореми науки на правила й настанови".

Однак звідки ж мистецтво бере мету для своєї діяльності і на якій підставі визнає досягнення її бажаним і визначає відносну важливість різних цілей, визнаних досяжними? Тут Мілль, відчуваючи, можливо, що ґрунт, на якому стоїть вся його "Логіка", починає хитатися, проектує окрему *науку цілей*, або *телеологію*, як він її називає, і взагалі науку життя, яка, за його словами, що ними він закінчує свою "Логіку", все ще має бути створена, і називає цю *майбутню* науку найважливішою з усіх наук. У цьому разі, очевидно, Мілль заходить в одну з тих великих суперечностей із самим собою, які властиві найгеніальнішим мислителям практичної Британії. Він виразно суперечить тому визначенню науки, яке сам же зробив, назвавши її вивченням "існування, співіснування і послідовності явищ", уже існуючих, а не тих, які ще не існують, а тільки бажані. Він хоче скрізь поставити науку на перше місце; проте сила речей мимоволі висуває вперед життя, показуючи, що не наука має вказувати остаточні цілі життя, а життя вказує практичні цілі й самій науці. Це правильне практичне почуття британця примушує не тільки Мілля, а також Бокля, Бена та інших учених тієї ж партії часто заходити в суперечності з власними своїми теоріями, щоб забезпечити життя від шкідливих впливів однобокості, властивої

всякій теорії і необхідної для ходу науки. І ось якої, справді великої риси в характері англійських письменників не розуміють наші критики, виховані переважно на німецьких теоріях, завжди майже послідовних, послідовних часто до очевидного безглуздя і безумовної шкоди. Саме оце практичне почуття британця змусило Мілля в тому ж творі визнати остаточною метою життя людини *не щастя*, як слід було б сподіватися за його науковою теорією, а утворення *ідеального благородства* волі й поведінки, а Бокля, який заперечує свободу волі в людині, визнати водночас вірування в *загробне життя одним з найдорожчих і найбезсумнівніших вірувань людства*. Ця ж сама причина змушує англійського психолога Бена, пояснюючи всю душу нервовими струмами, визнати за людиною владу розпоряджатися цими струмами. Німецький учений не зробив би такого промаху: він залишився б вірним своїй теорії — і потонув би разом з нею. Причина таких суперечностей та сама, яка ще за 200 років перед Боклем, Міллем, Беном спонукала Декарта, готуючись до своєї праці, забезпечити від свого нищівного скептицизму один куточок життя, де сам мислитель міг би жити, *поки* наука переламає й перебудує знову всю будівлю життя¹; але це декартівське *поки* триває й тепер, як ми це бачимо на найпередовіших представниках сучасного європейського мислення.

Проте ми не будемо вдаватися тут у докладний розгляд, звідки і як має запозичити педагогіка мету своєї діяльності, що може бути зроблено, звичайно, не в передмові, а тоді тільки, коли ми ближче ознайомимось з тією галуззю, в якій педагогіка хоче діяти. Однак ми не можемо не вказати вже тут на необхідність чіткого визначення мети виховної діяльності; бо, постійно маючи на увазі необхідність визначити мету виховання, ми повинні були робити такі відступи в галузь філософії, які можуть видатися зайвими читачеві, особливо якщо він не обізнаний з тією плутаниною понять, яка панує в нас у цьому відношенні. Внести, наскільки можемо, хоч будь-яке світло в цю плутанину було одним з найголовніших прагнень нашої праці, тому що вона, переходячи в таку практичну галузь, якою є виховання, перестає вже бути невинним маренням і почасти необхідним періодом у процесі мислення, а стає вкрай шкідливою і заступає шлях нашій педагогічній освіті. Усувати ж усе, що заважає їй, — прямий обов'язок кожного педагогічного твору.

Що сказали б ви про архітектора, який закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти вам на запитання, що він хоче будувати — храм, присвячений богові істини, любові й правди, просто будинок, у якому жилося б затишно, красиво, але непотрібні урочисті ворота, якими милувалися б подорожні, роззолочений готель для оббирання нерозважливих мандрівників, кухню для готування страв, музей для збереження рідкостей, чи, нарешті, сарай для складання туди різного, нікому вже не потрібного в житті мотлоху? Те саме повинні ви сказати й про вихователя, який не зуміє чітко й точно визначити вам мету своєї виховної діяльності.

Звичайно, ми не можемо порівнювати мертві матеріали, над якими працює архітектор, з тим живим і організованим уже матеріалом, над яким працює вихователь. Надаючи великого значення вихованню в житті людини, ми, проте,

¹ *Œuvres de Descartes. Edit Chartes. Edit. Charp. 1875 Discours de la methode. P. III, p. 16.*

добре усвідомлюємо, що межі виховної діяльності вже є в умовах душевної й тілесної природи людини і в умовах світу, серед якого людині судилося жити. Крім того, ми добре усвідомлюємо, що виховання, у вузькому розумінні цього слова, як *навмисна* виховна діяльність — школа, вихователь і наставники *officio* — зовсім не єдині вихователі людини і що такими ж сильними, а можливо, і значно сильнішими вихователями його є вихователі *ненавмисні*: природа, сім'я, суспільство, народ, його релігія і його мова, словом, природа та історія в найширшому розумінні цих обширних понять. Проте і в самих цих впливах, невідпорних для дитини й людини зовсім нерозвиненої, багато що змінюється самою ж людиною в її послідовному розвитку, і ці зміни впливають з попередніх змін в її власній душі, на виклик, розвиток або затримку яких навмисне виховання, словом, школа із своїм навчанням і своїми порядками, може діяти безпосередньо й сильно.

“Які б не були зовнішні обставини, — каже Гізо, — все ж людина сама становить світ. Бо світ керується і йде згідно з ідеями, почуттями, моральними й розумовими прагненнями людини, і від внутрішнього її стану залежить видимий стан суспільства”; але немає сумніву, що навчання і виховання, у вузькому розумінні цього слова, можуть мати великий вплив на “ідеї, почуття, моральні й розумові прагнення людини”. Якби ж хто-небудь узяв це під сумнів, то ми вкажемо йому на наслідки так званої єзуїтської освіти, на які вже вказували Бекон і Декарт, як на докази величезної сили виховання. Прагнення єзуїтського виховання здебільшого були погані; але сила очевидна; не тільки людина до глибокої старості зберігала на собі сліди того, що було колись, хоч би тільки в найбільш ранній молодості, під ферулою отців-єзуїтів, але цілі стани народу, цілі покоління людей до мозку кісток своїх переймалися початками єзуїтського виховання. Чи не досить цього, усім відомого прикладу, щоб переконатися, що сила виховання може досягати жахливих розмірів і яке глибоке коріння може пускати воно в душу людини? Якщо ж огидне людській природі єзуїтське виховання могло так глибоко вкорінюватися в душу, а через неї і в життя людини, то чи не може ще більшої сили мати те виховання, яке відповідатиме природі людини та її справжнім потребам?

Ось чому, ввіряючи вихованню чисті й вразливі душі дітей, ввіряючи для того, щоб воно провело в них перші, а тому й найглибші риси, ми маємо цілковите право спитати вихователя, якої мети він добиватиметься в своїй діяльності, і вимагати на це питання ясної й категоричної відповіді. Ми не можемо в цьому разі задовольнитися загальними фразами на зразок тих, якими починаються здебільшого німецькі педагогіки. Якщо нам кажуть, що метою виховання буде зробити людину *щасливою*, то ми маємо право спитати, що саме розуміє вихователь під словом *щастя*, бо, як відомо, немає предмета в світі, на який люди дивилися б так неоднаково, як на щастя: що одному здається щастям, те іншому може здаватися не тільки неістотною обставиною, а навіть просто нещастям. І якщо ми придивимося глибше, не захоплюючись уявною подібністю, то побачимо, що майже в кожній людині своє особисте поняття про щастя і що поняття це є прямим результатом умов, без краю різноманітних для кожної окремої особи. Та ж сама невизначеність буде й тоді, коли на питання про цілі виховання відповідають, що воно хоче зробити людину *кращою, досконалішою*. Хіба в кожній людині не свій власний погляд на людську досконалість і хіба не здається одному досконалістю те, що іншому може видатися безумством, тупістю або

навіть пороком? За межі цієї невизначеності не виходить виховання й тоді, коли каже, що хоче виховувати людину *відповідно до її природи*. Де ж ми знайдемо цю нормальну людську природу, відповідно якій хочемо виховувати дитину? Руссо, який визначив виховання саме так, бачив цю природу в дикунів і до того ж у дикунів, створених його фантазією, бо якби він оселився серед справжніх дикунів, з їхніми брудними й шаленими пристрастями, з їхніми темними й часто кривавими забобонами, з їхньою безглуздістю й недовірливістю, то перший утік би від цих “дітей природи” і визнав би тоді, мабуть, що в Женеві, яка зустріла філософа каменяками, люди все ж ближчі до природи, ніж на островах Фіджі.

Визначення мети виховання ми вважаємо кращим пробним каменем усяких філософських, психологічних і педагогічних теорій. Ми побачимо далі, як заплутався, наприклад, Бенеке, коли йому довелося, переходячи від психологічної теорії до педагогічного її застосування, визначити мету виховної діяльності. Ми побачимо також, як плутається в такому самому випадку і новітня, позитивна філософія.

Чітке визначення мети виховання ми вважаємо аж ніяк не марним і в практичному відношенні. Хоч як далеко заховав би вихователь або наставник свої найглибші моральні переконання, але якщо тільки вони в нього є, то вони виявляться, можливо, невидимо не тільки для начальства, а й для нього самого, у тому впливі, який матимуть на душі дітей, і діятимуть тим сильніше, чим більш приховані. Визначення мети виховання в статутах навчальних закладів, розпорядженнях, програмах і пильний нагляд начальства, переконання якого теж можуть не завжди збігатися з статутами, зовсім безсилі щодо цього. Викорінюючи неприховане зло, вони залишатимуть приховане, значно більше зло, і самими утисками якого-небудь напрямку посилюватимуть його дію. Невже історія не довела ще безліччю прикладів, що найслабшу і по суті пусту ідею можна посилити утисками? Особливо це слушно там, де ідея звертається до дітей і юнаків, які не знають ще життєвих розрахунків. Крім того, всілякі статuti, розпорядження, програми — найгірші провідники ідей. Уже сам собою поганий той захисник ідеї, який береться проводити її тільки тому, що її висловлено в статуті, і який так само візьметься проводити іншу, коли статут зміниться. З такими захисниками й провідниками ідея далеко не піде. Чи не показує це виразно, що коли в світі фінансовому або адміністративному можна діяти наказами й розпорядженнями, не довідуючись про те, чи подобаються їхні ідеї тим, хто буде їх виконувати, то в світі громадського виховання немає іншого засобу проводити ідею, крім переконання, що одверто висловлюється й одверто приймається? Ось чому, поки не буде в нас такого оточення, в якому б вільно, глибоко й широко, на підставі науки, формувалися педагогічні переконання, що перебувають у найтіснішому зв'язку взагалі з філософськими переконаннями, громадська освіта наша буде позбавлена ґрунту, який дається тільки сталими переконаннями вихователів. Вихователь не чиновник; а якщо він чиновник, то він не вихователь, і коли можна виконувати ідеї інших, то проводити чужі переконання неможливо. Оточення ж, у якому можуть формуватися педагогічні переконання, — це філософська й педагогічна література і ті кафедри, на яких викладають науки, що є джерелом і педагогічних переконань: кафедри філософії, психології та історії. Ми не скажемо, проте, що науки самі по собі дають переконання, але вони застерігають від безлічі помилок під час його формування.

Однак поки що припустимо, що мету виховання ми вже визначили; тоді лишається нам визначити його засоби. Щодо цього наука може подати істотну допомогу вихованню. Тільки спостерігаючи природу, зауважує Бекон, можемо ми сподіватися управляти нею й примусити її діяти згідно з нашими цілями. Такими науками для педагогіки, з яких вона черпає знання засобів, необхідних їй для досягнення її цілей, є всі ті науки, що вивчають тілесну або душевну природу людини і вивчають до того ж не в уявних, а в справжніх явищах.

До широкого кола *антропологічних наук* належать: анатомія, фізіологія і патологія людини, психологія, логіка, філологія, географія, що вивчає землю як житло людини, і людину як жителя земної кулі, статистика, політична економія та історія в широкому розумінні, куди ми залічуємо історію релігії, цивілізації, філософських систем, літератур, мистецтві, власне, виховання у вузькому розумінні цього слова. В усіх цих науках викладаються, зіставляються й групуються факти і ті співвідношення фактів, у яких виявляються властивості *предмета виховання*, тобто людини.

Та невже ми хочемо, спитають нас, щоб педагог вивчав таку безліч і таких обширних наук, перш ніж розпочати вивчення педагогіки у вузькому розумінні, як зібрання правил педагогічної діяльності? Ми відповімо на це питання *позитивно*. *Якщо педагогіка хоче* виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна *перше пізнати її* також в усіх відношеннях. У такому разі зауважать нам, педагогів ще немає, і не скоро вони будуть. Це дуже можливо; а проте твердження наше справедливе. Педагогіка перебуває ще не тільки в нас, а й скрізь, у цілковитому дитинстві, і таке дитинство її дуже зрозуміле, тому що багато наук, із законів яких вона має черпати свої правила, самі ще недавно тільки стали справжніми науками й далеко ще не досягли своєї досконалості. Та хіба недосконалість мікроскопічної анатомії, органічної хімії, фізіології і патології перешкодила зробити їх основними науками для медичного мистецтва?

Однак, зауважать нам, у такому разі буде потрібний окремий і обширний факультет для педагогів! А чому б і не бути педагогічному факультетові? Якщо в університетах існують факультети медичні й навіть камеральні, і немає педагогічних, то це тільки свідчить, що людина досі більше цінує здоров'я свого тіла й свою кишеню, ніж своє моральне здоров'я і більше дбає про багатство майбутніх поколінь, ніж про добре їхнє виховання. Громадське виховання зовсім не така дрібна справа, щоб не заслуговувала окремого факультету. Якщо ж ми досі, готуючи технологів, агрономів, інженерів, архітекторів, медиків, камералістів, філологів, математиків, не готували вихователів, то не повинні дивуватися, що справа виховання ведеться погано й що моральний стан сучасного суспільства аж ніяк не відповідає його чудовим біржам, залізницям, фабрикам, його науці, торгівлі й промисловості.

Мета педагогічного факультету могла б бути навіть виразнішою, ніж мета інших факультетів. Цією метою було б вивчення людини в усіх проявах її природи із спеціальним застосуванням до мистецтва виховання. Практичне значення такого педагогічного або взагалі антропологічного факультету було б велике. Педагогів кількісно потрібно не менше, а навіть ще більше, ніж медиків, і якщо медикам ми ввіряємо наше здоров'я, то вихователям ввіряємо моральність і розум дітей наших, ввіряємо їхню душу, а разом з тим і майбутнє нашої вітчизни. Без сумніву, такий факультет охоче відвідували б і молоді люди, яким немає

потреби дивитися на освіту з політико-економічного погляду, як на розумовий капітал, що повинен давати грошові проценти.

Правда, закордонні університети не подають нам зразків педагогічних факультетів: та не все ж, що за кордоном, те й добре.

Та оскільки, без сумніву, педагогічні або антропологічні факультети в університетах з'являться не скоро, то для створення справжньої теорії виховання, що ґрунтується на основах науки, залишається один шлях — шлях літератури і, звичайно, не самої педагогічної літератури у вузькому розумінні цього слова. Все, що сприяє педагогам набувати точних відомостей з усіх тих *антропологічних* наук, на яких ґрунтуються правила педагогічної теорії, сприяє також і виробленню її. Ми вважаємо, що ця мета вже й тепер досягається крок за кроком, хоч дуже повільно й страшенними манівцями. Принаймні це можна сказати про те поширення відомостей з природничих наук і особливо з фізіології, якого не можна було не помітити останнім часом.

Але чи можливо вже тепер, звівши всі факти наук, що стосуються виховання, побудувати повну й досконалу теорію виховання? Ми зовсім так не вважаємо, бо науки, що на них має ґрунтуватися виховання, далекі ще від досконалості. Але невже людям слід було відмовитися від користування залізницею на тій підставі, що вони ще не навчилися літати в повітрі? Людина вдосконалює своє життя не стрибками, а поступово, крок за кроком, і, не зробивши попереднього кроку, не може зробити дальшого. Разом з удосконаленнями наук удосконалюватиметься і виховна теорія, якщо тільки вона, кинувши створювати правила нічим не обґрунтовані, завжди керуватиметься наукою в стані її невпинного розвитку й кожне своє правило виводитиме з того чи іншого факту або зіставлення багатьох фактів, здобутих наукою.

Висновок

Педагогіка — не наука, а мистецтво, — найбільше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання спирається на науку. Як мистецтво, складне й обширне, воно спирається на безліч обширних і складних наук; як мистецтво, воно, крім знань, вимагає здібності й нахилу і, як мистецтво ж, воно прагне до ідеалу, якого вічно намагаються досягти і який цілком ніколи не досяжний: до ідеалу досконалої людини. Сприятиме розвитку мистецтва виховання можна тільки взагалі поширенням серед вихователів тих найрізноманітніших *антропологічних* знань, на яких воно ґрунтується. Досягти цього було б правильніше влаштуванням окремих факультетів, звичайно, не для підготовки всіх учителів, яких потребує та чи інша країна, а для розвитку самого мистецтва і для підготовки тих осіб, які або своїми творами, або безпосереднім керівництвом могли би поширювати в масі вчителів необхідні для вихователів знання і впливати на формування правильних педагогічних переконань як серед вихователів і наставників, так і в суспільстві. Та оскільки педагогічних факультетів ми ще тривалий час не дочекаємося, нам залишається один шлях для розвитку правильних ідей виховного мистецтва — шлях літературний, де кожний з галузі своєї науки сприяв би великій справі виховання.

Проте, якщо не можна вимагати від вихователя, щоб він був спеціалістом в усіх науках, з яких можна черпати основи педагогічних правил, то можна й треба вимагати, щоб жодна з цих наук не була йому зовсім чужою, щоб з кожної з них

він міг розуміти принаймні популярні твори і прагнув, наскільки може, набути *всебічних* знань про людську природу, за виховання якої береться.

Ні в чому, мабуть, *однобічний* напрям знань і мислення не є таким шкідливим, як у педагогічній практиці. Вихователь, який дивиться на людину крізь призму фізіології, патології, психіатрії, так само погано розуміє, що таке людина і які потреби її виховання, як і той, хто вивчив би людину лише за великими творами мистецтва та великими історичними діяннями й дивився б на неї взагалі крізь призму великих, зроблених нею справ. Політико-економічний погляд, без сумніву, теж дуже важливий для виховання; але як помилився б той, хто дивився б на людину тільки як на економічну одиницю — на виробника й споживача цінностей! Історик, який вивчає лише великі або принаймні значні діяння народів і видатних людей, не бачить особистих, а проте не менш глибоких страждань людини, якими куплені всі ці гучні й нерідко марні діла. Однобічний філолог ще менш здатний бути гарним вихователем, ніж однобічний фізіолог, економіст, історик. Чи не однобічність філологічної освіти, що переважала до останнього часу в усіх школах Західної Європи, пустила в хід безліч чужих, погано перетравлених фраз, які, перебуваючи тепер в обігу серед людей, замість справжніх, глибоко усвідомлених ідей, утруднюють обіг людського мислення, як фальшива монета утруднює обіг торгівлі? Скільки глибоких ідей давнини марнується тепер саме тому, що людина заучує їх раніше, ніж буває спроможна їх зрозуміти, і так привчається застосовувати їх хибно й безглуздо, що потім рідко добирається до їх справжнього змісту. Такі великі, але чужі думки незрівнянно менше корисні від хоч маленьких, та своїх. Чи не через те й сама мова сучасної літератури поступається в точності й виразності мові древніх, що ми вчимося говорити майже виключно з книжок і задовольняємося чужими фразами, тоді як у стародавнього письменника слово виростало з його власної думки, а думка — з безпосереднього спостереження за природою, іншими людьми і самим собою? Ми не заперечуємо великої користі філологічної освіти, а показуємо тільки шкідливість її однобічності. Слово добре тоді, коли воно правильно виражає думку; а правильно воно виражає думку тоді, коли виростає з неї, як шкіра з організму, а не надягається, як рукавичка, пошита з чужої шкіри. Думка ж сучасного письменника часто борсається в безлічі вичитаних фраз, які для неї або надто вузькі, або надто широкі.

Мова, звичайно, є одним з наймогутніших вихователів людини; але вона не може замінити собою знань, що набуваються безпосередньо із спостережень і дослідів. Правда, мова прискорює й полегшує набуття таких знань; але вона може й перешкодити йому, якщо увага людини надто рано і переважно була звернена не на зміст, а на форму думки, та й до того ж ще думки чужої, до розуміння якої учень, можливо, ще й не доріс. Не вміти добре висловлювати свої думки — недолік; але не мати самостійних думок — значно більший; самостійні ж думки впливають тільки з тих знань, що набуваються самостійно. Хто не віддасть переваги людині, яка збагачена фактичними відомостями й мислить самостійно і правильно, хоч і висловлюється із зусиллям, перед людиною, в якій здатність говорити про все чужими фразами, хоч би й запозиченими навіть у найкращих класичних письменників, значно переросла й кількість знань і глибину мислення? Якщо ж нескінченна суперечка про перевагу реальної і класичної освіти триває ще й досі, то тільки тому, що саме питання поставлене неправильно і

факти для його розв'язання відшукуються не там, де їх слід шукати. Не про переваги цих двох напрямів в освіті, а про гармонійне поєднання в душевній природі людини.

Вихователь повинен прагнути пізнати людину такою, якою вона є *насправді*, з усіма її слабкостями і в усій її величі, з усіма її буденними дрібними потребами і з усіма її великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу, серед людства й на самоті із своєю совістю; у будь-якому віці, в усіх класах, в усіх становищах, у radoщах і горі, у величі й приниженні, в розквіті сил і в недузі, серед необмежених надій і на смертному одрі, коли слово *людської* втіхи вже безсиле. Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших і найвищих вчинків, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті й будь-якого характеру. Тоді тільки буде він спроможний черпати в самій природі людини засоби виховного впливу — а засоби ці величезні!

Ми твердо переконані, що велике мистецтво виховання тільки-но починається, що ми стоїмо ще перед дверима цього мистецтва і не ввійшли в самий храм його і що досі люди не звернули на виховання тієї уваги, на яку воно заслуговує. Чи багато налічуємо ми великих мислителів і вчених, які присвятили свій геній справі виховання? Здається, люди думали про все, крім виховання, шукали засобів величі й щастя скрізь, крім тієї галузі, де найшвидше їх можна знайти. Але вже тепер видно, що наука визріває до того ступеня, коли погляд людини мимоволі буде звернений на виховне мистецтво.

Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Рад. шк., 1983. — С. 192—417.

ДМИТРО ПИЛЬЧИКОВ

Про викладання українською мовою в недільних школах

История водворения преподавания на украин[ском] яз[ыке] в нашей воскр[есной] школе очень любопытна. Когда она была основана, мы избрали распорядителем Стронина (этот благороднейший человек не сочувствует украинскому направлению и в этом деле увлекся было до противодействия). В присутствии Кулиша я взял с него слово, что он будет равно благосклонен к обеим народностям. Положившись на его слово, я был спокоен. Некоторое время спустя прибегаю ко мне гимназист, рьяный украинофил, и с гневом рассказывает мне, что Стронин очень тонко преследует проявление украинского языка — насмешка над бесплодностью этого направления при авторитете, которым он заслуженно пользуется у гимназистов; замечания хлопцам за акцент, введение русских книг, оставление без употребления малороссийских книг, подаренных школе, и т. п. На поверку оказалось, что гимназист говорил правду. На мой вопрос Стронин отвечал, что методы Золотова нет по-малороссийски, и потому против воли он должен прибегать к русским учебникам. Мы дали слово перевести Золотова на укр[аинский] яз[ык]; тогда он, злоупотребляя своим влиянием на гимназистов, выставил, что преподаватели-гимназисты не хотят преподавать по-малороссийски; но стоило только заговорить к ним языком убеждения, сделать легкий

упрек, и эти юные души до увлечения отдались новому направлению — выписали “Основу”, занялись изучением родного языка и вступили в оппозицию против Стронина. После продолжительных споров в Совете, в котором было высказано все, что могли, и про, и contra, Стронин объявил, что сами хлопцы не хотят учиться по-малороссийски. Решено было сдаться на их приговор. Я боялся очень, потому, что знал, что у хлопцев, при их степени развития, нет понятия о языке *родном и русском*, а скорее второй они называют *благородным*, а первый *мужицким*; я боялся, что хлопцы предпочтут яз[ык] паничей, вообразив и себя паничами; но как полновесно было поражение наших противников, когда начался поголовный переспрос. На вопрос, как хотите учиться, хлопцы один за другим давали такие ответы: по-нашому, так, як батько говорить, по-простому; а на замечание противной стороны: по-московськи не хочу, по-кацапськи не хочу; и т[аким] о[бразом] из 216 хлопцов 198 объявили себя в пользу ученья на малорос[сийском] яз[ыке], и только 18 (природных великороссиян) — по-русски, что и было исполнено. Вследствие такого приговора детей Совет признал украинс[кий] яз[ык] господствующим в преподавании, а русский дополнительным для желающих. Это правило сохраняется строго. Стронин, желая загладить свою ошибку, сам перевел на малорос[сийский] яз[ык] методу Золотова, которая напечатана в Полтаве и введена в школе; но отказался от должности распорядителя; место его занял Лобода, наиболее ратоборствовавший в Совете за народный яз[ык], и вместе с тем благороднейшая личность.

Этот спор, длившийся довольно долго, обращал внимание городской публики; нас пугали, подвергали насмешке, но неожиданно какой-то петербургский генерал зашел в школу, принял к великому нашему удивлению нашу сторону, находил наше притязание вполне законным и — хамократия замолчала. Школа процветает, это бесспорно одна из лучших [школ] — несмотря на бедность средств. Долее всех упорствовали попы, но и между ними явились протестанты и — удивляйтесь — Священное Писание и Катехизис преподаются по-украински. Нашему примеру последовали школы окрестных селений. Если бы утвердили наше общество грамотности! Мы послали проект на утверждение; членов уже много, и добра много можно сделать. Если Вам любопытно, то прочитайте наш проект. На мой взгляд, он лучше Костромского уже тем, что представляет более самостоятельности уездам, а это должно вызвать местных деятелей. В половине августа откроется женская воскресная школа. Распорядительница — Ел[изавета] Ив[ановна] Милорадовичева, единственная из наших барынь — в уровень нашему времени. Преподавательницы-ученицы высших классов женской гимназии и несколько городских девиц; *учение также по-украински*. Мы на эту школу возлагаем много надежд — она будет иметь и матер[иальные] средства, и хорошее направление благодаря богатству и нравств[венным] качествам г[оспо]жи Милорадовичевой.

Пильчиков Д. Листи до Васи́лия Білозерського. Полтава, 1 августа (1861 г.) // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 161–163.

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ УКРАЇНЦІВ ЗА ОПИСАМИ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ

Йоганн Георг Коль

...Розірвання було колись великим нещастям українського племені, також і відносно політики. Властиво лише дуже короткий час було воно одне та дуже велике — за Володимира, що княжив у Києві. Сьогодні одна частина українців за Карпатами в угорській державі, друга — в австрійській провінції Галичини, деякі залишилися при Туреччині, інші над горішнім Доном, прилучені до російських губерній. Але головна маса залишилась над Дніпром у черенній Україні. Якщо було би можна всі ці частини політично об'єднати, то українське плем'я у відношенні до московського було би доволі сильне...

...Таємно неслася тужна пісня. Це співали люди, бо в селі ніхто не спав, все було на вулиці та тині. Українці — це мабуть найбільше співучий нарід у світі; хоч вони не дарували ще Європі ні одного композитора, співають днем і ніччю, при забаві і при роботі... Повітря було спокійне та миле й ми віддихали так гарно, наче були в саді Геспера...

...Відраза Українців до Москалів, їхніх гнобителів, є така велика, що це можна назвати ненавистю. Ця ненависть радше зростає, ніж ослаблюється. Зате Українці ніколи більше не симпатизували з Поляками, як від часу, коли визволилися з під їхнього панування. Найгіршим словом, яким п'ятує Українець Поляка, є “безтолковий Поляк”, тоді як Москаль в уяві Українця завжди “проклятий” ...Українці мають прислів'я:

“Він людина собі нічого, але Москаль” або “З москалями дружи, але камінь за пазухою держи”.

Українці дуже погані російські патріоти. Властива Москалям любов і обожання царя є для Українців цілковито чужі й незрозумілі. Українці слухають царя, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою й накиненою... Коли ви не хочете образити Українця, то не смієте говорити йому про завоювання України Московщиною...

Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!..

Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 193–200.

Карл Владислав Зап (1844 р.)

Русин (жиге) у своїй власній, відвічній батьківщині і навіть там, де з ним поводяться по-людськи, скрізь (все таки) понижений і легковажений. Його народня віра не послуговується тою повагою, як латинська церква, його мова у по-

ляків, як мова проста, не має охорони, жадного громадського права, кожний простий мазур, що прийшов на його землю, ставиться до нього з погордою...

...Так залишився нарід занедбаний, відданий моральному пониженню і рабству, якщо не правдивому рабству і зданий на фізичне винищення... Звідси походить теж у простого русина той сепаратизм та недовір'я до кожного, хто відмінний є від нього хоч би одягом...

...Хто би в тому моменті, бачучи ціле зібрання (нарід, що молиться), міг залишитися незворушеним глядачем? О, як би я бажав назавжди заховати (в собі) те живе почуття, котре наповнювало в ту хвилю душу!.. Як близько в тому моменті був мені той нарід, котрий окрім грубої лайки від цілого світа не чує доброго слова, той нарід, котрому доля завдала такі терпкі, такі довговічні терпіння, — пізнав (я) потомків народу смиренного, котрому рука творця вложила до сердець поклад чистої людяності, як найкращу запоруку щасливого життя...

...Є також деякі руські порядні школи, в них поруч польської мови і приписової німецької мови, вчать теж руською народньою мовою кирилицею, а яко тривіальні школи стоять під консисторією руського митрополита у Львові. В станіславівському повіті є одна в Солотвині, де є аж 20 учнів, в коломийському повіті є їх більше — у Печеніжині й Косові, Краснолі (?), Кубаках і Довгополі. Якщо в деякій латино-католицькій парох. окрузі є тривіальна школа, то там не сміє бути подібної руської школи, а лише в позашкільних годинах дяк може вчити хлопців літургичного співу. Лише в деяких випадках, завдяки пильності поодиноких греко-католицьких дяків і священників, освіта в тих школах йде далі (напр. в Залучі над Черемошем). Одначе тим руським діячам, що займалися справою народнього шкільництва, околична польська шляхта, землевласники і колоністи робили цим поважним особам неймовірні перешкоди і прикrostи...

Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 210—211.

Христоф-Вільгельм Хегельмаєр

Повідомлення про стан ученості у Києві в російській Україні

Шановний читачу!

Нема жодного, хто не мусив би визнати необхідність і потребу вивчати географію. Між іншим відомо, що географія в першу чергу поділяється на загальну і спеціальну. Одна розповідає переважно про якості Землі, інша — про стан окремих земель, міст, монастирів, річок, замків, сіл і тому подібне. Хто хоче поширювати справжню географію, мусить добре знати як одну, так і іншу.

Коли ми прочитаємо старі й нові письмена, то побачимо, що багато й великих змін відбулося переважно з нашою планетою, ніж з окремими її частинами. Тому необхідно цю науку розчленувати вдруге на давнішу й нову, причому одна описуватиме минулий, друга — сучасний стан Землі.

Оскільки для пізнання як загальної, так і спеціальної, як давнішої, так і нової географії потрібно багато грошей, часу і праці, то немає ніякої надії, що вдасться коли-небудь у вивченні її досягти бажаної досконалості. У випадку, коли матимемо достатньо таких людей, які охоче взяли б на себе всю працю і старання для вдосконалення цього мистецтва, то все ж у першу чергу це буде проявом неминучості й необхідності.

Між тим, все ж маємо право увінчати славою сучасних учених, котрі протягом свого життя так багато займалися як загальною, так і спеціальною географією, що ми могли б у наші дні добрими географічними працями легко заповнити велику кімнату, на противагу античності та Давньому Риму, коли їх було небагато. Це не моя воля так послідовно розповідати, багато вже зробили інші й заслужили, щоб їхні твори прочитали. Це особливо стосується пана Християна Хибнера та його “Студії з загальної географії”, яку він реферативно виклав у Галле 1710 р., далі пана професора Лібкнехта та його “Елементів загальної географії” і пана Йогана Христофона Бекмана, його праця “Географічна та цивільна історія світу”. Нарешті пана Еберхарда Давида Хаубера з його працею про стан географії.

Однак, незважаючи на те, що нова географія у більшості випадків має перевагу перед давнішою, в ній також є чимало помилок. Серед інших я знайшов їх також у наявних описах ландшафту та міста Києва. Це або ж недостатні й недосконалі зображення, або ж необґрунтовані чи помилкові твердження.

Але таке добрими людьми не вважається поганим, тому що подібні речі не висмоктуються із пальця, а мусять бути побачені на власні очі або ж взяті з достовірних джерел, яких ми про вищеназвану землю і місто до цього часу мали зовсім небагато. Козацький народ частково занадто лінивий та інертний, частково занадто невмілий, щоб підготувати географічні праці. А іноземці, котрі приїждять на українські землі, переважно солдати, які не мають для цього ні часу, ні умов, а можливо також нахилу та бажання.

Працюючи тривалий час проповідником у російській армії, я змушений був досить часто зупинятися у Києві, де поряд з виконанням своїх звичайних обов’язків доклав багато зусиль для того, щоб у цих умовах зібрати повніші відомості про це місто. А оскільки це місто так часто згадується в офіційних газетах, то я зважився для цікавості всього світу видати його повний опис, поклавши початок цими листками. Я маю намір про все розповісти у чотирьох частинах, з яких у першій буде зображено стан ученості, в другій — церкви та духовності, у третій — політичний, у четвертій — військовий.

Київ — місто в російській Україні, розташоване близько Дніпра, який у латинян називається Борисфен. Він досить глибокий і з сильною течією, але не скрізь судноплавний, оскільки в багатьох місцях забитий великими скелями, як це чітко видно на виданих у Петербурзі картах. Незважаючи на це, Дніпро відіграє велику роль частково у забезпеченні продуктами, частково в укріпленні міста, що я детально покажу у третій та четвертій частинах. Місто складається з чотирьох частин, які я тут опишу загалом. Перша — фортеця Київ, де руський архієпископ Рафаїл Заборовський у Свято-Софійському монастирі має свою резиденцію. Друга частина — Печерськ, там заходиться російський правитель Київської провінції, а також живе архімандрит багатого і красивого монастиря Іларіон Неребецький. Третя — широко розкинуте передмістя при згаданому Печерську, де поруч живуть росіяни і козаки. Четверта — Поділ, де переважно живуть козаки, котрі займаються великою торгівлею з сусідньою Польщею.

Як мені здається, цього може бути достатньо, щоб мати в цілому уявлення про місто. Але на цьому не будемо зупинятися, а я перейду зараз до описування особливих пам’ятних місць Києва. Так як за своїм поділом на перше місце я поставив стан ученості, то хочу нагадати тільки про те, що розумію слово вченість у широкому значенні, включаючи у це поняття філософію, філологію та теологію.

Ця небесна богиня навіть у цьому місті перебуває не в такому щасливому стані, як у більшості земель Німеччини. Тоді як досягти її незрівнянної краси і зацікавленості тим багатом тисячам її прихильників і друзів? Отже, вона має у кожному боротися з його темнотою та забобонами, щоб її світло, яке до цього часу не повністю пролилося, змогло стати очевидним. Все ж є надія, що коли настане знову мир, ученість також пошириться й в Україні, оскільки в деяких козацьких душах завдяки вченим-іноземцям, з якими вони підтримують контакти, запалиться потреба у високих і кращих справах, мудрому знанні. На підставі правдивих свідчень я вважаю цю націю схильнішою і здібнішою до вченості, ніж власне росіян.

Відомим осередком ученості у цьому місті є навчальний монастир на Подолі, який з іменем своїх засновників названий Академія Києво-Могилянсько-Заборовська. Архієпископ має великий вплив і владу над академією, якому допомагає префект Сильвестр Кулябка, їх особливо мають слухатися тамтешні студенти.

Усі науки читаються викладачами як публічно, так і приватно, для чого два архієпископи Могила та Заборовський побудували на власні кошти кілька років тому красиву і простору будівлю з каменю. Раніше, до початку останньої війни з турками і татарами, студентів брали до академії щоденно, їх нараховувалося 400, чия похвальну старанність так багато могло б наслідувати, якби не піднялися, внаслідок розквартирування не так вже й багатьох російських полків на Подолі, ціни на квартиру та продукти харчування. Зараз кількість студентів зменшилася до 200 чоловік, причому в скрутному становищі опинилися професори, оскільки вони не мають усталеної платні, а більша частина з них мусить жити на гроші за навчання та добровільні подарунки своїх учнів.

Для опанування наук в академії є достатньо можливостей — тут є 9 професорів. Перший називається Ієронім Міткевич, він викладає теологію; другий — Сильвестр Кулябка — професор філософії; третій — Варлаам Новицький, викладає риторику; четвертий — Сильвестр Ляскоронський, він навчає поетиці; п'ятий — Симон Тодорський, котрий 1738 р. після повернення з Галле до Саксонії, де він переклав російською мовою духовні книги Аридта, став професором грецької та єврейської мов; шостий — Амвросій Неребецький, який викладає у класі синтаксими; сьомий — вікарій Григорович, навчає граматики; восьмий — Інокентій Мигалевич, викладає в класі інфими; дев'ятий — Сильвестр Данилевич, є професором аналогії.

Ці панове-професори винятково ченці, вони не їдять протягом року м'яса, але натомість їм дозволяється пити горілку, а то риба, за їх власними словами, може завдати їм великої шкоди. Вони недобре говорили про творця цієї суворої заборони, оскільки самі визнають, що це було зроблено свавільно і поспіхом, менш усього дбаючи про природу людини. Тому, здається, буває так, що вони нерідко таємно переступають цю сувору заборону без докорів сумління. Для таких випадків у них знаходиться м'ясо, гуси, дичина, які у великій кількості впоптяться і соляться у Печерському монастирі. Вони шукають для себе виправдання навіть у тому, що до їхнього монастиря прибувають знатні гості, серед яких є і його величність принц Гессен-Гамбурзький. Але на підставі інших очевидних випадків можна зробити висновок, що вони в утриманні не заходять так далеко, а часто маючи палку людську потребу у м'ясі, знають, як її задовольнити при наявних сприятливих обставинах.

Щодо одягу панів-професорів, то він являє собою таке довге до землі чорне плаття, через що одяг їхніх священиків дуже подібний до одягу духовних на наших землях. На голові носять особливий головний убір, який звисає на плечі. Особливо чистою і доглянутою має бути борода, тому що вони вважають її великою прикрасою чоловічої статі. Вони гладять її руками майже цілий день, тому вона у них ніколи не буває сплутана, а постійно має правильну форму. Коли вони виходять на прогулянку, то беруть чотки подібно до католиків, виготовлені з кості або бурштину, або ж дорогоцінного дерева.

Мешкають вони у дерев'яному будинку, розташованому серед чудового саду, у якому залюбки прогулюються. Кожен має свою власну кімнату чи келію, які прикрашені килимами і чудовими картинами. При цьому вони завжди мають запас цукерок, угорського вина і горілки, так що у них добре можна було б жити, якби не жахливий сморід від часнику, який вони вживають у великій кількості і яким пропахнуті не тільки кімнати, а й все довкола. Наскільки я знаю, помірне вживання цієї рослини не шкодить, а навпаки є корисним. Все ж необхідно визнати, що цей запах для мене, як і для всіх інших іноземців, завжди нестерпний.

Переважно панам-професорам бракує нічого іншого як добрих праць, для одержання яких, можливо, коли закінчиться ця теперішня неспокійна й руйнуюча війна, буде знайдено зручний шлях з Петербурзької академії наук. Книжки, які вони мають, — це темний світ старої схоластики, вони ледве чи можуть додати розумові ясності. Тому в їхніх лекціях і диспутах, хай вони не ображаються, багато лукавого мудрування, але мало повчального і ґрунтового. Вони до цього не мали ніякої можливості піднятися вище. Справді, мудрість проростає в мозку не однієї людини, а як показує давня і нова історія вченості, є сукупність деяких менших істин. Через це, перебуваючи у Києві, я намагався передати їм добру систему філософії, що врешті мені й вдалося зробити. Коли ми одного разу з професором Кулябкою вели розмову про стан філософії у Німеччині, і я так пишномовно хвалив йому нашу систему філософії, що у нього з'явилось велике бажання що-небудь про це почитати. Я йому відразу послав філософські праці Клеріці й Будде. Ясність і ґрунтовність їхня так глибоко заповонила його душу, що він наполегливо просив залишити йому ці твори. Я це зробив від душі, бо переконаний, що благородний дух цього чоловіка, який не має такого рабського страху перед забобонною давщиною, не тільки пізнає й перейметься істиною, а й також передасть її іншим. Він представник шляхетного роду останнього українського гетьмана, одержав добре й світське виховання.

В академії відбувається багато подібних до наших публічних і урочистих актів, але є такі, яких у нас немає. Серед спільних — диспути, причому вони намагаються проводити їх за зразком німецьких університетів. Керівник сидить на підвищеній кафедрі, щоб його голос міг звучати в аудиторії голосніше. Він піклується про своїх вихованців так старанно і ревно, що після свят Вознесіння може бути вільним від всякої праці та турбот. Він часто приймає рішення на підставі власної думки, як це має місце також у інших академіях, коли пан головуючий не хоче погодитися з висунутими аргументами і висновками. У більшості випадків він ховається за валом різних схоластичних хитроців, про що опонент навіть не підозрює, бо він рівною мірою звертається до душі й розуму.

Наступ з боку опонентів розпочинається з великим галасом, отже, можна подумати, що мова буде йти про справжню істину. Але у більшості випадків все

залишається, як у відомій сентенції: мучаться у пологах гори, а народжується смішна миша. Кожен опонент також має свого керівника, котрий свої наявні аргументи пробує висловити і захистити. Коли покінчено зі звичайними (ординарними) опонентами, яких буває три, тоді виступають запрошені екстраординарні, серед яких часто бував і я. Не було жодного диспуту, на який я, коли перебував у Києві, люб'язно не запрошувався деякими студентами. Це дозволяло мені як у філософських, так і теологічних матеріях висловлювати свою власну думку, хоча мене могли сприйняти за еретика.

Чим більше я з ними спілкувався, тим вільніше міг відкрити свої потаємні думки про події, які відбувалися. Я говорив також про різкий і незвичний спосіб вести дискусію, яким до цього вони користувалися, коли істина більше втрачається, ніж знаходиться. Отже, я закликав їх замість темної необґрунтованої схоластичної термінології опиратись у свої лекціях на чіткість, ґрунтовність, систематичність. Тоді вони могли б з часом покінчити з лайкою. Хоча це не подобається більшості з них, і їм важко зрозуміти, оскільки вони звикли більше сперечатися навколо слів, ніж ґрунтовних понять. Все ж гризтися так затято навколо голого поняття понад годину, як це мало місце раніше, вони вже не хочуть.

Оскільки я взявся описати стан ученості у Києві, то мушу також запропонувати переконливі зразки і свідчення. Я хочу започаткувати філософським диспутом, який передусім думаю опублікувати. Моїм переднім наміром було дати шановному читачеві короткі витяги з нього, як це прийнято в деяких їхніх учених виданнях. Але оскільки у ньому не йдеться про детальне обговорення однієї-єдиної матерії, а більшою мірою представлено зібрання різних учень, то робити це недоцільно. І чим подібні твори і праці рідкісніші у Німеччині, тим менше я побоююсь викликати у шановного читача відразу до читання цієї книжки: запобігти злу, яке може статися, а одержане добро повернути на наше добро і задоволення.

Отже, це так, шановний читачу! Диспут, який кілька років тому був надрукований і захищався у Києві. Я нічого у ньому не змінив, а передав його тобі тими ж його словами та абзацами, як це є у моєму друкованому примірнику, щоб ти міг одержати чітке уявлення про їхній спосіб писати і навчати.

Якщо я побачу, що цим виданням тобі зроблена послуга, тоді можуть з'явитися ще й інші, у яких, можливо, дам начерки відповідей на тези. Це не ті поняття, котрі розширяють чи поглиблюють твої пізнання істини. Все ж вони будуть служити тому, що ти, з одного боку, зрозумієш блаженство Німеччини, де майже у всіх частинах її як знання світу, так і божественне вчення викладені чітко й ґрунтовно. З іншого — зможеш одержати деякі достовірні відомості про стан науки у козаків і росіян, про що ми так мало знаємо. І якщо обставини мені дозволять, то я бажав би постійно одержувати кореспонденції з цих віддалених місць, щоб тобі, принаймні кожен рік, прислужитися деякими вченими новинами з російської України.

Особливо мені радісно, коли я тим, які турбуються про царство Боже, дам добру і щасливу звістку про пана професора Тодорського. Посаду, яку він займає при академії, можна по праву назвати ключем, який відкриє багатьом душам двері до чистого Євангельського Ісуса Христа. Без сумніву, він спробує це зробити при підтримці старших, оскільки є відданим і старанним знавцем і сповідником свого Спасителя. Він привіз з собою із Галле різні книжки про наше

божественне вчення, які, напевно, не залишаться без вжитку. Він розуміє латинську, грецьку, єврейську мови, за свідченням гальських теологів, зарекомендував себе у свій час працелюбним і старанним студентом. Отже, він поверне в Україні до себе увагу багатьох тисяч, позаяк дві останні мови до цього часу залишаються маловідомими у козаків і росіян. Знання їх може дати засіб, що значно полегшить вхід до їхніх душ.

Нічого іншого йому не можна побажати, як того, щоб Бог дав йому обережності у словах і діях. Диявол буде поширювати серед їхніх дітей забобони, гаситиме завезене сюди світло, бо воно може зашкодити його владі. Він має також достатньо можливостей досягти такого клятого наміру, оскільки зміни у релігії у цих людей будуть вважатися невдалими і каратимуться. Деякі докази про це я хочу навести у іншому місці, коли буду описувати стан духовності та церкви у Києві. Вони дотримуються згубної думки, від якої відмовилося багато інших християн, і не дурні. Але з цим смішним судженням скоро буде покінчено, коли пан Тодорський з Божою поміччю дасть своїм учням читати привезене Святе письмо. Це міг би читати професор теології університету, але його голова повна схоластичних химер, так що ґрунтовним і повчальним речам у ній не залишилося місця. Він дуже старанно читає латинською мовою навіть грецьких отців церкви, щоб врешті у них дещо знайти, чим він намагається аргументувати свої помилкові тези.

Коли я шановному читачеві знову запропоную уривок моїх повідомлень про стан ученості у Києві, то детально доповім про їхню бібліотеку, ректора, декана, інспекторів, колегію публічну і приватну, почесні ступені та інші речі, які мають місце в академії. При цьому я свято запевняю, що ніщо не буде написане, у правдивості й правильності чого я сам повністю не переконаний. До того ж я знаю, як важко читати повідомлення, які до цього надходили з цих віддалених місцевостей, бо вони ґрунтуються переважно на байках і брехні, а це викликає відразу.

Між іншим, я не обмежусь описом київської вченості, а буду намагатися повідомити про стан ученості у Москві, Харкові, Чернігові, Петербурзі, особливо у Петербурзі, де вона переважно прокладає собі дорогу, що добре видно на прикладі Петербурзької академії наук і кадетського корпусу. Про неї поширилось уже багато вісток у світі, але, на мою думку, одні з них — достатні, інші ні. Деякі вчені з відомих німецьких університетів дотримуються думки, що вчені академії втягуються у різні державні афери. <...>

Київська старовина. — 1994. — № 2. — С. 95—99.

Розділ VI

ШКОЛА І ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ
УКРАЇНСЬКИХ ПРОСВІТИТЕЛІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

ВАЛУЕВСКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 года

Дело Центрального управления по цензурному ведомству,
1863 г., № 188

По высочайшему повелению

Секретное отношение Министра внутренних дел
к Министру народного просвещения

8 июля, № 394

Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы. Поводом этим спорам служили произведения некоторых писателей, отличавшихся более или менее замечательным талантом или своею оригинальностью. В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер, вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным. Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих политических замыслов, принялись под предлогом распространения грамотности и просвещения на издание книг для переводного чтения, букварей, грамматик, географий и т. д. В числе подобных деятелей находилось множество лиц, о преступных действиях которых производилось следственное дело в особой комиссии. В С.-Петербурге собираются пожертвования для издания дешевых книг на белорусском наречии. Многие из этих книг поступили уже на рассмотрение С.-Петербургский ценз. комитет. Немалое число таких же книг представляется и в Киевский ценз. комитет. Сей последний в особенности затруднялся пропускать упомянутых изданий, имея в виду следующие обстоятельства: обучение

во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке и употребление в училищах южнорусского языка нигде не допущено; самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято было большинством Малороссов с негодованием, часто высказывающимися в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для Малороссиян, как и для Великороссиян и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми Малороссиянами и в особенности Поляками так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самих Малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии. Явление это тем более прискорбно и заслуживает внимания, что оно совпадает с политическими замыслами Поляков и едва ли не им обязано происхождением, судя по рукописям, поступившим в цензуру и по тому, что большая часть малороссийских сочинений действительно поступает от Поляков. Наконец и Киевский генерал-губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне Духовной цензурой перевода на малороссийский язык Нового Завета. Принимая во внимание, с одной стороны, настоящее тревожное положение общества, волнуемого политическими событиями, а с другой стороны, имея в виду, что вопрос об обучении грамотности на местных наречиях не получил еще окончательного разрешения в законодательном порядке, Министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с Министром народного просвещения, обер-прокурором Синода и шефом Жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще значаемых для первоначального чтения народа приостановиться.

О распоряжении этом было повергаемо на Высочайшее Государя Императора воззрение и Его Величеству благородно было удостоить оное Монаршего Благословения.

Явір В. Мова і нація. — Кривий Ріг, 1995. — С. 46—47.

ДОКЛАД КОМИССИИ ПО ВОПРОСУ ОБ ОТМЕНЕ СТЕСНЕНИЙ МАЛУРУССКОГО ПЕЧАТНОГО СЛОВА

...20 июня 1863 года состоялось распоряжение министра внутренних дел, удостоившееся высочайшего одобрения о приостановке печатания книг религиозных и учебных на малорусском языке, так что применение этого языка, как и сказано прямо в этой бумаге, оказалось разрешенным лишь для изящной словесности.

Украинская литература, полная надежд на лучшее будущее, была разом пришиблена...

Но стремление образованных украинцев к просвещению своей меньшей братии, любовь к своему языку, уже испытавшему свои силы на разных поприщах, наконец, и естественная реакция против незаслуженного гонения, почти отнявшего у них право на пользование родною речью, не только спасли их от уныния, но и заставили подумать о средствах к удовлетворению своей законной потребности в словесном общении с непросвещенными земляками. Это средство было под рукою: за австрийским рубежом, в Галиции, такие же малороссы, как наши, говорят, пишут и печатают на своем языке невозбранно. И вот, литературная работа украинцев переносится во Львов, но и к не меньшему, если не еще большему, вреду и унижению России.

...В 1876 г. в Петербурге собралась комиссия из министров внутренних дел и народного просвещения, обер-прокурора Св. Синода, шефа Жандармов и Юзефовича. В этой комиссии было решено наложить следующие ограничения на малорусскую письменность: 1) ввоз малорусских каких бы то ни было книг и брошюр из-за границы воспретить, 2) печатание и издание малорусских произведений и переводов в Империи воспретить, кроме: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности, из которых первые подписано печатать с соблюдением правописания подлинников, а вторые — безо всяких отступлений от общепринятого русского (т. великорусского) правописания и только по рассмотрении рукописей в I Главном управлении по делам печати, 3) малорусские сценические представления и чтения, а также слова при нотах воспретить. Эти постановления были представлены императору Александру II, лечившемуся в то время в Эмсе, и там удостоились высочайшего утверждения. Так состоялся закон 18/30 мая 1876 г.

Отнять у образованных людей право писать на родном языке — это посягнуть на то, что этим людям дорого так же, как дорога сама жизнь народа, ибо в чем ином выразится она, как не в слове, носителе мысли, выразителе чувства, воплощения человеческого духа? Государство, не умеющее обеспечить одно из самых элементарных прав гражданина — право говорить печатно на родном языке, возбуждает в гражданине неуважение к себе, не любовь, а безотчетный страх за существование. (...) С 1876 г. на малорусском языке нельзя ни петь, ни говорить публично, печатание же произведений изящной словесности под строжайшую цензуру.

Только горячая любовь к родной Украине помогла малорусскому образованному обществу перенести тяжкий и совершенно им не заслуженный удар.

Явір В. Мова і нація. — Кривий Ріг, 1995. — С. 47—48.

ЦИРКУЛЯРНОЕ РАСПОРЯЖЕНИЕ ГЛАВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ ГРИГОРЬЕВА 1876 г.

Государь император 18—30 минувшего мая высочайше повелеть соизволили:

1) Не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения Главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границу на малороссийском наречии.

2) Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь:

а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников, безусловно, удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтоб разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописи в Главном управлении по делам печати.

3) Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таком текста к музыкальным нотам.

Начальник Главного управления по делам печати Григорьев (профессор университета!!!)

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 1. — С. 349—350.

СООБЩЕНИЕ ПОПЕЧИТЕЛЯ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА КИЕВСКОМУ, ПОДОЛЬСКОМУ И ВОЛЫНСКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ (Киев, 30 января 1910 г.)

*Господину Кіевскому, Подольскому
и Волинскому Генерал-Губернатору*

Вследствие отношения от 21 декабря истекшего года за № 16460, по вопросу об отмене привилегий службы в 9 Западных губерниях, имею честь сообщить Вашему Высокопревосходительству следующее:

1) Согласно ст. 39 положения 13 июня 1886 г. лицам русского происхождения, исключая местных уроженцев, занимающих классные должности по ведомству Министерства Народного Просвещения в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, производятся прибавки к содержанию на следующих основаниях: а) учителям приходских училищ — в размере пятидесяти процентов получаемого ими жалованья и б) занимающим должности от четырнадцатого до восьмого класса включительно, с определенными штатными окладами, в Канцеляриях: учебного Округа, учебных заведений и дирекций народных училищ, равно как смотрителям и учителям уездных училищ и соответствующих им городских училищ, — в размере двадцати процентов получаемого жалования.

2) Благодаря сказанным привилегиям в Юго-Западный край в настоящее время охотно перемещаются на службу из внутренних губерний как учителя низших учебных заведений, так равно и чиновники на такие канцелярские должности, какия, с точки зрения государственных интересов, более всего желательно замещать в здешнем крае русскими людьми, вносящими с собою идею государственного единства и национальности в среду местного населения, хотя искони русского и православного, но с давних пор подпавшего под влияние полонизма, а со времени движения 1905—1906 гг. и пропаганды Украинского сепаратизма.

3) С отменой действующих ныне правил о привилегиях в Западных губерниях приток кандидатов из внутренних губерний на вакансии учителей городских :

приходских училищ и на должности канцелярских чиновников несомненно сократится до минимума, так как кандидаты эти, благодаря увеличению числа учебных заведений при введении всеобщаго обучения, найдут себе должности на местах с такими же окладами содержания, какія будут существовать и в Юго-Западном крае. Таким образом Управление Округа не только будет испытывать недостаток в кандидатах из местных уроженцев при замещении многочисленных вакансій учителей в низших учебных заведениях края, но и жизнь мероприятий правительства, направляемых к парализованію вредных действий Польской и Украинской пропаганды — обособленности здешняго края, так как ему, в силу необходимости, придется поручать воспитаніе детей низших слоев городского местечкового населенія учителям из местных уроженцев, нередко зараженных украинским сепаратизмом, и замещать такими же лицами должности низших канцелярских чиновников, коим поручается исполненіе и храненіе важных документов и распоряженій по проведенію в жизнь края мероприятий правительства в духе русской національности и кои, как лица слабо проникнутые національно-государственными идеями, едва ли будут находиться на высоте своего назначенія.

В силу вышеприведенныхъ обстоятельствъ было бы весьма желательно сохранить привилегіи службы по ведомству Министерства Народнаго Просвещенія в Киевской, Подольской и Волынской губерніяхъ в полном ихъ объеме, установленномъ ст. 39 положенія 13 іюня 1886 года, темъ более, что потребный на сей предметъ кредитъ по своему размеру (около 9000 руб. в год) не можетъ быть признанъ обременительнымъ для Государственнаго казначейства.

Попечитель округа
Правитель Канцеляріи

СООБЩЕНИЕ МИТРОПОЛИТА КИЕВСКОГО И ГАЛИЦКОГО ФЛАВИАНА КИЕВСКОМУ, ПОДОЛЬСКОМУ И ВОЛЫНСКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ (Киев, 18 февраля 1910 г.)

*Его Высокопревосходительству Г. Киевскому,
Подольскому и Волынскому Генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову*

Ваше Высокопревосходительство,
Милостивый Государь,
Феодор Феодорович

Высочайше утвержденнымъ мненіемъ Государственнаго Совета 13 іюня 1886 года установлены между прочимъ новыя правила относительно процентной прибавки къ жалованью лицамъ русскаго происхожденія, служащимъ в западныхъ губерніяхъ. Законъ этотъ, распространяющійся по православному ведомству на духовную консисторію, академію, семинарію и мужскія училища, вызванъ очевидно, желаніемъ правительства привлечь в этотъ край лучшихъ служилыхъ людей в целяхъ поднятосвещенія среди местнаго русскаго населенія края в духе русской государственности и сохраненія его отъ вліянія инородческаго элемента края, частію несвойствен-

наго задачам русскаго просвещенія и державы Россійской, частію же им враждебнаго. Очевидно также, что среди местнаго населенія края ощущался в то время недостаток просвещенной и надежной интеллигенціи, которая могла бы удовлетворить этим требованіям высшей политики государственной. С этих пор условія жизни кореннаго русскаго населенія края значительно изменились к лучшему, но до высоты указанных требованій не достигли. Правда, за два послѣднія десятилетія в крае открыта целая серія школ и разнаго рода просветительных и иных учрежденія и улучшена постановка преподаванія в учебных заведеніях, но за непродолжительность истекшаго времени и скудостью необходимых средств все эти нововведенія не успели и не в состояніи были окончательно освободить западный край от инородческих вліяній, поднять его до уровня національнаго, русскаго самосознанія и подготовить достаточный по местным нуждам контингент служащих лиц. Этому много препятствовало, между прочим, и освободительное движеніе, обострившее національныя отношенія между русскими с одной стороны и евреями, поляками и украинофилами — с другой, как на почве государственной идеи, так и в условіях жизни Православной Церкви. Вслѣдствіе сего в настоящее время замечается упорная выдержанная борьба не только политическаго сепаратизма населяющих край народностей с національными стремленіями русскаго населенія края, но и борьба воинствующаго католицизма и сектантства разных толков с исконной православной верой русскаго народа. Борьба эта требует привлеченія в край деятелей с высшим образованіем и полных истиннаго патриотизма из чисто русских губерній, ибо западный край такими деятелями в полной мере не обладает и до сих пор. В частности же служація в духовно-учебных заведеніях Юго-Западнаго края несут более тяжелый труд по обученію и воспитанію детей, чем во всех русских губерніях. Здесь приходится затрачивать много времени и труда для выработки русской речи и правильнаго литературнаго языка среди детей, которые являются в учебное заведеніе с своеобразным малорусско-польским, а иногда и еврейским жаргоном и которыя по выходе из учебных заведеній в свою очередь должны быть учителями и руководителями простаго народа. Таким образом, в настоящее время процентная прибавка к жалованью лицам, служащим как в епархіальных, так и в духовных заведеніях края является справедливым вознагражденіем за те особенные труды в целях возложенной на них миссіи, какіе эти лица несут по службѣ в сих учрежденіях.

Помимо того жизненныя условія и чисто матеріальнаго характера в крае изменились с 1886 г. во многом к худшему. Вслѣдствіе переполненія коренным населеніем Юго-Западнаго края, в особенности Кіевской губерніи, путем естественнаго прироста и, вместе с развитіем торговли и промышленности, путем нашествія пришлаго инородческаго элемента в целях наживы и эксплуатаціи, матеріальное продовольствіе сравнительно с 1886 года сильно воздорожало и цены на все жизненные продукты первой необходимости увеличились за это время в три и четыре раза и даже более. Параллельно с этим усилились и интеллектуальныя потребности семейств чиновников в связи с осложненіем самой жизни, вызванным быстрым ея ростом, в особенности за послѣдніе годы освободительнаго движенія. Казенное же содержаніе служащих одновременно с сим увеличилось лишь в некоторых учрежденіях, и то очень мало, в других же оно осталось в той же нормѣ 1886 г. Понятно потому, что оно отнюдь не может быть признано достаточным для удовлетворенія даже самых насущных нужд семейств

чиновников и требует не сокращения его путем уничтожения процентной прибавки, а напротив — сохранения. Сохранение это я считаю необходимым и потому, что труженики на пользу обрусения края из чисто русских губерний на службе по православному ведомству никакими другими привилегиями не пользовались и в настоящее время не пользуются.

К изложенному нахожу возможным присовокупить, что все должности как в общих учреждениях Киевской епархии, так и в духовно-учебных ее заведениях могут быть замещаемы местными уроженцами, как они нередко замещаются и в настоящее время. Право на процентную прибавку имеют: 1) в духовной Консистерии — члены, секретарь и столоначальники; 2) в академии — секретарь и помощники инспектора; 3) в семинарии — помощник инспектора и преподаватели и 4) в мужских училищах — помощник смотрителя и преподаватели. Служащие в женских епархиальных училищах правом на процентную прибавку не пользуются.

Призывая на Вас благословение Божие, с истинным почтением и совершенною преданностью имею честь быть

Вашего Высокопревосходительства
покорнейшим слугою Флавиан Митрополит Киевский
Київська старовина. — 1995. — № 5. — С. 68–70.

3 СЕКРЕТНОГО ЛИСТА ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА БАГГОВУТ ДО МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЇ (від 4 лютого 1914 р.)

1. Призначити на посаду вчителів, по можливості, тільки великоросів.
2. На посади інспекторів і директорів народних училищ призначити виключно великоросів.
3. Усякого вчителя, котрий виявив схильність до українського, негайно звільняти. (...)
7. ...На чолі епархій ставити архієреїв винятково великоросів, причому твердих, енергійних; виявляти найкрутіший тиск на священників, заражених українофільством; парахіальних наглядачів за школами призначити виключно великоросів.
8. Звернути особливу увагу на семінарії і ставити ректорами виключно великоросів, усуваючи інших; навчальний персонал має бути тільки з великоросів; за семінарії треба взятись і викоринити дух українства, що гніздиться в них.
9. Необхідно субсидувати деякі газети в Києві, Херсоні, Полтаві, Катеринославі та ін. з метою боротьби проти українців; у газетах показувати тотожність великоросів з українцями і пояснювати, що малоросійська мова утворилась шляхом полонізації російської в минулі часи...
- ...Старатись, щоби євреї не прилучились до українського руху — виселяти їх із сільських місцевостей, не утворювати нових містечок і заважати економічному зростанню єврейства. (...)

12. Узагалі на різні посади не допускати людей, котрі коли-будь, хоча б і в далекому минулому, мали стичність із українським елементом.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич: Відродження, 1994. — С. 40—41.

ОБРАЩЕНИЕ КИЕВСКОЙ УКРАИНСКОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ ГРОМАДЫ КО ВСЕМ КИЕВСКИМ СТУДЕНЧЕСКИМ ОРГАНИЗАЦИЯМ

Радикал, недодумавшийся на Украине до украинства, есть недодумавшийся радикал. Украинец, недодумавшийся до радикализма, есть недодумавшийся украинец.

М. Драгоманов "Австро-Руські спомини"

Россия представляет из себя одного из наиболее замечательных политических и этнографических арлекинов. В состав теперешней России входит около 150 народностей. В состав ее вошли и под гнетом царизма задыхаются такие различные по своему этнографическому составу, историческим традициям, по своим общественным привычкам и юридическим воззрениям элементы, что просто диву даешься. Очевидно, что единство России представляется каким-то чудом, которое может поддерживаться только каким-либо особенным способом. Способ этот, положим, не представляет из себя ничего особенно чудесного, а напротив, состоит из даже черезчур реальных вещей. Оне суть: штык и Сибирь, тюрьма и кнут, православие и безграмотность (в самом широком смысле этого слова).

Признав за аксиому, что свержение абсолютизма в России может быть достигнуто только совместными усилиями всех народов, мы должны признать и то, что среди каждого отдельного народа пропаганда должна вестись на его родном языке. Пример нескольких попыток пропаганды на русском языке украинских крестьян (70-е, нач. 80-х гг.) показал всю бесплодность и беспочвенность такой пропаганды.

Достаточно поверхностного взгляда на историю Украины со времени присоединения ее к России, чтобы заметить, как уничтожение всяких следов самостоятельной культурной жизни Украины шла рука об руку с крайним обрусением народных масс, утратою ими политического самосознания и даже политических идеалов. Если интеллигенция, изменившая своей национальности, будет по-прежнему пренебрегать народным языком, если пропасть между народом и интеллигенцией будет по-прежнему увеличиваться, то такое отсутствие непосредственного общения, органической связи между народом и интеллигенцией приведет к тому, что свободолюбивый украинский народ окончательно забудет свое славное прошлое и вследствие крайнего невежества может остаться пассивным и инертным в решительный момент, как это случилось в [18]48 г. в Галиции.

Признавая необходимость добиться политической свободы в наиболее короткий срок, вы должны согласиться с тем, что для этого каждая из 150 народно-

стей должна выставить возможно большее количество революционеров, т. е. людей, понимающих всю мерзость и дикость теперешнего государственного строя России и могущих выступить на борьбу за идеи более светлые и высокие, чем царизм. Очевидно, такими людьми могут быть прежде всего люди грамотные, но не потерявшие своего природного ума, приобретшие навык и охоту к чтению, привыкшие видеть в книге своего лучшего друга и советчика, которые смогут прочесть, понять и оценить нелегальную книжку...

Для этого мы считаем необходимым то, что признает необходимым и наилучший русский педагог К. Ушинский, т. е. народную национальную школу. Вот что писал он в "Журн[але] Министерства Нар[одного] Просвещ[ения]" в своей статье "Педагогическая поездка по Швейцарии": "Мало успеха будет иметь та школа, в которую дитя переходит из дому, как из рая в ад, и из которой оно бежит домой, как из темного ада, в котором все темно, чуждо и непонятно, а светлый рай, где все ясно, понятно и близко сердцу, а почти такое впечатление должна производить школа на дитя малороссиянина, когда оно начинает посещать это странное место, в котором одном только в целом селе и говорят на непонятном языке. Дитя, не слышавшее дома ни одного великорусского слова, начинает с первого же дня ломать на великорусский лад, и добро бы еще на чисто великорусский, а то на тот отвратительный жаргон, который вырабатывается у малообразованного малоросса при старании говорить по великорусски. Такая школа с первого же дня и весьма неласково напечалит ребенка, что он не дома, и без сомнения покажется ему букою. Если такая школа не пустит корней в народную жизнь и не принесет для нея полезных плодов, то чему же здесь удивляться? Иначе и быть не может. Такая школа, во-первых, *гораздо ниже народа*: что же значит она с своею сотнею плохо заученных слов перед тою безконечно глубокою, живою, полною речью, которую выработал и выстрадал себе народ в продолжение тысячелетия; во-вторых, такая школа *бессильна*, потому что она не строит развития дитяти на единственной плодотворной душевной почве — на народной речи и на отразившемся в ней народном чувстве; в-третьих, наконец, такая школа *бесполезна*: ребенок не только входит в нее из сферы совершенно ей чуждой, но и выходит из нея в ту же чуждую ей сферу. Скоро он позабывает несколько десятков великорусских слов, которым выучился в школе, а вместе с тем позабывает и те понятия, которые были к ним привязаны. Народный язык и народная жизнь снова овладевают его душою и заливают и изглаживают всякое впечатление школы, как нечто совершенно им чуждое. Что же сделала школа? Хуже чем ничего! Она *на несколько лет задержала естественное развитие дитяти*; остается, правда, грамотность или, лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и может пригодиться к тому, чтобы на полурусском наречии написать какую-нибудь ябеду; *душу же человека такая школа не развивает, а портит*".

Само собою разумеется, что к этой непонятной обрусительной школе крестьянин-украинец ничего, кроме отвращения, чувствовать не может и зачастую переносит это отвращение и на книгу, как об этом свидетельствуют и сами инспектора народных школ. Отсюда, конечно, понятно, что такая школа является самым верным оплотом против развития самосознания и правосознания народа, понятно почему за эту школу так крепко стоял Катков, почему теперь за нее стоят Победоносцев, Мещерский, Флоринский, Пихно и иже с ними, и одно лишь

непонятно — почему за ту же школу стоит и значительная часть русского передового общества, почему взгляды Ушинского не господствуют в нем? (Мы говорим в интересах 149 невеликорусских народностей, но, конечно, от лица одной своей украинской.)

Итак, чисто практические соображения заставляют наиболее образованных и беспристрастных представителей русской интеллигенции признавать необходимость низшей школы с украинским языком преподавания. (Укажем здесь на проекты земств Харьковской, Полтавской и Черниговской губерний, на Ананьевских врачей...) Но широкая задача просвещения народных масс связана с задачей популяризации науки в самых широких размерах. Если смотреть на высшую школу как на средство поддержать господство буржуазного класса, сделав монополией буржуазии все приобретения науки, тогда, конечно, нет необходимости в высшей школе с украинским языком. Но мы обращаемся к тем товарищам, которые иначе смотрят на задачи высшей школы, которые хотят понести свет в темные массы народа. Само собой разумеется, что для выполнения такой широкой задачи недостаточны усилия единиц, которые и теперь употребляют все свои силы на то, чтобы учиться учить других: изучают народный язык, вырабатывают понятную для народа терминологию... Для выполнения этой задачи по отношению к украинскому народу необходимы легионы просвещенных людей, которые могли бы распространить знания среди своего народа на украинском языке. Но пока украинский народ не будет иметь своих высших школ, эта задача будет под силу только людям с исключительными способностями и вместо необходимых легионов будут только единицы. Поэтому мы, украинцы, требуем высших учебных заведений с украинским языком преподавания от того правительства, которое получает такую значительную часть своих доходов от украинской нации, от того правительства, которое самым грубым образом эксплуатировало и эксплуатирует Украину — эту житницу России.

Другим следствием открытия высших украинских школ было бы то, что нам, учащейся молодежи, не приходилось бы из одного конца России перелетать в другой за недостатком высших учебных заведений, а в национальные высшие школы поступали бы люди, думающие работать на родной своей почве, и из высшей школы выходили бы люди, действительно подготовленные к культурной работе... Мы не станем говорить здесь о том влиянии, которое оказала бы высшая национальная школа на изучение данной страны. Укажем разве на Кавказ. Ведь мы о Кавказе знаем ровно столько же, сколько и о Китае, единственно лишь потому, что там нет умственного центра, нет высшей школы. А нет ее, как всем вам, товарищи, хорошо известно лишь благодаря гнусной нахальности нашего правительства, которое запрещает открыть “на окраинах” даже русскую школу и даже на готовые “иностранческие деньги”... Не будем, повторяем, говорить об этом, потому что и все то, что мы сказали выше, — лишь мечты, которым, быть может, суждено еще долго ждать своего осуществления. Пока их реальная основа заключается почти исключительно в небольшой части передового студенчества, да такого же небольшого числа образованных людей и представителей науки...

Мы не будем здесь говорить о том, что украинский народ представляет из себя самостоятельное славянское племя, самостоятельную этнографическую единицу, не будем говорить о самостоятельности и ценности нашего языка и

нашей украинской литературы — оставим эти вопросы решать ученым и историческому ходу событий.

Итак, повторяем, не спорить желаем мы, а требуем от вас поддержки в работе нашей, цель которой — двинуть Украину по пути прогресса, двинуть ее к социальной и политической свободе.

В этой великой задаче украинская интеллигенция должна взять на себя ту роль, которая составляет ее прямую обязанность: подготовить к этому моменту нашу народность, в состав которой в одной России входит 25 миллионов людей, и которая, казалось бы, по своим историческим традициям должна бы пойти впереди всех национальностей славянских.

Для этого, напомним еще раз, мы необходимо должны знать тот язык, на котором говорит и мыслит эта 30-миллионная (с Галицкой Русью) масса народа.

Зная это, вы должны оказать нам поддержку в требовании, имеющем при теперешнем политическом строе России такое же целиком принципиальное значение (нам закрывать глаза пред действительностью нечего), как и требование отмены процентной нормы для евреев. Если же вы, принимая во внимание эти законные требования, паче чаяния, откажете нам, то вы и себя и нас поставите в положение, при котором безсознательно все мы окажемся солидарными с Победоносцевым и К° и при том в то время, когда цвет русской интеллигенции в своих легальных органах: “Вестн[ик] Европы”, “Русск[ая] мысль” горячо отстаивает и принимает близко к сердцу наши интересы.

Многим из нас довольно часто приходилось слышать упреки в шовинизме. Это побуждает нас свести в короткую формулу для того, чтобы показать, что если кому и присущ дух шовинизма, то, во всяком случае нам, украинцам, он не к лицу и нами он никогда не проповедовался.

Украинский язык не идол, которому мы поклоняемся, а практическое средство и наиболее верный способ вывести из темноты и невежества тридцатимиллионную массу украинского народа и повести его путем прогресса к свету, добру и истине, а национальность украинская — не фетиш наш, не кумир, а лишь почва, на которой легче всего засеять и взлелеять семена света, добра и братского равенства и вообще, мы признаем *космополитизм в идеях и целях, национальность — в основе и формах культурной работы.*

По нашему глубокому убеждению, при нормальной постановке дела, т. е. при признании прав каждой национальности на самостоятельное развитие и при “национальном” просвещении, украинский народ должен одним из первых поднять красное знамя. Да это, кажется, должно бы быть ясно каждому, так как демократизм украинского народа говорит сам за себя. Достаточно самого поверхностного знакомства с нашим крестьянством, чтобы убедиться в этом. Даже проще, всякий, кто знаком достаточно близко с нашей украинской литературой, может засвидетельствовать, что это целиком демократическая литература, а ведь литература — зеркало народной жизни. К идее же демократизма должны стремиться все народы, и на нашу долю выпадает лишь подновлять ее с научной стороны и укреплять в сознании украинского народа там, где уже успели пошатнуть ее царские опричники.

Между нами, товарищи, должно быть *ЕДИНЕНИЕ*, но не должно быть обидного и позорного для обеих сторон *ПОРАБОЩЕНИЯ*. Нам пора уже понять и усвоить тот принцип, который смогли понять и усвоить (немножко, правда, свое-

образно) Николай I и Александр II, тот принцип, что работа свободного и самостоятельного человека более продуктивна, чем работа раба. Тем более теперь время уже усвоить его прочно и навсегда. Ведь факты так красноречиво говорят за него. Посмотрите вы на Запад, оглянитесь вокруг себя, — что вы увидите? Где нация добилась свободы (Австрия) или где государственное устройство обеспечивает свободу национальности (Швейцария, Соединенные Штаты), там жизнь кипит ключом. Даже Сербия и Болгария зажили такой полной жизнью, что любо-дорого посмотреть! А посмотрите, что сделала из темной полуокеанской Чехии возрожденная национальность. Ведь она теперь если уже не опередила немцев, то, во всяком случае, наравне с ними. Посмотрите на ирландцев. Семь веков (ведь это не шутка!) обангличанивали их и чего добились? Добились того, что теперь почти 3/4 ирландцев говорит по-английски, а все 4/4 смертельно ненавидят Англию. Незавидный результат жестокой семивековой работы. Посмотрите в самой России на несчастную Финляндию. Что делает с нею обрушение? А то, что она с каждым днем на наших глазах теряет свои и так не особенно обширные конституционные права. Присмотритесь к Польше — Привислянскому краю. Разве возможно бы было в ней то движение и тот проблеск жизни, которые заметны теперь, если бы оторвать ее от сношений с заграничной национальной Польшей, если бы лишить это движение национальной окраски?!..

Скажем под конец, что даже такая космополитическая партия, как социал-демократия, и та в своей... национальной программе, составленной на общем собрании австрийской социал-демократической партии в Брюнне, в 1899 г. ... (торжественно провозглашает), что она “признает право каждой национальности на национальное существование и национальное развитие”.

Это постановление австрийских социал-демократов является естественным выводом из всей их предшествовавшей деятельности. В Австрии, как и в России, радикальные элементы общества вместо того, чтобы работать над улучшением экономического благосостояния народа, должны раньше добиться признания их национальности, так как многолетний опыт показал им, что без признания основных элементарных прав человека, без свободы национальности, т. е. без права человека быть тем, чем он есть на самом деле, при искусственной ломке его никакой прогресс народных масс немыслим. Прежде чем действовать, добиваются свободы действий — вот эмпирический закон, выводимый всяким беспристрастным человеком при изучении жизни народов в XIX веке. Пред этим историческим фактом — дифференциацией народностей — никто не смеет закрывать глаз. На этот исторический факт мы обращаем ваше внимание, товарищи, и приглашаем вас помочь нам сделать теперь то, что рано или поздно сделаем мы сами, помочь нам для того, чтобы мы могли работать рука об руку с вами теперь же, а не затрачивали своих сил на расчистку поля лишь для работы грядущих поколений. Мы ждем с уверенностью вашей помощи, потому что знаем, что не в ваших интересах затягивать поступательный ход человеческого развития.

Итак, товарищи, принимая во внимание число и разношерстность наций, составляющих Российское государство, считая право каждой из них на национальное существование и развитие несомненным, признавая, что без национальной свободы не может быть и свободы личности, а следовательно, и политическая свобода является неполной, признавая, что право свободно печатать как литературные, так и научные труды на своем родном языке есть неотъемлемое право

автора, признавая равенство благом не только на словах, но и на деле, мы “Київська Студентська Українська Громада”, считаем вашей моральной обязанностью, товарищи, включить в число ваших требований право профессора читать лекции на украинском языке во всех высших школах на Украинской территории.

Київська старовина. — 1995. — № 5. — С. 47–51.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО УТИСНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ШКОЛИ У ХІХ СТ.

1808 р. Закриття Руського інституту Львівського університету, на двох факультетах якого (філософському і богословському) низка предметів викладалася українською мовою.

1817 р. Постанова про викладання в школах Західної України лише польською мовою.

1862 р. Закриття українських недільних шкіл — безоплатних, для навчання дорослих.

1863 р. Циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою, якої “не было, нет, и быть не может”. Цього ж року заборонено ввіз і поширення в Російській імперії львівської газети “Мета”.

1864 р. Статут про початкову школу: навчання має провадитись лише російською мовою.

1876 р. Указ Олександра II (Ємський указ) про заборону ввозу до імперії будь-яких книжок і брошур “малоросійським наріччям”, заборону друкування оригінальних творів художньої літератури, в яких “не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису”. Заборонялись також сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою.

1881 р. Заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою.

1884 р. Заборона українських театральних вистав у всіх губерніях Малоросії.

1892 р. Заборона перекладати твори з російської мови на українську.

1895 р. Головне управління у справах друку заборонило видавати українською мовою книжки для дитячого читання, “хоча б за суттю змісту вони уявлялись би добромисними (благонамеренными)”.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич: Відродження, 1994. — С. 24–26.

М.П. ДРАГОМАНОВ (1841—1895)

Листи на наддніпрянську Україну

...З поводу радикалів д. Вартовий зачіпа справу, котра близько торкається всякої інтелігентної людини на Україні. Він каже: “Кожний, хто принесе хоч крихту обмоскалення у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому

шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту”, і т. д. Ми раді б помилитись, але нам видиться, що слова ці треба розуміти так, що всякий, хто дасть українцеві московську і взагалі неукраїнську книжку, той робить йому шкоду.

...Не кажучи вже, що люди живуть не одною національністю з її мовою (інакше, напр., французи мусили б увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по-галльському, хоч дійсно вони прийняли не мало лиха, поки пороманились), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмім, напр., ідеального українолюбця і народолюбця де-небудь у полтавському селі, такого, що сам не тільки ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий схоче, напр., навчитись з книжки, як ліпше вправляти бджоли або ліс, ріллю і т. д., і просить у нього об тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) есть, — так народолюбець йому не дасть її, такої книжки, щоб він не помосковився або не сполячився? Де ж тут буде народолюбство? Колись у 60-ті роки й мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нашому народові інших книг, окрім українських, і мусить заждати з усякою просвітою народу, аж поки патріоти українські не напишуть усяких українських книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звелась на те, що єдиний спосіб запобігти лиху — це писати якнайбільше книг по-українському, але де конче потреба есть, то послуговуватись і книгами на чужих мовах, як це робиться скрізь на світі.

...Далі в справах просвітніх (властиво, національних) д. Вартовий говорить про вільність “самостійності вкраїнської літератури”, причому досить незручно добавля, “щоб українській мові вернено всі її права”. Незручно, бо в старих школах наших народна українська мова вживалась дуже мало попри церковній і навіть польській, котрою читали багато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харківському колегіумі, тобто там, де й кості польської не було. Через те, між іншим, і так легко було урядові ввести з кінця XVIII ст. в наші школи, старі й нові (гімназії і університети, котрих у нас не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в Гадяцькому договорі 1658 р.). Ми мусимо потребувати права для нашої народної мови, як і других політичних прав, не іменем історії, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Після свого, досить загального потребування прав мови д. Вартовий зводить розмову на саму церковну проповідь, народний суд (волосний чи й мировий?) і народну школу, требуючи, зрештою, і законів на українській мові. При цьому д. Вартовий признає потребу вчити в українських народних школах і державної мови. Як бачите, програма це ще більше смирна, ніж розвінчаного з “Батьків” Костомарова, — цілком “простонародна”, “для домашнього обиходу” і смирніша, ніж та, яку ми викладали в статтях “Література російська...” і т. д., котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони появились. І до цієї програми радить д. Вартовий іти, “впевняючи словом і ділом (?) російську інтелігенцію, що така реформа — необхідима річ, розвиваючи народну літературу та проводячи її на село”. (А город? — спита хто-небудь, згадавши повищі листи д. Вартового).

Д[обродій] Вартовий говорить під кінець, що його партія національно-народолюбна “(з такою програмою) яко партія, що має на меті практичну діяльність (курсив автора. — Упорядн.), а не самі теоретичні поривання — чи національного, чи соціального змісту (курсив наш. — Упорядн.) єдино може мати силу й вагу в українській справі”. Автор не пита себе, як теперішній уряд російський поди-

висься й на таку програму? Для нас же ясно, що до конституції в Росії уряд ніколи не дозволить навіть української проповіді в церквах ні мови в школах і на селі.

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 1. — С. 467—479.

По вопросу о малорусской литературе

...Им (украинцам. — Упоряд.) никто не поможет, а что, напротив, есть много таких, кому выгодно подставить им ногу. Украинцам остается только идти своей дорогой и работать, работать и работать для своего народа, надеясь только на свои силы, не обращая слишком большого внимания на посторонних воронов — ни на тех, которые каркают нелепыми циркулярами, ни на тех, которые думают сбить их с их естественной и строго обдуманной дороги притворными соловьиными песнями.

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 1. — С. 357.

Чудацькі думки про українську національну справу

Salmannsdorf bei Wien 1891, сент. 15

...Царськими указами майже зовсім заборонено українське письменство і українці примушені вдовольтись тільки російським. До того деякі з росіян, неприхильники українського письменства й усякої особності та волі українців (а такі неприхильники є й серед українців з роду), виступають проти українства, прикриваючись всевітністю. Між тими неприхильниками є такі, котрі кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то й ліпше, коли українська мова вимре. Такі фальшиві всевітники були й є не тільки в Росії. Були часи ще недавно, коли деякі німці говорили таке ж саме проти слов'ян і навіть італійців; вони казали: добре б було, коли б уся Європа була сполучена в одну державу, то поки що нехай Венеція належить до німецької Австрії, а чехи до Німеччини; добре б було, якби всі народи могли порозумітись на одній мові, то нехай, напр., чехи забувають свою, а вчаться німецької і т. ін.

Я не раз виступав проти таких фальшивих всевітників і, власне, опирався на правдиву світову людськість. Остатній раз я говорив против них у книжці "Историческая Польша и великорусская демократия", де я показував, що противники українства, котрі послугуються всевітністю, дійсно зовсім не космополіти, а московські національники, або російські державники, і мені, признаюсь, самому вже нудно вертатись до спору з такими людьми. До того ж на всякий час своя боротьба! Був час, коли на нашому ґрунті треба було боротись з недовченими й поверховними напередниками, котрі не розуміли ваги національностей, а тепер треба боротись з назадняками, котрі в барві національній хочуть вести нашу громаду до застарілих і шкідливих думок суспільних і освітніх.

Скажу тільки про справу мови. Звісно, добре б було, якби всі люди на світі могли розуміти один одного. Може, колись яким способом до того дійде, але поки що люди говорять сотнями, тисячами мов, і найважливіше тепер діло, щоб про-

світа доходила до людей на всіх тих мовах, щоб усі люди скорше й легше могли ту просвіту прийняти. Кількасот років тому назад була в Європі сама тільки церковна просвіта, котра пішла по Європі від латинського чи римського народу і викладалась на латинській мові. Так що ж? На тій мові дійсно попи, напр., італ'янські, англійські, шведські й польські і т. ін. могли порозумітись проміж собою, та зате простий народ ні в Англії, ні в Швеції, ні в Польщі не тільки не розумів того, що говорять чужі прості люди, а не розумів і свого попа і не брав від нього освіти. Завваживши це, розумніші прихильники церковної освіти — протестанти (Вікліфи, Лютери, Кальвіни і т. ін.) почали вживати по церквах серед кожного народу його живої мови, і через те, напр., євангеліє розповсюдилось. Тепер світська наука йде по тій же дорозі: вживає всяких живих народних мов і приходять до самих далеких сторін, до найдрібніших народів. А найбільше вчені люди або подорожні порозуміваються проміж себе тим, що вчаться кільком мовам, на котрих говорять найбільше або найвище освічені народи, напр., мовам французькій, англійській (найбільше), німецькій. Коли тепер люди найменшого народу получать хоч початкову науку на своїй мові і кому з них того буде замало і він схоче вищої науки, а письменство його мови не буде в силі йому послужитись, бо замалий народ не в силі оплатити коштів великого письменства та вищих шкіл, то така людина візьметься за книжки на чужій мові. Коли б згодом усі люди такого народу покинули навіть зовсім свою питому мову й пристали до чужої — на це б не можна було нарікати, бо це б сталось з власної волі тих людей і тоді, коли б уже стара їх мова зробила, що могла: дала просвіту, хоч початкову. Зовсім інакше було б, якби хто, державники чи пани, стали висміювати стару мову та забороняти її в школах та книгах. Через те не тільки терпіли б живі люди від погорди других, а ще й просвіта б їх спинялась, бо поки то ще люди забороненої мови вивчаться чужої, на це треба не одного людського віку! А до того просвіта на чужій мові була б для людей важка або й неприступна.

Коли це все покласти до української мови, котрою говорить в Росії, може, яких 17 мільйонів людей, то побачимо, яку шкоду, власне, для зросту всесвітньої освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те я, напр., уважав себе обов'язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописах і книжках італ'янських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі й у Відні (на віденський з'їзд я послав протест вкупі з д. Павликом)...

...В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу, й нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужило добробитові й просвіті нашого народу, а вкупі з ним і його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго.

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 2. — С. 330—367.

Неправда — не просвіта

...Він (Чайченко. — *Упоряд.*) виводить з одного оповідання Квітки “Купований розум” таку науку: “Не треба хапатися до чужої науки, а треба вчитися своєї та не відбиватися від своєї сім’ї та від своєї рідної мови”. Від своєї мови не треба відбиватися, від сім’ї теж, звісно, коли сім’я — люди добрі, а не лихі. Але що то таке чужа наука, а що своя — то вже темно. Добродій Чайченко говорить навіть про якусь *свою віру* в нашого народу, хоч, напр., християнська віра, до котрої тепер належить більша частина наших людей, видумана не ними, а старими жидами та греками і до неї належать, окрім нашого народу, ще десятки інших. Це одна з *світових вір*, про котру тепер ні один народ не може сказати, щоби вона була його тільки, своя.

А наука ще більше світова річ. Напр., як сказати: чия наука лікарська або наука про будування? Чиї залізні дороги? Чужі вони нам чи свої? Чужа нам буде наука тільки тоді, коли ми її не знаємо, а другі народи знають. Отже, в таким випадку, що мусить порадити розумний народолобець своєму народові: чи хапатись до чужої науки, чи триматися своєї, коли цієї своєї науки або нема, або вона зовсім неправдива, от як, напр., наше простонародне знахарство (котре, зрештою, як розібрати, теж зайшло до нас у старовину від чужих людей) против нової лікарської науки, що побирають доктори у вищих школах по всіх країнах? (Нагадаємо, що ні в руській Галичині, ні на Буковині навіть нема лікарської школи).

В цій справі розумний вихід один тільки й є: *треба, щоби нашому народові давали науку в його країні на його мові, бо в чужій здобувати йому науку важко*. Тоді й чужа наука стане народові *свою*. Так би й треба говорити дд. Чайченкам, а не вбільшувати в наших неписьменних людей туман у головах, замість того, щоби просвіщати його. А поки просвітителі нашого простого люду не дадуть йому чужої науки на його мові, люд добре буде робити, коли хапатиметься до науки хоч в книгах, писаних на чужій мові, так, як це роблять, звичайно, коли їм того треба, й самі пани-просвітителі, що пишуть мужикам нісенітниці про свою науку. Вивчившись на чужих мовах, може, хоч хто-небудь з наших людей надумається поділитися своєю наукою і зо своїми братами і на їх мові. А зоставаючись при теперішній своїй науці, наші люди просто зостануться при теперішній темноті.

Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 2. — С. 397—398.

Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)

Ми звертаємо тепер найбільшу увагу на пісні з XVIII і XIX ст., не тільки через те, що їх менше напечатано, ніж пісень раніших, а й по другим причинам. Од цих часів майже не зосталось таких записок, як козацькі літописи (Самовидця, Граб’янки, Величка і др.), з котрих усе-таки видно, що думали самі українці про справи своєї землі. Од часу руїни козацтва на правім боці Дніпра (1711—1714) і од часу невдачі Мазепи і першої руїни Січі в 1709 р. письменні люди на

Україні скоро сполячилися і змосковилися, а потім і одвернули думки майже од усіх справ своєї країни, і самі тільки мужики ще говорять про ті справи в своїх піснях, котрі zostалися єдиними українськими літописами XVIII—XIX ст. і майже єдиним показом того, що український народ ще не загинув.

І власне ці літописи найменше звісні письменному світові, як і в усьому життя українського народу власне в новіші часи XVIII і XIX ст. Причиною до того стає між іншим і цензура московського начальства, котра спиняє всякі вільні праці про Україну власне з тих часів, коли більша частина її підійшла безпосередньо під руку Московського царства з його панством і чиновництвом. Через це вся історія України і її теперішній стан показується в дуже фальшивому світлі.

Українські і московські письменці здавна показують докладно всі лиха, які Україна терпіла під польським панством, як вона повставала проти нього, як волею прилучилась до Москви, сподіваючись ліпшої долі “в союзі і протекції в царя восточного, православного”. Як же жила Україна з цим царем, про це історики довго мовчали, коли ще не говорили, що, мовляв, жила вона і живе також щасливо, як живуть щасливо всі піддані богом хоронимого царства. Виходило так, що на старій Україні мовбито і не було ніякого життя, окрім вояцького, козацького, та що козаки на те тільки і потрібні були, щоб битись з Польщею, а потім прилучити або ще, як часто кажуть, вернути Україну до Москви, а після цього козаки мусили або щезнути, або перебратись на край Московського царства, щоб там служити цареві, побиваючи черкесів і т. ін. Тільки, мовляв, неспокійні люди та безчесні ізмінники між козаками ще кілька часу, од смерті Б. Хмельницького до Мазепи, не покорялись московським царям, а потім і вони щезли, і Україна в усьому підійшла під ряд інших, спокійних земель Московського царства. Народ український, мовляв, забув про свою колишню, дуже вже старосвітську і дику волю, не дума про свою самостоячість і про самовправу своєї країни. Про це, мовляв, можуть марити тільки купка українолюбців, завзятих книжників або трохи не божевільних.

Подібні думки про український народ панують і в начальства, і у письменних людей, і в Австро-Венгрії. І там також малюють історію і стан українського народу, коли не з пансько-польського, то з казенного цісарського погляду.

В остатні двадцять років нові українські історики, починаючи з Д. Костомарова, трохи розширили рамки такої історії України. Вони розібрали докладніше часи од смерті Б. Хмельницького до Мазепи і показали розум в тодішніх “ізмінах” українських гетьманів проти Москви, показали, як московські бояри і царі зневажали вольності козацькі, гнітили й обдирали народ, ділили Україну, мов “скот”, з Польщею і т. ін. Тут же вони показали, як і старшина козацька собі змагалась повернутись в панство, подібне до польського і московського, і як через те “чернь” козацька та поспільство (мужики) з запорожцями ненавиділи старшину і не піддержували її, коли вона піднімалась проти Московського царства. Тільки ж коли дальша історія України, після того як царі московські, за поміччю черні й поспільства, скрутили козацьку старшину, не була розказана докладно, то виходило, буцімто козацькі противники Москви були вже цілком не праві, а Московське царство буцімто було правдивим приятелем черні. І справді, московські історики, як напр. Соловйов, виставляють в такому світлі

московське начальство на Україні, а надто, коли їм можна вказати на що-небудь подібне до слов цариці Катерини II, котра, касуючи козацькі виборні уряди в Гетьманщині, казала, що вона “вибавляє народ український од мучивших його вкупі многих маленьких тиранів”.

Тільки докладна історія життя українського народу в XVIII ст. могла б показати, якою брехнею були слова московських правителів, коли вони, як напр., та ж Катерина II, казали, що по скасуванню виборного козацького уряду “народ буде облегчений і буде благоденствовати”. Історія б показала, що народ український в XVIII—XIX ст. старих маленьких тиранів не збувсь, а нажив ще нових, більших, що Україна, стративши всяку тінь своєї вправи пішла назад в освіті, в господарстві і т. ін. Докладна історія українського народу в XVIII і XIX ст. з показом його думок могла б доповнити про дійсну потребу для України своєї вправи, котрої бажають ті українці, що не одвертаються од своєї землі і її люду. Така історія, звісно, не може появитись під московською цензурою. От через те великий гріх перед своїм народом кладуть на себе ті українські вчені котрі, маючи до того здільність, по своїм талантам і вченості, не стануть до того, щоб написати і видати хоч такі праці про життя і думки українського народу в XVIII—XIX ст., які вони понаписували про XVI—XVIII ст. Тим самим вони збавляють міцного наукового ґрунту всі змагання до поліпшення теперішнього стану українського народу.

Ми не тратимо надії, що сама любов до свого краю і народу приведе українських вчених, далеко здільніших, ніж ми, до думки виступити на вільному од царської цензури полі з науковими працями про життя українського народу в новіші часи. Тепер більш, ніж коли-небудь, чується потреба в такому виступі, а також в тому, щоб познакомлено було широкий європейський світ з українським народом. Народ цей довго жив спільним з цим світом життям і йшов з Європою, до самого XVIII ст., наскільки це йому дозволяла нещасна його доля, котра насилала на його татарські й турецькі руйнування. Тільки міцний царський кордон, а потім одчужіння од українського народу панських станів, власне з XVIII ст., положило межу між українцями і європейським світом. А все-таки і досі багато вільних і світлих європейських думок і змагань здибуємо серед українського мужицтва. Настав час, коли треба з усієї сили переносити на Україну нову європейську науку, а поряд з тим показати думки і змагання українського мужицтва європейському світові, котрий, певно, знов признає в українському народі свого брата. Між іншим голос цього європейського світа мусить пристидити і тих освічених людей на Україні, котрі, вивчившись на кошт її мужицтва, одвертаються од нього. Перше ж усього, звісно треба зібрати і видати матеріали для списання життя і думок українського народу за остатні часи. Один з таких матеріалів — пісні, котрі склав цей народ про своє життя. Ми і беремось видати такі пісні і сподіваємось, що наші земляки не лишать нашого видання без своєї помочі, найбільш тим, що будуть присилати нам нові списки потрібних для нього пісень.

Просимо газети, прихильні до науки про Україну, оповісти про наше видання як можна більшому числу земляків наших.

Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 458—460.

Турки внутренние и внешние

Только политическая свобода действительно введет саму Россию в круг европейских стран и положит начало устранению и в самой России бед одного порядка с теми, которые возмущают нас в Турции, а именно: истощение народа всякими поборами, начиная с отсталой аристократической, давно уже осужденной и земством, и печатью податной системы, кладущей всю тяжесть государства на мужика, этого русского райю, произвол чиновников, отсутствие гарантий личности, национальная и религиозная нетерпимость. Беды эти очень застарелые, к ним до бесчувствия пригляделись мы и не возмущаемся ими, хотя многие проявления их стоят своего рода “жестокостей в Болгарии” и хотя они часто напоминали о себе и в последнее время. Ведь в последние полтора года, когда началось герцеговинское восстание, произошли аграрные “беспорядки” в чигиринском уезде, где опустошена и обезлюдена целая область, в Воронежской губернии, где сенатор Жлушин получил права паши, а на севере Черниговской губернии продолжался хронический голод от аграрных порядков; ведь в последние годы до 2000 человек было без суда заперто в убийственные казематы, сослано административным порядком в дальние губернии, состоялось несколько, с самой умеренной точки зрения, варварских приговоров по политическим делам (напр., приговор 17-летней девушке к каторжной работе за *одну* социалистическую брошюрку, каких в Западной Европе обращаются в публике тысячи). В самый разгар нашего газетного похода на турок и мадьяр не переставали сыпаться щедрою рукою предостережения газетам; пять газет подверглись временному, одна, и притом подцензурная (“Киевский телеграф”), — совершенному закрытию (а между тем еще во время кандийского вопроса кн. Горчаков писал, что печать в России свободна, так как правительство поставило себе целью развитие в русском обществе самоуважения); цензура не допустила к печати несколько русских переводов ученых сочинений, обошедших всю Европу; полицейскою бумагою закрыто ученое общество, труды которого хвалила русская, славянская и западноевропейская печать (киевский отдел географического общества); из судов Польши изгнан народный язык; совершенно запрещено печатание не только книг на малорусском языке, но и текстов к нотам и даже исполнение малорусских песен в концертах; русские сектанты тщетно ждали свободы вероисповедания, а мирные проповедники, напр, штундизма, называющие себя “русскими братьями”, сидели в тюрьмах и монастырях. В самое последнее время, под шум восточного вопроса, издан давно осужденный и осмеянный даже русской печатью закон об усилении власти администраторов, предоставляющий генерал-губернаторам, губернаторам и градоначальникам право издавать разъяснения и дополнения законов, обративший Российскую империю в какую-то децентрализованную помпадурию и собственно положивший конец всякой ее самостоятельности земских управ и дум городских; оживилась комиссия по пересмотру университетского устава, т. е. по уничтожению всякой самостоятельности университетов, — и все это, как нарочно, чтоб показать, что общественное мнение в России ровно ничего не значит; наконец, вероятно в виде отплаты мусульманам балканским, издано запрещение быть учительницами девиц мусульманкам, хотя бы и выдержавшим на то установленные испытания, мера которую мог присоветовать кто-нибудь только для того, чтоб осканда-

зировать правительство, добивающееся равноправия христиан и магометан в Турции¹.

Неужели же все это и много другое в таком роде — не признаки турецких порядков в России? Конечно, многое в Турции гораздо резче, но на то она и Турция. Но зато в Турции есть воля хоть переходить из одной гяурской секты в другую, а кроме того, даже г. Катков насчитал не очень давно в Турции больше народных школ, чем в России, а вы сами сознались, что розничная продажа газет в Константинополе вольнее, чем в Петербурге. А по всему этому разве мы, славяне Российской империи — великорусы, малорусы, поляки, — не вправе сказать, что и мы нуждаемся и “в действительных реформах”, и в “прочных гарантиях их исполнения”, какими в государстве, не желающем, чтоб его признали тоже больным человеком, может быть только самоуправление самого населения и политическая свобода.

Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 238—239.

Б.Д. ГРИНЧЕНКО (1863—1910)

Якої нам треба школи

(Скорочено)

I

Давно вже тямущі люди кажуть, що як учити дитину, то треба, щоб наука була тією мовою, якою дитина говорить змалку. Так кажуть і педагоги, люде, що добре тямлять науку про те, як треба доводити до розуму дитину.

Чому ж то так?

Коли вчити дитину нерідною мовою, то дитині треба спершу вивчити тую чужу мову, щоб добре розуміти науку. Зразу, значить, дитині треба робити два діла: і вчитися читати, писати та щитати, і вивчати чужу мову. Уже через це одно завсігди краще, щоб до науки вживати рідну мову. Та на сьому ще не край.

Якби в науці була своя мова, то весь час дитина вживала б на те, щоб набиратися знаннів наукових; а як дитині треба ще й чужої мови вчитися, то вже їй дуже мало буде часу, щоб добувати ті знання. Через те та дитина, яка вчиться чужою мовою, завсігди менше знатиме, ніж та, що має науку мовою своєю.

Звісно, багаті люде, що мають спромогу довго вчити свої діти, вивчають їх так, що вони часом путяще тямлять і чужомовні книги. Але робочий чоловік не може так довго вчитися: у його й грошей на те нема, та й діти його завсігди в роботі. У багатих людей дітям одна робота: наука; а в бідних зовсім інакше. Візьмімо хоч селянина. Тільки дівчина хоч трошки підросла, — вже вона нянь-

¹Того же порядка две меры, благополучно действующие уже несколько лет: это недопущение к педагогической службе в гимназиях и университетах евреев, хотя бы и кандидатов и докторов, имеющих по закону равные права службы с христианином, и недопущение поляков в русские университеты больше чем 10 % всех слушателей; в Киевском 20 % для того, чтобы не обрусели. А мы уже и не знаем, какого нравственного порядка общее оскорбление, и притом частного, а вовсе не политического характера, нанесенное в 1873 г. русским студентам в Цюрихе!

ка, або гуси чи телята пасе. А хлопець хіба не з самого малку все то в пастухах, то в погоничах, то на іншій роботі? Через те дітям робочих людей на науку зостається дуже мало часу, вона в їх коротка. Значить треба зробити так, щоб за коротку науку така дитина могла якомога більше навчитися. Отут і стає на перешкоді чужомовна наука, бо більшу частину часу дитина повинна витратити на чужі слова, а не на знання. Тим то чужомовна наука не дуже дошкуляє багатих людей, а робочим людям вона непридатна: робочим людям треба науки рідною мовою, бо тільки нею можна всього найшвидче навчитися.

Через те, що багатий чоловік довго вчиться по всяких школах — у нижчій, у середній та вищій, — через те він уже в школі добуває собі стільки знаннів, скільки треба, щоб зробитися освіченим чоловіком. Робочий же чоловік школу має коротеньку і через саму школу освіченим чоловіком зробитися не може. Коли він хоче знати більше, то вже йому доводиться самотужки вчитися, читаючи книги. Коли ж ті книги чужомовні, то дуже важко йому буде добувати собі з їх знання. Бо хоч і вчився він у школі, та чужої мови за короткий час не вивчиш, через те і розуміє такий чоловік чужомовну книгу погано, а часом то й зовсім не розуміє. Значить і знаннів собі з таких книг він здобути не може і зостається й довіку таким нетямущим, як і був. А як кому й пощастить дечого навчитися з тих книг, освітितися, то на це доводиться йому витратити стільки часу, положити стільки праці, що такою працею міг би він собі десятиро більше розуму добути, якби вчився й читав своєю мовою. Робочому чоловікові й так завжди трудно добути собі освіту, а через чужу мову стає воно ще трудніше, — тим то серед робочих людей тільки кому-некому пощастить засягти тієї освіти. Що цьому правда, те ми бачимо й у себе. У нас по школах учать не нашою рідною українською мовою, а московською (чи, як іноді її в нас по селах звуть, — панською). Дитині дуже тяжко вчитися, і вона мало чого навчається і скоро забуває те, що й вивчила. Часом буває така біда, що читати забуває. Та як же б воно інакше й було? За чужою мовою поспіє дитина вхопити тільки крихточку знаннів. Треба б, щоб після школи дитина читала добрі книги та до тієї крихточки ще нового знання докладала, — дак тут знов горе: московської мови дитина не могла доладу навчитися, а книги, які їй доводиться читати, всі по-московському. Дивиться в книгу хлопець або дівчина, через десяте п'яте розбирає, а більше так, що й ні. Трудно розуміти — нема охоти й читати, — нудно. Так і покине дитина книгу. А як не читає чоловік, не вчиться далі, то забуває й те, що знав, і так темним і вмирає.

Друге те, що звичайно всяка наука дитячій голові важка. А тут іще як почати задурювати дитині голову сією чужою мовою, то дитина й зовсім очманіє. І через те ми й бачимо, що дуже часто; після науки чужою мовою, дитина хоч так-сяк і навчиться читання-писання, а розуму в неї в голові не то не прибуде, а часом і той, що є, заморочиться. Бо наш розум так, як і наше тіло: як робити через силу, то пропаде й сила. Як через силу товкмачити в голову і науку, і чужу мову, то й памороки голові заб'єш.

І справді ми бачимо таку річ: що завжди діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку.

Тепер же що воно буде, як увесь народ отак завжди навчати чужою мовою? Сей народ ніколи не буде такий навчений, ніколи не буде стільки знати, скільки

знатиме народ, що має школу з рідною мовою. А як народ менше навчений, менше знає, то йому трудніше й на світі прожити, — так саме, як і кожному окремому чоловікові. Інші народи вже багато придбають собі добра — і в комору, і в голову — а сей народ усе зостається позаду, все живе бідно й погано, ніяких гарних порядків не може в себе завести, не може до пуття ладу собі дати.

Хіба ж ми не бачимо сього й на нашому вкраїнському народові? Народи по інших державах давно вже позаводили в себе добрі порядки, а в нас вони хіба добрі? Інші народи живуть у достатках, а ми бідуюмо. Інші народи зазнають добра і втіхи, кохаючись у науці, в просвіті, у всяких умілостях (искусствах), а в нас найчастіша втіха — чарка. Звісно, ця біда залежить не тільки від поганої школи, а це й од усяких інших справ, та вже ж дуже тому лихові допомагає те, що ми темні, не знаємо, куди треба йти та що саме треба робити, щоб завести в себе гарне, розумне й любе серцеві життя. А темні через те, що в нас наука поганенька, та й тієї поганенької ми не тямимо, бо вона чужою мовою.

Та й не саме тільки це лихо у нас.

Ми всі знаємо, як тепер буває, що як навчиться дитина в школі перекручувати свою мову по-московському, то зараз уже й задер носа: і батько в його дурний, і мати нетямуща, і сестри та брати недоумки, і начхати йому на сільське товариство, бо всі вони неуки. Він через школу так уже навчився думати, що освічений, учений чоловік може бути тільки з московською (чи то: з панською) мовою. Сам він тієї освіти має так багато, як кіт наплакав і московської мови не знає, а тільки калічить мову, мішаючи московську з українською, та він того не поміча. Він думає, що він дуже став розумний уже через те, що замісто як говорить как, а от батько, мати та інші селяне того не вміють, то вже він на їх поглядає згорда: він уже на панську лінію переходить, а вони — мужлаї! Отак і починається в сім'ї розладдя, сварка, — ми це раз-у-раз бачимо по селах. Хіба ж воно гарно? У сім'ї треба ладу та любові, а ся чужомовна наука призводить до безладдя та до сварки. Звісно, часом буває, що вивчений син і не величається, і не свариться з сім'єю, та се бува рідко.

Такого розладдя через неоднакову мову не буде по сім'ях тоді, як школа вчитиме рідною мовою: тоді і школяр, і сім'я говоритимуть однією мовою, то й не буде такий школяр у сім'ї й на селі одрізаною від хліба скибою. Тоді він не гордуватиме селом, а як що добре вивчив і знає щось, то не величатиметься так своєю наукою, а запомагатиме нею тих, які її не мають.

Усе, що тут розказується, давно вже відомо серед інших, освіченіших за нас народів. Там давно вже зрозуміли, яка біда буває з чужомовною наукою, і через те позаводили в себе, так, що дитина завсїгди вчиться своєю рідною мовою, тією, якою вона говорить дома. Так саме треба зробити й у нас. Треба щоб по наших школах учено нашою рідною українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком-матір'ю. Треба, щоб українською ж мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільної науки, а щоб усякі наукові книги були нашою мовою, щоб кожен і маловчений чоловік легко їх розумів і міг придбати з їх собі якомога більше користі.

Про це вже давно розумніші люде у нас клопочуться. Про це не одного разу, а багато разів постановляли всякі українські земства й городські думи; про це говорили самі вчителі на своїх з'їздах та по вчительських семінаріях; про це постановляли освічені люде на всяких зборах, а останніми часами про це заго-

моніли й селяне: раз-у-раз доводиться читати по газетах (у “Хліборобі”, у “Рідному Краї”, в “Громадській Думці”, в “Полтавщині”, в “Раді” та по інших), як та або ся сільська громада списала “приговора”, а в йому, проміж іншим, вимагає, щоб школа в нас була рідною мовою; часом і просто селяне збираються та гуртом і пишуть листа до якої газети, що їм треба школи з рідною українською мовою. Уже й робочі люде починають потроху розуміти, як дуже цього треба.

Як заведеться така школа, то вашим дітям буде дуже легко вчитися, а наші діти пам’ятки і добре до науки беркі. А читаючи потім добрі книги й газети зрозумілою рідною мовою, вони добудуть собі таких знаннів, такої освіти, що вже знатимуть добре, як собі гарний лад дати і такий порядок у себе завести, щоб народові легко й щасливо жилося.

III

— Так то воно так, — скаже знов хто-небудь з читачів, прочитавши про те, що і в народніх школах, і в судах, і в урядових інституціях повинна бути українська мова, — так то воно так, — та тільки й тут є біда. Адже вчать у школі, складають закони, судять, начальникують усе пани, а всі пани говорять по-панському, по-московському, і не вміють по нашому, по-українському. Щоб уживати скрізь української мови, то треба їм попередити її навчитися, а де ж вони можуть се зробити? Адже на великі пани вчать по великих школах — по гімназіях, університетах, академіях, — а там скрізь наука відбувається не по-українському, а по-московському.

— Ну, — скажемо на те, — то нехай вона й там одбувається по-українському.
— Еге, — відкажете, — де ж таки видано, щоб пани та вчилися мужицькою мовою? У їх на те є панська.

— А що ж воно таке, — спитаю, — мова панська та мова мужицька? І через віщо у нас люде на селі звать часом московську мову панською, а свою українську — мужицькою?

От коло нас, у Польщі, живе народ — поляки. Говорять вони по-польському всі: і селяне, і городяне, і неписьменні люде, і освічені, — нема в їх ні панської мови, ні мужицької, а є тільки одна — польська. Підемо на захід сонця і за поляками стрінемо німця; і в їх так саме і робітники, й пани, і неосвічені люде, і освічені — всі говорять однією німецькою мовою і нічого вони не знають про панську та мужицьку мови. Підемо далі і те саме побачимо у французів, італійців та в інших народів: скрізь у кожного народу є своя мова і тією мовою говорить увесь народ: і простолюд, і освічені люде. Звичайно, що освічений чоловік буде говорити трохи одміннішою мовою від неосвіченого, але се через те, що він, учившись, багато знає таких речей і таких слів, яких невчений не знає: та все ж це одна буде мова і в його, і в сільського хлібороба, хоч би й неписьменного. Бо кожна національність (людська порода) має свою рідну мову, і тією мовою говорять усі люде, що до тієї національності належать, хто б вони не були.

Тільки на нашій Україні так чудно сталося, що робочий народ говорить однією мовою — українською, а освічені люде іншою — московською. Виходить якась дурниця: люде однієї породи, однієї національності, а говорять двома мовами і здається, наче то дві національності. Як же воно так зробилось?

Колись у старовину в нас на Україні, так саме, як і по інших землях, усі люди — і князі з панами, і городяне з селянами, і освічені люде з неосвіченими — всі гово-

рили однією мовою — українською. Тоді ще ми мали свою державу. Та далі почалося лихоліття: напалися на нас татари, тоді привернула нас до своєї держави Литва, а нарешті і Литву, і нас підгорнула під себе Польща. Отоді то наші освічені люде (а тоді освіченими були найбільше пани) всі перекинулися до поляків та й почали говорити по-польському. Отоді українська мова стала зватися мужицькою, а польська — панською. Тяжко було жити нашому народові під тими споляченими та польськими панами, і року 1648-го українські козаки, вкупі з усім нашим народом, за приводом гетьмана Богдана Хмельницького, повстали проти польсько-панського панування та й повигонили з своєї землі геть усе те панство. Року 1654-го Богдан Хмельницький, за згодою козацької ради, пристав під руку московського царя. Українською мовою говорили тоді всі, нею писалися у нас закони, урядові (правительственные) папери, нею говорили в суді, по всіх урядових інституціях, нею учено в школах і в нижчих, і в середніх, і в вищій — академії. Панів тоді на нашій землі не було. Але була старшина козацька — сотники, полковники та інші начальники — звичайно багатчі та й освіченіші, ученіші. Вони почали займати собі порожні, а згодом то вже й непорожні землі, все багатчали та багатчали і помалу вибилися таки на справжніх панів. Тим часом московський уряд покасував українські вольності; хто з козаків за їх оступався, того карав, а хто корився, того наділяв своєю ласкою і землями. Багатчі козаки, що вибилися вже на панське становище, почали кидати думку про волю й добро свого краю та й ставали покірними слугами московському урядові. Нарешті цариця Катерина друга поробила таких покірних людців дворянами і віддала їм у кріпацтво мужиків.

Ці новороблені дворяне були ще вчора такі самі, як і весь інший народ, а тепер уже треба їм було показувати, що вони не те, а щось вище: треба було одрізнитися чим можна од усього народу. Сього їм треба було на те, щоб народ забув, що вони з його ж, щоб народ зразу бачив, що він — мужик, а то пани, і тим панам мужик повинен коритися. От і почали відрізнитися якомога дужче — і одежею, і звичаями, і мовою, найбільше мовою. Це було й вигодно, бо уряд (правительство) був ласковий до тих, хто переймав московську мову, такому чоловікові завжди легше було добути собі яку панську службу, вилізти в великі начальники. А українську мову заборонювано: не дозволено друкувати нею книжок, повигонено її зо школи, з усіх урядових інституцій (правительственных учреждений), що були на Україні. І так само, як колись українське панство перейняло мову польську, так саме тепер сі новороблені пани поширилися в москалі та й заговорили по-московському. І ото прийшов такий час, що нашу мову звідусіль вигнано, а наші освічені люде перевернулися на московських дворян, і зосталася тоді наша мова в устах у простого мужицтва та в бідного козацтва. Оттоді то вдруге вже зробилася українська мова мужицькою, а московська стала зватися панською — так саме, як колись звалася панською польська.

Таким робом і сталася та дивна річ, що люде на нашій землі не тільки поділилися на панів та на мужиків, а ще й на дві національності: мужики як з предковіку були українцями, так ними й zostалися, а пани, задля свого панування, одкинулися од свого народу, передались до московського і згорда позирали на мужика, звиваючи мужицькою, хамською ту мову, якою говорили їх діди й прадіди, люде луччі за їх, бо вміли боротися за волю вкупі з усім народом.

Се річ дуже погана, коли освічені люде (або, як їх звать, — інтелігенція) одбиваються мовою від свого народу. Ніякому народові не можна жити без інтелі-

генції. Бо інтелігенція показує звичайно всьому народові добрий шлях, куди йому треба йти та що робити. Інтелігенція дбає про науку, про освіту, виявляє народів його права, показує йому шлях і способи, щоб дійти до кращого ладу, — одне слово — веде народ наперед. Це так по всьому світу діється, бо скрізь так, що інтелігенція однієї національності, однієї мови з усім народом. А в нас воно інакше, і через те наш бідолашний народ остався без своїх проводирів. Тим то він такий і темний, так мало знає про свої власні права й потреби.

Запобігти цьому лихові можна тільки одним способом: треба, щоб інтелігенція (освічені люде), яка живе на Україні, вернулася до свого народу, до своєї національності і говорила тією мовою, якою говорить народ. Нашого народу в Росії живе 25 мільйонів, а інтелігенції серед його жменька, то вже ж не тим мільйонам треба перевчатися для полегкості тієї жменьки, а нехай жменька перевчиться для полегкості й добра тих великих мільйонів, — їй се легше зробити. Та й вигідніше: народ без інтелігенції не може добре жити й розвиватися, але так саме й інтелігенція без народу — ніщо. Нехай же вони поєднаються, то буде в їх велика сила на всяке добре діло. Сим поєднанням сьогочасня інтелігенція хоч трохи спокутує той гріх, який зробили її предки, зрадивши свій народ.

На щастя, ця справа вже почалася. Ще року 1798-го полтавець Іван Котляревський випустив друком першу книгу, писану простою українською мовою — “Енеїду”. З того часу серед інтелігенції (освічених людей) перебуло багато таких людей, що тією ж мовою говорили в своїх писаннях про потреби робочих людей, як от Грицько Квітка, Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Михайло Драгоманів та багато інших. Вони в своїх писаннях вияснили, проміж іншим, усе те, що й я тут кажу. І за їх приводом інтелігенція помалу почала вертатися до того народу, од якого відбилася була попередю. Тепер серед інтелігенції є вже багато таких людей, що й сами проміж себе говорять і по книжках та по газетах пишуть народньою українською мовою і працюють задля того, щоб допомогти робочому народові освітитися і розібрати — як та що йому треба робити, щоб допомогти своєму лихові.

Тепер уже ви бачите, що не тільки робочому народові треба, щоб по середніх та вищих школах наука була українською мовою, що цього хоче й добивається вже й краща частка інтелігенції — саме ті люде, які найбільше прихильні до робочого народу. А як се зробиться, то будуть тоді і вчителі, і судді, і всякі урядовці (чиновники), що вмітимуть української мови для свого діла в школі, в суді, чи в якій інституції (правительственном учреждені). А найголовніше, що коли всі школи у нас од нижчої до вищої будуть українські, то вони найшвидче поєднають інтелігенцію з робочим народом.

Минаються вже ті часи, коли освіта та наука були тільки панським ділом. Тепер уже до того йдеться, щоб не було лежнів, а кожен робив свою частку роботи і щоб у кожного зоставався й час на освіту, на науку. То значить і школи так треба одна до одної пригнати, щоб кожен, вивчившись в нижчій школі, без ніякої перешкоди і окремої додаткової науки, міг переходити до середньої, а потім так само й до вищої школи. А сього не можна буде зробити, коли в нижчій школі буде одна мова, а в середній та в вищій — інша.

Що це діло не так легко зробити, то це, звісно, правда. Та тільки ж робили це інші народи, то можемо зробити й ми. Та зробила вже це й частка нашого таки українського народу. Тут уже згадувано, що в Австрії живе частка нашого наро-

ду в Галичині та на Буковині. Дак там уже це діло зроблено: по нижчих школах учать українською мовою, є українські гімназії, а на двох університетах — у Львові та в Чернівцях — читають професори науку теж і українською мовою. То може зробити це діло і в нас.

Звісно, зразу впорядкувати його не так то легко. Треба поскладати книги до науки, треба й самих учителів наготувати таких, щоб вони вміли вчити українською мовою. Найлегше це зробити з нижчою школою: нам треба скласти для науки яких півдесятка книжок та й годі, та дещо з їх уже й готове є. Учителів сільських привчити до української мови теж не дуже важко: всі вони живуть серед народу, мову його щодня чують, розуміють, а багато з їх то й добре говорять нею. Задля їх треба видати українську граматику та хоч невеличкий словарь та зібрати їх улітку на якісь курси (дочасню науку) української мови, — то вони за якийсь там рік любісінько вмітимуть робити все, що треба. А для всіх інших учителів треба позаводити учительські семінарії з українською мовою.

Значно важча справа з гімназіями, університетами та академіями. Тут уже є багато наук і до всякої науки й багато книжок. І книжки ті поскладати не так легко, як книжки для народньої школи. У кожній науці є багато термінів (назвищ) для всяких наукових речей і справ. Коли наука ведеться якоюсь мовою вже здавна, то там ті терміни (назвища) вже поскладалися, і вчені люде знають, як по-своєму те або це в науці назвати чи сказати. А в нас наука тільки починається, то всі терміни треба або позичити в когось, або поскладати нові, а це справа дуже марудна й затяжна. А нам вона ще трудніша через те, що всі ці книги повинні писати вчені люде, а вони ж у нас здебільшого не знають української мови. Та й учити по середніх та вищих школах трудніше і через те треба довшого часу, щоб набралось до гімназії учителів, а до університету професорів таких, щоб і науку добре тямилі, і гарно могли її викладати по-українському.

Тим то тут не можна зробити діла так швидко, як з народньою школою, а доведеться робити його помалу. Зараз же можна вимагати тільки ось чого: щоб по середніх школах якомога швидче заведено науку української мови, українського письменства та історії українського народу; щоб такі саме науки заведено й на університеті та ще треба там і українського народознавства. А як якийсь час так побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і українську мову добре знатимуть і могтимуть і для гімназій, і для університетів і книги до науки поскладати, і самим бути учителями по гімназіях та професорами по університетах.

І ця справа вже й починається. Тямуці люде з усяких городів — з Київa, з Полтави, з Чернігова, з Одеси раз-у-раз вимагають, щоб оте все по гімназіях та університетах було заведено. Як у Києві року 1907-го студенти почали вимагати від університету українських кафедр, то зо всієї України почали приходити листи з привітаннями студентам та з вимаганням української науки по всіх школах. Листи були не від самої городської інтелігенції, але й од селян-хліборобів і від робітників. Під іми були тисячі підписів. Ті листи, друковані в газеті "Рада", виразно показують, що вже приходить час, коли школа неминуче мусить зроби́тись українською. У Харкові професор Микола Сумцов зробив початок, оповістивши, що з осени 1907 р. читатиме в університеті українські лекції.

Початок є — треба йти далі.

Нам треба зараз же української народньої школи.

Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменства, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах.

Українська мова і література. — 1993. — № 9. — С. 44—48.

Екзамен

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим то в школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маленька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та й товче чобітьми! Де б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазільниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбivano тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителеві до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то “ота гемонська задня парта коли б не обернулась, бо так ніяк не приладнаеш однієї ніжки”. Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості про самого батюшку й про “члена”.

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого ж він приїде, той пан? — допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

— А він який? Страшний?

— Та хіба ж я знаю: я й сам не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу, — озивається школяр до вчителя, — а він страшний?

— Хто?

— А той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в “тому панові” нічого нема.

— А він не битиме? — не покида свого школяр.

— Та ні! Хто ж тут сміє битися? — дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не сміє! А як питається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме... У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубонять, бо кожному хочеться мати “свідоцтво”.

Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очицями поглядає навкруги: він задалегідь злякався “пана”.

— Я втечу, як він приїде! — шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного “пана”, гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої, — промовив батюшка, — нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свити, складаючи їх у купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одержу. Сміх і галас. З’явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про “безрахубних шибеників”, довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося; і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зі школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на “свідоцтво”, знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно, — так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька стало чути дзвоник.

— Їде, їде!.. — розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

— Їде, вже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випросталися і затихли. Маленький школярик, що хотів утіятися від пана, ще більше заліз у куток і весь зігнувся, неначе якось хотів сховатися. Багатьом перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвелькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: “Господи, поможи!..” Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учіліщного совета Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром має впасти, і разом він — член земської управи і шкільної ради, — тим і їздить він по сільських школах на екзамені як голова “екзаменаційної комісії”. Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера “Ѣ” та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з розрахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти й дробі, і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завжди возив з собою свій задачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг зайозонений задачник Євтушевського з позакладеними в його папірцями, потім перо й олівець, що з’явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— І в його задачник є!

— Перо, як срібне, блищить...

— Дайте список учеников, — голосно сказав член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало, — чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван! — голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопився і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якось не слухалися, чиплялися за ніжки від ослонів; видно було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону, — муркнув член. — Читай молитву господню. Хлопець тремтячим голосом почав:

— Отче наш, Іже еси...

— Тройце! — знову звелів член. Хлопець і ту проказав.

— А што ето такое тройця? — запитався член. Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну! — підганя батюшка. — Я ж вам ето об’яснял, как же ти не знаеш?

— Тройця... — почина хлопець і стає. — Тройця... це — бог отец, і син, і дух святой...

— А що ж то, три бога? — допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чого ж ти мовчиш? — знов підганя батюшка. — Ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видно, як замружіли і змокрили очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Ето значить... обикновенно, це всьо одно, шо от свет од сонця ісходить і шо того... тее... Об'ясніть йому, батюшка! — докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблейної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священній історії... — промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і его синовей? — спитав піп.

— Розкажу, — відповів, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

— А шо, — зненацька перехоплює його оповідь член, — харашо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикновенно, он отца не уважал, посміялся с него... за то ему і наказаніє. А ти уважаєш отца? Слушаєшся? — зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь... — відмовляє переляканий його голосом хлопець.

— То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно есть родитель! — промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося в їх перед очима.

— Тепер по арифметике! От я вже сам его спрощу, — промовив член.

Тут уже було йому широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого завдання і нашукавши по прикметах завдання, почав ним мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай! — промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— “Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло ещё не так большой руки, лишь стоит завести очки” і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ...вона слыхала, що у людей больші руки і очки... стоить та й крутить хвостом...

— Да, очки надела, — додає член. — Хорошо! Будеть! — промовив він і, нахилившись над ресстром, хотів писати “бали”.

— Может быть, писать ещё? — спитавсь учитель.

— Мм... — муркнув член, нагадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису. — Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останне так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдання; і даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

— Шо ето? — зненацька крикнув він. — Арифметики не знают, считают не умеют! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищный совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще задалегідь хотів утікати від “пана”.

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! — ридючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагався додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на “свідоцтва”, відбувся тихо, надто, що всі вони “арихметику” знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тех не будем екзаменовать? — спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннет... Та они умеють читать? — спитав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умеете? — запитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Умієм... — несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважды сем?

— Чотирнадцять! — гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну... — промовив член, вагаючись.

— Може, закусить би... — обіззався батюшка.

— Обикновенно, не мішало б... Ну, дети, — знов оззався член до школярів, а ті чогось повставали, — значить, ви тепер получите свідетельства — которие екзамен здали, а которие нет, то, обикновенно, учіться, потому що наука... то-есть... потому, що без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, щоб знали. Потому, обикновенно, арихметика — то велика наука!.. — і показуючи великість “арихметику” як науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикну їм у повітря.

Далі течії членового красномовства всохли, і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от шо... теє... — почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його: — школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знают, — один не знает, ну, та то вже нічево... — І член так само, як і інспектор, подав руку вчителю та батюшці.

— Так їх распустить? — спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву! — промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер теє... домой ідіть! — почав член. — А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б того... й водочка?

— А всенепримінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

— Так-так... От ми там і протокол екзаменський подпишем...

1884 р.

Грінченко Б.Д. Під тихими вербами // Вибрані твори. — К.: Рад. шк., 1991. — С. 363—370.

Учителям

Великії серця, великії розуми!
Я змалечку до вас мов до рідні тулився:
Ви сявом своїм виводили з п'їтьми
Мій розум, поки він, ізрісши, в силу вбився.

Навчався я від вас над все кохати світ,
Із правдою їти та з волею брататься
І в боротьбі за їх із наймолодших літ
Ані приваб-спокус, ні сили не бояться.

В храм пишної краси ви увели мене,
Щоб міг небесної утіхи зазнавати
І щоб серед клопїт, робивши тут земне,
Міг духом вільним я до неба досягати.

Безмірна дяка вам, великії творці!
У храмі вашому покїрно я схиляюсь —
І вслїд за вами їти, небесні посланці,
Аж поки я живу — побожне присягаюсь.

Грінченко Б.Д. Твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1990. —
С. 70—71.

І.Я. ФРАНКО (1856—1916)

Чого хоче “Галицька робїтницька громада”

II. В ділах громадських (соціальных) і державних (полїтичних)

Ми вже вказали, що теперїшня нерівність господарська, бідність одних, а багатство других, є головним джерелом усякої кривди й неправди межи людьми. Бідний чоловік не може бути правдиво свобідний: голод заставить його найматися в службу, робити навіть таку роботу, котрої б він при щасливих обставинах ніколи не робив. Бідний чоловік не може вчитися, то є, не може пізнавати природи і людей, не може користуватися здобутками людської мислі. Бідний чоловік, хоч своєю працею держить на світі всіх панів, війська, держави, царів, прецінь уважається *підданим*, то є, уважається за мертву річ або скотину, не має голосу в ділах і радах держави та крайових, а пани їменно на тих радах радять та становлять, як він має жити і як має вмирати. Бідному чоловікові на нінащо здалися ї суди, прилюдні чи неприлюдні, справедливі чи несправедливі, — в судах усе не його правда, а хоч би могла бути і його правда, то тота правда для нього задорога. Для бідного чоловік ї життя родинне не є добром, а радше нещастям, раз для того, що йому дуже часто приходится женитись (а ще частїше бідним дївчатам виходити замїж) не по любові, а з потреби, а по-друге, для того, що діти, коли малі, стають тягарем родини, а коли підростуть, не можуть одержати належного виховання і ледаціють. Нерівність господарська ділить людей на верстви і стани, і хоч у тих верствах люди одна-

кі, то прецінь кожда верства має інші права, а верства найбідніша, то є іменно робочий люд, не має майже ніяких прав: його кожний багач і кривдить, і обдирає, і туманить, і ще й наганьбить в додатку. Тота сама нерівність вироджує стремління одних народів (а радше у багатих верств одних народів) панувати над другими народами, відбирати їм їх мову, звичаї, їх народність. Тота сама нерівність змушує тисячі здорових і сильних людей різатись і мордуватись за які-небудь примхи та пусті сварки панів, купців та царів. Галицька робітницька Громада думає ураз із другими робітницькими громадами цілого світу, що коли скасована буде основна господарська нерівність, коли не стане бідних і багатих, то й тоді громадські, державні та межинародні кривди й неправди минуться і пропадуть зовсім. Затим у громадських, державних і межинародних ділах вона буде домагатися:

1. Щоб кожна людина, чоловік чи жінка, були свободні і мали б зовсім рівні права у всім до всього.

2. Щоб могли бути правдиво свободними і вміли вповні користуватися своїми правами, вони мусять одержати належне і всестороннє образование, мусять виробити всі свої тілесні і духовні сили.

3. Щоб кожна громада в своїх громадських ділах мала повну самоуправу, могла б з ким її воля входити в зв'язки та спілки.

4. Щоб так само зв'язки громад: місцеві, окружні, народні і племінні мали повну незалежність і свободу ділання та розвитку.

5. Щоб діла, котрі тепер держать в руках держави та багатирі, передані були громадам і вольним спілкам громад: і так загранична торгівля і, взагалі, всяка обміна виробів різних місць і країв велася без посередництва всяких купців та факторів, самими громадами, як до потреб кожної громади; так само щоб суд у спорах межи людьми робили не які-небудь навмисно на те поставлені судії, але самі громадяни, або, де діло зайде межи кількома громадами, щоб розсуджували виборні з тих громад; оборона краю, — щоб такої буде треба при загальнім братерстві робочих людей, — щоб також була ділом самих громад, котрі в тій цілі зуміють вивчити способних своїх громадян воєнному ділу; щоб добром громадським заряджували¹ виборні від громади, котрих громада кожної хвилі може скинути: вкінці, щоб громада сама по своїй волі визначувала, чи і яку часть свого добра хоче віддавати в спільні зв'язкові каси на великі, спільні діла, чи то господарські, промислові чи й освітні.

6. Щоб почасти через знесення нерівності господарської, а почасти через рівне і всестороннє образование всіх громадян, знесені і зрівняні були всі теперішні верстви людей, а особливо, щоб не було теперішніх панів ані слуг, власті ані підданих, а були б самі образовані розумні і вольні робітники.

7. Щоб через піднесення робітників з теперішнього нужденного і необезпеченого положення дати їм можливість женитися і виходити заміж по любові, а через передання виховання дітей в руки громади влегшити супругам розлуку, коли б не стало єдинячої їх любові.

¹ Управляли.

III. В ділах освітніх (культурних)

Велика частина нинішньої недолі і нужди робочого люду лежить у тім, що робочі люди тепер невчені і темні. Темний чоловік не може дати собі ради ні в чім, не може докопатися правди в тім, що йому говорять, не може мати участі в добутках людської мислі і людських штук. Для темного чоловіка єдиний вихід — віра, релігія, а іменно віра й релігія вбиває розум людський і чимраз дужче його затемнює. Темного чоловіка кожний одуристь і залякає, він не може ніколи бути певний, в чім його право й обов'язок, а й наука така, яку нині подають у школах, для робочого люду, хоч і як багато коштує, прецінь мало чим ліпша від шкільної темноти: в тій школі так само затемнюють розум робітника всякими математизмами, фальшованою історією, навчанням зовсім непотрібних речей, а залишуванням потрібних. Науку подають в теперішніх школах не для того, щоб об'являти і навчити робітника потрібному і людському знанню, але тільки на те, щоб виховати з нього *підданого*, щоб умовити в нього покірність теперішнім, несправедливим порядкам і утвердити його в темноті. А ті знов робітницькі діти, котрі щасливим случаем мають спосібність кінчити середні і вищі школи, через довголітнє сидіння в школі відвикають від ручної тяжкої роботи, марніють і слабнуть і виходять з конечності неробами та слугами теперішнього несправедливого ладу, п'явками народними, коли не захоплюються на правдиві думки і не схотять, ждучи на себе арештів, муки і переслідування, стати захисниками робочого люду, обороняти його словом і пером і прояснювати його очі на оточуючу неправду і неволю. Щоб знести тоту темноту до послідньої можності, розбити пута неволі, котрими від віків обпутано бідний робочий народ, Галицька робітницька громада, враз із другими робітницькими громадами цілого світу, вважає конечним домагатися в ділах освітніх:

1. Щоб кожному вольно було вчитися і навчати, чого і як його воля;
2. Щоб навчання і виховання молодого покоління було ділом громадським — не забороняючи однакож і родичам, коли вони до того охочі і спосібні — навчати самим своїх дітей;
3. Щоб школа розвивала всі, тілесні й духовні спосібності учеників, щоб не виводила заниділих та слабосилих учених, неспосібних до ручної праці, але щоб виводила вчених, розумних і розвинених робітників;
4. Щоб релігії, яко речі, опертої не на знанні, а на вірі, не вчено по школах; так само всяке богослужіння, доки воно не буде заступлене наукою та штуками красивими, вважалось не громадським ділом, а ділом поєдинчих людей, так що котрі люди охотять мати собі церков, попа і т. д., ті нехай і удержують їх своїм коштом. Галицька робітницька Громада враз із другими робітницькими громадами цілого світу думає, що тільки така освіта буде корисна для *всіх* без розбору людей і дуже причиниться до вменшення теперішньої нужди і до поступу самих наук та вмілостей людських...

Франко І.Я. Вибрані соціально-політичні і філософські твори. — К.: Політвидав УРСР, 1956. — С. 172—187.

Наші народні школи і їх потреби (Реферат на вічі снятинським, 1892 р.)

Мені припала честь на тім вічі сказати дещо о наших школах. Може то не зовсім відповідна річ для мене, бо я школами ніколи осбно не займався, учителем, богу дякувати, ніколи не був, так що не один міг би мені сказати, що справа шкільна для мене — чуже поле. Може воно й так, але можна дивитися на се і з другого кінця. Школи, то так як і політика: тільки деякі, вибрані та покликані її роблять, нею кермують, але всі люди чують їх роботу на своїй шкірі. платять за ню то грішми, то кров'ю. Ті високі політики могли би також сказати: нехай о політиці не сміє ніхто говорити крім нас, бо тільки ми нею займаємося, ми на ній розуміємося, ми знаємо, що й куди й до чого, а прочий народ не знає, то нехай мовчить. А прецінь так нині не є; конституція не тільки дає нам усім право займатися політикою і забирати в ній голос, але навіть зобов'язує нас до того. Так само і з школами: великі пани в раді шкільній, інспектори, директори та професори могли би сказати: що вам, простим хлопам неукам, балакати о школах, коли ви на тім не розумієтеся? Се наше діло, ми на тім зуби з'їли. то нам про се й знати. А що ж ми їм на се скажемо? А скажемо їм так: Ваша правда, панове, може бути, що ви на тім найліпше розумієтеся, і ми вам вашого розуму не відбираємо. Але з перепрошенням вашої чесної коруни, ми, на ті школи і на вас платимо свою кєрвавицю, і хоть ми темні та неуки з ласки божої, то все-таки і ми дещо бачимо. Ану ж не може ми, дивлячися збоку, побачимо дещо й таке, чого ви, стоячи в середині, не видите? А притім, вельможні панове, не забувайте, що школа, хоть і як важна та свята річ, все-таки є для людей, а не люди для школи, і для того ми маємо право і обов'язок сказати тут і своє слово. а як ви нас не вислухаєте, то ми можемо і будемо через своїх послів у Львові та й у Відні домагатися і добиватися, щоби школи за наші гроші були такі, яких нам треба, а не такі, яких вам хочеться.

Ось так собі розміркувавши, я зважився виступити перед вами з промовою про наші школи. В великі мудрості не буду заходити, не буду силуватися ані на хвальбу, ані на ганьбу, бо то не ялося¹ в такім зборі, але подам вам деякі рахунки, виняті з урядового справоздання ц. к.² Ради шкільної краєвої, а вже потому з тих рахунків будемо витягати для себе науку, чи добрі наші школи, чи кєпські і чого їм треба.

Отже, спитаймося наперед: кілька маємо шкіл в Галичині? Говорю тут лишень о школах початкових, так званих народних, по селах і містах. Шкіл таких маємо кілька гатунків: т. зв. етатові³, філіяльні, дяківки або школи тривіальні і школи вправ при семінаріях учительських. Усіх їх мали ми в Галичині в 1891 році 3853 публічних, а крім того ще 198 шкіл приватних, котрих тут далі не буду числити, 3853 школи — то значне число, скажете. Певно що не мале. Але треба мати на увазі, що в нашім краю числиться 6230 громад, значить все-таки виходить, що тих поверх 2377 громад не мають ще у себе школи, а то також досить багато. Але то ще не все, бо зі справоздання ради шкільної виходить, що тих 3853 шкіл є

¹ Не личить.

² Цісарсько-кєролівської.

³ Штатні, державні.

властиво на папері, а на правду маємо шкіл трохи менш, бо мали ми тільки 3597 шкіл. Але й то ще не значить, що 3597 громад мали школи. В деяких містах, як знаємо, буває більше як одна школа; в самім Львові є їх 28, у Кракові 15, а коли візьмемо ще 36 більших міст, у котрих є щонайменше дві або три школи, то побачимо, що від тої суми треба ще відшибнути около 200, так що властиво покажеся, що не 2377, але 2933, т. є. близько 3000 громад в нашім краю не мають школи.

Придивімося тим школам з іншого боку. Маємо в нашім краю 6.600.000 людності; розрахувавши ті школи на ту людність, побачимо, що одна школа випадає на 1713 люда. Се досить багато, бо означало би около 300 родин, т. є. 200 до 250 дітей, на одну школу. Але коли відшибнемо головні міста Львів і Краків, де є всього 43 школи на 202.536 людей; далі коли відшибнемо ще й тих 256 шкіл паперових, що нібито є, а властиво стоять пустою через брак учителів (таких пустих шкіл очевидно нема ані у Львові, ані у Кракові), то побачимо, що в решті краю одна школа випадає на 1774 люда або около 300 дітей на одну школу. Для шкіл однокласових або двокласових, які по найбільшій часті є по наших селах, се дуже замного. В Чехах, наприклад, випадає одна школа несповна на 1200, а в Франції тільки на 713 людей. Ну, але то Франція, а то Галичина, а у нас на те є приповідка: куди куцо́му до зайця!

Дивімося далі. Всіх дітей, котрі повинні би ходити до школи, виказано в нашім краю в 1890 році 766.416, що мали від 6 до 12 літ, і 205.271 таких, що мали від 12 до 15 літ і повинні були ходити на науку недільну. Треба додати, що дітей тих виказано тільки в тих громадах, де є школи і в школах учителі, так що не виказано тут дітей з тих 2933 громад, в котрих науки шкільної нема. Значить в тих громадах, де є школи, випадає на одну школу 270 дітей. То би ще не було багато, якби наші школи мали по кілька класів; але таких шкіл, що мають по 2—5 класів або й більше класів, у нас в цілім краю є тільки 602, а найбільша часть, 2985 шкіл однокласових, у котрих діти душаться, як оселедці, не мають чим дихати і не тільки учаться, кілька мучаться. Ну, але правда й те, що не всі діти, обов'язані до школи, ходять до неї. Ходять, на науку щоденну 481.863, а на недільну 105.549, то значить разом 587.412 або трошечки більше, як 60 на 100. Та все-таки на одну школу випадає 163 дітей, коли тим часом, наприклад, у Франції, котра трохи ліпше розуміється на шкільнім ділі, ніж ми, на одну школу народну випадає всього тільки 66 дітей. То значить, що, прирівнюючи нас до Франції, ми маємо або півтретя рази замного дітей таких, що ходять до школи, або для тих дітей півтретя рази замало шкіл. Розумієся, не говорю тут о тих сотках тисяч дітей, котрі в своїм житті бачать школу хіба в містечку або в перейзді через яке сусіднє село.

Ідімо далі і запитаймося: що ж нам коштують ті школи? Не маємо на се рахунків з остатніх літ і мусимо брати давніші, з 1883 р. Як знаєте на школи платять громади подвійний податок: один вимірює уряд податковий, по 9 кр. від кожного ринського податків безпосередніх на громаду і по 9 кр. на двір, а другий накладає рада повітова яко повітовий додаток на школи; оба ті податки стягаються разом і гроші з них ідуть до окружного фонду шкільного. Коли тих грошей не стане на платню для учителів і на інші шкільні потреби, то решту додає каса краєва. Отже, в 1883 р., коли ще було тільки 2600 шкіл, стягнуто в додатках від громад 589.624, від дворів 55.674 і ще кілька десятків тисяч — з інших дрібних додатків, разом 623.830 р. додатків повітових (громади по 4 кр. від

ринського, а двори по 3) зложено 273.999, разом 897.129. Тим часом на удержання тих шкіл, що були, і заложення ще 80 нових видано 1.239.234 р. Значить, до тих грошей, зложених громадами, нестало ще 342.105 р. На те зложила каса краєва 281.000, а 61.104 р. таки забракло і покрито з інших грошей. З того рахунку бачимо, що в 1883 р. одна школа коштувала пересічно 545 ринських. Але се ще не весь кошт, бо ті гроші йшли тільки на платню вчителям та інші потреби шкільні. Будинки шкільні, як знаєте, будуються коштом громад, і тільки бідніші громади дістають на се запомогу з каси краєвої. Такий будинок коштує громаді не раз 600, 800 до 1000 ринських або й більше, але я візьму середній рахунок — 800. В однім році кладеся у нас около 100 нових шкіл, значить, сам кошт будинків винесе 80.000 р. Каса краєва дає, як сказано, додатки до платні учителів, інспекторів і інших урядників, запомогти біднішим громадам на будинки, пенсії висулуженим учителям і т. ін. В 1883 р. вона видала всього на школи народні 543.353, так що разом коштувало 2.600 шкіл в 1883 році 1.560.439 р. або одна школа — пересічно 600 ринських. Скажете може: сего багато, а я скажу, що сего мало, се ніщо. Подивимося знов до Франції. Ми у себе клали кошт одного будинку шкільного для 160 дітей на 800 ринських, а у Франції будинок шкільний для 66 дітей коштує пересічно 25.000 франків, т. є. по нашому около 12.000 ринських. На саме утримання шкіл і платню учителям додавала французька держава в 1872 р., по тяжкій війні з пруссами 56 мільйонів фр. або 994 фр. на одну школу, а сего року видає 126 мільйонів фр., або 1870 р. на одну школу. Розумієся, се тільки додаток, бо більшу часть, два або й три рази тільки, дають громади. Як бачите, що інших краях люди не жалують видатків на школу, та за то ті інші краї зовуться освіченими краями, а нас величають краєм темним.

— Як то темним? — скажете, може.

— Та бійтеся бога! Маємо звиш 3000 шкіл, видаємо на них мало що не 2 мільйони ринських річно, чи ж то не досить для такого бідного краю, як наш? Богатші краї можуть собі класти муровані палаци, держати для 60 дітей по два або й три вчителі, справлять бібліотеки і коштовні прибори, а нам абищо-то, аби трохи як то кажуть, очі створити. Що ж, може, то й рація, але подивімось, який пожиток приносить нам таке створювання очей. Яка нам користь із наших шкіл? То найважливіше питання, бо, як каже письмо св., по плодах їх пізнаєте їх.

Як гадаєте? Якби в якімось краю через 40 літ було 2000 шкіл, а до кожної школи вступало би щороку лиш по 50 учеників, щоби навчитися не жодної великої мудрості, але читати й писати, то кільки би нині було в тім краю письменних людей? Приймаючи щороку 50 нових, а випускаючи 50 підвчених, одна школа за 40 літ видала би їх 4 мільйони, а знаєте, кільки у нас було шкіл перед 50 роками? В році 1850 було їх 2219 і ходило до них мало-що не 100.000 дітей. А нині, як я вже згадував, маємо шкіл півчетверта тисячі, а в них мало-що не 600.000 дітей. То значить, аби вже не знати що, аби за 40 літ тих письменних перемерло або десь пропало і 2 мільйони, то ще таки ми повинні б мати щонайменше за 3 мільйони, т. є. половину всієї людності в краю такої, що вміє бодай читати і писати. А тим часом, що ж показує остатна “конскрипція”?¹ Показує вона, що в Галичині 4.876.604 люда не вміє ні читати, ні писати; читати вміє тільки 1.731.202, а з них тільки 939.122 вміє читати і писати. Від остатної кон-

¹ Перепис.

скрипці прибуло нам усього 66.978 людей письменних, хоч за той час перебуло в школах щонайменше півтора мільйона дітей. То значить, що з тих дітей, котрі вступають у нас до школи народної, ледве двадцята часть навчиться яко-тако читати й писати. То значить далі, що нашому краю щороку прибуває несповна 6700 письменних людей, а коли би так далі йшло, то треба би чекати ще з яких 80 літ, поки би вся людність нашого краю дохрпалася до тої великої мудрості, щоби вміла бодай читати. То значить далі, що кожда наша школа, до котрої в однім році вступає на науку не 50, але 100 й більшої дітей, видає нам за те раптом двох таких, що вміють читати. Ну, як на таке — скажете ви, то тих 600 ринських, що ми річно даємо на школу, то аж надто замного. За 600 ринських можна би найняти і удержати приватного вчителя, котрий би без усякої паради вивчив десятеро дітей читати і писати і без школи.

Що ж се за чудасія така? — спитаєте люди добрі. Ну, ви по селах може і ліпше від мене знаєте, чому воно так, і певно скажете о тім дещо й від себе. А я скажу те, що знаю. Рада шкільна крайова і сама бачить, що наша шкільна справа іде якось набакир хоч видно не признає, щоби вона так кепсько стояла, як я се виражував. Подає вона і деякі причини лиха, а іменно — брак учителів, відповідно приготованих, приймає учителів невідповідних, надмірне не раз число учеників, кепську і недостаточну платню учителям і т. ін. Я не буду говорити обширно о тих увагах ради шкільної; вони певно в значній часті справедливі. Учителем школа стоїть; коли учитель непотрібний¹, не приготований, то й школа ні до чого. Ну, а добрих учителів треба, по-перше, добре самих вивчити, а сего теперішні учительські семінарії по більшій часті не роблять, а, по-друге, треба їм добре заплатити. Бо на кепсько плачене становище в наших часах спосібні і вчені люди не йдуть. Та й сего не досить: доброго учителя треба також поставити в такі умови, щоби він міг щось добре зробити. Як його буде десять ріжних властей і невластей надzorувати: і війт, і священник, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і арендар, і жандарм, як-то кажуть, і баба, і ціла громада, то хоч би він був найспосібніший і найщиріший, то до ладу не дійде і буде мусив плюнути на таку роботу. А власне, чим спосібніший і щиріший учитель, тим швидше се зробить або буде мусив зробити. І для того говорячи о тім, що треба нашим школам, я би на першім місці поставив таке жадання: щоб над учителем було менше старшини. Громада повинна презентувати учителя: для заряду² маєтком шкільним і дозору над ним має бути місцевий комітет шкільний, а для дозору над наукою — інспектор окружний; сего зовсім досить. Ані громада сама, ані інспектор сам не повинні мати права віддалити ані перенести учителя; можуть се зробити тільки за обопільною згодою, а в разі незгоди повинен рішати інспектор крайовий. Се дало би учителя певну незалежність, без котрої його робота дуже часто буває тільки тяжкою панщиною, без замилування і без пожитку.

Друга річ, се плата. Минувшого року, на глум цілому світу, мали ми в Галичині два такі випадки, що учителі на посаді померли з голоду. Учитель у нас бере³ менше ніж перший ліпший возний при суді або стражник при криміналі.

¹ Не такий, як треба.

² Управління.

³ Одержує, заробляє.

Ну, то не диво, що на таку благодать ніхто без крайньої нужди не хоче йти, і учитель, як тільки може, покидає своє місце, іде до стражі фінансової або деінде. З того виходить для школи така біда, що замість учителів спосібних, напрактикованих, таких, що люблять науку і дітей, чимраз частіше приходять учителі неспосібні, такі, що вже не мають чого іншого хопитися, ну, і розуміється, марнують дітям час, а громаді гроші.

Важна річ є також те, що у нас в одній школі сидить не раз 60 або й 100 дітей. Сидять вони по кілька годин в такій задусі, в такій смроді, що не то вчитися, але й дихати не можна. Я вже згадав, що у Франції, де школи майже всі 2—4 класові, на одну школу випадає півтретя рази менше дітей, ніж у нас. Ну, та на те була би рада, якби більше вчителів — поділити дітей на кілька відділів: одні приходять рано, сидять дві години, по них приходять другі, і так далі; один учитель учить один відділ, другий — другий, потому знов перший і т. д.

Але те все не є ще найважливіша річ. Найважливіше мені здається ось що. Не від одного ви почуете таку річ: **Е**, в наших давніх школах, ще перед радою шкільною, ліпше вчили! З того часу ще у нас полишалися письменні люди. А в наших школах нібито вчать чогось, а потому дитина вийде і за пару літ усе забуде. На одному могло би те видаватися дивним, але є в тім багато правди. Причина мені видається така: в давніших школах вчили мало, але принаймні знали, чого вчили: читати, писати, рахувати, співати в церкві та й годі. Дитина за пару літ навчилася того добре, а що найважливіше, опісля не могла вже сего забути, бо принаймні щонеділі й щосвята йшла до криласу і на хор, мала перед собою книжку церковну, або купувала собі таку книжку й на власність і так того маленьке зеренце науки хоч не розвивалося, то й не пропадало і держалося довгі літа. А тепер не так. Тепер в народній однокласовій школі вчать багато всякої всячини: і граматику, і географію, і зоологію, і ботаніку, і астрономію, і історію — річи, о котрих давніше сільські школярі і слихом не слихали. Наші пани в раді шкільній захотіли, щоби школа народна була якимось маленьким університетом, щоби давала дітям усього потрошки. А що ж із того виходить? А виходить те, що сільський хлопчина кілька літ ходить до школи, не раз о голоді й о холоді, дуться в ній і тратьє здоров'я, час і силу, слухає викладів про історію, астрономію, географію і т. ін., а вийшовши з школи не тільки зараз забуває всю ту премудрість, але за два-три роки забуває зовсім читати. Легко зрозуміти, чому се так: з усіх тих мудростей подає вчитель дитині лиш хвостики, обрізки, а не раз попросту тільки лушпину. Сільській дитині в пізнішій життю все се ні на що не придасться, в голові її воно не в'яжеться в ніяку цілість, а багато дечого в її літах є для неї зовсім недоступне. А за тими мудростями дитину або не вивчать добре читати, або як вивчать, то налягають головню на польське, що знов їй потому мало на що здається; церковного співу і обряду не вчать — ну, і очевидна річ, що потому дитина не має до чого приткнути те, що винесла зо школи, і розгублює все по дорозі. Де в селі є читальня, або де родичі мають звичай справити дитині щороку хоч одну-дві нові книжки, так ще яко-так, там здобутки шкільної науки не пропадають марно. А де того нема, де дитина, покинувши школу, не бачить більше книжки на очі, там її наука певно не дочекає до другої конскрипції.

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 468—475.

Попереднє слово до “Книжки приказок про те, як належить поводитися з дітьми”

Як поводитися з дітьми? Се питання для не одного з нас видається таким простим, що властиво й застановлятися над ним не варто. Виховували нас наші батьки, та й нічого, слава богу, вивели в люди, — скаже другий старою приповідкою, та й заспокоїться на тім. Але хіба дехто, більш освічений, застановиться над сим глибше і запитає себе: а чи справді наші батьки виховували нас так, як слід було? Чи справді вивели нас в люди? І коли вивели, то чому-то якось ми й досі не можемо добитися між людьми такого становища, яке би нам належалося?

Коли собі пригадаємо наші дитинячі часи і поведження з нами родичів, то не одному спаде на тямку, кілька-то незаслуженого, непотрібного терпіння, страху, гризоти, сорому причинили не раз його м’якій, дитячій душі несправедливі, нерозумні або погані поступки родичів! А навіть ніби справедливі кари та побої бували такі, що, не причиняючися до його моральної поправи, вчили його лише на другий раз ліпше стеретися, робили його хитрішим, завзятішим, гіршим.

Давніше люди не застановлялися над сим. Найліпшим способом поведження з дітьми вважалася строгість: погрози, лайка, бійка. В наших книгах, писаних і друкованих, часто знаходимо такі накази, нібито вибрані з книг отців церковних, отже, нібито писані з вітхнення і волі самого бога, а в них на різні лади обертається все одно й те саме: дітей треба карати, бити, застрашувати, бо інакше з них не буде нічого доброго. “Карай свого сина від молодості, то будеш мати спокій у старості”, — сказано в однім такім письмі. “Не попускаючи, бий дитя, бо коли б’єш його паличкою, не вмере, але буде живе, здорове, бо б’ючи його по тілі, ти рятуєш його душу від вічної смерті. Коли маєш доньку, держи її під погрозою, то забезпечиш її тіло. Люб’ячи свого сина, часто завдавай йому рани, щоб пізніше ти радувався ним. Не смійся зо своєю дитиною і не бався з нею, бо як трохи послабиш, то багато потерпиш і пізніше наб’єш оскомину на душу свою”.

Як бачимо, се були приписи жорстокого, понурого поведження з дітьми. І не треба думати, що се тільки у нас так було. Адже у поляків ще й досі повторяють богохульні слова: “Pozga Duch swiety dziateczki bic radzi”¹, немовбито дух святий піддавав людям їх глупоту і засліплення. Навіть тоді, коли у інших народів уже переважила думка, що й діти — такі ж люди, як дорослі, що всяке терпіння дитячої душі не тільки таке ж болюче, як і дорослої, але ще до того шкідливе для її дальшого розвою, — ще й тоді в Польщі різка і батіг уважилися найліпшим способом виховання дітей, і навіть учені люди, письменники та народні світочі величали старі шляхетські порядки, де бук був найвищим законом, і складали вірші на похвалу нагайки (Oda do bizuna)², де з любовцями згадували, як то було гарно, коли панські діти разом з дітьми слуг брали кару на тілі, тільки що панських сікли “na kobiercu”³, а простих на голій лавці.

Супротив того давнього, нелюдського поведження з дітьми виступили півтора літ тому деякі щирі і розумні люди, поперед усього швейцарці Песталоцці Баздо (Basedow). Вони вказали на велику важність розумного виховання дітей,

¹ Різкою дух святий діточок бити радить (пол.).

² Ода канчуку (пол.).

³ На килимку (пол.).

а першою основою такого виховання вважали такий погляд, що діти такі ж люди, як і старші, що дітей, їх особисту гідність і їх потреби треба так само шанувати, як і старших, і тільки поводяться з ними лагідно, щиро, розумно, як з рівними входячи в їх спосіб думання, можна їх виховувати на чесних, щирих, правдолюбних і справді свободних людей.

Дуже велику заслугу коло розширення таких думок у Німеччині має Христіан Зальцман і його "Книжечка раків", себто книжечка приповідок про те, як не треба поводитися з дітьми. Подаючи вам сю книжечку в перекладі на нашу мову, ми додаємо напереді ще коротеньку відомість про життя самого Зальцмана, якого ім'я повинно бути звісне кожному, кому лежить на серці розвій людськості. Бо ж справа, щоб наша молодіж виходила здоровіша, розумніша, чесніша, — се справа цілої нашої будуччини. Нехай же ті маленькі Зальцманові приказки здобудуть собі і у нас стільки пильних читачів, як і в Німеччині.

Історія дошкільної педагогіки: Хрестоматія. — К.: Вища шк., 1990. — С. 290—291.

Учитель

Комедія в трьох діях

ОСОБИ

О м е л я н Т к а ч, учитель, літ 35, високий, худий, покашлює, з чорною бородою і окулярами.

Ю л і я, його сестра, панночка, літ 20.

І в а н Х о р о с т і л ь, учитель, здоровий, сильний парубок, літ 28.

М и к и т а С о й к а, вїйт, бойко, літ 50, з короткими стриженими вусами, довгим волоссям, що спадає на плечі, в гуні повище колін з шкіряною торбою через плечі і невідступною люлькою в зубах, котру курить і все спльовує.

В о л ь ф З і л ь б е р г л я н ц, високий, статний жид, літ 40, арендар, підприємець і лихвар.

І л ь к о Т о в к а ч, Семко Загонистий, бойки, господарі.

М а р и н а П а с і ч н а, вдова, господиня.

В о з н и й.

Ж а н д а р м.

М у ж и к и, ж і н к и, п а р у б к и, д і т и.

Діється в глухім гірськім селі в наших часах.
Між другою і третьою дією минають три роки.

Дія перша

Подвір'я перед школою. В глибині сцени школа під гонтами, з ганком. Насеред сцени стовп з дзвінком угорі. Направо огородець, засаджений яриною. Бокові куліси показують вид на гори, зарослі лісами, і на кавалок села над берегом річки.

ЯВА ПЕРША

Ю л і я, голова легко окрита хусточкою, і в домовім чистенькім убранню порається в городці, коплючи картоплю, а опісля рвучи фасолю,
О м е л я н стоїть під стовпом і довго дзвонить у дзвінок.

О м е л я н (*перестає дзвонити і кашляє*). У, та й утомився! Добре то кажуть: худа парафія, де ксьондз-пробощ дзвонить. Таке й моє.

Ю л і я (*з городця*). Але як ти, Мілечку, міг так спуститися на сього вїйта? Я тобі зараз казала, що він тільки на словах такий щедрий. Бачиш, навіть нікого не прислав, щоби школу замести та дров нарубати.

О м е л я н. Ну, та що ж я мав зробити? Адже ж за ковнір його не візьму та не присилую, щоби прислав.

Ю л і я. Але ж бо тобі належиться прислуга.

О м е л я н. Та що з того? Належиться, то певно, та їм, бачиш, не пильно діється.

Ю л і я. Але ж то так не можна плазом пускати. Ти до староства удайся. Адже ж вони нас так узимі голодом заморять і заморозять.

О м е л я н. Та ти, Юлечко, не горячися. Якось-то буде.

Ю л і я. Я тебе, Мільку, не розумію. І де в тебе той спокій, ота холодність береться! Осьмий раз отсе тебе перенесли, як клубком, з місця на місце кидають, а ти все нічого. Все своє “якось-то буде” та й “якось-то буде”!

О м е л я н. Що ж робити, сестричко. Вже коли чоловік на таке пішов, то треба терпіти. А якби я почав собі все до серця брати, то давно б одурів.

Ю л і я. А я не можу! Як бачу кривду та неправду, то, здається, зі шкіри б вискочила. Все нутро в мені перевертається.

О м е л я н (*сміється*). Ну, то треба тобі відси чимскорше втікати, небого! Вже я бачу, що тут нам такий горіх на зуби дали, що треба добрих вилиць, щоб його розкусити. Ади, кілько дзвоню та й дзвоню, і щоби тобі одна дитина до школи прийшла. Треба ще раз стрібувати. (*Дзвонить*).

Ю л і я. Та покинь! І що тобі за неволя? Не йдуть діти, то як собі хочуть. Маєш виказ і всіх подай на кару — от тобі й усе.

О м е л я н. Ні, Юлечко, се не буде добре, подавай на кару! Хіба се вчительське діло? Хіба я на те вчився і на те сюди прийшов? Я прийшов сюди вчити, просвічати людей, а не за здекуційника бути.

Ю л і я. Омельку, Омельку! Невже ти й досі, по осьмих переносинах, не виличився зі свого ідеалізму? Просвічати людей! Се дуже добре, але як вони самі того не хочуть? І вїйт тобі виразно казав зараз по нашім приїзді, що: “Ви нас, пане, до школи не гніть”.

О м е л я н. Е, п’яний був! Плів щось таке, що й купи не держалося.

Ю л і я. А проте його правда. Адже ж сам бачиш, за ті три дні, що ми тутка крім вїйта, ані одна жива душа до нас не заглянула. Якби не отсей городець і не те, що твій попередник у нім насадив та нам лишив, то нам би прийшлось з голоду гинути.

О м е л я н. Е, та, чень, то якось зміниться. Все так зле не буде. Адже мій попередник п’ятнадцять літ ось тут прожив, поки не вмер. І маєток по собі лишив.

Ю л і я. Не бійся, та, певно, нічого по собі не лишиш! (*Бере кошик з картоплею і фасолею в одну, а мотику в другу руку і через перелаз виходить із городця*).

Ті самі і вїйт, у гуні повище колін, з борсуковою торбою
через плечі, з люлькою в зубах, котру раз у раз пихкає.
Говорить ліниво, звільна, мов неохітно, з довгими паузами.

В і й т. Слава Сусу Христу!
О м е л я н. Слава навіки!

Вїйт підходить ближче, оглядає будинок шкільний,
стукає чоботом о сходи ґанку і сідає на них.

Ю л і я. Пане начальнику! Ви нам обіцяли когось до прислуги, а отсе вже
третій день і нікого нема. Бійтеся бога, як се може бути? Таже треба і дров уру-
бати, і замести, і порядок у школі зробити.

В і й т. *(шкробається в голову)*. Та — казав. Ось Ількові Товкачеві казав.

Ю л і я. Ну, і що ж? Чому не прийшов?

В і й т. Видкося, не хоче.

Ю л і я. Ба, але ж ми без прислуги не можемо бути. Се нам належиться.

В і й т. Та належиться.

Ю л і я. Ну, то як же буде?

В і й т. Або я знаю.

Ю л і я. Ну, та хтось мусить знати. Як ви накажете, то так мусить бути.

В і й т. Та я його не всилую.

Ю л і я. То, може, хто інший схоче.

В і й т. А може, й схоче. Зачекаємо, аж зголоситься.

Ю л і я *(нетерпливо)*. Е, вам чекання, але ми тим часом можемо з голоду і з
холоду згинути.

В і й т. Е, чень, так зараз не згините.

Ю л і я *(з плачем)*. Господи! Та се якась колода, не чоловік. Аж тут нам певно
придеться пропасти! *(Хапає кошук і мотику і втікає до школи)*.

ЯВА ТРЕТЯ

Омелян, вїйт

В і й т. *(довго, рівнодушно глядить на Омеляна, що все ще з виразом утоми
стоїть під стовпом, держачи шнур від дзвінка в руках)*. То ваша жона?

О м е л я н. Ні, сестра.

В і й т. Горячка! *(По хвилі)*. А ви з жидів?

О м е л я н. Я? Та з яких жидів? Я такий русин, як і ви, хлопський син.

В і й т. А ви бороду носите, як жид.

О м е л я н. Ну, що ви! Хіба тільки жиди бороди носять?

В і й т. В нашім селі тільки жиди. Як зголите бороду, тогди вам повірю, що
ви русин.

О м е л я н. А то що знов? Що вам до моєї бороди? Ви би подивилися по селі!
Дзвоню вже півгодини, і ані одна дитина до школи не йде. Адже ж нині я маю
розпочати школу.

В і й т. Ви, паночку, не мучтеся. Хоч до вечора дзвоніть, а дитина вам жадна
не прийде.

О м е л я н. А то чому?

В і й т. Бо так, що не прийде. Ми до жида своїх дітей на науку посилати не
будемо.

О м е л я н. Пане начальнику! Та що вам за жид до голови приплив? Ну, та коли вже так, то най буде по-вашому. Зголю тоту нещасну бороду.

В і й т. І добре зробите. Товкач казав: “Я, богу дякувати, господар. До жида usługувати не піду”. Зголите бороду, то він прийде.

О м е л я н. Ну, а діти?

В і й т. Нащо вам дітей?

О м е л я н. Та до науки.

В і й т. А нащо їм наука?

О м е л я н. Нащо наука? То я ще маю вам се вияснити? А нащо школу в селі маєте?

В і й т. Староство казало. Ми аж бунтувалися — ба, не ми, а наші тати. Аж восько до нас приходило. Через тоту прокляту школу село набіду зійшло. Обдерли!

О м е л я н. Але ж не школа вас обдерла. Школа для вашого добра заведена. Щоб ви межи людьми люди були.

В і й т. А хіба й без неї ми пси?

О м е л я н. Пси не пси, а темні. Хто не хоче, то вас ошукає, отуманить, одурить.

В і й т. Овва! Ось ви такі вчені та просвічені, а гинете з голоду в селі і мусите чекати нашої ласки, темних бойків! Ну, трібуйте і одуріть нас! Га?

О м е л я н. Пане вйіте, я не розумію, до чого має вести наша розмова. Ви знаєте, що я не з власної охоти сюди прийшов, а надала мене рада шкільна. Ви знаєте, що мій обов'язок учити, а ваш обов'язок зробити так, щоби діти ходили до школи.

В і й т. Е, пане навчителю! Тоті всі обов'язки — то там у вас у письмах та в паперах. А ми люди прості. Хочете з нами жити, то жийте так, як бог приказав, як небіжчик навчитель жив.

О м е л я н. Ну, а як же він жив?

В і й т. Та як жив? Робив собі в полі та в городі, воли та свині годував, писарством займався, а дітей наших до книжки не конопадив!

О м е л я н. Не конопадив!

В і й т. А ні. Котрі схотіли, то часом у неділю сходилися до школи. То він їм образки якісь показував, співанок їх учив співати.

О м е л я н. Та й тільки всеї науки було?

В і й т. Та тільки.

О м е л я н. Ну, а пан інспектор хіба ніколи до вас не заїздив?

В і й т. Та за тих 15 літ був, може, зо п'ять раз. Ой-ой, біди кілька було! Треба було аж із сусіднього села школярів позичати.

О м е л я н. Що, що, що ви мовите? Школярів позичати?

В і й т. Таже не як, а так! Позичали ми по 10 хлопців, домішали троха своїх, таких, що хоць літери розпізнати вміли, та й так якось від пана шпектора обга-нялися.

О м е л я н. Господи! До нинішнього дня я був би не повірив, щоби таке в нашім краю могло діятися. Ну, і що ж, ви гадаєте, що й далі так має бути?

В і й т. Гадаю, що так.

О м е л я н. Що я буду собі господарювати, за вчительство гроші брати, а на показ для інспектора хлопців із другого села позичати?

В і й т. А чому ж би-сте не мали так робити? Що вам за неволя наші діти мучити і від господарської роботи відривати?

О м е л я н. Але ж, війте, я мушу! Чи ви не розумієте, що значить обов'язок? Я задармо хліба їсти не хочу. А хочете мати такого вчителя, щоби по-вашому робив, то зараз подавайте до ради шкільної, щоб вам іншого дали.

В і й т. Е, стрібуюмо ще з вами.

О м е л я н. І не зачинайте! Кажу вам крайнє слово: як мені нині — ну, завтра — діти до школи не прийдуть, то всіх на кару подаю.

В і й т. Та куди подасте?

О м е л я н. До староства.

В і й т. А як?

О м е л я н. Як то як? На письмі.

В і й т. А ваше письмо має ноги або крила, щоби до староства дійшло?

О м е л я н. Що се ви? Як то?

В і й т. А так. Відси до староства п'ять миль возовою дорогою, а три милі верхами. А як я знаю, що ви хочете нам шкодити, то жадного вашого письма до пошти не передам.

О м е л я н. Як то? Ви би сміли урядові письма...

В і й т. А чи я знаю, котре урядове, а котре ні? Жодного з села не пуцу. Хіба би-сте хотіли самі пішки нести, бо фіри не дістанете. А пішки йти відси і назад, то треба трьох річей: добрих ніг, добрих грудей і три дні часу. А як підете, то ми вас заскаржимо, що ви школи не пильнуєте, а до міста без потреби волочитесь.

Омелян, котрий під час розмови з війтом увесь час неспокійно кидався з місця на місце, нараз підбігає до стовпа і починає щосили дзвонити.

А вам що, пане навчителю? Чого дзвоните?

О м е л я н (*задиханий*). Пане війте!.. Або йдіть відси... або заріжте мене зараз! Не можу слухати... Господи! Що се зо мною? За які гріхи ти мене вкинув у сесю западню? Як пророка Данила в львину яму! Та я одурію тут! Я зовсім... зовсі страчуся!..

В і й т (*встає, підходить до Омеляна і плеце його рукою по плечах*). Слухайте, пане навчителю! Ви так дуже не мечіться! А теє... знаєте що? Ліпше з нами по добру! Задретесь зо мною, з другим, з третім — і нічого не виграєте, бігме, нічого. А так... послухайте моєї ради! Бороду оту жидівську зголіть! Не подоба вам з нею. Дітей нам не невольте! Нас карами ніякими не логочте, то найліпше буде.

О м е л я н (*розлючений*). А я вам покажу, що по-мойому буде! Не смієте мене неволити! Я не ваш слуга! Я мушу робити те, пощо мене тут прислали. З голоду згину, а на своїм поставлю!

В і й т (*виймає люльку, плює*). Га, трібуйте! (*Звільна відходить*).

ЯВА ДЕСЯТА

Ті самі і Юлія.

Х о р о с т і л ь. Добрий день вам, пані! Здорові були!

Ю л і я. А, пан Хоростіль! (*Подає руку*). От рідкий гість!

Х о р о с т і л ь. Коби тільки впору!

Юлія. А то чому? Сама пора. Бачите, у нас сьогодні екзамен. А ви знов зі своїм природництвом? Певно, знов якусь вужаку впушці маєте?

Хоростіль. А най бог боронить! Пару ростинок, кільканадцять родів хрущів...

Юлія. Ну, я надіюсь, що сим разом ви будете у нас пару день. Та про се нема що й говорити. Ми вас не пустимо.

Хоростіль. Що ж, коли так, то буду вашим невольником. А хрущі збирати пустите?

Юлія. І самі з Омельком з вами разом підемо. У нас є дуже гарні. Там за закутом смереки рубають, то я колись на стятих смереках дуже гарні хрущі бачила. Такі великі, з довгими рогами.

Хоростіль. От цікаво. Зараз першу екскурсію туди зробимо.

Омелян. А знаєш, братику, яка нам неприємна пригода лучилася? Обіцяв був до нас на екзамен пан інспектор, і власне перед хвилиєю дістаємо від нього білет, що не може прибути.

Хоростіль. А, так! Там у Турці нині якийсь бенкет — на честь старости, чи що. То вже й йому не випадало виїздити. Але знаєш, я вчора бачився з ним у Турці. Балакали. І про тебе розмова була.

Омелян. Про мене? А то яка?

Хоростіль. Я аж уха свої забув. Пан інспектор так тебе хвалив! “То, — каже, — найліпша у нас учительська сила в цілім окрузі”.

Юлія. Ну, то, певно, знов якийсь клопіт буде.

Хоростіль. Що? А то для чого?

Юлія. Чую вже, що та похвала для Омелька не добром пахне.

Омелян. Алеж, Юлечко! Як же можна так говорити? Повинні-смо тішитися.

Юлія. Ну то тішся, коли маєш охоту.

Хоростіль. Я там не великий знавець тайників людської душі, але не можу сказати, щоб розмові пана інспектора було щось нещирого. Ще якби я був учителем, його підвладним — ну. А то відразу представився йому як укінчений юрист і доктор прав, то пан інспектор відразу став сердечний...

Юлія. Е, коли ви така велика риба, то дозвольте й нам зложити вам GRATULACIJE.

Юлія і Омелян стискають його руку.

Хоростіль. Ну, що там! Ми старі знайомі, то можемо обійтися без тих церемоній. Ну, Омельку. Твої школярі чекають, починайте екзамен!

Омелян. А й справді, маєш рацію (*Стає перед лавками*). Ну, діти. Нині в нас празничний день. Мої перші школярі виходять зі школи, от тут, при їх тагах і мамах, можу сказати, що не жаль мені і роботи, того часу, що-сьмо разом провели в школі. Правда, скупенька моя наука. Самі початки. З то ще чоловік мудрим не буде. Але я старався подати вам спосіб, як собі далі радити, як далі вчитися. І вчитися, діти мої любі, треба і далі, раз у раз, весь вік. А тепер, щоби з богом почати, заспівайте пісню, що вивчилися для екзамену!

Діти (*встають, за ними й старші — хор*):

Боже великий, єдиний,
Ласку свою нам пошли,

Щоб ми добра і науки
Все набиратись могли.

Дай нам все добре любити,
Злом не брататися нам,
Розум дай ясний і волю,
Силу робучим рукам.

Боже великий, єдиний,
Молимо широко тебе,
Дай, щоб росло і міцніло
Сім'я науки слабе!

Діти сідають.

Товкач. Ото, куме, пісня! Аж мені сльози в очах стали.

Загонистий. І в церкві би можна заспівати.

Омельян (до першого хлопця). Ну, Андрію, зачнемо від рахунків. Скажи мені, як тобі тато даст 25 горіхів, а мама до того додасть іще п'ять, то кілька будеш мати разом?

1-й хлопець. Півкопи.

Омельян. То значить кілька?

1-й хлопець. Та тридцять.

Омельян. А як тебе брат попросить, щоби-сь йому дав 12, то кілька тобі лишиться?

1-й хлопець. 18.

Омельян. А як до тебе прийдуть ще Михайло, і Сень, і Олекса і скажуть: поділи нас тим горіхами всіх по рівній часті?

1-й хлопець. Ба, а то як? Щоби мені нічого не лишилося?

Омельян. Ну, ні. І собі лиши.

1-й хлопець (подумавши). То я їм дам по 7, а собі лишу 9.

Усі (сміються). Чи бач, як мудро поділив! Не треба і Саламона.

Омельян. Ну, а якби вони хотіли по 8?

1-й хлопець. Е, то моя кривда буде, бо мені лиш 6 лишиться.

Омельян. Добре. Ну, а тепер прочитай нам дещо. (Розгортає буквар, стор. 74). Отее!

1-й хлопець. "Що є на землі, в землі і під землею? Жиємо на землі. На землі видимо села і міста, потоки, ріки і стави, поля і ліси, рівнини, долини і гори. Всюди на землі живють люди, звірята і рослини. В землі є вода, сіль, нафта, залізо, глина, пісок і каміння".

Омельян. Ну, досить. Сідай! (До другого хлопця). А тепер ти, Олексо, скажи мені, що таке читав Андрій?

2-й хлопець. Та про землю, що є на ній і в ній.

Омельян. Візьми книжку. Розповідай мені докладно про те, що там написано.

2-й хлопець. "Жиємо на землі". Не все, що живе, жиє на землі. Риби живуть у воді, птахи в повітрі. "На землі видимо села і міста". Я ще міста ніякого не видів, але селів видів кілька: Довге, Красне, Висіцьке.

Омельян. А що ж таке село?

2-й х л о п е ц ь. То так багато хат, стодолів, стаєнь, оборогів, при хатах садки, річка, посеред них іде дорога, буває й церков, школа, коршма — і то називається село.

О м е л я н. Ну, а що ж то є місто?

2-й х л о п е ц ь. Та й там є хати, але, кажуть, такі великі, муровані, гонтами побивані. Мої татуньо робили в лісі гонти і возили до міста продавати.

О м е л я н. А ти видів, як вони робили?

2-й х л о п е ц ь. А чому ж би ні? Я й помагав їм клинці бити та пилою колодки різати.

О м е л я н. Ну, а що ж там далі у книжці?

2-й х л о п е ц ь. "...Потоки, ріки і стави". Потоків у нас у горах багато. То така маленька вода, біжить по камінню і з яру збігає до ріки. А ріку маємо одну, Стрий. А ставу я ще не видів. У нас у горах нема ставів.

О м е л я н. Чи тільки тота одна ріка є на землі?

2-й х л о п е ц ь. Е, та де там! Багато є!

О м е л я н. Ну, а ти про які чував?

2-й х л о п е ц ь. Та тут недалеко за горою Сян іде, а там коло Лімни Дністер. Він геть там на долах збігається зо Стриєм. А є ще, кажуть, велика ріка Дунай.

О м е л я н. Ну а що ж то таке стави?

2-й х л о п е ц ь. Тато так роблять: як є потічок або річка не дуже велика, а пливе широкою долиною і невисокі має береги, то возьмуть і півперек долини поставлять таку гать із дерева, глини, каміння, і зіпруть тоту воду, і вона залле дно долини. І так стоїть, тільки верхом витікає.

О м е л я н. А нащо ж то таке роблять?

2-й х л о п е ц ь. Ну, та вода млин жене, а в ставі рибу держать.

О м е л я н. Добре. Можеш сідати. (*Хлопець сідає*). А тепер...

ЯВА ОДИНАДЦЯТА

Ті самі і Возний.

В о з н и й (*входить*). Слава богу!

В с і. Слава навіки!

В о з н и й. Чи тут пан професор Омелян Ткач?

О м е л я н. Тут. Що там таке?

В о з н и й. Прошу, тут до пана професора письмо є, розпорядження з ради шкільної! Ось тут прошу поквитувати.

Омелян підписується у книзі.

Так. Дякую. Не хочу переривати пану професорові заняття. Дай боже здоровля! (*Виходить кланяючись*).

ЯВА ДВНАДЦЯТА

Ті самі без возного, Юлія і Хоростіль збігають з ганку і наближуються до Омеляна. Той покvapинно отвирає письмо, читає, хитається на ногах і сідає на лавці.

Ю л і я. Омельку! А тобі що? Що се таке?

Х в о р о с т і л ь. Господи! Він поблід як стіна! (*Бере за руку*). Рука зимна! Омеляне! Що се?

Омелян, важко дихаючи, добуває хустку і тулить її до уст, а другою рукою хапається за груди — по хвилі кашлях і опускає руку з хусткою. Юлія заглянула на хустку і скрикнула.

Юлія. Ой господи! Кров! Омельку! Ти слабий! Що тобі?

Омелян (*глухим голосом*). Нічого, нічого! Вже краще! Вже пройшло (*Встає і знов сідає*).

Хоростіль. Ви б, панно Юліє, принесли йому води (*шепче*) і оцту трошки долийте!

Юлія відходить.

Омелян. Нічого, нічого! Се так було, хвиля так. Ну, діти, будемо далі...

Хоростіль. Оні, брате! Сього не можна. У тебе кров з горла показалася, тепер тобі треба супокою, відпочинку. Я не позволю, щоб ти себе без часу губив.

Омелян. Але ж мені нічогосінько не є...

Війт. Ні, пане навчителю! Коли вам таке трапилося, — най то господь усе лихе відвертає на гори та на дебри! — то ми вже вам дякуємо. Та й так ми бачили, як наші діти красно відповідали. Буде нам на тепер.

Омелян. Але ж ні, ні! Будемо кінчити! (*Встає — знов хитається і сідає*).

Юлія. (*входить*). На, братчику! Випий води, освіжишся троха!

Омелян п'є.

Господи! І що се таке? Пане Іване, а погляньте-но, що се він за письмо відстав!

Омелян (*держить письмо в руці*). Ні, брате, чекай! (*Піднімається з лавки, опертий на Хоростіля і Юлію*). Пане начальнику, панове громада, і ви діти! Слухайте, яка мене ласка спіткала нині, під час вашого першого екзамену

Всі. Та що таке? Що?

Омелян. Ласка! Велика і незаслужена! Ось на, читай!

Хоростіль (*читає голосно*). "З огляду на ваші заслуги коло розвою школи народної, на ваш талант педагогічний і на ваш уміння кермувати школою поручається вам засновання і дальше ведення школи в Волосатім, з підвищеною пенсією і всякими добродійствами".

Юлія. Ах, значить, аванс!

Омелян. І дев'яте перенесення.

Хоростіль. Та й ще до Волосатого. Ти знаєш, що се таке Волосате?

Омелян. Чував про нього, чував. Як кажуть по-латині, ultima Trule¹.

Юлія. Що таке, що?

Хоростіль. Крайнє село під самою угорською границею, в недоступних горах, без тракту, без комунікації. Що відносини там, коли можна, ще дикіші від тих, які ви тут застали, про се нема що й говорити. Більше як десять літ уже влади заходилися, щоб там заснувати школу, — годі та й годі. Врешті вислані військову екзекуцію, і якимось з тяжкою бідою школу збудовано. Та що з того? Вже п'ять літ, як у ній шинок міститься, бо ніякий учитель не хотів там подаватися.

Юлія. І се тебе, слабого, туди переносять! І ще й пишуть, мов на сміх, що се роблять, признаючи твої заслуги! Господи, що ж се значиться? Що про те дума-

¹ Останній закуток.

ти? Адже ж ти не витримаєш самої дороги у ту пустиню! Ні, я на се не позволю.
Я зараз до ради шкільної пишу. Адже се убійство, не аванс!

Товкач. Ми вас не пустимо! Ми всі підемо до пана шпектора за вами просити.

В і й т. Так, так! Ми від громади за вами просьбу подамо!

О м е л я н. Братчики мої! Робіть, що знаєте, але я не думаю, щоб мені се щось допомогло. Добре чую, що лиха доля висить наді мною!

Франко І. Вибрані твори: У 3 т. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1973. — С. 519—570.

Пісня руського бурсака

Присвячена о. Костецькому

Я, щасний, руську матір маю,
І русином mein Vater ist,
Я тим над все ся величаю,
Що-м є німецький гімназист!
До руської пісні мої груди,
Супротив всіх ворожих стріл, —
Doch dann nur werden з мене люди,
Коли з німецьких вийду шкіл.
Над все мені мила руська мова,
Но, щоб кар'єри ся добить,
Волю по-руськи ані слова,
Лиш по-німецьки говорить.
Я русин, але по-німецьки
Наломую і ум, і рот, —
Бо так нам каже ксьондз Костецький,
Преславний руський патріот!

Франко І. Твори: У 50 т. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 383.

А.П. СВИДНИЦЬКИЙ (1834—1871)

Люборацькі

(Уривок)

...О. Гервасій вчивсь по псалтирі і вийшов панотцем простим, людяним, почувався українцем і держався старосвітчини; та не знав більше світа, що в вікні. Росолінський, загнуздавши його, і сам того не тямлячи, почав огульну роботу: то на це, то на те подивляться в розмові; то на світ, то на світові потреби цього-часні, і більше, й більше; звели й на дітей.

— А що, księże¹, — почав пан, — чи ви учите своїх дочок? Я не знаю.

— Аякже! вчу: старша вже по книжці молиться, корови доїть, а їсти як зваре, то не від'їсишся!..

¹ Панотче (пол.).

— Ха-ха-ха! — почав пан. — То панна Марія корови доїть, їсти варить? Ха-ха-ха! То це в нас наука? Та це тільки мужичкам пристало; а ваша дочка — панька, — як-таки можна!

Як на шпильки посадив бідного панотця; зчервонів неборак і каже:

— А доїть моя дочка корови, і вівці навіть доїть, і їсти варить. Ге! — додав: — Ви не знаєте, мосціпане, що моя дочка права рука в попаді! Навіть і за мене інде справиться. Як стане роя збирати, то наче зуби з'їла в пасіці... Добра дитина!

— Ха-ха-ха! — ізнов засміявсь пан, — рої збирає!.. хіба в вас пасічника нема?

— Та нема ж!

— Чому ж було не сказати? — заговорила панія.

— Та я й згадував колись, тільки не для того, щоб просить, — говорив панотець і, як заєць між хортами, так позирає на субесідників, немов питає очима: “Хіба це що?..”, немов каже: “Така й моя мати була, така й теща, така й жінка, така й дочка вдалася. І баба, прабаба така ж була, то чого ж тут?” А серце йому так і тьохка, наче яке лихо віщує. О. Гервасій нічого так не боявся, як божої кари за недолю дітей, і неба їм прихилив би, та був тяжко лінивий, то все відкладав та й відкладав.

— Я думаю, — почав далі пан, — що ваша дочка й по-польськи не вміє?

— Та ні ж, — каже панотець.

— Це мені не диво, — заговорив пан, — ви ніде не буваєте, нічого не бачите, що в світі діється, як і діди ваші; то й дочку свою провадите, як вони своїх. Тепер не той світ настав: тепер, як по-польськи не вмієш, то куди? Ні на торг, ні в гості. Ось подивіться! — І почав вилічувати попа за попом, що дітей повіддавали в науку до ляшок та до ляхів і дома балакають все лише по-ляськи. — То чого ж ви ждете? — додав. — Хочете, щоб ваші дочки й посивіли в дівоцтві? Кого ж бог каратиме за їх недолю?

Спроквола добираючись, заплутав панотця, як павук муху.

— Спасибі вам, — заговорив він, а сам як не плаче, — спасибі вам за добре слово! — і поклонився. — Дасть бог осінь, безпремінно відвезу вже Масю, а ті ще підождуть.

— Здайтесь, księże на мене. Я вас люблю, шаную; то з хіттю возьмусь відшукать добру учительку. Для ваших дітей і я не менше за вас щастя бажаю. Ага! Може, ви чували про паню Печержинську? — заговорив далі, мовби здогадавшись.

— Що в Тернівці?

— Еге ж.

— Та чув, тільки...

— Дотепна учителька, — перебив пан, — вмілая, і особа заспа¹. Я сам її знаю. І компанію там панна Марія матиме, бо дівтори в пані Печержинської чимало в науці, — сказано, дотепна учителька! А я, księżuniu², там сам буду на спаса на ярмарку (на спаса в Тернівці роковий ярмарок стає) і переговорю, щоб недорого з вас взяла.

І знов подякував панотець за добродійність і пішов додому, твердо вірячи, що всі предки його були хамство, дурні; не знали добра і не варті доброго сло-

¹ Дстойна, поважна (пол.).

² Панотченьку (пол.).

ва, — що пошівна, як не вміє по-ляськи, то не варт і того, щоб на ню сонце світило. І тяжко йому було, що дав дочці вирости до чотирнадцятого года, а не навчив і слова сказати по-людськи; і молився: “Господи! Прости моему невідінію!” Отож і сумував так, додому йдучи, а на вечір ізнов потяг до двору на пораду.

Ніхто не бачив, як о. Гервасій вже на цей раз вертався з двору — чи смутний, чи веселий; а за ним два дворяки йшло: один ніс кошик з огірками, диню і кавун, а другий — пляшку вина і дві рому доброго. В руці у панотця ще був квіток на три сажні дров. Квіток треба показати лісничому, де є, а де нема лісничого, то лісному отаману. В квітку пишеться, скільки хур дозволено вивезти, і кожна назначена оником — “о”: скільки хур вивіз, стільки онів проколе отаман. Поставивши отаманові око горілки, а козакам друге, можна вивезти втриє і вчетверо більше. Квіток до лісу — великий подарок для попа, де все під панами, що як не купиш, то й кілка ні з чого затесати. І рад був о. Гервасій, що пан так роздобрухавсь, і йшов вилічуючи, скільки треба дати козакам, щоб вивезти лісу на клуню. Ще тепер, від літ десяти назад, панотці повинні мати хату з громади, а тоді все своє, — а де його взяти? Дав панотець по чарці горілки дворякам і відправив, та й став гукати:

— Діти! Попадає!.. Новина! А йдіть-но сюди!

— Яка там новина? — озвалась попада. — Діти вже сплять.

— Кавун, дині, огірки! — почав панотець.

— Дайте мені кавуна, дині, огірків! — почала Текля, прокинувшись.

— Нехай уже взавтра! — озвалась паніматка.

— Взавтра! — сказала Текля і знов заснула.

... — Чи не до учительки? — поспитала вона і якось так глянула на Масю, наче почувалась старшою за ню.

— До учительки ж, — озвалась паніматка.

— Нема вдома, — відказала молодиця, — ще з костюлу не вийшли. Просимо до хати; я тут за господиню.

Не поспіла паніматка й роздивитись гаразд ні прохолодитись, — бо двірок на льодовні стояв, — як прийшла й Печержинська і панянки з нею. Панянки ж десь в сінях поділись, а вона ввійшла в хату. Були дуже пізні неділішні обіди, як це діялось.

— Niech bkdzie pochwalone Jesus Chrystus¹, — привітала вона тицьнувши, наче її хто попід коліна торкнув.

— На віки віков. Амінь! — відказала паніматка.

Стояла вона очима до порога, коло вікон. Тут же комода стояла, на ній всякі коробочки, пляшечки, кошички; над комодою дзеркало, а під дзеркалом подушечка на голки, піском набита, заволічкою вишивана, з китичками. Коло матері й Мася стояла.

— Kogo ż man honor pornać?² — запитала учителька, розпрягаючись з капелюшка, що був як одеські лабази, як тоді носили. І кинулась до дзеркала.

— Та я — попада, — відказала паніматка, давши місце Печержинській.

— A, księdzowa! — відказала та, — proszksiadać, — додала: — A to, — показала на Масю, — sóreczka pani?³

¹ Хвала Ісусу Христу (пол.).

² З ким маю честь познайомитись? (пол.)

³ А, попада! Прошу сідати... Це дочка пані? (пол.)

Подякувала паніматка за честь і каже:

— Tak jest — córka moja¹. — Вона дещо могла сказати по-польськи, та не кожен раз відважувалась, бо не духвала на себе.

— Do nauki zapewnie?² — процідила Печержинська.

— Та само собою, — озвалась паніматка.

— Bardzo mi przyjemnie!.. A ona umi po polsku?³

— Ні, — відказала паніматка.

— Aj-aj-a! jaki srom! — каже Печержинська. Й додала: — U mnie sie nauczy. Czy pani dobrodziejka nie z Solodkow?⁴

— Tak jest, — відказала паніматка.

— A! To slyszalam od p[ana] Rosolinskieg⁵.

Тут принесли каву. Мася не тільки не пила цього дива, але й не бачила, то і в руки взять не хотіла: “Що ж, — дума, — возьму, а як уп’юся?” — І все дякує.

— To idź, serce, poznasz sie z panienkami, z towarzyszkami. Idź, kotiu!⁶ — каже Печержинська. Мася стояла мовчки.

— Чому ж не йдеш? — озвалась мати.

— Так, — каже Мася.

— Иди, йди! Тобі легше буде обізнатись, поки я тут.

— Не хочу я, — каже Мася.

— Ołano! — гукнула Печержинська.

— Sluchm, — відозвалась і ввійшла та молодиця, що запросила паніматку до хати.

— Zawolaj tu Kasię, Masię...⁷

— Бач! І тут є Мася! Бігай! — заговорила паніматка.

Мася й рухнула за Оляною. Думала небога, що тут, як на селі. Та не пройшло й чверть години, як вернулась.

— Чого ти? — спитала мати.

— Тут все ляховки, — відказала Мася, — сміються з мене. Не хочу я тут бути! — Говоре і очі витира, бо соромиться, та сльози самі ллються, мовби їх там повні озера в запасі було.

— O! jakie ź one! — каже Печержинська, — ja ź im dam!⁸ — І до паніматки заговорила, — вона балакала по-польськи. А ми на своє звернімо, — каже: Як же ви, їмосць, погано повели свою дочку! Як хлопка яка! А дитя шляхетне. Та байдуже, — додала, — в мене вивчиться. — І каже: — Все то простота винна!

“Може, й так, — думала собі паніматка, — може, ми й прості. А мабуть, що вона правду каже, бо поміж пани третєся, то всякого дива наслухається. А вони мають час світ розпізнати, — не те, що ми, хлібороби: ніколи і в голову пошкрібатись — не знаєм світові ладу. Недарма покійні татуньо було розказують, що як зближиться страшний суд, то світ обернеться очима назад, а потилицею наперед”.

¹ Так, моя дочка (пол.).

² Певне, вчитись? (пол.)

³ Дуже приємно!.. А вона вмє по-польськи? (пол.)

⁴ Ай-ай-ай! Який сором! У мене навчиться. Чи шановна пані не з Солодків? (пол.)

⁵ А! Я чула від пана Росолінського (пол.).

⁶ Йди, серце, познайомся з панянками, з подругами. Йди, котику! (пол.)

⁷ Поклич сюди Касю, Масю... (пол.)

⁸ О! Які вони! Я ж їм дам! (пол.)

Багато було б розказувати, якби прийшлося перебирати все, що ні говорила Печержинська з паніматкою; тільки що подобалась вона Люборацькій, бо облесна була.

Наслухавшись всякого глуму над українщиною, паніматка згодилась з Печержинською за тридцять карбованців на рік і все своє для дочки: харчі, прачка, — та й поїхала додому.

— Слухай же доню, учительки, — сказала мати дочці, — та вчися, а я буду довідуватись, як матиму зможність. А чого треба буде, переказуй через ярмаркових.

Мася випроварила матір аж за коловорот, тут і цю мову слухала, та й заплакала, прощаючись, — гірко заплакала.

— Не плач, доню, — каже мати, — учительку розумну матимеш, наведе на добро. А що чоловікові легко достається? Не плач же! — каже, і в голову поцілувала. І Мася вернулась, обітерши очі, бо вже знала сором, а мати поїхала, думаючи сама собі: “Бідна дитина! Не матиме добра в цій школі, бо недаремне ж покійні татуньо кажуть було, що будуть не ученики, а мученики.”

— А що доброго? — поспитав панотець, як паніматка додому вернулась.

— Та ще нічого, — відказала вона.

— А хоч можна сподіватись чого доброго?

— Та обітреться, а більше — хто його знає.

— Коли б хоч від мужицтва відвикла!

— Тобі все панство в голові! — каже паніматка. — А он вони до костьола ходять на набоженство, а не до своєї церкви.

— Та хоч і в хліві богу помолиться, аби щиро, — озвався панотець. — А приклад добрий матиме: там все пани, та й пани, а панії; навчиться всього медяного. За віру ж нічого бояться: не злеме, бо не тямить по-латинськи. Та найлучче, що приїхала-сь, бо мені аж живіт запався. Пошукай-но чого смачненького з’їсти. Сама покріпишся, та й я коло тебе.

Тяжко було Масі між ляховками та недоляшками. Всі глузували з неї, що хлопка. А як сказала, що зроду в костьолі не була, то наче провинилась, так здивувались і зареготались — і Печержинська з ними, та все: “Ото, — кажуть, — а! Як же можна?”

Минув тиждень. Настала неділя; рано-ранесенько ударили в дзвони, загомонів хрещений народ улицями, до церкви йдучи. А в Печержинської всі спали як побиті, хоч повинос їх: діти, сказано — діти; а сама з панства покачувалась. Та не спать же цілі сутки! Заворушилися і тут. Пішла кишнява в тій кімнатці, де одна на другій, як оселедці в бочці, спали панянки; а учителька особно спала і, прокинувшись, позіхнула, потяглась та й почала бавитись косами, то перснями, що на руці були. А сонечко аж проситься до хати — крізь заслонку в вікно поглядає, мовби каже: та вставай, ледащице! Годі тобі валятись; вийди полюбуйся, бо це вже останні дні так веселенько світ божий озираю. От-от! Лиш не видно, як небо засупиться і піде грязюка, що ні ти, ні я на двір і носа не покажемо. Та вставай же, кажу! Годі тобі вилежуватись!

Аж от Печержинська сіла, та ще далеко було встати! Нарешті і встала.

— Оляно! — гукнула вона, — давай черевики! — Там — давай се, давай те. З година часу уплигло, поки вмилась, і друга вже на сході була, як сяк-так прибралась. Тут і панянки висотались на добридень поклонитись.

— А що ж ви, панянки, — заговорила учителька, — готові? Підемо до костьолу.

— А не до церкви? — поспитала Мася.

— Так і видно, що хамка! — гримнула Печержинська, — що простачка! Так і видно! Ах ти, попівно-попівно! Що мені з тобою робити, що чинити? Чи я тобі не казала? Чи я тобі не наказувала? Kłęcz¹ зараз!

Стала Мася на колінка, не знаючи за що, а Печержинська пішла далі: — Щоб ти мені і бровою не моргнула в ту сторону, де хамська божниця стоїть! А то вже битиму.

Градом сльози котились Масі із очей і річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що і дві ложки не забрати. Тут до костьолу задзвонили.

— Вставай! — гукнула учителька, — та піді вмийся; до костьолу, хамко, підеш.

Знялися всі і пішли. Печержинська дала Масі польську книжку в руки, навчила хреститись по-католицьки і наказала дивитись на старшу між ними панянку, дочку одного благочинника.

— Що, — сказала Печержинська, — він робитиме, і ти роби.

З її прикладу Мася протягла руку до якоїсь посудини, що стояла в костьолі коло дверей, і мазнула собі по чолі. І як здивувалась, почувши мокре! Йї і в голову не приходило, що то свячена вода. З тієї ж прикладу Мася і вклякла, і до землі припадала, і все.

Це була перва наука для Масі. Від цього разу вона не споминала церкви ні перед учителькою, ні перед товаришками, хіба сама з собою розмовляючи, та раз перед Оляною її спогадала.

Вийшовши з села, з-між простих дівчат, Мася найхутче зійшлась з Оляною і не втерпіла, що не поспитати її:

— Чому нас не пускають до своєї церкви, а водять до костьолу?

— Бо ви панянки, — відказала Оляна, — то вам сором ходить між хлопці. От спогадайте: коли ви бачили в церкві хоч одного пана, або панію, або панянку? Все лиш мужиків бачили, — самих хлопців, а в костьолі самі пани та шляхта, а мужицького й духу там не видати: бо то віра панська, а то — хамська. Якби не сором, то пани ходили б в церкву.

— А ви, Оляно, якої віри? — поспитала Мася.

— Я простої. Та й не диво, бо я панська піддана, а ви що другого, то вам сором до церкви ходити, а [мусите] до костьолу.

— А чому ж мені вдома цього не казали?

— Ге! — озвалась Оляна, — нащо б вас і до учительки везти, якби могли сказати вам все, що треба?

Печержинська підслухала цю розмову і покарала Масю за простої з мужичкою, за розмову “ро chłopsku”², а найгірше за те, що, каже, ти мені не віриш, а Оляни пішла допитуватись! То в тебе Оляна розумніша за учительку? А! Хамко, ти одна ходиш!

Не раз Мася навколішки стояла, не раз і в руку брала, не раз — та що й казати! Всього було! Було й те, що через ослінчик перегинали за розмову з хлопками, за розмову на своїй рідній мові. Печержинська думала, що це добре. Всього,

¹ Ставай на коліна, клякни (пол.).

² По-селянськи (пол.).

кажу, було, нім Маса узвичаїлась по-польськи балакати, по-католицьки молитись — і “Zdrowaś Marijo”, і “Ojczy nasz” і “Wierzk w boga ojca”¹, з погордою споминати батька-попа, матку-попадю, хлопів, хлопську мову і хлопську церкву. Не багато й прошло, три місяці з чимось, а Маса так відмінилась — вже й не пізнати її! Саме тоді різдвяні святки зближались; мати й приїхала взять доню додому, приголубить хотіла.

— Ktoś idzie! Ktoś idzie!² — закричали панянки, завваживши, як ішла Маса на мати через подвір'я. Глянула в вікно Маса та й каже:

— To moja popadia placze sie³.

— Jaka popadia?⁴ — питають.

— Luboracka, a jakaż!⁵ — відказал Маса.

— Niby to matka twoja?⁶ — кажуть.

— Jaż mowieze moja popadia⁷, — озвалась Маса.

Ввійшла мати до хати, змерзла, а доня посоромилась і привітати її щирим, теплим словом, тільки тицьнула та шурнула ногою назад себе; і то “для годиться”.

“Може, воно так і повинно бути, — подумала паніматка, — може, воно по-старому тільки вітаються з матір'ю по-людськи; а тепер таке й соромно вже, а треба присідати. Такий, значить, світ настав. Та, мабуть же, й попомучили тебе, небогу, — думає мати, на доню дивлячись, — нім навчили дригати та тицяти! Не ученики, а мученики — мовляли покійні татуньо”.

На розпрощання учителька строго-настрога наказала Масі з хлопками не сходитись.

— То сором, — каже, — то встид; а по-хлопськи побалакавши, — каже, — так писки зогидиш, що й свяченою водою не сплосщеш, ні окропом не відпариш. — І дала роботу до дому — гаптовання. Та ще й маму напросила, щоб пильнувала, щоб доглядала Масі, щоб стерегла, аби наково не zchloriała⁸.

Хто-хто, а Ганна очей не спускала з тернівської дороги: коли-то покажуться? Як надвечір відчиняються ворота — їдуть вони! Повибігали надвір і челядь, і своя сім'я; всі раді, кожне щечебе, що на язик набіжить. А Маса злізла, опугана, і наче чужа, незнакома пішла, нікому й на слід не плюнула. Сестри за нею потяглись.

— То може, що змерзла, — каже одна дівчина.

— Ніт! Так загорділа, запаніла, — озвалась Ганна.

Справді, розібрали Масю, а вона насилу з татом привіталась, на сестрів і не зглянула, і стала під грубою та й ні пари з губи, наче води в рот набрала.

Миленько Ганна подивлялась на панянку, отут пораючись коло її одежини, — бажалось поспитати, чи все гаразд її збулось, що балакали перед виїздом; та Маса мовчить, то й вона мовчить, лиш погляда, що стоїть панна під грубою — на тонких ніжках, як чапля або журавель; і все коло єї напижене, віддулось. Як виходе мати з валькира:

¹ “Богородице”, “Отченаш”, “Вірую в бога отця” (пол.).

² Хтось іде! Хтось іде! (пол.)

³ Це моя попадя плентається (пол.).

⁴ Яка попадя? (пол.)

⁵ Люборацька, яка ж! (пол.)

⁶ Здається, це мати твоя? (пол.)

⁷ Я ж сказала, що моя попадя (пол.).

⁸ Оселючилась (пол.).

— Може, ти голодна? Може, будеш що їсти? — питає.

— Dziękuję, mamo, nie chcę¹, — проциділа Мася крізь зуби.

“Таке! — подумала Ганна, — вже й до матері по-ляськи! Поминай же як звали!”

Проїшли свята. Після ордані ізнову пакувались, і від Масі ніхто рідного слова не чув — ні батько, ні мати, ні челядь, ні хто-небудь другий; все по-ляськи цвенькала. Малих дві сестри мала і тих научила цокать, присідать: спіднички їм попідрізувала і коси по-новому позакручувала — все пішло на другий лад. Сама не ходє, а пливе, як качка по воді; і менших так приучувала. На булих товаришок — сільських дівчат і спідлоба не поглянула, наче ніколи вони й не здибалися з собою.

— Отже, з Печержинської і справді вчителька на славу, — говорив раз панотець Гервасій своїй жінці, — бач, як витресувала нашу небогу!

— До чого-то її доведе ця наука, — сумно відказала паніматка, — така пиш-на стала!.. Щодо мене, — додала, — то я воліла б бачить її, як бувала — з закачаними рукавами коло якої роботи, аніж на тонких ніжках як не під грубою, то коло вікна або за гаптами. Коли б уміла їсти зварити та дати лад в господарстві, то гаптовання й купе собі.

— Говори! — озвався панотець, — ти все своє правиш. А подивись на благодійникову дочку! Хіба вона не в Печержинської вчиться? Такий уже світ настав.

— Поганий же він — цей світ теперішній, — озвалась паніматка. — Я ж не знаю жодних гаптів, а хліб слава богу, їмо з тобою. І мати моя не знала, а проте хліб їла, ще й других годувала. Та й твоя мати така ж була.

— Зате ходили в плахтах та в намітках.

— Тим-то їм і добре було, що свого не цурались! Тим-то вони й багаті були, що на дрантя не тратились; а справить собі плахту-другу, то за весь вік не зносить, ще й дочці передасть. А з цих підрізаних що? Через місяць як не подереться, то виростеш, а все скинь. А старші хвостами дороги метуть, що наче череда йде, такий копїт зіб'ють, — а їх лиш дві або й менше.

— Я знов скажу, що такий тепер світ, — озвався панотець.

— А я знов скажу, що поганий теперішній світ, — озвалась паніматка і додала: — Ще пани хай би собі вигадували, — на те вони багаті; а таким, як ми — бог з ним! — Лучче б держатись старини, то й на душі легше було б, і в скринях повніше.

— То це, по-твоему, — каже панотець, — Мася повинна б натягти запаску та на вечорниці? Гарно!

— На вечорниці — не на вечорниці, запаску — не запаску, а що шнурівок та капелюшів — їй зовсім не потрібно.

— Хіба вона що? — гнівно заговорив о. Гервасій.

— Або я що кажу? — озвалась паніматка.

— Що? Моя дочка не панна, чи що? Мужичка? Хамка? — почав кричати о. Гервасій.

— Попівна! Хіба я що кажу? — озвалась паніматка.

— А попівна хіба не панянка? — каже о. Гервасій.

¹Дякую, мамо, не хочу (пол.).

— Та панянка ж, — озвалась паніматка.

— То хай же буде, як і другі панянки! Знаєш? — гукнув, — чуєш? Хай же буде, як і другі панянки, а не як мужичка, хамка.

— Та хай буде, хай! — заговорила паніматка стиха, — хіба я кажу, щоб не була? Хай буде! Гамуйся!

Свидницький А. П. Роман. Оповідання. Нариси. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 36—39; 71—79.

Ю. А. ФЕДЬКОВИЧ (1834—1888)

Лист до редакції журналу “Правда”

14 серпня 1868 р., Сторонець-Путилів

Чесна редакція!

Тогід чи, мабуть, ще передтогід подав я був до чернівецької консисторії руський “Буквар” з програмом, як би найлучче сільські школи уладити можна. Консисторія відтрутила мій “Буквар”, а я з серця післав го до Партицького (забув — чи до Портацького, чи до вас?). Та виджу, що й у вас, у Львові, мій нещасливий “Буквар” не інак гостив, як і в Чернівцях, бо вже дотепер час би було его або приймати, або відтрутити і мені яко нетрібний відослати. Тим часом чернівецька консисторія інак ся порадила і оногди мені офіційно написала, абих не лиш “Буквар”, але і інші книжки, коли які написав, до них прислав, і они будуть їх печатати, а мене закутають. На се пишу я до Партицького — не пишу, але молю го, — аби мені мій “Буквар” відослав, бо уперше мені блиснула надія наші школи на народнім язичі основати. Але мій лист, виджу, п. Партицькому і в [...] не гримить, бо не то що, щоб “Буквар” мені прислав, але навіть і відповіді не дає. Я в розпуці. Тепер ще до чесної редакції з великов просьбов удаюся — аби була ласкава постаратись, най я свій “Буквар” дістану, — а то якнайборше, бо я би рад без суду обійтись. А коли вже п. Партицький такий безличний, що мою питому працю безправно собі присвоює, то най чесна редакція ласкава буде мені якого адвоката у Тернополі назвати, бо я до суду ся взяти мушу. І се буде для мене наука до гробної дошки, по чому тих ваших народолюбців цінувати!

Перший акт мого “Добуша” — драма в собі окреміший — вже готовий. Если ч[есна] редакція постараєсь, щоб я якнайборше свій “Буквар” дістав, то пришлю ту драму ч[есній] редакції в дарунку. Або если моя повість “Керманич” угодніша буде, то ту пришлю, лиш не лишть мене сміхом.

Ще маю до ч[есної] редакції одну просьбу. Я хочу писати для шкіл сторію цілої Русі, а не знаю, котрих би авторів триматися, і вас прошу мені їх не лиш назвати, але і прислати — чи за гроші, чи в позиці, — як ласка. Але я би рад таки собі з кілька добрих авторів купити і прошу о вашу раду, а если котрих знаєте, то попросіть книжкарню, аби мені їх gegen Postnachnahme¹ прислала, — лиш коби борше.

¹ На адресу пошти (нім.).

Ще вам уповім, що, може, заведеться у Чернівцях товариство “Покрова” на опікунство рущини буковинської. Статути вже готові, і ждемо лиш владики з Відня. Може бути, що вашу “Правду” оберемо за орган наш товариський, і тогді впрошуся до вас за головного сотрудника. Симпатії багато, то ж і надія немала, а найпаче, що много церковної нашої старшини за нами.

Прошу о ласкаву і скору відповідь, коли не пожалуйте кусника паперу, і кло-
нюся низьким поклоном, яко щирій ваш слуга.

*Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори.
Листи. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 490—491.*

До Омеляна Партицького

Листопад 1868 р., Сторонець-Путилів

Годний наш добродію!

На ваші листи з 18/10 і 1/11 с[ього] м[ісяця] і даю вам такі відповіді:

Історичну повість я у “Букварі” тому не написав, бо думав, що дітям треба уперед географії знати, а відтак аж сторії учитися. Історія без географії нерозумна. Моя гадка була така: написати уперед “Буквар”, відтак рахубу, відтак географію, відтак сторію, відтак економію, відтак правництво, при тім сторію біблійну, науку релігійну, молитвеник, житіє святих і т. д. Єсли, як кажете, мій “Буквар” прийметься, то зараз напишу і географію і т. д. Іще раз вас молю: старайтеся, аби мій “Буквар” приймен був, — то навіки-вічні буду вам дякувати!

*Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори.
Листи. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 491—492.*

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (1871—1913)

Волинські образки

Школа

Довго збиралась я одвідати мою товаришку, що була учителькою в церковноприходській школі, аж врешті вибралась. Ну, та й день же я вибрала! Не вспіла я од'їхати й верству від міста Луцька (село, де жила моя товаришка, було верстов за двадцять від Луцька), як вчистив страшенний дощ, так під ним я доїхала до самого села, мов скрізь сито бачила хати і греблю з вербами, та вже тільки на майдані він дав мені трохи просвіток, і я побачила ясніше церкву, попівський великий будинок, а трохи далі від нього маленьку хату з ганочком і з шкільним дзвінком біля ганочки. “Оце ж і школа, — сказав мій візник, — та тільки як ви до неї доберетесь?” Справді, перед самою школою була велика калюжа, немов який брід. Я дивилась на неї з недовір'ям і вибирала місце, куди б ступити так, щоб не зав'язнути на першому ж кроці. Тим часом моя товаришка побачила мене у вікно і вибігла на ганок з голосним радісним вітанням: “А, ось і ти! Нарешті! Та що се ти, видно, злякалась моєї Венеції? Нема чого робить, друже мій, скачи в воду”. Я мусила послухать її ради і одважно скочила по щиколотки в воду.

врешті се не було великою одвагою, бо вже й так я промокла гаразд, то небагато зосталось довершити. Увійшовши у хату після перших вітаннів взаємних, я стягла з себе мокре убрання і хотіла повісити його на стіну, коли се моя товаришка спинила мене: “Куди ти? Воно тобі все вибілиться, та ще мокре воно, то й не одчистиш”. Нема чого робить, чіпляю я його на стілець, а сама хочу сідати на другий. — “Не сідай!” — крикнула товаришка. Я з дивом оглянулась на неї. “Сеї стілець має тільки три ноги”. — “А де ж цілий?” — спитала я. “На цілому висить твоє убрання, а більш стільців нема. Сідай на моєму ліжку, а я присуну стола та й будемо чай пить”.

Умостились якось, хутко й чай був готовий; поки товаришка поралась з ним, я розглядала її домівку, та врешті не було там чого довго й розглядати. Голі стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл, — на сей час він був присунутий до ліжка, — скриня та відомі вже стільці, та от і все.

— Ну, — кажу я товаришці, — оце ж я приїхала подивитись на твою академію, як то ти тут людей просвіщаєш.

— Шкода, не побачиш, запізно приїхала.

— Як се? Таж тепер половина квітня, що ж се у вас так рано вакації? А ти ж писала, що скоро екзамени почнуться.

— Не буде екзаменів.

— Чому?

— Батюшка не хоче. Я була виготовила одну групу спосібніших хлопців, та діло стало за законом божим, се ж батюшчина справа, він тяг-тяг до самого великодня, а тепер каже: “Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти”. От, так-то в нас! А ти ж думала як?

— Та вже ж певне думала, що не так. Ну, нічого робить, треба хоч так подивитись на школу.

— Нехай вже завтра, тепер темно.

— Гаразд. Однак, слухай, чого ти тут сидиш, чом не поїдеш додому, коли тобі нічого тут робити?

— Та от ще треба гроші з батюшки викрутити.

І вона почала мені розповідати довгу процедуру “викручування” учительських грошей, як спочатку їх піп “стягає” з громади, громада одмагається, кажучи, що і сама школа не конечне потрібна, що вони не всі посилають дітей до школи і що врешті й грошей нема. Проте сяк-так гроші стягаються, і батюшка ховає їх у себе. Тут уже починається “викручування”. Учителька йде до батюшки за грішми, починається нескінченна розмова. Після довгих сперечок батюшка врешті дає рублів зо три, а то так і рубля, як упреться.

— Ну, як таки можна! — казала я товаришці, — і чого ти розводи розводиш з тим попом? Яке він має право видавати тобі твої заслужені гроші по п'ятаку — немов ти у нього “на водку” просиш?

— А що ж ти з ним зробиш? Від нього ж се залежить.

— То ти б скаржилась на нього!..

— Кому?

— Ну, там громаді чи посередникові.

— Та громаді про се байдуже, а з посередника мала користь, я рада, як він мене не чіпає. Ото одного разу приїхав, то тільки ще напався на мене, і як би

ти думала, за що? — За те, що я в церкві зимою в смушевій шапочці стою. “Се, каже, ображає релігійне почуття селян!”. Що я з ним буду говорити? Та врешті *це* тутешній піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, притім досить добродушний. Я його унуків учу і за те обід у нього маю.

— Як? Тільки обід?

— *Тільки!* То по-твоєму — тільки, а по-нашому: *навіть*. Якби тобі баба з цілого села кожна по черзі обід носила, як мені було в однім селі, то й ти б сказала навіть. Ні, ще мій піп, слава тобі господи; з ним можна владитись. Скупенький трохи... до того ж приход небагатий.

— Ну, однак, он в якій кам'яниці живе.

— Та що ж кам'яниці, коли у ній порожньо!

— Може, може...

Ми сяк-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було замкнути подушкою, бо одна шибка була вибита. Другого дня рано, вставши і умившись замість мила яйцем (мила не було, а гроші на нього ще треба було “викручувать”), я пішла подивитись на шкільну кімнату. Як тільки я перейшла сіни, ще мокрі після вчорашньої зливи, і одчинила двері в шкільну кімнату, на мене вдарило холодною вільгістю, мов з льоху. Шкільна кімната була немощена, з нерівною долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка, з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибита на стіні межі двома тьмяними вікнами чимала географічна карта, стара і немов закурена.

— Що то, твої ученики вчаться географії? — спитала я, дивлячись на ту карту.

— Куди там географія! Вони ледве читати та писати навчаться за той короткий час, що ходять до школи.

— Чому так?

— Та де ж, коли вони часом тільки на пилишівку починають уперше збиратись, а то все то бидло гонять тощо.

— Проте ж єсть у вас якась програма?

— Та що ж, от щоб вивчилися читать, писать без *великих* помилок, головно в букві ять, та лічби трохи, а то ще той спів чимало часу займає.

— Який спів? Ти їх співати вчиш? — спитала я, вже зовсім дивуючись, бо до тієї пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчить.

— Та вчу, церковного співу, воно б то і не дуже трудно, співи вибираємо найпростіші, та все ж навчити хоч би й “господи помилуй” хлоп'ят, що не мають жадного поняття ні про ноти, ні про гуртовий спів, річ не легка, не раз аж упрієш над ними, а вже що горло болить, то нема чого казати... Ну, однак, ходім, що ти тут ще сподіваєшся побачить?

Але я стояла серед хати і прислухалась, — за стіною чутно було якийсь гомін.

— Що то таке? — спитала я.

— А, то, певне, люди зібрались, се тут зборня, в ній же і сторож мешкає, а за стіною моєї хати — холодна. Я тобі кажу, що тута часом наслухаєшся!..

— А тепер же ніхто часом не сидить у тій холодні?

— Ні, тепер весна, весною рідко сажать, — робота саме в полі, то люди відпрошуються, щоб уже як мають саджати, то пізніше, аж коли нагальна робота скінчиться, або як свята довші набіжать...

Гомін за стіною міцнішав, видно, розмова провадилась далеко не мирна. Гомін глухо віддався у вільготному повітрі школи; робилось якось прикро. Ми вернулись в хату учительки.

— А де ж ваші шкільні книжки? — питала я.

— От тут, — відповіла товаришка, показуючи на малу шафку біля груби.

— Можна подивитись?

— Та можна, можна, хоч знаєш, там є і заборонені!

Я дивилась на неї і не знала, чи мені їй вірити, чи ні. Вона засміялась.

— Так, так, заборонені, от побачиш! Ти ж, сподіваюсь, не донесеш на мене “по начальству”!?

Я все-таки не розуміла. Вона одімкнула шафку і почала показувать; осе “библиотека для чтения вне классово”.

Взяла я наугад якусь книжку, читаю: “Житие св. Симеона Столпника”. Становлю, беру другу: “Житие св. Григория”... Ще одну витягаю, з другого кінця полиці, знаю: “Житие преподобного”...

— Та що се у тебе все такий “душеспасительний” вибір? — питаю.

— Що ж робить, на те у нас церковноприходська школа, які книжки нам присилають, такі мусимо читать. А ось тут наші учебники, — і вона показала на середню полицю.

Там стояли: молитовник, “краткий катехизис”, “закон божий”, “задачник”, арифметика та кілька тоненьких букварів, я забула ймення їх авторів — все якись невідомі.

— А ось і заборонене! — сказала врешті товаришка, усміхаючись і показуючи на низ шафки, де лежала купка книжок і стояла чимала порожня сулія.

Я подивилась на книжки: “Родное слово” Ушинського, читанки Паульсона, кілька виданнів “Посредника”...

— Що ти, жартуєш зо мною? — крикнула я з дива.

— Та ні, які там жарти? Се справді книжки, “изъятые из школьных библиотек”.

— Та тут же есть книжки, “одобренные Комитетом Грамотности”!

— Мало що! “Комитет Грамотности” для нас не указ, — вона говорила се, не сміючись, а скоріш смутно; прийшлося повірити.

— А се ж тобі навіщо? — питала я, показуючи на сулію. Товаришка знову засміялась:

— А се учительський спадок! Теж, коли хочеш, заборонене. Мій попередник тримав у сій сулії горілку, ну, а в мене вона, звісно, порожня стоїть, та, може, ще кому знадобиться колись... Однак, дивлячись на осю сулію, я згадала мого батюшку і те, що вже час мені йти обідати до нього. І ти ж зо мною?

— Та ні, як же я...

— Ну, нема чого, моя люба, мусиш йти, бо у мене нема нічого. Та ти не думай, мій батюшка любить гості приймати, він ще й радий буде. Ходім.

Рада-нерада, мусила я йти. Спинаячись попід тином, щоб не попасти в поналивані вчора калюжі, пішли ми до попового двору. Двір був великий, порослий травою, на ньому хліви, комори, різні господарські прибудинки, поруч з двором великий старий садок з рясними деревами оточував ту саму велику кам'яницю, що я бачила їхавши. Високим ганком пішли ми в ту кам'яницю. В першій же хаті побачили попа з дочкою і двома онуками, що вже сиділи за накритим

столом. Товаришка познайомила мене, і нас запросили до гурту. Обідаючи, я все поглядала навколо по хаті. Трудно було зважати, чи то була вбога, чи багата господа. Товаришка моя правду казала, що кам'яниця попава порожня, але ж їй дуже багато треба було, щоб стати повною. Була то стара будова, давній кляштор католицький (церква теж колись належала до нього), з товстими стінами, глибокими вікнами, з високим склепінням замість стелі, холодний, просторий, досить темний. Голоси і кроки лунали в тих хатах, як в церкві, і здавалось, що тут господарі не піп і його сім'я, а оті темні уніатські образи та дерев'яні ангели, що дивились на нас із стін, непривітно всміхаючись або суворо насупившись. Ті образи й ангели були винесені з церкви, коли вона з уніатської обернута була в православну (такі обертання були не першина для неї). Батюшка, що, подібно як і церква, був колись уніатським попом, прийняв вигнанців до своєї хати, і вони пристали до неї зовсім, більш ніж сам господар, — маленький, сухенький дідусь, він зовсім губився у своїй величній оселі. В ній, врешті, все якось губилось: і постанова, і килими, і мисники, і скрині, — увесь той скарб попівський, що в іншій хаті робив би враження заможності, і люди. Ні розмова, ні товариство наше не були там на місці. Мені стало легше, коли ми врешті по обіді виїшли в садок, де вже не було ні католицьких стін, ні уніатських образів.

Походжаючи стежкою, поміж кущами порічок та агрусу, товаришка моя помалу завела річ про те, що от уже весна, учіння скінчене і час би вже їй їхати додому.

— Ну, що ж, поїдьте, — сказав батюшка благодушно.

— Та ви ж знаєте, батюшко, що я не можу поїхати, і навіть знаєте, через що...

— Ні, звідки ж я знаю? — промовив батюшка все так же невинно. — Коней в селі не можете найняти?

— Та ні, батюшко, що там коні! Звісно, що, — грошей нема, а коні знайшлися б.

— А, он ви що! Господи, який тепер світ настав! Що за користолюбіє в молодих людей! Чи так же було в наші часи? Гай, гай, панночко, панночко! — і він засміявся тихим старечим сміхом. Його бесідницю, видно, сміх не брав, навпаки, вона ледве здержувала досаду:

— Справді, — провадив батюшка, пересміявшись, — нащо вам ті гроші, та й ще всі разом? Ви людина молода. От пождіть, будете йти заміж, справлятимете посаг, отут-то вам грошики й згодяться. Правда ж? — звернувся він несподівано до мене.

Я мусила вступити в розмову:

— Коли то ще те буде, а от тепер шкода, що ми не можемо поїхати разом з нею до міста. У мене й коні замовлені, та що ж, видно, прийдеться самій їхати додому. То як сказати твоїй матері? — звернулась я до товаришки, — коли ти будеш дома?

— Не знаю, — відповіла вона коротко.

— Ну, годі, годі, не журіться, — почав батюшка, раптом змінивши тон, — чи вже справді думаєте, що я такий жила? Ось приходьте сього вечора, то ми з вами обрахуємось, а завтра й поїдете, коли ваша хіть.

Далі розмова змінилась, а незабаром ми собі пішли додому.

Увечері товаришка пішла "рахуватись". Довго я ждала її, врешті прийшла вона, ні весела, ні смутна.

— Ну що? Оддав? — питаю.

— Та... оддав, половину! Нема, каже, всіх, не зібрав. Що ти з ним зробиш?

— Ти ж йому віриш?

— Де там!

— Що ж ти, поїдеш, чи будеш “викручувати” свої гроші до кінця?

— Та ні, поїду, обридло вже, може, потім як-небудь виправлю. Годі вже про се говорити, увірилось!.. — І вона почала вкладати свої речі, щоб завтра виїхати.

Другого дня ми рушили, попрощавшись з школою і з селом, куди ні мені, ні їй більш не судилось вертатись. Порожня школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового вчителя.

Леся Українка. Твори: У 12 т. — Т. 7. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 126—133.

Лист до А.С. Макарової

23 січня 1894, Київ

Дорога моя Антоніна Семеновна!

Простіть, що я не скоро відповідаю на Ваш щирий лист. Я, бачите, була з тиждень слаба, не так, щоб дуже, але якраз так, що не могла листів писати, бо раз, що не могла сидіти довго від слабості, а друге — настрої душі був такий поганий, що замість поради і розваги я могла б на Вас ще гірший сум нагнати. Я багато думала над Вашим листом. Ви просите мене научить Вас жить; ся просьба показує таке Ваше довір'я до мене і таку повагу, якої я, може, й не заслужила. Я сама, коли хочете, учуся жить, борюся з непевностями, з скептицизмом, думаю над своїм і над чужим життям. Стидно було б мені, якби я брехала перед Вами і назвала себе Вашим учителем життя. Ні, на таке високе ім'я я не маю права, бо не заслужила його. Я рада допомогти Вам, рада вкупі з Вами шукати дороги, піддержувати Вас, чим можу, але я не маю права казати, що я можу научить Вас жити. Мені больно писати сеє Вам, бо Ви розчаруетесь в мені, але ж я повинна казати правду. Я, врешті, думаю, що я гірше живу, ніж Ви, бо Ви робоча людина, а я ні. Хоч я і маю свою роботу, але ж веду її уривками і хіба скільки днів на рік буваю довольна собою. Я не думаю говорити Вам, щоб Ви більше набирали на себе роботи, бо се вже було б вище сил людських. Я думаю, справді, що Вам було б краще виїхати на який час з Гадяча, зайнятись іншою роботою, в іншому місті. Якщо Ви можете зоставить Вашу сім'ю, то я попробую пошукати тут для Вас якого міста, розпитуючись через знайомих. Напишіть, якого роду місце хотіли б Ви знайти, а я попробую пошукать. Тут би я Вам знайшла і людей інших, краще товариство, і коли не можу навчити Вас жити по Вашому ідеалу, то може б допомогла б шукать тії науки. Я не так, впрочем, сумно дивлюся на Ваше учительство, як Ви. Уже одно те, що в школі є людина не лиха, не черства педантка і притім чесна, — єсть уже велика користь для дітей. Ви журетесь, що живете тільки для сім'ї, але ж є багато людей, що навіть і сім'ї своїй не потрібні, а сім'я ті ж люди, “частица человечества”. Хіба Ви осуждаєте матір, що живе тільки для своїх дітей? А чим же гірше жити для своїх сестер і братів? Погано тільки те, що Вам зовсім ніколи жити для себе, а без сього людини таки трудно обійтись. Я так би хотіла витягти Вас із Гадяча, щоб Ви жили іначе хоч рік, два. Іще одно: коли я буду літом в Гадячі (а може ми з Вами й

раніше побачимось), ми з Вами будем частіше бачитись, ніж торік, ми поговоримо немало. Може, в розмові я зумію Вам більше сказати, ніж в листі.

Я не знаю як слід умовій Вашого життя і Вашої служби, а через те не знаю, які поради практичні можу Вам дати про те, що слід би Вам робити, щоб наблизитись до Вашого ідеалу служіння людям. Ми разом могли б читати книжки і говорити про різні речі. Писати про все, що хотілось би сказати, я не можу, не питайте через що так.

Шкода, що не устроїлись народні читання. Літом треба буде знов нагадати гадачанам про їх. Я ніколи дуже оптимістично не відносилась до тих “работников по делу народного образования”, через те й не розчарована в них. Се народ лінєвий, і якби над ними постійно була “нравственная палка”, то, може б, вони й робили що-небудь. Тепер от скрізь устроюють народні бібліотеки, — щоб ще й гадачанам взятись за се? Напишіть мені що-небудь про Веру Стоянову, — вона, здається, славна дівчина.

От, знаєте, мушу кінчати, бо маю спішну роботу на четвер і буду, певне, писати по цілих ночах. Отже, до другого разу, якщо Ви схочете вдруге писати до мене.

Цілую Вас щиро, моя дорога! Ваша Л. Косач. Як тепер здоров'я Вашого брата?
Леся Українка. Твори: У 12 т. — Т. 10. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 214—216.

* * *

...Коли втомлюся я життям щоденним,
Щоденним лихом, що навколо бачу,
Тоді я думку шлю в світі далекі,
Блукає погляд мій в країні мрії.
Що бачу я в далекому просторі?
Прийдешність бачу я, віки потомні.
Мені ввижається, як в тихім, ріднім колі
Старий дідусь навча своїх онуків,
Про давнину справдешні байки править,
Про те, що діялось на нашім світі.
Родинне коло діда оточило,
Сини та дочки, молоді онуки;
Одні уважно, пильно вислухають,
У других тиха мрія в очах сяє.
Онук щонаймолодший сів близенько
Край діда і слідкує його рухи
Палким, уважним поглядом блискучим.
Дідусь мовляє тихо, урочисто:
“Щасливі, дітки, ви, що народились
В лагідний час, в безпечную годину!
Ви слухаєте, мов страшную казку,
Сю розповідь про давні дикі часи.
Так, дітки! світ наш красний, вільний
Темницею здавався давнім людям;
Та й справді, світ сей був тоді темниця:
В кормигу запрягав народ народа,

На вільне слово ковано кайдани.
Півроду людського не звано людьми,
Затято йшов війною брат на брата.
Ви знаєте, що звалося війною?
Тоді війною звали братовбійство
Во ім'я правди, волі, віри, честі,
А кроволиття звалося героїством;
Убожеством там звали смерть голодну,
Багатством — награбовані маєтки,
Простотою — темноту безпросвітну,
Ученістю — непевнеє блукання,
Бездушну помсту звано правосуддям,
А самоволю деспотичну — правом.
Всім гордим-пишним честь була і слава,
Зневаженим-ображеним погорда.
Загинув би напевно люд нещасний,
Якби погасла та маленька іскра
Любові братньої, що поміж людьми
У деяких серцях горіла тихо.
Та іскра тиха тліла, не вгасала,
І розгорілася багаттям ясним,
І освітила темную темноту,
— На нашім світі влада світла стала!..
Се розповідали мені старії люди,
Не за моєї пам'яті було те”.
Так говорив дідусь.
Онук найменший,
Підвівши чоло, ясно подивився,
Уста тремтіли усміхом утішним.
“Дідусю, ти страшні казав нам байки,
Я радий, що не бачив лихоліття!”

[10 липня 1890]

Леся Українка. Твори: У 12 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 57—58.

М.М. КОЦЮБИНСЬКИЙ (1864—1913)

Школьное дело

Почти одновременно в газетах появились сообщения о двух фактах, которые вновь и с большою убедительностью говорят за то, что воспитательная часть в наших учебных заведениях далеко не всегда поставлена удовлетворительно. Так, директор народных училищ Кубанской области в своем циркуляре, опубликованном в местных “Областных ведомостях”, заявляет, что в последнее время к нему начали поступать “жалобы на грубое с детьми обращение учителей

некоторых училищ”. Непозволительные воспитательные приемы вызвали решительный протест со стороны директора народных училищ, который заявил, что “учителя, не знающие самых элементарных правил воспитания, не умеющие владеть собою и позволяющие себе грубое с детьми обращение, не только будут устранены от службы, но, смотря по вине, будут представлены к лишению их учительского звания, с воспрещением педагогической деятельности”. К столь же строгой ответственности привлекаются и заведующие училищами, которые допускают в своих школах грубое обращение с детьми. Надо думать, что настоящее распоряжение окажет в известной мере благотворное влияние на постановку воспитательной части в училищах Кубанской области. Но было бы большою ошибкой ограничиться одной только этой мерой. Воспрещение грубого обращения учителей с детьми, как это, между прочим, видно из этого же циркуляра, существовало и раньше в Кубанской области. Однако, как это мы видим на фактах, грубость педагогических приемов не была устранена из школ. Отсюда ясно, что одни циркулярные распоряжения не достигают цели. Директор народных училищ Кубанской области вполне справедливо говорит, что учителя, допускающие грубое обращение с детьми, “не знают самых элементарных правил воспитания”. Но позволительно спросить, замечают по этому поводу “Русск[ие] ведомости”, одни ли учителя виноваты в том, что они оказываются такими необразованными людьми? Не правильнее ли будет данное явление рассматривать как неизбежный результат тех условий, в которые поставлены у нас учителя, относительно приобретения знаний, как общих, так и специально педагогических?

Возьмем для примера хотя бы книжный состав учительских библиотек начальных народных училищ. Каталог, изданный для этих училищ в истекшем году по распоряжению Министерства народного просвещения допускает в учительские библиотеки по отделу педагогики, методики и училищеведения только сорок названий. Правда, в учительские библиотеки допущены также книги, вошедшие в каталог для бесплатных народных библиотек-читален, но это в интересующем нас отношении не имеет почти никакого значения. С ничтожным количеством книг можно бы еще примириться, если бы подбор их был сделан сколько-нибудь удовлетворительно. К сожалению, с этой стороны учительские библиотеки не выдерживают критики. Достаточно сказать, что в них отсутствуют такие авторы, как Пирогов, Ушинский, Стоюнин. По необъяснимым причинам, этим писателям, которым наша педагогическая литература обязана лучшим своим достоянием, предпочтены большей частью бездарные компиляции мало кому известных авторов. Если мы припомним при этом, что начинать школьную работу учителям приходится очень нередко без всякой предварительной педагогической подготовки, а на устраиваемых для них педагогических курсах занятия главным образом сводятся к выработке технической ловкости в деле преподавания, то окажется, что отсутствие у учителей “самых элементарных правил воспитания” находит себе достаточное объяснение уже в тех ненормальных условиях, в которые поставлены у нас учителя относительно своего образования. Сюда, следовательно, и должно быть направлено внимание тех учреждений, которым приходится бороться с печальными, но в то же время неизбежными последствиями педагогической несостоятельности преподавательского персонала. В тех же целях искоренения из школ прискорбных случаев

кулачной расправы необходимо также обеспечить правильное расследование каждого подобного случая. Директор народных училищ Кубанской области производство дознания по поступившим к нему жалобам на учителей поручил инспекторам народных училищ. Такой порядок нельзя признать правильным: инспекторы народных училищ являются ответственными лицами за все, что происходит во вверенных им школах, а потому в данном случае им придется производить дознание по делу, за которое часть ответственности падает на них самих. Какие результаты может дать дознание, производимое при подобных условиях, показывает известное дело тамбовских учителей с А. Н. Слетовой. Наиболее правильным был бы такой порядок, когда дознание по подобным делам будет производиться инспектором учебного округа или другим лицом, уполномоченным от округа. Только при этом условии можно быть уверенным, что дознание раскроет истинное положение дела и тем даст возможность предпринять целесообразные меры к устранению из школьной практики возмутительной кулачной расправы, грубости и насилия.

Необходимость этих мер является в настоящее время тем более настоятельной, что и в средней школе воспитательная часть оказывается также далеко не всегда поставленной нормально. Это видно, между прочим, из судебного дела, разбиравшегося недавно в Петроковском окружном суде. В качестве обвиняемого явился пред судом семнадцатилетний юноша, ученик пятого класса Ченстоховской гимназии, Ст. Дунин-Вонсонович, обвиняемый в оскорблении действием инспектора гимназии г. Редько. Предварительное следствие установило следующее. В течение своего кратковременного пребывания в Ченстоховской гимназии (около полугода) Вонсонович был 12 раз наказан за различные нарушения гимназических правил, как-то: за курение папирос в гимназии, за дерзкие ответы учителям, за неприличные разговоры в классе и т. п. Эти исправительные меры, однако, не имели успеха. Вонсонович продолжал курить, говорить дерзости старшим и т. п. За один из таких дерзких ответов инспектор назвал его "ослом". Это произошло в присутствии целого класса и, видимо, сильно оскорбило Вонсоновича. Вскоре за этим он ударил инспектора кушаком по голове. Закончилась эта прискорбная история тем, что Вонсонович был привлечен к суду за оскорбление действием инспектора при исполнении им служебных обязанностей и приговорен к двухмесячному тюремному заключению. Как бы ни смотреть на поведение Вонсоновича, во всяком случае, надо сказать, что в его печальной судьбе школа едва ли может умыть руки. Одно то, что семнадцатилетнего юношу в присутствии класса инспектор оскорбляет бранным словом, дает уже основание сомневаться в том, что в гимназии воспитательный режим был поставлен правильно. Эпизод, происшедший в Ченстоховской гимназии, достоин серьезного внимания не только потому, что характеризует уровень педагогической среды, но и потому, что наглядно показывает, какой опасностью угрожает и чести учебного заведения, и интересам учащихся нетактичный поступок воспитателя. Вопрос об оздоровлении педагогической среды, таким образом, представляется делом первостепенной важности. О нем громко заявляет как низшая, так и средняя школа.

Коцюбинский М. Твори: В 6 т. — Т. 4. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 94—97.

П.А. ГРАБОВСЬКИЙ (1864—1902)

Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії (Короткий нарис)¹

Черепашачою ходою просувається в Охтирському повіті розвиток шкільної освіти серед нижчих класів населення; не можна сказати, щоб потреба цієї освіти не ввійшла ще в свідомість народної маси; якщо ми звернемося до фактів, то побачимо, що ініціатива відкриття всіх існуючих у районі нашого повіту шкіл належить самому народові; вже саме це говорить проти подібних припущень.

До 1877 року наші початкові школи були в жалюгідному стані й утримувалися виключно коштом місцевих селянських громад; контингент осіб, які були волею долі в ролі педагогічного персоналу, становили переважно нижчі представники сільського кліру, що не мали, за дуже рідкими винятками, ні найменшого уявлення про педагогію і навчали дітей “від чистого розуму” по часослову й псалтирю; школи в той час відчували потребу абсолютно в усьому: училищні будівлі являли собою здебільшого сирі, брудні, напіврозвалені хатки або ж тулилися під одним дахом з розправами й шинками; опалювали їх вкрай погано, ніколи не ремонтували, вони були без нагляду й “більше служили джерелами всякого роду заразних пошестей між розсадниками народної освіти”, — читаємо ми в доповіді Охтирської земської управи екстреним земським зборам від 28 лютого 1884 року (“Журнали XIX Ахтырского очередного земского собрания”, с. 250).

Все це траплялося тому, що наші селянські громади, обтяжені масою інших повинностей, не могли приділяти достатню кількість коштів із свого убогого бюджету на розвиток народної освіти й лишалися в даному разі цілком безпорадними.

Такий стан шкіл звернув, нарешті, на себе увагу всіх верств нашого суспільства, і ось на чергових зборах 1877 року вперше лунають голоси на користь народної освіти й виробляються правила про умови субсидії Охтирського земства народним школам, які тоді ж за ступенем своїх потреб були поділені на кілька категорій; земство прийняло з того часу на себе половинні витрати на задоволення платнею деяких учителів та виявило готовність на придбання в міру можливості навчального приладдя, в якому відчувалась найбільша потреба. На поліпшення шкільної справи цей захід не міг мати значного впливу: в результаті виявилось, що лише деяким з осіб педагогічного персоналу було збільшено місячну платню з 5—8 до 7—10 крб., тоді як самий контингент цих осіб, сама обстановка школи, сама суть — лишалася тими самими.

Це побачило і саме земство і на чергових зборах 1880 року воно знайшло необхідним розширити умови субсидії, прийнявши на себе витрати на ремонтівання училищ на випадок їх крайніх потреб. Слідом за цією постановою деякі громади, що клопоталися про приведення своїх училищ до задовільного стану, почали звертатися до земства по матеріальну допомогу, — і останнє подібні клопотання здебільшого задовольняло; одноразово, наприклад, було видано допомогу училищам: Більчанському, Боромлянському та Ряснянському. Подібна

¹ Друкується за матеріалами Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету.

система субсидування, що ґрунтувалася головним чином не на справжніх потребах громад, які одержували субсидію, а на надходженні з їхнього боку клопотань, не могла, звичайно, досягти мети — загалом сприяти зростанню народної освіти в повіті; потрібно було вдатися до радикальніших і ширших заходів.

Протягом літа 1881 року члени земської управи оглянули всі існуючі в повіті училища й на кожне з них склали більш чи менш докладні описи, які були запропоновані на розгляд земським зборам. Описи ці (див. “Журнали XVIII очер. Ахт. уезд. зем. собр.”) змальовують нам справді жахливу картину стану шкільних будівель, яка являє собою справжню “мерзость запустения”, де ігноровані найпервинніші вимоги гігієни й здорового глузду, де панує якесь особливо жорстоке нехтування загальновідомого принципу — *in corpora Sano mens Sana*; виявилось, що всі училищні будівлі “непридатні”, “не відповідають своєму призначенню”; виникла тому потреба повсюдної їх перебудови.

Через те, що неможливо досягти всього цього одразу, то земські збори 6 жовтня 1882 року ухвалили: вносити щороку до земських кошторисів по 2000 карбованців, з яких від 10 до 20 % (тобто до 400 крб.) має бути використано на підтримання й ремонтування в міру потреби існуючих училищ, а решту — на будівництво щороку по одному новому училищу в селищах, з усім потрібним устаткуванням та квартирою для вчителя, — порядком, який буде вказаний насущною потребою тієї чи іншої місцевості.

Отже, передбачається протягом кількох років перебудувати й привести до цілком задовільного стану училищні будівлі по всьому Охтирському повіту; дві з таких будівель — у сл. Пушкарному й Кириківці — вже збудовано за планом, надісланим директором народних училищ, на 75 чоловік учнів. У цьому будівництві громади також брали діяльну участь: так, Пушкарне, доставши допомогу від земства розміром 1500 крб., витратило ще 500 крб. своїх; крім того, воно виконало всі натуральні роботи, як-от: доставка глини, піску, копання землі для фундаменту, обмазування тощо; а будівлю — треба зауважити — споруджено вкрай недбало, так що з часом можуть завалитися стелі.

Надзвичайна незручність училищних приміщень є, отже, головним гальмом у розвитку освітньої справи в Охтирському повіті; наскільки сильне це гальмо, можна бачити, наприклад з ухвали селянської громади слободи Кириківки від 28 вересня 1883 року (див. “Журнали XIX очер. Ахт. зем. собр.”, с. 50). Клопочучись у цій ухвалі про будівництво в Кириківці школи на земські кошти, громада говорить, що старе училище має “надто незручне приміщення, так що в ньому міститься не більш як 45 учнів хлопчиків, а всіх хлопчиків налічується до 100, і навіть це училище стало ветхим..:”, — що, коли земство не задовольнить її просьбу, то має зовсім “припинитися навчання дітей”. На це явище, як на головне гальмо шкільного розвитку, зазначав і інспектор народних училищ п. Белокопитов у своєму звіті земським зборам за 1883 рік (“Журнали XIX, Ахт. очер. зем. собр.”, с. 140); п. Белокопитов подав при цьому проект легко здійснених заходів, яких треба вжити на перших порах для організації шкіл і про які ми не маємо уявлення тепер, саме: 1) огородити місце в одну або 3/4 десятини землі парканом для подвір'я, саду й городу, 2) пристосувати внутрішню побудову кожної училищної будівлі так, щоб коридор (сіни) школи був світлий, просторий і теплий; об'єм класної кімнати припадав би учнів на 60, класне приміщення було б світле, тепле і щоб світло падало на лавки з лівої руки, 3) облад-

нати в кожній кімнаті вентилятори, а віконні рами подвійні стулчасті, 4) переробити старі лавки або збудувати нові, так само як стільці й столи, скільки їх потрібно для меблювання класної кімнати та вчительської квартири, 5) у коридорах улаштувати вішалки для одягу за кількістю учнів, 6) у класі потрібно мати годинник, а на подвір'ї — дзвоник для скликання учнів у школу, 7) діжку для води, кружку тощо. З цього переліку найпотрібніших для організації шкільної справи заходів видно, що школа наша не має навіть первинних умов будь-якого здорового житла; ми — виходить — не подбали навіть про постачання училищним будівлям діжок з водою. Ця на вигляд незначна обставина спричинюється до досить серйозних наслідків: узимку, наприклад, діти, вирвавшись з задушливої класної атмосфери, жадібно ковтають лід, сніг і дістають всілякі хвороби. Не дивно тому, що в школах наших епідемії знаходять сприятливий ґрунт для свого розвитку.

Другою перешкодою для успішного перебігу навчальної справи, як про те заявляє й інспектор Белокопитов (“Журнали XIX очер. Ахт. зем. собр.”, с. 129, 141), є нестача й незадовільність класних меблів: але посилання на це є лише спеціальний розвиток попереднього положення про недоліки й незручності училищних будівель, а тому ми не говоритимемо багато про це явище.

Третьою причиною плачевного стану шкільної справи є нестача вживаного в класах навчального приладдя та цілковита відсутність учнівської й учительської бібліотек, потребу в яких усвідомлює сама училищна рада (журнали ті самі, с. 130); на нестачу приладдя особливо вказував той самий п. Білокопитов (журнали ті самі, с. 129, 141 та ін.) — і земська управа цілком погодилася з ним, заявляючи в одній із своїх недавніх доповідей зборам: “Питання про постачання школам навчального приладдя й досі перебуває не в цілком задовільному стані. Правда, управа щороку постачає училищам класне й інше приладдя (NB: яке — управа не говорить), як на вимогу училищної ради, так і окремих училищ, але подібне задоволення потреб училищ недостатнє” (журнали, с. 251). Ось чому черепашиною ходюю посувається у нас шкільна справа, і були навіть випадки, що селянські громади, відкривши школи й не зустрічаючи ні від кого підтримки до дальшого їх існування, wolens-nolens повинні були закривати їх: так у 1882 році закрилася школа в слободі Бранцівці, а в 1884 — в с. Полянному, де вона не проіснувала й одного року.

Що ж сказала наша земська управа у відповідь на проекти п. інспектора Белокопитова, що схилилися почасти до усунення поіменованих трьох перешкод, які гальмують нашу освітню справу, — що сама (управа), як ми бачили, підтверджувала факт існування цих гальм.

У доповіді своїм земським зборам вона сказала, що “за умови заснування наших шкіл єдино лише (sapienti sat!..) з метою навчання грамоти, що йде втім дуже незадовільно, заснування при школах садів та городів не може допомогти справі розвитку грамотності”, і що єдиним рятівним засобом у даному разі може стати лише “особистий нагляд” всіляких начальств за вчителями училищ, якщо останніх — бачите — взяти добренько в іжакові рукавиці, від яких вони далеко не гарантовані й тепер, то одразу в педагогічному світі нашого повіту настане “мир и благорастворение воздухов” (“Журнали XIX очер. зем. собр.”, с. 135).

Після такої мудрої імпровізації управи чергові збори скликання 1883 року, в особі своєї редакційної комісії, прийшли до того висновку, що 1) ніяких змін

справі народної освіти поки не потрібно, 2) слід залишити справу народної освіти в тому ж вигляді, як вона знаходиться тепер.

Що цей сон значить?!.. Твердити, що і те, і друге, і третє у нас не в порядку, потребує значних змін, і водночас твердити, що у нас “все гаразд”, — невже це з боку нашої земської управи не курйоз, що його має увічнити історія на науку потомству... (журнали, с. 150—151).

Пан Белокопитов із своїми “проектами” (о, як — уявляємо собі — “налякали б” нашу управу справжні проекти!..) зазнав, отже, цілковитого фіаско й таким чином поспішив втушуватися зі сцени, мотивуючи своє прохання про переведення його в інший повіт тим, що діяльності його по Охтирському повіту “ніхто не сприймає” (журнали ті самі, с. 149—151). Ще б пак: де ж співчують мовби яким піонерам і реформаторам; а ми ж теж — не п’яте колесо до воза, щоб “відстати від віку” в освіті. “З іншого боку”... пан Уваров, який звільнив на 1884 рік інспектора Белокопитова, заявивши, що з усіх тих повітів Харківської губернії, які були в його завідуванні, найменший % осіб, що одержують свідоцтва, по відношенню до загальної кількості учнів у початкових училищах, припадає саме на Охтирський повіт, висловився, що в ваді цій нема великої біди, лиш окуляри заведи”. Такими рятівними окулярами, на думку шановного педагога, є персонал учителів, яких на майбутнє призначати не інакше, як з числа осіб, що закінчили курс в учительській семінарії; висловився він також і на користь постачання училищам класного приладдя, для чого управа має кошторисних лишків від минулих років розміром 1539 крб. 42 коп. та губернська училищна рада асигнувала для охтирських училищ на цей предмет 300 карбованців (“Журнали очередных зем. собр.” — XIX, с. 252, і XX, 5 жовтня 1884 року, с. 4).

Отже, управа сподівається постачити всім початковим народним училищам у потрібній кількості підручники протягом не більше 2 років, але чи постачить — це, звичайно, справа майбутнього (“Журнали XX очер. зем. собр.”, с. 5).

Крім того, у 8 пунктах повіту проектується сформування бібліотеки для вчителів, які, за словом п. Уварова, “проживаючи на селі, за браком книг, відстають у справі викладання” (“Журнали XIX очер. зем. собр.”, с. 253). Думку про необхідність такої бібліотеки в принципі розв’язано ще на чергових зборах скликання 1880 року; п. інспектор Уваров, який був спочатку попередником п. Белокопитова, а тепер знову його змінив, більш докладно розвивав і наполягав на цій думці в своїх звітах училищній раді за 1881 і 1882 роки, але думці цій не судилося здійснитися й до цього 1885 року, як зауважує управа, — “внаслідок зміни інспекторів і сперечань з ними училищної ради” (“Журнали XIX очер. зем. собр.”, с. 253) та внаслідок того — додамо ми від себе, — що сама управа не брала в даному разі потрібної участі.

І ось тепер, через п’ять років, лише проектується сформування 8 окружних бібліотек, кожної на кілька училищ, що розташовані близько одне від одного; на кожну з цих бібліотек передбачається щорічно витратити по 31 карбованцю й, крім книг, передплачувати по 2 педагогічних журнали.

Але й це все, звичайно, справа майбутнього (“Журнали XIX очер. зем. собр.”, с. 225); по 2 педагогічних журнали, правда, розіслано по деяких училищах у цьому 1885 році і зроблено, отже, перший почин (“Журнали XX очер. зем. собр.”, 5 жовтня 1884 року, с. 10). Відповідальність за цілість бібліотек падатиме виключно на педагогів...

Щоб не здаватися голослівним у констатуванні фактів незадовільності у нас навчальної справи, вважаю за потрібне послатися на звіт інспектора народних училищ п. Белокопитова за 1883 рік, тому що це останній друкований документ і тому що стан шкіл з 1883 року майже не змінився (“Журнали XIX очер. зем. собр.”, с. 129—147 та ін.). Із звіту цього видно, що в повіті нашому, досить великому, всього-на-всього — 23 школи; учнів у них було 1263 хлопчиків і 234 дівчаток, разом — 1497. Тих, що закінчили курс на пільгу з військової повинності, — 70, що до загальної кількості учнів становить навіть менше ніж 5 %; “отже, — виводить управа, — в науковому відношенні школи наші знаходяться в незадовільному стані”. Всіх викладачів у школах було 49; з них законовчителів — 21; учителів — 12, учительок — 16; за званням вони розподіляються так: дітей дворян і чиновників — 13, духовного звання — 29, купецького стану — 2, селянського — 5; за ступенем освіти — так: тих, що закінчили курс духовних семінарій — 21 (виключно законовчителі-священники), учительських семінарій — 3, епархіальних жіночих училищ — 4, женської прогімназії — 10, що закінчили курс в інших навчальних закладах (переважно в повітових училищах, чоловічих прогімназіях та приватних пансіонах) і одержали свідоцтва на звання вчителів і вчительок — 11.

Отже, освітній ценз наших педагогів не дуже високий: середню освіту (законовчителів-священників я до уваги не беру) мають лише 4 вчительки, які закінчили курси в жіночому епархіальному училищі; але з них на 1885 рік залишилась лише одна; з решти дівчиця Авксентьева (дочка священника) в с. Печин (Дерновської вол.), зразкова з учительок, дістала сухот від непосильних занять і недавно померла, дві інші залишили заняття, як надто важкі й невдячні.

А що воно справді такі, це підтверджують дальші відомості звіту; зверніть увагу на розміри річного гонорару цих трудівниць і трудівників. Законовчителі одержуть на рік: 4 — по 30 крб., 1 — 40 крб., 3 — 50 крб., 4 — 60 крб., 2 — 75 крб., 2 — 100 крб. Учителі та вчительки: 1 — 120 крб. (10 крб. на місяць), 1 — 180 крб. (15 крб. на місяць), 5 по 200 крб., (16 крб. з лишком на місяць), 12 — 250 крб. (20 крб. з лишком на місяць), 4 — 300 крб. (25 крб. на місяць); це тахіміт платні, що припадає на пайку найстаранніших ветеранів нашого педагогічного персоналу, та й то — які мають на своєму опікуванні якихось півтори сотні дітей. Помічники й помічниці вчителів на своєму повному утриманні, при власній навіть квартирі, бо остання належить від земства лише справжнім учителям і вчителькам, одержують: 2 — 170 крб. (15 крб. на місяць), 1 — 150 крб. (12 крб. 50 коп. на місяць) і 3 — по 80 крб., по 6 крб. з копійками — отже — на місяць!.. І це — повторюю — при повному своєму утриманні!..

Недивно тому, що кращі сили педагогічного персоналу сходять у нас зі сцени, поступаючись своїм місцем “посредственности хладной”, у вигляді тих, які закінчили курс учительської семінарії й яких чомусь ідеалізує нинішній наш інспектор п. Уваров; двоє з таких щасливців змінили вчительок, які залишили педагогічну справу, а третю з них змінила вчителька ж, але тільки з прогімназичною освітою: це й усі зміни в учительському складі цього року порівняно з 1883, на звітність за який ми посилаємось.

Для справедливості додамо, що вчительки ставляться набагато серйозніше до своєї справи, ніж учителі; підтвердженням цього може служити та обставина, що при всьому традиційному скептицизмі нашого земства щодо цих трудів-

ниць, як “слабкої статі”, найбільше подяк з боку земських зборів припадає саме на їх долю; багато хто з них одержували навіть грошові нагороди, — а для Охтирського повіту це, коли хочете, несподіване явище!..

В звіті п. Белокопитова перелічено не всі існуючі в нашому повіті училища, а лише ті, що одержують субсидію від земства, хоч і утримуються головним чином коштом сільських громад (“Журнали XIX очер. зем. собр.”, с. 141); тепер таких училищ лише 22, бо Полянське училище, що значиться в звіті, закрито в 1884 році; з них: міських — 4, розташованих у повіті — 18, чоловічих — 20, жіночих — 2; до багатьох чоловічих училищ дівчаток приймають нарівні з хлопчиками. Крім цих 2 училищ, у повіті нашому є ще кілька інших, до яких земство не має ніякого відношення й які виключно утримуються коштом місцевих громад, саме: 1) Тростянецьке приватне пані Прядкіної, яка набула середню освіту, 2) церковнопарафіальне Ряснянське з учителем, який закінчив курс у духовній семінарії, 3) 2-е Котелівське, 4) Гречанівське — народне і 5) приватне, яке ще остаточно не сформувалося, училище в сл. Везенівці з учителькою, яка набула середню освіту; з усіх цих училищ найбільшу популярність має раціонально поставлене училище пані Прядкіної. Таким чином, у цьому 1885 році всіх училищ в Охтирському повіті — 27, що для нашого великого району не дуже багато.

Скажу наприкінці кілька слів про становище на селі вчительок, цих беззвісних страдалиць-трудівниць, які тихо роблять у глушині свою велику справу. Більшості з них доводиться жити в чотирьох стінах, без живого слова, без серйозної книжки, без обміну думками, — готувати на себе й брати роботу на стороні, щоб хоч чим-небудь поповнити свій жалюгідний бюджет; мимоволі доводиться вести знайомство з перемиваючими одна однієї кісточку кумасями та шибайголовами штик-юнкерського звання. Особи рангом вищі дивляться на вчительок з висока; взагалі усе наше суспільство згори й донизу безжальне щодо них, не праве: цих ні в чому не винних весталок воно огулом хрестить мало не пов'язями; кожен ловелас, падкий до живого м'яса, дивиться на них, як на осіб, які не мають права навіть ображатися, до яких можна чіплятися з найнепритойнішими вимогами й пропозиціями, — яких можна ображати на кожному кроці, без перспективи дістати за це належну відплату, — а що може зробити вчителька? Варт лише якій-небудь веселонравній людині підморгнути “кому слід”, що така, мовляв, держиться “вільного способу думок”, — її почнуть притискувати всі від соцького до станового; адже одібрав урядник в однієї вчительки “Отечественные записки”, елегантно розшаркнувшись і заявивши: “не дозволено, панночко, заборонене-с”. Словом, учителька настільки не гарантована і щодо своєї особи, і щодо свого місця, що її може нізащо “вижити” кожен, у кого тільки з'явиться охота “потішитися”.

Я міг би це підтвердити рядком красномовних фактів, але не роблю цього, бо вони відомі майже всім у нашому повіті. Живуть між собою вчительки якнайдружніше, ідеально; головними рисами, що відрізняють їх у нас від решти панночок, є: простота, щирість і серйозність. Не думайте, читачу, що я ідеалізую вчительок; кожен, хто добре знає їх у нас, підтвердить мої слова.

Грабовський П.А. Твори: У 3 т. — Т. 3. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 7—17.

Дещо про освіту на Україні

В сумному та безпорадному стані перебуває, як свідчать часописи російські, народна освіта по деяких кутках України, а переважно в неземських губерніях південно-західного краю. Справа шкільництва поставлена тут в найгірші умови, дійшла до останнього упадку, з якого в інших губерніях вирятовують її по змозі земства, значно приборкані, а проте все ще живучі та діяльні. Такий безвідрадний стан річей стверджує між іншим і справоздання попечителя київського учбового округу, навівши яскраві цифри щодо шкільництва людowego. Тоді, як по губерніях земських трохи не кожде село має свою школу, в неземських губерніях південно-західного краю за щастя вважають, коли яка волость удержує одну-єдину шкільку на цілий обшир; супротив числа людности се така мізерія, що може існувати лишень на посміх всьому світові, коли б зачеплена справа не була така насущна та болюча. Чи то ж не сміх, а до купи й горе, погадати, що в цілому краю одна сільська школа припадає на 11.413 душ людности пересічно, а зокрема по губерніях одна школа припадає: в київській на 20.793, в подольській на 9.424, а волинській на 8.200 душ. До того автор правоздання додає, що закладання церковноприходських шкіл дуже утруднене або й безхосенне в південно-західному краю, бо сектярі-іновірці, яких тут не трохи, цураються сих шкіл, радо посилаючи своїх дітей до школи міністерської, де їх не пригноблюють так, як по школах церковноприходських. Річ зрозуміла: міністерська школа має задачу прищепити перші початки освіти серед простого, убогого люду, і виповняє ту поважну задачу, як здужа; школа церковноприходська і цілком далека від цілей справді просвітних, а навпаки застоює безпросвітну темноту та неучтво. Останній факт стверджують всі совісні та компетентні вислідувачі людовой освіти в Росії. Така школа на Україні дуже лиха і з боку щиро національного, бо не навчить нічому путньому, крім дикої нетерпучості та "мракобесия". Цікаве питання: наскільки духовенство українське не витратило в собі ще почуття національно-питомого? Чи бере воно нині участь хоть в літературному русі українському, як брало почасти в передущих десятиліттях? В мене особисто не має на превеликий жаль жодних відомостей, щоб відповісти певно в тому або іншому напрямі на таке питання. Здається мені однак, що справжнє українське духовенство, себто попи, дякони та дяки, а не їх світські нащадки, не грає майже ніякої ролі в письменстві нашому, не грає навіть в особі одиниць, принаймні хоч скільки-небудь замітних. Дай боже, щоб таке поверхове здавання було помилкою, а не вражінням дійсного складу речей. Безперечний факт, що духовенство на Україні не грало в останні часи доброї ролі ні з боку національного, ні з боку загально-просвітнього. Як не пнеться церковноприходська школа стати на ноги, як не підпирають її всякі заходи урядові: вона лишається мертвим явищем на тлі народного життя, "притчею во язицех" серед громади, а знаходить прихильність лише серед обскурантніших органів печаті російської. Головним чинником живої просвіти людовой являється в певному ступені земство, дарма що ті ж самі заходи урядові з року на рік підтинають і його силу і його засоби. Воно заводить книжкові склади та читальні, скликає учительські з'їзди, закладає або своїм коштом удержує школи по селах не тільки загальнопочаткові, а так господарські і промислові, не кажучи вже про інші об'яви роботи суспільної. Ось вам один з прикладів. В Миргороді закладено художницько-

промислову школу імені М.В. Гоголя, на удержання цієї школи Полтавське губернське земство поступилося давати по 10.000 рублів щороку, а повітове міргородське земство дало на ту ціль одноразово 5.000 рублів за помози. В Харківщині земство докладає трудів, щоб завести якнайширше та розплодити шовківництво, за котре люд береться з великою охотою. Щороку харківська повітова земська управа виписує цілими тисячами шовковицю для садження, і вся вона розкупується на перехватки учителями та селянами. Про такі або підхожі речі не раз доводилося мені начитувати по часописах; не раз подибувались звістки про те, що в сьому або іншому місці закладається господарська чи промислова школа для мужицьких дітей. Школи такі закладають коли не земства, так почасти особи, прихильні до темного люду та освіти народньої. Нічого цього або дуже мало там, де немає земства та де освіту віддано до рук духовенства, як от у південно-західному краю, не кажучи вже про те, що безліч церковноприходських шкіл існують лише на папері, суть чистісінько фікцією, а грошики на їх подай; “хрещені душі аж пищать”, та що поробиш? Школи такі, скажемо наприкінці, мають лише вагу статистичну, але ніякої ваги та користі дійсно життєвої не можуть мати і не матимуть її ніколи. Школа мусить бути чинником просвіти, а не паморочіння, служити цілому народові, а не одному станові, чи навіть касті, як в данім разі. Тоді тільки з неї можна сподіватись пуття, а без того вона нуль, або навіть шкодлива, переважно у нас на Україні, сіючи поміж людом обмоскалення та темряву. Які жнива уродяться з такого сіву, коли він прийметься, і подумати гірко. Але жива душа наша, а з нею не вмерла й надія на будущину; нехай же, як провідна зірка, вона показує нам шлях наперед та виводить в обсяги поступу і світлої думки, а духи тьми, що оточили нас, хай гинуть навіки з своїми ворожими, гидкими заходами!

Грабовський П.А. Твори: У 3 т. — Т. 3. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 118—121.

До школи

Ну, прокидайтеся, діти:
Ранок — до книжки пора!
Сонечко вспіло залити
Все посереду двора!

Швидше вдягайтесь до школи!
Кращі прогаєте дні, —
Пізно вертати — ніколи
Їх не завернете, ні!

Змалку кохайтесь в освіті,
Змалку розширюйте ум,
Бо доведеться у світі
Всяких назнатися дум.

Треба самим розвертати:
Як і до чого все йде,
Шлях безпомилушно взяти —
Той, що до правди веде.

Щоб не зросли ви на сором
(Бійтесь найпаче того)
Та не зробились позором
Рідного краю свого!

Гравовський П.А. Твори: У 3 т. — Т. 1. — К.: Вид-во АН УРСР,
1959. — С. 150.

І.С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838—1918)

Хмари

Київська академія того часу (183... року. — *Ред.*) стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Вона була перероблена з старої Могилянської академії. Замість латинського язика уряд завів великоруський. Про український язик ніхто не дбав, хоча не так давно студенти писали вірші чистим українським язиком. Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закутані в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре. Академія випускала тоді з семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямали — тільки з горя горілку пили. Од темноти, од п'янства, од бідності вони сходили з ума, дуріли, бігали по вулицях в одних сорочках, тонули темної ночі де-небудь в калюжах, у канавах. З тієї академії виходили протоереї і архіереї, що плодили на Україні московський язик і московський дух, заводили московську централізацію в давній демократичній українській церкві. Давня академія Могили служила вже не Україні, не українському народові, а великоруському урядові і його государственным планам.

Студенти того часу небагато виносили в голові, їх мисль була зоставлена сама для себе: її не ворушила суха схоластична академічна наука. На студентів більше мала впливу література, що заходила в академію збоку. Література та була великоруська і давала недобрий матеріал для просвіти мислі, бо була слов'янофільська.

Нечуй-Левицький І.С. Твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка,
1985. — С. 109.

Педагогічна проява в російській народній школі

“Родное слово” Ушинського, перша книжка, читанка для народних шкіл після азбуки, вже давненько заборонена для вжитку в народних школах в Росії, само по собі, через те, що в неї мало елементу церковного, релігійного та офіційно-патріотичного. Натомість директорами народних шкіл була заведена в школи “Приходская школа” Н. Єрміна і А. Волатовського, а після неї “Книга для чтения... в начальных школах” А. Баранова. Сі обидві книжки щодо змісту й російської мови дуже годящі для шкіл. Зміст їх добрий, багатий і усяковий. Вони дають відомості для дітей і про людей, і про натуру, дають багато відомостей з історії й етнографії Росії. Але сі обидві книжки негодящі для українських

та білоруських народних шкіл ще більше, ніж “Родное слово”, бо написані чистою московською, народною, сільською мовою, котрої місцями трудно втямити без лексиону навіть для самих сільських вчителів, не тільки то для сільських хлопців. Передавати зміст прочитаного в сих книжках для наших хлопців просто діло неможливе: хлопці плачуть-микають і нічого не можуть розказати.

Офіційним педагогам здалося, що й сього мало: їм прийшла думка неначе зумисне ще більш потемнити педагогічне діло в народних українських школах, бо в згаданих вище книжках нема нічого церковного, а офіційно-патріотична думка не проведена і не показана дуже ясно. І от якийсь нетяма звелів в останні часи завести в народних міністерських школах як першу книжку після азбуки книжку Вікторина, бувшого єпископа кам'янецького, під заголовком “Азбука русского и церковнославянского языка”. Ся книжка “окрімшним виділом Вченого комітету Мініст[ерства] народ[ної] просвіти рекомендована “для тих священнослужителів, котрі займаються вченням дітей”. Одначе якісь нетями в останній час завели її в народні міністерські школи як обов'язкову.

Книжка єпископа Вікторина — се є та сама стародавня відома церковно-слов'янська “Граматики”, по котрій колись починали вчитись читати в наших школах, тільки поновлена декотрими додатками, часом дуже вже оригінальними і зовсім-таки непедагогічними. В цій книжці є ті самі склади, нагадуючі нам склади давньої “Граматики”, такі як “тма, мна, здо, тло, тию, нию, тмо, тля”, ті ж самі молитви, псалми, з додачею ще багатьох ірмосів, тропарів, кондаків на великі празники. Декотрі псалми та читання з євангелій надруковані в паралелі на двох мовах: на церковній і великоруській. Багато більша половина цієї невеличкої книжки складається з церковно-слов'янських молитов та усяких ірмосів... Поступ уперед проти давньої “Граматики” примічається в тому, що автор дав місце в своїй книжці великоруській мові і навіть (от великий уступ для сучасності!) світській поезії. Але як мало сторінок припало цій нечестивій поезії та ще й якій поезії!

Великоруською мовою в книжці єпископа Вікторина написані взірці для читання після азбуки й складів. Усі вони складаються з коротеньких стрічок, взятих з церковної історії та з лексиону “московського кислого патріотизму”. Більшенькі уривочки — знов та ж сама коротенька церковна історія. Тільки одним одну сторінку (27) займають коротесенькі “Правила життєвої мудрості в сільському побуті та в господарстві”, нагадуючі щодо форми правила стародавнього “Домостроя” пана Сильвестра, як напр[иклад]: “Не йди додому з свого лісу, з свого поля або з своєї луки з порожніми руками. Палицю або поліно, або оскомелок — все неси додому. Поле й луки будуть чистіші, та і в хаті буде зайвина на опал. Не клади ніколи залізних струментів — сокири, пилки, долота на вогке місце” і т. д. Таких правил прописано усіх 14. Не думаємо, щоб діти дуже розширили свій світогляд та своє знання світу й людей через ці чотирнадцять куценьких практичних правил.

Відділ п'ятий в книжці дуже цікавий щодо педагогії. Він вміщується на п'яти сторінках і має претензію познайомити дітей з поезією. Автор спочатку говорить, що то таке є поет, і каже, що поетами зветься ті письменники-утворники, що складають вірші, а потім вияснює дітям, що зветься рифмою віршів, що зветься *ямбом* і *хоресом* у віршах! Взірці віршів автор починає перекладати, починаючи з віршів трохи не допотопних, з віршів Ломоносова “Науки юношей питают,

отраду старым подають...” (Чом би вже не почати з Кантеміра?). Після сих “наук” що годують юношів, йде гімн Хераскова “Коль славен наш господь в Сионе” потім Жуковського “Песнь русскому царю”, далі “Стрекоза и Муравей” та “Чия и Голубь” Крилова, потім “Песнь пахаря” Кольцова і за ними “Нива”, “Роза” “Лилия” — три невеличкі вірші. Оце уся світська література в книжці єпископа Вікторина! Тільки й “пекла й варила” про сей нечестивий реальний світ! Ну, та й багато ж відомостей про світ, про людей та природу наберуться діти з сеї книжки в народних школах, книжки, з котрої так і тхне старою семінарською “рито рикою”. Після такого незвичайного уступу сучасності в книжці стоїть відділ: “Про співи й про ноти” з уривками, взятими з церковного “обихода”. За ним маленький відділ про цифри арабські, слов’янські і ще й римські з табличков помноження і з арифметичними завданнями. І се все зміщується на двох сторінках! На кінці книжки приложені на нотах гімни “Коль славен наш господь в Сионе”, “Боже, царя храни” та гімн св. Кирилові та Мефодієві, ще й “для охочих”, як каже автор, на шести сторінках “О латинской азбуке” і “О греческой азбуке” з складами, з правилами латинської та грецької вимови та з уривками І гл[ави] євангелії Иоанна, що читається на Великдень латинською й грецькою мовами. Сей останній додаток — є чиста педагогічна проява! Латинська й грецька мова в “Азбуці”, хоч би вона була призначена навіть задля “священнослужителів, занимающихся обучением детей”! Диво та й годі! Діти священнослужителів починають вчити латину в першій класі духовних шкіл, а грецьку мову — в другій. Навіщо здалася ця латина та грецьчина сільським хлопцям в народних школах, про се певно відав тільки сам покійний автор книжки, котрий на стор. 59 пише, що грецька мова “весьма способствует умственному развитию учеников”. Ото розів’ються наші школярі, переглянувши в книжці усякі азбуки! Чом би було авторові не додати ще до сього всього єврейської азбуки вже для повного й усебічного розумового розвитку! На щастя сільських вчителів та школярів, московські нетями, запроваджуючи цю прояву в народні школи як обов’язкову, не заборонили вживати читанок Єрміна та Баранова і дали спробу можливість, де можна, обминати цю прояву, “способствующую” не для розумового розвитку, а більше для розумового потемніння. Сам покійний автор книги був великий ригорист і навіть аскет, і через те його аскетичний напрямок промикує всю книжку від дошки до дошки.

На стор. 16 автор змістив коротенькі молитовки свого утвору, а поміж ними коротенькі напутництва, коли треба читати ті молитовки. Випадає в автора так що школярам треба читати молитви, прокинувшись вранці на ліжку, вмившись перед вживанням страви, після вживання, в хаті, перед виходом з хати до школи, після виходу з хати на вулиці, потім в школі перед вченням, після вчення ввечері перед сном і т. д. Ця програма нагадує монастирський устав. Але що годиться для ченців, те не годиться для сільських хлопців. Про імператора Миколая I кажуть, що він хотів віддати усю Росію в солдати. Треба сказати про автора “Азбуки”, що він певно мав на думці віддати усю Росію в монастир або в бурсу, та й то не він, а більш того сучасні московські офіціальні напутники педагогії, котрі певно не мають ніякого втямку про правдиву педагогію. Замість того, щоб запроваджувати в народні українські школи найновіші педагогічні книжки, писані українською мовою, вони повертають назад в XVI або в XVII вік уже певне не для “скорішого розумового розвитку”. А сказати правду, ча

би вже завести в гімназіях та в семінаріях виклади української мови та літератури. Невже нам не дадуть в школах ніякої відомості про Шевченка та Котляревського через 100 років після написання “Енеїди”?

Нечуй-Левицький І.С. Твори: У 10 т. — Т. 10. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 144—147.

А.Ю. КРИМСЬКИЙ (1871—1942)

Спогади про Колегію ім. Павла Ґалаґана

...Мабуть, ви не відаєте, що таке Колегія Ґалаґана, тим-то я позволю собі сказати про неї дві слови. Це дуже невеличка школа, “закрита” (себто з інтернатом), приймаються туди найкращі ученики з 4-ї класи гімназійної по конкурсному екзаменові. Видима річ, що через це в Колегії збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвиткові: виробляється пошана до розумної праці й до науки, виробляється навіть якась жадність до знаття. Іменно такий вплив мало на мене колегіатське виховання. Щасливий був я і в тім згляді, що вчителем словесності був у Колегії Павло Ґнатович Житецький — людина, що її вплив я й досі на собі відчуваю. Були в Колегії перечні боки, та я про них не хочу тутечки згадувати...

...Великою школою життя була задля мене Колегія Павла Ґалаґана у Києві. Ви знайомі з цим-о закладом? Це закрита школа, трохи з українським духом. Там є тільки 4 вищі класи гімназії. Плата страшенно висока — 750 крб. річно, так що своєкошті ученики, очевидячки, люди аристократичних або плутократичних родин. Але тут є рівне число й стипендіатів (а всіх учеників є більше-менше 60—65); стипендіати вступають сюди по конкурсному іспиту, і всі вони пролетарії й плебеї. (Мій батько і теперечки незаможний, а тоді зовсім був бідний). Неважко зрозуміти, що стипендіати та своєкошті мусять неодмінно образувати два табори, які аж ненавидять один одного. У перших зброя — їх знаття, бо вони всі були в гімназіях першими учениками, а в своєкоштных зброя — їх пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроші, та ще й, звичайно, фізична сила, котрою вони в 1-м та 2-м (себто в 5-м та 6-м) класі дуже добре користуються. Якщо стипендіат трапиться такий, що й сам може дати здачі, то вони стараються його купити грішми, себто затагують його з собою по кондитерських, їздять укупі п’янствувати, тягнуть його по лупанарях і т. ін. Але все-таки застаються такі стипендіати, що завзято ведуть боротьбу і доводять діло до перемоги. Я й у Колегії був першим учеником, гордощі розвелися в мене незмірно, тому-то, хоч я себе поставив одразу так, що наші аристократи не сміли чіпати мене, слабого, але я відчував гніт над стипендіатами ще сильніше, ніж другі, і моє самолюбіє дійшло до болісності. Навіть словами (безпосередньо) мене кривдили геть менше, ніж других, а проте який-небудь слабисенький натяк на адресу плебса мене болісно зачепляв, сіяв у мене насіння ненависті, злоби та гіркоти. І ми вели боротьбу...

Таким способом, зовсім готовий був ґрунт для впливу літератури 60-их років, котру я незабаром почав читати. Спершу Писарєв, далі другі писателі того часу мали на мене великий вплив. (Я літературу 60-их років знаю незмірно краще,

ніж сучасну). Вони формулювали мені мої змагання, дали систему моєму світоглядіві, навчили мене думати...

...Зосталося до канікул два тижні. І от узяв я якось повісті Федьковича з передмовою Драгоманова, узяв, прочитав, і мене нове світло осіяло. Я зрозумів, що я мусю бути українофілом — і це я зрозумів цілком свідомо. В цій свідомості була певна частина одвіту на мої мучительні сумніви, і от я жадібно ухопився за українство...

...Етнографічні М.П. Драгоманова писання знав я, ще на шкільній лаві сидівши, в Колегії Павла Ґалаґана вчившись. Допомогли тому, безперечно, і вчителі мої П.Г. Житецький та Є.К. Трегубов, бо нам, колегіатам, доводилося писати шкільні роботи ("сочинения"), прим. на такі од них теми: "Казачество по "Тарасу Бульбе" Гоголя і ін., і при тому зазначалося нам, що ми можемо використати "Исторические песни" Антоновича та Драгоманова. Наш товариш колегіат Мих. Чубинський приносив до колегії "Малорусские народные предания" Драгоманова з книгозбірні свого батька з власноручним написом М. Драгоманова, і всі ми перечитали ті "Предания" не один раз. Незадовго перед закінченням колегіатського (гімназійного) курсу я з захопленням прочитав "Передне слово" Драгоманова до "Повістей Осипа Федьковича", що розкрило мені очі на правдиву роль Галичини в нашій письменстві. Але ж все друкував Драгоманов, ще як у Києві був. А про Драгоманова як про емігранта ми нічого не знали виразного...

...Ґрунт до українофільства у мене був вже давно приготований. Пригадую, напр., як ще за два роки перед тим мені дуже любо було являтися на любительські спектаклі в Звенигородці в щонайпоганішому вбранні, не в чоботях, а в подраних пантовлях: це я робив на те, щоб обурити нашу провінціальну аристократію неприличністю своєю; щоб іще більше обурити всіх, я вдавався до брата в антрактах то по-українськи, то по-французьки, останнє я робив на те, щоб показати, що я вмюю не тільки російської ба, навіть ще аристократичнішої мови, а все таки українську шаную більше, бо вона мужицька. (Я тоді багацько викидував таких штук, бо одне, що був ще зовсім хлопчина, а друге — хтілося бравувати своїм мужицтвом)...

...Я дуже страшно виучував усе те, що читалося на лекціях (на першій-таки семестровім екзамені мав усі 5+), і через те мені здавалося, що решту часу я можу і смію присвятити цілком українству. Я не гадав про те, що коли вдовольнитися самісінькими лекціями, то можна й десять факультетів скінчити, а зостатися тим самим неуком! Я не хтів зміркувати, що задля України я зможу бути корисним лише тоді, коли я матиму основні всесторонні знаття, коли я буду людиною, а не якимсь хлопчиною, коли я матиму широкий світогляд. Я цього не зміркував: мені здавалося гріхом "не побігти на пособу моїй Ненці", яку я допіру "обрів", — я не хтів бути "зрадником". І я побіг.

Кожнісіньку вольну від "офіціальних" занять часину я й присвячував "Україні". Перша ознака національності є мова — я й нею найперше заклопотався, пильно усякі книжки, особливу увагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав усякі філологічні праці. Далі: ознайомився з нашою літературою, спішився перечитати навіть погань. Кинувся й до літературної праці: перекладав, писав оригінальні твори (на щастя, послав і пошлю до друку дуже мало цих "овочів незрілої музи"). Хай собі, по заповіту Горація, полежать: *nonum premam in annum!* ("нехай друкується на дев'ятий рік"). Знайомився з Галичиною та її діячами, завів переписку; і в Москві я придбав собі одного знайомого з галичан, котрий навіть дещо писав по часописах

(перекладав з московського), от од нього я дуже багато дізнався за ту "Галілею". Нарешті поліз і в політику...

...Відносно національного українського питання, я повинен признатися, що воно мене властиво мало цікавило із теоретичної точки зору. У мене чисто практичною дорогою (через читання і писання по-малоросійському на теми не обов'язково національні) непомітно і поступово виробилися відомі національні переконання, і коли я вже після того читав теоретичні праці про значення національності, то вони вже не справляли ніякого впливу на мене: вони повторили те, до чого я сам без примусу прийшов раніше. Тому я не можу оцінити, наскільки вони є дійсно переконливі...

Київська старовина. — 1992. — № 1. — Січень — лютий. — С. 12—15.

А. ПЕТРИЦЕВ

Из заметок школьного учителя

Воспитание учителей

I

Въ 1893 г. началъ службу въ к-омъ уѣздномъ училище, я счелъ более удобнымъ говорить ученикамъ "вы". Мой ближайшій начальникъ — штатный смотритель — видимо встревожился. Полушутя, полусерьезно, онъ несколько разъ намекалъ, что "выканья" ни въ коемъ случае одобрить не можетъ. А потомъ счелъ своимъ долгомъ сделать мне надлежащее внушение:

— Знаете, что, — заговорилъ онъ, — вашъ предшественникъ, правда, тоже обращался на "вы", но у него это выходило энергично, строго. Онъ, бывало, кричалъ: "вы — идиотъ, вы — болванъ, вы — дуракъ..." У васъ же выходитъ слишкомъ деликатно и мягко...

— Значитъ, я долженъ тоже ругаться?

— Зачѣмъ же ругаться? — возразилъ смотритель. — Но ваша деликатность не соответствуетъ тому, какъ я обращаюсь съ учениками. И другіе преподаватели иначе обращаются... Вы вносите диссонансъ... И вообще какъ бы подчеркиваете... Этого я не могу допустить...

— А если я все-таки буду "выкать"?

— Тогда я попрошу содействия у директора народныхъ училищъ, — официальнымъ тономъ предупредилъ смотритель.

Прошло несколько дней. По обыкновенью, какъ и всѣ другіе учителя, я пришелъ на уроки къ концу утренней общей молитвы. Когда молитва кончилась, смотритель, нимало не стесняясь присутствіемъ учениковъ, заявилъ мне:

— Вы опоздали. Я васъ прошу впредь этого не делать... И потомъ это "вы", — когда же оно прекратится?

Еще черезъ несколько дней я выслушалъ другое замечаніе:

— Я васъ попрошу, — обратился ко мне смотритель въ учительской, — не кричать такъ в классе.

— Не кричать?

— Вы мешаете другимъ преподавателямъ...

“Другіе преподаватели” находились тутъ же, на лицо, а между ними и законоучитель, который занимался рядомъ со мною, въ соседнемъ классе.

— О. Алексей, — спросилъ я у него, — мой голосъ вамъ мешааетъ?

— Вашего голоса я и не слышалъ вовсе, — мужественно засвидетельствовалъ о. Алексей.

— И потомъ — это “вы”, — объяснилъ свое поведеніе смотритель, — когда же ему будетъ конецъ?

По-видимому, къ содействию директора онъ не счелъ удобнымъ обращаться. Но замечанія и выговоры я получалъ каждый день, и почти каждое замечаніе неизменно заканчивалось словами:

— И потомъ — это “вы”, — объяснилъ свое поведеніе смотритель, — когда же ему будетъ конецъ?

Даже, при выдаче жалованья, смотритель сумелъ показать мне, до какой степени неудобно обращаться съ учениками “слишкомъ деликатно”: выждавъ, когда я протяну руку за деньгами, онъ быстро прикрылъ ихъ и началъ внимательно рассматривать мою подпись въ “требовательной ведомости”; и, лишь потративъ на это занятіе не меньше минуты, сказалъ:

— Верно-съ... Можете получить ваше жалованье...

Любопытное совпаденіе. Года черезъ два судьба забросила меня въ другой округъ. Я попалъ учителемъ въ д-ое городское училище. “Начальство” встрѣтило меня довольно любезно, но сразу же предупредило:

— Только, пожалуйста, не “выкайте”... И вообще постарайтесь безъ этихъ, знаете ли, разныхъ деликатностей и прочихъ суперфлю... У насъ тутъ все по-просту. Такъ уже вы общей музыки не разстраивайте...

“Война”, которую мне пришлось выдержать изъ-за “вы”, сама по себе эпизодъ второстепенный. Но она показываетъ, что начальство вооружено достаточными средствами, чтобы вліять на учителей и воспитывать ихъ въ томъ или другомъ направленіи.

Дело не в однихъ личныхъ непріятностяхъ, которымъ можетъ быть подвергнуто въ любую минуту строптивый и не поддающійся воспитательному вліянію учитель. Къ непокорному учителю начальство то и дело приходитъ на урокъ. вмешивается въ преподаваніе, строго следит за малейшими отступленіями отъ министерской программы, и вообще на каждомъ шагу “убеждается”, что NN не только упрямый человекъ, но и плохой преподаватель. Истощивъ все способы отучить меня отъ “вы”, штатный смотритель (говорю все о томъ же к-омъ училище), не обинуясь и не смущаясь, предложилъ мне:

— Желаете заключить миръ? Выкайте въ старшемъ классе. А въ младшихъ делайте по моему. Не то — даю вамъ честное слово, на экзамене по вашимъ предметамъ буду ставить ученикамъ единицы и двойки. Найду вашу успешность ужасной и тогда извольте объясняться съ директоромъ.

— Знаете что, — по товарищески убеждали меня сослуживцы, — уступите ему. Хоть учениковъ пожалейте. Не хорошо ведь выходитъ: паны дерутся, а у хлопцевъ чубы болят. Плюньте на это окаянное “вы”.

Советъ резонный: воля начальства неотразима, и разъ человекъ не догадается или не иметъ возможности бросить учительскую службу, для него правильное, действительно, “плюнуть” не только на “вы”, но и на многое другое, начиная съ собственной внешности.

II

И. Деркачевъ, вспоминая симферопольскій учительскій съездъ 1870 г., отмечаетъ, между прочимъ, любопытную ошибку тогдашняго попечителя одесскаго учебнаго округа С. П. Голубцова. Попечителю съездъ не понравился; онъ остался недоволенъ и бойкостью учениковъ, и тою свободою, съ какою держали себя учителя. Особенное же недовольство высказалъ Голубцовъ по поводу учительницъ, такъ какъ оне держали въ рукахъ “букеты”. “Мне пришлось — говорить Деркачевъ — объясняться. Оказалось, что попечитель принялъ деревянные шарики и кубики, окрашенные въ разные цвета, за букеты натуральныхъ цветовъ”.

По близорукости или по другой причине, попечитель округа смешалъ классныя пособія съ букетами — допытываться не будемъ. Гораздо интереснее руководящей взглядъ, что учительнице предосудительно держать въ рукахъ “цветы”. Это мненіе довольно распространено и принадлежитъ оно далеко не одному Голубцову. Вообще считается неудобнымъ, если учительница имеетъ “легкомысленный, светскій” видъ. Даже въ парадныхъ случаяхъ жизни она должна “надевать платье изъ матерій гладкой, безъ рисунковъ”, по возможности; темной окраски, и отнюдь не модныхъ покроевъ. Ленты и другія украшенія могутъ быть допущены лишь въ очень ограниченномъ количестве. Прическа должна быть гладкой; очень нехорошо, если учительница позволяетъ себе “завиваться”. Одна изъ моихъ знакомыхъ, сельская учительница, осмелилась на святкахъ появиться въ клубе на балу “въ декольтированномъ — какъ выразился возмущенный инспекторъ — виде”. Декольте, правда, было довольно робкое, но, конечно, инспекторъ немедленно “далъ ей почувствовать все неприличіе такого поступка” и посоветовалъ “поскорее ехать домой и переодеться”. Интересно, что дочь того же инспектора была на томъ же балу и тоже “въ декольтированномъ виде”.

Словомъ, лишь спеціально для учительницъ признается предосудительнымъ иметь внешность, “привлекательную для молодого человека”, — послѣдствіемъ чего можетъ быть замужество. Принято даже думать, что вступленіе въ бракъ совершенно несовместимо съ званіемъ учительницы, и весьма во многихъ местахъ учительницамъ “разрешено” выходить замужъ только за учителей: въ печати достаточно выяснено, что это почти равносильно полному запрещенію замужества. Запрещалось замужество и циркулярами начальства (какъ, напр., было въ 1899 г. въ Яранскомъ уезде), и простымъ увольненіемъ “провинившихся”, — какъ напр., въ 1902 году поступили въ Верхнеднепровскомъ уезде съ учительницей за то, что на ней женился фельдшеръ.

Вопросъ, почему именно учительницу, вышедшую замуж за учителя, терпеть можно, а вышедшую за “посторонняго” терпеть нельзя — до сихъ поръ не решенъ. По крайней мере, печатно на него никто удовлетворительно не отвѣтилъ, не берусь и я на него отвѣчать. Приведу лишь мненіе некоего М-ва, инспектора народныхъ училищъ О-ой губ. Несколько летъ назадъ этотъ М-въ, въ присутствіи несколькихъ лицъ, заговорилъ о только что вышедшей тогда книге директора народныхъ училищъ Тульской губ. г. Яблочкова. Разговоръ, между прочимъ, коснулся и взгляда, что учительница совершенно неблагонадежна, если являета въ классъ беременной.

— Ну, конечно! — сталъ доказывать М-въ. — Дети народъ догадливый. Фантазія у нихъ живая... И вдругъ — какая-нибудь Марья Ивановна — извините за выраженіе — брюхатая ходитъ! Судите сами, — что могутъ подумать ученики?.. Эге,

моль, Марья-то Ивановна наша того... Разумеется, каждый этакій мальчишка сейчас же представить со всеми онерами, какъ это делается... Богъ знаетъ что! После этого что же остается: развратныя картинки разве въ в классе развешивать?..

М-ву напомнили, что "Марье Ивановне" всетаки не запрещено выйти замужъ за учителя и стать матерью.

— Да, конечно, — согласился М-въ, — такіе браки уже уступка съ нашей стороны... Но, во-первыхъ, они большая редкость. А во-вторыхъ тутъ другая психологія. Вы понимаете: учитель — тотъ же отецъ; учительница — та же мать. Въ такихъ случаяхъ святыня семейныхъ отношеній отъ соблазнительныхъ мыслей охраняетъ. Семейственное начало много значить...

Присутствовавшій при разговорѣ учитель И. скромно предложилъ мысль:

— Не следуетъ ли, — сказал онъ, — ходатайствовать объ установленіи закона, чтобъ беременныя женщины на улицу не выходили и вообще ученикамъ показываться не смели?.. Дабы юношество не развращалось...

Все засмеялись, кроме М-ва, который вполне серьезно, какъ бы не допуская мысли, что въ словахъ подчиненнаго смеетъ заключаться иронія ответилъ:

— К сожаленію, такое ходатайство не будетъ уважено. Это было бы слишкомъ большимъ стесненіемъ для обывателей.

Знаете ли, въ бедной семье... Вотъ потому-то закрытыя учебныя заведенія и предпочтительнее открытыхъ...

Замечу кстати, что взгляды инспектора М-ва имеютъ немало аналогій.

Въ 1892 г. въ станице Константиновской, Области Войска Донского штатный смотритель Сидоровъ заставилъ учительницу Т. лишиться места. Вина Т. заключалась въ томъ, что она "незаконнорожденная".

— Неудобно такихъ держать, — объяснялъ г. Сидоровъ. — Ученицы узнали, какого она происхожденія... Соблазнъ!..

— Но ведь она хорошая учительница, — возражали ему.

— Это правда, — соглашался онъ, — хорошая. Но въ том-то и горе. Если бы плохая — было бы терпимо. У девочекъ, такъ сказать, живой примеръ передъ глазами: вотъ, дескать, какъ Богъ шельму метить, а если она хорошая — сами посудите, что подумаютъ ученицы? Значить, скажутъ, это ничего, что она незаконнорожденная. Значить можно...

По-видимому, благодаря той же точке зренія возникъ вопросъ, на который въ 1894 году отвечалъ "Церковный Вестникъ": "следуетъ ли принимать въ духовныя училища незаконнорожденныхъ?" То есть, — переводя на языкъ практической педагогики:

Не побудитъ ли учениковъ присутствіе незаконнорожденнаго, особенно если онъ окажется хорошимъ мальчикомъ, вольно мыслить о таинстве брака?

Известны, наконецъ, случаи, когда изъ гимназіи "выгоняли" ученика за то, что его отецъ застрелился.

— Что подумаютъ ученики, если рядомъ съ ними сидитъ сынъ тяжкаго грешника, не подлежащаго даже церковному погребенію?

И еще одно замечаніе: взгляды инспектора М-ва нельзя разсматривать, какъ нечто крайнее. М-въ человекъ терпимый: онъ всетаки, делаетъ "уступку" въ пользу брака между учителемъ и учительницей. Бываютъ мненія более резкія.

Русское богатство: Ежемесячный литературный и научный журнал. — 1904. — № 10. — С. 80—84.

СТАТУТ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” ПРО ЗАВДАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Видавання усякого рода книжок, творів, письм і часописей в мові українській або при потребі й іншій, особливо творів і письм популярних для сільського і міського люду, та їх розширювання.

2. Усне поучування народу в справах просвітніх, культурних, господарських, торговельних і промислових, а то через делегатів, люстраторів (інструкторів. — *Ж.К.*) і вандрівних (мандрівних. — *Ж.К.*) вчителів.

3. Закладання на території воєвідств Львівського, Тернопільського, Станіславського, Краківського філій і читалень товариства “Просвіта”, а також поміч і опіка над тими товариствами.

4. Уладжування публічних лекцій і викладів, літературно-музичних продукцій, концертів, аматорських вистав театральних — взагалі плекання музики та співу і ведення людогового театру та кінотеатру.

5. Закладання та удержування бібліотек, народних музеїв, публічних читалень і випозичалень (бібліотечних абонементів. — *Ж.К.*), як також збирання і видавання усяких матеріалів, відносячихся до пізнання справ і народу.

6. Основування і ведення книгарень, друкарень і інших для досягнення цілей Товариства потрібних помічних підприємств.

7. Уладжування і ведення шкіл народних, середніх, вищих, а також шкіл господарських, торговельних, ремісничих і промислових з мовою викладання українською, устроювання курсів для неграмотних і курсів для доповняючої і підготовляючої науки, а також курсів торговельних, рільничих, промислових і домашнього господарства.

8. Закладання і ведення бурс, захоронок (притулків. — *Ж.К.*), захистів, діточих городів (садків. — *Ж.К.*), вакаційних осель та інших добродійних заведень, в яких виховувалася би убога молодіж відповідно до своїх здібностей і потреб українського народу.

9. Закладання взірцевих господарств, досвідних станцій, взірцевих садів, шкілок деревних і городів.

10. Запомагання матеріальне письменників, артистів, учених, учителів народних і образуючої молодіжи стипендіями, преміями, іншими способами.

11. Уладжування анкет (зібрань. — *Ж.К.*), конгресів у справах просвітньо-наукових і просвітньо-культурних.

12. Оголошування конкурсів і премій за найкращі твори письменства та умілости.

13. Уладжування просвітних і етнографічних вистав, взагалі заохочування українського народу до просвіти і науки: розбуджування замилювання до ощадності і праці, як також ділання всього, що може причинитися до піднесення просвіти і культури українського народу.

“ПРОСВІТА” ПРО УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЗАПОВІДІ

1. Українська дитина повинна приставати з українськими дітьми й завжди говорити по-українськи.
2. Родичі або старші члени родини нехай в передшкільнім віці учать дітей читати і писати по-українськи.
3. Комната повинна бути прикрашена українськими образами і крім церковних образів повинні ще висіти образи з української історії.
4. Українська дитина повинна вчитися українських приповідок, українських віршів, пісень і народних забав.
5. Нехай народні традиції відживають в українських родинях. Пам'ятну річницю історії України нехай пригадає батько або хто-небудь із старших.
6. Під час довгих зимових вечорів нехай родина читає спільно добрі українські книжки.
7. В кождім українськім домі повинна знаходитися українська патріотична часопись.
8. Скарбом родини нехай буде бібліотека, зложена з найкращих українських книжок.
9. Родина нехай говорить всюди поза домом сміло по-українськи. Українська мова нехай звенить на улиці, по склепах, по урядях, на дорозі, в гостині; всюди. З запитанням до кого-небудь звертатися перше по-українськи.
10. Кождий українець нехай удержує зв'яз з українськими родинями.
11. Українська родина нехай користує з кождої спосібності, щоби бути на представленню, відчиті і народних святах.
12. Українська родина нехай уникає усього, що приносить понижене народній душі.
13. Ідучи за кличем “Свій до свого” нехай купує вироби українські і попирає своїх родимців.
14. Родина нехай хоронить земельну власність, яко найцінніший скарб і святий спадок по предках та не допускає, щоби земля перейшла в чужі руки.
15. Родина нехай виповнює совісно свої народні обов'язки.
16. Ощадності нехай складає і кредиту шукає лише в українських щадницях і банках.
17. Батько родини нехай виповняє свій обов'язок.
18. Під час опису населення нехай записує ся враз з родиною як українці.
19. Батько і мати і старші члени родини нехай належать до українських товариств. Нехай не відмовляються від складок на публичні народні цілі.
20. Запроданців українських, своїх членів нехай родина старає позискати знов для вітчизни.

Ковба Ж.М. “Просвіта” — світло, знання, добро і воля українського народу (До 125-річчя з дня заснування). — Дрогобич: Відродження, 1993. — С. 37—94.

Розділ VII

ОСВІТНІЙ РУХ ЗА ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

З ДЕКЛАРАЦІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ УКРАЇНИ (29 вересня 1917 р.)

... **Н**а полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних, причому кожна народність в своїх культурних пориваннях матиме відповідне задоволення при передачі завідування освітньою справою національних меншостей з боку Товаришів Генерального Секретаря національних справ і при загальнім контролі Генерального секретаря освіти. Так само будуть зроблені заходи до того, щоб на протязі року утворились відповідні курси для учителів і видані були підручники та шкільні посібія як українські, так і інші, а також мають готуватися кадри для українських університетів та іншої вищої школи. Буде змінено форму шкільної управи в напрямі демократизації.

Буде одкрито в Києві Педагогічну Академію, Народні Університети, буде звернено особливу увагу на позашкільну освіту за допомогою всіх просвітніх товариств на Україні. Буде зроблено заходи, щоб вищий контроль над всіма школами, не тільки середніми, але й вищими, при забороні автономії вищої школи, належав Генеральному Секретаріатові.

Інтереси національної умілості найдуть собі повного заступника в Генеральному Секретаріаті, і в тій цілі засновано в Секретарстві освіти відділ мистецтва.

Генеральний Секретаріат, обстоюючи права українського народу через Секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національній меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя. Взагалі, Секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин. Разом з тим, Секретарство справ національних має

бути заступником українських інтересів не тільки на Україні, але й за її межами. Щоб бути завжди в курсі національного життя і національних відносин, Секретарство закладає інформаційний відділ, що рівночасно подаватиме найширші відомості про національне життя на Україні.

Українська Центральна Рада. — К.: Заповіт, 1997. — С. 311.

II ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСКИЙ З'ЇЗД (10—12 серпня 1917 р.) ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ НОВОЇ ШКОЛИ

...Школа на Україні мусить бути національно-демократичною.

Викладовою мовою навчання й виховання, мовою науки на Україні мусить бути українська мова.

Для завершення розвитку української науки на українській мові має бути створена Українська Академія Наук.

Організація національно-демократичної школи на Україні мусить бути переведена учительством спільно з представниками народу.

Всі громадяни України мають право на нижчу, середню й вищу освіту.

Школа на Україні має бути єдиною для всіх соціальних груп.

В освітньо-виховавчій системі має бути забезпечена можливість безперервного, безперерійного переходу від нижчого до найвищого ступня школи.

Українська освітньо-виховавча система мусить забезпечувати освіту й виховання національних меншостей України їхньою рідною мовою через відкриття шкіл чи рівнобіжних груп для національних меншин.

Всі українські землі мусять бути сполучені в Єдину Українську Державу з утворенням єдиної для всієї України системи освіти й виховання...

...Позаяк національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не лише заховати рідну мову, але змінити також і свій програм. В шкільній роботі мусить мати місце національна творчість словесна, музична, мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей, широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям.

Цю організацію національної школи учительство мусить перевести спільно з представниками народу так,

а) щоб школа була єдиною,

б) щоб всі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учням підручників, одяжі, харчу і ін.,

в) щоб освіта була обов'язковою і світською.

Примітка: По бажанню батьків може бути заведене навчання релігійне.

Єдина школа утворюється на таких підвалинах:

а) вчення з початку ведеться на основі оточуючого життя; всяке поняття, що виходить поза межі цього життя, даватиметься приточене до цих меж;

б) нормальна народна школа повинна бути 7-літньою; методологічно вона збудована на спостереженнях та увявленнях з оточуючого життя;

в) 7-річна школа повинна бути загальноосвітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини, відповідно вимогам життя;

г) через економічні та інші умови 7-літню школу не можна зробити зараз загальною; отже тимчасово можна обмежитися курсом перших 4 років 7-літньої школи, проходячи його в сучасній однокласовій школі; курс останніх трьох років треба приладнати до сучасних вищих початкових шкіл;

д) програм гімназії складається з систематичних курсів наук; курс має бути 4-літній;

е) технічні школи: сільсько-господарські, учительські семінарії і т. п. бажано так спростувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи.

...Перші чотири роки йдуть на навчання грамоти й на навчання арифметичних дій з усіма числами та іменованих чисел; дроби проходять, як пропедевтичний курс.

Окрім вивчення цих наук, ведуться бесіди на теми з окружного життя та природи, але ж не систематично. За 4 роки можна опрацювати багато матеріалу на основі природознавчих наук, історії та географії, і треба сподіватись, що дитина буде дивитися розумними очима на багато з того, що буде навколо.

На 4-ий рік можна почати вивчення російської мови в тім розмірі, який належить їй, як мові загальнодержавній. Методика мови повинна бути щільно пристосована до практичних вимог життя.

На п'ятий рік навчання, коли вивчення грамоти треба вважати скінченим, іде вивчення рідної мови на основі граматичній з можливо широким використанням літературного матеріалу, особливо з області народньої творчості; вивчення мови ведеться систематично до кінця сьомого року. До цього ж часу пристосовано закінчення систематичного курсу арифметики, поруч якого можна дати коротенько знання з алгебри, кінчаючи рівнянням 1-го ступеня.

З 5-го ж року починається пропедевтичний курс природознавства, що розвивається таким чином. Спочатку беруть матеріал хоча б по схемі: вода, повітря, земля. Відомості про це даються не як скорочений курс фізики та хемії, води, повітря і землі, що звичайно ми тепер маємо по школах, але ж фізика та хемія, як наукові методи, являються тільки знаряддям, яким можуть бути й інші науки для розуміння того, що дитина бачила в цій сфері.

На 6-й рік школи курс природознавства йтиме так, щоб в основу було покладено географічний метод; тоді діти знатимуть і про географічну мапу (карту), про поверхню суші, про море, земну кулю, підсоння та про населення землі, етнографічні ж відомості про наш народ будуть також тут дані.

Цей дворічний курс є підготовкою дальшого курсу географії з одного боку та курсу природничих наук з другого; відомості з цих наук, але ж на основі близького, добре знайомого життя, входять в курс 7-го року навчання, де йде географія України та коротенька географія Росії, а також коротенький курс зоології або ботаніки та пропедевтичний курс хемії.

Історія починається з 5-го року навчання; протягом трьох років іде елементарний курс історії України.

Для проведення виховання дитини на формальному ґрунті паралельно систематичному курсу арифметики треба завести з 5-го року навчання трирічний

курс наглядної геометрії. Російську мову можна було б почати теж з 5-го року навчання, проводячи її теж на граматичній основі, щоб навчання її закінчити 7-им роком.

Бажано було б також познайомити дітей з основами ведення рахунків. Змісту курсу Закону Божого, а також питання про те, поскільки навчання його буде зв'язано з етичним вихованням дітей, ми тут розглядати не будемо, позаяк це питання не порушує загальноосвітньої основи нашої будови єдиної школи.

Звичайно, що окрім цих предметів школа користуватиметься не самою тільки наукою, як засобом виховання дітей. В цьому, паралельно науці, матимуть силу музика, малювання та фізичні вправи. Діти, пройшовши цю 7-річну школу, з педагогічного боку являтимуть собою матеріал, ознайомлений з основами рідного життя. Окрема дитина або на цьому кінчить шкільну освіту, або ітиме до середньої технічної школи та чотирирічної гімназії, де викладатимуть вже систематичні курси.

Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905—1920) // Мандрівець. — 1995. — № 3. — С. 7—8; 30—32.

ПОСТАНОВА ПЕРШОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРОФЕСІЙНОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО З'ЇЗДУ (13—15 серпня 1917 р.)

Перший Всеукраїнський Професійний Учительський З'їзд для поширення освіти сучасного вчителства визначає необхідним:

1. Улаштувати курси по загальноосвітнім та педагогічним предметам.
2. Завести командировки малодосвідчених в педагогічній справі учителів у школи з доброю постановкою діла.
3. Утворити передвижні виставки учбового знаряддя і літератури, заснувати педагогічні музеї і бібліотеки, а також улаштувати науково-педагогічні екскурсії.
4. В найбільшому числі відкрити учительські семінарії та інститути, поволі скасовуючи всякі іспити на звання учителя і всякі курси і класи для підготовки вчителства, бо вони не осягають свого завдання.
5. Через чотири-п'ять років праці учитель повинен мати піврічний або однорічний відпуск для поновлення і поширення своїх знаннів.

Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905—1920) // Мандрівець. — 1995. — № 3. — С. 9.

ПОСТАНОВА МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ УНР ПРО ВСЕНАРОДНЕ НАВЧАННЯ (22 січня 1918 р.)

1. В Українській Народній Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержати безплатну освіту в добре зорганізованій загальноосвітній школі.

2. Час науки в народній школі — 7 років. Перший ступінь 4 роки, другий (продовження) — 3 роки.

Увага: В першу чергу забезпечується перший ступінь.

3. Школи відчиняють місцеві самоврядування в залежності від кількості дітей шкільного віку, пристосовуючи кількість шкіл до чотирьох груп шкільного віку дітей: 7, 8, 9, 10 літ для першого ступня і 11, 12 і 13 — для другого ступня.

4. Кількість дітей на одного учителя повинна бути ні в якому разі не більша 40 душ.

5. Утворення шкільної сітки і складання фінансового плану для її здійснення доручається міським і повітовим земським самоврядуванням.

6. Утримання в народній школі першого ступня з державних коштів буде 1800 карб. на рік і 150 карб. на навчання Закону Божого за кожний комплет, а всього на комплет (40 учнів) на рік 1950 карб.

7. Приватним безплатним школам лишається право включатися в шкільну сітку через відповідне місцеве самоврядування на загальних основах.

Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905—1920) // Мандрівець. — 1995. — № 3. — С. 11—12.

ВІДОМІСТЬ ПРО РОЗБУДОВУ Й ПОШИРЕННЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1917—1919 рр.)

...В 1918—19 шк. р. в початкових школах нараховувалося 46.711 комплектів: школою було забезпечено 67,7 % дітей шкільного віку.

1 листопада 1918 р. в Україні було 1.162 вищих початкових шкіл.

5 жовтня 1917 р. в Києві був відкритий Український Народний Університет.

22 листопада 1917 р. відкрито Українську Академію Мистецтв.

6 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського Державного Університету в Києві, що раніше був Народним.

6 жовтня 1918 р. полтавське товариство “Просвіта” відкрило Український історично-філологічний факультет в Полтаві.

22 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського Державного Університету в Кам’янці на Поділлі.

14 листопада 1918 р. була відкрита Українська Академія Наук у Києві.

Літом 1917 р. з допомогою Всеукраїнської Учительської Спілки в Україні організовано до сотні учительських курсів.

Літом 1918 р. Міністерство освіти організувало 64 курсів, з них 59 українських та 5 — жидівських і польських.

Наприкінці жовтня 1918 р. в Україні було 952 діяльні “Просвіти”.

1917 р. виходило 63 періодичні видання українською мовою та видано 747 зв. книжок українською мовою, 452 — російською, 174 іншими мовами, разом 1373 назви книжок.

1918 р. виходило 83 періодичних видань українською мовою та видано 1084 зв. книжок українською мовою, 386 — російською, 56 іншими мовами, всього 1526 назв книжок. 1 січня 1919 р. середніх шкіл в Україні було:

Школи	Державні	Громадські	Приватні	Разом
Хлоп'ячі гімназії	143	243	88	474
Реальні школи	41	20	9	70
Дівочі гімназії	18	166	178	362
Дівочі інститути	4			4
Комерційні школи		72	19	91
Торговельні школи		14	4	18
Духовні семінарії	9			9
Дівочі епарх. школи	15			15
Духовні школи	30			30
	260	515	298	1073

Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905—1920) // Мандрівець. — 1995. — № 3. — С. 12—13.

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ (1866—1934)

Шкільна мова

Кожного разу, особливо під осінь, як починається наука в школі і виникають думки про школу — сумні гадки нагоняють вони.

Зі школою в Росії недобре, особливо зі школою сільською, народньою.

Мало тих шкіл, так що на всіх дітей не стає. Вчать ся у них багато, а якщо і навчать ся, то і те часто забувають, вийшовши зі школи, навіть писати і читати не вміють. І по числу письмених Росія на однім з останніх місць поміж иншими краями. А між ріжними краями Росії Україна також належить до гірших, найменше освічених.

Причин тому є кілька: мало грошей іде на народні школи, мало про них дбають. А головно через те так тупо в них наука йде, що вчать дітей не українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють.

Що-небудь незвісне, незнане, можна роз'яснити тільки понятними, зрозумілими словами. Вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють. Се кожний тямить і розуміє, і таке правило в шкільній науці, що вчити треба ученика мовою для нього зрозумілою. А в народній школі на Україні не так. Прийде дитина до школи, учитель говорить до неї по-руському, вона в його ледви яке там слово зрозуміє. Те, що він учить і толкує, вона ледве тямить. В книжці слів пребагато таких, що вона їх або не знає, або інакше розуміє. І так дітям мука, учителеві мука, а науки як кіт наплакав. Походить дитина кілька років, поломить собі язика так, що воно ані по-нашому, ані по-руському. Ледве пише або читає, а по кількох роках і те забуває.

Чому ж воно так, що на Україні не вчать дітей по-нашому, як треба? А тому, що ріжні пани кажуть, ніби то руську мову, що нею дітей по школах вчать, наші діти розуміють як свою рідну, а селяне буцім самі не хочуть, щоб по школах їх дітей вчили українською мовою.

Щоб сього не було, передовсім наші люди повинні казати при кожній нагоді всю правду, всякому панови чи начальству, що наука руською мовою йде тупо, що діти її розуміють слабо і що селяне хочуть, щоб дітей їх учили рідною мовою.

Треба, щоб учили в школі і руської мови, і добре вчили, але щоб навчали мовою рідною: тоді діти і всього иншого навчать ся скорше і краще, будуть знати руську мову та не будуть мішати не знати по якому своє з руським.

Се наші люде повинні самі на кожнім місці казати всім, щоб не клепали на них, мовби вони самі не хочуть, щоб їх дітей учено рідною українською мовою.

Не дозволити!

Розійшла ся звістка, що в комісії думській, яка займається справами на-родньої освіти, укладаючи проект закона про школи “інородчеські”, таки не пропустили української мови. Київський депутат добив ся, щоб у школах на Україні по-українському учено, коли між иншими інородцями мають учити дітей їх рідною мовою. Але більшість членів комісії на те не пристала. Ухвалила, щоб рідною мовою вчили в губерніях балтійських і польських, щоб польською вчили між Поляками, латишською між Латишами, естонською між Естами. Потім згодили ся розтягнути се на губернії литовські. Праві підтримали жаданне, щоб і в школах між людністю магометанською вчили їх рідною мовою: між Татарями по-татарському, між Кіргізами по-кіргізькому, між Черкесами або Чеченцями по-черкеському або чеченському. Підтримали й домаганне представника жидівського, щоб по-жидівському вчили в школах для жидівських дітей “въ черте оседлости”, себто в тих губерніях, де Жидам дозволено пробувати. Казали, що зробили се вони на сміх, щоб показати, до якої недорічності доводить правило про рідну мову в школі. Але українцям і на сміх не схотіли дозволити. Поляки і Литовці, Латиши й Естонці, Татари й Кіргізи, Жиди й Армяне нехай мають свою школу, нехай їх діти вчать ся рідною мовою. А Українцям та Білорусам того не дозволяти. Нехай далі морочать ся з незрозумілою мовою руською. Нехай далі тратять марно роки шкільної науки й виходять у житте темними сліпцями, без знання, без освіти. Нехай нидіють у біді й темноті. Думським депутатам про се байдуже.

Правда, справа в комісії ще не скінчила ся, пішла ще в повну Думу. Та потім, що зайшло в комісії, не можна було і від повної Думи сподівати ся багато ліпшого. Знову почали говорити, що української мови нема, що єсть тільки оден руський народ і одна руська мова, дарма, що п. найстарший міністр Столипін Українців оголосив за інородців.

А найгірше — покликувати ся на те, що українські селяне самі не просять української школи. Покликали ся на ріжних земляків у Думі і на українських селян-депутатів, що у ній засідають. Доводили, що українські селяне не просять і не хочуть української науки в школі.

І се, кажу, було найгірше.

Колишня освіта і теперішня темнота

Буде тому двісті п'ятдесят літ з лишком, за гетьмана Богдана Хмельницького, переїздив через Україну Грек із Сирії Павел з міста Алепа. Він дуже докладно описав сю подорож свою і що він бачив на Україні. Його рідна країна Сирія

пропадала тоді в темноті, біді й неволі під панованнем турецьким. Україна ж саме тоді визволила ся з під польського пановання і жила по всій своїй волі. Вигнали панів, забрали їх землі, самі вибирали собі попів, і учителів в школу, яких хотіли, собі прикликали. Кажуть пани звичайно, що темні мужики не можуть самі собі порядку дати. Отже той Павло саме тому дивуєть ся, які гарні порядки тоді були на Україні: як роботяще і розумно хазяйнували люде, як дбали про бідних калік і сирот, як старали ся про освіту. Дуже дивно було йому бачити, що тут усі діти письменні, навіть дівчатка, навіть сирітки — “вчать їх”, каже “а не дають волочити ся без діла”. В кожному селі була звичайно школа, старали ся про неї самі селяне, ніхто до неї не мішав ся. Вчили в такій школі мовою своєю, україньською, а хоч не мудрі були ті учителі, проте було письменних може й більше ніж тепер. Україньський нарід, як порівняти його до московського приміром, — був тоді далеко розумніший, освіченіший, проворніший. З України потім ціле століття находили на Московщину люде, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували. Довгий час усі вищі духовні в Московщині були з Українців, бо своїх учених там не було. Довгі часи Московщина жила україньською наукою, поки своєї нарешті не розвела, працюю та заходами тих же україньських учених.

Так було двісті літ тому. А тепер? Тепер навпаки. Тепер україньський народ задні пасе. Письменних на Україні, так гуртом узявши, буде чи не удвоє менше, як у московських сторонах. Україна стала одною з найтемніших сторін. Книжок, газет між народом розходить ся незвичайно мало. Люде не мають поняття ні про що. Подивити ся по всяких заводах, чи торговлях, чи по школах та урядах — більше там Руські, Поляки, Німці, Французи всяку справу ведуть, а наш чоловік на чорній роботі, бо невчений. Край багатий, родючий, дозвільний, а люде ледве живуть, у біді та темноті, та тільки що про переселенне думають.

За сі двісті п'ятдесят літ інші краї поправили ся, покращали, просвітили ся й збогатіли ся так, що й не сказати. А наш край, наш народ зостав ся трохи не з тим, що був, або й ще назад пішов. Зостав ся темним гречкосієм, наймитом чорноробочим. Таке з ним зробила панщина, наново на нього накинена. Людей від усяких справ відсунено так, що нічим не могли порядкувати: мовчи, не розсуждай, що прикажуть — сповняй. До того темнота, не було освіти. Шкіл мало, а вчать непонятно, мовою руською. Люде відбивали ся від своєї мови, а руської не могли навчитися так добре, щоб нею орудувати і всякі руські книжки докладно розуміти; своєю ж україньською мовою привчали їх гидувати, — мовляв, се мова мужицька, до науки не здатна. Та й україньських книжок ані газет не можна було друкувати, ані тримати. І так, не маючи своєї освіти народньої, народ наш за сей час стемнів, збіднів, самий останній став, хоч не обидила його природа ані розумом, ані поняттем.

Треба з того поправляти ся; треба думати, щоб не пропасти. Кріпацтво скасовано, от уже п'ядесят літ. Помаленьку ширить ся самопорядкування, більше права селянин не має. Треба тим користувати ся, та й дальшого розширення доходити. Стало вільніше закладати товариства селяньські та робітничі, краєвиці, бібліотеки — і з того треба користати та їх ширити. Стало можна — вже от шостий рік — видавати україньські газети й книжки всякі: треба користати та їх ширити скрізь україньську газету й книжку. Треба добивати ся того, щоб по школах у нас учено по-україньські: треба про се скрізь і всякому нагадувати, бо

інакше школа нічого не допоможе освіті нашій. Треба горнути ся до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами. Бо інакше як на своїй народній українській основі не стане наш народ просвіченим, не вийде з теперішньої темноти, злиднів і пониження. Се вірно! Всі інші народи, які дішли до добробуту, освіти, доброго ладу, дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові. От багато говорить ся про малесенький народ фінський — як він вилюднів за сто літ завдяки самопорядкуванню та своєрідній освіті і культурі. І наш нарід не іншою дорогою виб'єть ся з теперешніх злиднів, як тільки тримаючи ся свого, розширяючи освіту на рідній мові, а з освітою доходитиме і всякого ладу і права.

Воно і тепер таки слідно, що поправляєть ся на краще, де люде беруть ся до української книжки та газети. Нехай би тільки ширили ся українські книжки й газети по всіх усядах, — аби скрізь коло того тямущі люде заходили ся.

За український університет

Ми в Росії добиваємо ся народної української школи, щоб у ній українських дітей учили українською мовою. А в Україні заграничній, в Галичині, Українці добивають ся вже українського університету, щоб Українці мали свою осібну найвищу школу, де б усі науки викладали ся українською мовою і українськими професорами; хочуть, щоб усякі наукові потреби українського громадянства задовольняли ся українською наукою, — щоб українство жило своїм власним і повним життем.

Се діло важне, і кілька літ тому, як у Росії заносило ся на свободу і розвиток, тоді на російській Україні підняло ся питання про український університет, або бодай про викладання українською мовою деяких предметів з українства (української мови, письменства, історії, права). По деяких університетах (в Одесі, в Харкові) декотрі професори зачали були викладати по-українському, а в Державній Думі українські депутати приготували ся поставити проект закону, аби по тих університетах, що на Україні, заведено катедри українські — щоб науки про Україну викладали ся мовою українською. Та потім пішло все назад, виклади українські по університетах заборонено, депутатів українських у Думі не стало. Де вже думати про університетські науки! Коли б по-українському вчили в школах самих початкових народніх, де вчать ся діти, що по-руськомому не вміють. Та й того не хочуть дозволити...

А Українці закордонні, котрі народні школи українські здавна мають, а новішими часами добили ся і українських гімназій, добивають ся тепер українського університету: щоб у Львові був осібний український університет.

Теперішній університет львівський більше польський, ніж український. Властиво мав бути чисто український, бо Поляки мають свій університет у Кракові, в польській частині Галичини. Тільки тоді, як про се діло йшло, в 1860-х роках, Українці галицькі ледве починали ворушити ся після вікового упадку; учених людей між ними було обмаль, окрім священиків майже нікого. Тому в Кракові університет цілий зроблено польський (перед тим і в Кракові, і у Львові, як і скрізь по Австрії вчено мовою державною, німецькою, як у Росії російською), а у Львові тільки сказано вчити українською мовою кілька наук, котрі здавалися найпотрібніші. А Поляки, котрі тим часом велику силу взяли в Австрії, згодом так спра-

ву повернули, що дозволено у львівському університеті викладати як котрий професор собі хочу — чи по-українському чи по-польському. Тоді стали вони проводити на всі місця в університет своїх Поляків, і в 1870-х роках уже й не було сливе професорів Українців — окрім тих кількох українських наук, що давніше були заведені. Так захопивши університет, Поляки Українців на професорські місця не пускали і добивалися, щоби правительство признало університет за польський. Тоді Українці стали домагатися, щоби їм заложено особний університет у Львові. Покликалися на те, що по австрійським основним законам кожний народ, що в Австрії живе, повинен мати всякі школи так, щоби можна було вчити на своїй мові, не потребуючи вчити на другій мові. Отже добивалися по тому закону, щоби у Східній Галичині були українські гімназії скрізь, а у Львові український університет. Бо то наш край і нашого народу там більше понад усякий инший.

Та мабуть не далекий той час, коли таки згодиться, бо дуже Українці напирають — завзялися за свій університет дуже, і не заспокояться, поки свого не здобудуть.

Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. — К.: Веселка, 1991. — С. 15—29.

І.І. ОГІЄНКО (1882—1972)

Наука про рідномовні обов'язки

(Уривки)

Рідна мова — це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роль: рідна мова — то сила культури, а культура — сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї рідної мови з найбільшою святістю, з найчуйнішою опікою. Рідна мова глибоко пересікає наше духовне життя — приватне й державне. Давно вже стверджено, що тільки рідна мова приносить людині найбільше і найглибше особисте щасття, а державі — найсильніші патріотичні характери. Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації — нема державності як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення.

Кожний народ ділиться на багато племен, що говорить більш-менш відмінними говірками чи наріччями. Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенародною, — для цього кожний народ утворює собі особливу соборну літературну мову, спільну й обов'язкову для всіх його племен. Літературна мова — це найцінніше й найважливіше оруддя духової культури та найміцніший цемент єдності народу, а тому всі народи оточують її найпильнішою опікою. У народів державних літературну мову береже й творить не тільки закон, але й ціле живе життя: церква, преса, школа, уряди, театр, кіно, радіо і т. ін.; навпаки в народів недержавних літературна мова зростає дуже нерівно й дуже повільно, головне в залежності від національної свідомості й карності його інтелекту й його церкви, преси.

Племена, об'єднані загальною всенародною свідомістю та однією літературною мовою, складають націю. Нація — це найсильніша всенародна природна організація, що найповніше приносить народові користі політичні й духовні. Свідома нація — звичайно народ державний, і тільки як виняток — недержавний. Найголовніший і найміцніший цемент, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю — то соборна літературна мова. Ось через що народ, що не має соборної літературної мови, звичайно не є закінчена свідомою нацією і щастя бути державним не знає; такий народ і політично не сильний, чому легко попадає в залежність сильнішого сусіда.

Рідна й літературна мова — органи надзвичайно ніжні й чутливі, — навіть найменші недостачі і потрясіння життя приватного чи всенародного помітно відбиваються й на них. Через це кожний народ виробляє собі певну реальну практику, щоб найвірніше забезпечити своїй рідній літературній мові найкращий і найлегший розвиток, щоб принести їм найменшої шкоди і найкоротшої затримки в їхнім розвою.

IV. Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духовну зрілість окремі особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

XII. Школа й рідна мова

1. Рідна школа — то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема.
2. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб усі його школи були тільки рідномовними, бо тільки вони виховують свідому націю.
3. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь.
4. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб навчання в його школах провадилося не місцевою, а тільки соборною літературною мовою, бо тільки воно забезпечує народові всі користі від школи.

5. Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національне сильні одиниці й морально міцні характери.

6. Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво.

7. Кожна школа мусить закладати серед учнів "Гуртки плекання рідної мови".

8. Кожна школа мусить навчати своїх учнів і рідномовних обов'язків.

9. Кожна школа повинна подбати про зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, оминаючи все, що писане не чистою літературною мовою.

10. Кожна школа мусить конче мати підручну бібліотечку для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматиками, словниками, довідковими книжками й мовними журналами.

11. Шкільне діловодство треба вести тільки літературною мовою.

12. Кожна рідна школа на еміграції або на національній загроженій території, мусить щороку уряджувати "Свято рідної мови".

ХІІІ. Учитель і рідна мова

1. Кожний учитель — якого б фаху не був він — мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителів оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю.

2. Як у школі, так і поза нею, учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення.

3. Учитель, що навчає тільки місцевою мовою, приносить тим велику шкоду єдності свого народу й своєї літературної мови.

4. Кожний учитель, що навчає й мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови.

5. Кожний учитель, особливо з провінціальної школи, мусить конче збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

6. Кожний учитель мусить найдокладніше знати Науку про рідномовні обов'язки.

7. Учитель рідної мови в школі мусить навчати тільки сучасної соборної літературної мови.

8. Учитель рідної мови в школі мусить конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки.

9. Учитель рідної мови мусить бути душею "Гуртка плекання рідної мови" в його школі. Він же уряджує "Свято рідної мови".

10. Учитель рідної мови мусить пильнувати, викликати в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її.

11. Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів.

Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. — Факс. вид. — К., 1994. — С. 3—5; 11—12; 37—38; 43—44.

Історія українського правопису

Давній болгарський правопис

Коли пізніше, влітку 988 року, наступило офіційне вже охрещення киян, то з той час прийнято потрібні богослужбові книжки з Болгарії, прийнято й болгарський правопис, що його упорядкували Костянтин (пом. 869) і Мефодій (пом. 885) та їхні учні.

Запозичений з Болгарії правопис міцно запанував у нас і держався, звичайно, зі змінами аж до нового часу. А це сталося тому, що від самого початку нашої церкви заведено в нас і свою власну церковну вимову, так що кирило-мефодіївські букви в нас на Україні відразу більш-менш пристосовано до місцевих умов та погреб, наприклад, ѣ читано за і, е за е, и за и, г за г і т. д.; допомагав і наголос — його з'явлено по-українському. Стара церковна азбука хоч і не зовсім відповідала місцевим потребам, проте давала можливість, міняючи відповідно вимову, пристосувати її до українських умов. Як тепер різні народи читають по-різному написане, наприклад, латинською мовою, так у давнину по-різному читали свій богослужбовий текст народи слов'янські. Від тієї найдавнішої доби донесли ми, з митими змінами, цілу нашу теперішню азбуку, а між її буквами й значки і, є.

Правопис М. Смотрицького 1619 року

Упорядником нового правопису в Україні став того часу славний учений Мететій Смотрицький (1578—1633), родом з містечка Смотрича на Поділлі. Року 1619-го вийшла в світ відома його праця “Граматики Славенския правильное Синтагма”. І ця Граматика на цілих 150 літ стала головним джерелом граматичного знання для всього слов'янського світу. Правопис Смотрицького запанував в усіх народів, що вживали кирилівського письма; взагалі, з цього часу Київ стає законодавцем щодо правопису для всіх слов'янських народів. Звичайно, правопис Смотрицького так само не все був відповідний потребам живої мови, а тому він не звільнив української мови від її старої одежі — давнього правопису; з новин бачимо у Смотрицького не багато, хіба букву г, яку він остаточно закріпив і узаконив для нашого письменства. Взагалі ж, Смотрицький тільки впорядкував той правописний хаос, що закорінився був до нього. Цей правопис Смотрицького тримався в Україні аж до XIX віку, а в Росії до 1755 року, до граматики М. Ломоносова.

Запровадження гражданки 1708 року

За XVII—XVIII віки жива українська мова вже великим струмком вливається до мови літературної; мусив пристосуватися до того й правопис, мусив, але пристосовувався мало. Цього часу вже не бояться писати народною мовою, не боються й відступати від традиційних норм церковного правопису; потроху з'являються й такі написи, де зазначалася жива українська мова. Правопис уже стояв на добрій дорозі й була певна надія на скоре пристосування його до живої мови, але трапилося небувале революційне потрясіння його: в березні 1708 року з наказу царя Петра I замінено стародавню кирилицю на нову гражданку, а кирилиці дозволено вживати тільки для церковних видань. Це був дуже дошкульний удар для розвитку українського правопису, бо він силою спинив близький зже до закінчення процес пристосування правопису до живої української мови. Гражданка з російського наказу механічно заступила нашу притаманну вікову

кирилицю; вона вже не знала потрібних для української вимови букв, як г, не знала й тих надрядкових значків, яких вживала кирилиця й які служили в Україні для наближення літературної мови до вимови живої. Гражданка мала на оці потреби тільки мови російської, на інші ж мови зовсім не оглядалася. В тім була її негативна риса для українського письменства — його силою поєднано з російським письмом. Нове письмо прийняте було в Україні спокійно (при Петрі його заводили українці!); стара кирилиця позосталася тільки в книгах церковних та до 1842 р. в Галичині.

Жива українська мова знаходила собі ще деякий притулок у виданнях Києво-Печерської друкарні, де культивувався тоді й український правопис. Але підозріле око Петра I скоро добралося й сюди: 5 жовтня 1720 року він видав відомого грізного наказу для українських друкарень: “А внонь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать”¹. Звичайно, це була смерть для старого церковного українського правопису. Його вбито якраз тоді, коли він почав перероджуватися на потрібний для українського письменства новий правопис. А через це нормальний розвиток нашого правопису перервався більш як на століття. До Київської академії скоро заведено й новий предмет — російську мову, і студенти мусили навчатися нового правопису вже “по правилам господина Ломоносова”...

Правопис за Котляревського

Року 1798-го появилася “Енеїда” Котляревського. Українська жива мова, нарешті, остаточно стала мовою літературною. На порядок дня ставала справа й нового правопису, але батько нової української літератури І. Котляревський не став і батьком нового правопису. Котляревський писав тим самим правописом, яким писали в Україні в кінці XVII—XVIII віків, він продовжував тільки старі традиції наші, але вже захмарені гражданкою Петра I. Проте “Енеїда” спричинилася до того, що питання про окремий український правопис таки впливло на поверх і голосно вимагало вирішення.

Історія українського правопису за XIX вік дуже цікава й повчальна — розвиток нашого правопису йшов у парі з розвитком літературної мови, а цей розвиток був такий ненормальний. Писали тоді правописом етимологічним, зовсім невідповідним до нової літературної української мови — і вже тоді постало питання про необхідність завести так званий фонетичний правопис. Процес творення нового українського правопису розпочався з самого початку XIX віку й тягнеться аж до нашого часу — не покінчився він і тепер; провідна ознака цієї історії — боротьба засад фонетичних з засадами історично-етимологічними. Кожний правопис у високій мірі традиційний, правопис кожного народу розвивається дуже поволі й дуже поволі міняє свої споконвічні етимологічно-історичні риси на риси фонетичні, міняє їх тільки по впертій та довгій боротьбі.

Правопис О. Павловського 1818 року

Батьком нового правопису став Олександр Павловський, автор першої XIX ст. української граматики, що вийшла в 1818 році². Павловський першим

¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. — Т. 1. — Л., 1925. — С. 280.

² Огієнко І. Граматика української мови О. Павловського 1818 р.: Ювілейне видання. — К., 1918.

звернув увагу на багатство української мови, на звук *і*, і він перший пробив велику дірку в старім етимологічнім правопису на користь правопису фонетичного: він перший почав передавати той звук, що походить з давніх *о, е, ъ*, через *і*, наприклад: *нінь, стіль, сімья, тобі, собі, тіль, літо, сіно*. До Павловського ці звуки часом передавали через букву *и*, і тільки він перший запримітив недоладність такого писання, бо ж і брентить зовсім неоднаково в таких словах, скажемо, у Котляревського: *просити, систи й сино*; тому-то Павловський і запровадив до українського письменства букву *і*. Котляревський писав *вѣнѣ*, а Павловський *вінѣ*.

Новина Павловського приціплювалася на перших порах дуже слабенько, бо міцна була традиція попередніх віків, і загал продовжував писати *и* замість *і*. Але новину цю підтримали харківці, особливо Квітка-Основ'яненко та Гулак-Артемівський, що взагалі стояли за фонетичний правопис. Пізніш, за 50-их років XIX століття, це нове і міцно підтримав П. Куліш, і з того часу воно остаточно прищепилося в українськiм письмі.

“Кулішівка” 1856 року

Популяризатором цього нового правопису був у нас славний письменник п. Куліш (1819—1897). На початку вживав він правопису етимологічного і взагалі не писав однаково, часто міняючи свій правопис. Але починаючи з року 1856-го, коли видав він відомі “Записки о Южной Руси” (пор. також його “Граматику” 1857 року), Куліш остаточно стає прихильником правопису фонетичного й популяризує його в своїх численних виданнях.

Куліша сильно шанували в Галичині і його правопис знаходив відгук і тут, а це викликало лють серед москвофілів. Так наприклад, їхній “Боян” (1867 р., ч. 10 і 13) закидає Кулішеві “політичний сепаратизм”, його правопис — це “знамя руської розні”, а “польские деньги действительно кокетничают с кулишивкой” і т. ін.

Але треба зауважити, що в порівнянні з тим, що було до Куліша, він, власне, не вніс до правопису нічого нового, — він тільки зібрав і широко споляризував усе те найкраще з правопису, що було вже до нього. Ось через це, коли в нас так часто наш сучасний правопис — вислід спільної праці письменників усього XIX віку — називають “кулішівкою”, то це не відповідає історичній правді.

Правопис кийвський 1873 року

В історії розвитку правопису треба згадати ще працю редакторів ученого видання “Записки юго-западного отдела Географического общества”, якого I том вийшов був 1873 року. В числі співробітників цього журналу були такі славні вчені, як, наприклад, В. Антонович, М. Драгоманів, П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський та ін. Ось у цьому журналі знаходимо вже, власне кажучи, цілком сучасний фонетичний правопис, фонетичніший, як правопис Куліша. Між іншим, у цім виданні вперше бачимо вживання *ї* в нашому значенні, наприклад, *мої, їсти*. Від цього часу вживання *ї* стає послідовним. Вплив правопису цих “Записок” на правопис український безперечний і вплив цей був дуже корисний.

Огієнко І. Історія української мови. — К.: Либідь, 1995. — С. 228—235.

СОФІЯ РУСОВА (1856—1940)

Дидактика

Лекція V

Процес навчання

Процес навчання в загальних рисах можна визначити як модифікацію різних реакцій на організм через різноманітний досвід. Організм, не здатний до модифікації, не може нічому навчитися. Організм, що змінює свої реакції, користуючись досвідом, підлягає впливу виховання. Кожна тварина, що може міняти своє поведження завдяки досвіду, має розум вищого порядку. Критерієм здатності до виховання служить її свідома реакція на всякий новий стан. Деякі біологи визначають свідомість як засіб, яким організм забезпечує собі пристосування до свого оточення. Чим складніше має бути пристосування, тим свідомість є більш багатобачна.

...Розумовий процес ніколи не закінчується, і в ньому мають найбільше значення не так привласнені факти і звички, як розвиток нахилу до знання, до шукання нових фактів, до утворення нових розумових звичок.

Школа сучасна сама намагається дати учневі щось найвище й дає його шляхом навчання. Навчання стає частиною, галузкою виховання, яке, підлягаючи цьому завданню, плекає інтелектуальну частину виховання, розвиток розуму, уявлень, думки, ідей, поглядів, знання; воно дає ті скарби, що керують відносинами людини. Ми хочемо розвинути не тільки чесноти серця, бо добрим, ласкавим, вдячним може бути і звір, але думати може лише людина. Цьому й навчає школа, вона дисциплінує розум, годус його різними думками, а думка керує і серцем, і волею. Одне слово, принцип навчання є і принципом виховання, і навпаки. Різниця тільки в матеріалі, а дидактика, себто наука навчання, — це практична педагогіка.

Якщо праця виховна закінчується тоді, коли вихованець може далі сам продовжувати своє виховання, так і навчання — закінчене тоді, коли учень навчився і має бажання сам продовжувати свій інтелектуальний розвиток. Кожне правдиве навчання є вихованням. Це останнє спирається на почуття, а перше — на думку. Виховуюче навчання навчає учня самого складати свої нові погляди та думки. Отже, виходить, що навчання — це виховання, а виховання — це навчання.

Ціль навчання — поширити досвід дитини досвідом інших людей, книжок. До цього часу панувало страшенне марнотратство сил учня, його уваги, пам'яті; бажано зменшити, краще сконцентрувати навчання на чомусь суцільному, на чомусь пов'язаному з життям учнів, треба викликати пам'ять не тільки процесом пізнання, а й шляхом реконструкції. Треба утворити найкращі умови для проведення навчання:

- 1) так упорядкувати його, щоб не було втоми, а навпаки, завчасний спочинок, щоб звичка полегшувала техніку праці;
- 2) сприятливі зовнішні умови — доба, година, положення тіла, кімната, фізіологічний стан;

3) добре проведені умови для запам'ятовування, часте повторювання, враження слухове, вербальне, зорове, тактильне.

Головним завданням навчання є пробудження інтересу до науки, до правди, добра і краси, координація рухів для найкращого виконання всяких уміlostей. Процес навчання проводиться через суб'єктивні елементи для якогось приладнення. Простіші з цих елементів є враження, які й подають свідомості перший матеріал, з нього вже розвиваються всі вищі інтелектуальні процеси. Кожний сенсорний досвід для свого існування вимагає примінення певних м'язів, а тим уже сенсорні враження завше зв'язані з яким-небудь рухом, конче потрібним для приладнення м'яза сприймання. Дитина довгий час дивиться очима, але бачить речі лише тоді, коли м'язи ока вже приладналися. Цілком свідомий досвід ніколи не існує без воління. Нема також чистої думки, яка б не ґрунтувалася, не спиралася на попередніх враженнях. І хоча самі враження сприймання ніколи не можуть дати нам знання, розуміння нашого оточення, вони конче потрібні для знайомства зі світом навкруги нас. Бергсон порівнює наш мозок із центральним телефонічним бюро, його роль — передати комунікацію або затримати її. Він рівночасно і знаряддя аналізу щодо сприйнятого ним руху, і знаряддя добору щодо виконання руху. Усе, що не вимагає діяльності, все те залишається в тіні. Дитина свідомо не може вибирати своїх сприймань, але вчитель може до деякої міри визначити ту кількість різноманітних сенсорних стимулів, що потрібні для бажаного розвитку дитини. Тому що яскравість і правдивість сприймань залежить у значній мірі від здорового розвитку органів почуттів, треба стежити за їх розвитком, тримати їх в найкращих умовах і виправляти їх дефекти і тим забезпечувати найвищу чутливість до всіх зовнішніх стимулів — назорного, слухового, тактильного, смакового, нюху. Велика кількість стимулів залишається невідомою через брак інтересу до тих або інших об'єктів. Цей інтерес треба викликати педагогічними засобами.

Отже, можна уявити собі два світи: один фізичний, який ми бачимо, чуємо, пробуємо, і другий світ — нашої свідомості, що складається з вражень, комбінацій і абстракцій. Враження й є перші здобутки нашої свідомості, вони ще не пробуджують жодних асоціацій з попереднім досвідом і можуть бути лише в перші дні життя. Сприймання знайомлять нас з якістю предметів — колір, смак, форма. Інтенсивність сприймань залежить від кількості стимульованих (позражених) кінців нервів (ті, що працюють над мозаїчними виробами, розрізняють до 30 000 різних кольорових відтінків).

Багатство природи безмежне в порівнянні з тим, що ми можемо вивчити. На сприйманнях ґрунтується *перцепція*. Щоб мати перцепцію про який-небудь предмет, треба пізнати його всіма органами почуттів, знати всі відносини до нього. Так робить дитина цілком природно: дайте їй м'яч і вона вживе всі свої органи почуттів, щоб з ним ознайомитись, вона його підкине, покотить, і ця її метода краща, ніж та шкільна, яка пізніше розкаже їй, що м'яч — сферичне тіло певного обсягу, з певної субстанції і вживається для гри. При витворенні перцепції, окрім сенсорного матеріалу, входять елементи, що їх приносить пам'ять, ідея, асоціація. Певність перцепції залежить від певних сприймань. Чим ширше досвід особи, тим більше вона має перцепцій.

...Перше педагогічне дидактичне правило: завше нове давати у зв'язку зі старим, але треба бути обережним, бо є ризик, що старе — погано усвідомлене; щоб

не доводилося ґрунтувати шкільне навчання на занадто вбогому фундаменті неясних думок. Той факт, що діти бачать деякі речі сотні разів і не мають їх свідомого розуміння¹, вказує на конечну потребу розмов з дітьми про найзвичайніші речі.

Самі відчуття при нормальних органах не можуть бути ні правильними, ні неправильними. Реальний досвід і справжнє навчання потребують приладнення, а з цього ясно слідує, що і шкільні методи не мають бути пасивними, а мусять викликати в дитини активність. Одна метода викладу не може задовольнити потрібні самостійні письмові праці учнів, вільні дискусії, лабораторні праці як у середніх, так і в високих школах. В елементарних школах треба проводити з дітьми опрацювання матеріалу навчання. Діти самі мусять опрацювати сенсорний досвід. Учитель має постачати конкретний матеріал, а тому, що матеріал постачають органи почуттів, то вони мусять бути в найліпшому стані, і весь попередній досвід дитини має бути якнайкраще впорядкований. Тепер це загальноновизнано, що поруч із знанням мусить іти уміння.

Постійно треба пам'ятати, що навчання поширює в дитині приладнення, і треба можливо більше давати праці. Ми вже бачили, що перше психологічне намагання є перебороти перешкоду, й далі, для розвитку думки, мусить іти уміння опановувати матеріал. Дитина власним досвідом пізнає багато речей, але мало знає про них. Тут має прийти їй на допомогу спостереження, аналіз, що приводить до ідеї, до абстракту — поняття. Спочатку треба направляти дитячі спостереження, старшим дітям давати більше ініціативи. Спостереження та аналіз речей доводить до того, що дитина не лише призбирує перцепції, а й сама апперцепує. Спочатку уявлення об'єднуються з подібними новими, які до нас поступають.

Апперцепції мусять постійно через усе навчання бути діяльними. Навчання дає потрібні слова. Уявлення, зв'язані зі словами (на цьому ґрунтується сенс мови), мусять виходити з глибини слухача. Головне правило: перед тим, як учні почали працю, ввести їх в потрібне коло думок. Ця вільна діяльність учнів сильно допомагає зрозуміти все те, що їм дається. Усе нове стає у взаємовідношенні з попереднім знанням і уявленням. Апперцепція таким чином стає посередницею між сприйманням і розумінням. Така апперцептивна допомога може по троху перевести учня від наочного знання до далекого (від батьківщини до всесвіту) через порівняння та уподібнення. Часто апперцепції самі утворюються при гарному навчанні. І тоді не треба над ними розводитися, бо цим губиться і увага, і інтерес учнів.

Ми вже знаємо, що зовнішні враження цікавлять остільки, оскільки вони задовольняють наші потреби, які здебільшого можуть бути 2 типів: *первісні* — щодо задоволення основних нахилів та інстинктів, які людина перейняла у спадщину від своїх малокультурних предків, дикунів; і *придбані* відповідно до змінливих умов життя й соціальних інтересів.

Первісні потреби зводяться у дві групи, що відповідають двом головним інстинктам:

1) самоохорони; 2) охорони роду. Відповідно до цього і апперцепції класифікуються на нижчі й вищі, і до одної і тої самої речі можна мати і нижчу, і вищу

¹ Діти часто утворюють беззмисловні аналогії між словами, не маючи за ними ніякої конкретної перцепції, і тому, що вони природно шукають собі пояснення, вони утворюють антропоморфічні аналогії. Блискавка — то Бог розкидає сірники; Зірки — Бог розпалює, щоб видно було йому йти до церкви (Прим. авт.).

апперцепцію — одну, зв'язану з її приладненням до потреб інстинктивних, а другу — для вимог соціально-культурних.

Так, резюмуючи все вище сказане, ми бачимо:

1) розум і його акція — мислення одержують матеріал для свого розвитку через сприймання. На початку весь досвід має задовольняти нижчі потреби організму, або інстинкти;

2) з ходом розвитку первісні потреби підлягають привласненню. Асиміляція з метою задоволення первісних інстинктів є апперцепцією нижчого порядку.

Асиміляція перцепції, що задовольняє придбану потребу, зв'язана з апперцепцією вищого гатунку;

3) завдання виховання й навчання — заступити нижчі системи апперційними вищими. Для цього остаточного результату потрібна взаємодіяльність апперцепції й пам'яті, уваги й інтересу. Я як одиниця, що перцепує, прив'язана до столу, до кімнати, до тих стимулів, що дають мені ці перцепції. Але як особа, що пригадує, я знову переживаю різні цікаві пригоди мого минулого, чудові краєвиди, все, що досі мені дав світ, і я творю децю у своїй уяві, я не зв'язана ані ґрунтом, ані з часом, я утворюю нові форми, переходжу за межі мого реального досвіду. Пам'ять¹ є свідоме явище, яке означає переживання минулого досвіду з певним розумінням, що цей досвід належить до минулого (Джемс).

Школа, вчитель повинні керувати мисленням учня, давати йому найкращі звички та засоби навчання. Не можна думати, що діти вчать лише переймань, вони постійно самі вживають засобів самостійного досліду.

Принципи навчання є ті виховуючі принципи, які мають прикладатися до усякого виховного процесу, що його проводять учителі під своїм контролем та своїми стимулами. Якщо систематизувати всі цінності навчання, то головнішими з них будуть:

- 1) засвоєння знання;
- 2) дисципліна мислення;
- 3) культура здібностей;
- 4) розвиток моральності;
- 5) соціальні знання;
- 6) розуміння відповідальності;
- 7) пристосування до оточення;
- 8) почуття щастя від вчення і від товариства;
- 9) почуття задоволення від гармонійного розвитку усіх сил і всіх здібностей.

Основним фактором процесу навчання є сам учень, його сили, нахили; інтереси визначають, яке йому давати виховання, який напрямок дати навчанню, тому що інтереси дитини здебільшого ґрунтуються на її інстинктах, то, тільки

¹ Пам'ять (за Бергсоном) практично не відділена від перцепції. Не можна пояснити його шляху, яким дане відчуження йде шукати спомину саме того, а не другого, хоча обидва знаходяться в резерві. Наше минуле, інтегрально збережене, завше готове приєднатися до нашого сучасного. Чиста пам'ять — це країна з широким обрієм, вередливо освітлена нашими поминами, образами, це пережита нами історія в усіх її деталях, з їх власними кольорами. Наша психічна діяльність — постійний хід туди-сюди, з місця самої акції до мрії — крайні межі, серед яких безконечна різноманітність розумових нахилів. Цивільна людина — це та, що панує над фактами і явищами, мрійник — це король химерного царства, для кого практична думка занадто тяжка вага (Прим. авт.).

знаючи природу дитини, можна направляти її активність. Нормально дитина вчиться працюючи, і перший обов'язок вчителя дати їй змогу самовислову; грубість перших праць вказує самій дитині на брак потрібної техніки, і дитина бачить користь навчання; найпростіший мотив для навчання — це потреба задовольнити якусь вимогу, розв'язати якусь проблему; це додає життєвого значення процесові вчення, без цього він став би механічним, незрозумілим для дитини. Завше вихідною точкою цілого процесу навчання є сама дитина, а кінцевою метою — громадянство, себто підготовка з учня діяльного громадянина. Першою елементарною метою являється гра, праця, драматизація. Далі вже йдуть спостереження, інтелектуальна оцінка цілого свого довкілля. Даючи матеріал дитині, ніколи не треба їй казати того, що вона сама може знайти, чого може сама дізнатися, сама може відкрити — це є вже та евристична метода навчання, яку можна застосовувати з самого початку. Взагалі добре дібраний та обміркований курс навчання, послідовно розкладений матеріал значно допомагають учневі вільно та продуктивно його використовувати та засвоювати.

В кожному навчанні вчитель має пам'ятати дидактичні правила, але не триматися їх, як сліпий плоту, бо Гердер справедливо казав, що, окрім усіх дидактичних засобів, кожний учитель має свій індивідуальний, приладнений до свого класу, до відомих йому учнів, до тих або інших умов навчання. Отже, треба:

1) йти від відомого учням до невідомого, але можна йти й навпаки, зовсім нове потроху наближати до відомого і ставити з ним у безпосередній зв'язок;

2) од легкого йти до важкого, але ще Бекон казав, що бувають випадки, коли краще поставити важке завдання на свіжу увагу, а потім прямувати легкими завданнями, як, наприклад, в гімнастиці;

3) від конкретного до абстрактного;

4) від емпіричного до (абстрактного) раціонального. Ці два основних правила можна розуміти й так: абстрактним пояснювати конкретне й емпіричне;

5) від простого йти до складного;

6) від неозначеного до певного визначення;

7) ніколи не поспішати: хай краще нам здасться, що ми марнуємо час, згодом ми його наженемо;

8) не переходити до іншого, поки попереднє не злилося з душею і розумом учня;

9) не викликати нової сили учня до діяльності, поки не використані й не піднесені до готовності сили меншого значення;

10) небагато за один раз вчити, мало вимагати, але з усього поданого й прийнятого учнем виробляти таке уявлення, яке назавше затямлюється ним.

Кожний урок, учителем добре обміркований, має містити в собі такі моменти:

1) *апперцептивний* — старий досвід, колишні знання;

2) *новий матеріал* — новий досвід;

3) *аналіз досвіду* — порівняння факту з фактом, речі з річчю, явища з явищем: нові загальні думки, що випливають з цих порівнянь;

4) використання нових думок, нових законів для зрозуміння нових фактів або явищ.

Цим моментам відповідає гербартівська теорія формальних ступенів навчання: 1) підготовка учнів; 2) пропозиція (тема уроку); 3) порівняння; 4) узагальнення; 5) прикладення. Ці ступені мають або в кожному уроці, або в цілому курсі.

1. *Підготовчий ступінь* не має бути довгим, бо розтягнути його, тримаючи увагу дітей занадто довго коло знайомих дітям вражень, легко викликати нудоту й тим поспувати весь настрій класу. Але іноді цілу лекцію присвячують старому матеріалові, перетворенню випадкових спостережень в певні ясні судження чи уявлення (поняття) і нового матеріалу не дають. Для такого завдання, звісно, цей підготовчий матеріал стає суцільним уроком, а нова тема подається вже на новому уроці, який стає другим моментом, або ступенем *пропозиції*. Коли підготовка вже вичерпана, учням кажуть, до якої саме теми вони готуються. Це піднімає настрій класу, викликає зацікавленість і сконцентровує всю увагу на певній проблемі, яка наче об'єднує старі попередні знання з майбутніми новими; можна сказати або на початку підготовчого ступеня або наприкінці, і ця конкретна проблема, мета всіх праць, повинна бути конкретною і завжди зв'язаною з чимось життєвим, зрозумілим для дитини. Взагалі підготовчий ступінь мусить так зацікавити учнів, що розв'язання проблеми має стати пекучим бажанням. В поясненні самої проблеми не треба зупинятися довго або вдаватися в деталі — ця праця належить 2-му ступеневі, але виявити його треба в можливо привабливому вигляді так, щоб він став для учнів цілком ясним.

2. *Ступінь пропозиція* — дає нові досліди, з яких мають виходити або загальне судження, або закон. Для цього учням дають або нові конкретні факти, або нові часткові судження, які всі потроху приводять до одного загального. Коли таких фактичних експериментів або передпосилок багато, їх треба занотовувати на таблиці. Учні занотовують у своїх зшитках у послідовному порядку, треба ілюструвати малюнками, картами й під кінець вивести висновок, найкраще його спільно з учнями відредагувати й написати на таблиці, щоб учні списали його й добре усвідомили.

Метод ступенів може однаково добре зживатися як і при безпосередньо проведеному досліді, так і з дослідом, запозиченим учнями з книжок, із підручника або якогось іншого джерела. На цей ступінь піде не менше половини усієї лекції, і тут приміняти можна або викладову форму, або евристичну, залежно від предмета, настрою класу (або його розвитку), від думки самого вчителя.

3. *Ступінь порівняння*. Тут учителеві доводиться з деталей усього попереднього досліді збуджувати загальне судження через порівняння з другими відомими учням фактами, з явищами, законами. Деколи цей момент з'єднується з моментом 2-м — пропозицією самої проблеми, але краще розрізняти завдання 2-го та 3-го ступеня і в теорії, і на практиці. Порівняння мають робити самі учні і не тільки між новим матеріалом і відомим, але й між окремими прикметами частин одного матеріалу. Метода на цьому ступені може бути або безпосередньо експериментальна, або посередня, і тут учням допомагають шляхом запитань, щоб вони звикли до логічного мислення. Постійною метою на всіх ступенях стає намагання вести учня до відкриття самостійно можливо більшого числа порівнянь з різних відносин головного предмета та закону до інших предметів та законів так, щоб кожне порівняння учень знаходив сам, самостійно. Часу на це присвячується багато, щоб забезпечити всьому класу можливість робити ці відкриття з мінімальною допомогою вчителя.

4. *Ступінь узагальнення* — дає формулювання загального судження як визначення закону, принципу, правила (у граматиці та математиці). Це є конкретна перебудова матеріалу. Відповідно до того, як проводилися прелімінарні кроки

усієї будови, так і висновок може бути виведений або цілком природно, або через низку обміркованих доказів. Ідеально виконаний урок послідовно проведе учнів через усі ступені так, що учні підійдуть до висновку вже цілком його розуміючи. Треба, щоб на цьому ступені учні прикладали власні зусилля; їм надається право формулювати самостійно судження так, щоб у ньому були сумовані наслідки, здобуття цілого уроку, бо самий акт формулювання зумовлює вартість судження. Це не так легко досягнути; тут є спокуса для вчителя самому вивести формулу для учнів. Але й тут скрізь в діяльності вчителя терпелива невпинна праця доведе до бажаного кінця, як би довго не залишалась мета недосягнутою. Ця генералізація проблеми не має довго тягтись. В формулі мусить бути простота та ясність виразу. Якщо технічні засоби добре розвинені, учні будуть їх вільно вживати. Мета усіх уроків мусила вже вказати учням потребу розв'язання проблеми, і висновок — судження — виступає як відповідь на те питання, що ховалося в самій проблемі.

5. Ступінь прикладення. Загальне судження може прикладатися до майбутніх положень (відомих учням), і цей момент прикладення і виявляється в уроці на 5-му ступені. Час для цього ступеня важко визначити, це залежить від числа прикладень. Інколи він вимагає цілого окремого уроку.

Так ми бачимо, що аналітичний розвиток уроку є щось суцільне, кожний ступінь має свою спеціальну функцію, щоб довести урок до наміченого завдання; кожне положення, що обробляється або подається на уроці, складає інтегральну частину цілої конструкції. Жодне положення, жодне питання не ставиться самовільно, випадково. Кожний такий урок є теж інтегральна частина цілого курсу. Завдання вчителя — так розкласти свою науку, щоб суцільні уроки йшли один за другим і доводили поступово учня до охоплення цілого предмета. Але не кожний предмет, не вся наука піддаються такому аналітичному розвитку; є такі, що можуть бути зрозумілі лише шляхом синтезу. Але ж ці дуже дидактично визначені ступені не повинні скристалізовувати кожний урок в одноманітну схему, вони лише вказують порядок розвитку процесу пізнання і розуміння наукового матеріалу. Можуть бути добрими й такі уроки, на яких проводяться лише перші три ступені. Взагалі, в розкладі кожного уроку не може бути того педантизму, який може змеханізувати всю працю й занадто обмежити свободу вчителя й самостійність учнів. Самий зміст уроку вимагає різних засобів їх проведення — або перцепціальних, або концепціональних, чи фізичноакційних. Поруч із різними моментами розвитку думки учнів на кожному уроці бажано, щоб учні самі вишукували засоби для розв'язування проблеми, бо не так важливо саме розв'язання, як праця його досягнення. Треба ще пам'ятати, що все навчання повинно бути єдиним як організм, і все поділення його змісту повинно бути генетичним, кожна наука має стати перед учнями як щось суцільне.

Ступені Гербарта дають нам внутрішній порядок, яким має провадитись урок, щоб дати найкращий науковий результат і повне розуміння якогось матеріалу. Але для досягнення того ж результату уроки можуть проводитися і в інших формах, так, урок може бути викладом або складатися з досліду учня. Ця остання форма виявляється в тому, що учень виучує певну частину підручника чи для ступеня пропозиції, чи для перевірки свого знання, чи для вправи. З книги учень може придбати часткові або концептуальні судження. Тут бува-

ють деякі особливі труднощі: монотонність вчення з підручника; важко тримати увагу на якійсь одній сторінці, помічати головні точки. З цього діти виявляють розвіянність, в них постає спокуса “ковтати” підручник просто напам’ять.

Техніка книжного вчення може перемогти ці труднощі. З них, головним чином, не дозволяти учням “ковтати”, не задовольнятися їх переказом “слово в слово”. Увагу учня може підтримати цікаво, гарно складений підручник. Але, однак, чим краще підготовлений до своєї праці вчитель, тим менше він користується підручником. Краще ним користуватися так: учитель пише на табличці запитання учням, а вони в підручнику знаходять відповіді й пишуть їх у зошитах. Коли учні засвоїли техніку цього засобу, вони й самі можуть писати запитання, які логічно виступають із проведеного у класі навчання. Взагалі, добре привчати учнів користуватися підручником та книжками, робити нотатки, відмічати головні точки у прочитаному; коли учні в цьому трохи напрактикуються, їм можна задавати тему з предмета навчання. Тоді, замість коротких відповідей на запитання, учень може викласти в суцільній формі дану йому тему, а далі учень і сам може намічати собі тему.

На ці вправи в сучасних школах ще замало звертають уваги, а коли учень матиме звичку загального огляду предмета, то він згодом навчиться робити собі допоміжний конспект без пера й паперу, навчиться затримувати свою увагу на чималій низці тем або різних точок. Ця звичка захистить учня надалі від шкідливої звички читати без уваги, не вдумуючись в основний зміст книги чи підручника. Досягнути цього можна лише сталою працею, викликаючи самостійну працю учня в її різноманітних напрямках та формах. Треба також уникати занадто багато допомагати учням; краще, знаючи учнів, давати працю цілком по їх силах відповідно до віку та до різних здібностей. Учитель сам мусить добре знати, який книжний матеріал він дає учням на опрацювання, поділити його на частини й у кожній знайти головні точки.

Урок-виклад має йти слідом за самостійним вченням і він може мати такі форми:

- 1) учні передають учителеві у зв’язаному викладі вивчені факти;
- 2) вчитель дає пояснення того, що залишилось ще неясним для учнів;
- 3) вчитель дає словесну ілюстрацію всіх деталей розв’язаної проблеми;
- 4) поповнює матеріал, здобутий лабораторним шляхом або із підручника;
- 5) вчитель у своєму викладі об’єднує, сумує результати навчання, дає учням концептуальний виклад. Виклад вживається на всіх ділянках навчання, але найбільше з історії, географії, навчання релігії й т. ін. Перша форма вимагає від учителя допоміжних питань, поки учневі важко самому дати суцільний виклад знайомого йому матеріалу. Тут не йде річ про сократичну катехізацію, а лише про допомогу при пригадуванні якихось ізольованих фактів. Унцією запитань при цій формі уроків є намагання вчителя направити увагу учня до видатних фактів, визначених чи в підручнику, чи в попередньому вченні, тут важливо ухилитись від головного змісту у бік неважливих дрібниць. Питання має бути ясно визначеним, обмеженим тими фактами, на яких і зупиняється урок. Питання має бути так поставлене, щоб викликало якнайповніший спогад в учня; воно повинно бути дуже ясно сформульованим. Треба зрестись так званих наводячих запитань, не дозволяти відповідати одним словом: “так”, “ні”, але, звісно, тут не можна додержуватися педантичних вимог, від учителя залежить внести

в цю працю жвавий інтерес. Треба також застерігатися, щоб ця частина уроку-викладу не ставала порожнім часом для цілого класу, для цього не можна з одним учнем вичерпати цілу тему, треба, щоб в цій праці брав участь цілий клас, підтримувати дисципліну так званою очікувальною увагою, нічим стороннім не відвертати уваги учнів. Виклад учня на головну тему вимагає від нього передачі самої суті засвоєного ним з книги, при мінімальному розпитуванні з боку вчителя; виклад треба робити простими реченнями, які логічно йдуть одно за одним в логічному порядку, в якому опрацьовувався матеріал.

Це вміння не дається учням відразу, це одне з головних завдань елементарної школи. Перехід від простої катахізації до такого суцільного викладу учня на певну тему має проводитися поволі, питання вчителя мають вимагати від учнів все складніших відповідей і доводити до вміння, до звички розуміти найголовніше в кожній темі й зуміти ясно суцільно його викласти. Щодо викладу самого вчителя, то яке б завдання він не мав, він має бути висловлений найкращою мовою, мати яскравий зміст, який зворушить не лише інтелект учня, а й його почуття, його фантазію, а не лише розсудок, і не має бути довгим; він дає найкраще освітлення цілій проблемі, зацікавлює учнів, відкриваючи перед ними широкі обрії, викликає в учнів бажання й самим самостійним читанням ще його поширювати. Усяке навчання, проведене чи лабораторно, чи викладово, потребує для найкращого засвоєння та запам'ятовування вправ, що разом із засвоєнням предмета ще дають учневі звичку до концентрації уваги.

Для вправ завше треба призначати години, коли увага учнів ще свіжа та не втомлена попереднім вченням, щоб не виконувалися вони цілком автоматично, при абсолютному індивідуалізмі учнів, а з найбільшою свідомістю, і завше треба викликати індивідуальне зусилля. Не треба завше давати одну вправу для цілого класу, а давати її (єдину щодо навчання) в кількох різних формах. Вправи завше повинні бути систематизовані й послідовно переходити від найпростішого до найскладнішого: треба уникати монотонності, вимагати дуже чистого акуратного виконання щодо письма, мови й правильності в розумінні самого завдання. Ці вправи мають значення в усіх науках, особливо в мові та арифметиці, вживаються також вправи і в малюванні.

Щодо природознавства та географії, то тут вправи можуть бути різноманітні — карти, діаграми, лабораторні задачі й т. п.

Наприкінці курсу або значної його частини треба робити учням перевірку, щоб усе знову якнайкраще систематизувати, об'єднати в одне суцільне наукове тіло й поставити в певні відносини з попереднім і майбутнім навчанням. Оглянувши різні форми й засоби навчання, можна бачити, що в ньому головна справа — це той шлях, яким подається учням матеріал і обсяг його. Якщо давати занадто мало або занадто багато, або безсистемно, уривками, то вплив такого навчання на мислення, на звички думання буде лише шкідливий. Найкращим матеріалом є той, що діти одержують від своїх власних спостережень. Але, хоча сучасна дидактика відводить велике місце в навчанні власним спостереженням учнів, усе ж таки багато матеріалу їм доводиться засвоювати з книжок і підручників, із викладів учителя. Дуже важливо навчити учня використовувати якнайкраще цю посередню передачу знання. Тут багато з'ясується і допоможуть засвоєнню різні наочні знаряддя: малюнки, моделі, карти, діаграми, кіно. Дуже добре, коли деякі з цих питань діти можуть зробити самі. Щодо книжок, то не

треба забувати, що поруч із підручником джерелами знання можуть служити для історії старі хроніки, літописи, а для географії мандрівки, що захоплюють уяву учня й дають йому жваві враження. Взагалі треба пам'ятати, що інтелектуальний розвиток не може обходитися без емоціональних вражень, без емоціональних шляхів для засвоєння предмета. Малюнок (мистецький), вірш, драма або роман дадуть учневі не лише естетичну насолоду, а й яскравий додаток до попередніх розсудливих вражень і остаточно освітлить чи історичну подію, чи явище природи. Місія мистецтва не так навчати, як викликати приємні почуття, піднести думку, зворушити ідеальні прагнення шляхом мистецьких емоціональних переживань. Такими засобами, формами й шляхами всяке знання найкраще стане зрозумілим для учнів різного віку.

Національна школа

Ідея національної школи вже пустила міцне коріння в ґрунті всесвітнього виховання. Намагання усіх народів до забезпечення своєї державної і культурної незалежності навертають їх до національної школи, бо усім уже зрозуміло, наскільки нація, яка пройшла через таку школу, буде дужчою другої нації, яка її не проходила. Школа — великий фактор формування нації.

Ідею націоналізації школи не можна відділити від демократичного розвитку сучасних народів, тільки вона остаточно утворює націю. Перш ніж уяснити собі, якою повинна бути національна школа, треба в'яснити собі, що означає "національна"?

Якими ж засобами керує національна школа?

Першим засобом є мова. Мова є найголовнішим засобом для розвитку розуму. Вона дає певні уявлення, які зливаються з розумінням самої речі. Мова повинна бути простою, ясною, як просте ще мислення дитини, але вона мусить бути красивою. В національній школі мова мусить стояти на чолі так званого гуманітарного навчання і виховання. Потєбня зазначає, що мова — засіб утворення думки.

Велике значення в національній школі має вивчення літератури, вона має проводитись з першого ступеня дитсадка. Там вона складається з найпростішого матеріалу, народних казок, пісень, загадок, прислів'їв.

Ідучи далі, від дитячого садка до школи, ми теж знаходимо розкішного мовно-літературного матеріалу в народній творчості, народних думках і історичних піснях. Це може служити чудовим матеріалом для читання і декламацій.

Крім народної літератури, національна школа використовує твори найкращих письменників. Наша українська класична література вся пройнята щирим демократизмом і гарячим патріотизмом. Учням треба було зрозуміти цей напрямок і дати належну оцінку. Разом з тим треба в'яснити і вартість художньої краси форми, яка є у М. Коцюбинського, Лесі Українки, Г. Чупринки і ін.

Національна школа потребує і самостійної роботи учнів; письмові праці учнів мусять бути дуже різноманітні, і треба навчати учнів вільно, коректно і красиво володіти мовою. Певну допомогу в цьому надає шкільний театр. В національній школі необхідним є вивчення стародавньої мови свого народу. Далі — діалекти — то є природні відмінності мови в різних місцевостях, які складались на протязі історії завдяки різним умовам життя, під впливом різних сусідств. В місцевих діалектах більше архаїчних висловлювань, форм. Бажано, щоб вони

не щезли під впливом літературної мови, навпаки, потроху входили в літературу, збагачували її народними виразами. Школа повинна ставитися до різних діалектів з увагою, а не висміювати їх слова і вирази.

Поруч із мовою в національній школі велике значення надається вивченню історії і релігії. Ці предмети дуже сприяють розвитку національної свідомості. Історичне навчання має 2 засоби: 1-й — історичні оповідання, 2-й засіб — то суть досліди, наукові праці, які звертаються до розуму учнів.

Щодо релігійного навчання, воно мусить позбавитися свого догматичного характеру і прийняти більш морально-життєвий напрямок. Велике значення мають хоріві співи, духовні і церковні. В національній школі не можна не звернути увагу на вивчення географії, ця наука близька до природознавства.

Одним із виявів національної свідомості є національне мистецтво і воно має велике значення для естетичного виховання.

Нові національні школи повинні будуватися в національному стилі: рушники, портрети, квіти, народні інструменти, вертепи, гончарство.

Естетичне виховання не може бути не національним, В школі повинен бути добрий розпорядок навчання, програми; певні методи вище підносяться ще більше особою вчителя. В національній школі вчитель не може не бути патріотом, щирим і глибоким. В усьому навчанні він повинен додержуватися правди. Правда мусить бути єдиним ґрунтом, на якому він буде своє навчання і виховання.

Велика місія учителя національної школи — в його руках майбутність народу, бо діти, які вийдуть із школи, мають бути каменярами у відбудові молодой української держави, мають розробити свою культуру, свої національні скарби.

Національна школа мусить мати всі ступені від дитячого садка до університету. Для учнів школа повинна стати чимось рідним, що задовольняє усі потреби. Дає їм не тільки знання, але і розваги, дає радість власної творчості і щастя спільного товариського життя. Моральний авторитет вчителя повинен стояти високо, як старшого товариша, з ним обмірковують всі шкільні справи (бібліотека, театр, екскурсії і т. д.).

При школі мусить існувати маленький шкільний кооператив з касою взаємної допомоги учням; мусить панувати соціальне, а не комерційне значення кооперативної справи. Для допомоги товаришам молоді кооператори мають закупити по дешевих цінах книги і підручники, зошити. Якщо хто з учнів потребує матеріальної допомоги, мати для цього кошти. Шкільний кооператив не мусить сходити на комерційний шлях. Він має бути засобом соціального виховання і товариської допомоги. Говорячи про національну школу, не можна забути про доросле населення. Для них також потрібне організувати національну школу, викладати рідну мову, історію, географію, а для піднесення свідомості утворити національні хори, театр, вистави, книгозбірні.

Щаслива та нація, яка має змогу утворити в своїй державі національну школу для всієї людності; вона сміло може дивитися на своє майбутнє: національна освіта дасть їй змогу посилити свої економічні можливості і широко розвинути культурні творчі сили. Національна школа, освіта потребує колосальної роботи численних робітників, величезних коштів, але все це мусить бути, бо це — гасло нашого відродження.

Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. — Кн. 1 / За ред Є.І. Коваленко. — К.: Либідь, 1997. — С. 83—85.

МАРІЯ ГРІНЧЕНКО (1863—1929)

Школи, де вчителював Борис Грінченко¹

...Восени року 1881-го молодий учитель, якому ще не вийшло 18 років, рушив з Харкова на село вчителювати. Було в його дуже мало “добра рухомого” і багато ясних надій та планів. Бадьорий починав він своє нове життя з платнею по десять карбованців на місяць.

Школа у Введенському

У ті часи земства в Харківщині заходилися заводити школи. Де не було зовсім школи, там заводили нову, а де була якась сільська школа, то починала зватися земською. Отака стара сільська школа була і у Введенському...

Школа містилася в одному будинкові з волостю: по один бік сіней волость, по другий — школа. От приїхав новий учитель, і волосний, він же й шкільний сторож повів його в школу. Мабуть, то колись була одна хата, а потім у її отгорожено вузенький коридорчик задля вчителя. Глянув Грінченко і жахнувся: стіни пооблуплювані, всюди чорніє павутиння; на стелі знаки, що крізь неї текла вода, в долівці ями, кілька шибок вибито, двері не пристають. Груба була вся облуплена, ще й ріжок одвалився. Сторож пояснив, що то “Степанич”, попередній учитель, був “выпимши”, “осерчал” і, схопивши “мальчонку за вихри”, вдарив головою об грубу, так ото ріг і одвалився, бо груба стара вже.

Грінченко поцікавився, чи зосталася ж ціла голова школяра. Сторож пояснив, що голова таки ж міцніша за цю грубу, і зосталася ціла, тільки гуля на її набігла...

Ослони шкільні були порозхитувані або й порозламувані. Книжок і всякого іншого приладдя до вчиття не було й признаки.

Огледівши Грінченко школу, пішов до волосного начальства говорити про те, що школу треба полагодити, бо без того в їй не можна вчитися. Начальство волосне і попечитель насамперед почали вимагати, щоб учитель для першої знайомості поставив могорич, бо без могоричу як же його й розмовляти. Страшенно здивувалися, як учитель сказав, що нічоґісінько не п'є, навіть не поняли тому віру.

Але вчитель могоричу не поставив, а щоб полагодити в школі вимагав...

Нарешті геть після Покрови почалося вчиття.

Клас був завбільшки 42 квадратних аршини, а школярів з десятків із сім. До того ж не було сіней, а через те діти роздягалися в класі, і тут же стояла діжка з водою. Довелося поділити школярів і вчити одну половину до обіду, а другу по обіді. Діти приходили “в лапотках” і приносили на їх болото або сніг, а що в класі був не поміст, а долівка, то вона розмокла від принесеного болота або снігу, і в класі ставало так грузько, як на дворі...

Тяжко було Грінченкові, що випало йому вчителювати не в українській школі, та розважав себе надією, що на ту зиму зможе перейти в українську. А тим часом і з москальчатами велося йому непогано. Погано було тільки те, що

¹ Грінченко М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. — ІР НБУ ім. В. Вернадського, од. зб. 32542, арк. 8—11, 13—15, 21—28, 23—33, 35—41, 50, 51, 53, 54, 59, 60, 70, 72—76, 83, 84, 156—161. Збережено стиль і правопис ориґіналу.

мало було книжок і доводилося кільком читати з однієї книжки, та важко було вчити весь день і в поганому повітрі.

Були діти з околишніх сіл; ті й ночували в школі. І ото ввечері горить у грубі, а перед грубою сидять учитель із школярами і варять гуртовий куліш або печуть картоплю...

Проминула зима, скінчився шкільний рік, відбувся екзамен (Грінченко описав його у своєму оповіданні "Екзамен"), і Грінченко поїхав із Введенського. Вернутися туди йому вже не довелося, бо школу було зачинено "за неможливістю вести в ней преподавание". Так було сказано в земській про це постанові. Та школярі не забували свого вчителя. Вони писали йому листи і кликали від себе і батьків приїхати у Введенське... Учитель їм теж писав і посилав книжок.

Восени Грінченка призначено в другу школу в с. Тройчату, в тому ж таки Зміївському повіті.

Школа в с. Тройчатій

Виявилось, що Тройчата теж московське село і, значить, знову доводилося Грінченкові вчити московчат. Велика це була йому прикрість, то що мав робити? Мусив коритися долі і знов тішити себе надією, що на майбутню зиму вже певне матиме школу в українському селі. А тепер пощастило йому хоч не вчителювати, так жити в українському селі. Тройчата була на межі з Полтавщиною, і верстов за 4 чи 6 од неї було українське село Чунишина, то Грінченко і наняв там собі квартиру та й ходив щодня в школу в Харківщину, а ввечері вертався в Полтавщину. Тройчатська школа була ліпша за Введенську і жити в ній було можна, бо хоч вода на голову з стелі не лилася і снігу не намітало в хату крізь нещільні двері. Але хотілося жити серед українців...

У Чунишиній прийняли його до себе чоловік та жінка, літні вже люди бездітні. Хата була одна, і жили вони в їй усі троє. А часом пожилеців більшало, як треба було взяти в хату теля чи ягня. А там кури почали нестися, то треба було їх забрати в хату, а там качок та гусей треба було підсипати і саджати під полом та під піччю...

Грінченко в Чунишиній вчився української мови народної, записував слова, пісні, приказки; вечорами писав вірші, складав "Читанку" (не була надрукована). Як надруковано було його брошурку "Про грім та блискавку", автор захотівся читати її своїм старим. Там спочатку згадано, як грім гримить, то люде кажуть, що то Ілля їздить на небі; але це не так, і грім зовсім не того, що Ілля їздить. Читав автор, читав, а далі й питає, чи розбирають. Старий каже:

— Авжеж! Про Іллю розібрав. Ото ж воно правда, що він по небу їздить, бо і в книжці так написано. А ото що про якусь машину, так не дуже розберу, до чого воно.

Прикро було молодому авторові почути таку рецензію!

З школярами все йшло добре, і батьки не ремствували, а навіть постановили набавити платні вчителеві 80 карб. на рік... Волосне начальство дивилося скося, але на те ж воно й начальство було...

Знову проминула зима, наступила весна, відбувся в Тройчатській школі екзамен, подібний до того, який був у Введенській, і скінчився шкільний рік...

Школа в Олексіївці в Харківщині

Улітку р. 1883-го у Зміївві відбулися педагогічні курси для вчителів з усієї Харківщини (по кілька душ з повіту). Керував курсами інспектор народних шкіл Іван Якович Литвинов. То була гарна людина і винятковий інспектор серед тих монстрів, які тоді правили за інспекторів. З'їхалося на курси душ десятків коло восьми. З їх учителів була четверта частина, решта — вчительки. Був на курсах і Грінченко. З перших же днів учительство поділилося на гуртки... Грінченко згуртував біля себе сім учительок та два вчителя (окрім його самого). Ці сходилися після курсів у Мосьпанчиному садку (у Мосьпанки жили 4 вчительки) і там трохи говорили про справи педагогічні, а багато більше про справу українську і читали українські книжки, що привіз із собою Грінченко. Наприкінці у гурткові цьому лишилося тільки четверо: Грінченко, ще один учитель та дві вчительки (однією з них була Марія Гладиліна, майбутня дружина Б. Грінченка), а останні занудилися нецікавими розмовами та читанням...

Грінченко відразу визначився серед учительства своїм знанням педагогічних справ і вмінням говорити. На курси приїздив директор шкіл народних Жаворонков і звернув свою страшну увагу на Грінченка. Наслідком було те, що він настановив Грінченка другим учителем у двохкласову школу в с. Олексіївці Зміївського повіту, хоча Грінченко і не мав права бути вчителем у двохкласовій школі.

І знову доля не була ласкава до Грінченка, бо Олексіївка — село московське. Третя школа за третій рік учителювання, і всі три московські. І це тому, хто так прагнув працювати для українського народу і серед його. Та все складалося так, що мусив коритися долі.

Школа в Олексіївці була за селом на шпилі — гарний мурований будинок з мезоніном. Унизу були класи, бібліотека, малесенька хатинка, де жив законвчитель і кухня; в мезоніні були квартири двох учителів... З лютого і я стала жити в Олексіївській школі...

З матеріального боку в Олексіївській школі було ліпше, бо платня була 330 карб. на рік (правда, потім на ці гроші мусили жити вже двоє), хата своя, і класи були ясні, чисті і теплі, книжок, паперу і т. п. ставало на всіх, але на цьому все ліпше і обмежувалося, а для душі ліпшого нічого не було; та, може, навіть було гірше, ніж у двох перших школах, бо хоча під одним дахом жили люде, товариші в роботі шкільній, їм з ними не тільки не можна було говорити про українські справи, та навіть треба було берегтися, щоб вони не побачили української книжки, українського рукопису. А вберегтися і в хаті було все ж трудно. До того ще доводилося посилати і одержувати пакунки з книжками та рукописами, чимало посилати листів рекомендованих. Почтмейстер, приятель завідуючого, звернув на це увагу і сказав:

— Думаєте, що як рекомендованим посилаєте, так ніхто й не знатиме, що в листі. Та як схочу довідатися, то зроблю так, наче лист загинув, і заплачу за те десять карбованців, а лист прочитаю. Так само і з пакунком можу зробити.

І, очевидячки, завідуючий таки довідався про дещо, бо як приїхав у школу інспектор Литвинов, то на самоті сказав Грінченкові, щоб був обережніший. А якби інспектор був не Литвинов, то вийшло б, може, так, як з... з однією вчителькою, в якій інспектор, зайшовши в її хату і пославши її в клас по якусь книжку, витяг з-під подушки дві чи три книжки українські і відняв у неї право вчителювати...

На екзамен приїхав Литвинов. Грінченкові учні поздавали всі іспити дуже добре. Литвинов зайшов до нас у хату нібито подякувати за працю, але, мабуть, догадувався, що Грінченкові хочеться поговорити з ним на самоті. І справді Грінченко попрохав перевести його в українське село. Обіцяв подумати...

Нарешті прийшов наказ од директора Жаворонкова приїхати до його в Харків. Поїхав Грінченко і почув, що Жаворонков вирішив настановити його завідуючим у двохкласову школу в Нижній Сироватці Сумського повіту. І розповів, що справи в тій школі стоять так. У Нижній Сироватці є під отця Олександр Лавденков. Він законовчителем у тій школі, але хоче бути завідуючим. Через те виживає зідти вчителів і пише на них доноси. За шість років, відколи школа існує, там перебувало вже 14 вчителів...

Довелося згодитися, бо такі й не було іншого виходу. Правда, можна було кинути вчителювання, так же вабила школа в українському селі.

Довелося попрощатися з Олексіївкою та їхати аж у Нижню Сироватку.
За 4-й рік учителювання 4-та школа!

Школа в Нижній Сироватці

Приїхали ми в Нижню Сироватку 14 вересня 1884 року саме на Здвиження. Між вокзалом і селом на вигоні стояла церква. Візник сказав, що її нещодавно збудував Харитоненко, бо він був родом із Сироватки. А знаючи, що ми їдемо в школу, розповів і про школу, що школа в їх перше була невелика, а оце торік перебудував її своїм коштом на велику їх таки земляк Косик, що був у Харитоненка за управителя...

Школярів було багато, більш як півтори сотні. Знаннів мали вони небагато і були недисципліновані. Себто вчителів вони боялися і при їх поводитися тихо, але аби zostались без учителя, то зараз у класі починалось бешкетування. І таке їх поведження було зовсім зрозуміле, коли пригадати, що вчителів в їх мінялися дуже часто...

Як почалося вчиття, то Шерстюк (попередній учитель) через кілька днів поїхав, а новий не приїхав, і вся школа zostалась на самому Грінченкові, бо законовчитель забирав потрібну йому групу школярів в окремих клас, а Грінченкові доводилося бути самому на два класи. Це важко було б і з дисциплінованими школярами, а сироватських школярів ще треба було привчити до шкільної дисципліни...

Нарешті, мабуть, чи не в кінці листопаду прибув худий, з довгою чорною бородою і з божевільними очима. На прізвище Стрижаков. Дивними здалися нам його розмови, його поведінка, навіть рухи. Виявилось скоро, що він п'яниця, і що Лавденкову не треба привчати його до пияцтва, а треба тільки встигати наливати чарку.

Покіль не було Стрижакова, законовчитель поведився коректно. Не було з ним у Грінченка приятелювання, та не було й сварок. Але як приїхав Стрижаков, та Лавденков побачив, що може мати в йому покійного спільника, то й почав випускати свої кігті...

Грінченко школярів не карав і "без обіду" не zostавляв. Лавденков спробував zostавити "без обіду" тих школярів, про яких думає, що вони Грінченкові улюбленці. Він зробив це так; забрав у хлопців хліб ще під час лекцій і звелів після вчиття прийти до його. У себе він продержав їх голодними до вечора, при-

чому хлопці мусили дивитися, як батюшці з матушкою подають обідати і їм, звісно, ще дужче хотілося їсти. Школярі просто від Лавденкова прийшли в школу і розповіли про свою пригоду. Як тільки Лавденков прийшов у школу, Грінченко сказав йому, що не дозволить йому так знущатися з дітей. Розмова була дуже гостра, і Лавденков мусив скоритися, але не забарився помститися.

Вчився у школі школяр, теж “улюбленець” Грінченків, з дуже бідної сім’ї, такої бідної, що саму картоплю їли, бо хліба не було. Батька його помилково, як потім виявилось, присуджено було на три роки в арештанські роти. Мати бідувала сама з дітьми. Хлопець минулого року скінчив перший клас і тепер учився у другому, себто в четвертій групі. Але сталося так, що мусив покинути школу, бо зовсім мав виїхати з Сироватки чи в найми, чи якогось ремесла вчитися — не пам’ятаю. І він прохав видати йому свідоцтво, що він скінчив перший клас, бо воно потрібно йому, як доведеться відбувати солдатчину. Свідоцтво було написано, та дати його хлопцеві не можна було, бо Лавденков не хотів підписувати, не підписував і Стрижаков...

І отак аж до самого екзамену, що був, мабуть, десь у травні, тяглося невимовне тяжке вчителювання Грінченкове у Сироватській школі з щоденними прикростями або від самого Стрижакова, або від його й від Лавденкова...

Коли це приїздить інспектор. Приїхав і привіз “целую літературу, так він сказав. Література тая складалася з 26 протоколів чи доносів, які Лавденков із Стрижаковим посилали на Грінченка... Протоколи ті писалися і з приводу того, що завідуючий не встромив у ручку нового пера, і з приводу того, що собака в шкільному дворі “чуть-чуть не разорвала” рясу законовчителеві, і обвинувачено Грінченка раз у тому, що він “распустил учеников своим попустительством”, а вдруге в тому, що він до їх “чрезмерно строг”. І багато всякої дурниці було там написано...

Умовилися, що Грінченка інспектор переведе в Вири в однокласову школу, а мене призначить помічницею. Ми раділи: нарешті будемо працювати самі в школі і матимемо спокій. Але інспектор одурив. Уже перед початком шкільного року Грінченко отримав перевід у Вири, а мене не призначено помічницею. Тоді ми вирішили зовсім покинути вчителювання...

Українську бацилу та бацилу незадоволення “існуючим ладом” Грінченко в Сироватці таки залишив, але не в такій мірі, як це можна було б зробити, якби там не було Лавденкова...

Школа в Олексіївці Катеринославській

Улітку 1887 року Грінченко з сім’єю жив на хуторі в свого батька. Покинувши він навесні посаду статистика в Херсонщині, тепер шукав заробітку. У липні чи в серпні відома Христина Данилівна Алчевська по рекомендації М.Ф. Лободовського запрохала його вчителем в Олексіївську школу, де була попечителькою...

Вчиття в школі мало початися 2 жовтня, після Покрови; а тим часом учитель знайомився з людьми та записував нових школярів. Чимало людей перебувало за той час у нашій хаті, і пішла по селу чутка, що якийсь чудний учитель приїхав, і мабуть, навряд чи буде з нього пуття; мабуть, він і сам нічого не знає, бо говорить по-мужицькому. Та й сам, мабуть, чи не з мужиків, бо нітрохи не гордий, кожному дає руку, каже сідати на стільці, а не говорить навстоячки біля порогу...

Мене кілька раз питано, чи Олексіївська школа була українська. Ні, українською школою вона не була. Як же вона могла бути українською, коли діти мусили вчитися по московських підручниках, мусили здавати екзамен по-московському, і коли досить часто навідувалося в школу начальство. Було навіть так, що член шкільної ради, обривізувавши і учнів, і бібліотеку, сказав (випивши пляшку вина за обідом), що до шкільної ради дійшла чутка, що в Олексіївській школі вчитель навіть говорити не вміє “по-руськи”. Наприклад, якщо хлопець спізнився, то він так говорить йому:

— Ну, чого ж ти спізнився? Іди швидче, сідай!

Що діти в школі теж не говорять “по-руськи” і приносять з бібліотеки українські книжки. От його послано зробити ревізію, і тепер він упевнився, що все те набріхано, бо вчитель говорить “по-руськи”, і старші школярі теж досить добре говорять; а що малі говорять не так добре, то це не дивно, бо ще не навчилися. І в бібліотеці він “не обнаружил” ні одної української книжки. Виходить, що й про книжки набріхано...

То чи ж можна було при всіх отих обставинах зробити з Олексіївської школи українську?

Справа йшла так. У першій групі діти починали вчитися не відразу по книжках, а спершу складали слова з окремих літер і читали їх. Так тяглося якомога довше, аж поки вони зовсім вільно могли складати і читати слова. Як уже починало окремих літер не ставати, тоді починали читати московський “Букварь”, а після “Букваря” теж московську читанку. Говорилося з ними по-українському, а так звані “письменні роботи” в класі писали вони по-московському. Так само і в другій групі читанка була московська і писали в класі по-московському, але говорилося з ними і пояснювалося все по-українському. Бувало іноді, що я читала вголос українську книжку, або школярі читали по черзі теж уголос і слухав тоді весь клас, себто і перша, і друга група. І це було так, ніби нагорода за щось. Наприклад, школярі змовлялися і робили поза класом кілька “задач” або писали “письменну роботу”, а тоді прохали вільну годину вжити на читання. Але все, що писали не в класі, писали школярі по-українському. А писали вони рецензії на прочитані книжки (обов’язково), вірші, оповідання, і хто що хотів. Це вже було не обов’язково, але писалося його чимало. Вчили українські вірші, байки, але не в школі, а вдома. В школі тільки проказували.

В третій групі теж підручники були московські; але поза тими підручниками школярі слухали лекції з українознавства, писали по-українському, і що самі хотіли, і рецензії, і на задані теми тільки вдома, і теж учили вірші.

Школярі знали, що єсть Україна і Московщина, що єсть мови українська і московська, а не панська і мужицька, і добре тямали, що в школі треба відповідати тією мовою, якою до тебе говорять. Через те й відповідали вони начальству завжди по-московському; старші відповідали ліпше, малі поганіше, але все ж начальство бачило, що вони намагаються говорити по-московському, тільки ще не навчилися.

З книжками до читання було так. У шкільній бібліотеці були книжки тільки дозволені Ученим комітетом і були нуднючі без міри. Школярі не любили їх брати, бо, принісши прочитану книжку, треба було відповідати на питання так, щоб видно було, що школяр книжку прочитав і розібрав, а розібрати було дуже трудно. Через те школярі любили брати книжки “дома”, себто з тієї бібліотеки, що була в нас вдома.

Біля сіней у нас була комірчина, і в їй були ліки та книжки. Зібрано було там з українських книжок усе, що можна було здобути той час, а щоб збільшити книжок, ми в книжковому форматі переписували недруковані свої переклади й не переклади, а з творів інших письменників Грінченко складав збірнички, писав їх здебільшого друкованими літерами, якимсь прикрашав, і школярам ці книжечки дуже подобалися. Але ж таких саморобних книжок не могло бути багато. Ну, може зо два десятки їх було. В цій же бібліотеці були й московські книжки, гарні, але не дозволені “Ученым комитетом”. Всі книжки цієї бібліотеки обгорнені були поверх палітурок у газету, і школярі знали, що книжку в газеті не можна нести в школу, а, прочитавши її, треба положити в неї записку з своїм прізвиськом і рецензію і в суботу, йдучи в школу, занести й положити в комірчині. Коли б хто заніс у школу книжку в газеті, той уже ніколи б у ту зиму не одержав книжки “з дому”. А це була така велика кара, що під неї підпадати не було охочих.

Отже, хоч і не українська була школа в Олексіївці, та все ж, вивчившись школярі в ній, знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелегент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою.

Шлях освіти. — 1998. — № 4. — С. 47–50.

ЯКІВ ЧЕПІГА

Завдання моменту

Корінь зла минулої освіти в Росії, а значить і в Україні, лежав в примусі її, в відсутності свободи в освіті кожного зокрема народів, які мешкали на її території. Школа, яку відтворила імперіалістична політика, мала свої закони, методи й програми, обов'язкові для педагога і чужої дитини. Педагогіка мусила триматись в школі вимог, тільки вказаних державою, і освіта бігла по визначеному річищу. Устрій школи, для якого не існувало вимог дитини, її природи, ні вимог педагогічної науки, по природі своїй вилучував всякий поступ в освіті, і обертав школу в мертве знаряддя авантюристської політики прибічників імперіалізму і деспотизму пануючого класу. І ми були свідками, як покоління за поколінням виховувалось одноманітними засобами, програмами знаннів і методами. Еволюціонували народи в своїй культурі й природі, а трафаретна освіта зі всіма відтінками консервативності творила своє ганебне діло, поширюючи в масах народних до себе огиду і даючи настільки нікчемні плоди, що вони не виправдовували і тих злиднених коштів, які витрачались на цю освіту державою.

Примусова державна школа не встигала йти за вимогами часу й життям народу, а пленталась позаду їх; і шкільна освіта губила свою цінність для народу, губила глибину і не спиралась на дух часу, ні на більш-менш культурний осередок народу. Шкільна адміністрація, призначена згори, не допомагала, а тільки гальмувала поступовий розвиток нашої освіти. Вона, втручаючись в шкільну працю, скасовувала самостійність шкільних інституцій і свободу існуючих в них педагогічних прийомів і ідей. Сваюля цих представників державної влади зни-

щувала всяке змагання до поступової діяльності окремих освітніх закладів і педагогів. Самодіяльність в старій школі лічилася злочином проти держави. А без самодіяльності яке могло бути життя школи, які могли бути освітні здобутки? Це заклякність, з якої не могли вивести освіту ніякі міри, ніякі бічні зусилля окремих осіб, навіть талантів і геніїв, на шлях поступу і великої користі й для народу й вселюдського добра. В російській школі був знищений педагогічний і моральний елемент. Так було на Московщині, а у нас і поготів: освіта тут дала одні пустоцвіти і викликала справедливі скарги і нарікання всіх верств нашого громадянства, народу і педагогів. І зло її було в її власній натурі, в природі її системи, в підвладності освіти інтересам державної політики і відсутності в ній свободи. Школа була непедагогічна, примусова і невільна.

В школі минулих часів не було педагогічного елемента, не було волі педагога, не було пошани до законів природи учня — дитини, і від того вона мусіла бути примусовою для народу. Але досить було надати школі педагогічності і вона ставала вільною, в педагогічності полягала свобода школи. Школа будується педагогом і учнями, а не державною адміністрацією. Остання узурпувала не підвладне їй і обернула школу в знаряддя муштри синів народу бічним цілям справжньої освіти. Так було і так буде, поки в школі буде знищений педагогічний елемент.

З того моменту, як російський імперіалізм був знищений могутнім подихом революції, в душі українського вчительства воскресла надія, що наша школа заживе новим життям, новими ідеями, що освіта, нарешті стане справжньою народною. На першому і другому всеукраїнських учительських з'їздах були виголошені ідеї, здійснення яких ми і досі не діждались. Нема у нас єдиної школи, ні жоден тезис соціалізації народної освіти не переведено в життя, а замість трудового принципу в школі панує все те ж схоластичне навчання, все також культивується гнила російська система освіти. *І сум обгортає душу і обурюється серце на оту байдужість держави до головного цвяха її існування. Ми гадали, що вільна українська держава зможе уникнути змагання в ім'я державності позбавити школу педагогічності і що нам прийдеться виступати в охорону так твердо висловлених і так бажаних реформ.*

Перед нами стоїть дилема: або вільна школа з широкою всебічною самодіяльністю в ній педагога, або знову її рабство й лакейство без ініціативи й творчості. Керівники держави намагаються зробити її підвладною їх політичним експериментам, але учительство мусить одстояти свою свободу. Автономність школи треба ставити нашим ідеалом, бо і цей невеликий час існування української держави показав нам, що ідеали держави ніколи не підуть шляхом ідеалів школи. Ідеали держави минучі, ідеали школи постійні. Факти, важні факти дійсності показали, що тільки школа, вільна од убічних цілей, може зберегти чистоту душевних якостей людської природи й її домагань.

Ми чекали признання державою свободи школи навіть в інтересах тієї ж таки державності і дочекались того, що українська школа мусить поневірятись і старцювати, уклінно прохаючи і коштів, і помешкань для себе. Історія з гімназіями міста Києва стає явищем побутовим, рисою переходного часу на всій Україні, стає державною рисою.

Час настав, коли учительство мусить підняти свій голос в охорону школи. Ми дали державі ліпших членів в Міністерство Народної Освіти. Ми хотіли праці

і співробітництва во ім'я держави з керівниками її. Але які нікчемні здобутки для українського народу! І коли все не зміниться надалі, коли замість будівництва справжньої школи ми побачимо руйнування наших надій і завоювань, ми мусимо одкликати наших членів зо всіх установ М.Н.О., аби злочинство, яке творить М.Н.О. з народом українським, не впало на плечі наші і наших членів. Учителство неповинне в тому, що виховується в кабінеті міністра. Наша праця на полі народньому і на добро українського народу, і з ворогами його нам не по дорозі. Ми, учителство, стояли і знову станемо в опозицію тих, хто брязкотить ланцюгами і погрожує рабством школі. Школа в небезпеці, освіті загрожує підвладність чужих ідей, і педагогу в душі стає задушливо в стінах М.Н.О., він не може бути канцеляристом "чиновником в футлярі", його місце в рядах борців за вільну школу.

Ми стоїмо на переломі. Настав історичний час, і ми повинні приготуватись до всяких несподіванок і можливостей. І коли обставини вимагатимуть перейти од слів і словесних вимог до дій, то ми, українське учителство, мусимо це зробити в ім'я освіти, в ім'я народу, в ім'я тих малих, над котрими знову хочуть утворювати експерименти в цілях чужих їх природі і вимог. Ми мусимо підняти знову наші старі лозунги боротьби за вільну національну школу, за нормальну освіту в ній. Освіта народу в небезпеці.

Caveant consules!

Шлях освіти. — 1997. — № 2. — С. 53—54.

ISSN 0959-6402

Д.І. ДОРОШЕНКО (1882—1951)

Про українізацію шкільництва

...Київська шкільна округа¹ здавна була твердиною войовничого обрусіння. Українцям здебільшого не давано тут ходу ні на чисто педагогічній, ні на педагогічно-адміністративній службі; посади вчителів середніх шкіл заміщувано найбільше зайдами-москалями. З українців могли видвигнутись по службі лише ті, хто особливо яскраво виявляв свою лояльність, ретельне виконання обрусительної лінії, наказуваної згори; коротко кажучи, українець-педагог у київській окрузі міг зробити собі службову кар'єру лише тоді, коли він виявляв себе активним обрусителем-ренегатом. Були серед урядовців шкільної округи й українці, що колись брали участь в українській культурній роботі, але потім відійшли від українства, яке відштовхнуло їх своїм радикальним характером в обсягу політичних і соціальних домагань. Такий був, наприклад, шкільний інспектор (народних шкіл) Ф. Николаїчик, український історик, колишній співробітник "Кіевской Старини" і львівської "Зорі". Тепер він уперто противився "українізації" й тим дуже роздратував проти себе українське вчителство.

...У своїх змаганнях до українізації шкільництва на Україні громадянство мусило поборювати великі труднощі, не стільки навіть принципового характеру, скільки практичного. Тимчасове правительство у справах школи і культури

¹ Із усіх 9 тодішніх українських губерній до складу Київської учбової округи входило п'ять: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська і Полтавська.

готове було на великі поступки українським домаганням, але на місцях іще був сильний російський елемент в школі, вороже настроений проти українства; там, де він не міг шкодити відверто, він виявляв завзяту пасивну резистенцію.

...Опозицію проти українізації шкільництва виявив і Київський університет св. Володимира, який здавна був фортецею україножерних елементів. У липні 1917 р. Рада Університету вислала до Тимчасового Правительства меморандум, в якому дуже виступала проти “нав’язування населенню чужої й малозрозумілої мови, що з’явилася не яко продукт органічного розвитку, але штучно створена так, щоб бути найменше подібною до мови російської”. Меморандум дуже різко виступив проти того, щоб цю “штучну” мову впроваджувати до шкіл і пропрокував, що заміна російської мови “штучно створеною і не досить ще виробленою” українською мовою поведе до затримання просвіти серед народу, який змушено тую мову вживати.

...У той час, як національно настроєна і свідоміша частина вчительства і громадянства на Україні ставила такі широкі домагання в області українізації шкільництва, на Україні вже організовувалася опозиція проти цієї українізації. Опозицію складав перш за все персонал шкільної округи у Києві, значна частина учительська і так само частина громадянства: російські, зросійщені і жидівські елементи інтелігенції. Треба знати, що Київська шкільна округа здавна була твердинею войовничого обрусіння.

...Дратувало національно настроєні учительські круги й ціле українське громадянство й те, що сам новий куратор шкільної округи, М. Василенко, а особливо його помічник В. Науменко, стояли за дуже обережне, поступове заведення української мови до школи, мотивуючи це як міркуваннями практичного характеру (недостача вчителів, підручників, невиробленість укр. термінології), так і тим, щоб, мовляв, не дуже обурювати широке громадянство насильною українізацією і навіть самі народні маси, котрі ще не звикли до думки про навчання в школі “мужицькою” мовою. Розуміється в цих міркуваннях було багато справедливого, але Василенко й Науменко забули, що мають діло з революційним часом і революційним настроєм, коли українці, роздратовані скількома роками переслідувань і знущань з самої ідеї української школи, хочуть тепер якомога швидше надолужити страчений час і використати революційний підйом, щоб здійснити в якнайширшій масштабі свої постуляти на полі шкільництва.

...Обережність і поміркованість офіційних керівників справи (Василенка й Науменка) дуже зручно використовували тайні та явні вороги української школи.

Соловей Д. Втрата орієнтиру: Українська інтелігенція у визвольних змаганнях. — К.: Час, 1998. — С. 14—22.

СТЕПАН СІРОПОЛКО

Народна освіта на українських землях і в колоніях

Вступ

Народна освіта є одною з найважливіших передумов добробуту й розвитку народу, одним із найголовніших чинників культури й поступу. Вже в давнину належно оцінювалось у нас значення народної освіти. Пригадаймо, наприклад, вислів невідомого автора оповідання “Пересторога” (з початку XVII ст.) про причину занепаду Української держави: “И так то вельми много зашкодило панству рускому, же не могли школ и наук посполитых розширяти, и оных не фундовано; бо коли бы науку имели, тоды бы за неведомостію своею не пришли до такового погибели”.

Подаючи тут дані про сучасний стан народної освіти на українських землях і в колоніях, мушу застерегти, що за відсутністю матеріалів оминаю деякі українські землі й колонії (Холмщину, Кубань, Далекий Схід й інші), а по деяких за браком місця обмежуюся дуже короткими відомостями.

Огляд сучасного стану народної освіти почнемо з українських земель, а потім перейдемо до українських колоній.

Совітська Україна

Раніш ніж перейти до огляду сучасного стану народної освіти на Східній Україні, вважаю необхідним подати стислі відомості про те, як стояла освітня справа на Наддніпрянській Україні з часу революції 1917 р., коли впали всі ті пута, що зв’язували національний рух на Україні. З подихом революції 1917 р. український народ негайно взявся за працю на освітньому полі. І це зрозуміло, бо на Україні за царських часів до самої революції 1917 р. не було жодної української школи. Й ось з перших же днів революції пішла конкуренція між селами, містечками і навіть хуторами. Кожне село намагалось мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителя. Вчительство, знаючи, якої школи потребує населення, стало домагатися курсів з українознавства. Генеральний Секретаріат народної освіти, що постав унаслідок I універсалу Української Центральної Ради, взявся задовольняти потреби українського народу в освітній справі. А ці потреби були величезні. Поруч із заснуванням шкіл — від початкової аж до Українського університету, Педагогічної академії, Академії мистецтв та ін. — Генеральний Секретаріат народної освіти (пізніше, а саме з днем проголошення IV універсалу самостійності України, перетворився в Міністерство народної освіти УНР) приступає до підготовки підручників, плану організації єдиної школи, учителів для української школи, діячів й інструкторів дошкільного виховання та позашкільної освіти і т. д. Дбаючи про розвиток української національної культури, Генеральний Секретаріат на основі проголошеної III універсалу Української Центральної Ради національно-персональної автономії забезпечив вільний розвиток культури всім національним меншостям України.

Під час влади гетьмана П. Скоропадського розвиток українського шкільництва на Україні не припинився й завершився відкриттям у Києві Української

Академії наук, запроєктованої ще Українською Центральною Радою, однак багато проєктів, намічених владою Української Центральної Ради, гетьманська влада відклала, а управлінню освітніми справами на місцях надала знову бюрократичного характеру.

Період Директорії Української Народної Республіки визначився продовженням праці, раніше розпочатої ще за Української Центральної Ради, та відновлення колишніх місцевих органів управління народною освітою, скасованих в період гетьманування П. Скоропадського.

Щоб показати, який саме стан освітньої справи на Україні був перед навалю більшовиків на Україну в січні 1919 р., подаю тут статистичні дані про нижчі та середні школи на кінець 1918 р.:

Із комплектів українських народних шкіл	47 208
вищих початкових шкіл	1 210
хлоп'ячих гімназій	474
реальних шкіл	70
дівочих гімназій	362
комерційних шкіл	91
дівочих інститутів	4
торговельних шкіл	18
духовних семінарій	9
дівочих єпархіальних шкіл	15
духовних шкіл	30

Щодо високих шкіл, то українською владою за два роки відкрито українські університети в Києві та в Кам'янці на Поділлі, Український історично-філологічний факультет у Полтаві, Українську Академію мистецтв у Києві та Педагогічну Академію у Києві.

Панування більшовиків на Україні від лютого до половини серпня 1919 р. визначилося наміченням різних проєктів в освітній справі, але перевести їх у життя більшовикам не довелося, бо на зміну червоним окупантам України прийшли білі — денікінці, які намагалися повернути українське громадянство до вихідних точок того положення, яке, здавалося, вже безповоротно перейшло в сферу минулого. Денікінська влада формально не знищувала української школи, а лише відмовила їй в асигнуванні державних коштів та віднесла українські школи до категорії приватних шкіл. Таким чином, денікінська влада наклала на український народ подвійне оподаткування на освітню справу, — з одного боку, збирала податки на державні потреби, себто й на освіту, а з другого боку, переклала з себе на український народ фінансування української школи. Таке ставлення до української школи денікінська влада мотивувала чисто по-єзуїтському: якщо український народ дійсно бажає мати рідну школу, то він, мовляв, підтримає її своїми засобами. В цей тяжкий час для всієї української культури українське громадянство мусило організовано допомогти школі пережити тяжке лихоліття. На заклик Українського Товариства шкільної освіти в Києві відгукнулися насамперед кооперативи, ухваливши певний відсоток од всіх своїх прибутків уділяти на користь Товариства для удержання українських шкіл, а вслід за ними: учительські спілки, різні установи та окремі особи, відраховуючи деякий відсоток від свого місячного заробітку на підтримку рідної школи. Так урятовано від загибелі один із найбільших здобутків українського народу за часів революції.

На зміну денікінцям посунули на Україну знову з півночі російські більшовики, які після короткої перерви й по цей час панують на Україні.

Творцем першої освітньої системи на Сов. Україні був тодішній народний комісар освіти Г. Гринько (його схема була ухвалена Всеукраїнською нарадою в справі освіти в серпні 1920 р.). Трохи згодом в цю систему вніс деякі зміни тодішній заступник народного комісара освіти Я. Ряппо.

Освітня система Сов. України взагалі підлягає різним змінам і до недавнього часу містила в собі деякі відміни в порівнянні з освітньою системою Сов. Росії. Більшовицька влада Сов. України спочатку поклала в основу соціального виховання дитячий будинок, а не трудову школу, як це було в Сов. Росії. Дитячий будинок мав стати “маяком” соціального виховання, себто збирання та їх захисту й охорони. Таке настановлення більшовицької влади на Сов. Україні мотивувалося тим, що внаслідок імперіалістичної світової війни, а потім жорстокої громадянської війни та голоду знайшлося на Сов. Україні коло мільйона безпритульних дітей або напівсиріт, які потребували не стільки шкільного навчання, скільки соціального забезпечення.

Дитячий будинок мав охоплювати сиріт та покинутих батьками дітей віком від 4 до 15 років. Однак у скорому часі дитячий будинок почав втрачати своє значення “маяка” соціального виховання, натомість основним типом соціального виховання стає семирічна трудова школа, що складається з двох концентрів — нижчого з 4-річним курсом і вищого з 3-річним курсом. З економічних причин більшовицька влада змушена була визнати 4-річну школу за основний тип трудової школи, який постановою Ради Народних Комісарів від 25.XI.1924 р. оголошено загальноприступною й безплатною школою. Трохи згодом, а саме законом від 5.IX.1925 р., навчання дітей у перших чотирьох групах школи проголошене як обов’язкове й безплатне.

Щоб зілюструвати, як у дійсності проводилося загальне обов’язкове навчання на Сов. Україні, наведу такі дані: в 1927/28 шкільному році з 612 366 восьмирічних дітей лишилося поза школою 216 659, а з 331 698 дев’ятирічних дітей — 101 618, себто третина дітей цих двох річників лишилася поза школою.

Цікаво, що сама більшовицька влада, встановлюючи закон про обов’язкове загальне навчання, порушує його заведенням певних категорій дітей, які приймаються до школи в першу чергу, — це діти робітників та селянської бідноти. Тож обов’язковість трудової школи фактично не поширюється на дітей “буржуїв” і “куркулів”, які можуть користуватися школою лише тоді, коли в школі є вільні місця.

Завдання трудової школи полягає у вихованні з молодого покоління громадян соціалістичного суспільства з комуністичним світоглядом на життя. Сучасна трудова школа є політехнічною школою, себто має ознайомити учнів як в теорії, так і на практиці з усіма важливими галузями виробництва. В дійсності ж трудова школа, як свідчать офіційні матеріали, не дає достатнього обсягу загальноосвітніх знань, а виробнича практика здебільшого обмежується рамками лише одного якогось виробництва, через що звужується політична база школи.

На трудову школу покладається також завдання антирелігійної пропаганди і з цією метою серед учнів утворюються дитячі антирелігійні організації, щоб втягнути дітей в боротьбу з тими, хто вірує в Бога, посіяти розлад у родині між дітьми й батьками та за всяку ціну прищепити дітям матеріалістичний світогляд.

Придивімося тепер, як зростала кількість трудових шкіл та учнів у цих школах:

Роки	Кількість шкіл	Кількість учнів
1921	21 968	2 023 680
1922	20 579	1 724 380
1923	17 110	1 417 770
1924	15 715	1 533 930
1925	16 555	1 795 190
1926	17 632	2 105 670
1927	18 564	2 218 000
1928	20 032	2 491 173
1932	21 971	4 426 203

З наведеної таблиці бачимо послідовне зменшення кількості трудових шкіл від 1922 р. внаслідок неврожаю 1921 р., що відбився на всьому народному господарстві Сов. України, в тім числі й на освітній діяльності. Цікаво, що постанови більшовицької влади про загальноприступність, а згодом і про обов'язковість трудової школи припали на роки найбільшого зниження кількості трудових шкіл. Загальне обов'язкове навчання дітей віком від 8 до 11 років офіційно визнається досягнутим, і тепер ставиться завдання запровадити на кінець другої п'ятирічки загальнообов'язкове політехнічне навчання для всіх дітей і підлітків віком до 17 років. З цією метою семирічна трудова школа має перетворитися на десятирічну школу шляхом утворення 3-го концентру трудової школи з 3-річним курсом.

На жаль, дійсність не відповідає офіційній декларації: не кажучи вже про те, що трудова школа не охоплює всіх дітей шкільного віку, майже дві третини дітей, що вчаться в трудовій школі, передчасно, себто раніш досягнення 11 років, залишає школу, причому майже половина цих дітей покидає школу після одного або двох років перебування у школі. Нема чого доводити, що такі діти виносять із школи в найкращому випадку лише початок грамоти.

Розглянемо тепер, як розподіляються учні трудових шкіл за національністю:

Всього учнів	Кількість учнів та національність						
	укр.	рос.	нім.	жид.	пол.	молд.	інших
2 380 683	1 828 025	241 858	39 194	173 534	47 640	17 245	33 184
у %	77,0	10,1	1,6	7,3	2,0	0,7	1,3
Кількість відповідного населення на Сов. Україні у %	80,1	9,2	1,4	5,4	1,6	0,9	1,4

З цієї таблиці видно, що трудова школа найкраще обслуговує національні меншості (за винятком молдаван), а найгірше українців, якщо порівняти відсоток учнів кожної національності з відсотком відповідного населення на Сов. Україні.

Щодо т. зв. українізації трудових шкіл, то доводиться сказати, що окупаційна влада під тиском вимог українського народу проводить принцип навчання рідною мовою в трудових школах, але ще й досі в багатьох місцевостях, де більшість населення складають українці, існують утравістичні (двомовні) — російсько-українські школи, як, наприклад, на Артемівщині, де налічується 72 % українців. “В таких школах, — пише “Комуніст” від 22.І.1929 р., — частину лекцій викладається українською мовою, а частину російською, причому більшість вчителів уживає мови російської внаслідок чого учні вчать не української мови, а якогось жаргону”. Створення своєрідної українсько-російської мови слід приписати не лише існуванню утравістичних шкіл, але й невисокому рівню знання живої української мови деякою частиною вчительства. Так, один дослідник мови вчительства на Кам’янецьчині констатував, що вчительська мова пересипана словами, які або взято живцем з російської мови, або просто є скалічені російські слова, як-от: “непонятні міста читалися по скілька разів”, “котрі курили й ругались”, “докладчиця спинилась на слідуючих капках”, “по существу”, “конешно” і т. д.

Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — С. 72—77.

Розділ VIII

ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УРСР

ПОСТАНОВА НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ УРСР “ПРО СЕРЕДНЮ ШКОЛУ” (1 лютого 1919 р.)

Надалі, до оголошення в загальному порядку нового положення про школи Української Соціалістичної Радянської Республіки, Народний комісаріат освіти України постановив:

I

1. Все внутрішнє (педагогічне, адміністративне та господарське) життя в рамках постанов центральної та місцевої влади середніх шкільних закладів усіх видів переходить до відання педагогічних рад, поповнених представниками від старших класів — учнів числом 1/3 (складу) педагогів, 2 представниками від нижчих службовців, з обов'язковою участю останніх в господарських комісіях, та представником від місцевих рад.

2. Учням надається повне право утворювати різні учнівські організації та користуватись для того будинками шкільних закладів.

II

1. Посади директорів, інспекторів, директрис, інспектрис та завідуючих касуються.

2. Натомість встановлюються посади голови педагогічної ради, товариша голови та секретаря, що їх обирає педагогічна рада в поширеному складі.

3. Оплата праці по перелічених в п. 2 посадах проводиться так: голова педагогічної ради одержує плату за 12 річних годин, тов. голови — за 6, секретар — за 4 річних годин.

4. Особи, що мають зазначені в п. 1 посади, коли вони не обрані й не викладають в той самий час в даній школі, звільняються на загальних підставах (з виплатою утримання за 1/2 місяця надалі).

5. Ці заходи проводяться негайно під контролем місцевих Рад.

III

1. По всіх шкільних закладах касуються перехідні та випускні іспити.

2. Касується також видача атестацій.

3. Замість атестацій видаються посвідчення про прослухання курсу школи.

4. Вжиток бальної системи для оцінки знань та поведження учнів касується у всіх без винятку випадках шкільної практики.

5. Забороняється давати вправи на дім.

6. При переводі з одного класу до другого та видачі посвідчень керуються успіхами учнів після висновків педагогічної ради про виконання шкільної праці.

7. Курс восьмого класу вважати закінченням і випуск провести в найближчі дні, видавши учням посвідчення про прослухання курсу школи; сьомий клас в біжучому шкільному році вважати випускним.

8. а) Касується обов'язкове навчання латинської мови в загальноосвітній середній школі (у всіх класах гімназії), колишніх духовних семінаріях та духовних школах.

Примітка. Класичні гімназії перетворюються в школи загальноосвітні;

б) при переводі з одного класу до іншого та видачі посвідчень про прослухання курсу не вимагається зазначити вивчення стародавніх мов так само, як і вивчення інших необов'язкових дисциплін;

в) викладання в загальноосвітній школі латинської мови, як дисципліни додаткової та необов'язкової, припускається лише після відповідної заяви учнів, по постанові педагогічної ради, затвердженій відділом народної освіти при місцевій Раді;

г) викладачі латинської мови, коли вони не будуть запрошені Комісаріатом народної освіти до викладання інших дисциплін, звільняються як заштатні на загальних підставах.

9. Касуються уніформи службовців, учнів та вчителів у всіх закладах Народного комісаріату освіти, як і різні відзнаки та знаки, що видаються по закінченні школи та присвоюються науковим ступіням.

Народний комісар освіти *В. Затонський*
Голова шкільного відділу *С. Кокошко*

Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927. — К.: Наук. думка. — С. 74–75.

ДЕКРЕТ РНК УРСР “ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ РОБІТНИЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ” (7 березня 1921 р.)

З метою підготування з робітників міста й села науково-освічених організаторів соціалістичного господарства, а також з метою дійсного оробітнення існуючих вищих інститутів Раднарком ухвалив:

1. Доручити Наркомосові організувати не пізніше 1 травня 1921 р. дворічні робітничі факультети:

а) в Харкові з відділами індустріально-технічним і сільськогосподарським,

- б) в Бахмуті з відділом гірничим.
- в) в Катеринославі з відділом гірничим,
- г) в Києві з відділом індустріально-технічним і сільськогосподарським,
- д) в Одесі з індустріально-технічним і сільськогосподарським,
- є) у Шістці (Чернігівщина) з індустріально-технічним,
- ж) у Миколаєві з індустріально-технічним.

2. Установити прийом до робітничих факультетів (не вище 200 на кожний) виключно по командировках профспілок, комнезамів і партосередків в порядку, встановленому Наркомосом за згодою з Південбюро ВЦРПС.

3. Визнати організовані робітничі факультети мілітаризованими, поширивши на них усі обов'язки (в розумінні шкільно-трудової дисципліни) і користі (в розумінні забезпечення), встановлені для мілітаризованих вищих шкільних закладів.

Примітка. Родини командированих до робітничих факультетів забезпечуються особливим порядком.

4. Покласти обов'язки на господарчі комісаріати всіляко допомагати Наркомосові при організації та влаштуванні робітничих факультетів.

5. Наркомосові видати всі необхідні положення та інструкції.

Харків, 7 березня 1921 р.

За голову Ради Народних Комісарів *В. Чубар*
 Керуючий справами Раднаркому *Солодуб*
 Секретар РНК *Ахматів*

Культурне будівництво в Українській РСР 1917—1927. — К.: Наук. думка. — С. 182—183.

ПОСТАНОВА ВУЦВК І РНК УРСР “ПРО ПРОВЕДЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ” (30 липня 1924 р.)

На розвиток § 17 засад Кодексу законів про народну освіту УСРР Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили:

1. Здійснити загальне навчання дітей чотирилітніх груп: 8, 9, 10, 11 років — протягом найближчих шести років, починаючи з 1924/25 шкільного року закінчити всі підготовчі роботи для проведення загального навчання.

2. Існуючу з 1 січня біжучого року мережу шкіл, утримуваних як за рахунків державного, так і місцевого бюджету, а так само на кошти з інших джерел, вважати вихідну, проводячи загальне навчання, і за належну до щорічного збільшення на підставі планів, розглянутих порядком, встановленим арт. 4 цієї постанови.

3. Розробляючи план проведення загального навчання, виходити з чотирилітнього навчання всього числа дітей обох статей віком 8, 9, 10 і 11 років.

4. Для детального розроблення плану загального навчання утворити при Наркоматі освіти під головуванням Народного комісара освіти або його за-

ступника Центральної в справі шкільної мережі комісії, а на місцях при органах Наркомосвіти — губерніяльні і округові в справах шкільної мережі комісії під головуванням завідувачів губерніяльних або округових інспектур народної освіти, за належністю.

5. Запропонувати Наркомосвіті подати на розвиток цієї постанови на затвердження Раднаркому протягом місяця проект положення про комісії шкільної мережі, а також проект інструкції для проведення загального навчання.

Харків, 30 липня 1924 р.

Гол. Всеукр. Центрального Виконавчого Комітету
Заст. Голови Ради Народних Комісарів
Т. в. о. секретаря ВУЦВК, член Президії ВУЦВК

Г. Петровський
М. Владимірський
В. Поляков

Культурне будівництво в Українській РСР 1917—1927. — К.: Наук.
думка. — С. 340.

З ПОСТАНОВИ РАДНАРКОМУ УРСР “ПРО ШКІЛЬНУ МЕРЕЖУ ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ” (25 листопада 1924 р.)

Розвиваючи постанову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів з 30 липня 1924 р. “Про проведення загального навчання” (Зб. Уз. 1924 р., ч. 19, арт. 170), Рада Народних Комісарів постановила затвердити нижчеподане положення про шкільну мережу загального навчання:

Положення про шкільну мережу загального навчання

1. Семирічна трудова школа складається з 2 концентрів: першого — початкового (чотирилітка) і другого (трилітка).

2. 1-й концентр (чотирилітка), назначений для дітей віком від 8 до 11 років, має бути загальноприступний і безплатний.

Примітка. Плата за навчання береться тимчасово тільки в школах міських і містечкових на підставі особливих постанов губвиконкомів, згідно з інструкцією, виданою Наркомосвітою у згоді з Наркомфіном і Наркомпрацею.

3. Мережа трудових шкіл першого концентру має відповідати своєю численністю і густотою числу й територіальному розподілу людності губернії.

При здійсненні загального навчання в першу чергу вживаються заходи до розвитку мережі в місцевостях, де шкільна мережа слабо розвинена, обраховуючи мережу шкіл національних меншостей.

4. Кінцевим строком для провадження загального навчання встановлюється 6 років, починаючи з 1924/25 шкільного року.

5. Число трудових шкіл першого концентру будується з розрахунку один учитель на 40 дітей (комплект).

Примітка. Для шкіл національних меншостей в тих місцевостях, де вони не живуть компактними масами, припускається зменшення комплекту до 20 дітей.

6. Чотирилітка нормального типу (перший концентр) складається з 4 послідовних груп учнів із 4 вчителями й 160 учнями.

Примітка. Умови, за яких припускається відступати від нормального типу чотирилітки, визначаються інструкцією Наркомосвіти.

7. Кінцеву величину радіусу, обслуговуваного одною школою першого концентру, встановлюється в 3 версти.

Примітка. Збільшувати радіус припускається не інакше як з дозволу органів Наркомосвіти залежно від місцевих умов.

8. Для обслуговування малозаселених місцевостей можна організувати рухомі школи.

9. Надалі до організації в даній місцевості повної мережі шкіл першого концентру, затвердженої Наркомосвітою, повні семилітки можна відкривати з розрахунку — одна повна семилітка на 30 комплектів учнів шкіл першого концентру.

10. У кожній із 3 старших груп трудової школи семилітки має бути 40 учнів...

Харків, 25 листопада 1924 р.

Голова Ради Народних Комісарів
Керуючий справами Раднаркому
Секретар

В. Чубар
Ф. Бега
І. Єрещенко

Культурне будівництво в Українській РСР 1917—1927. — К.: Наук. думка. — С. 344—345.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ МОВ ТА ПРО СПРИЯННЯ РОЗВИТКОВІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

I. Засади

1. Мови всіх національностей, що залюднюють територію Української Соціалістичної Республіки, є рівноправні.

2. Кожний громадянин будь-якої національності має право в своїх зносинах з державними органами користуватися рідною мовою.

3. Кожний громадянин на всіляких прилюдних виступах, а також у цілому громадському житті має право вільно користуватися рідною мовою.

4. Відповідно до переважного числа людності УРСР, що говорить українською мовою, обрати як переважну мову для офіційних зносин українську мову.

II. Про мову, вживану в державному житті УРСР

В. Про мову актів публічно-правового характеру та різних словесних вищень, оголошуваних до загального відома.

14. Всі акти публічно-правового характеру, як особливі посвідки, свідоцтва про освіту, виписки з актів громадянського стану т. ін., належить укладати

українською мовою з тим, що, на бажання одержувачів цих актів, до них припускається включати текст кожною іншою мовою.

Г. Про мову діловодства та зносин державних органів та організацій.

17. В усіх державних установах, підприємствах та організаціях як республіканського і місцевого, так і загальносоюзного значення на території УСРР, за винятком тих, що обслуговують виключно потреби національних меншостей, внутрішнє діловодство та рахівництво належить провадити українською мовою.

Д. Про мову діловодства та провадження справ у судових установах.

23. Діловодство та справи в судових установах, а також їхні зносини з усіма іншими державними установами, підприємствами та організаціями належить провадити українською мовою, згідно з правилами в арт. 17—20 цього положення.

24. Судочинство в усіх справах судові установи в УСРР повинні провадити українською мовою.

III. Про мову в шкільних закладах та наукових установах

29. Мережу освітніх установ належить будувати так, щоб людність кожної національності мала змогу дістати початкову (школи соцвиху) освіту рідною мовою.

30. Українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей і російську мову в усіх школах і дитячих будинках з неросійським населенням належить викладати як обов'язкову дисципліну, відповідно до встановленого учбового плану.

31. В школах фабзавучу, робітничих курсах викладання належить провадити рідною мовою учнів. В профшколах викладання напотреб обслуговування національних меншостей.

32. Вищі шкільні заклади, за винятком призначених виключно для потреб національних меншостей, провадять свою роботу українською мовою.

VII. Про відповідальність за ламання правил цього положення

71. За ламання правил цього Положення винні підлягають кримінальній відповідальності.

72. Співробітників, що не вживали належних заходів до вивчення української мови або мови відповідної місцевої національної більшості, а також тих, що виявляють негативне відношення до українізації, керівники відповідних установ і організацій адміністративно звільняють, не надаючи вихідної допомоги їм без попереджень.

УВАГА: Співробітників, звільнених у порядку цього артикулу можна приймати на працю лише після того, як вони в достатній мірі засвоять українську мову або мову відповідної місцевої національності та дістануть про це посвідку від належної кваліфікаційної комісії.

Харків, 6 липня 1927 р.

Гол. Всеукр. центрального виконавчого комітету
Голова Ради Народних Комісарів УСРР
Секр. Всеукр. Центрального Виконавчого комітету

Г. Петровський
В. Чубар
А. Буценко

Явір В. Мова і нація. — Кривий Ріг, 1995. — С. 53—54.

О НАЧАЛЬНОЙ И СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Из Постановления ЦК ВКП(б) от 25 августа 1931 г.

Идя по пути осуществления программы Коммунистической партии, согласно которой «школа должна быть не только проводником принципов коммунизма вообще, но и проводником идейного, организационного, воспитательного влияния пролетариата на полупролетарские и непролетарские слои трудящихся масс в целях воспитания поколения, способного окончательно установить коммунизм» (Программа ВКП(б)), пролетарское государство добилось огромных успехов в деле расширения школьной сети и перестройки школы. Число учащихся начальной и средней школы возросло с 7800 тыс. в 1914 году до 20 млн. в 1931 году. Коренным образом изменился социальный состав школы: дети рабочих и широких масс, трудящихся в деревне, не имевших ранее возможности обучать своих детей в школе, являются теперь основным контингентом школы. Обучение на родном языке охватило самые отсталые в культурном отношении народы Советского Союза и проводится на 70 языках.

Принципиально иным стало содержание всей работы школы.

Советская школа, ставящая своей задачей «подготавливать всесторонне развитых членов коммунистического общества», дает детям несравненно более широкий общественно-политический кругозор и общее развитие, чем дореволюционная и буржуазная школа. За последние годы возрос уровень общего образования детей в советской школе.

Особенно значительные успехи достигнуты школой после исторического постановления XVI съезда партии о введении всеобщего начального образования. Только за последний год число учащихся в начальной и средней школе возросло с 13,5 до 20 млн. Сверх этого ФЗУ и техникумами охвачено 1400 тыс. учащихся.

Наряду с решающими шагами по осуществлению обязательного обучения детей школьного возраста, школа значительно продвинулась вперед по пути соединения школьного обучения с производительным трудом и общественной работой, благодаря чему заложены основы перестройки школы на базе политехнизма.

Увеличение числа мастерских, хотя недостаточных по количеству и технически еще слабо оборудованных, в сочетании с проводимым прикреплением школ к заводам, совхозам, МТС и колхозам, позволяет развертывать все более широко и ускоренно политехнизацию школы.

Однако, несмотря на все эти достижения, ЦК констатирует, что советская школа далеко еще не соответствует тем огромным требованиям, какие предъявляются к ней современным этапом социалистического строительства. ЦК считает, что *коренной недостаток* школы в данный момент заключается в том, что обучение в школе не дает достаточного объема общеобразовательных знаний и неудовлетворительно разрешает задачу подготовки для техникумов и для высшей школы вполне грамотных людей, хорошо владеющих основами наук (физика, химия, математика, родной язык, география и др.). В силу этого политехнизация школы приобретает в ряде случаев формальный характер и не подготавливает детей как всесторонне развитых строителей социализма, увязывающих теорию с практикой и владеющих техникой.

Всякая попытка оторвать политехнизацию школы от систематического и прочного усвоения наук, особенно физики, химии и математики, преподавание которых должно быть поставлено на основе строго определенных и тщательно разработанных программ, учебных планов и проводиться по строго установленным расписаниям, представляет собой грубейшее извращение идей политехнизации школы. “Коммунистом стать можно лишь тогда, когда обогатишь свою память знанием всех тех богатств, которое выработало человечество”¹.

В основу всей дальнейшей работы школы ЦК предлагает положить указания Ленина, данные им еще в 1920 году. Подчеркивая, что нельзя вопросы политехнизации ставить абстрактно, что эти вопросы следует разрешать в тесной связи с конкретными задачами, стоящими перед партией, Ленин указал, что необходимо:

- “1) избегать ранней специализации; разработать инструкцию об этом;
- 2) расширить во всех профтехшколах *общеобразовательные* предметы...
- 3) *безусловным* заданием поставить *немедленный* переход к *политехническому* образованию или, вернее, *немедленное* осуществление ряда доступных сейчас же *шагов к политехническому образованию*...

Нам нужны столяры, слесаря *тотчас. Безусловно. Все* должны стать столярами, слесарями и проч., *но с таким-то* добавлением *общеобразовательного и политехнического* минимума.

Задача школ 2-й ступени (вернее: высших классов 2-й ступени) (12—17): дать вполне знающего свое дело, вполне способного стать мастером и практически подготовленного к этому

столяра,

плотника,

слесаря и т. п.,

с тем, однако, чтобы этот “ремесленник” имел широкое общее образование (знал *минимум основы* таких-то и таких-то наук; указать точно, каких);

был коммунистом (точно указать, что должен знать);

имел политехнический кругозор и основы (начатки) *политехнического* образования, именно:

(аа) *основные* понятия об электричестве (точно определить, какие),

(бб) о применении электричества к *механической* промышленности,

(вв) то же к *химической,*

(гг) то же о плане электрификации РСФСР,

(дд) посетил *не менее* 1—3 раз электрическую станцию, завод, совхоз,

(ее) знал *такие-то* основы агрономии и т. д.

Разработать *детально* минимум знаний”.

Исходя из всего этого, ЦК ВКП(б) постановляет:

Основные задачи школы

Предложить Наркомпросам союзных республик немедленно организовать научно-марксистскую проработку программ, обеспечив в них точно очерченный круг систематизированных знаний (родной язык, математика, физика, химия, география, история), с расчетом, чтобы с 1 января 1932 г. начать преподавание по пересмотренным программам.

¹ Ленин В.И. Сочинения. — Т. XXV. — С. 388.

Одновременно с пересмотром программ Наркомпросы должны принять ряд мер, обеспечивающих действительную возможность преподавания по новым программам (инструктирование учителей, издание соответствующих указаний и т. д.).

Применяя в советской школе различные новые методы обучения, могущие способствовать воспитанию инициативных и деятельных участников социалистического строительства, необходимо развернуть решительную борьбу против легкомысленного методического прожектерства, насаждения в массовом масштабе методов, предварительно на практике не проверенных, что особенно ярко в последнее время обнаружилось в применении так называемого “метода проектов”. Вытекавшие из антиленинской теории “отмирания школы” попытки положить в основу всей школьной работы так называемый “метод проектов” вели фактически к разрушению школы.

ЦК обязывает Наркомпросы союзных республик немедленно организовать и поставить на должную высоту научно-исследовательскую работу, привлечь лучшие партийные силы для этого дела и перестроить ее на строго марксистско-ленинских началах.

Исходя из того, что составной частью коммунистического воспитания является политехническое обучение, которое должно дать учащимся “основы наук”, знакомить учащихся “в теории и на практике со всеми главными отраслями производства”, проводить “тесную связь обучения с производительным трудом”, — предложить Наркомпросам союзных республик на протяжении 1931 г. широко развернуть сеть мастерских и рабочих комнат при школах, сочетая работу с прикреплением школ к предприятиям, совхозам, МТС и колхозам на основе договоров.

Соединение обучения с производительным трудом необходимо проводить на такой основе, чтобы весь общественно-производительный труд учащихся был подчинен учебным и воспитательным целям школы.

Предприятиям, совхозам, МТС и колхозам оказать всемерную помощь Наркомпросам в разрешении этой задачи путем выделения необходимого оборудования и инструментов для школьных мастерских и лабораторий, выделения квалифицированных рабочих и специалистов для непосредственного участия в работе школы, помощи педагогам в изучении производства и т. д.

Наркомпросам союзных республик создать в каждом районе и во всех городах сеть образцовых школ, поставив их в более благоприятные материальные условия и сосредоточив в них лучшие педагогические силы с тем, чтобы учительские массы, рабочие, колхозники и учащиеся могли на практике учиться у них строительству политехнической школы.

Для содействия политехнизации школы Наркомпросам союзных республик организовать в 1931/32 учебном году сеть небольших политехнических музеев, а также специальных политехнических отделений при существующих краеведческих музеях. ВСНХ оказать финансовое и организационное содействие проведению этого мероприятия. Наркомпросам совместно с государственными издательствами создать типовые политехнические библиотеки для учащихся и педагогов на родном языке. Наркомпросам совместно с киноорганизациями разработать мероприятия по использованию кино для школы, в особенности для политехнизации.

В период социализма, когда пролетариат осуществляет окончательное уничтожение классов в условиях обостренной классовой борьбы, исключительно важное значение приобретает выдержанное коммунистическое воспитание в советской школе и усиление борьбы против всяких попыток прививать детям советской школы элементы антипролетарской идеологии.

В связи с этим ЦК предлагает партийным организациям укрепить руководство школой и взять под непосредственное наблюдение постановку преподавания общественно-политических дисциплин в школах-семилетках, в педтехникумах и педвузах.

Подтверждая необходимость выполнения в срок постановления ЦК от 25 июля 1930 г. о всеобщем обязательном начальном обучении, Центральный Комитет в целях скорейшего осуществления требований программы партии об общем и политехническом образовании для всех детей и подростков до 17 лет предлагает Совнаркому СССР разработать план *всеобщего обязательного семилетнего обучения...*

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 4. — М.: Политиздат, 1970. — С. 569—573.

ОБ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММАХ И РЕЖИМЕ В НАЧАЛЬНОЙ И СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Постановление ЦК ВКП(б) от 25 августа 1932 г.

ЦК ВКП(б) устанавливает, что в области начальной и средней школы по РСФСР за последний год произошли значительные сдвиги в связи с введением всеобщего обязательного обучения, переходом к систематическому усвоению наук на основе определенных учебных планов, программ и расписаний. Однако еще не устранен до конца коренной недостаток школы, заключающийся в том, что «обучение в школе не дает достаточного объема общеобразовательных знаний и неудовлетворительно разрешает задачу подготовки для техникумов и для высшей школы вполне грамотных людей, хорошо владеющих основами науки (физика, химия, математика, родной язык, география и др.)» (Постановление ЦК ВКП(б) от 5 сентября 1931 г.).

Важнейшими причинами этого являются недостатки программ (в особенности для 2-го концентра школы — 5-й, 6-й, 7-й групп), неудовлетворительность методов школьной работы и слабость методического руководства со стороны наркомпросов и их местных органов, слабая дисциплина в школе, а иногда — отсутствие всякой дисциплины и порядка.

Следует также отметить отсутствие увязки между различными звеньями школьной системы, в результате чего начальная и средняя школа ни по выпускаемым контингентам, ни по уровню знаний не отвечает задачам подготовки кадров для поступления в техникумы, втузы и вузы. ЦК ВКП(б) постановляет:

І. Об учебных программах

Констатируя, что после решения Центрального Комитета от 5 сентября 1931 г. учебные программы НКПроса РСФСР для начальной и средней школы, в особенности программы 1-й ступени, значительно улучшились, стали выше по объему знаний и систематичнее по расположению учебного материала по сравнению с программами предшествующих лет, ЦК считает, что они все еще страдают существенными недостатками и должны быть в части программ 5—7-го годов переработаны.

Основными недостатками программ являются:

а) **Перегрузка программ учебным материалом**, приводящая к тому, что ряд дисциплин проходит в школе наспех, а знания и навыки детьми не усваиваются и не закрепляются (по математике — отдел стереометрии в 7-й группе, по литературе — включение в учебные программы произведений, недоступных учащимся, и т. д.).

б) **Недостаточность и даже отсутствие увязки** между отдельными программами, в особенности между программой по математике и черчению, а также между программами по математике, физике, химии и программой по труду и т. д. (геометрические знания, требуемые программой по черчению 5-го года, даются лишь в 6-м году, изучение физики в 5—7-м годах не обеспечено объемом математических знаний и т. д.).

в) **Наличие принципиальных ошибок** в ряде программ и упрощенческо-вульгаризаторский подход некоторых составителей программ к своей задаче (отсутствие понятий об ускорении, понятия о силе и законах Ньютона в курсе физики, смазывание понятия о клетке в курсе биологии, отсутствие ориентировки на карту в курсе географии, отдельные политические ошибки в курсе обществоведения).

г) **Недостаточность исторического подхода** к программам по общественным предметам, выражающаяся в том, что в них крайне слабо дается представление об историческом прошлом народов и стран, о развитии человеческого общества и т. д.

Существенным недостатком является и то, что не разработаны еще программы по истории.

В соответствии с этим ЦК предлагает:

1. НКПросу РСФСР переработать к 1 января 1933 г. программы для начальной и средней школы таким образом, чтобы обеспечить действительное, прочное и систематическое усвоение детьми основ наук, знание фактов и навыки правильной речи, письма, математических упражнений и пр.

2. При переработке программ руководствоваться следующим:

а) Провести внутреннее перераспределение учебного материала программ по математике, физике, химии и биологии для групп 2-го концентри, приведя объем и характер учебного материала этих программ в полное соответствие с возрастными особенностями детей каждой из этих групп. Одновременно с этим необходимо произвести и частичное сокращение программ 2-го концентри по математике, физике, биологии и химии, с тем, чтобы, безусловно обеспечить твердое и прочное усвоение и закрепление основ каждой науки.

б) Устранить существующие факты недостаточной увязки между учебными программами 2-го концентри по математике, физике и химии, а также и между программами по истории, обществоведению, литературе и языкам.

в) Учесть необходимость использования в учебных занятиях (упражнения по русскому языку, математике, обществоведению и т. д., лабораторные работы по физике, химии и естествознанию) материала социалистического строительства, обеспечив тщательный подбор доступного детям материала.

г) Значительно усилить элементы историзма в программах по обществоведению, по языку и литературе, географии, иллюстрируя разделы и темы этих дисциплин необходимым фактическим материалом, историческими экскурсиями и сравнениями.

д) Предусмотреть увеличение количества часов на математику, построив курс математики в начальной и средней школе таким образом, чтобы обеспечить переход к следующим ступеням профтехнического образования.

е) В программах по физике — ввести отсутствующие элементы статики, понятие о силе, о законах Ньютона; по биологии — понятие о клетке и клеточном строении организма; по химии — необходимо более систематическое построение программы, рассчитанной на твердое усвоение элементарных химических понятий; по географии — программа должна обеспечить знание карты, в особенности карты СССР, основных понятий физической географии, основных элементов физической, природной и экономической географии СССР, как в целом, так и каждой из республик, краев и областей в отдельности; в учебные программы по географии должны быть включены в надлежащем объеме знания о географии капиталистических стран.

ж) Признать необходимым, чтобы средняя школа обязательно обеспечила знание одного иностранного языка каждому оканчивающему школу.

з) Отмечая, несмотря на некоторое улучшение, все еще **неудовлетворительное состояние программ** и преподавания родного языка и обществоведения, ЦК ВКП (б) предлагает НКПросу РСФСР обратить особое внимание на разработку программ по этим предметам и улучшение преподавания их.

Программа по родному языку должна обеспечить усвоение действительно систематического и точно очерченного круга знаний, а также прочных навыков правильного чтения, письма и устной речи, введя в практику учебной работы учащихся самостоятельные письменные работы, грамматический разбор и т. п. как в классе, так и на дому.

и) Признать необходимым в учебные программы по обществоведению, литературе, языкам, географии и истории ввести важнейшие знания, касающиеся национальных культур народов СССР, их литературы, искусства, исторического развития, а также и элементы краеведения СССР (природные особенности, промышленность, сельское хозяйство, соц.-экономическое развитие и т. д.).

к) Придавая большое значение постановке трудового обучения в политехнической школе, признать необходимым переработать учебные программы по труду, с тем, чтобы обеспечить действительное соединение обучения с производительным трудом и изучение “в теории и на практике главных отраслей производства” (программа ВКП(б), руководствуясь указаниями Ленина, что политехнический принцип “не требует обучения *всему*, но требует обучения *основам* современной индустрии вообще”) (запись Ленина на III сессии ВЦИК VII созыва 26—27 сентября 1920 г. по докладу Наркомпроса).

Исходя из этого, необходимо обеспечить, как указывал Ленин, следующие “основы политехнического образования”: “основные понятия об электричестве”,

“применение электричества к механической промышленности”, “то же к химической”, “то же о плане электрификации РСФСР”, посещение “не менее 1—3 раз электрической станции, завода, совхоза”, “знать такие-то основы агрономии и т. д. (разработать детально минимум знаний)”.

В связи и наряду с этим учащимся в средней школе должно быть обеспечено овладение основными инструментами и получение навыков по обработке дерева, металла и пр.

II. Об организации учебной работы и укреплении школьного режима

Отметить, что в отношении организации учебных занятий в школе после постановления ЦК от 5 сентября 1931 г. установлен больший порядок (твердые расписания, более четкая организация учебной работы и хода учебных занятий).

Однако, несмотря на указание ЦК в этом постановлении о том, что ни один метод не может быть признан основным и универсальным методом учебы, в практике работы школ получил распространение как основной так называемый “лабораторно-бригадный метод” (в ряде школ он стал универсальным), который сопровождался организацией постоянных и обязательных бригад, приведших к извращениям в виде обезлички в учебной работе, к снижению роли педагога и игнорированию во многих случаях индивидуальной учебы каждого учащегося.

ЦК ВКП(б) предлагает наркомпросам союзных республик ликвидировать эти извращения лабораторно-бригадного метода, а учебный процесс в школе организовать на следующей основе:

а) Основной формой организации учебной работы в начальной и средней школе должен являться урок с данной группой учащихся со строго определенным расписанием занятий и твердым составом учащихся. Эта форма должна включить в себя под руководством учителя общегрупповую, бригадную и индивидуальную работу каждого учащегося с применением разнообразных методов обучения. При этом должны быть всячески развиваемы коллективные формы учебной работы, не практикуя организации постоянных и обязательных бригад.

б) Преподаватель обязан систематически, последовательно излагать преподаваемую им дисциплину, всемерно приучая детей к работе над учебником и книгой, к различного рода самостоятельным письменным работам, к работе в кабинете, в лаборатории, учебной мастерской и широко применяя наряду с этими основными методами различного рода демонстрацию опытов и приборов, экскурсии (на завод, в музей, в поле, в лес и т. п.); при этом преподаватель должен всемерно помогать детям при затруднениях в их учебных занятиях. Надо систематически приучать детей к самостоятельной работе, широко практикуя различные задания, в меру овладения определенным курсом знаний (решения задач и упражнений, изготовление моделей, работа в лаборатории, собирание гербариев, использование пришкольных участков в учебных целях и т. п.).

ЦК обязывает наркомпросы и их органы безусловно обеспечить во всей учебной работе школы руководящую роль преподавательского персонала.

в) В основу учета школьной работы должен быть положен текущий индивидуальный, систематически проводимый учет знаний учащихся. Преподаватель должен в процессе учебной работы внимательно изучать каждого ученика. На основе этого изучения преподаватель обязан в конце каждой четверти состав-

лять характеристики успеваемости каждого ученика по данному предмету. Всякие сложные схемы и формы учета и отчетности запретить.

Считать необходимым установление в конце года проверочных испытаний для учащихся.

г) Предложить НКПросу срочно разработать методики по отдельным дисциплинам, а также по различным видам учебно-воспитательной работы (например, в лаборатории, на производстве, на пришкольном участке) применительно к возрастным особенностям учащихся.

д) В ряде случаев администрация школы и педагоги не обращают внимание на нарушение порядка в школе и не проявляют инициативы к укреплению сознательной дисциплины учащихся. В виду этого вменить в обязанности заведующим школами и педагогам повести настойчивую воспитательную работу, борясь с нарушающими порядок в школе проступками учащихся, привлекая к этому делу общественные организации, а неисправных учащихся, хулиганствующих и оскорбляющих учащихся персонал, нарушающих распоряжения администрации школы и педагогов и ломающих школьный режим, портящих и расхищающих имущество школы, — исключать из школы без права поступления в школу от одного до трех лет.

е) Предложить наркомпросам разработать ряд мероприятий по систематической педагогической пропаганде, приступив немедленно к составлению и изданию популярной педагогической литературы для родителей.

ж) В целях поднятия эффективности педагогической работы в школе и учитывая крупнейшее значение для этого снабжения школы такими необходимыми принадлежностями учительского труда, как учебные пособия, учебная аппаратура для кабинетов и учебно-производственное оборудование мастерских и другие виды учебных пособий, разработать в 2-месячный срок план развертывания производства и снабжения начальной и средней школы учебными пособиями (картами, глобусами, наглядными таблицами и т. д.), учебной аппаратурой для естественнонаучных и физико-математических кабинетов, а также и план стандартного оборудования рабочих комнат и школьных мастерских соответствующими станками, инструментами и материалами в целях подведения надлежащей учебной базы для организации политехнической школы.

План расширения производства и улучшения снабжения школ этими пособиями должен быть разработан с таким расчетом, чтобы уже в 1932/33 уч. г. добиться значительного повышения материальной учебной базы всей школьной работы.

III. Об учительских кадрах

1. Отмечая значительный рост активности учителя и повышение его ответственности за работу в течение последних лет, ЦК ВКП(б) подчеркивает всевозрастающую роль учителя в деле обучения детей основам наук, воспитания в них сознательной дисциплины и коммунистического отношения к учебе и труду.

ЦК ВКП(б) обязывает наркомпросы союзных республик, советские и партийные органы всемерно обеспечить учителю в его работе необходимые условия для успешного выполнения им ответственных и почетных обязанностей по обучению и воспитанию молодого поколения Союза Советских Социалистических Республик. Систематическая работа над повышением идейно-политического уровня, общего образования и педагогического мастерства учителя, безоговорочное и точ-

ное выполнение директив ЦК и СНК СССР о приравнивании учителя по снабжению продуктами и промтоварами к промышленному рабочему, своевременная выплата заработной платы, забота о квартире, семье и отдыхе учителя, чуткое отношение к его повседневным нуждам — все это должно характеризовать действительное выполнение советскими и партийными органами директив партии о ленинском отношении к учителю.

2. Наркомпросу установить точный порядок перевода и назначения учителей и такую расстановку кадров на местах, которая обеспечивала бы правильное использование на работе опытных учителей и систематическую помощь со стороны последних молодым учительским кадрам.

Предложить местным органам не отрывать учителя для общественной работы во время занятий в школе и подготовки к ним (подготовка к урокам, самообразование, участие на курсах и методических совещаниях и т. д.), категорически запретив использование учителя для выполнения различных технических поручений по работе сельсовета, рика и т. д.

3. Считать необходимым производить приемы детей учительства в техникумы, вузы и втузы наравне с рабочими.

4. Огизу к 1 января 1933 г. организовать подбор и рассылку учителям по доступной цене комплектов книг, наиболее необходимых педагогам, по отдельным отраслям знаний и педагогическим вопросам.

Наркомпросу совместно с книготоргующими организациями опубликовать в месячный срок льготные условия покупки и получения книг учителям.

5. Наркомпросу принять меры к тому, чтобы в кратчайший срок поставить надлежащим образом все дело педагогического образования, заочного и краткосрочного обучения учителей, обратив особое внимание на овладение учительством методикой и инструментами педагогического труда (умелое использование для обучения пособий, приборов, карт, наглядных таблиц, кино, радио и т. д.).

Всемерно расширить практику поощрения и премирования учителей за лучшие образцы работы, а также учет и использование в руководстве достижений передовых школ и учителей.

IV. О старших группах средней школы

В целях осуществления программы партии “О проведении бесплатного и обязательного общего и политехнического (знакомящего в теории и на практике со всеми главными отраслями производства) образования для всех детей обоего пола до 17 лет” (программа ВКП(б)), а также в целях скорейшего поднятия уровня общеобразовательной и политехнической подготовки учащихся средней школы, расширения подготовленных контингентов для высшей школы и устранения возрастного несоответствия между средней и высшей школой приступить, начиная с 1932/33 уч. г. к реорганизации семилетней политехнической школы в десятилетнюю.

Исходя из этого, предложить СНК СССР в месячный срок утвердить конкретный план и размеры организации в предстоящем учебном году над семилеткой 8-х групп, как первый шаг к десятилетней школе.

Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917—1947 гг. — Вып. 1. — М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1947. — С. 159—166.

ОБ УЧЕБНИКАХ ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ И СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Из Постановления ЦК ВКП(б) от 12 февраля 1933 г.

В своих постановлениях о начальной и средней школе от 5 сентября 1931 г. и от 25 августа 1932 г. ЦК ВКП(б) подчеркнул, что коренным недостатком школы является то, что “обучение в школе не дает достаточного объема общеобразовательных знаний и неудовлетворительно разрешает задачи подготовки для техникумов и высшей школы вполне грамотных людей, хорошо владеющих основами науки (физика, химия, математика, родной язык, география и др.)”.

Непременным и решающим условием проведения в жизнь обоих постановлений ЦК как в отношении устранения отмеченного коренного недостатка школы, так и в отношении перехода всего обучения на новые устойчивые программы и методы преподавания является наличие по всем предметам стабильных учебников, призванных ликвидировать существующий “метод” нескончаемого “проектирования” учебников.

Между тем, в результате неправильной линии Наркомпроса и его органов в настоящее время не только отсутствует в советской школе стабильный, общепринятый и удовлетворяющий требованиям науки учебник, но подобный пробел считается, оказывается, в руководящих кругах Наркомпроса РСФСР признаком “революционных достижений” последнего.

Признавая такое положение совершенно нетерпимым, ЦК ВКП(б) постановляет:

1. Признать линию Наркомпроса РСФСР и Огиза по созданию учебников неправильной.

2. Осудить и отменить как противоречащие решения ЦК ВКП(б):

а) циркулярное письмо отдела единой школы Наркомпроса РСФСР от августа 1918 г., указывавшее, что “учебники вообще должны быть изгнаны из школы”;

б) постановление коллегии Наркомпроса от 28 марта 1930 г., признававшее “невозможным в настоящий момент придерживаться принципа стабилизации учебников”;

в) резолюцию Всероссийской конференции по учебной книге от 16 мая 1930 г., одобренную и рекомендованную местам коллегией Наркомпроса (см. циркулярное письмо НКП от 30.IV.1930 г.), в которой говорится: “...Учебник ни в коем случае не должен быть стабильным... Конференция решительно отвергает принцип стабилизации учебников”;

г) решение президиума ЦК профсоюза работников просвещения от 3 марта 1930 г., признававшее решение о стандартизации учебников на три года “неправильным и политически вредным”.

3. Немедля прекратить издание так называемых “рабочих книг” и “рассыпных учебников”, подменяющих действительные учебники и не дающих систематических знаний по проходимым в школе предметам.

Поручить Наркомпросу и Огизу обеспечить на деле издание стабильных учебников, рассчитанных на применение их в течение большого ряда лет (родной язык, математика, география, физика, химия, естествознание и т. д.). приурочив их издание к 15 июля 1933 г., с тем, чтобы ввести их в дело с начала учебного года — 1 сентября 1933 г.

4. Установить, как правило, что каждый учебник должен утверждаться коллегией Наркомпроса после предварительного тщательного его рассмотрения, с тем, чтобы никаких изменений не могло быть внесено в учебник без специального на то постановления коллегии Наркомпроса.

5. Отменить существующий порядок издания учебников самостоятельно каждой областью, краем и автономной республикой РСФСР. Установить, что по каждому отдельному предмету должен существовать единый обязательный учебник, утверждаемый Наркомпросом РСФСР и издаваемый Учпедгизом.

Предоставить каждому краю и области, с разрешения Наркомпроса и его утверждения, издавать краевую учебную книгу для начальных школ на базе местного краеведческого материала.

6. Обязать Огиз добиться стандартизации учебников в отношении их технического оформления (формат, переплет, шрифты, бумага, брошюровка, обложка, рисунки и т. д.) и безусловного улучшения бумаги, шрифта, рисунков, чертежей, таблиц и т. д. для учебников. <...>

7. Поручить ЦК КП(б)У и КЦ КП(б)Б, Закавказскому крайкому и Средазбюро ЦК принять соответствующие решения, вытекающие из настоящего постановления.

Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917—1947 гг. — Вып. 1. — М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1947. — С. 166—168.

О ПЕДОЛОГИЧЕСКИХ ИЗВРАЩЕНИЯХ В СИСТЕМЕ НАРКОМПРОСОВ

Постановление ЦК ВКП(б) от 4 июля 1936 г.

ЦК ВКП(б) устанавливает, что Наркомпрос РСФСР и наркомпросы других союзных республик допустили извращение в руководстве школы, выразившиеся в массовом насаждении в школах так называемых “педологов” и передоверии им важнейших функций по руководству школой и воспитанию учащихся. Распоряжениями наркомпросов на педологов были возложены обязанности комплектования классов, организации школьного режима, направление всего учебного процесса “с точки зрения педологизации школы и педагога”, определение причин неуспеваемости школьников, контроль за политическими воззрениями, определение профессии оканчивающих школы, удаление из школ неуспевающих и т. д.

Создание в школе наряду с педагогическим составом организации педологов, независимой от педагогов, имеющей свои руководящие центры в виде различных педологических кабинетов, областных лабораторий и научно-исследовательских институтов, раздробление учебной и воспитательной работы между педагогами и педологами при условии, что над педагогами был учинен контроль со стороны звена педологов, — все это не могло не снижать на деле роль и ответственность педагога за постановку учебной и воспитательной работы, не могло не создавать фактическую бесконтрольность в руководстве школой, не могло не нанести вреда всему делу советской школы.

Этот вред был усугублен характером и методологией педологической работы в школе. Практика педологов, протекавшая в полном отрыве от педагога и школьных занятий, свелась в основном к ложнонаучным экспериментам и проведению среди школьников и их родителей бесчисленного количества обследований в виде бессмысленных и вредных анкет, тестов и т. д., давно осужденных партией. Эти якобы научные “обследования”, проводимые среди большого количества учащихся и их родителей, направлялись по преимуществу против неуспевающих или не укладывающихся в рамки школьного режима школьников и имели своей целью доказать якобы с “научной” “биосоциальной” точки зрения современной педологии наследственную и социальную обусловленность неуспеваемости ученика или отдельных дефектов его поведения, найти максимум отрицательных влияний и патологических извращений самого школьника, его семьи, родных, предков, общественной среды и тем самым найти повод для удаления школьников из нормального школьного коллектива.

В этих же целях действовала обширная система обследований умственного развития и одаренности школьников, некритически перенесенная на советскую почву из буржуазной классной педологии и представляющая из себя форменное издевательство над учащимися, противоречащая задачам советской школы и здравому смыслу. Ребенку 6—7 лет задавались стандартные казуистические вопросы, после чего определялся его так называемый “педологический” возраст и степень его умственной одаренности.

Все это вело к тому, что все большее и большее количество детей зачислялось в категории умственно отсталых, дефективных и “трудных”.

На основании отнесения подвергшихся педологическому “изучению” школьников к одной из указанных категорий, педологи определяли подлежащих удалению из нормальной школы детей в “специальные” школы и классы для детей “трудных”, умственно отсталых, психоневротиков и т. д.

ЦК ВКП(б) устанавливает, что в результате вредной деятельности педологов комплектование “специальных” школ производилось в широком и все увеличивающемся масштабе. Вопреки прямому указанию ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР о создании двух-трех школ для дефективных и дезорганизующих учебу школьников НКПросом РСФСР было создано большое количество “специальных” школ различных наименований, где громадное большинство учащихся представляет вполне нормальных детей, подлежащих обратному переводу в нормальные школы. В этих школах наряду с дефективными детьми обучаются талантливые и одаренные дети, огульно отнесенные педологами на основании ложнонаучных теорий к категории “трудных”. Что же касается постановки дела в этих “специальных” школах, то ЦК ВКП(б) признает положение с учебной и воспитательной работой в них совершенно нетерпимым, граничащим с преступной безответственностью. “Специальные” школы являются, по существу, безнадзорными, постановка учебной работы, учебного режима и воспитания в этих школах отдана в руки наименее квалифицированных воспитателей и педагогов. Никакой серьезной исправительной работы в этих школах не организовано. В результате большое количество ребят, которые в условиях нормальной школы поддаются исправлению и становятся активными, добросовестными и дисциплинированными школьниками, в условиях “специальной” школы приобретают дурные навыки и наклонности и становятся *все более трудно исправимыми*.

ЦК ВКП(б) считает, что такие извращения воспитательной политики партии в практике органов наркомпросов могли сложиться в результате того, что наркомпросы до сих пор находятся в стороне от коренных и жизненных задач руководства школой и развития советской педагогической науки.

Только пренебрежением наркомпросов к руководству педагогической наукой и практикой можно объяснить тот факт, что антинаучная и невежественная теория отмирания школы, осужденная партией, продолжала до последнего времени пользоваться признанием в наркомпросах, и ее адепты в виде недоучившихся педологов насаждались во все более и более широких масштабах.

Только вопиющим невниманием наркомпросов к задачам правильной постановки дела воспитания подрастающего поколения и невежеством ряда их руководителей можно объяснить тот факт, что в системе наркомпросов педагогика была пренебрежительно объявлена “эмпирикой” и “научообразной дисциплиной”, а не сложившаяся еще, вихляющая, не определившая своего предмета и метода и полная вредных, антимарксистских тенденций так называемая педология была объявлена универсальной наукой, призванной направлять все стороны учебно-воспитательной работы, в том числе педагогику и педагогов.

Только головотяпским пренебрежением к делу развития советской педагогической науки можно объяснить тот факт, что широкий, разносторонний опыт многочисленной армии школьных работников не разрабатывается и не обобщается, и советская педагогика находится на задворках у наркомпросов, в то время как представителям нынешней так называемой педологии предоставляется широкая возможность проповеди вредных лженаучных взглядов и производства массовых, более чем сомнительных, экспериментов над детьми.

ЦК ВКП(б) осуждает теорию и практику современной так называемой педологии. ЦК ВКП(б) считает, что и теория и практика так называемой педологии базируется на ложнонаучных, антимарксистских положениях. К таким положениям относится, прежде всего главный “закон” в современной педологии — “закон” фаталистической обусловленности судьбы детей биологическими и социальными факторами, влиянием наследственности и какой-то неизменной среды. Этот глубоко реакционный “закон” находится в вопиющем противоречии с марксизмом и со всей практикой социалистического строительства, успешно перевоспитывающего людей в духе социализма и ликвидирующего пережитки капитализма в экономике и сознании людей.

ЦК ВКП(б) устанавливает, что такая теория могла появиться лишь в результате не критического перенесения в советскую педагогику взглядов и принципов антинаучной буржуазной педологии, ставящей своей задачей в целях сохранения господства эксплуататорских классов доказать особую одаренность и особые права на существование эксплуататорских классов и “высших рас” и, с другой стороны, физическую и духовную обреченность трудящихся классов и “низших рас”. Такое перенесение в советскую науку антинаучных принципов буржуазной педологии тем более вредно, что оно прикрывается “марксистской” фразеологией.

ЦК ВКП(б) считает, что создание марксистской науки о детях возможно лишь на почве преодоления указанных выше антинаучных принципов современной так называемой педологии и суровой критики ее идеологов и практиков, на основе полного восстановления педагогики как науки и педагогов как ее носителей и проводников.

ЦК ВКП(б) постановляє:

1. Восстановить полностью в правах педагогику и педагогов. Ликвидировать вено педологов в школах и изъять педологические учебники.
2. Предложить Наркомпросу РСФСР и наркомпросам других союзных республик пересмотреть школы для трудновоспитуемых детей, переведа основную массу детей в нормальные школы.
3. Признать неправильными постановления Наркомпроса РСФСР об организации педологической работы и постановление СНК РСФСР от 7 марта 1931 г. "Об организации педологической работы в республике".
4. Упразднить преподавание педологии как особой науки в педагогических институтах и техникумах.
5. Раскритиковать в печати все вышедшие до сих пор теоретические книги теперешних педологов.
6. Желающих педологов-практиков перевести в педагоги.
7. Обязать наркома просвещения РСФСР через месяц представить в ЦК ВКП(б) отчет о ходе выполнения настоящего постановления.

Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917—1947 гг. — Вып. 1. — М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1947. — С. 190—193.

С.В. ВАСИЛЬЧЕНКО (1878—1932)

Записки вчителя

(Уривки)

Ось передо мною фотографічна карточка моїх товаришів, що знімалися, як ли роз'їхались працювати в різні села (на користь) рідному люду.

Усе молоді, свіжі, повні життя і енергії лица. Все найкращий цвіт народу, що гордоці і надія... Скільки віри в життя, скільки надій почувается в горьких молодих очах, що зорять з-під чубів... Але де ви тепер? Що зробило з вами життя? Всі ви загинули, ваші способності і дарування марно перевелися, ваші сили на життя, що красили вашу першу молодість, не збулися, деякі скоро помирали, деякі змінилися... Життя так закрутило, що душа стала чужою для тих поривань, деякі зробилися маніаками... отупіли, огрубіли... Невже не ті ви хоч трохи кращої долі, ви, посланці народні, його сік найкращий!..

Якось я був у свого попа. У нього були гості. Піп при розмові розказав, що у нього є якась цікава порода голубів і запрохав гостей іти у кухню і подивитися. Скільки душ гостей і я з ними пішли на кухню. Там, біля лежанки стояв молодий парень, одітий в засмальцьований піджак, в глажену, пом'яту і заворувану манішку і якусь засмальцьовану тряпочку замість галстука. Він стояв біля лежанки і великою дерев'яною ложкою мотав із миски чи борщ, чи кашу.

— Ти б, може, Герасим, ночувати zostався? — звернувся до нього піп. — Тут тобі можна примоститися...

— Ні, батюшка, я піду до школи! — молодцювато одмовив парень. Потім, висуши, що там було у мисці, підійшов до попа, став дякувати і цілувати його руку.

— Хто се такий? — спитав хтось із гостей у попа.

— Та се коритищанський учитель. Там у мене є церковна школа, то оце приходив він розпитатися дещо.

Тим часом вчитель одягся, поцілував звінко іще раз попа у руку і пішов. І соромно і боляче зробилось чогось мені за свого колегу.

* * *

Семінарія учительська небагато дає своїм питомцям: науки проходяться мало і зовсім погано. Ні по одному предмету не проходиться там стільки, скільки проходять хоть у гімназії, а хлопці, гріх сказати, щоб були неспособні, і часу хватило б, та коли б год прибавити, то ще й краще б було. Читати тільки починають часто у ту пору запоем, більше, звично, белетристику, а до научних книг мало мають охоти, бо в школах ніхто з учителів не привив тієї охоти. Багато у семінаріях молодого люду з молодими силами, що через край іллються — не знають, де діти силу, і часто накидаються на гульню, на п'янство.

Виходять хлопці із школи — от би тільки учитись та розвиватись, а їх у село глухее; і год за годом видихається все те, що придбано від науки; города з їх загальним кипучим життям далеко від їх, книжок мало попада в села, журналів та газет теж. Хіба побачиш зрідка “Биржевые ведомости”, а ще рідше “Мир божий”. Проїде три—чотири года, утягнеться учитель у ту темну сільську жизнь, — і уже у самого й охоти нема розвиватись, учитися. Чоловік живий — живого просить, — а для учителя усе те не живе. Розвиваються соціальні та економічні науки. Людей в городах бентежать нові питання, спорять, кричать, шумлять — до всього цього учителю більше нема діла, — вільне від роботи вільне прожарить у стукалку, за п'янством, у плітках і знову за свою тупу нікчемну роботу в школі. Проїде скільки років — і від першого бажання учитись, розвиватись, жити розумною жизнью — і сліду не стане. У квартирі, опріч класного журналу та старих методик, нічого не найдеш. Там гляди, оженився на застарілій дяківні або урядниківні, і стане доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не нужний труд у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари господньої. Почуття молодого самолюбія під старість притупиться, буде рабськи гнуться, підлещуватись під панів, буде, іноді, експлуатувати загальну прихильність до учителя як сільського подвижника, насправді часто навіть не розбираючи — завіщо його зовуть подвижником.

— А сили, що хочуть боротись, — умирають, кидають, відходять.

Трудно найти учителя, щоб довго служив. По статистиці відомо, що із 100 учителів — 25 років прослужує 5—6, а інші де діваються.

Получив звістку від одного товариша — пише, що женився на сільській дівчині. Тепер згадує, іще в семінарії іноді марив він про сее. Не радив би я сего робити нікому, мені здається, що не буде тут покійного життя. Приходилось бачити мені сі картини. Перше, дівчина, звісно слухає свого ученого мужа, соромиться, покоряється, — а він її навчає, строїть великі плани її розвитку, книжки їй читає, учить писати, читати. Як півроку так пройде, то ще й добре. Підуть клопоти по хозяйству, там гляди дитина уродиться — і прощай назавжди мрії учителя на розвиток.

Жінка обсвйчається трохи — вона дивилась на всі видумки свого мужа, як на іграшки — прийде время зайнятися хазяйством — усе те з голови викине і в сімейне життя сміливо стане проводити свої життєві вимоги, свою мораль, свої погляди на життя, яких набралась у своєму кругу. Посила муж на газетку гроші — жінка в крик: на чортового тобі батька оті газети — мало ото є усяких книжок! Читай коли хочеш — а то на казна-що гроші тратить марно: он голі ходимо, он діти — і пішла. У жінки сім'я, усі люди в селі — усі її сторонники, і вона сміливіше тягне свого ученого мужа до того життя, котре їй здається ідеалом — грубого ситого життя мужика-кулака. І учитель більше повинен іти за нею, бо він із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як палець.

Школа скоро зробиться приютом для всяких кумасів і очагом брехні та пересудів, що будуть густі по селу. І більше бува, що така жінка не підніма, а ще більше підрива авторитет учителя в селі.

От чому я не радив би учителю женитись на сільській дівчині.

Бібліотеки при школах чаще всього якесь тряп'я на слов'янській язиці та петровською печаттю. Курси дуже рідко бувають і попада на їх рідко хто, самі вчителі збиратись та поговорити немає де. Сільські інтелігенти, де мав моральну піддержку, — одвертаються, на книжки та журнали — грошей нема, — от тобі й просвіщайся.

Мені здається, що перше всього і більше всього — учителю треба мати юридичну освіту і (знати) економічні науки. У сіх науках самі селяни мало знають, а ще менше зна — то їх учитель.

Учитель на селі повинен бути енциклопедистом, у нього при школі повинна бути широка по всім галузям наук бібліотека.

Для учителів повинен бути особий тип вищої школи, де б давали широке знання по всім життєвим наукам.

Учителю треба дати матеріальне забезпечення нарівні з учителями гімназій інших городських шкіл, коли не більше, як би треба по настоящій справедливості.

Учитель повинен бути у себе в школі хазяїном, не від кого не залежним, у волі преподавати, як йому буде краще, а інспекторів щоб духу не було біля очей...

Тоді він буде похожий на чоловіка і не буде соромитись зватись сільським телем.

А ще учитель!

Розвеселився іноді, покірний молодому почуттю, — став шукати, бігати, шептатись, як завше молодим звичайно, — уже брутална юрба коситься на тебе... права, як малий хлопець, а ще вчитель!"

Пішов до молоді на колодку поспівати, побалагурите, як то можна? Учитель пішов на колодку, що то за вчитель! Він повинен завше читати усім наставлення, а не до іграшок братись...

Чи поїде на лід на коньках кататися, чи піде з молоддю до танку та до співів, чи закурить папіроску, чи виведений із терпіння вилається, чи не піде іноді до церкви, чи у піст молоко стане пити — усе чути йому суворі слова: а ще учитель!

І щезне навіки з уст його усмішка, умирають почуття, холоне серце і робиться з його ходяча мораль — автомат.

Коли читаю у газетах та журналах про нашого брата вчителя, мене бере зло й досада: на чортового батька всі вони виводять вчителя як блажененького, святого подвижника? Невже вони вірять тому, що пишуть, неville думають, що на якій-небудь загальній праці будуть усі подвижники? Подвижник на всякій праці — діло рідке, і на учительстві так, — бо там теж люди одинакової породи зо всіма.

Чи вони бажають таким родом звернуть загальну інтелігентську симпатію до вчителя? Спасибі за шану, тільки, здається мені, не дуже сеє припада до душі учителю. Учитель бідний, у учителя нужда, учителя усяке начальство зобіжає, учитель на великій праці, учитель святий подвижник — майте до його состраданіє. Виведуть на світ покаліченого життєвими обставинами чоловіка, хочуть окружить його вінком мучеництва і сим звертать людські серця до його. Звертали б таким способом симпатію до калік, нищих, — щоб строїли для їх богадільні, а не для того, хто повинен бути вожаком народу.

Пишуть все миле та добре, а неначе навмисне обходить теє, що учитель темний, що життя його грязне, що народу й школі нічого він не дає.

У літературі журнальній такий тип учителя панує: з сумними очима, з блідим, змарнілим, облагородженим високою працею лицем. Всякі урази, тяжкі обіди, безправ'я людські переносить смиренно з подобаючим смиренням.

Сільський учитель — се загнаний, зморений чоловік, забитий нуждою. Всякі загрози, обіди звідусіль він повинен терпіти мовчки; очі йому завше сумні, мова тихая, голодний, мовчазний, безправний — таким його виставля періодична печать, таким він і єсть більше. Тільки та сама печать одміча його вінком подвижництва — там він — робітник на великій праці, там він інтелігентний чоловік, що широко бачить свої обов'язки, там він сіє добрі сімена на народній ниві, не зважаючи на всякі перешкоди. Сміх, жарт не подобає його лицю. Таким родом періодична печать наміряється звернуть до учителя загальну симпатію, а потому, навіть, навмисне старається обходить, — що наш сільський учитель — часто темний, неосвічений чоловік, що часто свого діла він зовсім не розбира, що його становище між народними діячами — зовсім інакшим йому здається — що на своєму місті — він не діяч народний, — а мізерний наймит, раб бюрократичного строю, що користі від його народу стільки, — скільки приніс би на його місці усякий грамотний унтер, коли ще не більше.

І один фантастичний учитель виводиться в печаті — його шкодують усі, його оточують вінком подвижника, — а другий учитель — темний, непросвітний, нікому не відомий, десь у глухому селі тоне в грязі строго убогого життя, тягне гірку зі всяким одкиддям села, жарить в карти — і все своє благополучіє бачить в тім, щоб угодити усякому пану.

Я — сільський учитель — і мені страх не подобається така симпатія до учителя. Симпатія за те, що він безправний, забитий, нещасний раб, що тягне своє

життя в злиднях та голодовці — така симпатія — то жалощі до нищих та калік, не підходить вона до загального діяча. Жаліти треба не за те, що вони раби безправні, а за те, що даремно пропала може міцна сила в людях, за те, що у чоловіка уже з проснувшоюся душею та розумом — витравляють все чоловічне, безличують і роблять нещасну каліку, що достойна тільки християнської жалості. Ідеальні подвижницькі риси в типі народного учителя повинні бути скарбовані в літературі, — бо подвижників скрізь мало; виставляти на світ, що учитель наш безправний, обчеський урод, безсильний, — се треба робити, але так, щоб кожний учитель бачив, що все сеє позорно для його чоловічого достоїнства. Цира любов до народного труженика не повинна заключатись тільки в тім, щоб прохати милості та прихильності на їх безталання. Щирий брат не буде робити цього реклами, не стане одкривать братові рани, як роблять на ярмарках каліам, щоб пожертвувати милостину.

Щирий брат, коли побачить, що у брата гине чоловіче достоїнство, що він пускається в грязь, в темне нещасне життя, коли бачить, що брат його губить найкращий скарб своєї душі, — він перше ізмучить свого брата, він буде укоряти, навіть уражати його за сеє, і видно буде, що він щиро його любить, видно, що він до його ставиться, як до рівного собі, і такі ж вимоги ставить йому, котрі ставив би й собі.

Щирий брат не стане достукуватись до жалості людей до нещасного, безталанного брата — він повинен знать, що сеє пригнічує у його братові чоловіче достоїнство.

Література не показує людям справжнього вчителя, вона бере тільки його соціальне становище, а учителя кида самого тонути у грязі.

Добре, нехай так — перш, мовляв, треба завоювати умови, а тоді вже візьмемося й за самого вчителя. Ну, а поки ви одвоюєте ці умови — що робити справжньому сільському учителю? В які обставини його ставите ви? Не треба б забувати — що там теж люди, як і всі. А ви надіваєте на його, бідного, темного раба, маску подвижництва, ви не помічаєте, що тяжко глумитесь з його, що убиваєте йому остатки усього чоловічого, роблячи його сліпим орудієм ваших думок.

Чому не скажете правду, — що учитель народний у нас в общій своїй масі — бідний, жалкий, безполітний чоловік на великій ниві, — що такий, який він пер е, — не може заробити щирю симпатію загалу, що для цього йому треба віти, що йому треба соціальної мочі.

Більше всього напірають на те, що учитель нищий — воно, положим, у корні вся біда, вірно, у матеріальній нужді, — але поруч з сим постійно треба казати, — що се не все для учителя, що се — тільки за те, щоб вище підняти духовний облік його. Бо народжуються уже у колі учителів сільських люди, що експлуатують загальну симпатію. “Бідний учитель, нещасний труженик, робить більше діло, а терпить скільки”. І єсть такі, що так судять, а самі топчуться серед панами, тиснуть їм руки, підлещуються під інспектора, збирають усякі неправдами копійку і все-таки вважають, що вони теж в ряду подвижників.

Мені раз довелось у однім часописі прочитати таку об’яву: “народний учитель шукає місця швейцара або лакея до панів”, а потім пояснює, що так його робити примушує нужда. Мене неприємно полоснуло по серцю, бо почувасться у сих словах фальш. Для мене, знаючого багато сільських учителів, не було б живо, якби й справді знайшовся такий учитель, що пішов у лакеї. З тієї ж об’я-

ви видно було, що більше всього ждалося фурору від слова “народний учитель”. Видно було, що “учительське достоїнство” — він високо ставив і вигравав ним перед обчеством.

Коли б така об’ява була написана без іронії, то, здається мені більше пользи б було для учителя, бо, може б, серйозніше заставляла б подумати общеських діячів про учителя (і може б тоді кращі елементи замість того, щоб марно гинути і гнити у нещасних обставинах, може й вони деінше зробили б користі).

Коли б література, поруч з тим, що бореться за общі соціальні обставини учителя, — разом не оставляла у покої й теперішнього учителя, показувала йому, хто він і який він — краща частина учителів не стала б нарікати на сес. Між самими учителями піднявся б рух, самі б стали добиватись і освіти і кращої долі, не як нещасні раби, а як сміливі люди і сили б усі приложили б, щоб змінити той тип учителя, котрий тепер між ними панує.

А коли, може, літературні діячі не вірять, щоб самі учителі хоть трохи підняли себе, — то все-таки краще б було, коли б сказали дійсну правду: краща частина людей іде в учителі на безкорисну службу, — може б не пішла туди зовсім і де-небудь у другому місці — на фабриці, залізній дорозі між робочими зробила б більше користі.

У руських передових молодих письменників майже не видно сільського учителя. Певне тому, що виводить таким, який він є, не хочуть, але ідеалізувати не дозволяє їм художницьке почуття та правда. А там, де вони хоть трохи касаються мимоходом сільського учителя, там він виглядить не тим, яким він спаццирує у журналах та газетах.

У Чехова в одному драматичному творі єсть учитель, що тільки й говорить завжди, що про нужду свою. Там він звертається до одного письменника, щоб написав драму про життя учителя, але сам Чехов показав, у особі того ж дієвого лица, що про учителя можна сказати тільки — що він голий і голодний, а виводити його із всім убожеством Чехов, що так високо ставив місію народного вчителя, певне, пожалів.

У його розказі “Учитель” правдиво змальований хворий учитель з його узькою працею, там же мимоходом, двома-трьома словами, обчерчені й молоді вчителі.

Правдивий розказ іще єсть у Буніна — “Тарантелла”, де змальований учитель у колі інтелігентів, відносини передових інтелігентів з учителем, його перші шаги до темного, поганого життя.

Горький у своїх спогадах об Чехові злегка іронізує (з) учителя, що хотів показатись ученим між письменниками...: Певне (той вчитель) хотів оправдати той ідеал учителя, який ставлять тепер газ(ети) та журн(али).

— А правда, що у вашому уїзді учитель б’є дітей? — перебиває Чехов його.

Чехову, так гаряче боронившому учительську місію, видно боляче було бачити таким народного труженика, і він звів розмову на просту та прихильну, об насущнім учительським питанні.

Більш, здається, щирого, правдивого слова об учителеві мені не приходиться читати у передових сьогочасних письменників. А жаль. Такі розкази заставили б і самого учителя глибше дивитись на своє становище, заставили б його самого боротися за своє чоловіче достоїнство, братися до освіти, міняти свій тип, що тепер панує між учителями.

До сільського учителя, коли хочуть бачити його чоловіком, коли хочуть поважати його, як інтелігентного чоловіка й народного діяча, — повинні ставити великі вимоги — буде, може, жорстоко, але правдиво, і буде видно, що його напевне поважають, а не возяться з ним, як з цяцькою. За вашими словами так і чується мені — ви знайте, що ми поважаємо ваше звання учителя, а до вас самих, нехай які ви там не будете, — нам діла нема.

Комплекси

В місті пішла по дітях пошесть шкарлатини. Натурально — в класі провадяться комплекси: шкарлатина... Одна лекція — шкарлатина, друга — шкарлатина... на другий день, на третій... Діти з опаскою позирають на вчительку: що це вона все про шкарлатину та про шкарлатину? Одна дівчинка чутлива й догадлива:

— А.П., а ваші діти всі здорові?

— Всі, а що?

— То чого ж ви все про шкарлатину?

— Бо треба все нам знать про неї... От, скажемо, була дитинка...

— А.П., у нас же на цій лекції має малювання бути.

— Малювання ж, діти, малювання. От скажемо — у матері була дитинка, захворіла на шкарлатину та й умерла. От ви й змалюйте — як мати плаче над дитинкою...

— Та хіба ж усі вмирають? Я намалюю, як дитина виздоровіла, а мати сміється — добре?

— А лікаря можна змалювати?..

— А я намалюю шкарлатину...

Після лекції діти:

— Хто в вас був на лекції?

— Шкарлатина!

— Петро! Тебе он шкарлатина кличе! Он пішла шкарлатина!

— Маруся, чому не йдеш на лекцію?

— Та в нас шкарлатина зараз, щоб вона пропала!

— Дехто має таємну надію — а, може, щось інше в класі. Приходять, слухають під дверима: “От, скажемо, у вашій сім’ї дев’ять душ — п’ять душ захворіло на шкарлатину...”

— А, ще шкарлатина — гайда в сад!.. — Ходім в клас 5-з. — Зрештою — порожній клас. Комплекс ще не був закінчений, але вже всі діти зненавиділи так її, що нікого не затагнеш у клас.

— Діти, в клас!

— А що буде — шкарлатина?

— Ні вже що друге.

— Забожіться!..

— А що то за галас такий? — Впіймали кажана. Раптом — ідея: прекрасний комплекс...

— Діти, несіть його сюди!

Несуть.

Ціла година в класі — гомін.

На другу — входить вчителька. Арифметика.

— Будемо задачки, діти, робити. От, скажемо, з'їдає кажан щодня по 16 зерняток...

Діти презираються... (— А.П., а на співах теж будемо про кажана?.. — А чого ж є така пісенька).

Шепіт: “Я так і знав!”

— Еге! Тікаймо, хлопці, нишком.

Один по одному:

— Я води хочу!

— Я на двір хочу...

Залишилася вчителька в класі та кажан.

Співи: “Давайте, діти, складемо віршик про кажана та й заспіваємо”.

Вакула — хлопець добрий, щирий. Сердечно, як до дитини:

— Анна Павлівна! Хай він уже здохне той кажан — годі про його.

Лупає злякано очима, механічно:

— Не можна, діти, не можна... Ну за мною!

Садок вишневий коло хати,
Кажан над вишнями летить...

— Чому ніхто не співає?

— Я охрип! І я! І я!

Попід руками — і знову порожніє в класі.

Ще день, другий — зненавиділи-таки й кажана. Рішуче й глибоко.

До завшколи:

— Що його робити — не виходить нічого із цього комплексу...

— Всі комплекси кидайте: ось 1 Травня надходить. Треба братися вже за цей... Чогось стало страшно...

— Ну от, було п'ятеро — двоє захворіло, скільки здорових?

— Усі.

— Та як же всі: ну, скажемо, скільки в тебе пучок на руці? Безтурботно:

— Сім...

— Яких сім?

— Ну, може, дев'ять — чорт там знає.

— Порахуй.

Дивиться в вікно:

— Один, п'ять, одинадцять...

— Та ну по одному.

— А.П., я надвір хочу!

За дверима безтурботний спів: тридцять, двадцять, сорок — одинадцять...

— Гукни!

Гукає у вікно:

— Хлопці!..

Голос на весь коридор:

— Ми-ки-то! Швидше йди, а то вже в класі шкарлатина!.. Взялась за голову. Давить, як цитрину. Голова, як макітра. Нічого не зміркує. А була, кажуть, путня вчителька. Статті в пед(агогічний) журнал писала. Серйозно. Отак задурили!

В садку під вікном:

— Услід хором: шкарлатина!..

Начать ще лекцію, другу й третю...

Ви покиньте його... доки будете возитись із ним — і раптом ідея...

Васильченко С.В. Твори: У 4 т. — Т. 2. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — С. 515—517.

З життя трудшколи ім. І. Франка в Києві (№ 61)

В 15 числі нашого журналу ми вже згадували про цю пролетарську незаможницьку школу, з приводу її п'ятирічного ювілею, годиться згадати її й тепер, в єнь ювілею її славного патрона, того "Коваля", що в його "серце тепле".

Перше й найбільше враження од неї, що найбільше кидається у вічі, це те, що діти люблять свою школу. Люблять чепурний будинок школи, один з найращих будинків на Лук'янівці, люблять садок при їй, яри й кручі за ним, люблять свої гуртки, свої організації. Зранку до ночі метушаться вони, як комаша, в школі й коло школи, а в дні інтенсивної роботи, як перед святами, залишаються навіть ночувати в школі. Коли школа буває замкнена, ходять коло неї, зазирають у вікна, нудяться. Так, діти люблять школу, роботу в ній. Як характерну ілюстрацію до цього можна навести уривок із щоденника одного учня: вое приятелів працює в гуртку до 5 годин, зранку не ївши; в 5 годин починається праця в другому гурткові — учням хочеться остаться в цьому гуртку, але учити голод — зранку не їли. Ідуть смутні, з неохотою додому. Але на дорозі знаходять порваний, зім'ятий "міліард", кимось викинутий. Зміняли його, в рамничку — купили хунт хліба і раді-радісінькі вертаються в школу.

Учні, що мають кінчати школу, сумують, допитуються, чи можна буде брати участь у гуртках, в яких тепер працюють. Короткий роками і довгий пригоди шлях цієї школи залишив багато згадок про неї і сумних і гарних, що однак прив'язують їх до цієї школи. Згадують, як мерзли в нетоплених класах зимою, як своїми силами будували сцену в школі, ламаючи стіну, як заробляли гроші і їздили на їх на могилу Кобзаря, як ходили в екскурсію за 40 верст по ремонтні кістки. Особливо остання залишила глибокий слід у дітей, коли вони вчисто верталися за возом, на якому було повно кісток, породи глин, каміння виліплене музейне добро, збираючи коло себе улицями Києва цілий натовп цікавих.

Тоді ж, здається, налагодився у дітей зв'язок із селом, який вони і тепер підтримують. У школі навчаються учні-селяни, і діти притулків, переважний контингент школи, потоваришували з ними, знайомлять їх з своїми будинками вільні од шкільної праці дні пішки мандрують із ними у їх села, верстов за 40. Вертаються томлені, засмажені, всилу по бруку ноги тягнуть, але з живим огником у томлених очах, з цілим запасом свіжих вражень (від) незнамого для них нового сільського життя, природи, нового побуту — вражень, і вони тут же, серед дороги, незважаючи на втому, наперебій із захватом розповідають, зустрінувшись з ким-небудь із знайомих.

Наступає літо — мріють із захопленням про далекі подорожі, про екскурсії, їдуть...

З другого боку, треба знову все ж таки зазначити про те, що здавна заїдає школу і з чим школа героїчно бореться шостий рік, — злидні.

Немає взимку дров, немає потрібного ремонту. Немає приладдя, убогий фізичний кабінет, майже порожня бібліотека. Чого гіршого — сором признати-ся, немає навіть повного видання творів Франка і в потрібних випадках доводиться позичати їх в приватних осіб...

Що поробите — пролетарська школа.

Але все ж школа бадьоро дивиться вперед. Не загинула раніш, не загине вперед, — думки того учителя Коваля, того упертого Каменяра вітають над нею, і школа стане в повному розумінні тією кузнею, де “кується краща доля”.

Васильченко С.В. Твори: У 4 т. — Т. 4. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — С. 80—81.

Т.Г. ЛУБЕНЕЦЬ (1855—1936)

Про покарання в дитячому віці і шкільну дисципліну

...Які ж у нас існують законні заходи, які вживаються прийоми для створення шкільної дисципліни, для керування дітьми?

Почнемо з прийомів, що їх рекомендують нам різні педагоги: 1) пильний погляд, спрямований на учня; 2) називання того, що провинився, по прізвищу; 3) повчання з нагадуванням учневі про його обов'язки; 4) зауваження, що осуджує дію учня; 5) догана з викликом на середину класу; 6) переміщення з одного місця на інше; 7) занесення прізвища винуватця на дошку; 8) стояння на ногах у кутку; 9) заборона брати участь у загальних заняттях; 10) позбавлення обіду залишенням у класі на ін. Перелічувати всі ці прийоми довго, та й зайве. Набагато цікавіше, як наш законодавець шкільного життя, міністерство народної освіти, дивиться на шкільну дисципліну, які дано нам законні правила для керування дітьми в школі. Згадаємо про деякі, найхарактерніші. Якщо дитина спізнилась на урок, вона повинна певний час простояти біля дверей, незалежно від причин спізнення; якщо вона принесла іграшку в клас, то вчитель, помітивши це, повинен негайно відібрати її; дитину, яка спізнилась на більш чи менш значний час у клас, залишають після уроків, щоб досидіти прогаяний час і при тому нерідко вдвоє чи втроє. Словом: керівний принцип наших шкільних правил полягає ось у чому: на все, хоч би що зробила дитина, треба відповісти їй протилежним. Так, лінощі караються примусовою роботою, зайва балакучість або незлагідність — видаленням від товаришів, зарозумілість — приниженням, брехня — недовір'ям, невгамованість, груба непокірливість або прояв злості — ув'язненням в окрему кімнату, порожній клас і навіть видаленням з учбового закладу в більш чи менш тяжкому його вигляді тощо. В усьому проводиться ідея відплати, ідея насильственного впливу, як фізичного, так і морального. Що ж з цього виходить, які результати дає така система? На це я дозволяю собі відповісти найпростішим прикладом з життя. Погляньмо, як на селах селяни виховують своїх тварин. Припустимо, у селянина є цуценя; хазяїн задалегідь вирішує, який йому потрібен пес — злий чи ні; якщо питання розв'язано в тому розумінні, що треба виховати з цуценяти злого собаку, вартового для майна, негайно починається виховання, і з доброго, ласкавого цуценяти виготовляють

певними педагогічними прийомами люту тварину, що кусає першого зустрічного, кидається на всякого, хто не годує її хлібом. Якими ж прийомами селянин досягає цього? Та тими ж самими, якими наша школа хоче керувати дитиною, — прийомами контрастів. Добродушне цуценя хоче йти ліворуч — його тягнуть праворуч, хоче бавитись — його штовхають, б'ють і примушують сидіти під ослоном, хоче їсти — у нього віднімають їжу, хоче спокійно лежати — його термосять і примушують бігати. Зрештою цуценя садовлять на ланцюг, з якого воно не може зірватись, і продовжують дратувати, зовсім незважаючи на його психологію. Нарешті, курс виховання закінчено: з добродушного цуценя вийшло “чудище обло, свирепо, озорно и лаяй”. І єдиний метод, що застосовувався при цьому вихованні, — це метод контрастів, прагнення йти врозріз з найприроднішими бажаннями цуценяти, не звертаючи уваги на те, що відбувається в “душі” (хай дозволено буде мені так висловитися) цуценяти. Подумайте над цим простим прикладом: чи не ведуть і всі наші контрасти в покараннях до озлоблення дитячої душі й серця; чи не закладаємо ми цим постійне роздратування і, кінець кінцем, озлоблення в дитячу душу як щодо вчителя, так і щодо всіх, з ким тільки дитині доведеться стикатися в житті.

Дехто пропонує інший спосіб керування дитиною: покарань не повинно бути, але зате дитину постійно напучують, читають їй на кожному кроці певні моральні правила, їй постійно внушають, як вона повинна діяти, як поводитися — повірте, для дитячої душі ці сентенції гірші за всяку кару. Мені довелося бачити дитину шкільного віку, яку так допекли сентенціями й повчаннями, що вона вибігла з кімнати, де їй читали мораль, із сльозами на очах, збуджена й плакала й казала: “Господи, краще б мене побили!” І це не яка-небудь тупа, нездібна дитина, а визначна за своїм характером, за своєю жвавістю й тямучістю; і вона не могла перенести цих сентенцій. Цей приклад є чудовою ілюстрацією до питання про користь сентенцій. Знати правила моральності — це одне, оповідувати моральність не є чимсь дуже тяжким, але бути моральною людиною зовсім інше. Більшість з вихованих на сентенціях людей чудово знають усі правила моральності, якими їх навчили з дитинства, але самі по собі часто бувають у вищій мірі аморальні; нібито на протигагу ідеалові такого вихователя діти виходять озлобленими і аморальними. Повторюється історія з цуценям: дитину роздратовують, озлоблюють весь час повчанням, що забороняють робити саме те, що їй потрібно й чого їй хочеться, — як же не вийти з неї цепному! Зверніть увагу на твори наших кращих письменників, які з любов'ю і талантом змальовують дитинство своїх героїв, і ви побачите, що найбільш світлі особистості в дитинстві вчиняли найбільшу кількість дитинячих “злочинів” і найчастіше зазнавали покарань.

Караючи дитину, ми насамперед завдаємо їй страждання, болю, фізичного й морального, або ж і того і другого разом. Що ж ми маємо на меті при цьому? Ніяк, тільки одне — викликати у дитини страх, примусити її боятися. Роблячи якийсь вчинок, дитина не думає вже, чи шкідливо це, чи корисно їй або комусь іншому, а просто боїться, що її за це покарають. Отже, ми постійно тримаємо дитину в страху. Нещодавно, в засіданні 4-го відділення (гігієна виховання й фізкультура) Товариства охорони народного здоров'я викликала жвавий обмін думками доповідь голови зборів В.О. Губерта на тему: “Який вплив має страх на фізичну і духовну сторону організму учнів”. Автор докладно описав властивості

та симптоми страху, спинившись на причинах і умовах, які сприяють поступовому утворенню цього небажаного явища — страху, рабського почуття серед учнів у сучасній школі, яка пішла далеко вперед порівняно з школою часів Ушинського і Помяловського. В сучасних школах різних типів: нижчих, середніх і навіть у багатьох вищих учбових закладах, досі ще не зникли багато які умови, що сприяють пануванню страху в класах і аудиторіях, і не восторжествував ще принцип товариського, любовного ставлення до учнів. Шкідливий вплив страху на психічну сторону дитини дуже великий. Страх шкідливо відбивається на силі й розумі дитини, сприяючи проявам скритності, брехні, прикидання й безвілля. Фізичний розвиток і здоров'я дитини також дуже зазнають від страху, що впливає на м'язи. Відомо багато фактів, коли страх викликав у дітей параліч, епілепсію, розумові розлади і всякі нервові хвороби. Не слід також забувати й того, що страх покарання є тривала страта.

Ця доповідь красномовно говорить про те, який вплив має страх на ніжну душу дитини, і дальших коментарів не потребує.

Крім постійного страху та його наслідків, своїми покараннями ми розвиваємо в дитині ще одну сторону, навряд чи бажану — мстивість, вимогу відплати. Учень, скривджений іншим, вимагає відплати для кривдника й почуває себе задоволеним тільки тоді, коли вчитель, так чи інакше, покарає винуватця за кривду. Крім того, приклад учителя, який карає чи мстить за кривду, якнайшкідливіше впливає на дитину. Приклад учителя, який б'ється, глибоко западає в дитячу душу, і діти, виростаючи, самі теж б'ються: жорстокий учитель неодмінно виховує і жорстоких дітей.

Але ж існують школи, де зовсім не застосовують ніяких покарань? Таких шкіл, правда, дуже мало, але все ж зони є. Хто не знає, напр., Яснополянської школи Льва Толстого, де не застосовують абсолютно ніяких покарань — і проте діти уважно слухають великого вчителя при цілковитій тиші. Такої уваги, такої тиші він домогся виключно любов'ю та вмінням примусити дітей поважати себе. Вчителями Яснополянської школи були люди шістдесятих років, люди ідеї, які прагнули облагородити особистість своїх учнів, і це не минуло безслідно для останніх. Ми не знаємо дальшого життя кожного з учнів цієї чудової школи, але наслідки видно з тих легких, життєвих оповідань, які писали учні й які захоплюють не тільки дитячу душу, але читаються з інтересом і дорослими. Л.М. Толстой говорить, що в ці оповідання він не вносив ніяких редакторських і стилістичних виправлень, і що коли б він здумав виправити їх, то тільки зіпсував би. Такою є Яснополянська школа. Тепер я хочу сказати про ті школи без покарань, які мені особисто доводилось бачити. Уявіть собі сільську школу, поділену на три групи; коли ви входите до неї, очам вашим відкривається така картина: з одного боку веде заняття вчителька, в другій групі учні, виконуючи самостійну роботу, в той же час розмовляють поміж себе, в третій — посмішка у дітей не сходить з обличчя; учні входять і виходять з класу. Одразу нічого не можна розібрати; здається, що в школі панує цілковите безладдя. Але, коли вдивитися, вникнеш, так би мовити, в душу роботи, приглянешся до дітей і до вчительки, то побачиш, що ті, які розмовляють і посміхаються, — пишуть твори; а ті, що встають і виходять, жодним жестом не заважають своїм товаришам, які займаються з учителькою. І успіхи дітей, при такій відсутності формальної дисципліни — дивовижні. Все це я спостерігав у школі Ю.С. Єремєєвої. Потім мені

довелося супроводити одного ревізора по школах. В одній з шкіл входимо ми в клас — ні діти, ні вчитель не звертають на нас ані найменшої уваги, діти цілком захопилися поясненнями вчителя, які виявилися дуже цікавими, жвавими і які йшли просто з душі вчителя. Про нашу присутність наче забули до кінця уроку. Лише коли вчитель закінчив урок, нас оточили й зацікавилися нами. Вчитель цей умів так опанувати увагу дітей без будь-яких репресивних заходів, без покарань. Через кілька днів до цієї самої школи прибув інший ревізор; йому не сподобалась вільна поведінка учнів та їх ставлення до нього. Одному з учнів, який чимсь завинив, він наказав стати в куток і був вражений, коли учень не зрозумів його: що це значить *стати в куток* і навіщо це потрібно. Я думаю, що школа, де діти не розуміють, що значить стати в куток, повинна вважатися кращою школою.

Такими є факти з життя народної школи. А в середній школі діти часто-густо стоять у кутку; мало того, є школи, де дітей становлять навколішки, вчитель вимагає в силу якогось свого “права”, щоб учень принижувався до стояння навколішках перед ним. Мені довелося після десятирічної роботи в сільській школі працювати вчителем у гімназії, і коли, після першого ж мого уроку, вчителі гімназії звернулись до мене з запитанням, як мені подобались їх діти, я змушений був відповісти, що більш невихованих дітей я ніколи не бачив. І це після десяти років, проведених виключно з селянськими дітьми. Селянські діти загалом стоять вище за наших міських дітей, незважаючи на те, що їх вважають звичайно найбільш невихованими. Вони з природи добріші, чутливіші, кожна з них швидше потурбується про іншу дитину, кожна завжди старається допомогти слабшій. Якості ці селянські діти черпають з самого життя. Трапляються, звичайно, винятки, але треба замітити, що жорстока дитина завжди виходить з жорстокої родини: якщо в родині розбрат і чвари, якщо жорстоко поведуться із свійськими тваринами — дитина з такої родини виходить груба й зла. А в тих родинях, де життя йде спокійно, де в господарстві видно людське ставлення до тварин, де горюють за конем чи коровою, що захворіли, і плачуть над загиблою твариною, — діти завжди чутливі. Мені згадується одна школа, куди було призначено нового вчителя, хворого, з слабкими грудьми. Учні в цій школі були зовсім недисципліновані: на уроках стояв такий галас, що слабкого голосу вчителя зовсім не було чути, на перервах учні зчиняли таку страшенну метушню, що в класі пил стояв стовпом. Учитель кашляв, пояснював учням, як шкідливий для нього пил і як важко йому говорити голосно. Діти не звертали на це ніякої уваги. В наступні дні повторювалося те ж саме — вчитель перекопував, учні, мабуть, зовсім не бажали зважати на просьбу вчителя. Так тривало кілька днів; учитель не вживав ніяких інших заходів і лише настійно доводив шкоду від пилу як для нього, так і для дітей. Нарешті, його терпіння й наполегливість наче примусили дітей подумати над його словами, і одного чудового дня вони заявили, що, власне, винуватцями цього розгардіяшу й галасу є двоє учнів, двоє братів. Учитель тоді спробував по душі поговорити з цими братами — і ще через день метушня в класі припинилась, пилу не стало, і вчитель дістав змогу вести заняття.

Мені скажуть, що у даному разі, мабуть, ще можна діяти без покарань, але що ж робити, коли вчинки учнів більш серйозні? Як, напр., поставитись до крадіжок? Що робити з дитиною, якщо вона почне красти? Вчителі в таких випад-

ках часто зовсім розгублюються, не уявляють собі навіть, що їм робити. Покарання тут зовсім не допомагають. Лікарі нам кажуть, що раз звичка ця міцно ввійшла в душу дитини, стала її другою натурою, то *одразу* ніякими карами, ніякими переконуваннями нічого зробити не можна: природа однаково проявить себе. Тут потрібний інший шлях, шлях послідовного перевиховання, зрозуміло, якщо починати це перевиховання в той час, коли дитина ще доступна для нього. В одній школі щойно призначений учитель, прийшовши вперше в клас, помітив учня, який сидів зовсім окремо. На запитання, чому він сидить окремо, діти відповіли, що це злодій і тому ізольований. І справді, вчителеві потім довелося переконатись, що у дітей в класі зникали речі, які потім знаходили у цього хлопчика. Вчитель довго думав, яких же заходів вжити щодо тієї дитини. Адже ж є в душі кожної людини благородні почуття, треби тільки зуміти відшукати ту точку, доторкнувшись до якої можна викликати почуття ці назовні. І ось учитель робить такий експеримент. У школі цій учням безплатно видавали письмове приладдя, в тому числі й пера. Роздавати пера доручали звичайно найбільш уважним і благодійним учням, і це вважалось почесним обов'язком. Одного чудового дня вчитель зовсім несподівано викликає оштрафованого хлопчика, дає йому ключ від шафи й доручає відчинити шафу, взяти звідти коробку з перами й роздати кожному з учнів по одному перу. І що ж? На цілковитий подив усього класу він урочисто роздав пера товаришам, сів на своє місце — і виявилось, що йому нічим писати, себе самого він і забув, *собі* не взяв пера. Такий психічний вплив дав чудовий результат. Через рік цей самий хлопчик не тільки завідував роздаванням пер, олівців тощо, але був також і шкільним скарбником і зберігав спільну шкільну касу, куди діти вносили свої гроші. Я знаю, що після закінчення школи з нього вийшла цілком чесна людина. Те, чого неспроможне було зробити ніяке покарання, вдалося досягти виключно розумним психічним впливом на дитину. Не можу не навести ще одного прикладу, що стоєть якраз цього самого питання. В м. Житомирі Волинської губернії, за містом, була виправна колонія для малолітніх злочинців, завідувати якою запросили особу, тоді ще нікому не відому і з іменем якої тепер зв'язана історія нашої першої Державної думи, а саме: колишній депутат Анікін. Через деякий час після призначення Анікіна в колонію жителі Житомира були вражені таким видовищем: на базарі з'являється віз з конем з колонії злочинців, а на ньому двоє хлопчиків-злочинців. Вони, виявляється, прибули без провідника й будь-якого нагляду за покупками для колонії, ходили по крамницях, купували, що було потрібно, платили гроші. Спочатку виникла думка, що діти втекли з колонії; але виявляється, що віз цей кожного базарного дня з'являвся в місті, та вже з іншими хлопчиками. Так впливав Анікін на своїх малолітніх злочинців, своїм довір'ям збуджуючи в дитячих душах кращі почуття. Одного разу до колонії Анікіна приїхав місцевий мировий посередник і якось спитав у одного з вихованців, за що він сюди потрапив. Анікін, до глибини душі обурений таким запитанням, негайно попросив посередника припинити розпити, що йдуть врозріз з його системою виховання. Вже з одного цього видно, що Анікін був не тільки вчитель, а й людина в кращому розумінню цього слова, і його виховання тому приносило бажані плоди.

Треба замітити, що є два роди дитячої безпорядності чи поганих вчинків і помилок: 1) помилки в найширшому значенні слова — подібно до помилок де-

рослих і 2) інші дитячі прояви, напр., особлива жорстокість, псування речей, катування тварин, безперервні бійки, грубість, брехня та подібні вчинки, що найчастіше є результатом спадковості. Останні вчинки по суті справи вимагають спільного обговорення судді й лікаря, тоді як помилки першого роду розв'язуються педагогом і суддею.

Серед систем дитячого виховання останнім часом зародилась ідея обговорення дитячих вчинків самими ж дітьми. Треба вважати, що системі цій доведеться в майбутньому дати цілком правильне й життєве розв'язання питання про дитячі погані вчинки. Як приклад одного такого колективного обговорення учнями-товаришами професор І.А. Сикорський наводить епізод з життя Неплюєвського училища, свідком якого він був. Старші діти, 13—15 років, працювали в полі на збиранні сіна. Один вихованець, який невміло працював, став об'єктом зауважень і насмішок з боку товаришів. Роздратований насмішками (втім, невинними) юнак спалахнув, кинув з силою косу, зламав її і, переслідуваний насмішками, пішов з роботи, всупереч прийнятому в школі порядку. Ця обставина стала темою обговорення учнів у класі під керівництвом самого Неплюєва. Встановивши фактичний бік справи за записами тих, хто був свідком епізоду, учні перейшли до внутрішньої оцінки дій кожного з учасників епізоду. Це був свого роду суд. Висвітлено було найдрібніші психологічні завулки події, і, в результаті, діти дійшли висновку, діаметрально протилежного первинній оцінці, що впливала з першого враження. Писаний виклад усієї події і був вироком, що його ухвалили товариші. На професора Сикорського всі ці порядки справили надзвичайно добре враження своєю простотою й здоровою розумністю. Діти висловили надзвичайно багато психологічної досвідченості. “Мені було ясно, — говорить Сикорський, — що я бачу перед собою розвинених дітей, про душу яких багато подумали й подбали. І я стояв ніби на порозі цілком нового явища. Я бачив, що тут було зроблено безперечний крок вперед”.

У 1912 році я відвідав у Петербурзі “Дитячий Дім” товариства “Допомога дітям робітників”, де діти управляються самі собою. В класі молодшої групи цього дому немає звичайного розкладу уроків. Часто заняття починалися без ініціативи дітей про бачене й чути, розмовою про вчорашні враження, події “Дитячого Дому”, питанням про нову картину, повішену на стіні, і т. д. Нерідко починалися заняття запитанням учительки: “Чим вам хочеться зайнятися сьогодні, діти?” або проханням дітей про певну роботу, і, згідно з загальним настроєм, розпочинались навчальні години... Потроху неясний, сумбурний матеріал вражень, який діставали від усього навколишнього, став приходити в ясність. Діти стали точніше висловлювати свої думки, свої бажання, розуміти себе як особистість, якій приділяється багато уваги і яка має й обов'язки. Діти, що відзначалися великою нестриманістю, безладністю, навчилися стримувати себе, стали уважнішими, гарно й добре виконували задану роботу, чергували ретельно і з гідністю. Наскільки на початку року ця група являла собою неписьменних маленьких дикунів, які не вмели ні слухати, ні гратись, настільки на кінець року ці діти прилучилися до самостійності побуту “Дитячого Дому”. Тут усе господарство лежить на дітях, і, крім прихожої пралі, служниць у них немає. Всі роботи виконують діти по черзі, а чергування призначають самі ж діти. Хлопчики й дівчатка самі готують обід, миють посуд, прибирають кімнати і ставлять самовари. Це не тільки не обтяжує їх, але їм на думку не спадає, що їхню робо-

ту, яку вони так дружно й весело виконують, могла б робити якась стороння особа. Старші діти поступово привчають молодших до всіх хатніх робіт, і в 12—13 років діти можуть вже майже самостійно вести своє нескладне господарство. У справі дітей керівники не втручаються, дозволяючи їм розв'язувати всі свої утруднення самим, на загальних дитячих зборах, і лише в крайніх випадках приходять їм на допомогу. Розв'язуючи питання, загальні збори ухвалюють постанову, яка тут-таки записується і вивішується на стіні та обов'язково виконується. Під час мого відвідування на стіні було вивішено такі правила: *Не брехати. Не сваритись. Не скаржитись. Не хвастатись. Не давати чесного слова, якщо його не додержиш. Не грубити. Не брати чужого не спитавшись. Не упира- тись. Не давати нікому ніяких прізвиськ. Хлопчики і дівчатка повинні жити дружно. Хто не хоче навчатися у співробітників, той повинен іти в іншу кімнату. Руки й ноги повинні бути чисті, особливо у чергових. Ті, що ходять обідрані й брудні, — не приходити. Поганих слів не говорити. Коли роблять уроки, то не заважати. За столом розмовляти по черзі. Грошей при собі не держати.*

До своїх керівників діти ставляться з цілковитим довір'ям, і в “Дитячому Домі” не грапляється випадку, щоб поганий вчинок дитини вона приховала сама або інші діти. Якщо виникнути в усю суму праці, кажуть керівники “Дому”, яку діти в нього вклали, і звернути увагу на різницю в розумовому розвитку кожної дитини, в поведінці і в ставленні їх одне до одного, порівняно з такими ж, коли вони вступали в “Дім”, то стане зрозуміло почуття морального задоволення, яке відчують керівники.

Мимоволі доводиться сказати разом з ними: “Як багато дечого навчає дитина дорослого, і яким хорошим є спілкування з душею дитини!”

Все сказане стосується, головним чином, дітей шкільного віку. Кажучи про дітей дошкільного віку, ми повинні пам'ятати, що у віці до 3 років дітям доступні тільки фізичний біль і страждання і тільки фізичні насолоди (відчуття приємного за допомогою зовнішніх органів чуттів; грубі смакові, зорові, дотикові відчуття приємного й неприємного). Відома педагог-письменниця Еллен Кей говорить, що в цьому віці допустиме навіть деяке вольове насильство над дитиною, але тільки доти, поки вона цього не усвідомлює. Та, як тільки дитина починає усвідомлювати, починає розуміти, що її карають — ніяке насильство над нею недопустиме. Коли дитина починає більш чи менш свідомо ставитись до життя, треба вести виховання так, щоб дитина була слухняна. Та не дай боже, щоб дитина була така слухняна, щоб не ставитись критично до своїх і ваших вчинків, щоб за помахом вашої руки, за виразом обличчя, очей, за криком батька чи матері виконувала найменше бажання. Це вже не виховання, а дресирування. Таке дресирування неодмінно дасться знаки, коли дитина виросте й стане людиною. Звички, втілені таким потворним вихованням, залишаються на все життя, стають другою природою людини й роблять з неї якогось манекена. Дитина віком до 3 років, яка дістала від вас шльопанця або яку ви винесли з кімнати, де вона заважала вам своїм криком, забуває швидко про завдане покарання. Дитина старша 3 років усвідомлюватиме кожне ваше слово і дію, і в ніякими силами не примусите її не робити того, що їй хочеться. Якщо вона хоче що-небудь узнати, то, незважаючи на всі ваші заборони й покарання, вона все рівно визнає. Якщо вона зустрине енергійну протидію, вона постарасться обдурити вас. Якщо ви йдете проти природи дитини, з цього ніколи нічого не вийде. А

допитливість, жвавість, бажання попустувати, невміння довго зосереджуватись на одному й тому ж — адже це природа дитини. І у віці від 3 до 6 років, так само як і у віці від 14 до 16 років, треба якнайобережніше й цюнайчутливіше ставитися до дітей і насамперед зважати на їх природу. Якщо дитина заважає вам, ви можете видалити її з кімнати, але це не повинно бути покаранням, — це повинно мати характер природного, неминучого наслідку його вчинку, як природним наслідком бажання торкнутися запаленої свічки чи самовара, що виблискує на тлі, є опік руки. Дитина повинна сама усвідомити, що коли вона торкнеться вогню, то опечеться, так само як коли вона заважатиме жити іншим — ці інші видалять її з кімнати, щоб вона не заважала. Часто дітям забороняють чіпати ті чи інші речі, чи то побоюючись, щоб дитина їх не зіпсувала, чи то з інших причин, кричать на них: “Облиш це, не чіпай того”, і карають в разі непослуху. Товірте, що допитливість лежить у природі дитини, і вона, коли ви відсутні, неодмінно чіпатиме заборонену річ, а коли ви спитаєте, чи чіпала вона, вона відповість: “Ні, не чіпала”. Так починається перша брехня. Якщо ви сердитесь на дитину за те, що вона забруднила або розірвала одяг, і караєте її за це, — з чого нічого не буде. Краще шийте їй такий одяг, щоб він не рвався, або, якщо він порвався або, якщо забруднився, хай дитина сама й лагодить його, звичайно, наскільки вона може це зробити. Якщо погрози матері залишаються тільки погрозами, то дитина говорить: “Мама раз каже так, іншого разу так, а потім і зовсім нічого не каже”. Це кращий вирок виховательці, яка на швидку, не обдумавши, не пристосовуючись до дитячої психології, обіцяє дитині всякі часто зовсім нездійсненні відплати й покарання. В рівній мірі нехороші й надмірні гаски. Дитина росте, в ній відбуваються чисто фізіологічні процеси, вона надосучлива, їй нудно, — мати раптом починає її обіймати, притискувати до себе, цілувати — і зацілює мало не до смерті, зовсім незважаючи на те, чи приємно це дитині саме зараз, чи ні. Не догодить чим-небудь та сама дитина матері — і вона її жене від себе. Діти в цьому відношенні часто є просто мучениками. Мати, яка постійно цілує свою дитину, не замислюється над тим, чи приємно це дитині; вона, бідна, борсається, старається вирватись і кінець кінцем починає плакати; тоді ніжна матір її виштовхує. Такі факти не проходять марно для дитячої душі, вони нагромаджуються, відкладаються десь у глибині і потім дуже впливають на дальше життя дитини.

Завдання виховання — створити з дитини справжню людину, а не покалічити її. Дитина в ранньому дитинстві мислить цілими образами, картинами, що швидко змінюються в її мозку. Вчинивши щось надзвичайно жахливе, дитина через деякі хвилини забуває про це — навіщо ж ми караннями стараємося продовжити наслідки цього вчинку, навіщо підкреслюємо те, що само по собі давно забулося б і не залишило б сліду? Покарання викликає в дитині жадоху помсти; крім того, якщо дитина з природи боягузлива, під впливом покарань вона стає ще боягузливішою. Дитина, яку весь час карають, у якій жорстокі батьки, сама стає жорстокою, безсердечною. У Щедрина є з цього приводу чудова відповідь ямщика, який весь час немилосердно шмагав і мучив коней. Коли Щедрін, не витримавши сцени катування, звернувся до нього з словом докору й спитав: “Навіщо ж ти їх б'єш отак?” — ямщик відповів: “А тебе, пане, били?” “Ні”. “Ну а мене, били”. Щедрін зрозумів смисл відповіді й замовк. Не зліть дітей: хто хоче бити, будучи дитиною, той захоче вбивати, коли виросте.

На закінчення дозволю собі навести дві такі картинки — одну особисто мені відому, з життя дітей шкільного віку, другу — Еллен Кей, з життя дитини дошкільного віку.

В одній добре мені відомій школі вчитель дав учневі, що провинився, записку для передачі батькам. Хлопчик не передав; другого дня він дістав якнайсуворішу догану і наказ неодмінно передати записку. Хлопчик замість цього відшукав віршовку й повісився...

Друга картинка: один малюк, якому няня, коли клала його спати, нагадала, що треба помолитися богу, відповів: “Так, сьогодні в мене є про що просити в бога”, і ставши навколішки, виголосив таку молитву: “Боженьку, прошу тебе, одірви мамі руки, щоб вона не могла мене більше бити”.

Питання про керування дітьми як у дошкільному, так і в шкільному віці тепер є одним з найсерйозніших у галузі виховання. Трудність його головно полягає в тому, що вихователем і керівником дітей є доросла людина, яка не знає й не розуміє душі дитини. Вихователі і вчителі дітей здебільшого не вміють поставити себе на місце вихованих ними дітей і тому не можуть входити в їхні ідеї, а намагаються внушити їм свої власні. Душа дитини, справді, зовсім вже не такий м'який віск, щоб з неї можнавиліпити що завгодно, і не така гладка дошка, щоб на ній можна писати те, що бажає вихователь. Не треба забувати, що кожна дитина має своє певне “я”. Сучасні психологи говорять, що здорові діти ніколи не бувають “цяцями” в тому розумінні, як їх розуміють дорослі. Діти, що цураються галасливих ігор, взаємних непорозумінь і навіть бійок і здатні тривалий час спокійно й тихо сидіти в куточку за книжкою чи без діла, рідко бувають здоровими й нормальними дітьми.

Дитина насамперед повинна розглядатись як дитина а не як майбутня доросла людина. Якщо ми порушимо цей порядок, то, без сумніву, створимо скоростиглі плоди, що не матимуть ні стиглості, ні смаку й швидко зіпсуються. Нема нічого дивного в тому, що вихователі вміють читати дітям моральні сентенції, але не так просто поставити дітей в такі життєві умови, які дали б можливість виконувати справді те, що їм проповідується. Всім нам відомо, що педагогіка каральна, яка відає, головним чином, вчинки дітей, а не їх особистість, тримається цілком на відсутності спостережливості й на неспроможності зв'язати причину з окремими гарними чи поганими проявами в суцільну картину особистості дитини.

Необхідно кожному вихователеві спочатку вивчити закони тих психічних явищ у дитини, на які він бажає впливати. Але, щоб судити про дітей справедливо й вірно, ми не повинні переносити дітей із сфери, властивій їх природі, в нашу і самим вживати всіх заходів до того, щоб так би мовити, переселитися в їх духовний світ...

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. С.А. Литвинова. — К.: Рад. шк., 1961. — С. 506—514.

М.О. СКРИПНИК (1872—1933)

Пути перестройки (Проблемы культурного строительства национальности Украины)

(В сокращении)

Наша задача — так поставить работу, так вести и разворачивать ее, чтобы трудящиеся массы каждой национальности как можно шире проявляли свои силы, развивали свое сознание и свою самостоятельность для участия в осуществлении великой задачи социалистической перестройки нашей страны.

Именно переход к социалистической реконструкции страны, и в частности переход на базе двух лет перестроечной эпохи к третьему, решающему году социалистической пятилетки, ставит перед нами со всей остротой эту необходимость. Ныне задача развить самостоятельность, организованность и сознательность широчайших трудящихся масс всех национальностей великого Советского Союза и нашей республики становится крайней необходимостью — как предпосылка осуществления задач третьего решающего года социалистической пятилетки.

В свете этого иначе теперь перед нами стоят, иначе мы понимаем и иначе — шире и глубже, более остро — ставим задачи национального культурного строительства. От тех установок, которые были в начале перехода к эпохе реконструкции, мы переходим на новые, высшие позиции...

Третий, решающий год социалистической пятилетки выдвигает во весь рост проблему кадров, проблему новых квалифицированных сил для участия в дальнейшем управлении новой индустрией и развернутым механизированным коллективным сельским хозяйством. Весь комплекс задач национально-культурного строительства изменил целое направление в политике. Отсюда главным стержнем, вокруг которого сосредоточиваются теперь все вопросы национально-культурного строительства, становится прежде всего проблема кадров...

...Характерная черта Украины, с точки зрения ленинской теории национального вопроса, состоит в том, что национальное большинство нашего края лишь теперь, после Октябрьской пролетарской революции, кровавой гражданской войны, стало на путь освобождения от угнетений, на путь свободного социального, культурного и национального развития. Сотни лет украинский народ был угнетен, широкие массы трудящихся были угнетены как социально, так и национально. Лишь Октябрьская революция впервые создала условия для свободного, неуклонного развития национальной культуры...

Развитие новой украинской советской культуры неминуемо определялось как составная часть целого процесса социалистической перестройки страны и осуществления задач культурного, национального и политического развития национальных меньшинств. В своей политике на этих позициях стояли, из этих начал исходили КП(б)У и пролетарское правительство СССР. Для нас задача обеспечения национальных меньшинств культурой не была и не является задачей второстепенной и т. п. Это неотъемлемая составная часть всего дела построения советской, пролетарской, национальной по форме и социалистической по содержанию украинской культуры.

Задача построения, развития, распространения и углубления украинской национальной культуры может быть выполнена лишь в том случае и лишь при том условии, если она будет осуществляться на правильных ленинских пролетарских классовых путях. Это значит, что строительство украинской национальной культуры должно вестись с одновременным, как его составной частью, обеспечением и развитием культур национальных меньшинств нашей республики...

Говоря о ведущих линиях национальной политики в просветительном и школьном деле, следует дополнительно обратить внимание еще на один важнейший вопрос — обучение украинскому языку в школах национальных меньшинств. Наша исходная позиция — начинать обучение в школе с первой группы на том языке, каким говорит ребенок... По нашему мнению, во всех школах должно проводиться обучение украинскому языку, а вслед за этим — изучение русского языка... Тут у нас прорыв. Во всех украинских школах изучение русского языка осуществляется, но далеко не во всех школах, и в частности в русских, поставлено обучение украинскому языку...

Шире и глубже развертывать политико-воспитательную массовую коммунистическую работу среди национальных меньшинств... это значит, с одной стороны, углубить и расширить культурнопросветительную работу среди национальных меньшинств, а с другой — нашу интернациональную работу.

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 336—338.

В.П. ЗАТОНСЬКИЙ (1888—1938)

Устранить недостатки в школе

(В сокращении)

Наши молодые учителя показывали, как в таких условиях, какие мы имеем сейчас, — в условиях далеко еще не удовлетворительных, иногда очень неблагоприятных, в условиях недостаточной помощи учителям и от Наркомпроса и органов народного образования возрастают наши кадры, возрастает советская школа. Мы хорошо знаем, сколько у нас недостатков, сколько недоработок. Вот, например, историкам очень тяжело работать. Я говорю об учителях-историках, потому что они в самых тяжелых условиях. Ведь по истории даже нет учебника. Сейчас учебник по истории уже написан, хотя и не утвержден. Это последний год, когда мы будем без учебника по истории...

Только в условиях социализма может быть такая культура, когда для человека труд есть дело чести и гордости. Ведь это черта стахановская — высокая культура социалистического труда — она должна быть и у нашего учителя. Учитель должен заниматься со стахановцами на предприятии за то, чтобы утвердить себе высокие показатели производительности труда, чтобы сделать свой вклад в большое стахановское движение, чтобы имена учителей-героев гремели на весь мир как гремят имена героев производительного труда.

На что сейчас партия обращает самое большое внимание школы? Прежде всего на грамотность, на речь... Из языка начинается любая культура, и с язы

ком связано мышление человека. Нельзя по-иному мыслить, как через язык. От этого зависит повышение культуры, а наша социалистическая культура должна быть высокой. Мы строим пролетарскую культуру, а эта культура выше, чем какая-либо...

Нужно сейчас в школе главное внимание обращать прежде всего на речь, и начинать нужно с младших классов, ибо, когда много наших учеников старших классов сейчас безграмотны, делают ошибки, не знают, где поставить разделительные знаки, плохо читают, не умеют написать конспект, потому что не понимают какого-то текста, так все это — результат того увечья, которое они получили в младших классах. Начиная обучение грамоте, нужно приучить ученика анализировать слова. Нельзя так читать, как у нас иногда читают: ученик запоминает весь букварь и читает наизусть, а анализировать слова не может. Начиная с азбуки, нужно приучить ученика к анализу...

Язык можно сделать самым интересным предметом, если показать ученику, из чего состоит слово, суффикс. Тогда ученик научится понимать значение каждого слова. Если ребенок поймет связь между словами, перед ним откроется широкий горизонт...

Если ученик не знает анализа слова, он никогда не научится правильно писать. Точно так и с частями предложения. Без знания их, без анализа нельзя правильно понимать предложение, правильно его строить; не зная разделительных знаков, нельзя дойти до стилистики. На каллиграфию нужно больше обратить внимания. Каллиграфия с самого начала приучает ученика к опрятности, к некоторому планированию своих действий...

Нужно развивать ученика, чтобы он не только употреблял слова, которые постоянно слышит в окружении, но и приобретал культурный запас слов и выражений.

Нужно сказать, что с материалом для заучивания у нас плохо. В наших хрестоматиях обратили большое внимание на классовую сдержанность, а материал для заучивания вышел малодоступный для учеников. Вероятно, придется сейчас кроме хрестоматий издавать еще и вспомогательный материал. У нас нет еще такой книги, как книга для декламаций...

И в старших классах с языком неладно. Мы не можем ставить вопрос так: если ученика не научили в 4-м классе, то в 9—10-м уже нечего учить, так как из этого ничего не выйдет. Мы должны обязательно повысить грамотность и в старших классах, и это не такое уж непобедимое дело. Чтобы победить эту неграмотность, нам нужно, прежде всего, следить за тем, как ученик пишет...

То, что пишет ученик, нужно обязательно проверить — по другим предметам выборочно, а по языку в обязательном порядке все, причем нельзя пропускать ни одной ошибки. Каждую ошибку нужно подчеркивать, и не просто подчеркивать, а указать, как нужно написать правильно...

Нужно обязательно эти ошибки с учениками разобрать, не принимая во внимание то, в каком классе их делают, хоть в 9-м или 10-м...

Педагогическое мастерство в том и состоит, что нельзя давать одной формы для применения к каждому возрасту, к каждому классу и к каждому ребенку в классе...

Для того чтобы все учителя широким фронтом вели борьбу за грамотность, нужно посмотреть, как у нас знают язык другие учителя, кроме языковедов.

Есть много фактов, которые говорят, что иногда и преподаватели языка сами малограмотны. Но особенно это касается учителей других специальностей, тем более что большинство из них не заканчивали высших учебных заведений, техникумов, но когда и окончили, так языка как следует не проходили...

Сейчас от учителей будем требовать, прежде всего, грамотность, независимо от того, какой у него официальный стаж и диплом, или высшее образование, или "посредственное", или еще какое-нибудь...

Подготовка помогает учителям расширять свой кругозор, свои знания. Когда математик изучает высшую математику или физик проходит те разделы, какие ученикам 6—7-го классов совсем не снились, так они этим расширяют свой кругозор и знания. Но одно не исключает другое: заочное обучение и подготовку к урокам нужно проводить параллельно...

Директор не есть директор, если он не педагог, не разбирается в педагогическом процессе, не может дать учителю совет...

До тех пор, пока директоров мы не заставим заниматься педагогическим процессом, изучать работу учителя, помогать ему, до тех пор мы неполную среднюю и среднюю школу не вытянем...

Состояние с методической литературой серьезно отражается и на заочном образовании учителей...

Заочное обучение можно поставить так, чтобы оно давало результат, но в настоящем состоянии оно нас не удовлетворяет...

Есть ряд вопросов материального порядка. Вопрос вообще целиком существенный, ибо материальное состояние учителей, особенно начальных школ, конечно, еще нас не удовлетворяет...

Система оплаты, она чрезвычайно устарела, очень запутана и недостаточно стимулирует учительство к повышению своей квалификации и этим самым к улучшению работы. Поэтому пересмотреть ее обязательно нужно...

Советский учитель — действительный педагог — видит свою задачу в том, чтобы воспитать себе учеников, чтобы воспитать себе такую замену, которая догнала бы его, и не только догнала, но и опередила...

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 344—346.

О.Ф. МУЗИЧЕНКО (1875—1940)

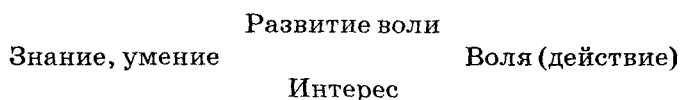
Какой должна быть школа?

...Устраивая школы, мы должны поэтому спросить прежде всего: какие школы народу выгоднее основывать — такие, которые дают общее образование, или такие, которые дают специальное?

Для ответа на вопрос посмотрим, чем отличается общеобразовательная школа от школы специальной.

Специальная школа дает своим ученикам сноровку к какому-нибудь одному занятию, к известной профессии: она дает подготовку к какой-нибудь практической деятельности в области техники, промышленности, торговли, земледелия, лесоводства, горного дела и т. п.

Гораздо труднее определить, что такое общеобразовательная школа и общее образование. Обыкновенно говорят, что общим надо назвать такое образование, которое воспитывает и образует человека. Такой ответ будет вполне понятным, если мы объясним себе, что значит “воспитывать” и “образовывать”. “Воспитывать” — значит влиять главным образом на характер ученика. Если человек энергично действует и в действиях его есть единство, определенность и устойчивость в поступках, т. е. если он действует всегда в одинаковых случаях одинаково, тогда мы говорим, что у такого человека есть характер. Можно заранее, наперед угадать, что такой человек сделает и чего он не сделает в важном и решительном случае. Из сказанного видно, что с характером у человека соединяется умение действовать: чем энергичнее и самостоятельнее действует человек, тем более сильным надо назвать его характер. Поэтому и школа вырабатывает и улучшает характер ученика тем, что приучает его умело, находчиво и энергично действовать, т. е., как иначе говорят, развивает волю ученика. Сделать волю сильной и развитой — вот в чем теперь заключается выработка характера в школе. И школа нашла особый способ развивать волю. Школа заметила, что у человека есть иногда и знание, есть и умение, но действовать, проявить волю человек не может оттого, что у него нет никакого интереса. Без интереса воля человека спит, интерес является тем мостом, который ведет человека от желания к действию, т. е. проявлению воли. Это можно изобразить следующим образом:

Итак, мы нашли, что “воспитывать” — значит вырабатывать характер, а это значит закалять волю; этого же можно достигнуть, главным образом, при посредстве развития интереса в ученике.

Значит, мы нашли, что общее образование должно воспитывать, т. е. развивать интерес. Если мы узнаем, что значит “развивать интерес”, тогда мы поймем ясно, что такое “воспитывать” в школе. Существует много вещей на свете, которые интересуют человека с малого возраста. Но все эти вещи можно распределить между несколькими главными интересами. В самом деле, все, что интересует нас, можно разделить на две главные большие части: 1) что находится вне нас, в окружающем нас мире, и 2) что делается в нас самих, в нашей душе. Первые интересы называются объективными, т. е. относящимися к предметам, окружающим человека. Вторые интересы называются субъективными, т. е. относящимися к самому человеку, к его душе...

...“Воспитывать” в школе — это значит равномерно и глубоко развивать все интересы в ученике. Это и есть первый признак общего образования.

Второй признак его состоит в том, что оно не только воспитывает, но и образует человека. Что значит “образовывать” в школе? “Образовывать” человека — значит полно, стройно и гармонично развить ум человека, т. е. 1) сообщить человеку все главные стороны знания, и притом сообщить так, 2) чтобы одни знания не противоречили другим, а согласовывались между собою и подкрепляли друг друга. Надо так учить ребенка, чтобы все знания, которые он получил, дали ему полный и ясный ответ на самые важные, интересные и беспо-

койные вопросы. Каждый человек испытывает очень сильное желание узнать, как и кем создан видимый мир, как появился человек на земле, для чего человек на свете живет, для чего он сам живет: для пользы другим, для себя или еще для чего-нибудь. Это все тревожные вопросы, и человек не может успокоиться, не дав себе хоть какого-нибудь ответа на них. Один русский поэт перечислил эти вопросы в следующем стихотворении:

Я знать хочу: к чему с лазури небосвода
Льет солнце свет и жизнь в волнах своих лучей?
Кем создана она — могучая природа,
Твердыни гор ее и глубь ее морей?

Я знать хочу, к чему я создан сам в природе...
И если мой вопрос замолкнет без ответа,
И если с горечью сознаю я умом,
Что никогда лучом желанного рассвета
Не озарит мне мглы, чернеющей кругом,
— К чему мне ваша жизнь без цели и значенья?

Если на все эти вопросы дать стройный ответ, то у человека будет правильный взгляд на себя и на мир, т. е. будет стройное мировоззрение...

Для такого стройного мировоззрения нужно дать ученику 1) те знания, которые разъясняют ему природу и место человека в этой природе (естественноисторическое мировоззрение), и 2) те знания, которые разъясняют, как жили люди прежде и теперь живут с другими людьми, в государстве и т. п. (историческое мировоззрение). Сообщить в школе ученику эти две группы знаний, которые помогут ему составить правильное и стройное мировоззрение, — все равно, что правильно “образовать” ученика.

Итак, общим образованием называется такое, которое воспитывает характер человека, возбуждая все интересы равномерно, и дает человеку материал для выработки мировоззрения.

Специальное же образование развивает только один какой-нибудь интерес и готовит человека прямо к какому-нибудь практическому делу.

Теперь мы можем ответить на наш главный вопрос: какая школа выгоднее для народа: общеобразовательная или специальная? На первый взгляд кажется, что выгоднее давать детям специальную подготовку, которая всегда дает знания для практического дела и верного заработка. Но на самом деле оказывается, что те люди, которые получили специальную подготовку без общей, в своей работе не могут придумать чего-нибудь нового, какого-нибудь улучшения или усовершенствования, не могут изобрести чего-нибудь очень хорошего. Без общей подготовки из людей выходят большей частью несамостоятельные работники, которые умеют делать свое дело только так, как другие до них делали. Готовить в школе таких людей невыгодно для народа и государства, потому что без людей самостоятельных, без изобретателей и творцов народ не может улучшить себя, свои силы, торговлю и промышленность...

Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 398.

М.Ф. ДАДЕНКОВ (1885—1955)

Організація навчальної роботи в школі

Класно-урочна система

Системою організації навчальної роботи в школі, яка виникла історично, є класно-урочна система. Ця система характеризується такими особливостями:

1. Всі діти, які вчаться в школі, поділяються на класи з твердим складом учнів у кожному класі.
2. Кожний клас складається з учнів приблизно однакового віку і однакового рівня знань.
3. Для кожного класу намічається певна програма, яка повинна бути виконана протягом року.
4. Наприкінці кожного року учні, які задовільно засвоїли курс, намічений програмою, переводяться у відповідно вищий клас.
5. Кожний клас займається в окремому приміщенні (класній кімнаті).
6. Навчальні заняття проводяться в формі певних уроків з окремих навчальних предметів, які змінюють один одного за певним, твердо встановленим розкладом.
7. Найважливішою формою роботи на уроці є спільна робота всього класу над одним і тим же матеріалом під безпосереднім керівництвом учителя.
8. Поряд з загальнокласною роботою уроки включають також бригадну й індивідуальну роботу окремих учнів з застосуванням різноманітних методів викладання під керівництвом учителя.

Планування уроку і підготовка до нього

Перш ніж приступити до виконання якої б то не було роботи, треба ясно уявити собі цю роботу, її мету, результат, що має бути досягнутий, і засоби для досягнення цього результату.

Вироблення ясного уявлення про яку-небудь майбутню роботу, яке включає в собі мету роботи, засоби для її досягнення і окремі етапи її проведення у відповідній послідовності й у відповідному зв'язку, називається плануванням.

Старанне й чітке планування має особливу вагу в навчальній роботі.

Навчальний процес — дуже складний. На уроці вчителю доводиться розв'язувати цілий рід надзвичайно складних і важких проблем. Йому треба підготувати відповідним чином учнів до сприймання певного матеріалу. Йому треба зникати й підтримувати інтерес і увагу учнів до роботи. Йому треба розгортавати навчальний матеріал у певній послідовності і з застосуванням відповідних методів і способів. Тому треба перевіряти систематично й безперервно, як цей матеріал сприймається учнями, йому треба пояснювати важкі місця, які трапляються й іноді бувають непередбачені. Йому треба закріплювати основні елементи вивчуваного матеріалу в пам'яті учнів. Йому треба дбати про використання навчального матеріалу для розвитку здібностей учнів і для прищеплення моральних якостей. Йому треба організувати й перевіряти самостійну роботу учнів як на самому уроці, так і в позаурочний час. Йому треба протягом уроку стежити за порядком у класі. Як би добре вчитель не володів на-

вчальним матеріалом і методичною майстерністю, він перед кожним уроком повинен заздалегідь продумати всі ці моменти, коли хоче уникнути непередбачених випадковостей, які підривають ефективність навчальної роботи.

Добре підготовлений і добре спланований урок відзначається такими особливостями:

1. Урок має чітку цільову настанову. Як учитель, так і учні на початку уроку ясно уявляють мету уроку, те, які нові знання вони набудуть, або які слабкі ланки в старих знаннях зміцнять, які труднощі будуть перемагати і т. д.

2. Цільова настанова уроку точно реалізується. Наприкінці уроку вчитель і учні ясно уявляють собі те, що вони набули на уроці. Вони почувають задоволення від свідомості того, що поставлена мета досягнута, що намічені проблеми розв'язані.

3. Урок розвивається струнко. Немає ніяких відхилень, збочень від наміченої мети, немає випадкового перескакування від однієї частини уроку до іншої, немає необґрунтованих стрибків уперед або рухів назад. Урок розвивається так, що кожний наступний крок базується на всіх попередніх і підготовляє наступні.

4. Послідовність у розгортанні матеріалу відповідає внутрішній логіці навчального матеріалу і вимогам методики, сформульованим у певних дидактичних правилах.

5. Час добре розрахований. Дзвоник не перериває вчителя серед його пояснень, що стосуються найважливішої частини уроку. Не доводиться нетерпляче чекати дзвоника тому, що намічений матеріал вичерпаний задовго до закінчення уроку. Пропорція окремих частин уроку правильна.

Розподіл часу між окремими частинами відповідає відносній важливості цих частин з погляду загальної мети уроку. Немає одних надмірно роздутих частин за рахунок інших, ледве зачеплених або дуже стиснутих.

6. Методи, форми і способи викладання на уроці відзначаються різноманітністю, вони раціонально змінюються і чергуються відповідно до логічних і психологічних вимог самого матеріалу і особливостей підготовки учнів.

Складання плану такого уроку — справа дуже важка і вимагає від учителя глибокого знання навчального матеріалу, докладного ознайомлення з методикою даної дисципліни і ясного уявлення про знання, підготовку і здібності учнів.

Зовсім недостатнє знання навчального матеріалу тільки в обсязі підручника.

Вчитель повинен мати глибші знання для того, щоб правильно спланувати і проводити урок з урахуванням конкретних умов роботи в даному класі. От через що вчитель, готуючись до уроку, повинен вивчити відповідний матеріал не тільки за підручником, а й за основними посібниками, як от університетські курси, першоджерела, енциклопедії, довідники і т. д.

Освіживши в пам'яті, доповнивши й поглибивши свої знання навчального матеріалу, вчитель повинен звернутися до відповідних методичних способів, переглянути й продумати рекомендовані форми розгортання й методи пророблення навчального матеріалу і відібрати з них ті, які здаються найбільш придатними для досягнення мети уроку.

Нарешті, вчитель повинен відновити в пам'яті картину знань учнів, ступінь їх підготовки до сприймання матеріалу даного уроку, звертаючись для цього, коли потрібно, до своїх нотаток у записній книжці, до журналів, зошитів учнів і т. д.

Тільки на основі вивчення і урахування всього цього матеріалу вчитель може приступити до складання плану уроку

Навчальний процес, методи і форми викладання залежать від ряду об'єктивних умов, насамперед від самого навчального матеріалу. Своєрідність навчального матеріалу у великій мірі визначає шлях пізнання, що має бути пройдений учнями на уроці для опанування цього матеріалу. Велику роль поряд з цим відіграють вікові й індивідуальні особливості учнів, особливості, які об'єктивно визначають підхід учителя, форми, методи і способи його роботи. Планування уроку має проводитися на підставі усвідомлення своєрідності процесу пізнання даного матеріалу в даних конкретних умовах. Отже, в плані уроку повинен відбитися цей конкретний процес пізнання.

План кожного уроку розгортається не за вільним натхненням учителя, а розробляється на підставі урахування об'єктивних даних: своєрідності навчального матеріалу, підготовки учнів і конкретних умов роботи.

Не можна дати вчителю для полегшення його роботи готовий план з раз назавжди встановленими етапами, в твердій, раз назавжди визначеній послідовності. Але можна намітити найважливіші обов'язкові елементи уроку, які вчитель повинен мати на увазі, коли планує урок і готується до нього.

Ці елементи такі:

1. *Цільова настанова.* Було вже сказано, що добрий урок відзначається чіткою цільовою настановою. Готуючись до уроку, вчитель повинен насамперед продумати, чого власне він добивається на ньому.

Тема уроку не завжди визначає цільову настанову. Одна й та сама тема може бути змістом ряду уроків, кожний з яких має свою окрему мету.

2. *Мотивація теми.* Для збудження інтересу учнів до навчальної роботи не досить сформулювати мету уроку, а треба показати її значення; "це можна зробити, — каже Коменська, — з допомогою пройденого, користуючись зв'язком останнього з новим предметом, або взагалі з допомогою відомого, так, щоб учні помітили своє незнання предмета і збуджувалися до більш жвавого сприймання пояснення його". Іноді вчитель проводить урок за шаблоном: починає з повторення пройденого, а потім переходить до формулювання мети нового, не встановлюючи ніякого зв'язку між старим і новим. Так робити не можна. При повторенні старого треба поставити учнів перед проблемою, яка підводить до вивчення нового.

Наведемо приклад:

Метою нового уроку є вивчення складу слова: основи і закінчення. Змістом попереднього уроку було повторення складу речення.

При перевірці домашньої роботи і при повторенні старого вчитель звертає головну увагу на те питання, яке стоїть у тісному зв'язку з темою уроку: чим зв'язуються окремі слова в реченні.

Учні відповідають, що окремі слова зв'язуються зміною своєї форми, зміною своїх закінчень.

— А чи знаєте ви, — питає вчитель, — яка частина слова вважається закінченням: один останній склад чи два, чи більше?

— Ні, не знаємо, — відповідають учні.

— Так от сьогодні ми й розглянемо докладніше, яка саме частина буде закінченням, — каже вчитель, формулюючи мету уроку.

Крім цього методу мотивації мети уроку можуть бути й інші: постановка практичної проблеми, пов'язання з подією, яка цікавить дітей, розповідь, що збуджує інтерес до даного питання, історичний екскурс і т. д.

Готуючись до уроку, вчитель повинен продумати всі можливі способи й вибрати з них.

3. Підготовка аперцепції. Для забезпечення правильного сприймання учнями нового матеріалу необхідно, як ми уже знаємо, мобілізувати й освіжити в їх пам'яті ті знання, які вони мають уже і які є основою нових знань. Готуючись до уроку, вчитель повинен добре проаналізувати ті знання, що мають бути засвоєні учнями на уроці, щоб виявити, яка попередня підготовка потрібна для їх сприймання. Відповідно до цього вчитель повинен намітити для попереднього повторення той матеріал з минулого, що стосується змісту нового матеріалу.

4. Перевірка домашньої роботи. Плануючи урок, необхідно продумати форми й методи перевірки виконання домашнього завдання. Найчастіше цей момент органічно зв'язується з попередніми двома моментами — з підготовкою аперцепції і мотивацією мети уроку. Але це буває не завжди. Іноді повторення минулого в зв'язку з перевіркою завдання не забезпечує підготовки учнів до сприймання нового матеріалу і не підводить до нової роботи. В таких випадках треба кожний з цих моментів особливо продумати і підготувати.

5. Добір дидактичного матеріалу. Пристосовуючись до програми і підручників, вчитель добирає ті конкретні знання, уявлення, поняття, правила, закони, що їх мають засвоїти учні, і той конкретний навчальний матеріал (приклад, ілюстрації, факти, вправи і т. д.), з допомогою якого засвоюватимуться намічені знання і вся робота знань буде сполучатися з завданнями комуністичного виховання дітей.

6. Визначення форм і методів роботи. В зв'язку з добором навчального матеріалу вчитель продумує послідовність розгортання цього матеріалу, форми його викладання і проробки, способи його розгортання і пояснення, порядок чергування різних форм і методів і т. д.

Особливо велике значення має в цьому зв'язку підготовка наочного приладдя, таблиць, моделей і т. д. і продумування форми використання їх на уроці. При плануванні методики роботи вчитель повинен приділити найбільше уваги так званим пунктам особливої трудності. Він повинен передбачати, які питання, які елементи уроку можуть викликати труднощі. Він повинен передбачити можливі непорозуміння й типові помилки.

7. Закріплення матеріалу. Плануючи матеріал, учитель повинен намітити форми й методи закріплення в пам'яті учнів нового матеріалу і повторення старого. Треба продумати відношення нового матеріалу до набутих раніше знань, щоб шляхом порівняння, зіставлення і протиставлення старого новому добитися освіження в пам'яті і міцного засвоєння використаного для цього старого матеріалу.

8. Поточний облік. Треба окремо продумати роботу по поточному обліку знань учнів на уроці. Кого перевіряти, коли проводити перевірку і в якій формі — всі ці питання мають бути передбачені в плані.

9. Задавання роботи додому. Найважливішим моментом планування уроку є визначення завдання і продумування найкращої форми його роз'яснення учням. Учитель повинен обов'язково наперед перевірити намічуване ним завдан-

ня, продумати, в якій мірі учні будуть підготовлені на уроці до виконання його, передбачити всі можливі труднощі й намітити відповідний інструктаж.

10. *Дозування часу*. План уроку має передбачити найбільш раціональне використання часу, найбільш правильний його розподіл, приблизний початок і кінець кожної частини уроку.

Всі перелічені моменти — цільова настанова, мотивація мети, підготовка аперцепції, перевірка домашньої роботи, добір дидактичного матеріалу, визначення форм і методів роботи, закріплення матеріалу, поточний облік, задавання роботи додому, виховна робота, дозування часу — стосуються всякого уроку. Тому вчитель повинен у процесі планування кожного уроку продумати всі ці моменти і в тій чи іншій формі відбити їх у своєму плані.

Проте, питома вага кожного з цих моментів, їх взаємозв'язок, послідовність їх розгортання визначається в кожному окремому випадку характером навчального матеріалу, особливостями учнів і конкретними умовами роботи.

Продумавши найважливіші моменти майбутньої роботи на уроці й намітивши послідовність розгортання їх, учитель фіксує свій план на папері. Форми фіксування плану уроку можуть бути дуже різноманітні.

Найбільш докладним записом плану є конспект.

У конспекті вчитель докладно зазначає весь хід уроку, зміст пояснень, які він має дати, найважливіші питання і відповіді учнів, яких він сподівається, приклади для вправ і т. д.

Складання таких докладних конспектів і потім порівняння їх з фактичним ходом уроку є прекрасним засобом для вправління дидактичних здібностей і змін учителя. Тому бажано, щоб молоді вчителі якнайчастіше складали такі конспекти. Треба також рекомендувати цю форму записування плану в тих випадках, коли вчителю, навіть досвідченому, доводиться вперше викладати новий матеріал. Але в звичайних умовах докладний конспект, що потребує надто багато часу, може бути замінений скороченим записом. Деякі підручники педагогіки пропонують стандартні схеми скороченого запису плану уроку. Ці схеми іноді дуже складні — вони містять у собі дуже багато розділів, рубрик, граф, колонок і т. д. Такі стандартні схеми недоцільні.

Форма запису може видозмінюватися відповідно до характеру самого плану.

Але запис повинен обов'язково містити в собі найважливіші моменти, які визначають цілеспрямованість і хід уроку.

Педагогіка: Посіб. для педагогічних вищих шкіл / За ред. С.Х. Чавдарова. — К.: Рад. шк., 1941. — С. 367—371.

А.С. МАКАРЕНКО (1888—1939)

Проблеми шкільного радянського виховання

Лекція 1. Методи виховання

...Взагалі педагогіка є найбільш діалектична, рухлива, найскладніша й різноманітна наука. Ось це твердження й є основним символом моєї педагогічної віри. Я не кажу, що так уже все я перевіряв на досвіді, зовсім ні, і для мене є

ще дуже багато неприємностей, неточностей, але я це стверджую як робочу гіпотезу, яку в кожному разі треба перевірити. Для мене особисто вона доведена моїм досвідом.

Тепер перейдемо до найголовнішого питання, до питання про встановлення цілей виховання. Ким, як і коли можуть бути встановлені цілі виховання, і що таке цілі виховання?

Під цілями виховання я розумію програму людської особи, програму людського характеру, причому в поняття характеру я вкладаю весь зміст особи, тобто і характер зовнішніх проявів, і внутрішньої переконаності, і політичне виховання, і знання. Геть усю картину людської особи; я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати таку програму людської особи, за яку ми повинні змагатись.

У своїй практичній роботі я не міг без такої програми обійтись. Ніщо так не вчить людину, як досвід. Колись мені дали в тій же комуні ім. Ф. Дзержинського кілька сот чоловік, і в кожному я бачив глибокі й небезпечні напрями характеру, глибокі звички; я повинен був подумати — а яким повинен бути їх характер, до чого я повинен іти, щоб із цього хлопчика, дівчинки виховати громадянина? І коли я задумався, то побачив, що на це питання не можна відповісти двома словами.

Я повинен був прийти до більш розгорненої програми людської особи. І, підходячи до програми особи, я стикнувся з таким питанням: чи ця програма повинна бути однакова для всіх? Що ж я повинен вганяти кожную індивідуальність в єдину програму, в стандарт і цього стандарту добиватися? Тоді я повинен пожертвувати індивідуальною привабливістю, своєрідністю, особливою красою особи, а якщо не пожертвувати, то яка ж у мене може бути програма? І я не міг цього питання так просто логічно розв'язати, але воно було в мене розв'язане практично на протязі десяти років.

Я побачив у своїй виховній роботі, що повинна бути й загальна програма “стандартна” й індивідуальний коректив до неї. Для мене не виникло питання: чи повинен мій вихованець вийти сміливою людиною, чи я повинен виховати боягуза. Тут я припустив “стандарт”, що кожен повинен бути сміливою, мужньою, чесною, працьовитою людиною, патріотом. Але що робити, коли підходиш до таких тендітних особливостей людини, як талант?

Я глибоко впевнений, що перед кожним педагогом поставатиме таке питання: чи має право педагог втручатися в розвиток характеру, спрямовуючи його, куди треба, чи він повинен пасивно йти за цим характером? Я вважаю, що питання повинно бути розв'язане так: має право. Але як це зробити? В кожному окремому випадку це треба вирішувати індивідуально, бо одна річ — мати право, а інша — вміти це зробити. Це дві різні проблеми. І дуже можливо, що згодом підготовка наших кадрів полягатиме в тому, щоб учити людей, як робити таку ломку. Адже вчать лікаря робити трепанацію черепа. В наших умовах, можливо, вчитимуть педагога, як таку “трепанацію” робити, — може тактовніше, успішніше, ніж я це зробив, але як, ідучи за якостями особистості, за її нахилами та здібностями, спрямувати цю особу в найбільш потрібний для неї бік.

Макаренко А.С. Вибрані педагогічні твори. — К.: Рад. шк., 1950. — С. 77—79.

Лекція 3. Педагогіка індивідуальної дії¹

Сьогодні я мав на увазі запропонувати вам питання про індивідуальний вплив, про педагогіку індивідуальної дії. Перехід від колективного впливу, від організації колективу до особи, до організації особи особливим способом, я першими роками мого досвіду зрозумів неправильно. Я гадав, що треба мати на увазі вплив на цілий колектив — по-перше і вплив на окрему особу, як коректив до розвитку по-друге.

В розвиткові мого досвіду я глибоко переконався, і це було стверджено потім практикою, що безпосереднього переходу від цілого колективу до особи немає, є тільки перехід посередній через первісний колектив, спеціально організований з педагогічною метою.

Мені здається, що майбутня теорія педагогіки особливу увагу приділить теорії первісного колективу. Що ж треба розуміти під цим первісним колективом?

Первісним колективом треба називати такий колектив, в якому окремі його члени перебувають у постійному діловому, товариському, побутовому та ідеологічному єднанні. Це той колектив, що його один час наша педагогічна теорія пропонувала назвати контактним колективом.

У школах наших такі колективи, природно, існують: це клас, і хіба його в нашій школі, мабуть, полягає тільки в тому, що він не відіграє ролі первісного колективу, тобто зв'язуючи ланки між особою й цілим колективом, а дуже часто є й останнім колективом. У деяких школах мені доводилося спостерігати, що клас завершує колектив школи, і цілого колективу школи іноді й не видно.

У мене були умови сприятливіші, бо в мене була комуна з гуртожитком, і всі комунари мали багато логічних і практичних підстав цікавитися справами загального колективу та жити інтересами загального колективу. Але зате в мене не було такого природного первісного колективу, яким є клас. Я його повинен був створити. Далі в мене розгорнулася десятирічка, і я б міг ґрунтуватися на первісному колективі типу класу. Та я не пішов цим шляхом.

В моєму досвіді я прийшов до такої організації, коли первісний колектив не доплював ні класних шкільних інтересів, ні виробничих інтересів, а був таким середком, в який і шкільні і виробничі інтереси приходили від різних груп. Чому я останнього часу зупинився на загоні, до якого входили й школярі різних класів і робітники різних виробничих бригад.

Я дуже добре розумію, що для вас логіка такої побудови не досить переконлива. Я не маю часу розгортати її докладно, але коротенько відзначу деякі обставини. Наприклад, візьмімо питання віку. Я перший час в роботі теж був побічним побудови первісного колективу за віковим принципом. Це впливало почасти з шкільних інтересів. Але потім я побачив, що це помилка.

Малюки, відокремлені від старшого віку, потрапляють, здавалося б, в найбільш правильне й природне середовище. В такому віці (діти 11—12 років) повинні бути в одному колективі, мати свої інтереси, свої органи, і мені здавалося, що це найбільш правильний педагогічний погляд. До цього мене привів і деякий вплив педагогічної літератури, яка вважала, що вік є одною з висшніх засад у вихованні.

¹ Лекція прочитана 16 січня 1938 р. Вперше опублікована в "Учительской газете" 6-8 від 12—17 січня 1941 р.

Але я побачив, що малюки, відокремлені від дітей іншого віку, потрапляють у неприродне становище. В такому колективі не було постійного впливу старшого віку, не було наступництва поколінь, не було морального і естетичного імпульсу, що виходить від старших братів, від людей досвідченіших й організованіших та, головне, від людей, які в певному розумінні становлять зразок для малюків.

Коли я спробував об'єднати дітей різного віку, малюків та дорослих, у мене вийшло краще.

Такий колектив, створений за типом різного віку, давав мені значно більший виховний ефект, це — по-перше, а по-друге — в мене виходив колектив більш рухливий і точний, що ним я міг легко керувати.

Колектив, створений з дітей одного віку, завжди має тенденцію обмежуватися інтересами даного віку й відходити від мене, керівника, та від загального колективу. Якщо всі малюки захоплюються, припустімо, зимою ковзанами, то це захоплення, природно, замикає їх у чомусь своєму, відокремлюваному. Але коли в мене утворено колектив із дітей різного віку, то там типи захоплення різні, життя первісного колективу організується складніше, вимагає більше зусиль від окремих його членів, і старших, і молодших, ставить до тих і до тих більші вимоги й, отже, дає більший виховний ефект.

Такий колектив, утворений із дітей різного віку, я організував останнього часу за принципом, хто з ким хоче. Спочатку я сам злякався цього принципу, а потім побачив, що це найбільш природна й здорова постановка, при тій умові, що в такому природному первісному колективі в мене будуть представники різних груп і різних шкільних бригад.

Останніми роками я остаточно прийшов саме до такої організації первісного колективу.

Що таке паралельна педагогічна дія?

Ми маємо справу тільки з загоном. Ми з особою не маємо діла. Таке офіційне формулювання. По суті, це є форма впливу саме на особу, але формулювання йде паралельно суті. Насправді, ми маємо справу з особою, але запевняємо, що до особи нам нема ніякого діла.

Яким способом це виходить? Ми не хотіли, щоб кожна окрема особа почувала себе об'єктом виховання. Я виходив з тих міркувань, що людина 12—15 років живе, вона живе, втішається життям, дістає якусь радість життя, в неї є якісь життєві враження.

Для нас вона об'єкт виховання, а для себе — вона жива людина, і переконувати її в тому, що ти не людина, а тільки майбутня людина, що ти явище педагогічне, а не життєве, було мені не вигідно. Я намагався переконати, що я не стільки педагог, скільки вчу тебе, щоб ти був грамотним, щоб ти працював на виробництві, ти — учасник виробничого процесу, ти — громадянин, а я старший, що керує життям з твоєю ж допомогою, з твоєю ж участю. Найменше я намагався переконати його, що він тільки вихованець, тобто явище педагогічне, а не суспільне й не особисте. Насправді, для мене він явище педагогічне.

Так само й загін. Ми запевняємо, що загін є маленький радянський осередок, який має великі громадські завдання. Він має громадські завдання, він намагається доводити комуну до якнайкращого стану. Він допомагає колишнім комунарам, він допомагає колишнім безпритульним, які до комуні приходять і потребують допомоги. Загін — первісний осередок громадської роботи, життя.

Щоб дитина себе почувала насамперед громадянином, щоб вона почувала себе насамперед людиною, я та мої співробітники-педагоги переконалися, що торкатися особи треба з особливо складним інструментуванням. У дальшій нашій роботі це зробилося традицією.

Петренко спізнівся на завод. Увечері я дістаю про це рапорта. Я викликаю командира того загону, де перебуває Петренко, й кажу:

— У тебе спізнєння на заводі.

— Так, Петренко, спізнівся.

— Щоб цього більше не було!

— Єсть, більше не буде.

Другого разу Петренко знову спізнівся. Я збираю загін.

— У вас Петренко спізнюється вдруге на завод

Я роблю зауваження всьому загоні. Вони кажуть, що цього не буде.

— Можете йти!

Потім я стежу, що там робиться. Загін сам виховуватиме Петренка, він каже йому:

— Ти спізнівся на завод, виходить, наш загін спізнюється!

Загін ставитиме величезні вимоги до Петренка як до члена свого загону, як до члена колективу.

Ми довели цю вимогу щодо загону до досконалого вигляду.

...Надзвичайно важлива також тривалість педагогічного колективу. Я вважаю, що наші педагоги приділяють цій справі мало уваги. Якщо в нас у кімнаті живе енна кількість комунарів і середній час перебування їх у комуні становить п'ять років, то середній час перебування й одного вихователя та педагога в комуні не може бути менший, ніж п'ять років. Це закон, бо коли колектив живе і згуртований як слід, то кожний новенький є новеньким — не тільки вихованець, але й педагог. І уявити, що педагог, який сьогодні тільки прийшов, може виховувати, — це помилка. Успіх виховання залежить від того, чи він старий член колективу, скільки в нього покладено в минулому сили та енергії, щоб вести колектив. І якщо колектив педагогів за своїм стажем у закладі буде молодший за колектив вихованців, то, природно, він буде слабкий. Але це не означає, що в колективі треба збирати тільки педагогів зі стажем — старих. Тут наші педагоги повинні зацікавитися питанням про особливості звучання старого педагога та молодого педагога. Колектив педагогів повинен бути дібраний не випадково, а утворений розумно. Тут повинна бути певна кількість старих, досвідчених педагогів, і неодмінно повинна бути одна дівчина, яка тільки що закінчила педагогічний виш, яка ще й ступити не вміє. Але вона повинна бути неодмінно. Саме тут відбувається містерія педагогіки, коли така дівчина приходить в старий колектив і педагогів, і вихованців, починається невловно тонка містерія, яка визначає успіх педагогічний. Така дівчина вчитиметься і в старих педагогів, і в старих учнів, і те, що вона вчитиметься в старих педагогів, покладає й на них відповідальність за її нормальну роботу.

Треба розв'язати питання, скільки має бути жінок і скільки чоловіків у педагогічному колективі. Про це треба серйозно подумати, бо буває, що чоловіки переважають, і це створює негарний тон. Занадто багато жінок — так само односторонній розвиток.

Я б сказав, що дуже велике значення має ще й зовнішній вигляд педагога. Звичайно, бажано, щоб усі педагоги були гарні, але в кожному разі хоч один гарний молодий педагог, одна гарна молода жінка в колективі неодмінно повинні бути. Я так робив. У мене двадцять два педагоги і є одна вакансія. І я бачу, що всі такі, як я, а треба, щоб дітей захопила ще естетика, краса в колективі. Нехай вони будуть трохи закохані. Ця закоханість буде найкращого типу, причому не полового типу, деяка естетика.

Треба обмірковувати питання, скільки повинно бути з педагогів людей веселих і людей похмурих. Я не уявляю собі колективу, що складався б з похмурих людей. Повинен бути хоч один весельчак, хоч один дотепник. Про закони побудови педагогічного колективу в майбутній педагогіці повинен бути складений цілий том.

Макаренко А.С. Вибрані педагогічні твори. — К.: Рад. шк., 1950. — С. 110—125.

Деякі висновки з мого педагогічного досвіду

...Сама організація колективу повинна починатися з розв'язання питання про первісний колектив. Я над цим питанням багато думав, багато виникло у мене різних способів організації колективу, і я прийшов до таких висновків.

Первісний колектив, тобто колектив, який не повинен поділятися далі на дрібніші колективи, групи, не може бути менше семи і більше п'ятнадцяти чоловік. Я не знаю, чому це так, а цього не вивчав. Я тільки знаю, що коли первісний колектив має менше семи чоловік, то він починає перетворюватися на приятельський колектив, на замкнену групу друзів та приятелів.

Первісний колектив, у якому більше п'ятнадцяти чоловік, — завжди намагається поділитися на два колективи, завжди в ньому є лінія поділу.

Я вважаю за ідеальний первісний колектив тільки такий колектив, який водночас відчуває і свою єдність, згуртованість, міцність і в той же час відчуває, що це не компанія друзів, які домовилися, а що це явище соціального порядку, колектив, організація, яка має певні обов'язки, певну відповідальність.

...Потім для мене стало важливим ще одне — тривалість такого первісного колективу.

Мені вдалося зберегти такий первісний колектив без змін протягом 7—8 років. Десять-п'ятнадцять хлопчиків або дівчаток зберігали якість первісного колективу протягом 7—8 років, до того ж зміни робилися не більше, як у розмірі 25 процентів. З дванадцяти чоловік протягом 8 років троє перемінилися, троє пішло, троє прийшло.

Я задалегідь передчував та бачив на ділі, що виходить дуже цікавий колектив, цікавий у тому розумінні, що його можна було розглядати як чудо за характером руху, за характером розвитку, за характером тону, тону впевненості, бадьорості та за тенденцією до збереження первісного колективу. Цей колектив мав у себе єдиноначальницьку владу командира, а потім бригадира.

У мене первісним колективом був загін.

Спочатку я організував загони за таким принципом: хто з ким учитися, хто ким працює — тих я об'єдную в один загін.

Потім вирішив, що треба молодших відокремлювати від старших. Потім дійшов висновку, що це шкідливо і вже в кожному такому загоні були і малюки, і дорослі юнаки 17—18 років.

Я вирішив, що такий колектив, який найбільше нагадує сім'ю, буде найвигіднішим у виховному відношенні. Там створюється піклування про молодших, пошана до старших, найніжніші нюанси товариських взаємин. Там малюки не будуть замкнені в окрему групу, яка вариться у власному соку, а старші ніколи не розповідатимуть непристойних анекдотів, бо в них є піклування про молодших.

...Дисципліна не є метод і не може бути методом. Тільки-но дисципліну починають розглядати як метод, вона неодмінно перетворюється на прокляття. Вона може бути тільки кінцевим наслідком всієї роботи.

Дисципліна — це обличчя колективу, його голос, його краса, його рухливість, його міміка, його переконаність. Все, що є в колективі, кінець кінцем, набуває форми дисципліни.

...Тому не можна говорити про дисципліну як про засіб виховання. Я можу говорити про дисципліну як про наслідок виховання. Цей наслідок виховання виявляється не тільки в тому, щоб хтось наказав і хтось щось вислухав. Цей наслідок виявляється навіть тоді, коли людина, залишаючись на самоті, повинна знати, як вчинити.

Мої комунари говорили: ми міркуватимемо про твою дисципліну не з того, як ти зробив на очах у всіх, і з того, як ти виконав наказ чи виконав роботу, а з того, як ти вчинив, не знаючи, що іншим відомо, як ти вчинив.

Наприклад, ти проходиш паркетною підлогою і бачиш, що на підлозі валяється брудний папірець. Ніхто тебе не бачить, і ти нікого не бачиш. І ось тут важить ось що: піднімеш ти цей папірець чи ні? Якщо ти піднімеш і викинеш цей папірець, і цього ніхто не побачить, — значить в тебе є дисципліна.

Педагогічна майстерність зовсім не пуста справа. В педагогічних вишах цією педагогічною майстерністю й не пахне. Там і не знають, що таке педагогічна майстерність. Ми маємо таке становище, коли цю майстерність кожний має право назвати кустарною, і це буде правильно.

Я теж багато морочився над цим питанням, і тим більше морочився, що ніколи не вважав себе за талановитого вихователя і, по совісті скажу, не вважаю й тепер, бо інакше мені не довелося б так багато працювати, помилятися та мучитися.

Я й тепер глибоко певен, що я, мабуть, звичайний, середній педагог. Це тепер схоже на правду. Але я добився педагогічної майстерності, а це дуже важлива річ.

Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом, що вимагає таланту; це спеціальність, якої треба навчати, як треба навчати лікаря його майстерності, як треба навчати музиканта. Кожна людина, якщо вона не каліка, може бути музикантом. Одна кращим, інша гіршим. Це залежатиме від якості інструмента, навчання тощо. А в педагога такого навчання нема.

Що таке майстерність? Я схильний відокремлювати процес виховання від процесу навчання. Я знаю, що проти цього заперечить кожний спеціаліст-педагог. Але я вважаю, що процес виховання може бути логічно виділений, і може бути виділена майстерність виховання.

Можна й треба розвивати зір, простий фізичний зір. Це конче потрібно для вихователя. Треба вміти читати на людському обличчі, на обличчі дитини, і це питання може бути також описане в спеціальному курсі. Нічого мудрого, нічого містичного немає в тому, щоб з обличчя дізнаватися про деякі ознаки душевних рухів.

Педагогічна майстерність полягає і в налагодженні голосу вихователя, і в керуванні своїм обличчям.

Сьогодні ваш шановний директор при мені розмовляв з одним хлопчиком. Не кожний може так розмовляти. Я не говоритиму, що тут великий талант, але тут була майстерність. Він сердито розмовляв з хлопчиком, і хлопчик бачив гнів, обурення, саме те, що було потрібно в даному разі. А для мене це була майстерність. Я бачив, що директор чудово грає.

Педагог не може не грати. Не може бути педагога, який не вмів би грати. Не можна ж припустити, щоб наші нерви були педагогічним інструментом, не можна припустити, що ми можемо виховувати дітей з допомогою наших сердечних мук, мук нашої душі. Адже ми люди. І якщо у всякій іншій спеціальності можна обійтися без душевних страждань, то треба і в нас це зробити.

Але учневі треба інколи продемонструвати муки душі, а для цього треба вміти грати.

Та не можна просто грати, сценічно, зовнішньо. Є якийсь пас, який повинен з'єднувати з цією грою вашу прекрасну особу. Це не мертва гра техніка, а справжнє відображення тих процесів, що відбуваються в нашій душі. А для учня ці душевні процеси передаються як гнів, обурення тощо.

Я зробився справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити "Іди сюди" з 15—20 відтінками, коли навчився давати 20 нюансів в обличчі, у фігурі, в голосі. Тоді я не боявся, що хтось до мене не підійде чи не відчуже того, що треба.

А у вихователя це виявляється на кожному кроці. І це виявляється зовсім не в парному стані, коли я — вихователь і ти — мій учень. Парне становище не таке важливе, як те, що вас оточує.

Ваше виховне ставлення має значення навіть у тому разі, коли на вас ніхто не дивиться. І це не містика.

Всі комунари на роботі та в школі. Я сиджу в кабінеті сам. Я на когось розсердився, мені щось треба зробити. Я набираю певного виразу обличчя і це на всіх відіб'ється. Заб'їжить один, подивиться на мене, шепне іншому, навіть між ділом, і щось стане на своє місце.

Це не означає, що від настрою однієї особи залежить настрої усіх дітей, а що треба вміти керувати своїм настроєм.

Якщо ви будете в цьому самому кабінеті плакати та ридати, то про це теж всі дізнаються, і воно справить певне враження.

Це позначається на всіх дрібницях — чи голитесь ви щодня, чи чистите ви щодня черевики тощо.

Вихователь, який витягає з кишені брудний зібганий носовичок, — це вже не вихователь. Хай краще він піде в куток і висякається там так, щоб ніхто не бачив.

Але майстерність має значення для організації якихось спеціальних методичних рухів.

Наприклад, я дуже часто застосовував такі речі. Я міг би покликати до себе того, хто нагрів, та відчитати його. Але я так не робив. Я пишу йому записку з проханням прийти неодмінно увечері, неодмінно об 11 годині. Я навіть нічого особливого йому не говоритиму, але до 11 години вечора він ходитиме, чекаючи моєї розмови. Він сам собі багато чого скаже, йому скажуть товариші, і він прийде до мене вже готовий. Мені вже не треба нічого з ним робити. Я йому тільки скажу: "Добре, йди". І в цього хлопчика або дівчинки неодмінно відбуватиметься якийсь внутрішній процес.

Я уявляю собі, що в педагогічному навчальному закладі треба зробити деякі вправи. Ми студенти: Ви, Ви і т. ін.

Мені кажуть: "Ви, товаришу Макаренко, зараз провадитимете практику. Припустімо, хлопчик украв три карбованці. Розмовляйте з ним, будь ласка, а ми послухаємо, як Ви будете розмовляти, а потім обміркуємо, добре Ви розмовляєте чи погано".

У нас таких вправ не робиться, а це ж дуже важка справа — говорити з хлопчиком, якого підозрівають у тому, що він украв, а до того ж ще й не відомо: украв він, чи не украв. Тут, звичайно, потрібна майстерність не тільки в погляді чи голосі, а навіть у логіці. А ми, вихователі, знаємо географію, історію, літературу, але не знаємо, що таке дитячі крадіжки. Хто знає, що це таке: випадок, злочин чи потреба?

Чи знаємо ми, що таке дитячі крадіжки? Те, що ми знаємо з досвіду, — цього мало. Треба, щоб це було написано в книзі. Треба, щоб люди прочитали, перевірили, тоді вони знатимуть.

А що таке дитяче хуліганство?

Є такий педагогічний закон, який каже, що дітям треба більше битися та кричати. Внаслідок цього під час перерви наші коридори перетворюються на якесь пекло. І все це тому, що дитина повинна бігати, кричати.

Що кричати?

Просто роззявити рота і кричати? Повинна чи не повинна вона так кричати?

В деяких книгах написано, що повинна. А я за своїм педагогічним досвідом вважаю, що дитина не повинна ні бігати, ні кричати без пуття...

В мене тільки що пофарбовано стіни. На останні кошти я запросив майстрів, і вони зробили мені добрий ремонт. Я не можу припустити, щоб дитина виявляла тут свої здібності в галузі малювання. Як педагог і як господарник я роблю правильно.

А потім я переконався, що педагог і господарник повинні поєднуватися в одній особі.

Я доб'юся того, що учень також піклуватиметься про чистоту стін, як і господарник. І він нічого не втратить від того, що нічого не намалює на стіні. Він нічого не втратить від того, що не покричить і що в нього щось там не розвинулось.

Ми повинні привчати вихованців до доцільних рухів. Будь ласка, рухайтесь доцільно. Ви йдете коридором, щоб вийти на вулицю. Ніякої скидки на якісь там ваші особливі дитячі апетити до руху! Проходь спокійно коридором, спокійно виходь на вулицю.

І виявилось, що ніяких особливих апетитів у дітей нема. І потім, може, стримувати свої бажання корисніше, ніж їх задовольняти.

Ми мало про це знаємо, а все це треба знати, щоб бути майстром-педагогом. Така майстерність конче потрібна, її треба виховувати.

Я з своїми колегами, товаришами, співробітниками завжди працював над цією майстерністю. Ми збирались, обмірковували це питання, але нічого не записували.

Є ще один важливий метод — гра. В дитячому віці гра — це норма, і дитина повинна завжди гратися, навіть коли робить щось серйозне.

У дитини є пристрасть до гри, і її треба задовольнити.

Треба не тільки дати дитині час погратися, але треба проїняти цією грою все її життя. Все життя дитини — це гра.

В нас був завод з закордонним устаткуванням. Ми робили фотоапарати “Лійка” з точністю до одного мікрона, і все-таки це була гра.

Багато хто з педагогів дивився на мене, як на дивака, дивувався, що я займаюсь рапортами, як грою.

Треба гратися з дітьми, треба стояти струнко, а потім гримати на дітей. Той командир, який хвилина в хвилину приходиться до мене здавати рапорт, чудово грається, і я з ним граюсь. Я відповідаю за всіх, а вони думають, що вони відповідають...

В деяких випадках треба цю гру підтримувати.

Макаренко А.С. Вибрані педагогічні твори. — К.: Рад. шк., 1950. — С. 197–209.

Про батьківський авторитет

Наш батько і наша матір уповноважені суспільством виховувати майбутнього громадянина нашої батьківщини, вони відповідають перед суспільством. На цьому й ґрунтується їх батьківська влада та їх авторитет в очах своїх дітей.

Проте буде просто незручно в самій сім'ї перед дітьми доводити батьківську владу постійним посиленням на таке суспільне уповноваження. Виховання дітей починається з того віку, коли ніякі логічні докази і пред'явлення громадських прав взагалі неможливі, а тим часом без авторитету неможливий вихователь.

Нарешті, самий сенс авторитету в тому й полягає, що він не потребує ніяких доказів, що він приймається як безсумнівне право старшого, як його сила і цінність, що видно, сказати б, простим дитячим оком.

Батько і матір в очах дитини повинні мати цей авторитет. Часто доводиться чути запитання: що робити з дитиною, коли вона не слухає? Ось це саме “не слухає” й є ознакою того, що батьки в її очах не мають авторитету.

Звідки береться батьківський авторитет, як він організується?

Ті батьки, в яких діти “не слухають”, схильні іноді думати, що авторитет дається з природи, що це — особливий талант. Якщо таланту нема, то нічого і зробити не можна, залишається тільки позаздрити тому, в кого такий талант є.

Ці батьки помиляються. Авторитет може бути організований в кожній сім'ї, і це — навіть не буде важка справа.

На жаль, трапляються батьки, які організують такий авторитет на фальшивих основах. Вони прагнуть, щоб діти їх слухали, це їхня мета. А справді — це помилка. Авторитет і слухняність не можуть бути метою. Мета може бути тільки

одна: правильне виховання. Тільки до цієї одної мети й треба йти. Дитяча слухняність може бути одним із шляхів до цієї мети. Саме ті батьки, які про справжню мету виховання не думають, добиваються слухняності задля самої слухняності. Якщо діти слухняні, батькам живеться спокійніше. Ото цей самий спокій і є їх справжньою метою. На перевірку завжди виходить, що ні спокій, ні слухняність не зберігаються довго. Авторитет, побудований на фальшивих основах, тільки дуже короткий час допомагає, скоро все руйнується, не залишається ні авторитету, ні слухняності. Буває й так, що батьки добиваються слухняності, але всяка інша мета виховання занедбана: виростають, правда, слухняні, але слабкі діти.

Є багато форм такого фальшивого авторитету. Ми розглянемо тут більш-менш докладно десяток цих форм. Сподіваємося, що після такого розгляду легше буде з'ясувати, який повинен бути авторитет справжній. Починаємо.

Авторитет придушення. Це — найстрашніша форма авторитету, хоч і не найшкідливіша. Найбільше на такий авторитет хворіють батьки. Якщо батько дома завжди гримає, завжди сердитий, за кожну дрібницю вибухає громом, при кожній слушній чи неслухній нагоді хапається за палицю або за пасок, на кожне запитання відповідає грубо, кожну провину дитини відзначає покаранням, — то це і є авторитет придушення. Такий батьківський терор тримає в страху всю сім'ю, не тільки дітей, але й матір. Він завдає шкоди не тільки тому, що залякує дітей, але й тому, що робить матір нульовою істотою, яка здатна бути тільки лугою. Не треба й доводити, наскільки шкідливий такий авторитет. Він нічого не виховує, він тільки привчає дітей триматися далі від страшного батенька, він породжує дитячу брехню та людське боягузтво і в той же час він виховує в дитині жорстокість. Із забитих та безвільних дітей виходять потім або слиняві, якчемні люди, або самодури, що протягом всього свого життя мстяться за придушене дитинство. Ця найдикіша форма авторитету буває тільки в дуже некультурних батьків і останнім часом, на щастя, вимирає.

Авторитет віддалі. Є такі батьки, та й матері, які серйозно переконані ось чому: щоб діти слухалися, треба менше з ними розмовляти, далі триматися, рідко тільки виступати у вигляді начальства. Особливо люблять цю форму в інтелігентських сім'ях. Тут раз у раз у батька окремий кабінет, з якого він з'являється рідко, немов первосвященик. Обідає він окремо, розважається окремо, навіть свої розпорядження сім'ї він передає через матір.

Бувають такі й матері. У них своє життя, свої інтереси, свої думки. Діти перебувають у віданні бабусі або навіть хатньої робітниці.

Годі й говорити, що такий авторитет не дає ніякої користі, і що така сім'я не може бути названа розумно організованою сім'єю.

Авторитет чванства. Це особливий вид авторитету віддалі, але, може, ще шкідливіший. У кожного громадянина радянської держави є свої заслуги. Але деякі люди вважають, що вони — найзаслуженіші, найважливіші діячі і виявляють цю важливість на кожному кроці, показують і своїм дітям. Дома вони навіть ще більш, ніж на роботі, бундючаться та надуваються, вони тільки й роблять, що базікають про свою гідність, вони звисока ставляться до інших людей. Буває дуже часто, що вражені таким виглядом батька, починають чванитись і діти. Перед товаришами вони також виступають не інакше, як з хвостовитим поном, на кожному кроці повторюючи: мій тато — начальник, мій тато —

письменник, мій тато — комбриг, мій тато — знаменитий. У цій атмосфері зарозумілості поважний тато вже не може розібрати, куди йдуть його діти і кого він виховує. Трапляється такий авторитет і в матерів: яке-небудь особливе плаття, важливе знайомство, поїздка на курорт, — все це дає їм підставу для чванства, для відокремлення від решти людей і від своїх власних дітей.

Авторитет педантизму. В цьому разі батьки більше уваги звертають на дітей, більше працюють, але працюють, як бюрократи. Вони переконані, що діти повинні кожне батьківське слово вислухувати з трепетом, що їхнє слово — це святощі. Своє розпорядження вони дають холодним тоном, і раз воно дане, то негайно стає законом. Такі батьки більше бояться, коли б діти не подумали, що тато помилився, що тато — людина не тверда. Якщо такий тато сказав: “Завтра буде дощ, гуляти не можна”, то, хоч би завтра була і добра погода, однаково вважається, що гуляти не можна. Татові не сподобалася яка-небудь кінокартина, він заборонив дітям бувати в кінематографі, в тому числі й на добрих картинах. Тато покарав дитину, потім виявилось, що дитина не така винна, як здавалося спочатку; тато нізащо не скасує свого покарання: раз я сказав, так і повинно бути. На кожний день вистачає для такого тата діла, в кожному русі дитини він бачить порушення порядку та законності і чіпляється до неї з новими законами і розпорядженнями. Життя дитини, її інтереси, її ріст минають непомітно для такого тата, він нічого не бачить, крім свого бюрократичного начальствування в сім’ї.

Авторитет резонерства. В цьому разі батьки просто заїдають дитяче життя безконечними повчаннями та повчальними розмовами. Замість того, щоб сказати дитині кілька слів, може навіть і в жартівливому тоні, батько садить її проти себе і починає нудну та надокучливу промову. Такі батьки певні, що в повчаннях полягає головна педагогічна мудрість. В такій сім’ї завжди мало радощів та усмішки. Батьки щосили намагаються бути добродішними, вони хочуть в очах дітей бути непогрішними. Але вони забувають, що діти — це не дорослі, у дітей своє життя, і що треба це життя поважати. Дитина живе більше емоціонально, більш палко, ніж дорослі, вона менше за все вміє міркувати. Звичка мислити приходить до неї поступово і досить повільно, а постійні базікання батьків, постійне їх пиляння й балакучість минають майже безслідно для їх свідомості. В резонерстві батьків діти не можуть побачити ніякого авторитету.

Авторитет любові. Це в наш час найпоширеніша форма фальшивого авторитету. Багато батьків переконані: щоб діти слухалися, треба, щоб вони любили батьків, а щоб заслужити цю любов, необхідно на кожному кроці показувати дітям свою батьківську любов. Ніжні слова, безконечні поцілунки, пестощі, визнання сиплються на дітей у надмірній кількості. Якщо дитина не слухається, її негайно питають: “Значить, ти тата не любиш?” Батьки ревниво стежать за виразом дитячих очей і вимагають ніжності й любові. Часто при дітях розповідають знайомим: “Він страшенно любить тата і страшенно любить мене, це така ніжна дитина!”

Така сім’я настільки занурюється в море сентиментальності і ніжних почуттів, що вже нічого іншого не помічає. З уваги батьків випадає багато важливих дрібниць сімейного виховання. Дитина все повинна робити з любові до батьків.

В цій лінії багато небезпечних місць. Тут виростає сімейний егоїзм. У дітей, зрозуміло, не вистачає сили на таку любов. Дуже скоро вони помічають, що тата

і маму можна як завгодно обдурити, тільки треба це робити з ніжним виразом. Тата і маму можна навіть злякати, аби тільки надутися й показати, що любов минає. З малих літ дитина починає розуміти, що до людей можна підлеститися. А через те, що вона не може любити так само сильно і інших людей, то підлещується до них вже без ніякої любові, з холодним і цинічним розрахунком. Іноді буває, що любов до батьків зберігається надовго, але всі інші люди розглядаються як сторонні і чужі, до них немає симпатії, немає почуття товариства.

Це — дуже небезпечний вид авторитету. Він вирощує нецирих і брехливих егоїстів. І дуже часто першими жертвами такого егоїзму стають самі батьки.

Авторитет добрості. Це — найнерозумніша форма авторитету. В цьому випадку дитяча слухняність також організується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками та ласкавими словами, а діями, лагідністю, добротою батьків. Тато або мама виступають перед дитиною в образі доброго ангела. Вони все дозволяють, їм нічого не жалко, вони не скупі, вони чудові батьки. Вони бояться всяких конфліктів, вони воліють сімейний мир, вони готові чим хоч пожертвувати, аби тільки все було гаразд. Дуже скоро в такій сім'ї діти починають просто командувати батьками, батьківське непротивлення відкриває найширший простір для дитячих бажань, примх, вимог. Іноді батьки дозволяють собі невеличкий опір, але вже пізно, в сім'ї вже створився шкідливий досвід.

Авторитет дружби. Досить часто діти ще й не народились, а між батьками вже є договір: наші діти будуть нашими друзями. Взагалі це, звичайно, добре. Батько і син, мати і дочка можуть бути друзями, і повинні бути друзями, але все ж батьки залишаються старшими членами сімейного колективу, і діти все ж залишаються вихованцями. Якщо дружба досягне крайніх меж, виховання припиняється або починається протилежний процес: діти починають виховувати батьків. Такі сім'ї іноді доводиться спостерігати серед інтелігенції. В цих сім'ях діти називають батьків Петською або Маруською, сміються з них, грубо обривають, повчають на кожному кроці, ні про яку слухняність не може бути й мови. Але і дружби тут немає, бо ніяка дружба неможлива без взаємної пошани.

Авторитет підкупу — найбільш аморальна норма авторитету, коли слухняність купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, будеш слухатись, підемо до цирку.

Розуміється, в сім'ї також можливе певне заохочування, щось подібне до преміювання, але ні в якому разі не можна дітей преміювати за слухняність, за добре ставлення до батьків. Можна преміювати за добрі успіхи в навчанні, за виконання якоїсь дійсно важкої роботи. Але і в цьому разі ніколи не можна наперед підганяти дітей в їх шкільній або іншій роботі спокусливими обіцянками.

Ми розглянули кілька форм фальшивого авторитету. Крім них, є ще багато інших. Є авторитет веселощів, авторитет вченості, авторитет "друзьяки-хлопця", авторитет краси. Але буває часто і так, що батьки взагалі не думають ні про який авторитет, живуть як прийдеться й абияк, і потроху тягнуть лямку виховання дітей. Сьогодні батько нагримав і за дурницю покарав хлопчика, завтра він припадає йому в любові, післязавтра що-небудь йому обіцяє порядком підкупу, наступного дня знов покарає та ще й дорікає всіма своїми добрими ділами. Такі батьки завжди метушаться, як очманілі коти, в повному безсиллі, в повно-

му непорозумінні того, що вони роблять. Буває й так, що батько додержує одного виду авторитету, а мати — іншого. Дітям в такому разі доводиться бути на-самперед дипломатами і навчитися лавірувати між татом і мамою.

Нарешті, буває і так, що батьки просто не звертають уваги на дітей і думають тільки про свій спокій.

В чому ж полягає справжній батьківський авторитет?

Головною підставою батьківського авторитету тільки й може бути життя і робота батьків, їх громадянське обличчя, їх поведінка. Сім'я — це велика й відповідальна справа, батьки керують нею і відповідають за неї перед суспільством, перед своїм щастям і життям дітей. Якщо батьки цю справу роблять чесно, розумно, якщо перед ними поставлена прекрасна мета, якщо вони самі завжди цілком усвідомлюють свої дії та вчинки, — це значить, що в них є й батьківський авторитет, і не треба шукати ніяких інших підстав, а тим більше не треба вигадувати нічого штучного. Батьківське ваше діло ви повинні виконувати якомога краще, в цьому полягає коріння вашого авторитету. І насамперед ви повинні знати, чим живе, цікавиться, що любить, чого не любить, чого хоче й чого не хоче ваша дитина. Ви повинні знати, з ким вона дружить, з ким грається і в що грається, що читає, як сприймає прочитане. Коли вона вчиться в школі, ви повинні знати, як вона ставиться до школи та до вчителів, які в неї труднощі, як вона поводить себе в класі. Все це ви маєте знати завжди, з малих літ вашої дитини. Всякі неприємності й конфлікти не повинні бути для вас несподіванкою, ви мусите передбачати їх і запобігати їм.

Все це треба знати, але це зовсім не значить, що ви можете набридати вашому синові постійним і надокучливим розпитуванням, даремним і настирним шпигунством. Від самого початку ви повинні поставити справу так, щоб діти самі вам розповідали про свої справи, щоб їм хотілося вам розповісти, щоб вони були зацікавлені у вашому знанні. Іноді ви повинні запросити до себе товаришів своїх дітей, почастивати їх чим-небудь, іноді навіть побувати в сім'ях цих товаришів, при першій нагоді познайомитися з цими сім'ями.

На все це не треба багато часу, для цього потрібна тільки увага до дітей і до їх життя.

І якщо у вас буде таке знання і така увага, це не мине непоміченим для ваших дітей. Діти люблять таке ставлення і шанують батьків за це.

Авторитет знання неодмінно приведе до авторитету допомоги. В житті кожної дитини буває багато випадків, коли вона не знає, як слід поведися, коли вона потребує поради й допомоги. Можливо, вона сама не попросить її у вас, бо ще не вміє цього зробити, ви самі повинні прийти на допомогу.

Часто ця допомога може бути подана як проста порада, іноді в жарті, іноді в розпорядженні, іноді навіть у наказі. Якщо ви знаєте життя вашої дитини, ви самі побачите, як зробити найкраще. Часто буває, що цю допомогу треба подати особливим способом. Треба буває взяти участь у дитячій грі або познайомитися з товаришами дітей, або побувати в школі й поговорити з учителем. Якщо у вашій сім'ї кілька дітей, а це — найщасливіший випадок, — до такої допомоги можуть бути залучені старші брати і сестри.

Батьківська допомога не повинна бути настирливою, надокучливою, втомливою. В деяких випадках абсолютно необхідно залишити дитині самій вибратися з труднощів, щоб вона звикла перемагати перешкоди й розв'язувати

складніші питання. Але завжди треба бачити, як дитина виконує цю операцію, не можна припускати, щоб вона заплуталася й дійшла до одчаю. Іноді навіть добре, щоб дитина бачила вашу настороженість, уважність, довір'я до її сил.

Авторитет допомоги, обережного й уважного керівництва щасливо доповниться авторитетом знання. Дитина відчуватиме вашу присутність поряд з нею, ваше розумне дбання про неї, але водночас вона знатиме, що ви від неї дечого вимагаєте, що ви не збираєтесь все робити за неї, зняти з неї відповідальність.

Отож саме лінія *відповідальності* є друга важлива лінія батьківського авторитету. Ні в якому разі дитина не повинна думати, що ваше керування сім'єю та нею самою є ваша розвага або приємність.

...Не слід боятися одверто й твердо сказати синові чи дочці, що вони виховуються, що їм треба ще багато вчитися, що вони повинні вирости добрими громадянами та добрими людьми, що батьки відповідають за досягнення цієї мети й не бояться цієї відповідальності. В цій лінії відповідальності полягають основи не тільки допомоги, але й вимоги. В деяких випадках ця вимога повинна бути висловлена в найсуворішій формі, що не припускає заперечень. Між іншим, слід сказати, що така вимога тільки й може бути поставлена з користю, якщо авторитет відповідальності вже створений в уявленні дитини. Навіть в наймолодшому віці дитина повинна почувати, що її батьки не живуть разом з нею на безлюдному острові.

Закінчуючи нашу лекцію, коротко резюмуємо сказане.

Авторитет конче потрібен у сім'ї.

Треба відрізнити справжній авторитет від авторитету фальшивого, побудованого на штучних принципах авторитету, що намагається створити слухняність всякими засобами.

Справжній авторитет ґрунтується на вашій громадській діяльності, на вашому громадському почутті, на вашому знанні життя дитини, на вашій допомозі їй та на вашій відповідальності за її виховання.

Макаренко А. С. Вибрані педагогічні твори. — К.: Рад. шк., 1950. — С. 248—255.

С.Х. ЧАВДАРОВ (1892—1962)

Своєрідність процесу навчання

Будучи процесом пізнання дійсності, навчання має ряд відмінних рис.

Істотною особливістю навчання є те, що пізнання дійсності в учнів відбувається під організованим керівництвом педагога, який уже має певний запас знань.

В процесі навчання діти засвоюють результати історичного пізнання людства, результати науки.

В передмові до другого видання "Капіталу" (Т. 1) Маркс писав, що спосіб викладу результатів дослідження не може за своєю формою не відрізнитися від способу самого дослідження. Маркс вказував на те, що дослідження полягає в умовному вивченні матеріалу, в аналізі його, в установленні форм його розвитку, в установленні закономірностей цього розвитку. У викладі ж подається звужена система вже дослідженого, відкритого знання.

Вчитель веде дітей прямою дорогою до вже відкритої істини, не примушуючи їх проходити всі ті покручені шляхи (в старших класах слід розповідати учням про них), з допомогою яких ця істина набула значення істини.

Внаслідок цього в процесі навчання діти за найкоротший строк опановують величезну суму здобутих людством знань.

Використовуючи вже наявні в учнів знання, через порівняння, уподібнення, протиставлення невідомого відомому вчитель вводить в коло їх знань нові уявлення навіть і про те, чого вони чуттєво сприйняти не можуть. Житель полярного кола, який ніколи не був у теплих поясах, може дістати уявлення про тропічні країни, бо він знає, що таке тепло. Не будучи в Арктиці, учні дістають уявлення про неї, бо вони мають поняття про холод, про різні ступені його, мають поняття про лід, вітер і т. ін. Завдяки цим знанням учні здатні набувати знання й про далеку Арктику.

Педагог широко використовує матеріали наукових досліджень, зокрема зображення предметів (малюнки, моделі, фотографії) і художні описи. Ці допоміжні засоби прекрасно служать меті навчання.

В навчанні створюється можливість пізнання необмеженого кола людського історичного досвіду, узагальненого в слові, в техніці, в пам'ятках культури й цивілізації. Засвоюючи цей досвід, спостерігаючи використання його даних у суспільній практиці, застосовуючи їх у своєму особистому житті, учні успішно йдуть від незнання до знання.

Результати людського пізнання величезні. Але учні не в силі збагнути їх відразу в усьому обсягу і в усій глибині; вони можуть опанувати всю суму знань, що стосуються певного предмета або кола предметів, не відразу, а поступово.

А тому і їх поняття про явища об'єктивної дійсності на нижчих вікових ступенях будуть більш обмежені, ніж на старших. У дошкільному віці ці поняття матимуть більш конкретний, образний характер, тоді як чимдалі в процесі навчання вони будуть ставати все більш і більш абстрактними. У дітей молодшого віку поняття про предмет буде охоплювати, переважно, видимі, чуттєво сприймані ознаки його, а в учнів старшого віку це поняття охоплюватиме істотні зв'язки і відношення між явищами, які безпосередньо органами чуття не сприймаються і є результатом складних узагальнень. Цей рух від незнання до знання, від неточного, неповного знання до дедалі більш точного й повного знання здійснюється в навчанні планомірно, послідовно.

Навчання дає учням не весь пізнаний людством матеріал, а його основні елементи, які відповідно розширюються в своєму обсягу і в своїй глибині на різних вікових пунктах. Для одного віку доступні одні навчальні предмети, а для старшого віку вже можуть бути запропоновані навчальні предмети, недоступні дітям молодшого віку.

Від більш елементарного навчання, яке відкриває в предметах і явищах найтипніше для них, таке, що найбільш виділяється, учні переходять до вищих ступенів навчання. На цих ступенях розширяється коло виучуваних фактів, приєднуються нові факти і явища, встановлюються ширші і глибші зв'язки між предметами, явищами, подіями, розкривається справжній розвиток світу, його історія, його закономірності.

На вищих ступенях навчання здійснюється все більш і більш діалектичний підхід до вивчення явищ і їх пояснення, тоді як при більш елементарному на-

вчанні цей підхід має обмежене застосування. “Логіка формальна, якою обмежуються в школах (і повинні обмежуватися — з поправками — для нижчих класів школи), бере формальні визначення, керуючись тим, що найбільш звичайне або що найчастіше впадає в око, і обмежується цим”¹. Такий підхід, обмежувальний, зумовлений віковими особливостями дітей, рівнем їх знань, ступенем розвитку їх пізнавальних здатностей, має і повинен мати місце на нижчому ступені навчання. А для вищих ступенів уже такий підхід недостатній. “Логіка діалектична вимагає того, щоб ми йшли далі. Щоб дійсно знати предмет, охопити, вивчити всі його сторони, всі зв’язки і “опосереднення”. Ми ніколи не досягнемо цього цілком, але вимога всебічності застереже нас від помилок і від змертвіння. Це по-перше. По-друге, діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, “саморусі” (...), зміні... По-третє, вся людська практика повинна ввійти в повне “визначення” предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв’язку предмета з тим, що потрібно людині. По-четверте, діалектична логіка вчить, що “абстрактної істини немає, істина завжди конкретна”, як любив говорити, слідом за Гегелем, небіжчик Плеханов”².

Якщо ступені пізнання визначаються рівнем усього попереднього розумового розвитку людства, то стадії навчання (початкова, середня, вища) визначаються необхідністю відібрати, обмежити і матеріал вивчення, і способи цього навчання. Цей добір, це обмеження зумовлені завданням зробити вивчення доступним, можливим, зумовлені завданням створення того міцного фундаменту знань, спираючись на який можна буде успішно піднімати дітей на дальші, вищі ступені пізнання широкої, многогранної дійсності. Належний добір матеріалу для вивчення, визначення способів цього вивчення виконуються дидактикою.

Отже, в шкільному навчанні під керівництвом педагога засвоюються результати наукового пізнання. Керівництво педагога забезпечує можливості швидкого й успішного, систематичного й послідовного засвоєння підростаючим поколінням нагромаджених людством знань.

Маючи елементарніший характер на молодших вікових ступенях, навчання на старших ступенях розширяється і поглиблюється як щодо свого обсягу, так і щодо повноти розкриття зв’язків і залежностей явищ між собою і з усім світом.

Тому необхідне встановлення певного змісту навчального матеріалу, що підлягає засвоєнню (програми, навчальні плани), необхідна розробка дидактичних принципів, дидактичних засобів, які забезпечують свідоме й міцне засвоєння учнями різного віку систематизованого кола знань (підручники, посібники, методичні способи).

Психологічні способи навчального процесу

Розгортання навчального процесу ставить перед учителем ряд психологічних проблем. Найважливіші з них такі:

1. Як забезпечити активну настанову учнів у роботі? Активна настанова знаходить своє вираження в інтересі, тобто в емоційно забарвленій свідомості значення і необхідності певної роботи, певного об’єкта або явища, і в увазі, тобто в зосередженні всієї свідомості, всіх сил у напрямі даної роботи, даного об’єкта

¹ Ленін В.І. Твори. — Т. XXVI. — С. 128.

² Там само.

або явища. Таким чином, забезпечення активної настанови зв'язане з вихованням інтересу й уваги.

2. Як забезпечити розуміння навчального матеріалу? Розуміння означає утворення правильних уявлень і понять, які адекватно відображають об'єктивну реальність, що вивчається у відповідних навчальних предметах. Розуміння зв'язане не таким чином, з розвитком сприймання і мислення, творчої уяви і мови.

3. Як забезпечити міцне запам'ятання навчального матеріалу учнями? Щоб добитися міцних знань, учитель повинен у викладі матеріалу і в спеціальних заняттях по його закріпленню (повтореннях і вправах) додержуватися основних вимог психології пам'яті.

*Педагогіка: Посіб. для педагогічних вищих шкіл / За ред. С.Х. Чаєв
дарова. — К.: Рад. шк., 1941. — С. 117—130.*

Г.Г. ВАЩЕНКО (1878—1967)

Загальні методи навчання

Завдання розумового виховання української молоді

Кожний народ має свої національні властивості, психологічні й, зокрема, свої властивості інтелектуальні, то і в галузі розумового виховання, крім загальнолюдських завдань, мусять стояти завдання, що відповідають цим властивостям.

Отже, український педагог, як теоретик, так і практик, повинен чітко уявляти собі характерні риси українського інтелекту, як позитивні, так і негативні. Перші він, звичайно, має всемірно плекати й розвивати, другі — усувати замість них виховувати інші, що підносять нашу духовність.

На жаль, наші вчені ще не змогли, через тяжкі умови нашого політичного життя, ґрунтовно і всебічно дослідити властивості українського інтелекту. Коли щодо вдачі, вольових та емоційних властивостей нашого народу ми маємо цінні наукові праці, то відповідних досліджень інтелектуальних властивостей його ми ще не маємо. Насмілююсь поставити це питання, твердо сподіваючись, що наступне покоління ґрунтовно і всебічно розв'яже його.

Інтелектуальні властивості народу міцно пов'язані з його темпераментом побутом і політичним станом. Темперамент обумовлює думання, повільність або швидкість його, глибину або поверховість і, нарешті, переважно спрямування думки або на зовнішній світ, або на внутрішні переживання.

Є підстави твердити, що типовий українець за своїм темпераментом є холерико-меланхолік, в залежності від умов життя, в ньому може переважати або холеризм, або меланхолізм.

Історичні умови життя українського народу за XIII—XIX століття сприяли перевазі у нього меланхолізму. Як відомо, характерна властивість меланхоліка є повільність і глибина реакцій на подразнення. Меланхолік, будучи дуже вразливим, глибоко сприймає враження й повільно, але всебічно перероблює їх. Звідси як негативна риса повільність асоціацій і взагалі думання, а як риси позитивні — ґрунтовність і глибина його та нахил до узагальнень та філософуван

ня. Розвиткові цих саме рис сприяло основне заняття українця — хліборобство, і взагалі умови сільського життя.

Умови селянського життя й сільськогосподарської праці, при яких людина стикається з різнорідними явищами природи, вимагають хоч, може, елементарних знань і навичок, але не дають їй можливості замкнутися в межах якихось виключних фахових інтересів, як це може бути у майстра або у фабричного робітника.

Але поряд з тим умови сільського життя й праці сприяють повільності думання й асоціацій і певній обмеженості обр'ю інтересів, навіть при наявності їх якісної різноманітності.

В такому ж напрямку звуження розумових інтересів і розмаху творчої думки діяли політичні умови життя українців. Становище недержавного народу не могло стимулювати ініціативи в постановці нових проблем ні в галузі теоретичній, ні в галузі практичній, а особливо в галузі політичного і суспільного життя, бо останнє йшло шляхами, накресленими провідниками панівної нації.

Звідси деяка пасивність думки, нахил розглядати все, особливо соціальне й політичне життя, в світлі теорій, розбудованих панівною нацією.

Враховуючи все це, а також беручи до уваги здобутки нашого народу в галузі науки, мистецтва й народної творчості, спробуємо дати характеристику інтелектуальних властивостей сучасного типового українця.

Психологія, визначаючи єдність психіки людини, з метою її аналізу виділяє в інтелектуальних процесах сприймання, пам'ять, фантазію і логічне мислення. Перші два процеси, як властивості не тільки людини, а й тварини, вона зачисляє до нижчих, останні два, як властиві лише людині, — до вищих.

Цей розподіл умовний, бо у сприйманні дорослої людини є елементи логічного мислення, а тому воно істотно відрізняється від сприймання тварин.

Переходячи від цих попередніх зауважень до характеристики сприймання у типового українця, ми маємо відзначити у нього високорозвинену спостережливість, здібність помітити найдрібніші деталі речей та явищ і знайти в них основне. Ця риса зв'язана, з одного боку, з темпераментом українця, повільним і вразливим, а з другого — з умовами сільського життя. Український селянин помічає в природі найнепомітніші явища і досить вірно може передбачити зміни в природі. Це відбилося, між іншим, і на українському фольклорі.

В творчості художньої спостережливість українця виявилась особливо яскраво в письменстві й малярстві. Завдяки саме цій властивості Гоголь став основоположником художнього реалізму в російській літературі. В творах Гоголя особливо звертає на себе увагу надзвичайна деталізація в описах і характеристиках, з одного боку, а з другого — підкреслення основного, істотного. Кожна найдрібніша деталь береться не випадково, а саме тому, що вона виявляє істоту людини чи явища (згадайте, наприклад, опис дверей Афанасія Івановича та Пульхерії Іванівни, або кімнату Плюшкіна, чи ходу Собакевича). Завдяки цій властивості типи, створені Гоголем, вражають своєю пластичністю. Вони наче вирізьблені і тому назавжди залишаються в свідомості читача. Кожен, хто читав Гоголя, чітко уявляє собі всіх гоголівських "героїв", починаючи з голови в "Різдвяній ночі" і кінчаючи Ноздрьовим. Жоден з російських письменників не дорівнює Гоголеві, в пластичності створених ним типів, тому-то імена більшості його "героїв" стали назвами людей певної вдачі.

Із письменників-українців, що писали російською мовою, відзначались також Короленко, Чехов. Останній умів однією, здавалось би другорядною рисою чітко змалювати вдачу людини (приклад — “Жалобная книга”). Високу спостережливість виявили наші митці-малярі. З цього погляду дуже близько до Гоголя стоїть Рєпін. В його великій картині “Запорожці” кожна постать являє собою своєрідний тип, а поряд з тим, всі вони мають спільні риси, через які ви зразу пізнаєте в них українців. Так само надзвичайною вірністю визначається картина Рєпіна “Іван Грозний над трупом убитого ним сина”. Трудно найти у всесвітньому мистецтві так яскраво й пластично виявлені ефекти горя, відчаю й жаху перед власним злочином.

Геніальна спостережливість Шевченка виявляється в детальній характеристиці персонажів (особливо в повістях) і в акцентуванні якоїсь одної, найбільш характерної риси (фігура Миколи І в поемі “Сон”). Про надзвичайно високий рівень спостережливості свідчать також всі твори Івана Франка, починаючи з “Лесишиної челяді” і кінчаючи “Мойсеєм”. Тонка спостережливість особливо потрібна в галузі психології. Отже, є всі підстави твердити, що українці здібні до наукової творчості в галузі саме цієї науки. Цю рису дуже яскраво виявив, між іншим, чомусь забутий нами професор Київського університету Сікорський, автор “Ілюстрованої психології”, в якій дуже тонко розроблений відділ фізіономіки. Лише тяжкі умови політичного й культурного життя не дали можливості українцям розвинути психологічну науку.

На ґрунті сприймання розвиваються, з одного боку, процеси уявлення й пам’яті, через які людина відбиває навколишні предмети, а з другого — творча уява і мислення, через які людина перероблює сприйняті враження в нові образи й концепції, що допомагають їй перетворити саму дійсність.

Проаналізуємо хоч коротко ці останні дві властивості українського інтелекту, в яких особливо виявляються творчі здібності окремої людини й народу.

Як відомо, фантазія спирається на процес сприймання й пам’яті. Людина не може творити з нічого. Тому найфантастичніший утвір уяви можна розкласти на елементи, що кінець кінцем відбивають сприйняту дійсність. Отже, з чим більшою чіткістю відбиваються в її свідомості різноманітні враження навколишнього буття, тим більше є можливостей для розвитку фантазії.

Але поряд з тим, треба мати на увазі, що фантазія не є звичайне відтворення в свідомості образів сприйнятої дійсності. В мрії людина відходить від дійсності й, спираючись на процеси сприймання й пам’яті, в своїй свідомості перетворює її. Отже, в діяльності фантазії треба враховувати, по-перше, зв’язок з дійсністю, по-друге, переробку її з метою утворення нового образу.

Зв’язок з дійсністю, що має місце в процесі всякої фантазії, треба розглядати з двох поглядів: суб’єктивного й об’єктивного. Утворюючи в своїй свідомості новий образ, людина може ставити своїм завданням, щоб продукт творчості цілком відповідав законам дійсного життя і навіть міг бути реалізований в ньому. Такий характер має в першу чергу діяльність уяви в галузі техніки. Коли інженер-винахідник конструює якусь нову машину, він, по-перше, спирається на відомі йому закони природи, а по-друге, він ставить собі завдання створити таку машину, щоб вона могла діяти в певних умовах праці. Подібним шляхом може йти і діяльність фантазії письменника. Гоголь, пишучи “Мертві душі”, не просто собі фантазував, щоб дати якусь розвагу читачу.

чеві, а поставив перед собою завдання у яскравих образах подати поміщицьку Росію.

Створені ним образи, не будучи копією дійсності, відбивають її в найбільш типових рисах. Тому твори Гоголя розкривають сучасну йому російську дійсність в її основах і дають можливість глибоко зрозуміти її болячки.

Але творча фантазія може діяти і в іншому напрямку. Вона може свідомо відходити від дійсності і творити образи зовсім нереальні, себто такі, що не тільки не відбивають дійсності, але навіть суперечні з законами природи. Найякравішим прикладом такої творчості може бути художня фантастична казка з перевтіленнями, неймовірними пригодами, надприродною могутністю героїв то ін. Хоч автори таких фантастичних творів суб'єктивно прагнули до відриву від дійсності, до утворення чогось нереального, але з об'єктивного погляду створені ними образи кінець кінцем все ж таки спираються на дійсність і можуть бути розкладені на елементи, взяті з дійсності.

І той, і другий види фантазії мають велике значення в культурному розвитку людства, і не тільки в мистецтві, а і в техніці, політиці, а навіть в торгівлі. Бо там, де людина творить щось нове, вона неодмінно послуговується фантазією.

Найвищі якості фантазії полягають, по-перше, в здібності якнайвище піднятися над дійсністю, панувати над нею, а по-друге, в здібності тримати з нею зв'язки.

Різні народи мають різні типи фантазії. Так, напр., фантазія персів, а особливо індусів, має буйний характер. Створені нею образи вражають своєю яскравістю і грандіозністю, а поряд з тим і нереальністю. Інший тип фантазії був прикрасою старовинним грекам, їй властива гармонійність, певна міра, пластичність і міцний зв'язок з дійсністю поряд з пануванням над нею. З особливою яскравістю різниця між фантазією індусів і греків виступає при порівнянні індуських і грецьких міфів. Яка, наприклад, велика різниця між Брамию і Зевсом, між Шивою і Гадесом. Така ж різниця і в архітектурі (Індійський храм і Афініський Партедон).

Український народ має фантазію, що за своїм типом дуже близька до фантазії старовинних греків. Про багатство і міць фантазії українців свідчить перш за все наше мистецтво: народна пісня і казка, література, архітектура, особливо Київської та Козацької доби, малярство. В цій творчості звертає на себе увагу різноманітність і многогранність, гармонійність і та риса, що її можна назвати світлістю. І в українських архітектурних творах, і в народній пісні, і в творах українського малярства, і в українській музиці — багато сонця, взагалі вітла. Крім того, в цих творах вражає гармонійність творчої фантазії й близькість її до природи і поряд з тим панування над останньою. Природа не вигнічує українця, як індуса, а перебуває з ним в єднанні, близька до нього, все йому втіху й радість або сумує разом з ним.

Все це дає підставу твердити, що при відповідних умовах політичного життя український народ міг би розгорнути широку творчість по всіх ділянках культури. Але політична неволя скувала український народ. Він, як орел, опинився в клітці й не може розгорнути своїх крил.

До вищих інтелектуальних процесів, крім уяви, належить також логічне мислення. Воно теж в основному полягає в переробці вражень, що їх одержує людина. Але наслідком переробки їх уявою стають конкретні образи, тоді як

наслідком переробки логічним мисленням є поняття, міркування або їх система. Різниця між людьми, щодо процесів мислення, можуть полягати: 1) в загальному рівні розвитку логічного мислення або в рівні здібності до такого розвитку; 2) в більшій або меншій залежності мислення від ситуацій, в яких воно відбувається; 3) в практичному або теоретичному спрямуванні його; 4) вузькості або широчини мислення; 5) в певному співвідношенні аналізу й синтезу в процесі мислення.

Сама собою очевидно є наявність різниці між окремими людьми й націями щодо рівня розвитку мислення. Коли йде мова про нації, то ця різниця великою мірою залежить від політичних і соціальних умов життя народу. Але велику роль мають тут і природні здібності. Рівень інтелектуального розвитку народу виявляється в його культурних здобутках, а особливо в стані науки й техніки.

Коли з цього погляду підійти до оцінки українського народу, то ми мусимо сказати, що рівень його інтелектуального розвитку в сучасному стані невисокий. Ми поступаємося з цього погляду не тільки перед англійцями, а й перед поляками й чехами. Але це зовсім не означає, що наш народ не здібний до високого інтелектуального розвитку. Історичні факти кажуть нам про щось цілком протилежне. В Київський період, після прийняття християнства, порівняно за короткий час українці розвинули в своїй державі високу культуру: письменство, архітектуру, малярство, законодавство, торгівлю і т. ін. Київ став одним з кращих міст Європи, а Україна — могутньою і багатою державою, що тримала зв'язки з Візантією і західноєвропейськими державами й захищала Європу від диких кочівників. Що особливо свідчить про великі здібності українського народу до культурного розвитку, то це поширення освіти серед широких народних мас. Тим часом, коли на Заході була освіта переважно властивістю духовництва, так, що навіть королі не завжди були освіченими людьми, то на Україні були не тільки освічені князі й бояри, а немало і людей простих. Можна з певністю сказати, що коли б не татарська навала, яка розвалила Київську державу, Україна була б тепер однією з найкультурніших країн світу. Але і втративши свою державу, українці майже до кінця XVIII століття, саме через свої високі природні здібності, стояли щодо культурного рівня значно вище своїх північно-східних сусідів. Про це свідчать, з одного боку, відзиви про українців різних мандрівників-чужинців, що відвідували Україну, та, з другого, — керівна роль українців в розвитку російської культури в кінці XVII і протягом майже всього XVIII століття. Навіть в XIX столітті українці, працюючи на чужій, московській ниві, виявили великі творчі здібності в різних галузях культури. Для доказу досить назвати імена таких письменників, як Гоголь, Короленко, вчених: Потебня, Веселовський, Островський. Багалій та багато інших. За більшої вицьких часів Україна дала таких видатних вчених, як найкращий фізик СРСР Капиця, найвідоміший агроном-дослідник Лисенко та інші.

Навіть сучасний рівень української культури, будучи не досить високим, все ж таки свідчить про великі інтелектуальні здібності українців. Живучи сотні років під чужим ярмом, в умовах чужинецької експлуатації, ведучи криваву боротьбу за своє існування, віддаючи значну частину своєї інтелігенції на чужу роботу, кривавлячись в боротьбі з ворогами, в якій загинули найкращі сини й дочки України — український народ не тільки зберіг свою національну мову

побут, але створив і свою літературу, науку, музику, малярство. Ми не можемо сказати, що наша духовна культура стоїть на рівні культури німецької чи англійської, але все ж таки ми маємо таких письменників, як Шевченко, Франко, що заслуговують на всесвітню славу, й такого вченого, як Михайло Грушевський, що ніяк не поступається перед найвидатнішими російськими істориками.

Важливим свідоцтвом інтелектуальної здібності українського народу може бути й культурне життя української еміграції. Будучи в становищі безправних ділі, живучи в злиднях, під страхом примусової репатріації, українці зуміли zorganizувати не лише початкові й середні школи, що стоять навіть на вищому рівні, ніж школи емігрантів інших національностей, які у себе на батьківщині мали далеко кращі умови для культурної творчості, ніж українці. Свої досягнення в галузі культури українці мають завдячувати своїй великій цікавості до знання, непереможному потягові до освіти. Про цю рису українського народу писав ще Павло Алепський, якого дивувала велика кількість письменних людей на Україні, і то не тільки чоловіків, а й жінок. Цю рису українці виявили навіть на московській военній службі. Про українських солдатів складалась така думка, що вони намагались потрапити в першу чергу не на кухню або в інтендантство, як солдати інших національностей, а в т. зв. “учебну команду”, де все ж таки давалась хоч яка наука.

Друга риса інтелекту, що нею розрізняються між собою окремі люди й нації, — це спрямування інтелектуальних здібностей. Наприклад, фінікійці виявляли великі здібності в галузі торгівлі й мореплавства, єгиптяни — в галузі рільництва, архітектури й астрономії.

Український народ в Київський період виявив всебічні здібності. Про його здібності в галузі науки свідчать твори тодішніх письменників, про здібності в галузі поезії — такий твір, як “Слово о полку Ігоревім”, що був, мабуть, далеко не єдиним, про здібності в архітектурі й малярстві — Десятинна церква. Михайлівський собор, Золоті Ворота та інше. Є всі підстави думати, що високо на Україні стояло й сільське господарство, не зважаючи на постійні наїзди кочівників. Україна постачала збіжжя на південь і на захід. Історичні джерела вказують на те, що українці не тільки займались хліборобством, а й садівництвом. Про високий його рівень свідчить, між іншим, те, що в Київській Русі плекався виноград, що в умовах українського підсоння вимагає досить високої техніки, а головне — любові до сільськогосподарської культури. Нарешті, в Україні була досить розвинена торгівля, що мала широкий обсяг і включала різні народи півдня і півночі, заходу й сходу.

В Козацький період українців характеризує майже така сама різноманітність здібностей: до науки, поезії, малярства, хліборобства, ремесла. Особливо характерною з цього погляду була діяльність наших братств, що склалися переважно із міщан, які були ремісниками, крамарями, а разом з тим виявили велику цікавість до науки.

В XIX і XX столітті про таку різноманітність інтелектуальних інтересів українців не може бути мови. За цей час вони виявили більше теоретичні, ніж практичні інтереси. Україна дала в цей період своєї історії багато вчених, поетів і письменників, але мало дала славетних інженерів-винахідників. Із цих видів практичної діяльності українці виявили найбільше зацікавлення сільським господарством, хоч і воно не було поставлене на належний рівень.

Характерно те, що українці за останні часи мають значні досягнення в галузі гуманітарних наук і значно менші в галузі наук, що безпосередньо пов'язані з практикою.

Слід також зазначити занепад в українців інтересу до торгівлі. Заможний козак вивозив збіжжя на станцію, коней і волів на ярмарок, але він соромився везти на базар молоко, яйця, курей тощо. Так само він не мав охоти відкривати крамничку або якесь підприємство. Торгівля на Україні майже виключно була в руках жидів і москалів. Так само мало було між українцями ремісників. Шевці, кравці, муляри, теслярі — все це здебільше були жиди або росіяни. А проте наведене вище не свідчить про відсутність в українців практичних здібностей. Вони лише занепали через несприятливі умови політичного й господарського життя. Доказом цього може, між іншим, бути приклад таких підприємців широкого масштабу й великих здібностей, як цукрозаводчики Харитоненко й Терещенко, що майже із нічого створили великі капітали і надзвичайно широко розгорнули свої підприємства. Характерна властивість цих підприємців, особливо Харитоненка, що це підприємці нового типу. Вони дуже добре розуміли роль науки в господарстві, підтримували її, закладали в себе лабораторії, дослідні станції і т. ін. Другим доказом наявності практичних здібностей українського народу може бути розвиток в XX столітті кооперації, як на Наддніпрянщині, так і в Західній Україні.

І все ж таки ми мусимо відзначити, що розвиток практичного інтелекту в нашого народу, а особливо в його інтелігенції, поки що відстає від розвитку інтелекту теоретичного.

Мислення, як і фантазія, є перш за все процес переробки того матеріалу, що дає сприймання. Отже, навіть в елементарних процесах мислення підноситься над даними сприймання і відходить від них. Але цей процес відходу від конкретної ситуації може бути більшим або меншим. Коли, наприклад, людина міркує над тим, як зрубати деревину, щоб вона, упавши, менше поламала сусідніх дерев, її мислення дуже зв'язане з ситуацією. Коли ж людина думає над тим, чи можна розглядати психічні явища як певну властивість матерії, її мислення, хоч може бути викликане певними конкретними фактами, далеко відходить від даної ситуації. Отже, подібно до фантазії, мислення однієї людини занадто прикуте до конкретних умов її життя. Воно не підноситься над ними так, щоб конкретна ситуація зникла і в свідомості виникли проблеми більш загального характеру. Навпаки, є люди, мислення яких настільки вільне від впливів ситуації, що вони навіть забувають про неї.

Зрозуміло, що перший тип мислення більш властивий малоосвіченим людям, другий — людям освіченим і високоінтелігентним.

Отже, коли іде мова про масу українського народу, що складається переважно з селянства, ми мусимо відзначити, що їм більше властиве ситуативне, ніж абстрактне мислення. Але коли порівняти українського селянина з селянами інших національностей, то ми мусимо відзначити наявність у нього природної інтелігентності й інтересу до того, що виходить за безпосередні межі його оточення.

Здібність типового українця піднятися над ситуацією, певна широчінь мислення створюють ґрунт для розвитку синтетичного мислення, здібностей до широких узагальнень. Таке мислення властиве, перш за все, філософу, бо якраз філософія розглядає найбільш загальні питання буття і знання.

Дійсно, типовий українець, зокрема український селянин, дуже любить роздумувати над загальними питаннями про світ, правду і т. ін. Такі роздумування широко відбиті і в українському фольклорі, і особливо в народній пісні. Для прикладу візьмем хоч думу про бурю на Чорному морі. Скільки тут глибокої філософії, який високий погляд на мораль, на роль щирого покаяння.

І в галузі мислення, як і в галузі фантазії, українці не могли використати своїх високих природних властивостей.

Виходячи з принципів положень сучасної педагогіки і з характеристики інтелектуальних властивостей українською народу та тих завдань, що стоять перед ним, ми можемо накреслити в загальних рисах і ті завдання, що стоять перед нами в галузі інтелектуального виховання нашої молоді.

Сучасна педагогіка, як показано вище, стоїть на тому, що в навчанні треба органічно сполучувати зміст і форму; що, подаючи учням завдання, слід в той же час дбати про розвиток т. зв. формальних здібностей інтелекту. Тому загальне формулювання мети інтелектуального виховання нашої молоді може бути таке:

1) дати нашій молоді ґрунтовні й систематизовані знання, що стояли б на рівні сучасної науки й відповідали б вимогам, що ставить перед нашим народом історія;

2) розвинути у молоді т. зв. формальні здібності інтелекту, як спостережливість, пам'ять, творчу уяву і логічне мислення, враховуючи при цьому психічні властивості українського народу.

Розкриваючи це формулювання, ми спочатку спинимось на першому з цих завдань, що стосуються змісту навчального процесу. Подати учням ґрунтовні й систематизовані наукові знання — це значить виробити в них певний науковий світогляд. Мати світогляд — це значить уявляти собі буття як цілість з певними частинами, уявляти зв'язки між цими частинами й ті закони, яким підлягає буття та його частини. В світогляді треба відрізнити основне й похідне. Основне — це уявлення про буття як цілість, про природу й сенс його, про основні рушійні сили його й про основні закони, яким воно підлягає. Похідне, або часткове — це те, що стосується окремих частин буття або окремих явищ його, знання про ті закони, яким ці явища підлягають. Наприклад, уявлення про те, що світ безмежний або обмежений, що буття направляє Абсолютний Розум або воно підлягає сліпо діючим законам — становлять основну частину світогляду. Знання про якусь державу, про її населення й культуру, а також знання законів Архімеда чи Паскаля стосуються до похідної, або часткової, частини світогляду. В залежності від того, як здобуті, обґрунтовані й приведені до системи знання про світ, світогляд може бути науковий або ненауковий. Науковий світогляд складається зі знань, свідомо приведених до певної системи і логічно обґрунтованих. Світогляд ненауковий складається зі знань і уявлень, здобутих без застосування спеціальних метод, логічно не обґрунтованих і не приведених до певної системи.

В залежності від того, як людина або група людей розв'язує світоглядові питання, світогляд може бути ідеалістичним або матеріалістичним. Коли за основу буття визначається матерія, а все останнє і в тому числі такі явища, як мислення людини, її почуття і прагнення, трактуються як суто матеріальні явища, функції або властивості матерії, — то такий світогляд називається матеріалістичним.

Коли ж людина визнає, що в основі буття лежить дух, або визнає існування нематеріальних явищ, що істотно відрізняються від явищ матеріальних, то такий світогляд називається ідеалістичним.

Світогляд має дуже велике значення не тільки в інтелектуальному житті окремої людини, а і в житті суспільному, політичному й навіть економічному. Доказом його може бути вся історія людства. Прийняття якимсь народом нової релігії в корені міняло його життя, і то не тільки культурне, а й політичне. Прикладом цього може бути Римська імперія після прийняття християнства, а також історія арабів після прийняття ними магометанства. Таким же яскравим доказом висловленої вище думки може бути гітлерівська Німеччина і більшовицький СРСР. Не можна заперечувати того, що ці дві системи й самі внесли дуже великі зміни в життя німців і росіян, а також народів, окупованих ними.

Отож питання про вироблення світогляду в процесі навчання набирає першорядного значення. Навіть для малоосвіченої людини ясно, що тепер іде завзята боротьба між світоглядами матеріалістичним і християнсько-ідеалістичним.

Щодо виховання української молоді, то тут ми маємо дуже добру спадщину, перш за все в наших релігійно-моральних традиціях. Мораль нашого народу, будучи просякнута духом християнства, стояла на дуже високому рівні. Тому на студіювання історії українського народу, і то не лише політичної, а й культурної, треба звернути особливу увагу. Таку ж увагу треба звернути на студіювання нашого фольклору, в якому відбився світогляд українців та наше минуле. Йому треба приділити значно більше уваги, ніж приділялося до цього часу.

Наймогутнішим знаряддям культурного розвитку людини є мова. Тому в навчальному плані загальноосвітньої школи має посісти почесне місце рідна мова. В ній відбиваються культурні здобутки народу, його історія, світогляд та його психічні властивості. Це один з найдорожчих скарбів народу. Саме в цьому аспекті й має вивчати молодь рідну мову. Щоб ґрунтовно розуміти свою мову, а також щоб мати можливість користуватися культурними здобутками інших народів, потрібне знання чужоземних мов. і то не тільки нових, але й старовинних, латинської й грецької, бо європейська культура є продовженням класичної греко-римської культури. Історія, література, мова становлять собою цикл гуманітарних наук. Крім великої світоглядної ролі, вони мають, між іншим, першорядне значення для розуміння організації суспільного життя людини. В цьому аспекті гуманітарні науки зробили ще дуже мало. Сучасна всесвітня криза людства вимагає в цій галузі великої роботи як від науки, так і від школи.

Другий цикл наук, що входить в навчальний план школи, становлять науки природничо-математичні. Так само як і науки першого циклу, вони мають велике значення для вироблення світогляду. З цього боку, безумовно, потрібне погодження між двома циклами наук, щоб не вийшло так, що природничі науки будуть виховувати учнів у матеріалістичному дусі, а науки гуманітарні — в дусі ідеалістичному. Це б призвело до хаосу в голові учнів, а значить, і до безпринциповості в поведінці.

Крім того, природничо-математичні науки подають знання, що потрібні для практичної діяльності людини в галузі сільського господарства та промисловості. Зважаючи на те, що на українську молодь в найближчому майбутньому

ляже великий обов'язок відбудувати рідний край, треба подавати всі ці дисципліни не абстрактно, не в відриві від живої дійсності, а так, щоб учні розуміли значення їх у майбутній праці для батьківщини.

Одна з наук цього циклу, а саме географія, стоїть на межі двох циклів — природничого й гуманітарного. Відповідно до цього вона має подвійно виховну роль. З одного боку вона, подібно до історії, допомагає вірно зрозуміти минуле й сучасне нашої батьківщини та інших країв і таким чином виховує патріотизм, а з другого — знайомить з природою рідного краю, заняттям населення й тому готує учня до практичної діяльності в майбутньому.

Щодо математики, то окрім свого практичного знання, вона є могутнім методом у розв'язанні більшості наукових питань.

Хоч дисципліни розподілені по окремих циклах і хоч кожна з них являє собою окрему систему знань, — буття є єдине. Тому й знання, що їх одержує учень в школі, мусить становити цілість. Більшість наших шкіл такої не дає. Відомий німецький педагог Вільман в своїй “Дидактиці” писав, що дисципліни шкільного навчання поєднує лише ранець учня, в якому він носить свої підручники. Через розірваність в змісті навчання останнє губить свою життєвість і стає нецікавим. Тому одне з важливих завдань школи — дбати про цілісність знань, що вона подає учням.

Вироблення цілісного світогляду в процесі шкільного навчання молоді має сполучуватись з розвитком т. зв. формальних здібностей інтелекту учня.

Оскільки кожен з учнів має свої природні властивості, то для більш ефективного виховання школа мусить дослідити індивідуальні нахили й здібності окремих учнів і, даючи їм загальний розвиток, в той же час допомогти їм розвинути саме ці здібності. Особливо це стосується учнів старших класів школи, коли індивідуальні нахили й здібності вже більш менш чітко визначаються.

Вище ми зазначили, що український народ з природи має визначні здібності до систематичного мислення, яке є основою мислення філософічного, і що історичні обставини не дали йому можливості повністю використати ці здібності. Цього не сміє забувати школа. Національна філософія є одним з найбільших культурних досягнень народу. Всі народи, що відіграли передову роль в розвитку людської культури, створили свої оригінальні філософські системи. Свою оригінальну систему, що відповідала б нашим національним властивостям і тим завданням, що стоять перед нами, мусить створити і наш народ.

Отже, плекати філософічне мислення у нашого юнацтва треба не тільки тому, що без філософії не може бути закінченого суспільного світогляду, а й з погляду завдань, що стоять перед нашою нацією.

Розвиваючи в нашої молоді окремі розумові здібності, як спостережливість, здібності до синтезу й аналізу, не треба забувати про ідеал справді інтелігентної людини, до реалізації якого ми прагнемо. Основна риса його — це любов до правди (істини), або, інакше, любов до знання, до науки. Ця риса властива була всім великим вченим. В ім'я любові до знання люди відмовлялися від радощів особистого життя й віддали всі свої сили науковій роботі. Саме ця любов керувала вченими, коли вони, ризикуючи своїм життям, мандрували на полюс або в дикі пустелі чи робили небезпечні досліди. Людина, що віддала себе науці, не терпить неправди й не відступається від своїх переконань, як не відступив від них Галілей.

Таку любов до правди може мати не тільки учений, а й митець, громадський діяч, політик. Люди цього типу, фанатики правди, ведуть народи вперед, вони справжні покликані провідники.

Таких саме людей потребує Україна, їх має виховувати українська школа. Цей ідеал людини мусить усвідомити й завжди тримати перед собою вчитель, виховуючи нашу молодь. Але щоб цей ідеал був дієвим, педагоги мають прагнути до того, щоб його усвідомили й ним керувались учні. В житті суспільства й окремої людини велике значення має громадська думка. Годі чекати високої моралі, самовідданого чину, принциповості в поведінці у такому суспільстві, де панують антиморальні погляди, де користуються пошаною ті, що, не зупиняючись перед засобами, найвигіднішим способом влаштовують своє особисте життя. Те саме треба сказати про школу. Досить часто трапляються школи, де учні найбільше шанують фізичну, грубу силу, брутальність і безоглядність в поведінці, де не тільки не користуються пошаною кращі, ретельні учні, а стають предметом кепкування. В таких школах тільки виняткові учні захоплюються наукою і віддаються їй. Більшість вчиться неохоче і з примусу. В таких школах часто бувають випадки, що здібні учні, які колись прекрасно вчилися, під впливом товаришів занедбують шкільні завдання і стають першими порушниками шкільної дисципліни.

Тому на дух школи, на настрої учнівської маси треба звернути особливу увагу. Учні, засвоюючи знання й виконуючи шкільні завдання, мусять в той же час усвідомлювати, відповідно до свого розвитку і віку, той ідеал людини, який ставить перед собою школа. Тільки тоді українська школа буде виховувати гідних синів і дочок батьківщини.

Ващенко Г. Загальні методи виховання. — К., 1997. — С. 58—83.

Виховний ідеал

...Коли ми хочемо виховати в українській молоді міцну волю і суцільність характеру, треба перш за все прищепити їм прагнення до високої мети, що об'єднувала б увесь український нарід.

Такою метою є благо і щастя Батьківщини.

Як сказано вище, гаслом, під яким має провадитися виховання української молоді є:

Служба Богові й Батьківщині.

Перша абсолютна вартість для молоді є. Бог, друга — Батьківщина. Молодь мусить чітко уявляти собі, в чім блага Батьківщини.

Благо Батьківщини є:

1. Державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське й релігійне життя.

2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної приналежності, соціального стану і т. ін. — в одну спільноту, що прийнята єдиними творчими прагненнями і високим патріотизмом.

3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад в суспільстві, в той же час забезпечував особисті права і волю кожного громадянина й сприяв розвитку й прояву його здібностей, спрямованих в бік громадянського добра.

4. Справедливий соціальний устрій, при якому зникала б і неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства.

5. Високий рівень народного господарства й справедлива організація його, що забезпечувала б матеріальний добробут всіх громадян, була позбавлена елементів експлуатації,

6. Розквіт духовної культури українського народу: науки, мистецтва, освіти. Піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною в світі.

7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізації в житті вчення Христа.

8. Високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хвороб і виродження.

Що означає служба Богові разом зі службою Батьківщині? Це означає, що добробут Батьківщини має бути заснований на засадах християнства. Так розуміли життя кращі люди Київської Русі, що мужньо боролись з кочівниками. Так розуміли їх запорожці, що своїми грудьми захищали "люд християнський" та клали за нього свої голови в завзятій боротьбі з бусурманами. Так розумів їх Хмельницький і маси українського селянства й козацтва, що під проводом великого Гетьмана повстали проти польського панування. Ця традиційна мета, як ясна зірка на небі, мусить сяяти і перед українською молоддю. Завдання служити Батьківщині мусить бути усвідомлене як особистий обов'язок перед нею. Отже, чітко уявляючи, чого потребує від нас Батьківщина, кожен має здати собі справу в тім, що він повинен зробити для неї особисто. Серед нашої інтелігенції часто можна зустрінути людей, що добре вміють розмовляти про службу Батьківщині, а на ділі служать лише своїм особистим інтересам. Виходить, що з погляду цих людей, Батьківщині має служити хтось інший, а не вони. Такі настанови суспільство має рішуче засудити. А виховуючи молодь, треба попередити саму можливість утворення таких настанов. Службу Батьківщині треба усвідомлювати не лише як свій особистий обов'язок, а як сенс свого життя, без чого не варто жити. Прикладом для кожного українця в цьому мусять бути такі великі постаті, як Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький, Мазепа, а також ті численні невідомі герої, що протягом віків виставляло з-поміж себе українське козацтво, селянство й міщанство: що все своє життя віддавали в боротьбі за щастя й добробут України.

Джерелом натхнення в такій героїчній службі Батьківщині може бути лише свідомість обов'язків перед нею, сполучена з палкою любов'ю до неї, до свого народу. А любити свій народ можна лише при наявності високої національної свідомості. Треба уявляти собі український нарід як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, й відчувати свою єдність з цією спільнотою. Виховати таку свідомість і відповідне до неї почуття не так легко. Протягом віків поляки й москалі викорінювали таку свідомість, і це не могло не дати своїх наслідків. При цьому треба відзначити, що московська політика була значно хитріша, ніж польська, й тому національна свідомість населення Галичини вища, ніж свідомість населення Наддніпрянщини. Але, крім того, треба взяти до уваги й те, що наддніпрянці й галичани протягом віків жили під різними політичними режимами, під різними господарськими і культурними впливами. Звідси різниця у мові, побуті, психології. Особливо це треба сказати

про інтелігенцію, яка більше підпадала під вплив чужинців, ніж селянство. Галицький інтелігент своєю мовою, психологією і поведінкою значно більше відрізняється від інтелігента-наддніпрянца, ніж, приміром, селянин зі Стрийщини від селянина з Поділля.

А це, безперечно, заважає українцям з різних областей щиро й глибоко відчувати себе як єдиний нарід. Доводять це численні спостереження над українцями під час еміграції. Цілком зрозуміло, наскільки шкідливе таке роз'єднання. Не переборюючи цього, не зможемо збудувати України.

Тому, будуючи систему виховання молоді, треба ретельно проаналізувати властивості мови, побуту й психології, характеристичні для українців різних областей. Властивості, запозичені в інших народів, треба виділити в одну групу, властивості, притаманні українському народові — в другу. Так, напр., в мові слід виявити широковживані полонізми, що засмічують мову галичан, і русизми, що засмічують мову придніпрянців. В поведінці треба виділити, з одного боку, властиве деяким наддніпрянцям нехтування своєю зовнішністю і вульгарність в манерах, що з'явилися внаслідок московських впливів, а з другого боку, занадто велику увагу зовнішності і неприродність у манерах і поведінці, що з'явилися внаслідок польської культури та її впливу. Така аналіза, при умові ґрунтовності, дасть можливість розглянути відмінні властивості українців різних областей, як другорядні риси, що мають щезнути в найближчому майбутньому.

Крім того, українець мусить здати собі справу в тім, які риси української психіки, навіть властиві їй з давніх-давен, слід розглядати як позитивні, а які негативні. Не все, що виробила у позитивну рису властивий багатьом українцям крайній індивідуалізм, про який ішла мова вище. Треба зробити мужньо тверезу оцінку й інших національних властивостей. Риси позитивні слід культивувати, а негативні — поборювати. Наявність в українського народу негативних рис не мусить зменшувати любов до нього, тим більше, що інші риси українців становлять їх високо в ряді інших народів.

Виховуючи у молоді любов до свого народу, треба разом з тим виховувати справедливе відношення до інших народів.

Є народи, що протягом довгого часу гнітили українців і не давали їм розвиватись. Є народи, що прикидались нашими друзями, а на ділі експлуатували і нищили нас. Є народи, як, напр., шведи, що допомагали нам у національній боротьбі й співчували нам. Є нарешті, народи, що терплять однакову з нами долю під гнітом якогось іншого народу.

До всіх тих народів відношення українців мусить бути різним. Треба виховувати молодь так, щоб вона могла захищати права свого народу і здатна була віддати за неї своє життя. Але, виховуючи у молоді патріотизм, здорову національну гордість, свідомість своєї національної гідності, ні в якому разі не можна виховувати в неї безглуздої національної пихи й презирства до інших народів лише на тій підставі, що вони не українці.

Через тяжкі історичні умови наш нарід відстав щодо культурного розвитку передових народів Європи. Щоб досягти їхнього рівня, нам треба багато вчитись у тих народів, а це можливо лише при пошані до них. Крім того, треба пам'ятати, що на теренах України живуть і інші народи. З ними нам доведеться співпрацювати, а це можливо лише при умові справедливого відношення до них.

при якому захищаються права українського народу, але разом з тим не порушується законних прав інших народів.

Служба Батьківщині наказує підкоряти свої інтереси потребам українського народу.

Чи означає це зректися особистого щастя й радощів життя? Ні, не означає. В житті людини діє парадоксальний закон: “Хто шукає лише особистого щастя і робить основним правилом свого життя власне це шукання, той ніколи не находити щастя”. Бо тоді життя людини робиться егоїстичним і дрібничковим, і це ніколи не задовольнить людського духа. Справжні радощі, що охоплюють всю істоту людини і підносять її на височінь, мають тільки ті, що служать великій ідеї. Гоголівський Тарас Бульба в той момент, коли він, прив’язаний до горючого дуба, показував козакам шлях до порятунку, — насправді щасливіший від Пацюка над мискою вареників. Підкоряючи особисті інтереси інтересам Батьківщини, будучи вірним лицарем її, українець мусить поступатися своїми особистим амбіціями, коли цього вимагають суспільні справи.

Виховання такої риси є одною із найважливіших і найтрудніших завдань української педагогіки. Особисті чвари й амбіції занадто вже багато зробили шкоди Україні. Пора покінчити з ними. Борець за благо Батьківщини має бути твердим, рішучим і настирливим. Ніякі перепони не мають спинити його. В боротьбі з ними має гартуватися воля. Борець має бути мужнім і хоробрим, але разом з тим розсудливим. Ще Аристотель казав, що мужність є добродієм, що посідає середнє місце між лякливою та безрозсудною одчайдушністю.

Не треба боятись смерті за Батьківщину, але й не треба гратись з нею. Не треба ризикувати своїм життям і життям своїх близьких, коли є можливість без цього досягти мети.

На виховання у нашої молоді духа єдності й братерства мусять звернути особливу увагу школа, церква, громадські організації і преса.

Велику роль в цьому має відіграти Церква. Найміцніше об’єднання, що може існувати між людьми, — це об’єднання на ґрунті релігії, себто об’єднання на ґрунті вірувань, моралі, участі в службі Божій, під час якої віруючі переживають спільне релігійне піднесення.

Молодь треба виховувати так, щоб для неї на першому місці стояли обов’язки, а потім уже права; щоб кожна молода людина в першу чергу мала задоволення не з того, що вона посідає в суспільстві те чи інше керівне становище, а з того, що вона чесно виконала свої обов’язки. Таку свідомість слід виховувати в молоді ще з дитинства. Нерозумно роблять ті батьки, що задовольняють всі вимоги і навіть вереди дітей, не накладаючи на них аж ніяких обов’язків. Уже починаючи з 4—5 років, дитина мусить по мірі своїх сил обслуговувати себе і де в чому допомагати старшим. Уже в ці роки слід боротися з дитячим егоїзмом, тактовно виховуючи у неї думку, що крім неї з її потребами існують ще інші люди, що теж мають потреби і права.

Більші вимоги треба ставити до дітей шкільного віку. Вони мусять своїми вимогами найменше обтяжувати дорослих і без шкоди для навчання чим можуть допомагати їм. Зі свого боку школа мусить більше уваги звернути на громадське виховання молоді. Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями із історії нашого народу, не досить патріотичного виховання і лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися ретельно вико-

нувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами. Це є передусім обов'язки чергового, до яких треба ставитися серйозніше, ніж до них ставиться сучасна українська школа на еміграції. А головне те, що треба так перебудувати навчально-виховний процес, щоб учні не були пасивним об'єктом його; щоб вони активну участь в ньому брали під керівництвом педагогів. Школа мусить стати для них маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честю якої вони дорожать, яку вони разом з педагогами розбудовують. В першу чергу вони беруть активну участь в навчальному процесі, не тільки тим, що кожний учень зокрема ретельно слухає виклади педагогів і виконує їхні завдання, а і в тому, що кожний учень дбає, щоб уся класа вчилася добре. Крім того, учні, допомагаючи педагогові, мають дбати про обладнання і добрий стан шкільних кабінетів і лабораторій.

Крім того, учні мусять брати активну участь в організації шкільних екскурсій, літературно-мистецьких ранків і вечірок та культурних розваг.

Життя учнів у школі мусить бути найповнішим, задовольняючи, по зможі, всі здорові потреби їх, при чому учні мусять бути не лише споживачами, а й продуцентами.

Але помимо цього, школа мусить застосовувати і спеціальні заходи громадського виховання учнів.

Школу слід розглядати не лише як установу, куди діти приходять на 4—6 годин, щоб тільки чогось навчитись, а як дитячу громаду, що має свої спільні інтереси, своє громадське життя. Вона мусить мати свої органи, що керують цим життям, мусить мати свої збори, загальні і групові. Шкільні громадські організації мусять працювати під тактовним і досвідченим керівництвом педагогів. Керівництво останніх мусить бути спрямоване на те, щоб активну участь в громадському житті школи брали всі учні, щоб у керівних органах школи не було засилля честолюбних учнів, щоби в учнів виховувалася думка, що нема прав без обов'язків і що на першому місці мають стояти обов'язки, а потім уже права. Так в учнів крок за кроком виховуються навички до громадської роботи і риси свідомого громадянина.

Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994. — С. 174—181.

Розділ IX

РАДЯНСЬКА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

ІЗ ПРОГРАМИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ГАЛУЗІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Прийнята ХХІІ з'їздом КПРС

Перехід до комунізму передбачає виховання і підготовку комуністично свідомих і високоосвічених людей, здатних як до фізичної, так і розумової праці, до активної діяльності в різних галузях громадського і державного життя, в галузі науки і культури.

Система народної освіти будується так, щоб навчання і виховання підростаючого покоління були тісно зв'язані з життям, з продуктивною працею, щоб доросле населення могло поєднувати роботу в сфері виробництва з продовженням навчання і освіти відповідно до особистого покликання і потреб суспільства. Народна освіта, основана на таких принципах, сприятиме формуванню всебічно розвинених членів комуністичного суспільства, розв'язанню однієї з найважливіших соціальних проблем — усуненню істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею.

Основними завданнями в галузі освіти і виховання є:

а) Здійснення загальної обов'язкової середньої освіти. Протягом найближчого десятиріччя здійснити обов'язкову середню загальну і політехнічну одинадцятирічну освіту для всіх дітей шкільного віку і освіту в обсягу 8 класів для тієї частини молоді, що зайнята в народному господарстві і не має відповідної освіти; в наступному десятиріччі буде надана для всіх можливість дістати повну середню освіту. Загальна середня освіта забезпечується розвитком загального і політехнічного навчання, професійною підготовкою в поєднанні з посиленою суспільно корисною працею школярів, значним розширенням сітки всіх типів загальноосвітніх шкіл, у тому числі вечірніх шкіл, які дають середню освіту без відриву від виробництва.

Середня світа повинна забезпечувати ґрунтовне знання основ наук, засвоєння принципів комуністичного світогляду, трудову і політехнічну підготовку відповідно до зростаючого рівня розвитку науки й техніки з урахуванням потреб суспільства, здібностей і бажань учнів, а також моральне, естетичне і фізичне виховання здорового підростаючого покоління.

У зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки слід безустанно вдосконалювати систему професійно-технічної освіти і виробничого навчання з тим, щоб майстерність тих, що працюють на виробництві, поєднувалася з підвищенням їх загальноосвітньої підготовки в галузі суспільних та природничих наук і набуттям інженерно-технічних, агрономічних, медичних або інших спеціальних знань.

б) Суспільне виховання дітей дошкільного і шкільного віку. Комуністична система народної освіти ґрунтується на суспільному вихованні дітей. Виховний вплив сім'ї на дітей повинен все більш органічно поєднуватися з їх суспільним вихованням.

Розвиток сітки дошкільних закладів та шкіл-інтернатів різних типів забезпечить повне задоволення потреб трудящих в суспільному вихованні дітей дошкільного і шкільного віку за бажанням батьків. В суспільному вихованні підростаючого покоління підвищується значення школи, що покликана прищеплювати дітям любов до праці, до знань, формувати молоде покоління в душі комуністичної свідомості і моральності. В усьому цьому висока, почесна і відповідальна роль належить народному вчителю, а також комсомольській і піонерській організаціям.

в) Створення умов, які забезпечують високий рівень освіти і виховання підростаючого покоління. Партія намічає здійснити широку програму будівництва шкіл, культурно-освітніх закладів, що цілком відповідатиме потребам виховання й освіти. Всі школи одержать хороші приміщення і перейдуть на одноступінні заняття. При всіх школах будуть створені навчальні майстерні, хімічні, фізичні та інші кабінети й лабораторії, а в сільських місцевостях також і пришкільні сільськогосподарські ділянки; на великих підприємствах — навчально-виробничі цехи для школярів. Широко застосовуватимуться в школах найновіші технічні засоби — кіно, радіо, телебачення.

З метою фізичного й естетичного виховання в усіх школах і позашкільних закладах будуть обладнані гімнастичні зали, спортивні містечка, створені умови для художньої творчості дітей, для заняття музикою, живописом, скульптурою. Розширяться сітка міських і сільських дитячих стадіонів, спортивних шкіл, туристських таборів, лижних баз, водних станцій, басейнів та інших спортивних споруд.

Основні документи про школу. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 7—8.

З КОНСТИТУЦІЇ (ОСНОВНОГО ЗАКОНУ) УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 25

В Українській РСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці і громадської діяльності.

Стаття 43

Громадяни Української РСР мають право на освіту.

Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти.

Стаття 64

Громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, рости гідними членами соціалістичного суспільства. Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу.

Основні документи про школу. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 8—9.

З ЗАКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПРО НАРОДНУ ОСВІТУ

Метою народної освіти в СРСР є підготовка високоосвічених, всебічно розвинених активних будівників комуністичного суспільства, вихованих на ідеях марксизму-ленінізму, в дусі поваги до радянських законів і соціалістичного правопорядку, комуністичного ставлення до праці, фізично здорових, здатних успішно працювати в різних галузях господарського і соціально-культурного будівництва, брати активну участь у громадській і державній діяльності, готових беззавітно захищати соціалістичну Батьківщину, берегти і примножувати її матеріальні та духовні багатства, зберігати й охороняти природу. Народна освіта в СРСР покликана забезпечувати розвиток і задоволення духовних та інтелектуальних потреб радянської людини.

Розділ І. Загальні положення

Стаття 1. Завдання законодавства про народну освіту

Законодавство Української РСР про народну освіту регулює суспільні відносини в галузі народної освіти з метою найповнішого задоволення запитів радянських громадян і потреб розвинутого соціалістичного суспільства в освіті і комуністичному вихованні підростаючого покоління, забезпечення народного господарства робітниками і спеціалістами відповідної кваліфікації.

Стаття 2. Законодавство про народну освіту

Законодавство про народну освіту складається з Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту, а також з інших актів законодавства Союзу РСР про народну освіту, цього Закону та інших актів Законодавства Української РСР про народну освіту, які видаються у відповідності з ними.

Стаття 3. Право громадян Української РСР на освіту

Відповідно до Конституції Союзу РСР і Конституції Української РСР громадяни Української РСР мають право на освіту.

Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом, розвитком заочної і вечірньої освіти, наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти; організацією різних форм виробничого навчання і підвищення кваліфікації.

З метою створення найсприятливіших умов для навчання і виховання підростаючого покоління законодавством Союзу РСР і Української РСР встановлюються учням і студентам відповідні пільги.

Стаття 4. Основні принципи народної освіти в Українській РСР

Основними принципами народної освіти в Українській РСР є:

1) рівність усіх громадян СРСР у здобутті освіти незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин;

2) здійснення загальної обов'язкової середньої освіти молоді;

3) державний і громадський характер усіх навчально-виховних закладів;

4) свобода вибору мови навчання; навчання рідною мовою або мовою іншого народу СРСР;

5) безплатність усіх видів освіти, утримання частини тих, що вчаться, на повному державному забезпеченні, безплатна видача шкільних підручників, стипендіальне забезпечення учнів і студентів, надання їм встановлених пільг подання іншої матеріальної допомоги;

6) єдність системи народної освіти і наступність усіх типів навчальних закладів, що забезпечують можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих;

- 7) єдність навчання і комуністичного виховання; співробітництво школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей і молоді;
- 8) зв'язок навчання і виховання підростаючого покоління з життям, з практикою комуністичного будівництва;
- 9) науковий характер освіти, її постійне вдосконалення на основі новітніх досягнень науки, техніки, культури;
- 10) гуманістичний і високоморальний характер освіти й виховання;
- 11) спільне навчання осіб обох статей;
- 12) світський характер освіти, який виключає вплив релігії.

Стаття 5. Система народної освіти в Українській РСР

В Українській РСР відповідно до Конституції СРСР і Конституції УРСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку, готує їх до праці і громадської діяльності.

Система народної освіти в Українській РСР включає:

- дошкільне виховання;
- загальну середню освіту;
- позашкільне виховання;
- професійно-технічну освіту;
- середню спеціальну освіту;
- вищу освіту.

Стаття 6. Компетенція Союзу РСР в галузі народної освіти

Відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту віданню Союзу РСР в особі його найвищих органів державної влади і органів державного управління в галузі народної освіти підлягають:

- 1) встановлення загальних принципів керівництва і системи управління народною освітою в СРСР;
- 2) встановлення загальносоюзних планів розвитку народної освіти і планів підготовки кваліфікованих робітників і спеціалістів для народного господарства країни;
- 3) керівництво органами народної освіти Союзу РСР; управління навчально-дослідними, науково-дослідними закладами і підприємствами системи народної освіти союзного підпорядкування;
- 4) встановлення типів навчальних закладів та інших закладів народної освіти; затвердження положень (статутів) про них, встановленні віку прийому до навчальних закладів і строків навчання в них;
- 5) організація, реорганізація і ліквідація вищих навчальних закладів, а також середніх спеціальних, професійно-технічних навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл союзного підпорядкування;
- 6) встановлення порядку визначення штатів, нормування і оплати праці працівників навчальних закладів та інших закладів народної освіти;
- 7) встановлення загальних принципів навчально-методичного керівництва системами навчально-виховними закладами, затвердження навчальних планів і визначення порядку затвердження навчальних програм;

8) встановлення загальносоюзних планів розвитку навчально-матеріальної бази навчальних закладів та інших закладів народної освіти;

9) встановлення видів і норм матеріальної допомоги особам, які навчаються і виховуються в навчально-виховних закладах;

10) державний контроль у галузі народної освіти і встановлення порядку його здійснення;

11) встановлення єдиної системи статистичного обліку і звітності в галузі народної освіти;

12) вирішення інших питань народної освіти, віднесених у відповідності Конституцією СРСР і Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту до відання Союзу РСР.

Стаття 7. Компетенція Української РСР у галузі народної освіти

Віданню Української РСР в особі її найвищих органів державної влади органів державного управління у галузі народної освіти підлягають:

1) встановлення республіканських планів розвитку народної освіти і плану підготовки кваліфікованих робітників і спеціалістів;

2) керівництво органами народної освіти Української РСР; управління навчально-виховними, науково-дослідними закладами і підприємствами системи народної освіти республіканського підпорядкування;

3) організація, реорганізація і ліквідація загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів, а також середніх спеціальних навчальних закладів республіканського підпорядкування в порядку, встановленому законодавством;

4) здійснення у встановленому порядку навчально-методичного керівництва навчально-виховними закладами республіканського і місцевого підпорядкування;

5) затвердження у встановленому порядку підручників, навчальних посібників і навчальних програм з окремих дисциплін;

6) встановлення республіканських планів розвитку науково-дослідної роботи в галузі педагогічних наук;

7) встановлення республіканських планів розвитку навчально-матеріальної бази закладів народної освіти республіканського і місцевого підпорядкування;

8) здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів і інших закладів народної освіти на території Української РСР;

9) встановлення і присвоєння почесних звань Української РСР працівників народної освіти;

10) вирішення інших питань народної освіти, віднесених у відповідності Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР, Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту до відання Української РСР.

Стаття 11. Керівництво навчально-виховним закладом

Керівництво навчально-виховним закладом здійснює завідуючий, директор, ректор відповідного навчально-виховного закладу, який спирається в своїй роботі на педагогічний колектив і громадські організації.

Для забезпечення колегіального розгляду основних питань навчальної, виховної, методичної і наукової роботи в навчально-виховному закладі утворюєть

ся педагогічна рада (рада вищого навчального закладу) з числа педагогічних працівників і представників громадськості.

Стаття 12. Участь громадських організацій в роботі навчально-виховних закладів

Навчально-виховні заклади системи народної освіти здійснюють свою діяльність при широкій участі громадських організацій.

Громадські організації навчально-виховного закладу беруть участь у розробці і здійсненні заходів, спрямованих на поліпшення навчання, виховання і культурно-побутового обслуговування учнів і студентів.

Стаття 13. Участь підприємств, установ і організацій у розвитку народної освіти

Державні підприємства, установи і організації, колгоспи, інші кооперативні, профспілкові, комсомольські організації беруть активну участь у розвитку народної освіти, виробничому навчанні і підвищенні кваліфікації трудящих, сприяють робітникам, колгоспникам і службовцям у здобутті освіти.

Розділ II. Дошкільне виховання

Стаття 16. Дитячі дошкільні заклади

З метою створення найсприятливіших умов для виховання дітей дошкільного віку і подання необхідної допомоги сім'ї створюються дитячі ясла, дитячі садки, дитячі ясла-садки загального і спеціального призначення та інші дитячі дошкільні заклади.

Влаштування дітей у дитячі дошкільні заклади провадиться за бажанням батьків або осіб, які їх замінюють.

Стаття 17. Завдання дошкільного виховання

Дитячі дошкільні заклади в тісному співробітництві з сім'єю здійснюють всебічний гармонійний розвиток і виховання дітей, охороняють і зміцнюють їх здоров'я, прищеплюють їм елементарні практичні навички і любов до праці, дбають про їх естетичне виховання, підготовляють дітей до навчання в школі, виховують їх у дусі поваги до старших, любові до соціалістичної Батьківщини і рідного краю.

Розділ III. Середня освіта

Стаття 21. Загальність середньої освіти

З метою дальшого підвищення рівня освіти населення в Українській РСР повсюдно здійснюється загальна обов'язкова середня освіта молоді, яка є однією з найважливіших умов соціально-політичного і економічного розвитку нашого суспільства по шляху до комунізму, зростання соціалістичної свідомості і культури трудящих.

Загальна середня освіта здійснюється в середніх загальноосвітніх школах, у середніх професійно-технічних училищах і середніх спеціальних навчальних закладах.

Розділ IV. Загальна середня освіта

Стаття 22. Середні загальноосвітні школи

Середня загальноосвітня школа (основна форма здобуття загальної середньої освіти) є єдиною трудовою політехнічною школою для навчання і виховання дітей і молоді.

Єдність середньої загальноосвітньої школи забезпечується спільністю принципів організації навчально-виховного процесу, єдиними у своїй основі змістом і рівнем загальної освіти на всій території СРСР при всебічному врахуванні національних особливостей населення Української РСР.

Політехнічне навчання, трудове виховання і професійна орієнтація учнів здійснюються в процесі вивчення основ наук, трудового навчання, організації різноманітної позакласної діяльності, суспільно корисної, праці учнів з урахуванням їх вікових та індивідуальних особливостей, стану здоров'я і відповідно до вимог науково-технічного прогресу.

З метою розвитку різнобічних інтересів і здібностей учнів та їх професійної орієнтації в середніх загальноосвітніх школах організуються факультативні заняття за вибором учнів. Для цих же цілей можуть бути організовані школи і класи з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих предметів, різних видів праці, мистецтва і спорту. При наявності умов у середній загальноосвітній школі може проводитись і виробниче навчання. Обов'язковий обсяг загальноосвітніх знань в усіх середніх загальноосвітніх школах повинен бути єдиним.

Навчання і виховання учнів середньої загальноосвітньої школи здійснюються в процесі навчальної роботи, позакласних і позашкільних занять і суспільно корисної праці. Основною формою організації навчально-виховної роботи в школі є урок.

Стаття 23. Статут середньої загальноосвітньої школи

Відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту середні загальноосвітні школи здійснюють свою діяльність на основі Статуту середньої загальноосвітньої школи, затвердженого Радою Міністрів СРСР.

Стаття 24. Головні завдання середньої загальноосвітньої школи

Головними завданнями середньої загальноосвітньої школи є: здійснення загальної середньої освіти дітей і молоді, яка відповідає сучасним вимогам суспільного і науково-технічного прогресу, озброєння учнів глибокими і міцними знаннями основ наук, виховання у них прагнення до невпинного вдосконалення своїх знань і вміння самостійно поповнювати їх і застосовувати на практиці;

формування у молодого покоління марксистсько-ленінського світогляду, виховання соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму і готовності до захисту соціалістичної Батьківщини;

виховання у учнів високих моральних якостей у дусі морального кодексу будівника комунізму;

забезпечення всебічного гармонійного розвитку учнів, їх культури; зміцнення здоров'я, естетичне і фізичне виховання учнів;

підготовка учнів до активної трудової і громадської діяльності, свідомого вибору професії.

Стаття 26. Мова навчання в загальноосвітній школі

Учням загальноосвітньої школи надається можливість навчатися рідною мовою або мовою іншого народу СРСР. Батьки або особи, що їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання. Крім мови, якою провадиться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР.

Стаття 30. Підготовчі класи

З метою підготовки до школи дітей, які навчатимуться нерідною мовою, і дітей, які не виховуються в дитячих дошкільних закладах, у школах в необхідних випадках організуються підготовчі класи.

Відповідно до Основ законодавства Союзу СРСР і союзних республік про народну освіту організація підготовчих класів провадиться в порядку, встановленому Радою Міністрів СРСР.

Стаття 31. Загальноосвітні школи з продовженим днем і групи продовженого дня. Школи-інтернати

З метою розширення громадського виховання, створення сприятливіших умов для всебічного розвитку учнів і подання допомоги сім'ї в їх вихованні створюються при наявності навчально-матеріальної бази загальноосвітні школи з продовженим днем або групи продовженого дня.

З цією ж метою для дітей і підлітків, які не мають необхідних умов для виховання в сім'ї, створюються школи-інтернати.

Стаття 32. Батьківський комітет (рада) при загальноосвітній школі

З метою зміцнення зв'язків школи в сім'ю та участі батьків у роботі школи з вихованням і навчанням дітей і підлітків при загальноосвітній школі створюється батьківський комітет (рада). Його діяльність визначається Положенням, затверджуваним Міністерством освіти Української РСР.

Стаття 33. Дитячі будинки

Для дітей і підлітків, які втратили опікування батьків, організуються дитячі будинки, в яких забезпечуються утримання дітей і підлітків, їх навчання і виховання.

Стаття 34. Прийом до шкіл-інтернатів і дитячих будинків

Відповідно до законодавства Союзу РСР прийом дітей і підлітків до шкіл-інтернатів і дитячих будинків провадиться в порядку, що визначається Радою Міністрів СРСР.

Стаття 36. Спеціальні загальноосвітні школи і школи-інтернати

Для дітей і підлітків, які потребують тривалого лікування, організуються загальноосвітні оздоровчі санаторно-лісові школи, а також проводяться з ними навчальні заняття в лікарнях, санаторіях і вдома.

Для дітей і підлітків, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку, що перешкоджають їх навчанню в звичайній загальноосвітній школі, а також для тих, що потребують особливих умов виховання, організуються спеціальні загальноосвітні школи і школи-інтернати, які забезпечують їх навчання, виховання, лікування і підготовку до суспільно-корисної праці.

Стаття 37. Середні загальноосвітні школи для працюючої молоді

Для осіб, які працюють у різних галузях народного господарства і не мають середньої освіти, організуються середні загальноосвітні вечірні (змінні) і заочні школи.

Для осіб, які працюють у народному господарстві і мають вади зору, слуху та мови, організуються спеціальні середні загальноосвітні вечірні (змінні) і заочні школи або спеціальні класи у середніх загальноосвітніх школах для працюючої молоді.

Підприємства, установи та організації зобов'язані сприяти залученню працюючої молоді до вечірніх шкіл, створювати необхідні умови для поєднання роботи з навчанням і для нормальної діяльності цих шкіл та занять учнів.

Розділ V. Позашкільне виховання

Стаття 41. Позашкільні заклади

З метою всебічного розвитку здібностей і нахилів учнів, виховання громадської активності, інтересу до праці, науки, техніки, мистецтва, спорту, військової справи, а також для організації культурного відпочинку і зміцнення здоров'я державні підприємства, установи і організації, колгоспи, інші кооперативні, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації створюють Палади і Будинки піонерів, станції юних техніків, юних натуралістів, юних туристів, дитячі бібліотеки, спортивні, художні, музичні школи, піонерські табори та інші позашкільні заклади.

Для організації позашкільної виховної роботи серед дітей і підлітків за місцем проживання створюються піонерські кімнати та дитячі майданчики.

Розділ VI. Професійно-технічна освіта

Стаття 42. Професійно-технічні навчальні заклади

Професійно-технічні навчальні заклади є основною школою професійно-технічної освіти молоді і формування гідного поповнення робітничого класу.

До професійно-технічних навчальних закладів приймаються громадяни СРСР, які закінчили восьмирічну або середню загальноосвітню школу.

Прийом до професійно-технічних навчальних закладів провадиться відповідно до правил, затверджуваних Державним комітетом по професійно-технічній освіті.

Стаття 44. Головні завдання професійно-технічних навчальних закладів

Головними завданнями професійно-технічних навчальних закладів є: підготовка для народного господарства всебічно розвинених, технічно освічених і культурних молодих кваліфікованих робітників, які володіють професійною майстерністю, відповідають вимогам сучасного виробництва, науково-технічного прогресу і перспективам їх розвитку;

здійснення в середніх професійно-технічних училищах професійної і загальної середньої освіти молоді;

формування в учнів марксистсько-ленінського світогляду, виховання в них високих моральних якостей, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, готовності берегти і примножувати революційні і трудові традиції робітничого класу;

естетичне і фізичне виховання учнів, зміцнення їх здоров'я, підготовка до активної соціалістичної Батьківщини.

Розділ VII. Середня спеціальна освіта

Стаття 49. Середні спеціальні навчальні заклади

Середня спеціальна освіта здійснюється в технікумах, училищах та інших навчальних закладах, віднесених у встановленому порядку до середніх спеціальних навчальних закладів.

У середніх спеціальних навчальних закладах може проводитися денне, вечірнє заочне навчання.

Навчання в середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва є формою здобуття спеціальності і підвищення кваліфікації особи, які працюють у різних галузях народного господарства.

Стаття 50. Положення про середні спеціальні навчальні заклади. Статуту середніх спеціальних навчальних закладів

Відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту середні спеціальні навчальні заклади здійснюють свою діяльність на основі Положення про середні спеціальні навчальні заклади СРСР, затвер-

дженого Радою Міністрів СРСР і статутів, що розробляються відповідно до зазначеного положення кожним середнім спеціальним навчальним закладом і затверджуються міністерством, державним комітетом або відомством, в підпорядкуванні якого перебуває середній спеціальний навчальний заклад.

Стаття 51. Головні завдання середніх спеціальних навчальних закладів

Головними завданнями середніх спеціальних навчальних закладів є:

підготовка кваліфікованих спеціалістів із середньою спеціальною і загальною середньою освітою, які володіють необхідними теоретичними знаннями і практичними навичками за спеціальністю, виховані на ідеях марксизму-ленінізму, мають навички організації масово-політичної і виховної роботи;

постійне вдосконалення якості підготовки спеціалістів з урахуванням вимог сучасного виробництва, науки, техніки, культури і перспективи їх розвитку;

виховання в учнів високих моральних якостей, комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, культури, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, готовності до захисту соціалістичної Батьківщини, фізична підготовка учнів.

Розділ VIII. Вища освіта

Стаття 55. Вищі навчальні заклади

Вища освіта здійснюється в університетах, інститутах, академіях та інших навчальних закладах, віднесених у встановленому порядку до вищих навчальних закладів.

У вищих навчальних закладах може проводитися денне, вечірнє і заочне навчання.

Навчання у вищих навчальних закладах без відриву від виробництва є формою здобуття спеціальності і підвищення кваліфікації особами, які працюють у різних галузях народного господарства.

Стаття 56. Положення про вищі навчальні заклади. Статути вищих навчальних закладів

Відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту вищі навчальні заклади здійснюють свою діяльність на основі Положення про вищі навчальні заклади СРСР, затвердженого Радою Міністрів СРСР, і статутів, які розробляються відповідно до зазначеного положення кожним вищим навчальним закладом і затверджуються міністерством, державним комітетом або відомством, у підпорядкуванні якого перебуває вищий навчальний заклад.

Стаття 57. Головні завдання вищих навчальних закладів

Головними завданнями вищих навчальних закладів є:

підготовка висококваліфікованих спеціалістів, які володіють марксистсько-ленінською теорією, глибокими теоретичними знаннями і практичними навичками з спеціальності і з організації масово-політичної і виховної роботи:

виховання у студентів високих моральних якостей, комуністичної свідомості, культури, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, готовності до захисту соціалістичної Батьківщини: фізична підготовка студентів; постійне вдосконалення якості підготовки спеціалістів з урахуванням вимог сучасного виробництва, науки, техніки та культури і перспективи їх розвитку; виконання науково-дослідних робіт, які сприяють підвищенню якості підготовки спеціалістів, суспільному і науково-технічному прогресу; створення підручників і навчальних посібників; підготовка науково-педагогічних кадрів; підвищення кваліфікації викладацького складу вищих і середніх навчальних закладів, а також спеціалістів з вищою освітою, зайнятих у відповідних галузях народного господарства.

Розділ IX. Права і обов'язки учнів і студентів

Стаття 62. Права учнів і студентів

Учні і студенти мають право користуватися безплатно лабораторіями, кабінетами, аудиторіями, читальними залами, бібліотеками та іншими навчально-допоміжними закладами, а також спортивними базами, спорудами, спортивним інвентарем та іншим обладнанням навчальних закладів.

Учні і студенти у встановленому законодавством порядку забезпечуються стипендіями, грошовою допомогою, гуртожитками, інтернатами, медичною допомогою в навчальних закладах, мають право на пільговий або безплатний проїзд на транспорті та інші види матеріальної допомоги.

Учні і студенти, які навчаються без відриву від виробництва, відповідно до законодавства мають право на додаткові відпустки за місцем роботи, скорочений робочий тиждень та інші пільги.

Особи, які закінчили професійно-технічні, середні спеціальні і вищі навчальні заклади, забезпечуються роботою відповідно до здобутої спеціальності і кваліфікації.

Учні і студенти мають право брати участь через свої громадські організації в обговоренні питань удосконалення навчального процесу, ідейно-виховної роботи, а також питань успішності, трудової і навчальної дисципліни та інших питань, зв'язаних з навчанням і побутом учнів і студентів.

Стаття 63. Обов'язки учнів і студентів

Учні і студенти зобов'язані систематично і глибоко оволодівати знаннями й практичними навичками, відвідувати навчальні заняття, у встановлені строки виконувати завдання, передбачені навчальним планом і програмами, підвищувати свій ідейний і культурний рівень, брати участь у суспільно корисній праці, самообслуговуванні, додержувати правил внутрішнього розпорядку навчально-виховного закладу.

Учні і студенти повинні бути дисциплінованими і організованими, додержувати правил соціалістичного співжиття, берегти і зміцнювати соціалістичну власність, нетерпимо ставитися до всяких антигромадських проявів, брати участь у громадському житті колективу.

Розділ X. Підготовка педагогічних кадрів. Педагогічна діяльність. Професійні права і обов'язки працівників народної освіти

Стаття 64. Підготовка педагогічних кадрів для навчально-виховних закладів

Підготовка педагогічних кадрів для навчально-виховних закладів здійснюється в університетах, інститутах та інших вищих навчальних закладах, а з окремих спеціальностей і в середніх спеціальних навчальних закладах.

Стаття 65. Підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів

Основною формою підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів є аспірантура, організована при вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах.

До аспірантури приймаються громадяни СРСР, які мають вищу освіту.

Стаття 68. Професійні права і обов'язки педагогічних працівників

Професійні права і обов'язки педагогічних працівників дитячих дошкільних закладів, середніх загальноосвітніх шкіл, позашкільних закладів, професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів визначаються Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту і прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства Української РСР про народну освіту, а також положеннями і статутами відповідних навчально-виховних закладів.

Професійні права, честь і гідність учителів та інших педагогічних працівників охороняються законом.

Стаття 69. Підвищення кваліфікації педагогічних працівників

Підвищення кваліфікації педагогічних працівників здійснюється у вищих навчальних закладах, інститутах удосконалення вчителів, інститутах підвищення кваліфікації, в науково-дослідних закладах, на передових підприємствах, а також на курсах підвищення кваліфікації.

Підготовка керівних працівників середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних, середніх спеціальних та інших навчальних закладів здійснюється з числа осіб з вищою освітою і досвідом педагогічної роботи.

Проведення заходів по вдосконаленню професійних знань педагогічних працівників здійснюється відповідними органами народної освіти.

Розділ XI. Права і обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють по вихованню і навчанню дітей

Стаття 73. Права батьків та осіб, які їх замінюють

Батьки та особи, які їх замінюють, мають право:

влаштовувати дітей на виховання і навчання в дитячі дошкільні заклади і загальноосвітні школи за місцем проживання, а також у професійно-технічні або середні спеціальні навчальні заклади;

брати участь в обговоренні питань навчання і виховання дітей, у проведенні позакласної, позашкільної та оздоровчої роботи в навчально-виховних закладах, де навчаються і виховуються їхні Діти;

обирати і бути обраними до батьківських громадських комітетів (рад) при школах та інших навчально-виховних закладах.

Стаття 74. *Обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють*

Батьки та особи, які їх замінюють, зобов'язані:

виховувати дітей у дусі високої комуністичної моралі, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, прищеплювати їм трудові навички і підготувати їх до суспільно корисної діяльності, піклуватися про фізичний розвиток і зміцнення здоров'я дітей;

влаштувати дітей у школу після досягнення ними шкільного віку, забезпечувати відвідування учнями навчальних закладів, не допускаючи пропусків зими занять без поважних причин;

створювати необхідні умови для своєчасного здобуття дітьми середньої освіти і професійної підготовки.

Виховання в сім'ї органічно поєднується з виховною роботою навчальних закладів, дошкільних і позашкільних закладів, громадських організацій.

Стаття 75. *Поширення педагогічних знань серед населення*

Органи і заклади народної освіти разом з органами і закладами науки й культури, педагогічними товариствами та іншими громадськими організаціями забезпечують поширення педагогічних знань серед населення, подають педагогічну допомогу у вихованні дітей і підлітків батьками та особами, які їх замінюють.

Для поширення педагогічних знань серед населення використовуються всі форми масової інформації.

Розділ XIII. Відповідальність за порушення законодавства про народну освіту

Стаття 80. *Відповідальність за порушення законодавства про народну освіту*

Службові особи і громадяни, які допустили порушення законодавства про здійснення загальної обов'язкової середньої освіти молоді, про відокремлення школи від церкви чи інші порушення законодавства в галузі народної освіти, несуть відповідальність, встановлену законодавством Союзу РСР і Української Р.

ЗІ СТАТУТУ СЕРЕДНЬОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Розділ І. Загальні положення

1. Середня загальноосвітня школа в СРСР є єдиною, трудовою, політехнічною школою. Єдність школи забезпечується єдиними в своїй основі навчальними планами, програмами і педагогічними принципами організації навчально-виховної роботи. Загальноосвітня трудова і політехнічна підготовка в школі здійснюється в процесі навчання і суспільно корисної праці учнів.

2. Головні завдання середньої загальноосвітньої школи:

давати учням загальну середню освіту, яка відповідає сучасним вимогам суспільного і науково-технічного прогресу, добиваючись одержання учнями міцних знань основ наук і вміння самостійно поповнювати їх;

формувати у молодого покоління марксистсько-ленінський світогляд, виховувати в учнів високі почуття радянського патріотизму — любов до Батьківщини, свого народу, Комуністичної партії Радянського Союзу і готовність до захисту соціалістичної Вітчизни;

забезпечувати всебічний гармонійний розвиток учнів, їх естетичне і фізичне виховання, зміцнення їх здоров'я, правильну постановку трудового навчання, готувати учнів до життя, свідомого вибору професії, активної трудової і суспільної діяльності.

Школа пов'язує навчально-виховну роботу з практикою комуністичного будівництва і здійснює моральне виховання учнів у дусі вимог морального кодексу будівника комунізму.

3. У загальноосвітній школі навчаються всі діти, які досягли шкільного віку. Навчання в школі безплатне.

Учням надається можливість навчатися рідною мовою. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання. Крім мови, якою ведеться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР. Учні обох статей навчаються спільно.

Навчання і виховання в радянській школі виключає будь-який релігійний вплив.

4. З метою забезпечення права громадян СРСР на освіту, здійснення Закону про обов'язкове восьмирічне навчання і загальну середню освіту в країні створюється необхідна мережа шкіл (середні загальноосвітні школи, школи з виробничим навчанням, школи з поглибленим вивченням навчальних предметів, школи з подовженим днем, школи-інтернати, вечірні (змінні) і заочні школи для працюючої молоді, школи для навчання дітей з фізичними і розумовими вадами, санаторно-лісні школи, спеціальні школи).

Порядок відкриття і закриття загальноосвітніх шкіл визначається Радою Міністрів союзної республіки. Відкриття і закриття загальноосвітніх шкіл, які безпосередньо підлягають міністерствам і відомствам СРСР, провадиться на підставі їх рішення.

5. Залежно від місцевих умов створюються окремо початкові школи у складі 1—3 (4) класів, восьмирічні школи у складі 1—8 класів і середні школи в складі 1—10 (11) класів при збереженні єдності й наступності усіх ступенів загальної середньої школи.

За кожною школою закріплюється певна ділянка адміністративного району. Школа вживає заходів до повного охоплення дітей, котрі підлягають обов'язковому навчанню і проживають в цій частині району.

6. Строк навчання в середній загальноосвітній школі — 10 років (з 1 по 10 клас). Для шкіл, де викладання провадиться неросійською мовою, з дозволу Ради Міністрів СРСР може встановлюватися одинадцятирічний строк навчання.

У вечірніх (змінних), заочних середніх загальноосвітніх школах встановлюється трирічний термін навчання (9, 10, 11 класи). За рішенням районних (міських) відділів народної освіти для працюючої молоді, яка не має восьмирічної освіти, в цих школах можуть створюватися відповідні класи.

Основні документи про школу. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 59—60.

З ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ РЕФОРМИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ ШКОЛИ

Школа в умовах удосконалення розвинутого соціалізму

1. Становлення і розвиток соціалістичної системи народної освіти невіддільні від історії радянського суспільства, героїчних революційних і трудових звершень нашого народу. Великий Жовтень, перемога соціалізму відкрили трудящим найширші можливості для оволодіння знаннями, всіма багатствами духовної культури, для прояву талантів і обдаровань. Вперше у світовій історії створено справді народну школу, яка забезпечує на ділі рівність усіх громадян в здобутті освіти незалежно від расової і національної приналежності, статі, ставлення до релігії, майнового і соціального стану. Соціалізм утверджує високий авторитет знання і культури, чесної праці на благо суспільства.

Біля джерел радянської системи народної освіти стояв великий Ленін. Комуністична партія і Радянська держава послідовно втілюють у життя ленінські ідеї єдиної, трудової, політехнічної школи.

У найкоротший історичний строк країна зробила крок від масової неписьменності до загальної середньої освіти молоді. Створено систему професійно-технічної освіти, яка стала основним джерелом планомірної підготовки, справжньою кузницею кваліфікованих робітничих кадрів. Широкого розвитку набула вища й середня спеціальна освіта. Значно зблизились рівні освіти класів і соціальних груп, націй і народностей, чоловіків і жінок.

Створення і розвиток радянської системи освіти стали надзвичайно важливим фактором утвердження соціалістичної цивілізації, того гігантського зльоту до вершин сучасної науки, техніки і культури, який здійснила наша Країна Рад. Це — великий вклад у скарбницю світового досвіду соціалістичних перетворень, надихаючий приклад для держав, які стають на шлях будівництва нового життя, переконлива демонстрація історичних переваг соціалізму над капіталізмом.

2. На сучасному етапі інтереси швидкого і гармонійного розвитку економіки і культури, вдосконалення соціальних відносин і політичної надбудови, самої людини як головної продуктивної сили і найвищої цінності суспільства вимага-

ють нового, ширшого підходу до навчання і виховання підростаючих поколінь. Партія добивається того, щоб людина виховувалася у нас не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки.

Насущні завдання поліпшення всієї справи освіти молоді, її політичного, трудового і морального виховання диктують необхідність реформи загальноосвітньої і професійної школи. Школа повинна рости, навчати і виховувати молоді покоління з максимальним врахуванням тих суспільних умов, в яких вони житимуть і працюватимуть.

Треба буде вивести всі галузі народного господарства на найпередовіші рубежі науки і техніки, здійснити широку автоматизацію виробництва, забезпечити кардинальне підвищення продуктивності праці, випуск продукції на рівні найкращих світових зразків. Усе це вимагає від молоді людини, яка вступає в самостійне життя, — робітника, техника, інженера — найсучаснішої освіти, високого інтелектуального й фізичного розвитку, глибокого знання науково-технічних та економічних основ виробництва, свідомого, творчого ставлення до праці.

Істотно збагачується і соціальна функція освіти. Забезпечуючи високий рівень знань, необхідний для продовження навчання у вузі, школа в той же час повинна орієнтувати молодь на суспільно корисну працю в народному господарстві і готувати її до цього. Трудове виховання слід розглядати як найважливіший фактор формування особи і як засіб задоволення потреби народного господарства в трудових ресурсах. Нинішня постановка навчання й виховання, професійної орієнтації ще не відповідає цим вимогам. Виховання у кожній молоді людини усвідомленої потреби в праці об'єднаними зусиллями школи, сім'ї, виробничих колективів, засобів масової інформації, літератури і мистецтва, всієї нашої громадськості становить завдання першорядної економічної, соціальної й моральної значимості.

Зростають вимоги до ідейно-політичного виховання молоді, формування її марксистсько-ленінського світогляду, почуття відповідальності, організованості і дисципліни. У зростанні ідейності, освіченості та професійної підготовленості нових поколінь радянських людей партія бачить важливу передумову поглиблення соціалістичної демократії, дедалі ширшої і ефективнішої участі мас в управлінні виробництвом, державними і громадськими справами. В умовах різкого загострення міжнародної обстановки треба підвищити пильність до підступів агресивних сил імперіалізму, які ведуть шалені атаки на соціалізм і розраховують на політичну недосвідченість молодих людей.

Реформа школи має на меті також подолання ряду негативних явищ, суспільно шкідливих недоліків та упущень, які нагромадилися в її діяльності. Слід удосконалити структуру освіти, істотно підвищити якість загальноосвітньої, трудової і професійної підготовки, ширше застосовувати активні форми і методи, технічні засоби навчання, цілеспрямовано здійснювати принцип єдності навчання і виховання, тісний зв'язок сім'ї, школи і громадськості.

Необхідно рішуче викорінювати будь-які прояви формалізму в змісті і методах навчально-виховної роботи і житті школи, в оцінці знань учнів, перебувати так звану процентоманію.

3. Здійснити реформу загальноосвітньої і професійної школи — значить розв'язати такі основні завдання:

— підвищити якість освіти і виховання; забезпечити більш високий науковий рівень викладання кожного предмета, міцне оволодіння основами наук, поліпшення ідейно-політичного, трудового і морального виховання, естетичного і фізичного розвитку; вдосконалити навчальні плани і програми, підручники і навчальні посібники, методи навчання і виховання; усунути перевантаження учнів, надмірну ускладненість навчального матеріалу;

— докорінно поліпшити постановку трудового виховання, навчання і професійної орієнтації у загальноосвітній школі; посилити політехнічну, практичну спрямованість викладання; значно розширити підготовку кваліфікованих робітничих кадрів у системі професійно-технічного навчання; здійснити перехід до загальної професійної освіти молоді;

— посилити відповідальність учнів за якість навчання, додержання навчальної і трудової дисципліни, підвищити їх громадську активність на основі розвитку самоврядування в учнівських колективах;

— піднести суспільний престиж учителя і майстра виробничого навчання, їх теоретичну і практичну підготовку, повністю забезпечити потреби системи народної освіти в педагогічних кадрах; підвищити заробітну плату і поліпшити матеріально-побутові умови педагогічних працівників;

— зміцнити матеріально-технічну базу навчальних закладів, дошкільних і позашкільних установ;

— удосконалити структуру загальноосвітньої і професійної школи та управління народною освітою.

Радянська школа. — 1984. — № 6. — С. 3—5.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО УТИСНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ШКОЛИ В КРАЇНАХ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ТАБОРУ

1938 р. Постанова “Про обов’язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР”.

1958 р. Положення про вивчення другої мови “за бажанням учнів і батьків”.

Оскільки постанову 1938 року не було відмінено, то за цими двома документами російську мову в Україні треба було вивчати обов’язково, а українську — хто як захоче. “Можна було відмовитись від будь-якої мови, але відмова від російської — кримінал” (Є. Сверстюк).

60-ті — 80-ті рр.:

Соціалістична Польща: кількість українських шкіл зменшилась із 152 до 29.

Соціалістична Чехословаччина: кількість українських шкіл зменшилась із 300 до 20, а з 200 тисяч етнічних українців стали вважати себе українцями (русинами) лише 40 тисяч. До цього спричинився і той факт, що українці боялися признаватись до своєї національності, щоб не бути депортованими до СРСР.

Соціалістична Румунія: закрито українські школи і ліцеї, заборонено Українську греко-католицьку Церкву, без румунського прізвища неможливо влаш-

туватись на добру роботу. З 840 тисяч українців у 1979 році визнали свою етнічну приналежність лише 159 тисяч. Крім національності “українець”, румунський уряд запровадив ще інші “офіційні національності”: “гуцул”, “русин”, “хохол”.

Соціалістичний Радянський Союз: кількість тих, хто вважає українську мову рідною, за ці три десятиліття зменшилась на 10 мільйонів осіб.

1978 р. (жовтень). Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”.

1983 р. (травень). Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік”.

1984 р. (травень). Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи”, якою у національних школах союзних республік виділялося додатково 2—3 години на тиждень у II—XI (XII) класах на вивчення російської мови.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич. Відродження, 1994. — С. 28, 47.

Г.С. КОСТЮК (1899—1982)

Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості

Із чим же народжується дитина на світ? Вона не народжується із закладеними в її природі ідеями, прихованими в ній апріорними формами свідомості, як твердили філософи-ідеалісти. Вона не народжується злою або доброю, мужньою або похливою, поетом або філософом і т. д. Але вона і не являє чистої дошки (*tabula rasa*) або просто воску, з якого можна ліпити, кому що схочеться. Дитина народжується з певними *передумовами* для дальшого її психічного розвитку.

Таку передумову становить насамперед наявність фізичної організації, яка ще не закінчила свого розвитку, але вже має основні людські риси, зокрема наявність нервової системи, що несе в собі задатки для розвитку різноманітних психічних властивостей.

Задатки — внутрішні можливості психічного розвитку. Це — не готові вже здатності, що виявляються в діяльності, а, як правильно писав з цього приводу А. Дістервег, єдиний ґрунт, на якому можливий їх розвиток, “можливість певного розвитку, але не готовий, не закінчений розвиток”. Це не таємнича якась сила, не нерухомі якісь утвори, а тенденції до розвитку, можливості цього розвитку, які несе в собі дитячий мозок у процесі розвитку.

Ці можливості цілком реальні. Доказом цьому служить фактичний розвиток дитини в конкретних умовах. Новонароджена дитина не з’являється на світ з осмисленим сприйманням, пам’яттю, мисленням, мовою й іншими психічними процесами, але задатки до їх виникнення у неї існують. Від народження

тина не виявляє допитливості, але як задаток ця риса природжена кожній дитині. Це, власне, насамперед і мав на увазі Аристотель, твердячи, що людині від природи властиве прагнення до пізнання навколишнього світу.

Задатки дитини перетворюються в процесі її розвитку в ті чи інші здатності. В результаті цього розвитку “здатність, існуюча у визволяючих себе індивідах досі лише як задаток, починає функціонувати як дійсна сила”. Здатність відрізняється від задатка тим, що вона становить конкретну властивість, яка виявляється у певній діяльності. Деякі здатності у дитини є від народження. Наприклад, вона може відбивати ряд впливів навколишнього середовища, тобто відчувати тепло, холод, дотик, біль, відрізнити деякі смакові і нюхові властивості, переживати перші стани приємності і неприємності, зв’язані з ходом задоволення її потреб і з деякими впливами навколишнього світу, реагувати на них тощо.

Від народження дитина має також *органічні потреби* і зв’язані з ними *інстинктивні потяги*. Деякі дослідники знаходять більшу кількість їх у дитини, інші — меншу, але майже всі погоджуються, що її інстинкти своєрідні і відрізняються від інстинктів малят тварин. Основна відмінність полягає у відсутності у людської дитини готових стереотипних інстинктивних вчинків (є стереотипні рефлекторні рухи), її інстинкти виявляються у вигляді невиразних, неоформлених потягів до діяльності. Звідси випливає всім відома безпорадність новонародженої людської дитини — наслідок не тільки того рівня розвитку, з яким вона з’являється на світ, але і своєрідності цього розвитку. “Дійсно жалюгідна безпорадність новонародженої людини, — пише К. Бюлер, — походить від нестачі готових інстинктивних механізмів”.

Але таке положення не є показником бідності людської природи і не тільки не обмежує можливостей її розвитку, а навпаки. Якби дитина народжувалася з готовими психічними властивостями і формами діяльності, як маленький дорослий індивід, то не було б, власне, ніякого розвитку. Діти тварин з’являються на світ більше підготовленими до свого майбутнього життя, ніж людська дитина. Відомо, що курча, вилупившись з яйця, зараз же може клювати пшоно і само задовольняти свою потребу в їжі, каченя може плавати тощо. Чим нижчий етап біологічного розвитку займає та чи інша тварина, тим більш готовим до життя, озброєним інстинктивними пристосуваннями народжується її потомок. Але і можливості його індивідуального розвитку дуже обмежені. Людська дитина народжується найбільш безпорадна. “Людина, — писав Г. Гегель, — не має інстинктивно того, чим вона повинна бути”. Але вона несе в собі можливості якнайширшого і багатогранного розвитку. Вона має й найдовше дитинство.

Таких можливостей не несе в собі організм дітей тварин, навіть найближчих до людини, наприклад мавп. Про це свідчать експериментальні спроби просунути мавпу вище в її психічному розвитку шляхом систематичного виховного втручання людини. Організм мавпи не несе в собі задатків для вищих форм психічного розвитку, бо мавпяча спадковість їх не створює і не може створити. Вони створюються тільки на основі людських спадкових передумов, що становлять продукт всієї тієї, за виразом Енгельса “передісторії людського духу”, без якої існування мислячого людського мозку лишалося б чудом, і становлять найвищий продукт розвитку життя на землі.

Отже, тут існує певна неминучість. Вона полягає в тому, що на основі людських спадкових передумов народжується людська істота з величезними мож-

ливостями розвитку. Зрозуміло, що визнання цієї неминучості не має нічого спільного з фаталізмом. Воно не тільки не перешкоджає здійсненню наших виховних завдань, але, навпаки, служить його необхідною природною передумовою. Спадковість, будучи сама консервативною стороною в процесі розвитку людської істоти, веде, як ми далі побачимо, до створення своєї протилежності — якісно нової пластичності, мінливості, що виявляється в здатності виходити в процесі розвитку за межі спадковості, формувати нові властивості, спадково наперед не визначені.

Сказане стане для нас зрозумілим, коли ми звернемося до розгляду природи самих задатків. Природу їх ще не досліджено в належній мірі. Дослідження їх утруднюється, зокрема, тим, що існування тих чи інших задатків і їх особливості можна вивчати не безпосередньо, а тільки з продуктів їх розвитку. Але безперечним є насамперед те, що ці задатки мають загальний характер, що вони *багатозначні*, тобто на їх основі можуть розвиватися найрізноманітніші здатності, властивості індивіда залежно від напрямку і змісту його діяльності в тих чи інших умовах. Вони дають широкий простір для різних виховних впливів.

Наприклад, дитина народжується із задатками до утворення в процесі дальшого розвитку мислення і мовлення, але задатки не визначають, якою саме мовою вона оволодіє. Дитина може засвоїти як рідну мову будь-яку з мов, що існують на земній кулі. Для цього треба тільки, щоб дитина жила і розвивалася з раннього віку у відповідному мовному оточенні. Спроби довести, ніби у дитини є природжена успадкована схильність до засвоєння певної мови (мови тієї національності, до якої дитина належить), яка начебто виявляється вже в її лепеті, не дали позитивних результатів. Як вказує К. Бюлер, цей лепет становить “вихідний матеріал усіх людських мов і саме матеріал, який, скільки ми знаємо, у дітей китайців, ескімосів, негрів і т. д. істотно не відрізняється від того, що є у наших власних дітей”. “У період лепету, що стоїть біля початку мовного розвитку, — пише також В. Петерс, — діти різних народів і рас виявляють дуже велику схожість. Вони вимовляють при цьому різноманітні звуки і комбінації звуків, почасти такі, що відіграють в їх майбутній рідній мові певну роль, а почасти й зовсім чужі цій мові”.

Те саме треба сказати і про задатки до розвитку інших властивостей особистості, наприклад її волі, характеру. Дитина не народжується із задатками до розвитку тих чи інших певних властивостей волі і характеру. Немає, наприклад, спеціальних задатків до лінощів або старанності, наполегливості або слабохарактерності тощо. На основі природжених у кожної дитини передумов можуть формуватися різні риси її майбутньої волі, характеру. Вони не успадковуються і не природжені, а складаються в процесі життя і розвитку дитини. Природженими можуть бути деякі особливості нервової системи, як, наприклад, підвищена збудливість, певна нестійкість, кволість основних нервових процесів тощо. Ці фізичні особливості, якщо вони існують, мають той чи інший вплив на формування майбутньої волі, темпераменту, характеру, але який саме — залежить від ходу самого розвитку дитини і його умов, від ставлення до неї дорослих, її стосунків з іншими людьми тощо. Зокрема, природжені особливості нервової системи дитини, її фізичної конституції не визначають наперед цілком рис майбутнього темпераменту, бо він теж формується в процесі

розвитку дитини і змінюється в зв'язку з віковими змінами організму, в зв'язку з формуванням характеру підростаючої особистості в процесі її виховання.

Отже між природженими фізіологічними особливостями дитини і рисами її майбутньої особливості немає однозначної відповідності. До того ж, самі фізіологічні особливості не незмінні. Вони змінюються в процесі дальшого фізичного розвитку дитини, зокрема під впливом піклування про зміцнення її нервової системи, її виховання.

До висновку про багатозначність задатків дитини схиляється і ряд закордонних психологів, що вивчали це питання. “Задатки дитини, — пише, наприклад, В. Штерн, — обумовлені спадково, але не як незмінні примусові шляхи, нав'язані дитині предками, а тільки як загальні тенденції, спеціалізація яких залежить від індивідуальної діяльності і зовнішніх впливів”. В. Петерс, резюмуючи своє дослідження в питанні про успадкування психічних властивостей, теж приходить до висновку (всупереч своїм намаганням установити успадкування розумових здібностей за законами Менделя), що в системі тенденцій до розвитку, які зводяться до задатків, не містяться всі психічні властивості дорослої людини “in nuce”, “в зародку” (подібне помилкове припущення вело б до теорії преформізму), що в первинній конституції немає ніякої преформації психічних властивостей, що задатки — це не редуковані властивості, а тільки умови їх виникнення, які потребують доповнення їх іншими умовами. До аналогічних висновків приходить К. Коффка у своїй спробі (яку в цілому не можна визнати вдаюю) внести ясність у поняття спадкового і набутого в психології (він торкається цього питання, аналізуючи рухи, зокрема рухи очей, і показуючи, що здатність виконувати всі рухи не дана як готова сума можливостей виконувати спеціальні й ізольовані рухи очима).

Розглядаючи інстинкти дитини, ми теж бачили, що вони існують не у вигляді готових, оформлених стереотипних дій, а у вигляді невиразних, невизначених потягів до діяльності (вони включають деякі готові, спеціалізовані рефлекторні рухи, наприклад смоктальні акти, хапальні рухи тощо, які випливають з тих чи інших потреб). Ці потяги потребують розвитку, скерування в певне русло через вправління, набування досвіду, навчання. Дитині доводиться вчитися не тільки ходити, а й дивитися очима, а тим більше виконувати ті чи інші дії, скеровані на досягнення певної мети. Кожна така дія не природжена. Вона становить продукт розвитку і визначається станом особистості дитини на даний момент, припускає певний досвід тощо. Природжене входить у цю дію лише як момент, як одна з її внутрішніх умов.

Застосувавши це положення, наприклад, до аналізу ігрової діяльності дитини, легко переконатись, якими помилковими є всі намагання оголосити цю діяльність просто інстинктивною. Інстинктивна тенденція входить у цю діяльність як момент, залежний від потреби дитини в руках, від внутрішнього потягу до активності, але вона не визначає форм усієї діяльності. *Форми дитячої діяльності визначаються її змістом, що формується в результаті взаємовідносин дитини з людьми, з навколишнім світом.*

Від народження у дитини немає і тих зоологічних, диких інстинктів, поганих схильностей тощо, що їх приписують дитині деякі теоретики, ставлячи перед вихованням завдання викорінювати ці ніби природжені властивості дитячої природи і замінювати їх позитивними.

Говорячи про задатки дитини, ми маємо насамперед на увазі *загальнолюдські задатки*, які властиві кожній людській дитині і відрізняють її від малят тварин. Помилково було б зводити всю проблему задатків до індивідуальних відмінностей між людьми, як це нерідко робиться.

Не можна також установлювати пряму залежність між загальним рівнем розвитку індивіда і його природженими задатками, ігноруючи всю різноманітність інших умов, від яких цей розвиток залежить. За однакових задатків фактично досягнутий рівень розвитку може бути у різних індивідів неоднаковим залежно від того, в якій мірі кожний з них використав свої можливості, і, навпаки, за однаковими досягненнями в розвитку можуть приховуватися неоднакові задатки. Схожість і відмінність, констатовані нами в розвитку дітей, завжди належать до їхніх властивостей, що становлять результати розвитку, а не до їхніх задатків. Тільки глибоко вивчаючи історію розумового розвитку кожної дитини в умовах її виховання і навчання, можна з'ясувати, яку роль в індивідуальних особливостях цього розвитку відіграли природжені задатки дитини. Звідси стає зрозумілим, що всі претензії авторів "тестів обдарованості" (А. Біне, Т. Сімона та ін.) на те, щоб цими інструментами вимірювати задатки, "природні здібності дітей, незалежні від шкільного навчання", не витримують ніякої наукової критики.

Отже, задатки необхідні для психічного розвитку. Без задатків не може бути розвитку тих чи інших здібностей і властивостей особистості. Але *задатки* — не самостійна рушійна сила її психічного розвитку, а тільки один з його моментів, одна з його внутрішніх умов. Тим більше це слід повторити про спадковість. Вона необхідна для психічного розвитку дитини, бере участь у створенні передумов для нього. Але вона не визначає фатально наперед долю психічного розвитку, майбутньої особистості дитини. "На роду" дитини не написано, які властивості розуму, волі, почуттів, характеру, світогляду вона матиме, ким вона стане в житті тощо, її психічний розвиток не закутий у фатальні кайдани спадковості і не є рабом того, що передається органічно від старшого покоління до нового. Те, що спадковість справді визначає наперед, нам не тільки не заважає (ми не розглядаємо тут виняткових патологічних випадків, в яких може зустрітися і її перешкоджаючий вплив), але є необхідною передумовою нашої виховної роботи. Вона охороняє психічний розвиток від перетворення його в пасивний продукт випадкових впливів середовища і створює для нього широкі внутрішні можливості. Здійснювання і використання цих можливостей залежать від інших умов, у самих передумовах не даних.

Серед цих інших умов в першу чергу треба вказати на роль *середовища*. Середовище теж необхідне для розвитку дитини. Проте важливо не просто констатувати цей факт, а з'ясувати, що треба розуміти під середовищем дитини і як воно впливає на її розвиток.

Поняття середовища має дуже широкий і багатобічний зміст. Воно охоплює всю сукупність зовнішніх обставин, з якими зв'язане життя і розвиток даного індивіда.

Для розвитку дитини потрібне насамперед *природне середовище*. Як природна істота, дитина для підтримування свого життя і розвитку потребує речовин, які перебувають поза нею і потрібні для поповнення її організму, обміну речовин у ньому, самовідновлення його.

...Але середовище дитини не вичерпується природним середовищем, її середовище — це насамперед свідомі люди, що оточують її, піклуються про неї, створюють умови для її життя і розвитку. Наявність цього людського оточення істотно погрібна для підтримування самого життя дитини і для формування її людських психічних властивостей.

Середовище дитини не незмінне. Воно змінюється через свідому практичну діяльність дорослого покоління. На наших очах сталась і далі відбувається в нашій країні нечувана досі переробка цього середовища. < ... >

Середовище дитини не незмінне ще й тому, що вона сама почасти (безпосередньо або посередньо) *впливає на нього і веде до його зміни.* Можливості цього впливу (навіть на найближче середовище) у маленької дитини дуже обмежені, але вони існують. Уже факт наявності дитини у сім'ї змінює сімейне середовище. Дитина діє, грає, будує, конструює і цим спричиняє якісь зміни в предметах, з якими має справу, створює нові обставини для своєї власної діяльності. Вона заявляє про свої бажання, інтереси дорослим, які, прагнучи їх задовольнити, змінюють умови її життя і діяльності. Іноді в тій чи іншій сім'ї цей маленький індивід в результаті невмілого підходу батьків стає справжнім деспотом, примхам якого в значній мірі підкоряється життя цієї сім'ї. З віком зростають можливості підростаючої особистості впливати на умови свого власного розвитку.

Середовище дитини змінюється і з того погляду, що з віком розширюється і змінює свій зміст коло тих умов, які впливають на її життя і розвиток. Якщо спочатку дитина зв'язана тільки з своїм найближчим оточенням і більш далекі предмети, явища для неї ще не існують, то з віком її світ значно розширюється не тільки територіальне, а і часі і в змісті, їй стає приступним те, що раніше не було приступним, в її житті набирає значення те, що раніше не мало на неї ніякого впливу. Змінюється особистість дитини, отже, змінюються середовищні умови її розвитку. Чим багатшим стає психічне життя дитини, тим різноманітніші умови, з якими воно зв'язане і які знаходять у ньому свій відбиток. Не тільки найближчі, а й більш далекі предмети, явища природи, не тільки сім'я, а і школа, позашкільне середовище, стосунки людей, виробниче, суспільно-політичне життя країни, її минуле, події в інших країнах, твори людського мистецтва тощо стають об'єктами психічної діяльності підростаючої особистості й умовами її дальшого розвитку.

Звідси випливає, що середовище психічного розвитку дитини теж не можна розглядати чисто зовнішньо, як механічну сукупність зовнішніх обставин. Треба брати його в зв'язку з тим, як це середовище відбивається в свідомості дитини, які думки, почуття, прагнення, інтереси в ній збуджує. Треба розглядати його в зв'язку з *дійовим ставленням самої дитини до цього середовища*, до тих чи інших його умов, до навколишніх людей. Від того, як відбивається середовище в дитячій свідомості, залежить і вплив його на розвиток дитини. З виникненням нових моментів у свідомості дитини змінюється її ставлення до навколишнього, а тим самим і вплив навколишнього на її психіку. Бувають, наприклад, випадки, коли конфлікти, що виникають через ті чи інші життєві обставини, і зв'язані з ними значні емоційні переживання ведуть до радикальної зміни ставлення підростаючої особистості до навколишніх людей, у зв'язку з чим змінюються і впливи середовища на дальший розвиток емоцій, волі, характеру та

інших психічних властивостей. Художня література дає ряд дуже гарних прикладів, що підтверджують це положення (наприклад, ряд епізодів у “Дитинстві” О.М. Горького, “Жан-Крістофі” Р. Роллана та ін).

Отже, дитина — не пасивний автоматичний продукт свого середовища. Вона може, звичайно, іноді безпосередньо відтворювати впливи тих чи інших умов середовища, наслідувати, наприклад, тих чи інших дорослих, свідомо або не свідомо копіювати їх манери, риси поведінки тощо. Адже об’єктивно те саме середовище дуже часто має різний вплив на різних дітей. Цим пояснюється почасти той факт, що в об’єктивно одному і тому самому середовищі діти бувають неоднакові, що навіть в тій самій сім’ї, у дітей тих самих батьків бувають відмінності в особливостях поведінки, характеру тощо. Щоб зрозуміти такі факти, треба розглядати вплив цього середовища на дитину не як механічний вплив, а в зв’язку зі ставленням до нього самої дитини, у зв’язку з її діяльністю, у зв’язку з конкретними стосунками з нею навколишніх людей. Залежно від цих відносин об’єктивно несприятливе середовище може іноді не тільки не мати негативного впливу на формування підростаючої особистості, а, навпаки, сприяти розвитку позитивних її властивостей, наприклад сили волі, наполегливості, твердості характеру тощо.

Розглядаючи вплив середовища на розвиток дитини, ми не можемо обмежитися загальною оцінкою цього середовища. Треба з різноманітності середовищних умов виділити ті з них, що мають найближчий і часто визначальний зв’язок з тими чи іншими рисами її психічного розвитку. Безперечно, що немає прямої і безпосередньої залежності між цими рисами і окремими матеріальними факторами середовища. Всі намагання деяких педологічних теоретиків знайти таку залежність, наприклад, між індивідуальними особливостями невстигаючих учнів і розміром жилої площі, яка припадає на кожною члена сім’ї, чи середньою кількістю смаженого м’яса, споживаною дитиною за день, були псевдонаукові. Вони тільки дезорієнтували педагогів, відвертаючи їхню увагу від з’ясування справжніх причин індивідуальних особливостей цих школярів і їхньої неспішності.

Є умови середовища, що відіграють вирішальну роль у психічному розвитку дитини. Це — люди, які її оточують, їхнє суспільне життя і діяльність, їхнє ставлення до дитини, її шкільної праці тощо. Формування дитячої особистості, її свідомості і самосвідомості здійснюється в процесі її стосунків з іншими людьми, воно має глибокий зв’язок з їхніми стосунками як між собою, так і з самою дитиною. Найважливіші вказівки в даному питанні ми знаходимо у К. Маркса. “У деяких відношеннях, — пише він, — людина нагадує товар. Через те, що вона народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом: “Я єсть Я”, то людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини. Разом з тим і Павло як такий, в усій його павлівській тілесності, стає для нього формою прояву роду “людина”. Можна було б навести дуже багато прикладів формування у дітей різних сторін їхньої свідомості і самосвідомості, наприклад моральних емоцій, почуття власної гідності, самооцінки, смаків і прихильностей, інтересів тощо, які підтверджують правильність цього положення.

< ... > Основну форму впливу суспільного середовища на психічний розвиток дитини становить *виховання*. Воно є тією діяльністю, зміст якої скерований на піклування про підростаюче покоління, створення умов для його розвитку, передачу йому потрібних знань, вироблення у нього певного світогляду і норм громадської поведінки. Перейдемо до розгляду ролі виховання у формуванні особистості дитини.

* * *

< ... > Від народження дитини має вже здатність відбивати деякі впливи навколишнього світу. Як тільки дитина входить у контакт із цим світом, у неї виникають перші враження, переживання, починається її психічне життя. Спочатку це життя дуже примітивне. Воно розвивається з розвитком його змісту. Але звідки дитина може дістати цей зміст? Вона не приносить його з собою в якомусь прихованому вигляді. Я.А. Коменський писав, що природа не дає людині знань від народження, але кожна людина народжується здатною набувати пізнання речей.

Це набування вимагає навчання і діяльності. Дитина може набути цей зміст свого психічного життя, тільки пізнаючи речі, явища навколишнього світу, входячи в стосунки з навколишніми людьми. Вона починає не з теоретичного пізнання, а з практичних відносин до навколишнього світу, потрібного для її життя. Такими є спочатку стосунки, що виникають на ґрунті задоволення її життєвих потреб. Задоволення цих потреб (в їжі, у питві, захисті тощо), потрібне для підтримування і розвитку її життя, дозрівання організму, нервової системи тощо, включає дійовий контакт дитини з людьми, що оточують її і піклуються про неї, з деякими предметами, явищами. Завдяки цьому дитина виділяє перші об'єкти і пізнає деякі їх властивості.

В міру того як розвивається життя дитини, збільшуються її потреби, виникають нові види її діяльності, розширюється коло тих об'єктів, з якими вона вступає в дійовий зв'язок. Через ці практичні відносини до навколишнього світу дитина пізнає на власному досвіді ряд його предметів, явищ. Пізнаючи їх, вона розвиває свої здібності відчувати, сприймати, запам'ятовувати, мислити тощо. Органи чуття дитини, як і її здібності, розвиваються в дії. Те, що не приводиться в дію і не використовується, те і не розвивається. Особливо це стосується здібностей людини. "Функціональна діяльність, — зауважує Е.Г. Конклін, — відіграє у розвитку людини більшу роль, ніж у будь-якої іншої істоти. Можливості розвитку людських здібностей далеко різноманітніші, ніж у інших тварин, не тільки тому, що ці здібності численніші, а й тому, що вони більш пластичні і приступні вищому розвитку". У процесі цієї діяльності і розвивається психіка дитини. *Дійовий зв'язок дитини з навколишнім світом являє ту ланку, на основі якої її можливості перетворюються в дійсність.*

Але коло дитячої діяльності дуже обмежене. Новонароджена дитина, як ми бачили, через свою безпорадність не може сама задовольняти свої органічні потреби. На допомогу дитині приходять дорослі, опосереднюючи від самого початку позаутробного життя її відносини з навколишнім світом. Задовольняючи потреби дитини, піклуючись про неї, створюючи умови для її життя і розвитку, дорослі тим самим впливають на розвиток її нервової системи, сприяють виді-

ленню дитиною навколишніх живих і неживих об'єктів, їх пізнаванню, формуванню перших навичок, звичок, схильностей тощо. Ці впливи є першими виховними впливами. Отже, виховання дитини починається, як правильно вказували Песталоцці та інші педагоги, з перших же днів після її народження.

Спочатку виховання зводиться до загального процесу догляду за дитиною, її харчування, піклування про її життя. В міру того, як у процесі виховання дитини розвиваються, створюються внутрішні передумови для пробудження і розвитку у неї свідомості, розширюються можливості виховного впливу дорослих на її психічний розвиток.

Ці можливості особливо розширюються і поглиблюються із засвоєнням дитиною мови. За допомогою мови свідомість дорослих починає керувати пізнанням дітьми навколишнього світу, розвитком їхньої свідомості. Свідомість дорослих опосереднює пізнання дітьми безпосередньо даних предметів, явищ, допомагаючи їм систематизувати, узагальнювати і усвідомлювати враження від цих предметів і явищ. Оволодіваючи мовою, дитина за її допомогою оволодіває історично набутим досвідом людей, їхніми знаннями тощо. Через це вона дістає можливість пізнавати не тільки близьке, а й далеке, не тільки теперішнє, а й минуле та майбутнє. У процесі засвоєння різноманітних багатств, вироблених попередніми людськими поколіннями, розвивається психічне життя і діяльність дитини. Отже, психічний розвиток дитини проходить у процесі її виховання дорослими. У цьому полягає основна умова своєрідності цього розвитку, яка відрізняє його від історичного розвитку людської свідомості.

Шляхи впливу виховання на психічний розвиток дитячої особистості дуже різноманітні. Якщо спробувати їх повніше усвідомити, то можна накреслити такі найголовніші сторони у цьому складному процесі.

Через виховання старше покоління *створює певні умови* для життя і діяльності дітей, стимулює їхню діяльність у певних напрямках, безпосередньо або посередньо організує її. Це стосується ігор, розваг дітей, тим більше їхньої навчальної діяльності, участі в трудовому, суспільно-політичному житті дорослих тощо.

У процесі цієї діяльності не тільки вправляються вже наявні у дітей сили, а і прокидаються дремаючі в їхній природі здібності, можливості їхньою розвитку перетворюються в дійсність. Аналізуючи процес людської праці, К. Маркс підкреслює, що в цьому процесі людина змінює свою власну природу, розвиває дремаючі в ній здібності. Те саме відбувається і в дитячому житті. У процесі гри, навчальної діяльності (що є своєрідною працею для дитини, вимагаючи напруження всіх її розумових і фізичних сил) *не тільки вправляються вже наявні, а й прокидаються і розвиваються нові її здібності.*

В процесі виховання формується *новий зміст психічного життя* дитини, причому такий зміст, який іншим шляхом не може виникнути. Дитина не сама пізнає навколишній світ, а з допомогою дорослих. Вона має справу не тільки з предметами, явищами цього світу, а й з готовими результатами історичного розвитку людського пізнання. Через це вона може пізнати не тільки ті об'єкти, з якими вона безпосередньо стикається в своїй діяльності, а й відсутні об'єкти. може пізнати минуле своєї країни і всього людства, пізнати закони явищ об'єктивної дійсності, над відкриттям яких працювала думка багатьох людських поколінь.

Дорослі опосереднюють формування досвіду дитини вже з перших її днів. Немає ніякої можливості провести якусь штучну межу, що відокремлювала б особистий досвід дитини від досвіду суспільного, а тим більше не можна протиставити їх. Особистий досвід дитини проймається досвідом, засвоюваним від дорослих, через що набуває нової якості. Таке взаємопроникнення існує в усіх виявах свідомого психічного життя дитини, починаючи з її осмисленого сприймання, що виявляється в найменуванні сприйнятого (згадаймо хоч би навіть перші дитячі запитання: “це що?”, “це як зветься?” тощо), і закінчуючи ігровими актами. Отже неправильними є всякі намагання протиставити (у душі Ж. Піаже і його послідовників) індивідуальний (нібито натуральний) досвід дитини соціальному досвідові і розглядати психічний розвиток як якийсь витискування соціальним особистого, індивідуального.

Засвоєння досвіду дорослих — це не пасивний, а *активний для дитини процес*. Досвід, знання не можуть бути механічно перенесені в дитячу голову. Повноцінно їх засвоєння вимагає її багатобічної пізнавальної діяльності. Воно припускає розумову активність дитини, тобто вивчення нею різних фактів, їх аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, формування висновків, застосування їх до нових фактів — одним словом, використання і розвиток її різноманітних розумових та інших психічних процесів. Без цієї розумової активності неможливе засвоєння школярем знань. Навіть виховуючи дітей, дорослі керують їхнім психічним розвитком. Це — загальноновизнане положення. Але воно вимагає деяких роз’яснень. Керування неминує припускає існування свідомої мети, ідеалу у того, хто керує. Виховання добивається не просто змін, а цілеспрямованих змін у дитячій психіці, які відповідають ідеалу і програмі виховання. Отже, в умовах такого виховання психічний розвиток дитини в значній мірі визначається свідомими цілями, які ставить перед собою старше покоління, готуючи собі заміну. Але як можуть ці цілі впливати на психічний розвиток дитини і навіть визначати його? Звичайно, не безпосередньо, а тільки через організацію діяльності дитини у певних напрямках, надання їй потрібного змісту, створення відповідних для неї умов, використання різноманітних об’єктів життєвих обставин для того, щоб дитина мала потрібні враження, варті наслідування приклади тощо, одним словом, через організацію всього життя дитини. Організуючи відповідно до нашої програми виховання багатогранне, яскраве, барвисте життя і діяльність наших дітей у школі, поза школою, в сім’ї, у дитячому садку тощо, ми керуємо їхнім психічним розвитком.

Виховне керування психічним розвитком — не суто зовнішнє. Якби воно було таким, воно було б неефективним і не досягло б своєї мети. Якщо воно в тій чи іншій мірі досягає своїх цілей, значить, його впливи перетворюються у внутрішні стимули до розвитку. В процесі виховання збагачується психічне життя дитини, виникають нові уявлення, поняття, нові потреби, інтереси, емоції, знання, що ведуть до нових видів її діяльності. Загальні виховні цілі і завдання конкретизуються, розчленовуються на окремі частини і, усвідомлюючись дитиною, стають її цілями, її прагненнями. У неї виникають внутрішні потяги до діяльності, скерованої на їх досягнення. Чим у більшій мірі це існує, тим більших успіхів досягає виховання у своєму керуванні психічним розвитком дитини.

У процесі життя і діяльності дитини, визначуваному її вихованням, змінюються і розвиваються внутрішні умови її психічного розвитку. Вже всяке засвоєння нового досвіду, утворення нових навичок і вмій веде до деякої зміни попереднього стану дитячої особистості. Але не всяка зміна є розвиток. Розвиток не зводиться до утворення навичок, звичок, як твердять біхевіористи, або до простого збагачення дитячої пам'яті. Справді засвоєні знання стають здобутком особистості, яка розвивається, ведуть до якісної зміни її психічного життя, до прогресивного руху від нижчих форм свідомості до вищих, які виявляються в новому типі її зв'язків з навколишнім світом. Отже, в процесі розвитку безперервно створюються нові внутрішні умови для самого розвитку, а в зв'язку з тим розширюються і його далі перспективи.

У цьому ж процесі створюються передумови для виникнення на вищих його етапах основних життєвих цілей, які починає ставити перед собою індивід, що розвивається, відповідно скеровуючи свою діяльність. Виникають вищі форми саморуку особистості, що розвивається; вони виявляються в її свідомій цілеспрямованості, у прагненні працювати над собою, виробляти в себе ті чи інші властивості, керуючись певним ідеалом, підкоряти своїй владі гру сил своєї власної природи. При такій цілеспрямованості *особистість до певної міри сама починає керувати своїм власним психічним розвитком*. Отже, зауважує Е. Мейман, “духовна самостійність індивідуума, починаючи з певного моменту індивідуального життя, стає вирішальним фактором розвитку для інтелектуальних і вольових функцій”. Цей ріст духовної самостійності підростаючої особистості не обмежує можливостей виховання, а тільки ставить нові вимоги до форм виховного керування.

Зі сказаного ми бачимо, що психічний розвиток як найвища форма руху живої матерії становить своєрідний процес, зрозуміти який можна тільки вивчаючи його в його своєрідному змісті. Цей процес не можна зрозуміти, не враховуючи ролі в ньому тих психічних факторів, які створюються в процесі самого розвитку, становлять його результати і разом з тим внутрішні умови дальшого розвитку.

Психічний розвиток дитини — справді її “спонтанний”, внутрішньо необхідний рух, джерелом якого є самий зміст цього процесу, властиві йому внутрішні суперечності (ми не маємо тут можливості їх аналізувати). *Розвиток самого життя і діяльності дитини в його конкретних виховних, суспільних умовах породжує нові форми її свідомості*. Він же приводить до їх зміни, тобто породжує з себе такі сторони, що ведуть до перебудови цих форм свідомості і зміни їх вищими її формами. Отже, дитину не можна розвинути зовні. Вона може розвиватися тільки в процесі її власного життя і діяльності, визначуваному її вихованням.

Тільки розуміючи розвиток дитини як її саморух, ми можемо успішно керувати цим процесом. Нам не по дорозі з біхевіористичним і всяким іншим механістичним розумінням цього процесу, яке зводить його до кількісного нагромадження механічно утворених навичок, розглядає його як пасивний, інертний процес, підштовхуваний зовні чужою для нього силою. Таке розуміння вихолощує весь багатючий зміст виховання і психічного розвитку дитини, зводячи його до муштри, дресури; в практиці суспільного життя таке розуміння є реакційним.

Разом з тим треба підкреслити, що правильне розуміння психічного розвитку дитини як саморуху не має нічого спільного з віталістичними, ідеалістичними спекуляціями на її активності. Воно не суперечить виховній обумовленості цього розвитку, а, як ми бачили, необхідно її припускає. Тільки при цій обумовленості й може існувати духовне зростання особистості дитини, її самодіяльність і розвиток. К. Маркс і Ф. Енгельс різко критикували ідеалістичні конструкції М. Штірнера, який розглядав різні вікові етапи лише як “самознайдення” індивіда, що розвивається, і ігнорував фізичні і соціальні зміни, які відбуваються з ним і породжують його змінену свідомість.

Отже, психічний розвиток дитини не зводиться до її органічного дозрівання. Він спирається на це дозрівання, зокрема дозрівання нервової системи, включає його, але ним не вичерпується. Самий характер дозрівання тут змінюється і вимагає для свого здійснення якісно нових умов, а саме діяльності, навчання, виховання. < ... > Вищі форми психічної діяльності не виникають самі собою. Вони народжуються тільки в процесі виховання нового покоління старшим.

Виховання не просто використовує для своїх цілей розвиток дитини. Цей розвиток *створюється в процесі виховання*. Виховання бере активну участь у створенні тих внутрішніх умов, на які воно спирається у своїй дальшій роботі. Отже, етапи психічного розвитку дитини — не просто етапи її дозрівання. Правильно зрозуміти їх можна, тільки виходячи з єдності психологічного розвитку дитини та її виховання.

У процесі виховання формується й *індивідуальна своєрідність* дитячої особистості, що розвивається. Вона не дана готовою від народження.

Зміст і форми виховання нового покоління *визначаються рівнем розвитку суспільства, наявними в ньому суспільними відносинами людей*. Від розвитку суспільства залежить те, що воно може передати своєму новому поколінню, які умови воно може створити для його розвитку. Наявні в даному суспільстві відносини людей визначають умови, що створюються для розвитку індивідів. Від цих відносин залежать і умови розвитку індивідуальних здібностей людини. Навіть коли той чи інший індивід від природи має видатні задатки до розвитку певних здібностей, наприклад, до музики, малювання тощо, від може здійснити ці задатки тільки за наявності відповідних суспільних відносин.

Фактичний успіх виховного керування залежить від його наукової обґрунтованості, правильності його побудування і здійснювання, зокрема від того, в якій мірі воно *погоджується з природою самої дитини*, з її психічним розвитком. З того, що психічний розвиток дитини створюється в процесі її виховання, не випливає, що вона є іграшкою в руках педагога, а тим більше невмілого, неосвіченого педагога. Історія розумового розвитку дитини твориться в процесі її навчання і виховання, але в цій історії є певна послідовність основних стадій, своєрідні закономірності, і вихователь може оволодіти психічним розвитком дитини, успішно скерувати його відповідно до своїх завдань, до програми виховання, тільки знаючи ці закономірності, спираючись на них, ураховуючи вікові особливості. Звідси стає зрозумілим, яке велике значення для педагогічної теорії і практики має вивчення дитини в процесі її виховання, наукове розроблення питань дитячої психології.

Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. шк., 1989. — С. 109—132.

В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ (1918—1970)

Серце віддаю дітям

Передмова

...Хочеться розповісти педагогам — і тим, хто працює в школі нині, і тим, хто прийде в школу після нас, — про великий період свого життя — період, який дорівнює десятиліттю. Від того дня, коли маленька дитина-нетяма, як часто ми, педагоги, називаємо її, приходить до школи, до урочистої хвилини, коли юнак чи дівчина, одержуючи з рук директора атестат про середню освіту, стає на шлях самостійного трудового життя. Це період становлення людини, а для вчителя — велика частина його життя. Що було найголовніше в моєму житті? Без вагань відповідаю: любов до дітей.

...Книжка, яку ви зараз взяли до рук, присвячена виховній роботі з початковими класами. А дитинство, дитячий світ — це світ особливий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про честь і безчестя, про людську гідність; у них свої критерії краси, у них навіть своє вимірювання часу: в роки дитинства день здається роком, а рік — вічністю. Маючи доступ до казкового палацу, ім'я якого — Дитинство, я завжди вважав за конче потрібне стати якоюсь мірою дитиною. Тільки за такої умови діти не дивитимуться на вас як на людину, що випадково проникла за ворота їхнього казкового світу, як на сторожа, якому байдуже, що робиться там, усередині цього світу.

...Я твердо вірю в могутню силу виховання — в те, у що вірили Н.К. Крупська, А.С. Макаренко та інші видатні педагоги.

“Школа радості”

...Дитинство — найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. І від того, яке було дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло до її розуму й серця з навколишнього світу, — від цього значною мірою залежить якою людиною стане сьогоднішній малюк. У дошкільному й молодшому шкільному віці формуються характер, мислення, мова людини. Можливо, все те, що приходиться до розуму й серця дитини з книжки, з підручника, з уроку саме й приходиться лише тому, що поряд з книжкою — навколишній світ, в якому малюк робить свої перші нелегкі кроки від народження до того моменту, коли він сам зможе розгорнути й прочитати книжку.

У дитинстві починається тривалий процес пізнання — пізнання і розумом, і серцем — тих моральних цінностей, що лежать в основі комуністичної моралі: безмежної любові до Батьківщини, готовності віддати життя за її щастя, величчю, могутність, непримиренність до ворогів Вітчизни.

...Ми живемо в такий час, коли без оволодіння науковими знаннями неможливі ні праця, ні елементарна культура людських стосунків, ні виконання громадських обов'язків. Учіння не може бути легкою і приємною грою, що приносить лише насолоду й задоволення. І життєвий шлях підрастаючого громадянина не буде легкою прогулянкою по втоптаній стежці. Ми повинні виховувати високоосвічених, працелюбних, наполегливих людей, що готові подолати не

менші труднощі, ніж долали їхні батьки, діти і прадіди. Рівень знань молодій людині 70—90-х років буде незрівнянно вищий від рівня знань молоді попередніх десятиліть. Чим більшим колом знань треба буде оволодіти, тим більше треба буде рахуватися з природою людського організму в період бурхливого росту, розвитку й становлення особистості — в роки дитинства. Людина була й завжди залишається дитям природи, і те, що ріднить її з природою, має використовуватися для її прилучення до багатства духовної культури. Світ, що оточує дитину, — це передусім світ природи з безмежним багатством явищ, з невичерпною красою. Тут, у природі, вічне джерело дитячого розуму. Але водночас з кожним роком зростає роль тих елементів середовища, що пов'язані із суспільними відносинами людей, з працею.

Процес пізнання навколишньої дійсності є незамінним емоційним стимулом думки. Для дитини дошкільного й молодшого шкільного віку цей стимул відіграє винятково важливу роль. Істина, в якій узагальнюються предмети і явища навколишнього світу, стає особистим переконанням дітей тоді, коли вона одухотворюється яскравими образами, що впливають на почуття. Як важливо, щоб перші наукові істини дитина пізнавала в навколишньому світі, щоб джерелом думки були краса й невичерпна складність природних явищ, щоб дитину поступово вводили в світ суспільних відносин, праці.

Із самого початку роботи в Павлівській школі я зацікавився дітьми молодшого віку, особливо першокласниками. З яким трепетним хвилюванням переступають діти поріг школи в перші дні свого навчання, як довірливо дивляться в очі вчителя! Чому ж так часто буває, що через кілька місяців, а то й тижнів згасає вогник в дитячих очах, чому для деяких дітей навчання стає мукою? Адже всі вчителі щиро бажають зберегти дитячу безпосередність, радісне сприймання і відкриття світу, хочуть, щоб учіння було для дітей натхненною, захоплюючою працею.

Не вдається це передусім тому, що вчитель мало знає духовний світ кожної дитини до її вступу в школу, а життя в стінах школи, що обмежується навчанням, регламентується дзвінками, ніби нівелює малюків, підганяє під одну мірку, не дає змоги розкритися багатству індивідуального світу. Звичайно, я радив і рекомендував учителям початкових класів, як розвивати інтереси, урізноманітнювати духовне життя дітей, та самих порад не досить. Важлива педагогічна ідея, суть якої розкривається в стосунках між дітьми і вчителем, стає зрозумілою, коли постає перед педагогічним колективом як струнка будова, що зводиться тут, у школі.

Перший рік — вивчення дітей

...Рік, що передував навчанням за партою, був потрібний мені для того, щоб добре взнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприймання, мислення і розумової праці. Перш ніж давати знання, треба навчити думати, сприймати, спостерігати. Треба також добре знати індивідуальні особливості здоров'я кожного учня — без цього не можна нормально вчити.

Розумове виховання далеко не те саме, що набування знань. Хоча воно неможливе без освіти, як зелений листок неможливий без сонячного променя, однак виховання розуму не можна ототожнювати з освітою, як зелений листок — із сонцем. Педагог має справу з мислячою матерією, здатність якої в роки ди-

тинства сприймати і пізнавати навколишній світ значною мірою залежить від здоров'я дитини. Ця залежність дуже тонка і важко вловима. Вивчення внутрішнього духовного світу дітей, особливо їх мислення, — одне з найважливіших завдань учителя.

Батьки моїх вихованців

...Дитина — дзеркало морального життя батьків. Я замислювався над добрим і поганим у кожній сім'ї. Найцінніша моральна риса хороших батьків, що передається дітям без особливих зусиль, — душевна доброта матері й батька, вміння робити людям добро. В сім'ях, де батько й мати віддають частку своєї душі іншим, беруть близько до серця радощі й прикрощі людей, діти виростають добрими, чуйними, щиросердними. Найбільше зло — егоїзм, індивідуалізм окремих батьків. Іноді це зло перетворюється на сліпу, інстинктивну любов до своєї дитини, як у батьків Володі. Якщо батько й мати всі сили свого серця віддають дітям, якщо за ними не бачать інших людей, — ця гіпертрофована любов зрештою обертається нещастям.

Школа під блакитним небом

...Я прагнув, щоб перш ніж розгорнути книжку, прочитати по складах перше слово, діти прочитали сторінки найпрекраснішої в світі книги — книги природи.

Тут, серед природи, особливо чіткою, яскравою була думка: ми, вчителі маємо справу з найніжнішим, найтоншим, найчутливішим, що є в природі, — мозком дитини. Коли думаєш про дитячий мозок, уявляєш ніжну квітку троянди, на якій тремтить крапля роси. Яка обережність і ніжність потрібні для того, щоб зірвавши квітку, не зронити краплю. Ось така обережність потрібна нам щохвилини: адже ми торкаємося найтоншого і найніжнішого в природі — мислячої матерії організму, що росте.

Дитина мислить образами. Це означає, що, слухаючи, наприклад, розповіді учителя про подорожі краплини води, вона малює в своїй уяві і срібні хвилі ранішнього туману, і темну хмару, і гуркіт грому, і весняний дощ. Чим яскравіше в її уявленні ці картини, тим глибше осмислює вона закономірність природи. Ніжні, чутливі нейрони її мозку ще не зміцніли, їх треба розвивати зміцнювати.

Дитина мислить... Це означає, що відповідна група нейронів кори півкуль її мозку сприймає образи (картини, предмети, явища, слова) навколишнього світу і через найтонші нервові клітини — як через канали зв'язку — йдуть сигнали. Нейрони "обробляють" цю інформацію, систематизують її, групують, зіставляють, порівнюють, а нова інформація в цей час надходить і надходить, її треба знову й знову сприймати, "обробляти". Щоб справитись із прийомом нових нових образів, і з "обробкою" інформації, нервова енергія нейронів у надзвичайно короткий відрізок часу блискавично переключається від сприймання образів на їх "обробку".

Ось це дивовижно швидке переключення нервової енергії нейронів і є тим явищем, яке ми називаємо думкою, — дитина думає... Клітини дитячого мозку настільки ніжні, настільки чутливо реагують на об'єкти сприймання, що нор

мально працювати вони можуть лише за умови, коли об'єктом сприймання, осмислення є образ, що його можна бачити, чути, до якого можна доторкнутися. Переключення думки, яка є сутністю мислення, можливе лише тоді, коли перед дитиною або наочний, реальний образ, або ж настільки яскраво створений словесний образ, що дитина немовби бачить, чує, відчуває на дотик те, про що розповідають (ось чому діти так люблять казки).

Природа мозку дитини потребує, щоб її розум виховувався біля джерела думки — серед наочних образів, і насамперед серед природи, щоб думка переключалася з наочного образу на "обробку" інформації про цей образ. Якщо ж ізолювати дітей від природи, якщо з перших днів навчання дитина сприймає тільки слово, то клітини мозку швидко стомлюються і не справляються з роботою, яку пропонує вчитель. А цим клітинам треба розвиватися, міцніти, набиратися сил. Ось де причина того явища, з яким багато вчителів часто зустрічається в початкових класах: дитина тихо сидить, дивиться тобі в очі, немовби уважно слухає, але не розуміє жодного слова, тому що педагог розповідає і розповідає, тому що треба думати над правилами, розв'язувати задачі, приклади — все це абстракції, узагальнення, немає живих образів, мозок стомлюється... Тут і виникає відставання. Ось чому треба розвивати мислення дітей, зміцнювати розумові сили дитини серед природи — це вимога природних закономірностей розвитку дитячого організму. Ось чому кожна подорож у природу є уроком мислення, уроком розвитку розуму.

...Хочеться порадити молодому педагогові, який виховує маленьких дітей: думливо, обережно готуйте дитину до того моменту, коли вимовите своє перше слово про велич і могутність рідної землі — Радянського Союзу. Слово це має бути патхненним, одухотвореним благородними почуттями (хай говорять пишномовно — не бійтесь цього, якщо в душі у вас чисті й високі почуття). Та щоб це слово примусило прискорено битись дитячі серця, необхідно, образно кажучи, старанно зорати й засіяти зернами краси поле дитячої свідомості.

Нехай дитина відчує красу й захоплюється нею, нехай в її серці й пам'яті назавжди збережуться образи, в яких втілюється Батьківщина. Краса — це кров і плоть людяності, добрих почуттів, сердечних стосунків. Я радів, помічаючи, як поступово відтавали зачерствілі серця Толі, Слави, Колі, Віті, Сашка. Усмішка, захоплення, подив перед красою уявлялись мені стежиною, що має привести до дитячих сердець.

...Розповіді вихователя, що ділить з дітьми всі радощі й прикрощі, — обов'язкова умова повноцінного розумового розвитку дитини, її багатого духовного життя. Виховне значення цих розповідей у тому, що діти слухають їх в обстановці, яка народжує казкові уявлення: тихого вечора, коли на небі загоряються перші зірки; в лісі біля вогнища, в затишній хатинці, при світлі тліючих у грубці жарин, коли за вікном шумить осінній дощ і співає журливу пісню холодний вітер. Розповіді повинні бути яскравими, образними, короткими. Не можна нагромаджувати безліч фактів, давати дітям масу вражень — сприймання розповідей притуплюється, і дитину нічим уже не зацікавиш.

Я раджу вихователям: впливайте на почуття, уяву, фантазію дітей, відкривайте віконце в безмежний світ поступово, не розчиняйте його відразу навстіж, не перетворюйте на широкі двері, через які поза вашим бажанням, захоплені думками про предмет розповіді, вирвуться малюки — викотяться, як кульки...

Вони спочатку розгубляться перед безліччю речей, потім ці речі, по суті ще не-знайомі, набриднуть і стануть звуком — не більше.

Школа під блакитним небом учила мене, як відкривати перед дітьми вікно в навколишній світ, і цю науку життя і пізнання я намагався донести до всіх учителів. Я радив їм: не обрушуйте на дитину лавину знань, не прагніть розповісти на уроці про предмет вивчення все, що ви знаєте, — під лавиною знань можуть бути поховані допитливість і любов до знань. Умійте відкрити перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя загравав усіма кольорами веселки. Залишайте завжди щось недомовлене, щоб дитині захотілося ще й ще раз повернутися до того, про що вона дізналася.

Досягнення людської думки безмежні. Людина, наприклад, створила безліч книжок. Покажіть дітям красу, мудрість, глибину думки однієї книжки, але покажіть так, щоб дитина назавжди полюбила читання, була готова вийти в самотійне плавання по книжковому морю. Я ділився з учителями своїми думками про “подорожі” до першоджерел живого слова — так я назвав яскраві, короткі емоційно насичені розповіді малюків про предмети і явища навколишнього світу, які вони бачать своїми очима. Учителі початкових класів за моїм прикладом почали здійснювати такі самі “подорожі”. Розчинилися двері класних кімнат, діти почали виходити на зелену травичку, під свіжий вітерець. Уроки читання і арифметики, особливо в I і II класах, стали все частіше проводитися під блакитним небом. Це не було відмовою від уроку, або втечею від книжки, від науки в світ природи. Навпаки, це збагачувало урок, оживляло книжку, науку. Сама природа дитячої думки потребує поетичної творчості. Краса й жива думка так само органічно поєднані, як сонце і квіти.

Поетична творчість починається з бачення краси. Краса природи загострює сприймання, пробуджує творчу думку, наповнює слово індивідуальними переживаннями. Чому людина в роки дитинства оволодіває такою великою кількістю слів рідної мови? Тому, що перед нею в цей час уперше відкривається краса навколишнього світу. Тому, що в кожному слові вона не тільки бачить смисл, а й відчуває найтонші відтінки краси.

Природа — джерело здоров'я

Досвід переконав нас у тому, що приблизно у 85 % усіх невстигаючих учнів головна причина відставання в навчанні — поганий стан здоров'я, якесь нездужання або захворювання, найчастіше зовсім непомітне і таке, що можна вилікувати тільки спільними зусиллями матері, батька, лікаря і вчителя. Приховані, замасковані дитячою жвавістю, рухливістю нездужання і захворювання серцево-судинної системи, дихальних шляхів, шлунково-кишкові дуже часто є не хворобою, а відхиленням від нормального стану здоров'я. Багаторічні спостереження показали, що так зване уповільнене мислення — це в багатьох випадках наслідок загального нездужання, що його не відчуває і сама дитина, а не якихось фізіологічних змін або порушень функції клітин кори півкуль. В окремих дітей можна помітити хворобливо бліді обличчя, відсутність апетиту. Найменші спроби поліпшити харчування викликають реакцію: на тілі виступають прищипки. Найретельніші аналізи ні про що не говорять: усе неначе гаразд. Здебільшого виявляється, що ми маємо справу з тим порушенням обміну речовин, яке виникає внаслідок тривалого перебування в приміщенні. При цьому пору-

шенні дитина втрачає здатність до зосередженої розумової праці. Особливо зростає число нездужань у період бурхливого росту організму й статевої зрілості.

Єдиним радикальним лікуванням у таких випадках може бути зміна режиму праці й відпочинку: тривале перебування на свіжому повітрі, сон при відкритій квартирці, виконання вимоги рано лягати спати і рано вставати, раціональне харчування.

Окремі діти на вигляд здаються здоровими, а при уважному вивченні їх праці виявляється якесь приховане захворювання. І ось що цікаво: приховані захворювання й нездужання стають особливо помітними, коли вчитель намагається кожну хвилину уроку наповнити напруженою розумовою працею. Деяким дітям зовсім не під силу курс учителя на те, щоб “жодна хвилинка уроку не пропала”. Я переконався, що цей “прискорений” темп непосильний і шкідливий навіть для цілком здорових дітей. Надмірне розумове напруження призводить до того, що в дітей тьмяніють очі, затуманюється погляд, рухи стають млявими. І ось дитина вже ні на що не здатна, їй аби тільки на свіже повітря, а вчитель тримає її “в голоблях” і підганяє: швидше, швидше...

У перші тижні роботи “Школи радості” я уважно вивчав здоров’я дітей. Незважаючи на те, що всі діти вирости в селі, на лоні природи, окремі з них були бліді, мали слабкі груди. А у Володі, Каті, Сані, як кажуть, були шкіра та кістки, такі вони були худенькі й слабосилі. Харчування майже в усіх дома добре, головною причиною слабкості і хворобливості окремих малюків було те, що вони жили, так би мовити, в тепличних умовах; матері оберігали їх від найменшого подиху вітерця. Діти швидко стомлювались, у перші дні життя “Школи радості” вони ледве могли пройти якийсь кілометр. Матері скаржилися на поганий апетит у цих дітей.

Я переконав батьків у тому, що чим більше вони оберігатимуть малюків від простуди, тим слабшими будуть діти. Всі погодилися з моїм настійним проханням посилати дітей у жаркі дні до школи босоніж — для дітей це було великою радістю. Одного разу нас застала в полі тепла злива. Додому дітям довелося йти калюжами; всупереч побоюванням батьків ніхто не захворів. З великими труднощами вдалося домогтися того, щоб батьки не кутали дітей у сто одежинок, не надягали на них фуфайок і светрів “про запас”, “на всяк випадок”.

У нас стало правилом: жодної хвилини в осінні, весняні і літні дні діти не повинні бути в приміщенні. В перші 3-4 тижні “Школи радості” діти проходили щодня 2—3 кілометри; на другий місяць — 4—5, на третій — 6. І все це серед полів і лук, у дібровах і в лісі. Пройдена за день відстань непомітна для дітей, тому що не ставимо за мету — пройти стільки-то кілометрів; рух, ходьба — засіб досягнення іншої мети. Дитині хочеться йти, бо вона чуває себе відкривачем світу. Діти поверталися додому стомлені, але щасливі, життєрадісні. А без утоми не може бути здоров’я. Здоров’я вливається в дитячий організм живодайним джерелом тоді, коли після трудового напруження дитина відпочиває.

На чистому повітрі, після того як пройдено кілька кілометрів, у дітей з’являється, як кажуть батьки, “вовчий апетит”. В ті дні, коли ми з малюками збиралися в ліс, я радив їм брати з собою хліба, цибулі, солі, води і кілька сирих картоплин. Батьки спочатку вагалися: хіба діти їстимуть це? Адже вдома вони відмовляються і від кращих харчів. Та виявилось, що й хліб, і цибуля, і картопля в лісі — найсмачніша їжа. До того ж у дітей розвивався апетит, і вони із задо-

воленням з'їдали вдома запропоновану їм тарілку супу чи борщу. Уже через місяць порожевіли щічки в найблідіших малюків, а матері не могли нахвалитися хорошим апетитом у дітей: зникли примхи, діти їдять усе, що не дай.

Бути в русі — одна з найважливіших умов фізичного загартування. Діти люблять бігати, гратися. Для них зробили ігровий майданчик. Тут було все необхідне для ігор та розваг на свіжому повітрі, але я мріяв про більше. Мені хотілося зробити дитячу карусель, дитячу гойдалку; хотілося, щоб рухливі ігри були пов'язані з казкою, жилися фантазією. Я вже уявляв собі фігурки горбоконики, слона, сірого вовка, хитрої лисиці, що стояли на дерев'яному колі нашої каруселі; дитина не тільки буде кататися, а й переживатиме хвилювання від того, що осідлала горбоконики або сірого вовка. Все це поки що тільки плани, але я твердо вірив, що через півроку, може через рік доб'ює свого. Я придбав матеріали для монтажування каруселі. Думав і про те, щоб підготувати дітей до зими, щоб узимку вони якомога більше перебували на повітрі.

Багаторічні спостереження за фізичним розвитком молодших школярів показали, яку велику роль відіграє повноцінне, здорове харчування дитини. В їжі багатьох дітей не вистачає важливих речовин, необхідних для зміцнення організму, запобігання простудним захворюванням і порушенням обміну речовин. Тільки у 8 сім'ях був мед, а мед — це, образно кажучи, шматочок сонця на тарілці. Я розмовляв з батьками, пояснював, яке велике значення для здоров'я дітей має споживання меду. Вже в кінці вересня 13 батьків придбали по одній-дві сім'ї бджіл. Весною бджоли були вже в 23 родинях.

Восени я порадив матерям застатися на зиму варенням з шипшини, терну та інших багатих на вітаміни плодів. Довелося поговорити з батьками й про те, щоб кожна сім'я мала достатню кількість плодових дерев, особливо яблунь. Усю зиму повинні бути свіжі фрукти — в сільських умовах це дуже легко, треба тільки потрудитись.

Еліксиром здоров'я є повітря, насичене фітонцидами злакових рослин — пшениці, жита, ячменю, гречки, а також лугових трав. Я часто водив дітей у поле, на луг — нехай дихають свіжим повітрям, що настоялося на ароматі хлібних рослин. Посадіть під вікном спальні ваших дітей кілька горіхових дерев, радив я батькам. Ця рослина насичує повітря фітонцидами, що вбивають багатьох хвороботворних мікробів. Запаху горіха не переносять шкідливі комахи. Там, де є горіхи, немає мух і комарів. Подбав я й про те, щоб у кожній сім'ї на подвір'ї був літній душ.

Уже кілька років мене хвилювало питання: чому в багатьох дітей поганий зір? Чому вже в III класі дитині доводиться користуватися окулярами? Спостереження над багатьма дітьми молодшого віку привели до висновку, що справа тут не стільки в перевтомі від читання, скільки в неправильному режимі, особливо в тому, що в харчуванні недостатньо вітамінів, що дитина не загартовується фізично, легко піддається простудним захворюванням. Деякі захворювання, перенесені в дитинстві, позначаються на зорі. Правильний режим, повноцінне харчування, фізичне загартування — все це охороняє дитину від захворювань, дає їй щастя насолоди красою навколишнього світу.

Роки спостережень над дітьми зіткнули мене з тривожними явищами: весною, починаючи з березня, в усіх дітей слабшає здоров'я. Дитина неначе видихається:

ослаблюється опірність організму проти простудних захворювань, знижується працездатність. Особливо помітно у весняні місяці гіршає зір.

Пояснення цим явищам я знайшов у працях медиків і психологів: у весняні місяці різко змінюється ритм взаємодії систем організму. Причина в тому, що в організмі вичерпується запас вітамінів, навесні різко спадає активність сонячної радіації, і тривала напружена розумова діяльність приводить нервову систему до втоми.

Я задумувався над тим, як послабити дію цих факторів. Батьки почали більше дбати про запас продуктів, багатих на вітаміни, спеціально для весняних місяців. Кожний сонячний день зими і весни ми намагались максимально використати для прогулянок на свіжому повітрі. Мені не давала спокою думка про те, що у весняні місяці слід знімати напруженість розумової праці, шлях до цього я бачив у різноманітності розумової діяльності. Якомога більше процесів мислення має відбуватися не в класі, а серед природи, поєднуватися з фізичною працею. Поступово це стало одним з правил навчання у весняні місяці.

У перші повоєнні роки багато хто з дітей був явно схильний до неврозів. У окремих моїх вихованців (особливо в Толі, Колі, Слави, Феді) це виявлялося в пригніченості, в якійсь відчуженості від життя. Я намагався не допустити, щоб скупість, несміливість, нерішучість, хвороблива сором'язливість дітей розвинулись у неврози. Часто ми, вчителі початкових класів, радились, як зробити, щоб життя в колективі приносило дітям радість, і дійшли висновку, що дуже важливо в шкільному середовищі згладжувати ті біди, прикросці, конфлікти, які трапляються в дітей у сім'ї.

Педагоги прагнули знати, що відбувається в душі кожної дитини, з чим вона прийшла до школи, — щоб не допустити жодного болючого дотику до вразливого дитячого серця. Все, що потребувало пильної уваги до духовного життя тієї чи іншої дитини, ми обговорювали на своїх нарадах, які називали “психологічними семінарами”. Шкільний колектив має розвіювати дитячі жалі й печалі.

Особливо великої уваги потребували діти, душа яких уже була надломлена прикритими переживаннями. Нерви Колі, Саші, Толі, Петрика, Слави часом були напружені до краю. Досить було торкнутися до когось із них, і дитина “спалахувала”, “вибухала”. В окремі дні дітей не можна було опитувати. Система впливів, ефективна для виховання інших, для цих дітей була зовсім непридатною. В наукових працях медиків мені трапилося поняття “медична педагогіка”, що найбільш точно виражає сутність виховання дітей, в яких хворобливий стан психіки позначається на поведінці. Головними принципами медичної педагогіки є:

- 1) шадити легко вразливу хворобливу психіку дитини;
- 2) всім стилем, укладом шкільного життя відвертати дітей від тяжких думок і переживань, пробуджувати в них життєрадісні почуття;
- 3) ні за яких обставин не дати зрозуміти дитині, що до неї ставляться, як до хворої.

Був у школі хлопчик, схильний до істеричного неврозу, — Володя. Велику тривогу в мене викликало те, що батько і мати захоплювались хлопчиком. Вони самі переконували себе, що їхній син незвичайна дитина. Я боявся, що коли настане час неминучого розчарування, в хлопчика може розвинутихся ненависть до батьків і взагалі до старших. Головним засобом лікування таких дітей, на

моє переконання, є виховання скромності і поваги до інших людей. Я дбав про те, щоб Володя бачив людину в кожному з близьких.

Особливе місце в медичній педагогіці приділяється дітям з повільним, пригніченим мисленням. Млявість, інертність клітин кори півкуль головного мозку треба так само вдумливо і терпляче лікувати, як і захворювання серцевого м'яза або кишечника. Але лікування це потребує в тисячу разів більшої обережності і педагогічної майстерності, глибокого знання індивідуальних особливостей кожної дитини.

Кожна дитина — художник

Уже через тиждень після початку занять у “Школі радості” я сказав малюкам: “Принесіть завтра альбоми і олівці, будемо малювати”. Наступного дня ми розташувалися на галявині шкільної садиби. Я запропонував дітям: “Подивіться навколо. Що ви бачите гарного, що вам найбільше подобається, те й малюйте”.

Перед нами був шкільний сад і дослідна ділянка, освітлені осіннім сонцем. Діти защебетали: одному подобалися червоні й жовті гарбузи, другому — схилені до землі голівки соняшника, третьому — голубник, четвертому — виноградні грона. Шура милувалася легкими пухнастими хмарами, що пливуть по небу. Серьожі подобались гуси на дзеркальній поверхні ставу. Данькові захотілося намалювати рибок — він натхненно розповідав про те, як одного разу з дядьком ходив на риболовлю: нічого не спіймали, та зате побачили, як “грають” рибки.

— А я хочу малювати сонечко, — сказала Тіна.

Настала тиша. Діти малювали із захопленням. Я багато читав про методику уроків малювання, а тепер переді мною були живі діти. Я побачив, що дитячий малюнок, процес малювання — це частка духовного життя дитини. Діти не просто переносять щось з навколишнього світу, а живуть у цьому світі, входять у нього як творці краси.

Роки дитинства

Що таке початкова школа

Тихим сонячним ранком в останній день серпня 1952 р. на зелену галявину перед шкільним будинком прийшли всі школярі, вчителі, батьки. Цей урочистий день, що передує початку навчального року, вже давно став у нас традиційним святом школи і книжки. Особливо хвилюючим було свято цього ранку.

Як землепроходець, що вирушає в далекі, невідомі землі, дивиться в очі своїх супутників і товаришів, так і я вдвлявся в очі моїх малюків. Ось вони стоять 16 хлопчиків і 15 дівчаток. Разом з дітьми прийшли батьки, багато хто з бабусь і дідусів. Ось матері Колі і Толі. На плече Галі поклала руку мачуха, і дівчинка не насупилася, як це було рік тому. Всі поздоровляють нас, бажають доброї путі. Десятикласники підходять до малюків, вручають кожному пам'ятний дарунок — книжку з написом: “Доброї путі тобі, маленький друже. Бережи цю книжку. Нехай вона все життя нагадує тобі про свято школи, про день, коли ти став учнем. Нехай завжди зберігається в бібліотеці твоєї сім'ї”. (Минули роки, моє вихованці стали дорослими людьми, і кожний з них береже цю книжечку, як святиню, як безцінну пам'ять про золоте дитинство).

Ідемо в шкільний сад — малюки з батьками, вчителі, десятикласники. Юнаки й дівчата дбайливо викопали яблуню, перенесли її разом із землею на інше місце і дружно опустили в ямку. Кожний малюк взяв жменю землі — ямку засипано. Діти полили деревце й розійшлися по домівках. Завтра вони прийдуть до школи, почнеться їхній перший урок. Чотири роки діти будуть учнями початкової школи, чотири роки я вчитиму і виховуватиму їх. Напередодні мене тривожили роздуми: “Що таке початкова школа?” Про велику, вирішальну роль початкової школи говорять багато. “Міцний фундамент знань закладається в початкових класах”, “Початкові класи — це основа основ” — ці слова часто чуєш, коли мова заходить про недоліки й прорахунки в навчанні учнів середніх і старших класів, про поверхові, неміцні знання. Початкову школу звинувачують найчастіше в тому, що вона не дала дітям певного кола знань і вмінь, потрібних для дальшого навчання.

Так, досвід переконує в тому, що початкова школа насамперед повинна навчити вчитися. Про це писали видатні педагоги — Ян Амос Коменський, К. Ушинський, А. Дістервег. Це підтверджується і практикою, досвідом учителів. Найважливіше завдання початкової школи — дати учням певне коло міцних знань і вмінь. Уміння вчитися включає в себе ряд умінь, пов’язаних з оволодінням знаннями: вміння читати, писати, спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлювати свою думку. Ці вміння є, образно кажучи, інструментами, без яких неможливо оволодіти знаннями.

Готуючись до навчання дітей у початкових класах, я прагнув точно визначити, що діти повинні глибоко запам’ятати й твердо зберігати в пам’яті, що їм треба вміти.

Але цим завдання початкової школи не вичерпується. Не можна ні на хвилину забувати, що в початкових класах учитель має справу з дитиною.

У роки навчання в I—IV класах — від 7 до 11 років — відбувається становлення людини. Звичайно, цей процес не завершується до закінчення початкових класів, та саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний відрізок людського життя. Дитина в цей період повинна не тільки готуватися до подальшого навчання, накопичувати багаж знань і вмінь, щоб успішно навчатися далі. Вона має жити багатим духовним життям. Роки навчання в початкових класах — цілий період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не пустою розмовою лише за умови, що дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра.

Тисячі й тисячі прекрасних учителів початкових класів є в школах нашої країни. Кожний з них — не тільки світоч знань для дитини, а й наставник, учитель життя в справжньому розумінні цього поняття. Початкова школа в Радянській країні — це міцний фундамент загальної середньої освіти. Та не можна не сказати про те, що в роботі деяких початкових шкіл і особливо початкових класів восьмирічних і середніх шкіл є ще серйозні недоліки. Доля учня початкових класів у деяких школах уявляється мені незavidною: у дитини за спиною мішок, в який учитель прагне вкласти якомога більший вантаж. Донести цей вантаж до відповідної межі, тобто до навчання в середніх і старших класах — у цьому нерідко бачить учитель зміст життя й діяльності учня.

Початкова школа повинна давати учню тверде коло знань. Будь-яка неясність чи невизначеність у цьому питанні послаблює не тільки початкову школу, а й наступні ланки навчання. Без чіткого визначення кола знань, умінь, практичних навичок, які треба дати дитині, немає школи. Одним із серйозних недоліків початкового навчання в багатьох школах є те, що вчитель часом випускає з поля зору, які правила, визначення дитина повинна глибоко осмислити і запам'ятати на першому, другому і т. д. роках навчання, які слова вона повинна навчитися правильно писати й ніколи не забувати їх правопису. Прагнучи максимально полегшити розумову працю дітей, окремі вчителі забувають, що дитина повинна не тільки взяти щось, зацікавитися чимось, а й глибоко запам'ятати й назавжди зберегти в пам'яті. Сьогодні багато говорять про загальний розвиток учня початкових класів. Зрозуміло, загальний розвиток — це винятково важливий елемент навчання й виховання, та не менш значну роль відіграють ті елементарні знання, без запам'ятовування й міцного збереження в пам'яті яких не може бути й загального розвитку, тому що загальний розвиток — це постійне оволодіння знаннями, а для цього потрібне вміння вчитися.

При всій винятковій важливості завдань, які стоять перед початковою школою, не можна забувати, що вчитель має справу з людиною, яка переживає бурхливий період становлення нервової системи. Не можна дивитися на мозок дитини як на живий пристрій, даний учителю в готовому вигляді для того, щоб знання засвоювалися, запам'ятовувалися, зберігалися в пам'яті. Мозок дітей віком 7—11 років перебуває в процесі бурхливого розвитку. І коли вчитель забуває, що треба дбати про розвиток нервової системи людини, про зміцнення клітин кори півкуль, то навчання отупляє дитину.

Навчання не повинно зводитися до безперервного нагромадження знань, до тренування пам'яті, до зубріння, яке отупляє, одурманює і нічого не дає, крім шкоди для здоров'я і для розумового розвитку дитини. Я поставив собі за мету домогтися того, щоб навчання було частиною багатого духовного життя, яке сприяло б розвитку дитини, збагачувало її розум. Не зубріння, а цікаве, різноманітне інтелектуальне життя, що проходить у світі казки, гри, краси, музики, фантазії, творчості — таким буде навчання моїх вихованців. Хочеться, щоб діти були мандрівниками, відкривачами й творцями в цьому світі. Спостерігати, думати, розмірковувати, переживати радість праці й пишатися створеним. творити красу й радість для людей і знаходити в цьому творенні щастя, захоплюватися красою природи, музики, мистецтва, збагачувати свій духовний світ цією красою, брати близько до серця й радість і горе інших людей, переживати їхні долі, як глибоко особисту справу, — такий мій ідеал виховання. Разом з тим не можна забувати чітку, строго визначену мету: що саме повинні знати діти. які слова вони повинні навчитися писати й ніколи не забувати правопису, які арифметичні правила назавжди запам'ятати. Ще в "Школі радості" я склав список слів рідної мови, які діти твердо запам'ятають у I—IV класах.

В оволодінні методами, формами, прийомами розумової праці я багаторазово виховне завдання великої ваги. Мене дуже непокоїло поблажливе ставлення до початкових класів з боку окремих директорів шкіл та інспекторів. Коли їздить до школи інспектор і цікавиться передусім старшими й середніми класами, а до молодших у нього таке ставлення, що ніби там не справжня освіта а дитяча гра.

Розчуленість цією грою змінюється тривожними думками про погані знання, як тільки учні переходять у V клас.

Ніякої розчуленості — таке завдання поставив я, починаючи роботу з маленькими дітьми. До закінчення II класу вони повинні навчитися так вільно, виразно й свідомо читати, щоб сприймати очима як єдине ціле невеличкі речення й закінчені частини великих речень. Читання — це одне з джерел мислення й розумового розвитку. Я поставив перед собою завдання вчити такого читання, щоб дитина, читаючи, думала. Читання має стати для дитини дуже тонким інструментом оволодіння знаннями й водночас джерелом багатого духовного життя.

У цьому розділі розповім, як протягом 4 років — з осені 1952 р. до весни 1956 р. — я здійснював єдність двох однаково важливих завдань початкової школи: по-перше, давав дітям глибокі, міцні знання; по-друге, запобігаючи зубрінню, дбав про багате духовне життя дітей, про їхнє здоров'я.

Рідне слово

Для нас, українців, рідною є українська мова. Нею розмовляють сьогодні понад 36 мільйонів чоловік. Та історично доля нашого народу склалася так, що нам, українцям, дуже близька й дорога мова братнього російського народу. Дві споріднені мови переплітаються багатьма нитями. Це не тільки полегшує, а й утруднює оволодіння спорідненими мовами. Сотні слів, що звучать однаково в них, мають різне значення. Слово, що звучить в одній мові з патетичним забарвленням, в другій — іноді набуває іронічного смислу. Гра відтінків, найтонших рисочок емоційно-естетичного забарвлення слів у цих мовах є для нас, учителів, джерелом духовного багатства, яке ми покликані передати молодому поколінню.

Мова — духовне багатство народу. “Скільки я знаю мов, стільки разів я людина”, — говорить народна мудрість. Та багатство, втілене в скарбниці мов інших народів, лишається для людини неприступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси. Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного слова, тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприймає серце красу слова.

Я прагнув до того, щоб це життєдайне джерело — багатство рідної мови — було відкрите для дітей з перших кроків їхнього шкільного життя. “Подорожуючи” до живого джерела думки і слова, мої вихованці пізнавали одночасно емоційні, естетичні, смислові відтінки українського і російського слова. Я домагався, щоб вони відчували красу мови, дбайливо ставились до слова, дбали про її чистоту.

Мовна культура людини — це дзеркало її духовної культури. Найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність рідного слова. Роль цього засобу в початковій школі, де кожна зустріч з новим явищем навколишнього світу пробуджує в серцях дітей почуття захоплення, неможливо переоцінити.

Ми йшли в природу — в ліс, в сад, на поле, луг, берег річки, — слово ставало в моїх руках знаряддям, за допомогою якого я відкривав дітям очі на багатство навколишнього світу. Відчуваючи, переживаючи красу побаченого й почутого, діти сприймали найтонші відтінки слова, і через слово краса входила в їхні душі.

“Подорожі” в природу були першим поштовхом до творчості. В дітей з'явилося

бажання передати свої почуття і переживання, розповісти про красу. Діти склали маленькі твори про природу. Ці твори — найважливіша форма роботи з розвитку мови і думки. Кожна дитина складала свій твір, а потім записувала його в класі.

Ми прощаємося з літом

Після закінчення IV класу всі мої діти — 16 хлопчиків і 15 дівчаток — перейшли в V клас. 12 учнів з усіх предметів мали відмінні оцінки, педагогічна рада нагородила їх похвальними грамотами. 13 учнів мали добрі й відмінні оцінки. У 6 дітей були і “3”, і “4”, і “5”.

Найголовнішим успіхом своєї виховної роботи я вважав те, що діти пройшли школу людяності, навчилися відчувати людину, брати близько до серця її радості і прикрощі, жити серед людей, любити свою Батьківщину і ненавидіти її ворогів. Вони зрозуміли перетворюючу роль праці, прекрасно оволоділи рідною мовою, навчилися спостерігати, думати, читати, писати, передавати думку словом. Я переконався, що навчити читати і писати дітей можна до 7-річного віку, тобто, по суті, до навчання в I класі. Якщо цієї мети досягнуто, духовні сили дитини звільняються для думки і творчості.

Не менш важливим я вважав те, що діти були морально і духовно підготовлені до вступу в трудний вік — в роки отрочтва. В початкових класах я думав про ту пору, коли діти наблизяться до невидимої межі, що відділяє дитинство від підліткового віку. Дехто вже вступив у цю смугу. Труднощі отрочтва, по суті, почалися вже в IV класі.

...Тихого серпневого вечора ми прийшли в свій Куток краси попрощатися з літом.

Останнє проміння сонця виграє на верхівках дерев; на яблуні, яку ми посадили чотири роки тому, досягають яблука. Джміль літає над виноградними гронами, з поля долинає гул трактора. Дівчатка принесли пшеничний сніп, вплели в колосся грона ягід калини. Ми співаємо пісню про тихий літній вечір. Пісня замовкла, діти дивляться на вечірне небо. Музика природи, спогади про літо, з яким ми сьогодні прощаємося, — все це знаходить відгук у дитячому серці. Навколишній світ — вечірне небо, яскраво-червона зоря, бурштинові яблука, виноградні грона, зелена стіна хмелю, білі квіти хризантем, гудіння джмеля — весь світ постає перед нами як чудова арфа, діти торкаються її струн, і звучить чарівна музика — музика слова. Це — музика радості і смутку. Я теж радів і сумував. Ось ви вже підлітки, діти, що чекає вас попереду? Я буду з вами щодня, вестиму вас до ранньої юності і зрілості. П'ять років я вів вас за руку, віддавав вам своє серце. Були хвилини, коли воно стомлювалося. Коли в ньому висчерпувалися сили, я поспішав до вас, діти. Веселе щебетання вливало нові сили в моє серце, усмішки народжували нову енергію, ваш допитливий погляд будив мою думку...

Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. — Т. 3. — К.: Рад. шк., 1977. — С. 15—278.

Павлиська середня школа

Процес оволодіння знаннями і розумовий розвиток

Не можна вбачати мету навчання в тому, щоб будь-якими способами добитися засвоєння учнями програмного матеріалу. Не можна ефективність способів, методів навчання оцінювати лише на основі того, яким обсягом знань оволоділи учні. Мета навчання полягає в тому, щоб процес опанування знань забезпечував оптимальний рівень загального розвитку, а загальний розвиток, якого досягають у процесі навчання, сприяв успішному оволодінню знаннями. Ми в нашій школі оцінюємо ефективність методів навчання на основі того, наскільки вони сприяють процесу загального розумового розвитку дитини, якою мірою процес навчання є водночас процесом розумового, морального, ідеологічного, естетичного виховання.

Багатьох учнів хвилює питання: чому дитині, яка в початкових класах училася добре, опанувала знання без особливого напруження, у міру переходу з класу в клас стає все важче і важче? Чому запас знань, яким оволоділа дитина, стає ніби важким тягарем, який вона несе дедалі з більшими зусиллями? Тому, що між опануванням знань і розумовим розвитком часто утворюється розрив, оскільки оволодіння обсягом знань учитель часто розглядає як мету навчання, не бачачи в навчанні засобу виховання розвиненого розуму, якому в міру опанування нових знань учитися ставало б дедалі легше. Запобігти відриву процесу навчання від розумового розвитку — в цьому ми вбачаємо чи не найважливіше виховне завдання.

Виховна робота, мета якої — забезпечити єдність процесу навчання і розумового розвитку, починається з вивчення розвитку дитини. Наші вчителі знайомляться з майбутніми першокласниками задовго до їх вступу в школу. У літні й весняні дні вони проводять з дітьми екскурсії в ліс, у поле, в сад. Узимку в спеціально відведеній кімнаті малюки граються. Учителі з'ясовують, вивчають особливості мислення дітей, пробуджують їх інтелектуальні інтереси.

Думка дитини виявляється в її активному ставленні до навколишнього світу. Дитина думає про те, що бачить, спостерігає, робить. Для майбутніх першокласників у нас є кілька куточків, де навколишня обстановка пробуджує їхню думку; ми бачимо, як дитина пізнає світ, і передбачаємо, як вона вчитиметься, в чому може зустріти труднощі. В одному з куточків зібрано десятки рослин — дерев і плодових кущів; діти спостерігають за їх розвитком з весни до осені, у них виникає багато запитань “чому?”. Другий куточок — кімната з десятками діючих моделей і механізмів, третій куточок — картинки про життя і звички тварин, четвертий — картинки про життя народів земної кулі.

Ця дошкільна підготовка допомагає виявити, побачити специфіку мислення кожної дитини. Ми виходимо з того, що процес навчання — це робота мозку, і, щоб мати уявлення про індивідуальні риси, особливості розвитку дитини, нам треба побачити цю роботу задовго до того, як дитина сіла за парту. Робота мозку дискретна, мозок умить відключається від однієї думки і переключається на другу, третю, потім — знову повертається до першої і т. д. Від швидкості переключення думки залежить здатність осмислювати об'єкт пізнання.

І в кожній дитині це переключення відбувається по-своєму — в одній дуже швидко, в іншій дуже повільно. Усе це ми вивчаємо, думаючи про те, як краще розвивати мозок тієї чи іншої дитини — виховувати в неї здатність зосереджувати думку на одному об'єкті і відразу переключати її на інший. Це дуже важливий процес розумового розвитку. Здатність швидко переключати думку саме і є кмітливість, яка визначає якість розвинутого розуму. Для розвитку цієї здатності ми проводимо з дошкільниками, а потім і з школярами уроки мислення: діти досліджують, осмислюють предмети і явища навколишнього світу.

Уже в 5—6-річному віці виділяється група дітей, яких ми називаємо дослідниками. Вони досліджують рослинний світ у саду, на городі. Ось малюки приходять у березні до школи, а починати їм учитися ще через півтора року. Вони збираються через день-два, а потім і щодня в шкільній теплиці, у саду. Висівають насіння зернових культур (пшениці, гречки, ячменю, проса) і плодкових дерев (яблуні, груші, персика, вишні, черешні), висаджують чубуки винограду і живці троянд. Поливають ґрунт за допомогою насосів, спеціально зроблених для них, малят. Невдовзі з'являються перші сходи зернових культур, потім — плодкових дерев, з'являється листя на живцях.

Чим значніші результати цієї праці, тим більше в дітей запитань: чому одна рослина дає врожай уже першого року, а інша — тільки через кілька років? Чому персик за літо виростає на метр, а на дубку виростають лише чотири листочки? Чому колос пшениці не схожий на волоть проса? Чому в кавуна насіння в “солодкій коморі”, а в пшениці ніякої “комори” немає? У хвилину напруженого мислення над кожним з цих запитань думка дитини тисячі разів умить переключається, предмет досліджується з усіх боків. Дитина вчиться думати, спостерігаючи, і спостерігати, думаючи, — в цьому й полягає зміст уроків мислення. Перш ніж почати вчитися, дитина вчиться думати.

Друга група дітей досліджує рослини в лісі, у степу, на луках; третя спостерігає життя ставка й озера; четверта захоплюється діючими моделями; п'ята споруджує будиночки, фабрики, заводи, електростанції з маленьких дерев'яних деталей; шоста розводить рибок в акваріумі; сьома вирощує квіти; восьму приваблює світ незвичайних явищ. Скрізь запитання, запитання: що, як, чому? Кожна дитина про щось думає, щось запитує у учителя, у керівника гуртка, в учня старшого класу. У кожного пробуджується до чогось інтерес; без інтересу немає радості відкриття, немає здібностей, нахилів, немає живої душі, людської індивідуальності. Вже в дошкільному віці серед дітей виділяються теоретики, мрійники. Теоретики заглиблюються в деталі явищ, докопуються до їх суті; в їхніх думках помітний потяг до розмірковувань, логічних доведень. Мрійники: поети бачать предмет або явище в його загальних рисах; на них справляють велике враження краса заходу сонця, грозова хмара; вони захоплюються грою барв, тоді як теоретики ставлять запитання: чому небо в одному і тому самому місці в один час буває блакитним, а в інший червоним? Чому сонце в zenіті золоте, а над горизонтом багряне?

У кожній дитині думка розвивається своєрідними шляхами, кожна розумна і талановита по-своєму. Немає жодної нормальної дитини нездібної, бездарної. Важливо, щоб цей розум, ця талановитість стали основою успіхів у навчанні, щоб жодний учень не вчився нижче своїх здібностей. У кожному класі, у кожному поколінні дітей, які приходять до школи, з'являються талановиті мат

матики, талановиті механіки і моделісти-конструктори, талановиті рослинники, а пізніше — талановиті хіміки, філологи та історики. Вогник цих здібностей ми прагнемо запалити уже в дошкільні роки.

Кожний учень дає в навчанні те, на що він здатний, — здійснення цього принципу дає змогу нам добитися всебічного інтелектуального розвитку всіх учнів, запобігти неуспішності. Ми не допускаємо, щоб талановиті, обдаровані діти працювали нижче своїх можливостей. Якщо учень, який повинен бути дослідником природи, юним натуралістом, майбутнім ученим, скочується до рівня посереднього зубрили, то не повною мірою розкриваються здібності й тих, у кого немає яскраво виявлених задатків талановитості, обдарованості. Запобігання неуспішності слабких учнів ми вбачаємо в тому, щоб талановиті, обдаровані виходили за межі програми з тих предметів, тих сфер творчої діяльності, до яких у них є великі здібності, задатки. Якщо, наприклад, учень VII—VIII класів виявляє нахил до вивчення ботаніки, то він у нас не обмежується підручником середньої школи, а вивчає біохімію, досліджує мікрофлору ґрунту. Це має великий вплив на розвиток здібностей і слабкіших учнів, бо інтелектуальне життя колективу — це єдиний процес. Ми переконалися, що невстигаючих з фізики ніколи немає в тому класі, де кілька учнів вивчають не програмний матеріал (вони ним давно оволоділи!), а сьгоднішні проблеми науки: напівпровідники, квантові генератори, електронні прилади. Під час вивчення літератури навіть найслабкішим учням допомагає близьке ознайомлення з таким складним розділом літератури, як творчість В.Г. Белінського, літературно-критичні статті якого, що не згадуються в програмі, студіюють здібніші товариші, готують на їх основі реферати, які містять елемент дослідження. Один талановитий юнак вивчив статті Луначарського та інших учених про великого критика, написав реферат на тему “Еволюція світогляду Белінського”. Тепер він викладач літератури в інституті, молодий учений. Вплив сильніших, розвиненіших, обдарованих учнів на слабких, посередніх — це дуже складний процес постійного духовного спілкування. Велику роль у цьому спілкуванні відіграє робота предметних і політехнічних гуртків, а також багатогранна позакласна робота — вечори науки і техніки, олімпіади, вікторини.

Викладачі математики дають учням завдання кількох варіантів складності. Кожному надається можливість вибрати те, що йому під силу. Оскільки ж розумова праця відбувається в колективі, вона набуває характеру змагання творчих здібностей: ніхто не хоче бути слабким, кожний прагне випробувати свої сили на складному завданні. В атмосфері змагання розкриваються таланти. У кожному випуску (40—50 чоловік) у нас буває 2—3 талановитих математики. Уже в середній школі вони починають вивчати матеріал і розв’язувати задачі з курсу вищої математики.

Якщо вчитель виводить найбільш здібних учнів за межі програми, інтелектуальне життя колективу стає багатим, багатогранним, і завдяки цьому не відстають і найслабкіші учні. За принципом: “від кожного за здібностями” працює в нас викладач фізики О.О. Філіпов. Під час вивчення кожного розділу програмного матеріалу він визначає теоретичні питання, проблеми, вивчення яких розраховане на найбільш здібних учнів. Ознайомлення з цим матеріалом починається на уроках і продовжується в позакласній роботі. Так, у процесі вивчення електрики та атомно-молекулярної теорії найбільш здібні учні

ознайомилися з такими проблемами: безгенераторне виробництво електричного струму; термоядерні реакції; властивості плазми; електромагнітний стан плазмової речовини; електромагнітні поля планет сонячної системи; електрогідравлічний ефект (відкриття радянського вченого Л.А. Юткіна); застосування напівпровідників у сучасній техніці; надпровідність речовини; магнітогідродинамічний генератор; фізико-хімічні процеси, що відбуваються в глибинних шарах Землі; речовина і енергія; елементарні частинки, відомі науці в наш час; світло і матерія; проблеми, пов'язані з вакуумом; походження космічних променів; будова синхрофазотрона; пояси радіації Землі та їх походження.

Ознайомлюючи учнів з цими проблемами на уроці, вчитель збуджує в них інтерес до позакласної роботи, до читання. На стендах, присвячених новинам науки і техніки, у кімнаті для читання, у шкільній бібліотеці, у фізичному кабінеті виставляються відповідні наукові книжки і брошури; проблеми науки і техніки стають предметом бесід, суперечок; а в суперечках народжується не тільки істина, а й інтелектуальна зрілість. Це дуже важливий етап виходу за межі програми. Коли вчитель переконаний, що для цього визріли умови, він доручає найбільш здібним учням готувати доповіді, реферати, випускати стінну газету науково-технічного гуртка, складати анотації. Проводяться вечори й ранки науки і техніки, читаються лекції — у ролі лекторів виступають учні. Окремих проблемам присвячуються заняття гуртка. В атмосфері багатого інтелектуального життя найбільш слабкі учні багато про що дізнаються, чують, багато що проходить через їхню думку; це спонукає їх до зосередженої праці. Завдяки знанням, не обов'язковим для запам'ятовування, їм легше зрозуміти, вивчити те, що обов'язкове.

Дуже важливо, щоб читання давало учневі інтелектуальну радість. Якщо є інтерес до читання того, що не обов'язкове для вивчення, то учень з інтересом читає й підручник. Читаючи, він відволікається від процесу читання і живе думками про те, що читає. Для того, щоб читання стало для людини якомога раніше джерелом багатого інтелектуального життя, треба дати їй міцні практичні вміння. Уже в початковій школі дитина повинна добре навчитися читати, писати, думати, спостерігати, висловлювати думку. Не може бути встигаючим учень VIII класу, якщо твір він уявляє лише як процес переписування завчених фраз, а не як вияв власних думок. Ми добиваємося того, щоб уже в V—VII класах діти відволікалися від процесу письма і зосереджували всю свою увагу на змісті того, про що вони пишуть. Більшість творчих письмових робіт у початкових і середніх класах — це розповіді про те, що учень бачить, спостерігає, думає, робить.

Читання того, що просто цікаве і не обов'язкове для заучування, запобігає перевантаженню навчальними завданнями. Перевантаження — поняття відносне. Матеріал непосильний тоді, коли учень не може осмислити його через свої вікові особливості. Обсяг засвоюваного матеріалу, посилюючого для даного віку, може бути різний, залежно від інтелектуального життя колективу й особистості. Навіть дуже незначний, скромний обсяг знань стає для учнів непосильним, якщо бідний, вузький фон інтелектуального життя, на якому проходить навчання.

Ми добиваємося, щоб наш учень читав журнали, науково-популярну літературу: чим більше він читає внаслідок свого інтересу до книжки, до науки, т

легше він оволодіває основами наук, тим менше часу йде в нього на підготовку домашніх завдань.

Читання наші учні поєднують з роботою в технічному чи юннатівському гуртку, слуханням лекцій старших учнів, спостереженням явищ природи, постановкою дослідів та іншою позакласною добровільною роботою. Учень, який займається такою роботою, не зустрічає в навчанні непереборних труднощів: чим більше він читає, пише, думає, спостерігає, тим легша для нього навчальна праця. Перевантаження маємо там, де розумова праця має односторонній характер: учень лише заучує. Усунення перевантаження залежить не від механічного зменшення кола знань, передбачених програмою, а від змісту, характеру інтелектуального життя учня, від багатства інтелектуального фону, на якому проходить навчання. Перш ніж почути на уроці фізики пояснення матеріалу про будову атома, наш учень уже начитався захоплюючих, цікавих статей і заміток про елементарні частинки; нехай багато чого в цих статтях йому ще не зрозуміле, але це не послаблює, а, навпаки, посилює його інтерес до матеріалу, що вивчається на уроках. Перед вивченням на уроках літератури художнього твору наші учні вже прочитали його, а головне — пережили відповідні моральні й естетичні почуття. Ми добиваємося того, щоб ознайомлення з найскладнішими питаннями програми з фізики, хімії, геометрії завжди починалося з позакласної, необов'язкової роботи.

Ми стежимо за тим, щоб у кожного нашого учня були книжки, які захоплювали б його розум і серце, старший друг, з яким від ділився б своїми думками і переживаннями. Якщо учень виявляє нахил, наприклад, до технічної творчості, то, починаючи з молодших класів, він щороку одержує від піонерської організації, комітету комсомолу, директора школи, правління колгоспу (у вигляді премії чи подарунків) відповідні книжки з галузі науково-популярної літератури. До закінчення школи в нього комплектується особиста (домашня) бібліотечка. Ці книжки збагачують матеріальну базу духовного життя сім'ї.

Важливою формою розвитку розумових інтересів є наші науково-предметні гуртки — науково-технічний, науково-математичний, науково-хімічний, науково-фізичний, науково-етнографічний, науково-астрономічний. Можливо, в терміні “науковий” тут є певна частка перебільшення, але саме ця назва відображає рису творчої діяльності старших учнів — дослідження, експеримент. Учнів радує, надихає, що вони певною мірою прилучаються до наукових методів розумової праці.

Учні в цих гуртках цікавляться питаннями, що далеко виходять за межі елементарних знань, являють собою матеріали з досягнень науки. Наприклад, у науково-біохімічному гуртку юнаки і дівчата вивчають біохімічні процеси, що відбуваються в ґрунті, а також проблеми стимуляції росту зернових і технічних культур. У науково-астрономічному гуртку протягом кількох років вивчають теорії утворення зірок, природу космічних променів.

Заняття науково-предметних гуртків проходить у формі жвавих, насичених яскравими, цікавими фактами повідомлень, доповідей, рефератів. Велике місце в діяльності науково-технічного гуртка посідають конструювання і моделювання. Так, члени гуртка автоматики і радіоелектроніки протягом останніх п'яти років змонтували понад 35 пристроїв, що ґрунтуються на принципах радіоелектроніки.

Душею кожного наукового гуртка є вчитель, який глибоко цікавиться найновішими досягненнями науки. Одним з науково-технічних гуртків автоматики і радіоелектроніки керує викладач фізики. І він не тільки керівник гуртка, тут же він і працює разом з гуртківцями — в їхній кімнаті в нього є свій робочий куточок.

Інтелектуальне заглиблення учня в певну галузь науки сприяє тому, що з відповідного предмета він знає значно більше, ніж вимагає шкільна програма. А чим більше це заглиблення, тим ширше коло інтелектуальних інтересів учня. Більше того, ми переконалися, що таке випередження програми — з певної галузі знань окремими учнями — необхідна умова багатого розумового життя колективу і умова розвитку задатків кожної особистості. Розумний, розвинений учень завжди з одного чи кількох предметів випереджає програму. Глибокі, ґрунтовні знання з усіх предметів у поєднанні з розвитком особливого інтересу до одного предмета, до однієї галузі знань — у цьому важлива умова всебічного розвитку людини.

Залежно від індивідуальних задатків, здібностей і нахилів учні одного і того самого віку, класу можуть оволодіти не одним і тим самим обсягом знань з даного предмета. Для тих у кого немає нахилу до теоретичного мислення і практичної діяльності, пов'язаних з даною наукою, внаслідок чого вони із значними труднощами оволодівають матеріалом, — навчальна програма з даного предмета — максимум. А для тих, хто без труднощів оволодіває теоретичними питаннями, що виходять за межі програми, виявляє нахил до теоретичного мислення, до розумової праці, в якій є елементи наукового дослідження, вчитель визначає ширше коло знань. Правильно визначити сили, здібності, задатки, нахили кожної дитини, визначити, на що вона здатна, — одне з важливих завдань навчально-виховного процесу.

Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. — Т. 3. — К.: Рад. шк. 1977. — С. 7—283.

Як виховати справжню людину

Багаторічний досвід виховної роботи переконав мене, що повага до старших тим сильніша, чим глибше осмислюється і переживається недопустимість вчинків, корені яких ідуть в низьку культуру, в невихованість почуттів. В нашому етичному вихованні виробилося *Десять Не можна*. Додержання цих заборон вважається в колективі справою честі й гідності, порушення — ганьбою моральним невіглаством. Ось ці *Десять Не можна*:

Не можна ледарювати, коли всі працюють; ганебно байдикувати, розважатися, коли ти добре знаєш про це — старші покоління працюють і не можуть дозволити собі відпочинку.

Не можна сміятися над старістю і старими людьми — це величезне блюзнірство; про старість треба говорити тільки з повагою; у світі є три речі, яких ніколи не можна сміятися, — патріотизм, справжня любов до жінок і старість.

Не можна заходити в суперечку з шанованими і дорослими людьми, особливо із стариками; не гідно людської мудрості й розсудливості поспішно висловлювати сумнів щодо істинності того, що радять старші; якщо в тебе просять

на язик якісь сумніви, придержи їх у голові, подумай, розміркуй, а потім спитай у старшого ще раз — спитай так, щоб не образити.

Не можна виявляти незадоволення тим, що в тебе немає якоїсь речі... у товариша твого є, а про тебе батьки не подбали: від своїх батьків ти не маєш права вимагати нічого.

Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі, — кращий шматочок на столі, смачнішу цукерку, кращий одяг. Умій відмовитися від подарунка, якщо ти знаєш, що в цій речі мати відмовила собі; думка про право на якусь свою винятковість — це отрута твоєї душі; велике щастя відчувати нетерпимість до цієї отрути.

Не можна робити того, що осуджують старші, — ні на очах у них, ні десь на стороні; кожний свій вчинок розглядай з погляду старших: що подумаютъ вони; особливо неприпустимі настирливість, намагання без потреби нагадувати про себе, виставляти на показ свої домагання: мати і батько ніколи не забувають про тебе; якщо ти не на очах у них, вони думають про тебе більше ніж тоді, коли ти крутишся поруч; пам'ятай, що в матері і батька є свій духовний світ, вони іноді хотять залишитися наодинці з собою.

Не можна залишати старшу рідну людину одинокою, особливо матір, якщо в неї немає нікого, крім тебе; в радісні свята ніколи не залишай її саму; ти сам — твоє слово, твоя посмішка, твоя присутність — буває, єдина радість її буття; чим ближчий кінець людського життя, тим гостріше переживає людина горе своєї самотності; залишати одиноким дідуся, старого батька, навіть і тоді, коли ти сам уже став старим, — нелюдяно, дико; пам'ятай, що в житті людини настає такий період, коли ніякої іншої радості, крім радості людського спілкування, в неї вже не може бути.

Не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради у старших, особливо в діда, не попрощавшись з ними, не дочекавшись від них побажання щасливої дороги і не побажавши їм щасливо залишатися.

Не можна сидати до столу, не запросивши старшого; тільки моральний невіглас уподібнюється тварині, що вгамовує свою жадобу сама і боїться, щоб її родич, присутній при цьому, не урвав шматка собі; людська трапеза — це не вгамовування голоду, не фізіологічний акт в ланцюгу обміну речовин; люди придумали стіл не тільки для того, щоб ставити під нього ноги, а на стіл спиратися; за столом відбувається цікаве духовне спілкування людей; якщо ти запросив старшого розділити з тобою трапезу, ти зробив йому велику приємність.

Не можна сидіти, коли стоїть доросла, особливо літня людина, тим більше жінка; не чекай, поки з тобою привітається старший, ти повинен першим привітати його, зустрівшись, а прощаючись, побажати доброго здоров'я; у цих правилах етикету закладено глибоку внутрішню суть — повагу до людської гідності; не вміючи поважати її, ти уподібнюєшся невігласу, який плює в прекрасні хвили моря; море величезне в своїй величі і красі, і цим ти його не зневажиш, не принизиш, а тільки зганьбиш себе.

Здійснення *Десяти Не можна* вимагає великого піклування про гармонію всього виховного процесу. Поважати можна того, хто заслуговує на повагу; провідним вогником може стати лише той, хто осяває шлях.

Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. — Т. 2. — К.: Рад. шк., 1976. — С. 202–204.

Типы, структура и методика урока в школе

Как и всякое сложное явление, урок имеет структуру (строение). В понятие “структура урока” вкладывается три признака: состав (из каких элементов или этапов состоит урок), последовательность (в какой последовательности эти элементы входят в занятие), связь (как они между собой связаны).

Проблема структуры — одна из самых сложных в современной дидактике.

Мы исходим из положения, что урок не представляет собой статичную дидактическую форму, раз и навсегда заданную. Это сложная диалектическая система. Ей присущи все законы диалектики. На уроке осуществляется непрерывное движение от незнания к знанию, от знания неполного к более полному. Это движение бывает непрерывным и одновременно дискретным (прерывистым). В нем постоянно возникают противоречия, требующие разрешения, но не весь урок находится в непрерывных изменениях и развитии. В его структуре имеются внешние *макроэлементы* и внутренние *микроэлементы*.

Характер макроэлементов структуры определяются теми задачами, которые постоянно следует решать на уроках определенного типа, чтобы успешно достичь тех или иных дидактических целей. Характер и последовательность этих задач или локальных дидактических целей зависит от логики и закономерностей того учебного процесса, который осуществляется на уроках определенного типа. Вполне понятно, что логика усвоения знаний, с одной стороны, одинакова для всех предметов — истории, географии, биологии, физики, химии и т. п. Поэтому она предполагает, что на уроках данного типа основные — макроструктурные — элементы будут одинаковыми. Вместе с тем она отличается от логики усвоения навыков и умений. Поэтому макроструктурные элементы уроков соответствующих типов будут различными. В связи с этим каждый тип урока должен иметь свою, свойственную только ему, макроструктуру. В этой макроструктуре каждый тип урока имеет постоянные, четко определенные элементы, которые внутри соответствующего типа не подвергаются особым изменениям. Например, урок усвоения новых знаний состоит из следующих основных макроэлементов: восприятие и осознание учебного материала, его осмысление и запоминание, обобщение и систематизация знаний. Если упустить хотя бы один из этих элементов, то это заметно скажется на качестве усвоения знаний.

Для урока усвоения навыков и умений характерно применение определенной дидактической системы упражнений, от последовательности которых зависит макроструктура урока данного типа (предварительные упражнения, вводные, пробные, тренировочные, творческие). В макроструктуре урока применения знания, навыков и умений основным является последовательное привлечение учащихся к творческому выполнению сложных комплексных заданий. Специальные условия для определения специфических макроструктур имеют уроки проверки знаний, навыков и умений и комбинированные уроки.

Таким образом, каждый тип урока имеет определенную, четко обозначенную, основную дидактическую цель. Цель достигается не сразу, а постепенно по мере решения ряда последовательных задач. Эти отдельные задачи необходимы для достижения основной дидактической цели и являются элементами

макроструктуры урока. Для каждого типа уроков соответствующие элементы являются постоянными, неизменными, поскольку не изменяются закономерности и задачи того или иного процесса, осуществляемого на уроке.

Но кроме основных макроэтапов каждый тип урока имеет еще внутреннее строение — микроструктуру. Она определяется теми способами или средствами, при помощи которых решаются отдельные дидактические задачи на каждом этапе урока. Эта микроструктура является наиболее мобильной, динамичной частью каждого урока. Ее четкая разработка дает возможность гибко использовать всю структуру урока.

Элементами микроструктуры являются методы, приемы и средства обучения в их комплексе, предусматривающем рациональную последовательность педагогических действий учителя и учебно-познавательных действий учащихся. Эта последовательность может быть различной, что заметно сказывается на результатах урока. Поэтому эффективность каждого урока определяется не только его макроструктурой, но и микроструктурой, которая предусматривает, какие методы, приемы, средства обучения и в какой последовательности и взаимосвязи должны быть использованы на каждом макро- и микроэтапе. Например, на этапе восприятия и осознания нового учебного материала учитель может пересказать содержание учебника, может осуществить проблемное изложение, применить эвристическую беседу, демонстрацию кинофильма, диафильма или использовать телевизионную передачу как иллюстрацию к изложенному материалу или как материал для познавательной деятельности с целью решения поставленных проблем; самостоятельная работа по учебнику может проводиться в плане запоминания и воспроизведения учебного материала или с целью решения серии познавательных задач. Учащиеся при этом могут писать конспекты, составлять тезисы или план изложения, фиксировать ответы на эвристические вопросы, составлять таблицы, чертить диаграммы или графики, выполнять опыты и т. п. Понятно, что применение всех этих приемов и средств далеко не равнозначно, а их определенные системы дают различный учебный эффект.

Этап осмысления знаний требует иного комплекса приемов, обеспечивающих широкую мыслительную деятельность учащихся, — применения анализа и синтеза изучаемого материала или полученных фактов, сравнения, обобщения, раскрытия причинно-следственных и иных закономерностных связей, формулирования вывода и т. п.

Разрабатывая вопрос о структуре уроков, мы сталкиваемся с проблемами сравнительной эффективности различных методов обучения, применяемых на занятиях в общеобразовательной школе. Этот вопрос широко исследован, и в литературе описаны различные подходы к определению сравнительной эффективности, скажем, устного изложения учебного материала, беседы, самостоятельной работы с учебником и т. п. С этим связана и проблема методики уроков — какие методы обучения и в каких условиях целесообразно использовать на уроках того или иного типа, в каком сочетании друг с другом, в какой последовательности, при каких условиях и т. п.

Однако, как показали наши исследования, определения методов обучения недостаточно для формирования структуры урока и повышения его эффективности. Оптимальное педагогическое руководство усвоением знаний в современ-

ной школе не укладывается в понятие “методы обучения”. Один и тот же метод, например, устное изложение или самостоятельная работа учащихся, покажет неодинаковую эффективность на различных уроках. Это зависит от внутренней структуры каждого метода — от приемов учебной деятельности школьников и последовательности познавательных и практических действий, направленных на достижение основной дидактической цели урока, и от уровня овладения ими каждым учащимся. Между тем методика учебного предмета или методика урока не рассматривает структуру каждого метода, комплекса приемов, их последовательности, создающих наиболее эффективные условия для обучения. Поэтому необходимо ввести новое понятие, новый термин, который бы охватывал эти явления. Таким термином является “технология” учебного процесса, или технология урока, который давно появился в литературе, но содержание которого пока еще четко не определено.

Термин “технология” в переводе с древнегреческого означает “наука о мастерстве” и представляет собой ряд указаний или сведений о том, как овладеть мастерством того или иного дела. Со временем это термин приобрел производственное значение и стал употребляться применительно к предметам технического цикла: “технология металлов”, “технология обработки дерева”, “технология выплавки чугуна” и т. п. Этот смысл термина стал привычным, и употребление его в предметах, не связанных с техникой, теперь представляется необычным. Если говорить о дидактике как теории обучения и образования, об учебно-воспитательном процессе, то здесь вполне закономерно и применение термина “методика урока”, который охватывает его содержание, дидактическую и воспитательную цель, методы обучения, используемые учителем и учащимися и понятия “технология урока”, предусматривающего содержание и последовательность приемов учебно-познавательной деятельности школьников и педагогической деятельности учителя. В конечном счете именно микроструктура методов — технология урока — определяет эффективность занятия и является ключом к мастерству учителя. Проще всего пересказать учащимся содержание темы или материал учебника, но это не принесет должного эффекта. Нужно изложить материал так, чтобы он был усвоен учащимися. А для этого необходимо овладеть технологией учебного процесса, т. е. знать, какие приемы и в какой последовательности применить во время изложения, чтобы содержание учебного материала прочно запечатлелось в памяти школьников. Именно технология учебного процесса и является основным содержанием микроструктуры урока.

Готовясь к уроку, учитель должен определить основные этапы его макро-микро-структуры, последовательность методов и приемов обучения, содержание и характер заданий для учащихся, способы руководства учебно-познавательной деятельностью школьников.

Планируя микроструктуру урока, подбирая содержание и последовательность приемов обучения, следует в первую очередь исходить из уровня познавательной активности и самостоятельности учащихся в выполнении учебных заданий. Если класс хорошо подготовлен к самостоятельной работе, то в микроструктуру того или иного этапа урока включается ряд последовательных заданий для самостоятельного выполнения их школьниками. Если к такой работе учащиеся не подготовлены или содержание материала не соответствует ей, учитель избирает другие приемы обучения. В этом проявляется связь между

дактическими целями уроков и способами их достижения, между структурой, методикой и технологией урока.

В условиях внедрения в практику информационно-познавательного типа обучения по-новому ставится вопрос о макро- и микроструктуре урока и педагогическом руководстве учебно-познавательной деятельностью учащихся на каждом этапе урока. Рассмотрим, например, этап восприятия нового материала (непосредственного и опосредствованного) и первичного его осознания учащимися на основе использования учебников, печатных дидактических пособий различного типа, наглядности. В процессе информационно-иллюстративного усвоения знаний наглядность используется главным образом для иллюстрации изложенных учителем или отраженных в учебниках положений.

В информационно-познавательном типе обучения (усвоения знаний) наглядность выступает, прежде всего, как средство поиска новой информации, как основа для познания, анализа, сравнения, умозаключений. Поэтому следует различать в используемой наглядности внешние особенности объектов — свойства и признаки, воспринимаемые с помощью органов чувств, и внутренние — связи и отношения между признаками, свойствами объектов, отражающие внутреннюю их сущность. Отражение этих внутренних особенностей осуществляется на основе мышления. Связь между внешним и внутренним заключается в том, что внешнее — явления, доступные органам чувств, — отражают внутреннюю сущность объектов, раскрытие которой осуществляется средствами мышления. Например, для многих растений тундры характерны листья, расположенные в виде розетки вблизи поверхности земли, и яркие, многочисленные цветы. Каковы причины этого явления? В процессе мыслительной деятельности учащиеся устанавливают, что такое строение растений является приспособлением к суровой природе тундры, короткому прохладному лету с недостаточным количеством насекомых, необходимых для опыления цветков. Листья, расположенные вблизи поверхности земли, вбирают от нее теплоту, а яркие крупные цветы привлекают насекомых, которых в тундре мало. Выживают те растения, у которых цветы крупнее, ярче, и гибнут те, у которых они невзрачны.

В соответствии с различными функциями, которые выполняют наглядность в учебном процессе, она может применяться с целью улучшения восприятия и первичного осознания учебного материала, осмысления, обобщения и систематизации знаний.

С целью улучшения восприятия и первичного осознания используются объекты природного окружения (поле, лес, речки, озера, растения, животный мир, рельеф — равнины и горы), натуральные предметы, используемые на уроках в классе (цветы, плоды, коллекции полезных ископаемых, предметы растительного и животного происхождения, образцы промышленных изделий и т. п.), реальные изображения — плоские (картины, рисунки) и объемные (муляжи, макеты). Чтобы правильно руководить перцептивными действиями учащихся, учителю необходимо, прежде всего, четко представить дидактическую цель применения наглядности данного типа; на что именно следует обратить основное внимание учащихся, какие признаки или свойства объектов они должны выделить, запомнить или использовать для мыслительной деятельности, а это не всегда просто: ведь предметы имеют много разных признаков и свойств, изучить все сразу невозможно.

Учитель должен продумать дидактическую цель и задачи урока и в соответствии с ней определить, что именно учащиеся должны воспринять, какую и как именно для этого лучше всего использовать наглядность. После этого он проверяет, умеют ли учащиеся выполнять необходимые перцептивные действия (рассматривать, выделять нужные признаки, определять среди них существенные и несущественные) и связанные с ними мыслительные операции (анализ, синтез, сравнения, классификация, обобщение, умозаключение). При необходимости учитель помогает учащимся наиболее подходящими способами: ставит перед ними задачу в виде проблемы, которую следует решить самостоятельно, инструктирует, как быстро и безошибочно решить задачу или достичь поставленной цели (дает ориентировочную основу действий или алгоритмические предписания). Выбор наиболее эффективного способа организации восприятия предметов зависит от сложности задания, подготовки учащихся к его выполнению, наличия достаточного времени для работы, технического оборудования и т. п.

На основе применения средств наглядности учащиеся раскрывают существенные признаки и свойства изучаемых предметов (явлений), элементарные внешние связи и взаимоотношения между ними. Однако внешние признаки и свойства объектов являются только материалом для необходимых обобщений, для осмысления внутренних закономерностей и связей, не поддающихся непосредственному восприятию и раскрывающихся на основе абстрактного мышления. Чувственную опору для мыслительных операций подобного типа и представляет различная схематическая и символическая наглядность, к которой относят абстрагированные дидактические средства: схемы, чертежи, планы, карты, диаграммы, графики, а также предметные и знаковые модели.

Педагогическое руководство осмыслением внутренних связей, опорой которого является схематическая и символическая наглядность или модели, заключается в четком определении цели мыслительной деятельности, постановке проблемных или эвристических вопросов и заданий, создании проблемных ситуаций, вооружении учащихся соответствующими способами (приемами) мыслительных действий. Большинство подобных заданий учащиеся должны выполнять самостоятельно, используя схемы, применяя операции сравнения, обобщения, систематизации.

В некоторых проблемных ситуациях, когда учащиеся ощущают потребность в усвоении новых знаний, но самостоятельно выполнить необходимые для этого проблемные задания не в состоянии, знания даются в готовом виде. Для осмысления этих готовых знаний учащиеся выполняют ряд мыслительных заданий, для чего дополнительно используются новые схемы, модели, графики и т. п.

Все эти вопросы и являются объектом технологии урока.

Мы рассмотрели некоторые примеры технологии восприятия учащимися нового учебного материала и руководства этим процессом со стороны учителя. Подробную технологию можно наметить и при работе с учебником на уроке: учитель определяет конкретную цель и задачи, создает проблемные ситуации, предварительно знакомит учащихся с текстом (с целью осознания отдельных понятий, суждений, событий, фактического материала), наблюдает за самостоятельной работой учащихся, контролирует процесс осознания, корректирует знания школьников и т. п. Одним из наиболее сложных необходимых среди эт

заданий являється умение учащихса самостоятельно определять проблему в тексте и находить оптимальные способы и средства ее решения, выдвигать тезисы и находить аргументы для обоснования выдвинутых положений или опровержения ошибочных мнений.

Подобным образом определяется структура и технология уроков других типов. В них предусматривается характер и последовательность вопросов во время беседы с целью актуализации чувственного опыта усвоенных прежде знаний, способы и приемы мотивации учения школьников на разных этапах урока, определение содержания, формы и места в учебном процессе проблемных заданий и познавательных задач, способов решения их учащимися с разной степенью подготовки и способностями, способов руководства познавательной деятельностью, приемов и характера своевременной косвенной подсказки, характера содержания и обобщения необходимой готовой информации, а также способов активного ее восприятия учащимися.

Структура урока усвоения навыков и умений должна отразить содержание, характер и последовательность заданий для учащихса в плане постепенного перехода от пробного применения знаний, выполнения упражнений по образцу к творческому переносу приобретенного опыта в новые условия, в ситуации, близкие к жизненным.

Онищук В.А. Типы, структура и методика в школе. — К.: Рад. шк., 1976. — С. 52—58.

І.О. СИНИЦЯ (1910—1976)

Педагогічний такт і майстерність учителя

Спочатку кілька слів про такт взагалі. Саме слово такт (від латинського *tactus*) вживається в значеннях дотик, відчуття, форма людських взаємовідносин. Такт — неодмінна умова співжиття між людьми, успішного спілкування між ними. Для тактовної людини характерне бажання в усьому діяти так, щоб принести найбільше добра і радості іншим людям. Тактовна людина “делікатна” (термін А.С. Макаренка) у взаємовідносинах з іншими людьми, обережна, уважна. Вона намагається так поводитись в колективі, щоб ні недоречним словом, ні легковажним вчинком нікого не образити, нікому не зіпсувати настрої.

Нетактовні люди, навіть роблячи добру послугу людині, можуть глибоко образити її. У кінофільмі “Друже мій, Миколко” є такий епізод. Голова батьківського комітету в присутності старшої піонервожатої і піонерів вручає учневі черевики, але робить це так нетактовно, що учень сприймає таку матеріальну допомогу як подачку. Крім того, голова батьківського комітету і піонервожата починають тут же “виховувати” учня, нагадують йому, що він з багатодітною сім’єю, що йому треба добре вчитись, а в нього є двійки, що батьківський комітет ніби і не виділити йому черевиків. Зрештою учень не витримує і зі злістю шпурляє ненависні вже йому черевики прямо до ніг своїх “благодійників”.

Багато лиха приносять нетактовні вчителі й своїм учням, і колегам по роботі.

Мені не раз доводилося розбирати різні конфлікти в колективах учителів. Іноді руками розведеш. Усі люди в школі хороші, антагоністичних суперечностей, як кажуть, між ними немає. У чому ж справа? Зрештою з жалем довідуєшся, що в основі конфлікту лежить безтактність. В одній школі, пригадую, колектив розділився на дві групи: група директора і група завуча. Між цими групами точилися довгі й марудні суперечки, про що знали діти, батьки. Неприємна справа. А почалося з невеликого виступу нового директора школи перед колективом. На першому засіданні педагогічної ради він заявив: “Я дав слово у районі, що витягну школу в передові. Запевнюю, що даром ніхто більше грошей не одержуватиме. Я буду вимагати роботи. З кожного запитаю, а з вас — першого”, — звернувся він до завуча.

Багатьом учителям, зрозуміло така заява директора здалася образливою. Особливо образився завуч школи, який не звик, щоб директор робив йому зауваження при вчителях. Він почав ігнорувати розпорядження директора, вважаючи їх педагогічне невинуватими (такі справді були), а директор не терпів, щоб йому суперечили. Довелось обох їх з тієї школи перевести в інші.

Застосування загального такту в педагогіці, у навчанні й вихованні дітей по суті і є педагогічним тактом. Тактовну людину, як відомо, характеризують такі риси її особистості, як ввічливість, привітність, кмітливість, дотепність, уважність, вибачливість, витримка, урівноваженість, почуття гумору. Ці ж самі риси особистості повинні бути і в тактовного педагога. До учнів треба ставитися так само ввічливо і з такою самою повагою, як і до дорослих, тільки ще більш уважно і обережно. Я це хочу особливо підкреслити, бо дехто вважає, що одна справа поводитися серед дорослих і інша справа — в колі учнів.

Є категорія вчителів, які в учительській досить коректні, приязні люди, а коли переступають поріг класу, відразу стають суворими, непривітними і недоступними. Навіть голос у них міняється, стає бурмотливим або верескливим. Усе це, на їхню думку, повинно сприяти дисципліні в класі. Помиляються такі товариші.

Учитель, звичайно, має бути серед дітей особливо підтягнутим, але триматись він повинен завжди природно, без зайвого напруження. Навіть артист, коли переграє, справляє неприємне враження.

Проте загальний такт, у життєвому розумінні цього слова, і педагогічний такт — не одне й те саме. Не кожна вихована і культурна людина володіє педагогічним тактом. Педагогічний такт — це професійна якість учителя, скажімо, як лікарська етика в медичних працівників. Він є складовою частиною педагогічної майстерності і набувається разом з педагогічною освітою і педагогічною практикою. Про це ми поговоримо трохи пізніше, а зараз ще раз нагадаємо про повагу до учнів.

Повага до учнів, бережне ставлення до їхньої людської гідності лежить в основі педагогічного такту. Коротко педагогічний такт навіть можна визначити як повагу до людської гідності дитини. Повага до особистості дітей — один з основних принципів у взаєминах з ними. Потребу всіляко поважати дитину не раз підкреслювали наші передові педагоги. М.Г. Чернишевський вимагав, що у вихованні завжди був “обережний підхід до дітей”. Треба турбуватися, розвивав цю думку Добролюбов, про розвиток, а не про пригнічення внутрішньої людини у своїх вихованців.

Перейдемо до розгляду визначень педагогічного такту. Таких визначень існує багато. Єдиного визначення, на якому сходилися б усі педагоги, на жаль, запропонувати вам не можу. Одна частина педагогів вважає, що педагогічний такт — це природна здатність учителя впливати на учнів; друга — що це складова частина загальної культури поведінки вчителя; третя — що це відмінне знання свого предмета і методики його викладання. Певна доля істини є в кожному з цих підходів до педагогічного такту. Не викликає сумніву, що одним людям легше оволодіти педагогічним тактом, ніж іншим, але вважати, що це їх природна здатність, — було б неправильно. Так само неправильно ототожнювати педагогічний такт із загальною культурою поведінки вчителя або з його загальною і методичною освітою. Педагогічний такт, звичайно, нерозривно зв'язаний з усіма іншими якостями вчителя, але має і свою специфіку. Він правильно визначається як чуття (чуття доречності, доцільності й т. ін.). Такі визначення ідуть ще від К.Д. Ушинського, який вважав педагогічний такт по суті психологічним тактом.

Частіше педагогічний такт визначається як додержання розумної міри в усій навчально-виховній роботі з учнями. Втрачається міра — втрачається і педагогічний такт.

Гнучкий розум, розсудливість, поміркованість, урівноваженість — обов'язкові якості педагога. Адже він має справу з найціннішим і найніжнішим “матеріалом”. Виходити з норми при обробці такого матеріалу ніяк не можна. Ніякий брак тут не допустимий.

Досвідчені педагоги іноді доходять до межі можливого, але до крайнощів не вдаються. Крайні заходи в педагогіці, як правило, завжди ведуть до порушення педагогічного такту. У вихованні треба, хоч це не зовсім гарно звучить, додержувати “середини”. Значення такої “середини” не раз підкреслював А.С. Макаренко. “За що б ми не вхопилися в справі виховання, — говорив він, — ми всюди прийдемо до цього питання — до питання міри, а якщо сказати точніше — до середини... слово “середина” можна замінити іншим словом, але як принцип це треба мати на увазі при вихованні дітей”.

Взагалі Макаренко вважав, що “в нашій педагогічній дії повинна бути середина”, що “ця золота середина, певна гармонія в розповіді суворості і ласки, повинна бути завжди”, що “ї любов вимагає дозування, вимагає міри”.

Наведені вимоги Макаренко адресував батькам, але, мабуть, не треба доводити, що вони повністю стосуються і вчителів.

Визначення педагогічного такту як дотримання міри вважається класичним. На потребу додержуватися міри в засобах впливу на дітей у свій час вказувало багато видатних педагогів минулого. Наприклад, Ж.-Ж. Руссо, зазначаючи, що є надмірність у суворості і надмірність у поблажливості, вимагав однаково уникати обох цих надмірностей. Такі ж думки є в Песталозі, Дістервега та ін.

Частина наших радянських педагогів також визначає педагогічний такт як міру. Я вам прочитаю, як, наприклад, визначає його науковець І.М. Клебанов. На його думку, це є “міра виховної і скерованої в потрібну сторону нашої поведінки щодо особистості вихованців. Іншими словами, під педагогічним тактом треба розуміти міру педагогічної діяльності й корисності наших вчинків, слів, засобів усього нашого впливу на учнів”.

Одержання міри у виборі засобів впливу на учнів, безперечно, є однією з важливих умов педагогічного такту. Проілюструємо це кількома прикладами з навчального процесу.

Учневі, який невпевнено і не зовсім правильно відповідає біля дошки, учитель ставить цілий ряд навідних запитань. Перші запитання допомагають учневі, підбадьорюють його, спрямовують мислення в потрібному напрямі. Учень починає відповідати точніше й сміливіше. Наступні запитання вже такого ефекту не дають, а останні навіть збивають учня, дратують його, роблять відповідь невпевненою і неточною.

Нетактовність учителя виявилась тут у тому, що він надмірно вдався до навідних запитань.

Учитель пояснює учням новий матеріал. Усе йде якнайкраще. Учні слухають уважно. Видно, що навчальний матеріал їх зацікавив. Але вчитель захопився і, не помітивши, що в новому матеріалі вже все учням зрозуміле, продовжує його “розжовувати”. В учнів зникає інтерес до пояснення, а одночасно й інтерес до нового матеріалу. Вони починають займатися своїми справами. Урок, що так вдало розпочався, перетворився в нудне чекання дзвоника. Учитель, як кажуть, перестарався, перебрав міру. Зупинитися б йому в потрібному місці, активізувати самих учнів — урок закінчився б з таким самим піднесенням, з яким і розпочався.

Учитель математики дає учням домашнє завдання. Воно непродумане і явно непосильне для учнів. У міру того як учитель диктує нові номери задач, усе більше й більше учнів перестає їх записувати. Учні вирішують домашнього завдання з математики зовсім не готувати. Адже все одно всіх задач не розв'яжеш.

Ви розмовляєте з п'ятикласником, який запізнився на урок. Учень уважно вас вислухав і пообіцяв, що більше не запізнюватиметься. З його тону й поведінки видно, що він говорить щиро. Вам би й зупинитись на цьому. Але ви продовжуєте доводити йому, що коли він буде запізнюватись, не зрозуміє нового матеріалу, а коли не зрозуміє нового матеріалу, то відставатиме, а коли відстане, то йому буде важко доганяти. Учень починає сердитись. Йому ці докази вже давно відомі. Він переводить погляд на вікно, дивиться кудись вдалину і вирішує про себе — завтра зовсім на ваш урок не прийти. На зло вам. Щоб ви так не докучали своїми повчаннями.

Надмірність у тому чи іншому ставленні до учнів часто закінчується протилежним, тобто дає зворотну реакцію. Надмірна вимогливість веде до непослуху, надмірна серйозність — до легковажності, надмірна поблажливність — до грубості й т. д. Кому не відомі такі ситуації, коли чим більше вчитель сердиться, тим більше учням хочеться сміятись. Навіть, якщо ви надмірно турбуватимесь про свій авторитет серед учнів, можете втратити і той, який мали досі. Уміння “ніде не переборщити” А.С. Макаренка відносив до педагогічних здібностей.

Таких прикладів можна навести багато. Міра повинна бути в усьому: в добуванні навчального матеріалу (саме стільки, скільки учні можуть засвоїти), у наочненні (зайве унаочнення затримує розвиток абстрактного мислення), темпі й тонусі уроку (щоб урок був не надто уповільнений і не надто прискорений, не в'ялий і не перенапружений) і т. д.

Проте педагогічний такт не можна зводити до міри, ні тим більше до почуття міри. Як правильно зазначає проф. І.В. Страхов, міра — тільки одна з педагогічних закономірностей, яка лежить в основі педагогічного такту. Поняття педагогічного такту значно ширше, ніж поняття міри. За своїм змістом педагогічний такт учителя — поєднання багатьох якостей його особистості, багатьох його вмінь і навичок. Педагогічний такт, як говорить І.В. Страхов, виявляється в усій системі взаємин учителя з учнями: “Такт учителя виявляється в його діях і вчинках у процесі навчально-виховної діяльності, у формі спілкування з учнями, в методах і прийомах, за допомогою яких відбувається виховний вплив на них. При цьому загальний тон і стиль спілкування вчителя з учнями характеризуються доброзичливістю його ставлення до них, повагою до гідності особистості учня, вимогливістю, правдивістю ставлення і педагогічно виправданою різницею процесу спілкування”¹.

— А я визначила б педагогічний такт дуже коротко — це любов до учнів, — сказала Вікторія Василівна, вчителька української мови й літератури. — Якщо учнів любити, то й такт з’явиться, а якщо не любиш, то про який уже такт може йти мова.

Недавно я прочитала повість Ф. Вігдорової “Чернігівка”. Там є таке місце: “Любиш ти, значить ти існуєш як педагог. Не любиш — тоді будь ти наймудрішою головою, педагога немає, а є лише рядок у відомості”. Добре сказано. Там, де є любов до учнів, там є і педагогічний такт.

— Положення, що основне в роботі педагога — його любов до дітей, не викликає сумніву. Це специфіка нашої професії. Ми повинні любити не тільки свою працю, а й “матеріал”, над яким працюємо. Не любити дітей і працювати з ними — неможливо. Я знаю одного бухгалтера, який ніколи не любив копатися в паперах, але з різних причин продовжував працювати. Для нього це було горе, але цифрам, які він уміло і звично оформляв, до цього було байдуже. А якщо вчитель не любить працювати з дітьми, то від цього горе і йому, і їм. Дітям особливо. Вони відчують на кожному кроці, що вчитель їх не любить. Це гнітить їх, нервує, ображає. Для деяких з них це ціла трагедія. Вони не довіряють таким учителям, уникають стосунків з ними і майже завжди відплачують їм тим самим. У класі виникають взаємна неприязнь, різні конфлікти. Як правило, ті вчителі, які не люблять дітей, безтактні. Найчесніше для них — залишити роботу в школі. Педагогічний такт їм справді мало допоможе. Інша річ — міра любові вчителя до своїх учнів. Одних він любить більше, інших — менше...

— Я тут щось не розумію. Хіба в учителя можуть бути любимчики?

— Ні, Аглая Микитівна! Я цього не сказав. Таких любимчиків, яким учитель прощає порушення дисципліни, завищує оцінки і все таке інше, не повинно бути. А любимі учні можуть бути, і це вже не так погано, як іноді здається. Швидше, навіть навпаки. Мене не дуже тішать заяви окремих моїх колег, що для них усі учні однакові. В мене особисто є учні, які ловлять кожне моє слово, які захоплюються літературою, так само, як і я, які можуть відповісти на кожне моє запитання. Це мої любимі учні. Педагогічний такт полягає не в тому,

¹ Страхов И.В. Вопросы психологии педагогического такта // Очерки психологии педагогического такта. — Саратов, 1960. — С. 15.

щоб не було любимих учнів, а в тому, щоб не показувати учням, хто з них більш любимий, а хто менш любимий. Учні повинні бачити і відчувати, що вчитель усіх їх однаково любить, про всіх однаково турбується, до всіх однаково вимогливий. Любими учні, мабуть, є в усіх учителів, а “любимчики” і нелюбими бувають тільки в безтактних.

У письменника Л. Пантелеєва є цікаве оповідання “Новенька”. У четвертий клас серед уроку прийшли нова вчителька і нова учениця Морозова. Знайомлячись з учнями, вчителька попросила їх коротко розказати про себе. Нова учениця сказала, що її батько на війні і що від нього давно вже немає листів. Учні почали ставитись до неї з особливою теплотою. Коли вчителька викликала Морозову до дошки, їм здавалось, що вона надто прискіплива до неї, бо учениця, на їхню думку, відповідала дуже добре. А коли дівчинка захворіла й учні захотіли відвідати її, вчителька сказала, що в Морозової ангіна і йти до неї не треба, бо й вони можуть захворіти.

Тільки випадково учні довідалися, що учениця Морозова — дочка вчительки.

Хто скаже, що вчителька не любила своєї дочки? Але до неї вона ставилася з такою ж і навіть дещо з більшою вимогливістю, ніж до інших учнів.

Педагогічний такт у широкому розумінні й любов до дітей — не тотожні поняття. Є вчителі, які люблять дітей, але належних взаємин установити з ними не можуть. Любов у таких учителів важка, незграбна. Вона в них або солодкувата, або нав'язлива, або навіть деспотична. Діти її не розуміють і не сприймають. Очевидно, і любити треба вміючи, з потрібним тактом. Але навіть розумна любов не може вичерпати поняття педагогічного такту. Педагогічний такт зв'язаний не тільки з емоційною сферою вчителя, а й з його інтелектуальною та волевою сферами. При нагоді ми ще повернемося до цієї теми. А сьогодні закінчимо. Коли у вас буде час, загляньте в педагогічну літературу, поцікавтесь, як це визначається педагогічний такт.

Педагогічний такт — спеціальне вміння

Педагогічний такт у широкому розумінні — це спеціальне професійне вміння вчителя, за допомогою якого він у кожному конкретному випадку застосовує до учнів найефективніший у даних обставинах засіб виховного впливу.

У більшості визначень педагогічного такту, що їх дають радянські педагоги і психологи, якраз і підкреслюється вміння добирати найкращий засіб впливу на учнів, враховуючи їхні вікові та індивідуальні особливості і оберігаючи їх почуття людської гідності. Наприклад, Н.І. Панкратова у визначенні педагогічного такту підкреслює вміння подіяти на психіку дитини, щоб викликати в неї правильне ставлення до свого вчинку і бажання виправити його своїми силами. І.Г. Герасимов — вміння знайти і застосувати найбільш правильний підхід до дітей, враховуючи їхні індивідуальні особливості; А. Дьоміна — вміння швидко і правильно прийняти рішення в конкретній педагогічній ситуації; А. Лєшин — вміння добирати найдійовіший засіб впливу на почуття і волю дитини. В.М. Горохов і Б.Й. Рождественський підкреслюють вміння в кожному окремому випадку зрозуміти стан учнів і знайти відповідну форму своєї поведінки і т. д.

В окремих визначеннях є спроба поєднати в понятті педагогічний такт і найдоцільніші педагогічні прийоми, і міру їх застосування. О.П. Майкіна, нап

клад, вважає, що педагогічний такт — це “вміння вчителя в кожному конкретному випадкові знайти і правильно використати найдоцільнішу для даної педагогічної ситуації міру виховного впливу”¹.

— Я переглянув, як ви радили, деяку літературу про педагогічний такт. Ось я виписав визначення, в якому не згадується про вміння вчителя, а говориться тільки про його особливість поведінки.

— Тоді прошу вас, Степане Федоровичу, зачитайте це визначення.

— Я виписав його з книжки Д.Ф. Самуйленкова. Він пише: “Педагогічний такт — це професійна психолого-педагогічна особливість поведінки вчителя у взаємовідносинах з учнями, яка відповідає цілям і завданням комуністичного виховання і виявляється у творчій, педагогічно виправданій винахідливості, кмітливості, ініціативності, в осмисленості дій, у самовладанні, витримці, в чулому і вимогливому ставленні до дітей”².

— Це правильне визначення. Воно не суперечить твердженню, що педагогічний такт — це спеціальне вміння. Я знайомий з книжкою Самуйленкова, раджу її всім прочитати. Як видно з її назви, Самуйленков ставить педагогічний такт поряд з майстерністю і авторитетом учителя. Те й друге набувається вчителем, а не дається йому від народження. Тай само набуваються і винахідливість, і кмітливість, і ініціативність, про що згадується в цьому визначенні. Та й сам Самуйленков у цій же книжці прямо говорить, що педагогічний такт — це вміння знаходити в кожному випадку найбільш правильний педагогічний прийом і що це вміння вчителя триматися з учнями, вміння в кожному окремому випадку зрозуміти стан учня — його спонукання, інтереси й знати найдійовішу міру виховання.

Так чи інакше, слово “вміння” трапляється майже в кожному визначенні, хоч, звичайно, під таким умінням розуміється не сума суті технічних чи академічних знань, прийомів, якими можна оволодіти, завчивши ряд правил та формул і натренувавшись у практичному їх застосуванні. Уміння добирати найкращий спосіб впливу на дітей тісно пов’язане з характерологічними рисами вчителя, з його особистістю в цілому. Тому ми й говоримо, що це спеціальне, особливе вміння. Щоб оволодіти ним, учитель повинен мати тверді ідейні переконання, розуміти цілі й завдання комуністичного виховання, добре знати свій предмет і методику його викладання, поважати і любити дітей, бачити в них майбутніх будівників комуністичного суспільства.

Ми довго затримались на розгляді визначень педагогічного такту, проте не можна не навести ще одного. Воно повторює попередні, але в ньому є й новий елемент, у якому підкреслюється дуже істотне в педагогічному такті. Педагогічний такт тут визначається як “уміння вчителя швидко знаходити в кожному конкретному випадку своїх взаємин з учнями в процесі їх навчання і виховання правильний і тому найефективніший засіб впливу на їх свідомість, почуття і волю, досягнення поставленої мети *без ризику нашкодити своєму авторитетові і втратити прихильне ставлення до себе учнів* (підкр. наше. — І.С.).

¹ Майкіна О.П. О педагогическом такте учителя по отношению к учащимся подросткам // Ученые зап. Таганрогского пед. ин-та. — Таганрог, 1958.

² Самуйленков Д.Ф. Мастерство, педагогический такт и авторитет учителя. — Смоленск, 1951. — С. 127.

Останнє дуже важливе. Кожний педагогічний захід, кожне зауваження, яке ми робимо учням, повинні сприяти авторитетові вчителя, принаймні не підривати його. Важливо не тільки добитися, щоб учні виконали вимогу вчителя, а й зробити це так, щоб не відштовхнути їх від себе. Учителька математики перевіряє в класі домашнє завдання. Майже ніхто з учнів його не виконав. Задача для них виявилась непосильною. Так принаймні вони заявляють і просять ще раз пояснити, як розв'язуються задачі такого типу. Вчительці ж здається, що учні навмисно не виконали домашнього завдання. Викликаним до дошки вона ставить двійки. Клас ремствує. Учні не задоволені. Двом з них учителька пропонує залишити клас. Ті не хочуть. Тоді вчителька посилає за завучем. Приходить завуч, клас замовкає. Порядок ніби наведено, але надто дорогою ціною — за рахунок авторитету вчительки. Сьогодні вчителька перемогла, але ще кілька таких перемог, і, можливо, учні справді не захочуть не тільки виконувати домашнє завдання, а й слухати її пояснення. А коли й будуть змушені це робити, то важка їхня буде наука, бо, як говорив М.І. Калінін, “без авторитету знання не можуть бути сприйняті і великих результатів не буде”. Калінін мав на увазі студентів, ще більшою мірою сказане ним стосується учнів середньої школи.

Тактовний учитель у такому випадку уник би конфлікту з учнями. Він зорієнтувався б у ситуації, що склалася, зважив би на прохання учнів і, звичайно, сам уладнав би конфлікт, не посилаючи за завучем.

Педагогічний такт уявляється мені в особі витриманого, але вимогливого вчителя, вольової і принципової людини, яка ніколи не погрішить проти своїх поглядів, не закриватиме очей на недопустимі вчинки учнів, не побоїться зробити будь-якому з них найсуворішого зауваження, але зробить це вміло, доречно, в такій формі, яка не буде принизливою ні для гідності учнів, ні для гідності самого вчителя. Роблячи зауваження, яке б різке воно не було, тактовний учитель звернеться саме до гідності учня, підніме її, укріпивши цим і власний авторитет в його очах, і викличе бажання в нього виправитися, стати таким, як того хоче вчитель.

Тактовний педагог володіє великим і активним запасом найрізноманітніших засобів впливу на учнів. У цьому запасі є сила волі, витримка, спостережливість, уважність, послідовність, вимогливість, кмітливість, жарт, іронія, дотепність, гумор, усмішка, погляд, десятки поз і десятки відтінків голосу, про які так переконливо говорив А.С. Макаренко. Пригадуєте, він писав: “Я став справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити “Іди сюди” з 15—20 відтінками, коли навчився давати 20 нюансів на обличчі, в постаті і в голосі”.

Багато програють ті товариші, які з усього широкого діапазону засобів впливу користуються у взаєминах з учнями тільки незначною їх кількістю. Є такі вчителі, які не визнають у підході до учнів ніяких обхідних шляхів. Вони діють виключно в лоб. Голос у них завжди на високих тонах. У всіх випадках ці вчителі кричать на учнів: коли вони не зрозуміли пояснення вчителя, коли на них напав сміх, коли в класі не витерта дошка...

— А хіба не слід реагувати на такі випадки?

— Ні, слід, але по-різному. Чого кричати на учнів, коли вони пасивні? Активізуйте їх. А крик ще більше їх подавить. Не допоможе крик і тоді, коли учні не зрозуміли пояснення вчителя. Очевидно, воно було недостатнім. Треба ще раз і краще пояснити їм цей матеріал. Не кричав би я на учнів і за те, що їм

хочеться сміятись. Таке буває з ними. З причин, що тільки їм відомі, вони не можуть здержатись від сміху і нестримно пирхають у свої парти. Учитель, який злиться, викликає в них ще більший сміх. Краще дати учням висміятись, може, й самому засміятись, а потім цікавою розповіддю і спокійним тоном перейти до викладу запланованого матеріалу. А коли в класі брудна дошка, можна, звичайно, висловити незадоволення учням, а можна зробити й так: мовчки взяти ганчірку і демонстративно витерти дошку самому, заявивши при цьому учням: “Коли вам важко витерти дошку, я буду сам (чи сама) це робити”. На другий раз дошка буде витерта. Звичайно, коли вчитель користується авторитетом в учнів.

Але наявність великого запасу засобів впливу на учнів ще не визначає педагогічного такту, хоч і є неодмінною його умовою. Потрібне ще вміння застосовувати кожний засіб впливу відповідно до конкретного вчинку і конкретної ситуації.

Кожний засіб добрий на своєму місці. Там, де потрібний жарт, гнів буде змішним і т. д.

Недавно я був на уроці в однієї вчительки. Урок як урок, закінчивши перевірку домашнього завдання, учителька пояснює новий матеріал. Слухаю. Раптом вона кричить на весь клас: “Ти що там робиш?!” У класі стає тривожно. У чому справа? Виявляється, учень потайки гортав книжку під партою. І тільки. А трохи пізніше один учень кинув крейдою у дошку. Крейда розсипалась і навіть трохи забруднила одяг учительки. На рідкість зухвале порушення дисципліни. Клас завмер. Що ж тепер скаже вчителька? А вона повертається і байдужим голосом протягує: “Хто це там пустує? Не займайтеся сторонніми справами!”.

Не тільки мені, а й самим учням було дуже прикро за вчительку. Вона уподібнилась тим мисливцям, які по горобцях палили з гармат, а на ведмедів ходили з вербовими прутиками.

Уміння триматися, швидко й правильно реагувати на вчинки учнів особливо потрібне у важких випадках порушення дисципліни, в загострених конфліктних ситуаціях.

Позавчора Валентина Петрівна розповіла мені про цікавий випадок із своєї практики. Давайте попросимо її ще раз розповісти про нього.

— Добре, я розповім. Трапилося це років десять тому. Працювала я тоді в сусідній школі. Був у нас там важкий клас 7-Б. Ще не закінчилася перша чверть, а в ньому побувало вже два керівники. Перший був чоловік, сильний, вольовий. “Я їх зламаю”, — часто заявляв він у учительській. Але “зламати” учнів було нелегко. Якось учитель не стримався, ударив учня і зовсім залишив педагогічну роботу. Другий керівник, Ніна Дмитрівна, була лагідною людиною. Вона глибоко вірила в силу переконання і щоденно умовляла учнів дати слово бути слухняними, дисциплінованими і т. п. Учні давали слово і продовжували порушувати дисципліну. Якось викликає мене директор і пропонує взяти ось цей самий 7-Б клас. Як я не відмовлялася — не допомогло. На другий день заходжу в цей горезвісний клас. Провела урок і за хвилину десять до перерви кажу учням, що я буду в них класним керівником. Вибух невдоволення. Видно, що Ніна Дмитрівна їм більше по душі. Раптом чую хтось говорить: “Оце, хлопці, влипли!” , а інший учень із задньої парти (це був Сашко Жоголь, я впізнала його) відповідає: “Нічого! Побачимо! Не перша й не остання!” У класі відразу стало тихо. Хтось засміявся. Усі вичікувально дивляться на мене. Що мені робити? А

треба щось робити і швидко, бо від цього залежить, бути чи не бути мені в цьому класі керівником.

— Вибачте, Валентино Петрівно, що перебиваю вас. Давайте, товариші, по думаємо, яке тут рішення найкраще прийняти.

Аглая Микитівна. Негайно піти з класу. Я б не залишилася у ньому ні на хвилину.

Марія Данилівна. Я зробила б вигляд, що нічого не почула.

Степан Федорович. А я вигнав би Жоголя за двері й сказав би йому, щоб він більше в мій клас не з'являвся. Решта притихла б.

— Послухаємо тепер, яке рішення прийняла Валентина Петрівна. Продовжуйте, прошу.

— Перше бажання і в мене було вдарити дверима і вийти з класу. Я перебрала себе. Згадалось, десь читала, що Арістотель ще сказав: коли людиною оволодіває гнів, рішення її неминуче стають непридатними. Спочатку змусила себе заспокоїтись. Потім думаю: зробити вигляд, що нічого не почула? Ні, учні не повірять. Як так? Усі почули, а вчителька не почула? Може, вона глуха? Може завтра ще й чогось іншого не почує? Вигнати Жоголя і деяких інших учнів і класу? Тоді я змушу решту слухатись, але чи змушу їх поважати мене? Та й з що виганяти Жоголя? Може, я справді в них не остання? Адже це залежить не тільки від мене, а й від них. І тоді я вирішила йти на повну відвертість з учнями "Я вірю, — сказала я їм, — що ви не хочете, щоб я була у вас класним керівником. Повірте й мені, що я цього не хочу. Я не напросилась до вас. Три дні відмовлялась. Директор зобов'язав мене наказом іти у ваш клас. І я змушена була йти. Що ви зробили б на моєму місці?" Клас мовчав. Тоді я знизилася: "Ми з вами не в гостях. У гості запрошують того, кого хочуть, а школа — державна установа. Ви сюди прийшли вчитись, а мене призначено до вас учителькою географії, а тепер ось ще й класним керівником. Я зобов'язана вчити і виховувати вас, а ви зобов'язані мене слухати. Хіба не так?" Потім я додала вже зовсім спокійно примирливо: "А може ми ще й спрацюємось? В усякому разі я вам обіцяю, що коли ми не зможемо порозумітись, я все зроблю, щоб не бути у вас класним керівником". Після цього я вийшла з класу. До перерви залишилося 3 хвилини. Мені хотілось, щоб учні побули самі. Тільки через три з половиною роки я дізналась, що тоді вони говорили. Про це учні самі розказали мені на випускному вечорі. Спочатку вони мовчали, потім дівчата і деякі хлопці сказали: "Ну й добре, що вона така, а то скоро Жоголь і його компанія будуть на головах ходити". Хлопці повернули голови в бік Жоголя. Той сам не знав, як далі бути, і невпевнено сказав: "Почекаємо кілька днів, побачимо, що вона робитиме", Повторюю, я це дізналась лише через кілька років. На другий день, правда, я відчула, що вони вирішили, як кажуть, визнати мене. Вони мовчки спостерігали за мною, робила своє діло. Увечері я навідалась до кількох батьків, у тому числі й до матері Жоголя. Я застала її вдома. Був удома і Сашко. Він встав, подивився крізь вікно на мене, покрутився біля столу і пішов у другу кімнату.

— Мабуть, знову мій щось накоїв, що ви прийшли, — бідкалась мати. — Я йшла з ним. Дочка, вона в мене менша на два роки, золота дівчина, а це убого якесь. Як його до пуття довести, не збагну. Хоч роботу кидай!

Я подумала: мати справді не знає, що робити зі своїм сином. Допомоги одної жінки від неї не дістану. Вона сама потребує моєї допомоги. Я відповіла їй

щоб почув і Сашко: “Ні, нічого він не накоїв. Я прийшла, щоб познайомитися з вами”.

— То може, він уже за розум береться? — зраділа мати. — Чи й далі бешкетує?

— Я мало його знаю. Нічого не можу про нього сказати. Ніби й справді береться за розум.

На цьому я попрощалася з матір'ю. Потім я була в неї не раз. Сашко був на моєму боці. Я спиралася на нього і його найближчих друзів у своїй роботі з класом.

— Чи потрібні коментарі до цього? Я також думаю, що непотрібні. Тільки кілька слів. Валентина Петрівна, як бачимо, пішла на повну відвертість з учнями. В даному випадку я не знаю, чи й був інший вихід. Щирість і відвертість завжди приваблюють. Педагог має бути щирим. В одному місці А.С. Макаренко сказав навіть, що педагогічний такт якраз і “повинен полягати в щирості вашої думки”. Але бути щирим — не означає бути нерозважливим і прямолінійним.

Педагогічний такт — це творчість, розумова діяльність, особливе вміння. Тактовний учитель не тільки володіє великим арсеналом різних педагогічних засобів, а й уміло, розумно ними користується. У тактовного вчителя це вміння виявляється в доборі як основних засобів впливу на учнів, так і неосновних, додаткових, незначних на перший погляд, але які в його загальній системі дають йому незрівнянну перемогу над прямолінійним, нетактовним учителем. Такі додаткові тактовні прийоми зіграють і пом'якшують взаємини вчителя з учнями. Вони, ці засоби, схожі на іскристі бризки такту, гумору, дотепності вчителя.

Ось кілька таких бризок. Учитель помітив, що один учень чогось не привітався з ним на вулиці. Соромиться чи боїться. Тоді вчитель при черговій зустрічі перший привітався з учнем. “Добрий день, Степанчук!” — підкреслено ввічливо і доброзичливо сказав він і, не затримуючись, пішов далі. З того часу учень завжди вітався з учителем. Зустрівшись поглядами, вони обоє посміхалися, заляшпаючись задоволені один одним.

Учениця чи забула розіпнутись, чи навмисне сидить на уроці в хустці. Учитель, помітивши це і ніби здивувавшись, каже: “Ой, яка ж красива в Галі хустка!” Учениця червоніє, швидко розв'язує хустку і ховає її в парту. Усі осміхнулись і зрозуміли свою вчительку. Більше ніяких зауважень не потрібно.

На контрольній роботі з арифметики вчитель відібрав в одного учня шпаргалку. Учневі соромно. Він злиться, що так усе вийшло, і вирішує зовсім не писати контрольної роботи. Він заховав зошит під парту і сидить, склавши руки. Його сусід по парті встає і заявляє: “А Стецюк нічого не робить!” — “Як це так нічого не робить? — дивується вчитель. — Він думає. А хіба можна розв'язувати задачу, не подумавши?” Учень згорда дивиться на свого сусіда, витягує зошит і приступає до роботи.

Віктор Т. — бешкетник, з V класу полюбив непомітно залазити під парту і звідти смішити своїх товаришів. Учителі робили йому за це зауваження, він дотепно виправдовувався, а в класі виникав ще більший сміх. Тоді один з учителів, зайшовши в клас, відразу запитав Віктора: “Ти де сьогодні хочеш сидіти: за партою чи під партою? Якщо під партою, то залазь зараз. Не соромся. Я скажу черговому, щоб він і на перервах дозволяв тобі сидіти там. Нам не жалко. Сиди на здоров'ячко”.

Під парту в цьому класі більше ніхто не лазив. У запасі досвідчених учителів таких додаткових прийомів багато. Звичайно, вони дають потрібний ефект тільки тоді, коли вчитель взагалі тактовна людина, коли учні впевнені в його доброзичливості.

Тактовний учитель, який уважно ставиться до учнів, вільніше себе почуває з ними, ніж нетактовний, якому байдуже до учнів. Тактовному вчителю не треба весь час стежити за учнями, щоб вони не зробили якогось недозволеного вчинку. Його стосунки з учнями побудовані на довірі і на взаємній повазі. Тому він може дозволити собі пожартувати з учнями, кинути комусь з них іронічне зауваження. Усе в поведінці тактовного вчителя (його голос, рухи, поза) легкої природне. Тактовна поведінка з учнями стала його звичкою, невід'ємною рисою його характеру. Такий учитель володіє спеціальним умінням поводитися з учнями. Цим умінням повинен володіти кожний педагог. Що для цього потрібно — ми поговоримо наступного разу.

Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя. — К.: Рад. шк., 1981. — С. 22–38.

О.Я. САВЧЕНКО

Дидактичні умови розвитку пізнавальної самостійності молодших школярів

Численні дослідження, проведені в нашій країні відомими вченими-психологами і педагогами Л.В. Занковим, Г.О. Люблінською, Н.О. Менчинською, М.М. Скаткіним, М.І. Махмутовим, Т.І. Шамовою та іншими показали, що тільки активна діяльність самого школяра є запорукою його успішного розвитку. Відповідно до цього в сучасній початковій школі принципово змінився характер навчання дітей: менше стало одноманітної тренувальної роботи, однак зросла вага самостійних і творчих завдань, спостережень, власних узагальнень, підвищився теоретичний рівень (хоч теорія на даному етапі навчання не самоціль, а засіб осмисленого виконання навчальних завдань).

Позитивні зрушення, що відбулися в загальному розвитку дітей 7—10-річного віку під впливом удосконалення змісту і методів навчання, очевидні. Але приводити навчання у відповідність з рівнем розвитку дітей, потребами науково-технічного прогресу і культурного розвитку суспільства не означає безперервно розширювати обсяг знань, що їх діти здобувають у школі. Реалізація цієї вимоги пов'язана із зміною і вдосконаленням методів навчальної роботи.

Справа в тому, що один і той самий матеріал по-різному впливає на розвиток дитини залежно від методів його засвоєння. Практичні рекомендації з цього кардинального висновку педагогічної психології полягають у тому, що засвоєння системи знань, умінь і навичок повинне передбачити і цілеспрямоване формування мислительних здібностей, самостійності школярів, інтересів до навчання, удосконалювати різні форми сприймання, формувати логічні прийоми пізнання.

Особливо важливі і складні для розв'язання ці завдання в початкових класах. Як відомо, молодший шкільний вік — це перехідний період, у якому по-

еднуються риси дошкільного дитинства і типові особливості школяра, він "...багатий прихованими можливостями розвитку, які важливо своєчасно помітити і підтримати. Основи багатьох психічних якостей особистості закладаються і культивуються у молодшому шкільному віці. Тому особлива увага вчених тепер спрямована на виявлення тих резервів розвитку молодших школярів, використання яких дасть змогу успішніше готувати їх до подальшої навчальної і трудової діяльності"¹.

Радянською психологією і педагогікою встановлено, що є тільки один шлях здобуття знань — це розумова і фізична діяльність самих учнів, якою керує педагог. Від того, як вона організована і якими засобами здійснюється, залежить обсяг і якість знань, умінь і навичок, яких учні набувають у процесі цієї діяльності (Г.С. Костюк).

З цього випливає, що досвід пізнавальної самостійності не можна передати словами, розповідями, прикладами. Лише безпосереднє залучення учнів у процес, який вимагає застосування самостійних зусиль думки, волі, почуттів, забезпечує оволодіння досвідом пізнавальної самостійності. А саме через досвід відбувається засвоєння.

Які ж умови створення досвіду пізнавальної самостійності? Адже відомо, що не все, зроблене учнем самостійно, формує його пізнавальну самостійність, її розвиток є складним, довготривалим процесом і залежить від багатьох умов, серед яких найважливіша — застосування розвиваючих методів навчання. "Помилково вважати — підкреслює В.П. Стрезикозін, — що для розвитку пізнавальної самостійності школярів достатньо лише збільшити обсяг їхньої самостійної роботи на уроках і під час виконання домашніх завдань. Вирішальне значення тут має характер навчальної діяльності: успіх прийде тоді, коли учень, спираючись на здобуті знання, самостійно виконує навчальні і трудові завдання, які постають перед ним у найрізноманітніших ситуаціях, коли нагромаджені знання стають ніби "самозростаючою вартістю, інструментом нового пізнання"².

Наше дослідження процесу формування пізнавальної самостійності виходить з концепції радянської психологічної і педагогічної науки про структуру навчальної діяльності, з висновків про необхідність активності самого учня в процесі формування його особистих якостей (О.М. Леонт'єв, Г.С. Костюк, Н.О. Менчинська, А.М. Алексюк, Т.І. Шамова та ін.).

Ґрунтуючись на цих положеннях, ми висунули припущення про те, що розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів можна значно поліпшити, якщо способи керування цим процесом забезпечать повноцінне формування і взаємодію мотиваційного, змістового і організаційно-процесуального компонентів учіння.

Пізнавальна самостійність формується в процесі пошукової діяльності. Стосовно молодшого шкільного віку, вживаючи поняття "пошукова діяльність", ми маємо на увазі як процес відбору учнем потрібних знань і способів розв'язування серед уже відомих, так і самостійний пошук, метою якого є пізнання нових знань і способів дій. Щоб пошукова діяльність проходила успішно,

¹ Стрезикозін В.П. К новым рубежам // Начальная школа. — 1978. — № 3. — С. 5.

² Возрастная и педагогическая психология. — М., 1975. — Ч. 1. — С. 53.

потрібно певний рівень готовності школяра до навчання. У це поняття дидакти включають досить широкий зміст: сформованість вікових та індивідуальних особливостей уваги, уяви, пам'яті, мислення, мови, волі, розвиток пізнавальних здібностей, інтересів, потреб, мотивів, набуття навчальних умінь і навичок, уміння вчитися тощо¹.

Розглядаючи зміст підготовки учнів до самостійного добування знань, Ю.К. Бабанський визначає такі умови успішності цього процесу: самостійність мислення, уміння виділяти істотне, вести індуктивний, дедуктивний пошук, уміння планувати роботу, працювати в потрібному темпі, контролювати себе.

Поняття готовності до пошукової діяльності в нашому розумінні може характеризувати вміння учнів розв'язувати конкретну розумову чи практичну задачу, виконувати завдання на окремих етапах її розв'язування, а також визначати загальну готовність до пошуку, яка, на нашу думку, є найважливішою саме в початковому навчанні. Під *загальною готовністю* до пошукової діяльності ми розуміємо інтегральний стан особистості, який включає окремі підструктури (мотиваційну, змістову, організаційно-процесуальну), що функціонують в цілісній системі.

Загальна готовність молодших школярів до пошукової діяльності, як показало дослідження, включає:

Мотиваційний компонент. Мотиваційний компонент має на меті пробудити і закріпити в дітей позитивні емоції у процесі колективної навчальної діяльності, викликати інтерес, допитливість, бажання до самостійного розмірковування і як наслідок — сформуванню стійке прагнення до пошукової діяльності.

Формування мотиваційного компонента повинно створювати в навчанні особливий емоційний мікроклімат, який стимулює інтелектуальні почуття дітей: здивування, зацікавленість, захоплення, інтерес, задоволення від усвідомлення переборення труднощів. Для розвитку пізнавальної самостійності не менш важливо в деяких учнів (насамперед сильних) підтримувати почуття незадоволення досягнутим, яке теж є значним стимулом інтелектуальної активності.

“Емоція виникає, якщо недостатньо відомостей, потрібних для досягнення мети. Компенсуючи цей недолік, вона забезпечує продовження дій, сприяє пошуку нової інформації”². Водночас, турбуючись про відповідний емоційний фон навчання, важливо пам'ятати про доцільне співвідношення логічних і емоційних елементів у пошуковій діяльності. Зайвий пафос збуджує дітей настільки, що процеси мислення посуваються на другий план, поступаючись місцем уяві і різноманітним почуттям. Пошукова діяльність обов'язково передбачає контроль і оцінку результатів. Контрольно-оцінний елемент у пошуковій діяльності молодших учнів відіграє спонукальну роль. Швидка й об'єктивна оцінка вчителем успіхів дитини в розв'язуванні проблемних і пізнавальних задач багато в чому визначає інтелектуальну активність учня, прагнення досягти результату. “Правильно думаєш!”, “Молодець, швидко обчислив!”, “Хто може здогадатися?”, “Хто думає інакше? Чому?”, “Ти міркуєш майже правильно, а хто скаже точніше?” тощо. Подібні висловлювання вчителя дуже важливі, бо для молод-

¹ Оницьук В.О. Активізація навчання старшокласників. — К., 1978. — С. 55.

² Симонов П.В. Что такое эмоции? — М., 1966. — С. 31.

ших школярів активність нерозривно пов'язана з впевненістю в досягненні успіху.

Створенню необхідного мотиваційного настрою учнів сприяє вмиле використання ігрових ситуацій, звернення вчителів до улюблених казкових героїв молодших школярів.

Мотиваційний компонент дуже тісно пов'язаний із змістом і характером пошукової діяльності.

Змістовий компонент. Успішне розв'язання молодшими школярами проблемних і пізнавальних завдань можливе, якщо вони читають і пишуть у верхніх межах програмних норм, володіють міцними знаннями, які вміють комбінувати в процесі пошуку. Готовність до розв'язування проблемних і пізнавальних завдань вимагає і спеціального запровадження в навчальний процес розвиваючих завдань, активізуючих запитань, педагогічно доцільного поєднання репродуктивних і творчих завдань.

У нашому дослідженні було виявлено, що найбільшу роль у змістовному компоненті відіграє система пізнавальних завдань, яка мала випереджаючий характер порівняно з досягнутим рівнем розвитку учнів.

Організаційно-процесуальний компонент. Готовність до пошукової діяльності передбачає здатність учнів до швидкого відбору потрібної інформації, уміння виділити головне, поставити запитання, пов'язати відоме з невідомим тощо. Ці якості формуються лише внаслідок самостійних розумових зусиль, які виявляються в системній роботі мислення. Тому для формування організаційно-процесуального компонента пошукової діяльності потрібно забезпечити:

1. Формування в учнів організаційних вмінь і навичок: правильно сприймати і точно виконувати вказівки вчителя; швидко включатися в роботу і працювати в певному темпі: уміння планувати і контролювати результати; передбачити, що потрібно для виконання завдання, визначати послідовність дій (з чого почну, що зроблю потім, який буде результат, як його перевірити).

2. Формування системи пошукових умінь відповідно до впровадженої в навчальний процес системи пізнавальних завдань.

3. Стимулювання здогадки та уяви дітей (наприклад, самостійне визначення мети уроку, повторення, продовження розпочатої роботи, відновлення пропущеної частини тощо).

4. Стимулювання комбінаторних здібностей молодших учнів (завдання на побудову рядів заданої послідовності; пошук "зайвого" об'єкта з нарощуванням ознак виключення; встановлення узгоджуваності слів, предметів тощо).

5. Оволодіння елементарною логічною грамотністю, тобто озброєння вміннями будувати систему міркувань, у якій зберігається логічна послідовність і обґрунтованість.

Як бачимо, зміст виділених компонентів готовності свідчить про їх взаємозалежність.

Формування кожного з них має тривалий характер і охоплює всі роки початкового навчання. Водночас у процесі експериментальної роботи з'ясувалося, що формування мотиваційного компонента і організаційних умінь найдоцільніше в першому класі, бо саме в цей час відбувається первинне осмислення значущості самостійної навчальної діяльності, вперше формуються її складові

елементи. У другому (і частково в третьому) класі створюються найкращі можливості для оволодіння процесуальними вміннями розв'язувати задачі певного типу; помічено, що третьокласники значно швидше і успішніше, ніж другокласники, оволодівають елементами логічної грамотності.

Які ж дидактичні умови розвитку пізнавальної самостійності?

Як виявилось в процесі узагальнення передового педагогічного досвіду та проведених досліджень, для успішного формування усіх компонентів готовності молодших учнів до пошукової діяльності в організації навчально-виховного процесу потрібно:

1. Формувати в учнів пізнавальні потреби, сприяти розвитку наполегливості у виконанні самостійних завдань.

2. Добиватися раціонального поєднання репродуктивної і продуктивної діяльності учнів, доцільно збільшуючи питому вагу частково-пошукових методів, які сприяють активному, перетворюючому характеру засвоєння знань і способів їх переробки.

3. Запровадити в зміст початкового навчання спеціальну систему пізнавальних завдань (з різних предметів), яка оптимально забезпечує пізнавальну, розвиваючу й виховну функції навчання.

4. Використовувати ефективні засоби керування пошуковою діяльністю молодших школярів через поступове ускладнення і варіювання змісту пізнавальних завдань, а також в результаті операційного формування пошукових умінь.

5. Озброювати молодших учнів системою інтелектуальних умінь, загальних та спеціальних прийомів навчальної роботи.

Отже, пізнавальна самостійність школяра формується не внаслідок дії якогось одного ефективного засобу, а є закономірним результатом досконалої системи навчання й виховання учнів на уроці, спрямованої на всебічний розвиток самостійності думки і самостійності як риси характеру дитини.

Савченко О.Я. Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 20—26.

М.Г. СТЕЛЬМАХОВИЧ

Українська національна школа і народна педагогіка

О, школо, школо, як би
тебе швидше перешколити!
Т.Г. Шевченко

Наведені нами як епіграф слова геніального Кобзаря, хоч і сказані давно, проте не втратили свого значення і понині. Швидше навпаки — сьогодні вони набули особливої гостроти.

Колишня імперія розпалась, залишивши нам гіркий спадок — знищену нею українську школу, сплюндровану національну культуру, понівечену духовність, спалюжену мораль, спотворену педагогіку, виснажену природу, голодну економіку, отруєні землю, воду і повітря, підірване здоров'я, покалічену сім'ю, ошукану людську долю.

Яке суспільство, така й освіта. Тоталітарний лад виплотив догідливу собі кон'юнктуру школу — безлику, уніфіковану, заформалізовану, бездумну і бездуховну, розраховану не на виховання розумних, високоосвічених людей, а на штампування безликих, покірних виконавців волі та бажань можновладців.

Слово *школа* старогрецького походження і в первинному вираженні означає “місце радості”. Яку ж радість може дати дитині чужа їй та її батькам школа? Та й чи багато втіхи приносила їй освіта, що безжалісно ігнорує бажання, нахили, здібності й таланти школярів, глушить ініціативу, підганяючи їх усіх під один стандарт сірості.

Кажуть, що силуваним конем далеко не заїдеш. Так воно й сталось. Інтерес до навчання згас. Рівень знань учнів катастрофічне впав. Невігластво ретельно прикривається атестатами про середню освіту, яку правильніше було б назвати край “посередньою”.

Тиск робиться на посилення виховної роботи. Але про яке виховання може йтися в суспільстві, де панують подвійна, а то й потрійна мораль, облуда, конформізм, фарисейство, коли говорять одне, думають друге, а роблять третє. У школі довгі роки форсували трудове виховання і політехнічне навчання. Та хіба воно могло бути при відчуженій праці, в технічно відсталій країні при жалюгідній навчально-матеріальній базі школи?

Школа тоталітарного режиму всіляко глушила історичну пам'ять підостаючих поколінь, добре і вічне прирікала на забуття, відкинувши наукові педагогічні принципи історизму, народності, демократизму, гуманності, етнізації, природовідповідності, замінивши їх кон'юнктурними, тенденційними, штучно вигаданими принципами партійності та ідейності, що повело педагогічну теорію й шкільну практику манівцями конформізму, спотворило виховання.

Показником демократизму був вибір мови навчання, хоча добре відомо, що рідну мову, як і рідну матір, не вибирають. Та й як може вибрати рідну мову дитина з української сім'ї в тих містах України, де більшість населення українці, проте немає жодної школи з українською мовою навчання?! Десятиліттями школу пов'язували з сім'єю, але так і не вдалося, бо школа перебувала дуже далеко від сім'ї, від народу. Ігнорування національного зводило нанівець виховання інтернаціонального, помноживши ряди перевертнів, безбатченків, ренегатів.

Що треба зробити, аби вийти зі скрутного становища?

Вихід один — негайно відродити національну школу на Україні! І мусимо це зробити самі, бо ніякий чужий пан нам у цьому не допоможе.

Педагогічна наука довела і навчально-виховна практика високорозвинених країн світу переконливо показала, що найкраща, найраціональніша школа — своя, національна, побудована на звичаях і традиціях етнопедагогіки, з урахуванням здобутків педагогічної науки, де діти вчать рідною мовою, якнайбільше дізнаються про свій народ, свято бережуть і примножують як національні, так і загальнолюдські духовні цінності. Кожен конкретний народ через свою національну школу продовжується у своїх дітях, генезує свій національний дух, характер, психологію, традиційну родинно-побутову культуру, спосіб життя.

Тому цілком природне і закономірне прагнення кожного цивілізованого народу мати свою національну школу.

Українська національна школа — це навчально-виховний заклад, який своїм змістом і духом підпорядкований самотній природі української дитини, по-

требам забезпечення її духовно-морального й інтелектуального розвитку, повністю відповідає інтересам батьків та українського народу.

Згадана ідея закладена в запропонованих науковцями й учителями загальнодержавній та регіональних концепціях національної школи України, педагогіці народознавства. Вона знайшла широку підтримку серед педагогічної громадськості. За останні п'ять років помітно активізувався всенародний рух за втілення її на практиці. Активніше відроджується і вступає в свої права українська школа на Україні — народна, національна, європеїзована, різновидна: гімназія, ліцей, коледж, недільне навчання тощо. Якщо узагальнити все це, то можна твердо сказати про яскраво виражену тенденцію створення школи Українського Ренесансу, здатної стати важливим фактором відродження української нації, етнізації особистості, виховання у молоді почуття національної свідомості й гідності.

Все ж національній школі нерідко чиняться перепони під приводом відстоювання інтернаціоналізму. Але ж інтернаціональне, будоване на знищенні національного, — фальш, облуда і лицемірство. В. Винниченко підкреслював: “Інтернаціоналізм, що вимагає одречення од своєї національності й розтворення себе в безбарвній, абстрактній масі людськості, є абсурд. І не тільки абсурд, а лицемірна, шкідлива, просто злочинна пропаганда самогубства, пропаганда убивання життя в собі. Але інтернаціоналізм, як сполучення всіх національних сил людськості, як кооперація народів, є вищий розвиток національного чуття, є вищий щабель поступу людськості”¹.

Найгірше, що поняттям інтернаціоналізму імперські можновладці, які довгий час панували на Україні, прикривали “планомірне, нахабне нищення української нації всілякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не залишилось”². У таких умовах сфера вживання української мови на Україні катастрофічно звужувалась. Культура мовленнєвого спілкування невпинно падала, невблаганно витіснялась всюдисущим суржиковим сурогатом, пересипаним безсоромним лихослів'ям, що ранило серце, отруює розум і спустошує душу людини. Відірваність школи від культурно-історичних традицій України породжувала відчуженість підростаючих поколінь від національної культури, народної і християнської моралі, духовності.

Нехтування національним правом людини не допустиме. Кожен народ покликаний мати й плекати свою власну національну школу. Це незаперечна істина, обов'язкова умова та об'єктивна внутрішня закономірність розвитку цивілізованого суспільства. До того ж вона виступає як важливий атрибут державної самостійності народу. Той народ, який має добре поставлену національну школу, досягає високих успіхів у галузі освіти, науки, національної культури, економіки, раціональної організації суспільного життя. Замах на національну школу — злочин проти людства, історії, всього божого світу. З втратою національної школи народ втрачає свою самобутню етнічну властивість і зникає як нація. Людина, позбавлена національної гордості, губить власну людську гідність, перестає бути особистістю.

¹ Винниченко В. Відродження нації. — Репринтне видання 1920 року. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 73—74.

² Там само. — С. 34.

Уніфікована, без історичних коренів та національного ґрунту, школа здатна хіба лише на те, щоб плодити манкуртів, нероб і марнотратників, ренегатів, конформістів та фразерів. Продукований нею безрідний, бездомний, безликий та обездуховлений “гомосовєтікус” залишився без майбутнього, бо спроможний переважно лише на те, аби: ненавидіти, а не любити; споживати, а не виробляти; руйнувати, а не будувати; розтринькувати, а не заощаджувати. Він не здатний ошчасливити ні себе, ні інших.

Господь Бог щедро наділив наш народ розумом, талантами, працьовитістю, кмітливістю, винахідливістю, витривалістю, наполегливістю. То чому просимо хліба за морями-океанами, коли вміємо вирощувати його на своєму полі? Навіщо шастаємо по сусідах у пошуку розуму, коли можемо плекати його на власній освітянській ниві, в своїй національній школі?

Ми повинні створити українську національну школу, поклавши в її основу такі провідні принципи, як народність, природовідповідність, гуманність, демократизм, культуротворчість, наступність і спадкоємність поколінь, рідино-шкільну гармонію, європеїзм, підприємливість.

Однак, щоб українська школа стала справді національною, вона має базуватися на українській педагогіці, на українській національній системі виховання.

Звичайно, немає окремо, скажімо, національної хімії, фізики, математики, біології чи кібернетики. Зате національними є ті науки, що стосуються конкретної країни, її народу, природи, культури, побуту, історії. Наприклад, історія України, українська мова, лінгвістика, народознавство, фольклористика, отже, і українська педагогіка, бо є українське шкільництво, українська школа, українська сім'я, бо є український народ, нація. До того ж педагогіка не тільки наука, а й мистецтво. А мистецтво, як правило, має своє національне вираження (українська пісня, музика, живопис, хореографія, архітектура, фольклор та ін.). Крім того, педагогіка як наука й мистецтво стосується особливої, властивої тільки їй сфери — формування людини з притаманними їй національними рисами, суспільно-побутовими ознаками. Тому й національний підхід у науковому розв'язанні педагогічних проблем є обов'язковим.

Ось саме на такий підхід у будівництві національної педагогіки орієнтував нас корифей педагогічної думки К.Д. Ушинський, коли в своїй знаменитій праці “Про народність у громадському вихованні” писав: “Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії. У кожного народу своя особлива національна система виховання”¹.

Національною педагогікою для української національної школи є українська народна педагогіка, творена нашим народом упродовж його багатовікової історії. Не випадково ж К.Д. Ушинський відзначав, що “виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або позичених в іншого народу”².

Українська народна педагогіка надзвичайно багата. На мій погляд, у ній можна виділити п'ять провідних компонентів: 1) народне родиназнавство (фа-

¹ Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — Т. 1. — К., 1983. — С. 102.

² Там само. — С. 100.

мілогію); 2) народне дитинознавство (педологію); 3) батьківську виховну пансофію; 4) етнодидактику; 5) педагогічну деонтологію.

Народна фамілогія репрезентує знання і досвід українського народу щодо будівництва міцної, щасливої, здорової сім'ї. “З родини йде життя людини”, “Без сім'ї нема щастя на землі”, — кажуть українці.

Народне дитинознавство концентрує в собі усталені погляди народу на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили їх успішного розвитку, тобто все те, що властиве педології.

Батьківська виховна пансофія передбачає народну мудрість соціалізації та етнізації дитини в сім'ї на основі передачі їй матір'ю та батьком духовного і виробничого досвіду, родинно-побутової культури, прищеплення морально поведінки.

Народна дидактика відображає знахідки нашого народу в галузі розумово го й світоглядного розвитку дітей. Реалізується вона переважно через рідну (материнську) мову, загадки, прислів'я і приказки, скоромовки, казки, оповідання, участь у посильній праці, дитячі ігри та забави.

Народна педагогічна деонтологія обстоює етичну сферу, **обов'язкову для кожної людини. Як, приміром, прищеплення дітям змалку працьовитості, любові до рідної мови й культури нашого народу, шанобливе ставлення до батька й матері, землі, хліба, природи, збереження честі родини, піклування про молодших, хворих, калік, людей похилого віку, знедолених.** “Не кривди голиша, бо в голиша теж є душа”, — вчить народна мудрість.

Використання знань і засобів української народної педагогіки в національній школі та родинному вихованні ставить реальний заслін бездуховності, національному нігілізму, історичній безпам'ятності, допоможе усвідомити дітям-підліткам свою громадянську роль спадкоємців народних цінностей та традицій національної родинно-побутової культури, навчить їх продовжувати справи батьків, дідів, прадідів і українського народу в цілому.

Початкова школа. — 1992. — № 7–8. — С. 3–6.

Розділ X

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА І ОСВІТА ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР ШАЯН

Сковорода й духове обличчя України у XVIII сторіччі

Дух народу на дні його політичного упадку, в добу великої руїни своїх мрій і своєї величі, на роздоріжжях шляхів свого призначення втілюється у постать мислителя й пророка.

Розбещена відьма на царському престолі, одна з найбільше потворних машкар ідеї монгольського деспотизму, злославна Катерина II завершує ганебне й зрадницьке діло закріпощення України і остаточно припечатує його скасуванням Запоріжської Січі, цього останнього вогнища вільного козацького ордену лицарів.

Саме з козацького роду повстане цей великий мислитель і пророк, щоб, збудивши нарід до духового життя, сотворити можливість піднесення його святої, козацької борні за волю народу на найвищий рівень справи Духа, до висот космічної борні добра і зла, до визволення і проявлення своєї творчості.

Вождь народу втілений у постать сірого мандрівного вчителя, буде пробуджувати весь нарід до духового життя і запалювати його до борні за волю духа. На цім шляху і тільки на цім шляху зрозуміє нарід своє моральне призначення і тільки тоді досягне найвищих висот свого росту і розцвіту.

У найглибшій неволі треба сягнути найглибше і зачати відродження народу саме від духової верстви його існування. Відродження народу треба зачати від його духового пробудження.

Таке було призначення Сковороди.

У складній і запутаній історії критики Сковороди існувала дивовижна проблема: чи Сковорода це український філософ? Наводили різні цитати з його творів, як от вірш про волю за часів Богдана, вказували на його мову, мову тодішніх учених, розглядали його суспільно-політичні погляди (аж фальшуван-

ня текстів собі закидаючи), словом був гарячий і дивовижний спір у науці, викликаний намаганням зрусифікувати українського філософа.

Немов призабули якимось одним простий, прозорий, вимовний і безсумнівний факт. Сковорода навчав на Україні, українців, саме на Україні і саме українців. Навчав свій нарід на своїй землі.

Це правда:

Великий, вільний дух — магатма — визволений від влади темних сил, ві, усяких обмежень матерії, жаги і пристрастей усюди й ніде міг би знайти собі батьківщину: на сонці, на зорях, на землі, на заході і на сході, в часі й поза часом. В такому змислі Сковорода чи Шевченко виростають у явище всесвітнє. Але саме тому у визволеного духа не тільки не може бути якогось низького мотиву як бажання наживи чи насичення засліпленого прагнення почестей, влади чи слави, які часто ведуть до зради народу зокрема поневоленого, але навпаки у визволеного, вільного духа з'являється свідомість свого позитивного завдання, свого морального призначення, яке він із вільної волі й вибору творить і виконує.

Це завдання у великих космічних духів переростає межі одного народу, зокрема такі загальні завдання, як духове пробудження, але вони здійснюють його саме як члени чи провідники цього таки конкретного, свого народу і саме першу чергу через свій нарід проголошують чи довершують загальнолюдські правди. І тому, хоч так трудно бути пророком у своїй батьківщині, великі пророки є перш за все пророками у своїй батьківщині, дарма, що їх пророчий дар веде часто до трагічних конфліктів із групою, яка панує над народом і справляє його поневолює. Бувають між ними віщунні нещастя, які у хвилині — здавалося б — великої зовнішньої потуги народу бачуть, що нарід, станувши на неправильній шлях, із неблаганно фатальною силою іде на загибель, засліплений жагою. Проблему таких пророків схоплює дуже глибоко Леся Українка у своїй Кассандрі.

Але коли нарід на дні упадку і неволі, тоді пророкам судиться доля його пробудників. Вони показують йому шлях визволення. Випроводжують із темної єгипетської неволі нарід, що його з уродження, з випадку чи з свідомого вибору вважають своїм народом.

Буває, що пророки свідомі того, що обхоплюють своїм зором велику частину або й ціле людство. А все ж вони нерозривно зв'язані з душею свого народу, тоді навіть, коли у пророчому гніві відвертаються від нього. Коли ж вони нарід люблять, тоді невтомно, як Сковорода чи Шевченко, намагаються підняти його на ті висоти духа, де самі стоять.

І тому Сковорода зовсім свідомо вибирає собі звання мандрівного філософа. Він не тільки впевнений, що знає великі правди, але він хоче проголосити правди своїм братам, кріпакам під стріхою, козакам, студентам, міщанам, міщикам, усьому своєму народові. Філософові, що шукає нових правд чи спасення своєї душі, вистачить світ чотирьох стін його пустельні чи бібліотечні, де він веде нескінчені диспути з усіма велетнями усіх часів і усіх народів. Бувають такі філософи. Але Сковорода у видимий спосіб горить прагненням навістити своєї мудрості і своїх правд увесь свій нарід.

Старечими ногами буде промірювати безмежність українських степів: від села до села, від хутора до хутора сповіщати буде свої правди. Він хотів би,

нарід практично їх здійснював так як він. Ніде не спиниться довше, ніж це донкче потрібне, хоч будуть його просити, щоб дав спочинок своїм старечим ногам, він героїчно, невтомно буде боротися з неміччю тіла, щоб одуховленим дзвоном свого старечого голосу пробуджувати нарід до духового життя. Він не спочине до самої смерти. А як вже стріне її віч на віч, прийме її із спокоем і погордою святого лицаря і, щоб дати цьому зовнішній вираз, сам собі стане копати могилу.

Ніби звичайний кобзар на волі, а по суті за звичайним собі кобзарем скривається велич і повнота духа Шевченка-Перебенді.

Ніби звичайний мандрівний старець назовні, а по суті за сірою свитою мандрівного старця скривається велич і повнота духа Сковороди.

Могло б здаватися комусь, що це якась неприродна, аскетична втеча від життя і від світа, добра може для монахів і аскетів, але зовсім непридатна як загальне правило для цілого народу. І тому за цим поверховим поглядом трудно було зрозуміти під поштаттю мандруючого старця криється втілений дух народу, козацький син і внук.

Життя Сковороди це не втеча від світа, але перемога над світом, це не втеча від життя до смерті, але перемога життя над смертю.

Світ ловив його, але не спіймав. Світ це тодішнє зло. Це моральний розклад, це бездушна погоня за майном, за почестями, за упоєнням владою, за бліхтром слави. Дух народу мусів перемогти ці пороки. Ця перемога це основна передумова відродження народу. Вистачив би один із цих гріхів, щоб Сковорода не здійснив свого завдання.

І що з того, що був би Сковорода єпископом, чи великим професором. Він не сколихнув би народу живим прикладом свого життя і практичним здійсненням своєї науки. Шлях, що його він вибрав, був єдиним шляхом, на якому він міг найкраще здійснити своє завдання.

Пробудити нарід з летаргу!

В житті Сковороди нема ніякої втечі від життя й від світу. Є завзята, щоденна, героїчна борня за перемогу над злом особистої заскоружлості, борня із темінню практичного щоденного матеріалізму, що деправував душу народу. Це не-всипуща творчість нового, величнього, щасливого, духового життя Правдивого Чоловіка, єдиного справжнього життя, до якого цей ґатунок призначений.

Сковорода це лицар святої борні зі злом, темінню й сліпою жагою світу.

І в тому саме його патріотизм і його українство.

Чи можна більше жертвувати народові, як цілий дозрілий вік свого життя? Причому жертва Сковороди хрустально чиста і свідомо. Свій життєвий шлях вибрав Сковорода — як кожний великий дух — зовсім свідомо, відкидаючи десятки інших, що вели до т. зв. “добробуту” чи “життєвого щастя”.

Як можна добачувати в житті чи в поставі Сковороди квієтизм, пасивізм чи відірваність від життя? Скінчим на вступі з цим жорстоким непорозумінням. Треба бути завзятим борцем, щоб всупереч усім труднощам і спокусам залишитися вірним собі і так непохитно просто перейти життя тернистими стежками степової мандрівки. Душевний мир, щастя і блаженність — або “субота”, як звав її Сковорода, — є вислідом згоди із своїм моральним призначенням і не має нічого спільного з квієтизмом. В добі Сковороди не знаходжу більш чинної, напруженої, горіючої волі і посвяти, як у нього.

Дух Сковороди горить найчистішим і найсильнішим вогнем святости. В такому світлі смішно спорити про українство втіленого духа народу. Але були дивовижні спроби зробити зі Сковороди російського філософа. На пам'ятку цих жалюгідних зазіхань треба і з цим питанням скінчити на вступі.

Мова Сковороди це мова українських учених XVIII століття. Якби Сковорода писав по грецьки або по латині то був би теж українським, а не латинським філософом, бо не має ані “латинського” народу ані “староцерковного”. У віршах мова Сковороди наближається до народної, і в цьому напрямі Сковорода є передвісником Котляревського.

Шевченко писав навіть по-російськи. Писав про українські справи, або в інтересі української справи, щоб і на Росію впливати українським духом правди і волі. І в цьому основна різниця між Шевченком і Гоголем (який до речі не втік від свого призначення). Цей факт ані крихітки не змінює українства Шевченка. Тим більше смішні були би спроби зробити російським філософом Сковороду на основі його мови. Яка ж інша могла би бути до цього основа, коли він на словах не раз заявляє про свою любов до своєї батьківщини, а на ділах складає своєму народові жертву цілопалення.

І саме ця жертва цілопалення зложена із свого життя — це найбільш знаменна ознака втілення духа народу.

Великий, ясний вогонь саможертви і темінь егоїстичного засліплення, високі, незрушні скелі моральної непохитності духа Сковороди серед сонного моря духової летаргії і найглибшого морального упадку народу.

Треба тверезості і відваги, щоб поглянути на саме дно історії народу в добу його великої руїни.

Як можна знищити нарід морально? У чому сутність його розкладу?

Вороги українського народу, втілені в російських деспотів, поступають з українським народом так, якби вони прекрасно знали закони його розвитку і упадку.

Не місце тут на роздумування про сутність народу. Але для зрозуміння діяльності Сковороди як пробудника духового життя треба виразно ствердити ось що:

Нарід це не тільки група людей, об'єднана спільністю матеріальних інтересів. Нарід це не банда розбишак, нарід це не трест продуцентів нафти, ані не професійна спілка фермерів, ані навіть не спілка, яка ці всі спілки об'єднувала б разом.

Говорять часом про духовну єдність народу. Але розуміють її так, що вона впливає і служить саме матеріальним інтересам, ширше або вужче обнятим. Правда Сократа про те, що він не живе на те, щоб їсти, але їсть на те, щоб жити, має своє примінення теж у відношенні до народу.

Словом, існує матеріялістичне розуміння народу, хоч стрічаємо його також на сторінках філософів, що вважають свої системи ідеалістичними.

Новочасна спілка бандитів для кращого процвітання своїх інтересів могла би сотворити ще власну ідеологію, систему теоретичних знань, словом, да ідейний вираз своїй єдності. Це була б “свідома” — або “ідейна” спілка бандитів. Чи вона була би народом? Якщо ні, то чим відрізняється нарід від спілки бандитів?

Стрічаємося з проблемою духового чинника в житті народу. По-різному зуміли його народи і їх філософи і різно виглядала їх історія.

Можна боронити твердження, що кожна спілка бандитів в данний спосіб розуміє і знає про свою “духову” єдність, бо інакше вона не існувала би як спілка.

А чи може існувати нарід без усвідомлення собі своєї духової єдності?

Історію народу визначає насиченість і ясність усвідомлення своєї духової єдності як теж воля здійснювання завдання визначеного цією єдністю. “Єдність” банди розбишак або нафтового тресту можна знищити, розбивши єдність її інтересів, обіцяючи тій чи іншій групі крапці зиски в іншій банді чи в іншому картелі.

Коли б нарід зрозумів свою єдність як єдність матеріяльних інтересів і свою волю розумів саме як можливість наживи (нарешті повний жолоб!), тоді тривало існує небезпека, що такий чи інший ворог зможе протиставити інтереси одної групи інтересам інших груп і в цей спосіб розбити його єдність. Що більше, в історії стрічаємо приклади, що невдоволена група, засліплена тісним груповим інтересом, накликає ворога на власну країну (напр., українські бояри самі кличуть татар і піддаються їм у неволю).

На цій zasadі спирається історичний факт нищення України російськими деспотами. Римська засада: “Розділюй і пануй!” — звучить для російських деспотів: “Розділюй і винищуй!”

Нацькувати одну групу на другу, розбехтати амбіції до дворянства, роздарувати дворянство верхушці, дозволити їй закріпачувати інших козаків і селян, викликати взаємну ненависть і донощицтво, а рівночасно винищувати фізично здорове ядро козацтва. Ось напрямні лінії морального розкладу народу. Це будуть напрямні політики російських деспотів.

Зрадливу їдь принади царських ласк, достоїнств, грамот, земських маєтностей заціплюється зараз при зустрічі з козацьким питанням. Коли вже риба почала ловитися на гачок, улаштовуються лови сіткою. Широко отвиряється двері до дворянського стану для основної маси козацьких старшин. Ловляться грубі козацькі оселедці, їм позваляється закріпачувати селян, щоб тим сильніше закріпостити цілий нарід. Тоді різними способами легко вже винищити основне, здорове ядро козацтва.

Царські деспоти поставили ставку на дворянство. Більшовицькі сатрапи подібними методами роз’єднання і винищування повторили ту саму політику, роздмухуючи сліпі сили ненависті селянства і робітництва. “Визволивши” селян, забралися до винищування їх самих, основного, здорового ядра народу. Після знищення козацтва як суспільної верстви був це дальший, історичний етап нищення українського народу.

Треба ствердити, що ця політика царату вдається. Царі приєднують на свій бік і підчиняють собі як льояльних дворян більшість провідної верстви українського козацтва. Закріпощують, позваляючи закріпощувати.

Вдається!

І це є те страшне слово. Тут треба відваги і тверезості. Що значить це слово: “вдається”? Моральна руїна не була наслідком політики царату, але була її передумовою, її основою, підложжям і матерією. Моральна руїна не була наслідком закріпощення України царатом, але причиною її поневолення.

Груба риба козацьких старшин зачала клювати затроєне м’ясо дворянських ласк, почестей, наживи, маєтків, блиску і влади (над кріпаками!). М’ясо можна їсти і в єгипетській неволі. Чи ви боролися за м’ясо? Чи за фальшивий блиск дворянства? Були такі, що змінювали свої козацькі прізвища на дворянські. Були

такі, що шукали собі дворянських предків і видумували генеалогічні дерева. А далі зачали стидатися зв'язків з народом. Були й такі.

Яка це страшна руїна моральна!

Були й такі, що до кінця — тобто до мученицької смерті, заслання чи прогнання несли високо незаплямований прапор козацької і народньої чести. Були такі, що рятують цю честь перед історією. З їхніх духів встають правдиві представники духової єдності народу.

Але вислід історії є зумовлений сумою духової сили народу. Як воно було з усвідомленням духової єдності? Що думали ті козаки, які пхалися в дворянство? Чи були вони свідомі великих історичних призначень заключених в ідеї святого, вільного лицарського ордену козаків.

Спитаємо самих козаків. Самійло Величко, представник козацької традиції, в передмові до свого літопису бачить причину упадку України перш за все в тому, що після Хмельниччини наперед між знатними, а пізніше й між посполитими козаками настали гнів, незгода, жадоба влади, роздвоєння, зрада, зависть, ворожнечі, міжусобиці з кровопролиттям і всякі їм подібні лиха й гидкі речі; це все й ворожі напади з усіх боків на Україну спричинили — на думку Величка — її руїну.

Так думав Величко, що дуже близько стояв до козацької дійсності і дуже близько стоїть — як бачимо — до... історіософії.

Але пригляньмося самим подіям, які кидають світло на духове обличчя XVIII століття.

Своє найяскравіше оформлення, повну наявність своїх цілей і метод досягає царська політика за Петра I.

Ось лист його міністра Голіцина:

“Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої власті, як Мазепа, то надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але, коли обійтися з ними ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятися. Як раніш я до Вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники незгідні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті”.

Цинічна перверзія, повне усвідомлення злочинності своєї роботи, викликування найнижчих інстинктів страху, зависті, брехливості, злоби, свідоме викликування розкладу.

Філософів, що сумнівалися б у існуванні радикального зла, треба відіслати до царських архівів, бо наведений лист не є єдиною квіткою. Історія знає таких документів безліч.

Тільки святі лицарі правди могли б устоятися проти встрявання втілених чортів у людську історію. Кожна їхня слабкість веде просто в обійми неволі — духової і фізичної.

Сотки тисяч найкращих козаків і селян гинуть при осушуванні багон, благородними кістками вимощують болото для закріплення царської величі. Власними кістками будують фортеці свого закріпощення. Посилається козаків на війну саме з метою їх винищення. В тій цілі не забезпечується їх ані підмогою,

ані постачанням. Клясичним прикладом такого винищування “власного війська” було полководство злославного Мініха у кримському поході 1735 р.

Справедливо запалює Шевченко вогонь святого гніву проти царату у своєму “Сні”. Цей вогонь розгориться по всьому світі.

А рівночасно із фізичним нищенням розкладається козацтво морально. “Крапчих” з поміж старшин — тобто податливих на зло — нагороджується достоїнствами, маєтками, владою, фальшивим блиском царського дворянства. Цей рух що раз більше прибирає на силі.

Сковорода стрінегся з царським двором віч на віч. Дістане чин від Єлисавети і цей чин отворить йому дорогу до великої кар’єри. Але побут на царському дворі не тільки не знищить його морально, але навпаки, він вийде із цього бою скріплений пробою Геракла.

Філософська діяльність Сковороди припадає на час Катерини II. XVIII століття це великий тріумф цієї розбещеної відьми на царському престолі. Дух народу, Шевченко, в геніяльному прозорінні засудить малу дитину за те, що усміхнулася, як ця вовчиця їхала відвідувати Україну. Ця подробиця достаточна сильно змальовує усю грозу і жахливість її панування.

Це вона завершує політику Петра I. Це вона остаточно закріплює Україну і торжественно проголошує свій тріумф.

Цей тріумф — це обдарування України грамотою про вільність дворянства 1785 р. Після повного і цілковитого розгрому навіть залишків козацтва, проголошує російський деспотизм волю дворянам:

“Вільно вам, закріпаченим закріпошувати до кінця закріпачених вже козаків і селянство, бо, закріпошуючи їх, ви ще грубші накладаєте кайдани на закріпаченого вже вашого духа, на вас самих і на цілий ваш закріпошений нарід”. Такий був справжній, духовий зміст глумливої грамоти про вільність дворян, що завершувала цілі століття царської політики. Це тріумф монгольського деспотизму.

Новоспеченому українському дворянству приноситься в жертву інтереси всіх інших верстов населення за ціну забуття скасованих вже навіть останків самобутнього ладу української козацької держави.

Це завершення важливого етапу борні України з царатом, борні двох світів, двох ідей, двох духів. Духове обличчя Катерини зовсім ясне. Це втілення розбещеної відьми, її ідея це ідея монгольського деспотизму. Вона хоче знищити саму назву “гетьман”, не тільки “Січ”, — щоб сама назва забулася, щоб сама пам’ять пропала. Вона виразно бореться не з людьми, а з самою ідеєю козацького ордену.

Де ж її ворог? Де її абсолютний антагоніст, дух так само сильний, як і вона, але ясний і добрий?

Як вона уявляла собі можливість своєї перемоги? Дати маєток, мільйони гектарів роздарувати, дати владу, дати блиск дворянства, дозволити закріпачувати, — чи може ще чогось іншого прагнути людина? Як бачимо це матеріялістичний світогляд лежить в основі панування і ладу, що його собі уявляла Катерина II. Заспокоївши матеріяльні прагнення козацької верхівки, думала вона покласти тверду основу під своє деспотичне панування, їй це вдавалося там, де стрічалася з таким самим матеріялістичним по суті розумінням цілей народу — козацтва.

Але цей її світогляд, що був основою для її діяльності, зовсім не знайшов свого філософічного завершення (хоч її симпатії для французького раціоналізму не були випадкові). Вона не усвідомила собі повністю філософських принципів свого панування. (Треба буде ще дальшого розвитку подій. Треба буде ще деспотизму, спертого саме на матеріялістичному, усвідомленому і розвиненому світогляді. Треба буде ще продовжувача її “великого” діла. Треба буде ще Сталіна.)

Не забудьмо цього. Розкладава сила царів в усіх злих силах людської душі. Розкладава сила Катерини в матеріялістичному розумінні історії. Розкладава сила царів це грубе, практично-матеріялістичне сприймання світу. Сили, на які вони спираються це страх, ненависть, зависть, злоба, прагнення наживи, засліплення “блиском” двору, засліплене прагнення влади, їх найглибша сила це темінь — або в мові філософії — матеріялістичний світогляд.

Не забудьмо про це, коли будемо шукати абсолютного ворога Катерини II.

Як був можливий її тріумф? Покажім це на історичних фактах.

Своє панування завдячує вона між іншим т. зв. “українському гетьманові” Кирилові Розумовському. Щоб опанувати царський престіл, мусіла відьма скинути з престолу свого мужа, Петра III. Саме в цім ділі допомагає їй т. зв. “гетьман” Кирило Розумовський.

А що, якби Катерина вийшла була заміж за Розумовського? А він, коли помагав усунути мужа Катерини, може й сподівався цього, що стріне його доля брата. Тоді кожний цар Росії був би козацьким гетьманом? Чи цього бажав Розумовський?

Але навіщо царям марний додаток до титулу військового ватажка одного із його військ? Смішно! їм вистачить один — цар!

Щоб навіть ім'я гетьмана забулося в Україні, — скаже колись Катерина.

У доказ своєї вдячності цариця наказує йому... “добровільно” зректися “гетьманського уряду” (серед обставин, що їх згодом розглянемо).

Вона ж бажає дослівно, “щоб навіть сама назва гетьмана зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд”.

Вона бажає, щоб навіть сама назва “гетьман” зникла. Бо міг би настати колись гетьман, що пригадав би собі козацькі традиції. Вона хотіла б — і вона це зробить і — ще більше. Вона хотіла б і сліди після Січі заорати, — бо ідея хоч і зовсім слабого в той час Лицарського Ордену промінює і стається атракційним центром навіть серед чужинців. Відомий німецький математик Ойлер (Euler) вважав для себе честю належати до Козацького Ордену. Вона хотіла б, щоб і сліду із Січі не стало.

Що ж робить мурин Розумовський? Він слухає покійно своєї цариці і 1764 р. видає цариця маніфест, що Кирило Розумовський добровільно зрікся свого уряду (так, це був урядник), а задля добра українського народу засновується (на ново!) Малоросійську Колегію з генералом Петром Румянцевим на чолі.

Дивно лагідно розплачується цариця з Розумовським. Чи він мав рідке щастя муринів ще сорок літ брати велику пенсію і управляти величезними дарованими йому маєтками? Що більше, після зруйнування Січі Розумовський дістає ще додаткового хабаря із поділених земель, що були власністю січового козацтва (Напр., Вяземський — в ласках — дістає 200 000 десятин — ціле князівство!;

Потьомкін 150 000; а Розумовський — на милий спомин колишніх ласк цариці — тільки 35 000 десятин.)

З таким помічником розплачуються звичайно інакше. Але він мав щастя, — чи цариця мала до нього таку велику слабкість, — чи може справді він був такий зовсім немужеськи не небезпечний і сорок літ не встрявав дослівно в ніякі громадські справи і жадна іскра протесту не спалахнула в ньому проти цієї безсоромної грабежі земель козацьких?

Ось вам, малороси, наука від цариці Катерини. Збагачуватися вам вільно, збирати землі, закріпощувати селян і козаків вам вільно, — але встрявати у політичні справи царату — ніколи!

Такий ганебний був кінець т. зв. “гетьмана” Кирила Розумовського. Але який був його початок? За які бойові і лицарські заслуги висунули на чоло такого славного з традицій козацтва саме такого завзятого і безстрашного лицаря... Катерини II?

Отже його вибір був такою самою ганьбою, як його кінець.

Одна цариця дала, друга забрала. Кирила Розумовського видвинула на “гетьмана” примха, ласка чи слабкість іншої цариці.

Простий козак із Козельця причарував своїм чудовим голосом царівну Єлисавету. Від цього факту належить велика слава українській пісні, співацькому хистові козаків, а головне, слава їх мужеській красі і всезаполнюючій сексуальній силі. Але що цей факт має спільного з гетьмануванням над козаками? Знаємо про них, що вони на свою Січ не допускали жінок саме тому, щоб не мішати громадських і політичних справ із справами сексуальної принадливості.

Не було ще в тому ніякого лиха, коли бравий співак і козак став мужем цариці. Але при чому тут гетьманування? А отже молодшого брата цього козака відривають від його пастушого діла і посилають за границю на науку. Тут за кілька років він настільки лизне цієї західної культури, що вона зможе його зіпсувати. Вісімнадцятилітнього хлопця призначає цариця... президентом Російської Академії Наук. Цей глум із науки запишім російським історикам. В розумінні цариці на це становище надається кожний, що його стріне така ласка цариці з божої ласки.

Але цього дотепного “парнішку” мають зробити гетьманом України.

Тут стій. Тут не руш! Гетьман це святе діло українського козацтва і любовні історії цариці тут зовсім ні при чому. Це заборонено основною заповіддю попіржеської чесноти: не мішати бабу до бойових справ козацтва.

І відбуваються вибори немов на глум. Всі знають, що така є воля цариці і годяться на жакливу комедію виборів єдиного царського кандидата. (Вже були вибори під наказом царя. Але вибори Розумовського були першою комедією виборів, що нею залюбки буде відтак послуговуватися Сталін.)

Ясно, що такі вибори (хоч здавалося козакам, що принесли полегшу), скріпили тільки розкладову силу царського абсолютизму.

І ось за Катерини треба за ці вибори заплатити.

Відбувається остання дія історичної драми.

Козацька старшина вносить на руки Катерини громадне прохання, щоб гетьманат став династичним у роді Розумовського.

Це був вершок моральної капітуляції козацьких старшин. До такого прохання їх ніхто ані не змушував, ані не спонукував. Вони думали, що натякаю-

чи на династичний принцип, знайдуть ласку і спільну мову з деспотичною царцею.

Це було немов би лизунство і підлецування *sua sponte* розбещеній відьмі. Це була капітуляція української ідеї перед ідеєю монгольського деспотизму.

— Так от що! — подумав злий дух царизму — Ви, козаки, поклоняєтеся перед династичним принципом! Пхаєтеся в династію! Так навіщо вам творити нову династію? Адже маєте її готову. Ось вам наша свята, російська, самодержавна династія. Пливе в нас чиста кров різних графських куховарок. Різні єгри і начальники гвардій, міцно побрязкуючи острогами, допомагали династам у їх святій династичній роботі. Ось вам наші славні предки. Навіщо вам династичного гетьмана? Династія — це ми!

Настав єдиний момент в історії, в якому російський деспот зміг устами відьми цинічно висказати своє прагнення.

— Щоб навіть ім'я гетьмана забулося на Україні...

Династичний гетьман козацький це нісенітниця і внутрішня суперечність, це вода і вогонь, або повне заперечення ідеї козацького гетьманства.

Дивним дивом є ще українські політики, що боронять цієї суперечної в собі ідеї.

Або цар, або вождь святого ордену — ось два суперечні принципи, що борються, втілені в антагонізм України і монгольського деспотизму.

Устами Розумовського, “вибраного гетьмана” України, проголошено капітуляцію. Відьма тріюфує. Зло, заціплене в матерію зла, видало овочі. Настав час жнива. Руйнується вкоротці Січ. Це обильне жниво довгої боротьби. Щоб сліду не стало!

Розумовський добре заслужив собі на ганьбу нужденного сороклітнього вмирання. Дивіться! Ваш “вибраний гетьман” — живий труп із власної волі!

Чому був можливий цей тріумф зла?

Зачинаємо розуміти правдивість слів Самійла Величка.

Погоня за виключно матеріальними інтересами, за почестями, за бліхтром влади і потуги, ці лиха не раз розкладали козацтво з нутра, доводили до зради і до чорної ради.

Чи усвідомили собі козаки, що пхалися в дворянство, де є межа їх станових інтересів і інтересів цілого народу?

Чи сила їх свідомості була досить велика, щоб витримати вогневу пробу зустрічі з монгольським деспотизмом?

Вдалося! Страшне слово! Вдалося порізнити станові інтереси, вдалося заграти на низьких струнах прагнення майна, страху, злоби, зависті, жаги почестей, влади і достоїнств і таким чином довести до заперечення духового ідеалу козацтва.

Яка на це рада? Що повинен зробити дух народу? Де є противник Катерини?

Він мусить відродити нарід духово, пробудити його. Ворог Катерини буде боротися із грубим, матеріялістичним світосприйманням. Буде вчити про оманність і брехливість матеріялістичних ідеалів майна, засліпленого прагнення влади чи погоні за почестями.

Його дух мусить бути чистий навіть від тіні якого-небудь лиха, що розклало душу народу.

Він вродиться в козацькому роді, бо це найздоровіша і найсильніша духовна верства народу, але він не буде ніяким козацьким достойником, бо ця твердиня вже була втрачена.

Він буде пробудником народу. Від нього зачнеться його справжнє, духове відродження.

Історичним противником Катерини II, втіленням духа народу в добу його найбільшої руїни буде ясна, продуховлена постать пророка і філософа.

З черги пригляньмося іншим верствам народу.

Здавалося б, що може в духовенстві знайдемо якусь підставу чи ґрунт для духового відродження народу.

Пригляньмося децю духовенству.

Після смерти одного єпископа (що з ним стрінувся в житті Сковорода), залишилися ось які предмети: багато золотих та срібних грошей, багато виробів із золота та срібла, карета й коні, велика кількість одягу і непочатої матерії в штуках, в льоху під церквою бочки з закордонними винами, наливками (як вишнівка, дулівка, яблунівка), 4 бочки горілки (простої, доброї й найкращої), барила горілки в коморі, 53 пляшки різної горілки з ярликами, де зазначено було сорти, в льохах штофи з простою й солодкою горілкою ратафією й у крайній келії до церкви в шафі пляшки розхожої, кардамової, соснової, солодкої горілки, запаси чаю, цукру, цукерок, заядок, коріння та приправ, в льодовнику запаси пісного й скромного, — осетрини, білужини, білорибичі, чабака, щук, коропів, свинячого сала, шинки 21 окорок, гусячих повтів, скромного та пісного масла, 2 бочки лимонного соку, 3 барила пива.

Очевидно треба поглянути на цей список очима XVIII стол[іття]. Видно, що тоді цими духовними напитками підтримувала духовна верства відповідний для спасення власної душі духовний настрій.

Сам життєпис Сковороди дає нам багатий матеріал до характеристики духового обличчя тодішнього духовенства.

Ось один чернець з доручення єпископа обіцяє Сковороді велику кар'єру, достоїнства, почесні й становище, славу і достатки, взагалі щасливе життя, дружньо, щиросердечно намовляючи його вступити до чернечого стану.

— Хіба ви бажаєте, — відповів Сковорода, — щоб я побільшив число фарисеїв? Їжте ласо, пийте солодко, одягайтесь м'яко і ченцойте.

Дуже цікаве світло кидають на духовенство конфлікти зі Сковородою.

Вороги Сковороди зачали розповсюджувати вістки, буцімто він вороже ставиться до уживання вина і м'яса. Ось тут — здавалося ченцям — їх життєві інтереси загрожені в самій основі. Такої страшної ересі годі дарувати ворогові християнізму. Вино і м'ясо — ось догма, за якої ненарушимість боялися ченці. Поведено наступ на єретика. Обвинувачено його в маніхействі. Для скріплення атаки твердили ще, що Сковорода засуджує самі по собі золоті, срібні і коштовні речі і інші дари божі, — а це відоме богохульство. Золото, срібло, вино і м'ясо — ось їх догма, Сковорода мусів прилюдно вияснювати, Сковорода мусів прилюдно виправдуватись.

Ясно, що від цієї верстви не тільки духовного відродження, а взагалі нічого доброго не можна було ждати.

Але чей же не всі монастирі були розложені сибаритизмом, п'янством чи навіть розпуюстю.

Напевно не всі. Були такі монастирі, що в них кінчили свій вік славні і чесні запорожці, компанійці, а навіть козацька старшина. Були такі монастирі, що підтримували гайдамаків. З-під одного з таких монастирів вирушить, як відомо, Максим Залізняк. Були такі монастирі, що в них Сковорода знайшов би опору, підмогу, а навіть тверду підставу для заснування нового руху. Але в тому проявляється сутність Сковороди, що він не є ніяким реформатором християнізму, ані основником якої-небудь секти.

В житті Сковороди аж надто багато фактів про принципіально негативне відношення Сковороди до християнського духовенства.

Його намовляли стати окрасою і стовпом славної і святої Печорської Лаври Сковорода відповів принципово;

— Я стовпотворіння собою умножити не хочу, досить і вас стовпів неотеса них в церкві божій.

І далі виголошує Сковорода принципову тираду проти ризи.

Відношення Сковороди до християнізму дасться зрозуміти повністю тільки у світлі його власної філософії. Зовнішній факт наявного зіпсуття церковних осередків християнізму в добу Сковороди ще не пояснює його принципово негативного відношення до них. Тут твори Сковороди пояснюють його життєпис, а навіть історичне тло, а не навпаки. Буде про це мова при розгляді життєпису і творів.

Тут слід ствердити тільки, що духові народу мусіло бути затісно в сферах духовенства, у світі закостенілих догм і форм. Даремна і зайва річ сподіватися відсіль відродження народу. Тут слід ствердити тільки, що причиною негативного відношення Сковороди до всіх спроб приєднати його до християнського духовенства були глибокі, принципові розходження великого народнього філософа з християнською церквою.

Селянство XVIII стол[іття] могло спромогтися тільки на стихійні вибухи гніву й бунту, які були лиш далеким відгомном всенародних повстань очолюваних козацтвом. Селянство XVIII стол[іття] не змогло спромогтися на створення із себе провідника народу. Це сталося можливим що лиш у XIX стол[ітті]. Але не забуваймо і підкреслім цю обставину, що Шевченко, а зокрема його визволення, його ріст, його перші літературні кроки були можливі (щоб проявитися назовні) тільки тому, що існували наявні і підземні ліберально-поступові течії в українському і російському народі. Цей рух був наслідком духового пробудження, що доконалося під кінець XVIII і на початку XIX століть.

Подвижником цього духового пробудження був саме Сковорода. І навіть у цьому зовнішньому зміслі Сковорода підготовив ґрунт для Шевченка.

* * *

Пестру мозаїку картин, що складаються на духовий образ епохи, дав нам сам Сковорода у вірші, що сталася народною піснею “Всякому городу нрав і права”. В погоні за чинами витирає Петро угли у панських передпокоях, Федько купець ошукує при аршині, цей буде дім на нову моду, той жене за грішми позичкою, цей стягає ґрунти, той худобу, цей собак на ловлю, у того дома гудяк у корчмі, цьому в голові любовні дуроці, а той пише брехливий панеґіри:

цей молиться до тузів у картах, а той біжить до суду, як на свадьбу, студентам голова тріщить від диспути і т. д. і т. д.

І тільки Скворода думає про справи вічні. І тільки той не боїться смерти, пліє на гостру сталь її коси, в кого совість чиста, як хрусталь.

“Гетьман”, що дворянствував собі у Глухові, це сумний образ упадку лицарського духа козаків. В глухому Глухові бездуховості спала вся квітуча і буйна Україна в твердому, летаргічному сні. Відсутність духового життя — дарма, що розквітала культура і наука — означала таку ж відсутність життя політичного.

Пробудження до духового життя було основною передумовою відродження України.

Зачинаємо розуміти, чому дух народу прибирає в таких умовах постать мандрівного філософа.

Шаян В. Григорій Скворода лицар святої борні. — Hamilton Ont. Canada, 1984. — С. 7–20.

Є. ЖАРСЬКИЙ

Українська Виховна Система

Українська Виховна Система намагається всесторонньо розвинути й виховати як інтелектуальні так і воліціональні та емоціональні прикмети та закріпити національну ідентичність. Напрявні Української Виховної Системи спираються на ідеалістичному світогляді, християнських морально-етичних засадах як також і на високоякісних національних добрах та вартостях, витворених духом свободолюбного українського народу.

З особливим натиском підкреслюється, що основою УВС є українська національна культура, її цінні добра, витворені українським народом впродовж його кількатисячлітнього існування. Саме вони відіграють дуже важливу роль як у психічному розвитку, так і виховному процесі молоді, якраз психічний розвиток одиниці полягає на вростанні у цей духовий предметний світ національної культури, полягає на її переживанні й її здійсненні.

Під сучасну пору для нашої суспільності в діяспорі дуже важливим є споність одиниці з українського громадою. Закріплення єдності і гармонії між одиницею й українською суспільністю — як суттєвою функцією виховання — є рівночасно здійсненням в одиниці її гуманности, людяности, є рівночасно й розбуджуванням в ній справжнього духового життя чи внутрішнього самовиховання.

Завдяки своєму походженні — українці у вільному світі творять одну природну органічну цілість; завдяки спільній українській мові, спільним вартостям і меті — творять вони одну духову цілість. Всі виховні намагання повинні бути спрямовані для закріплення цієї цілості.

Мета Української Виховної Системи — українська, національно зідентифікована людина, активний член української спільноти, всесторонньо розвинена, приготована до вимог життя і культурного довкілля, серед якого проживає, творчий, з настановою збагачувати духові вартості українського народу, як для материка, так і країни, в якій перебуває.

Родина — Церква — школи — організації молоді та культурно-освітні товариства — ось ці інституції, що мають дбати про реалізацію цієї мети. Засоби — це цінні добра й вартості української національної та вселюдської культури. Методи — найбільш природні, сперті на найновіших здобутках науки, доцільно примінені до віку й індивідуальності дитини.

СКВУ зглядно його Світова Виховно-Освітня Сесія покликала до життя Світову Виховно-Освітню Раду, яка спільно з Крайовими Виховно-Освітніми Радами — що існують в ЗСА, Канаді, Бразилії, Європі чи її представництва в Австралії та Аргентині — та Світовим Осередком Дошкілля і СОУ Педагогів дбає про переведення УВС у життя.

Жарський Є. Українська Виховна Система: Нарис педагогіки Шкільна Рада УККА; Університет Українознавства НТШ. — С. 125—126

Ю. ГАЄЦЬКИЙ

Роля братств у культурному відродженні України в XVI—XVIII ст.

В XV—XVI століттях українські землі під Польщею і Литвою перебували в стані занепаду. Українські шляхетські роди збільшості перебрали польські культури та багато з них перейшло на римо-католицьке віроісповідання. Щоб вижити з такого загрозливого становища, потрібно було динамічного й нового підходу. Потрібно було ідеї чи візії, організаційної структури, яка б була толерована польським урядом, людей і фінансистів.

Такою динамічною силою були станові організації українського міщанства — братства, які при кінці XV та в XVII століттях дали дороговказ та засоби до відродження українського суспільства.

Ідея

Бажання змінити незавидний стан на Україні було в багатьох осіб та практичні перешкоди були величезні. Вкінці перемогла думка, що тільки наука дасть дорогу до повернення гідності українському народові. Один з братчиків, Юрій Рогатинець, у своїй “Пересторозі” це висловив сочисто: “Шкіл і наук посполитих не фундовано, бо коли б науки мали, тоді через неучтво своє не прийшли були до такої загибелі”.

Цю ідею застосували князь К. Острозький, братчики Львівського Ставропігійського Братства, митрополит П. Могила та козацькі гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович та І. Мазепа. Вони всіляко підтримували шкільництво.

Інституції

Структури дали братські організації. Найважливіше з них — це Львівське Ставропігійське Успенське Братство, яке в 1586 році зреформувало свою структуру, разом з трьома іншими Ставропігійськими братствами — Св. Духа

Вильні, Богоявленським у Києві та Воздвиження Чесного Хреста у Луцьку. Львівське Братство керувало і координувало діяльність інших братств на Україні і Білорусі.

Львівське братство заснувало школу, друкарню, шпиталь та вело широку організаційну працю. До самого Львівського Успенського братства входили вбільшості міщани — патриції, які мешкали на Руській вулиці у Львові та мали свої крамниці (“лавки”) на львівському ринку. Свої камениці вони винаймали іншим українським ремісникам, які також належали до братства. До помочі вони мали три львівські братства, які примішувалися поза мурами міста та цілу мережу братств в Західній Україні (Рогатин, Дрогобич, Вишня, Гологори, Люблин, Берстя, Біла, Підляська. Яворів і т. д.).

Старші братчики, себто заможніші й впливовіші, відповідали за збирання фінансів, за школу, друкарню, книгарню, ведення книг, процесування з міським урядом. Вони їздили як депутати до сеймиків і сойму, до воеводи, до короля. Вони переписувалися з патріярхами, ієрархією.

Молодші братчики відповідали за порядок на зборах, писання “циркулярів” до інших братств, за братські пири, заїздний дім, шпиталь, прикрасу братської церкви, порядок на братських відправах, похоронах, хрищеннях тощо.

Братські школи у Львові, Вильні, Києві та Луцьку були властиво колегіями й перед заснуванням Києво-Могилянської Колегії в 1632 (опісля Академії) вищими школами. Вони мали свою конституцію (“Порядок школьний”) та вчили предмети клясичного “трівіюму” та “квадрівіюму”. Вчили чотири мови — грецьку, латину, польську, старослов’янську, а часом і “по-руськи” (по-українськи), математику, географію, астрономію, музику й історію. Методологія включала азбуку, граматику, діалектику, риторику й поетику. На елементарнім поземі ці школи приготувляли учнів до вищих шкіл або до праці на церковнім полі чи в суспільстві. Початкові братські школи існували також в Перемишлі, Комарні, Рогатині, Люблині, Бересті, Замості, Галичі, Межибожжі, Дубні, Немирові, Пінську і т. д.

Братства заснували свої друкарні для друкування підручників, богослужбених та полемічних книг. За час 1585—1727 Львівська братська друкарня видала біла 200 000 книг, з того 35 000 граматик та букварів. Також існували братські друкарні у Вильні та Луцьку, їх праця мала великий фінансовий успіх, їх книги продавалися в книгарнях, посилалось до братств, по ярмарках в цілій Україні. Наприклад, в 1688 році в Києві на ярмарку продавалось 100 книг Львівського братства.

Люди

Хто були ці люди, які провадили такою широкою мережею братств і координували працю з іншими станами суспільства? З реєстрів Львівського братства бачимо багатих купців, таких як Константин Корнякт, який торгував східними товарами і був “мільйонером”. Хома Барич торгував сіллю, рибою і волами, брати Андрій та Юрій Рогатинці купували камениці й площі у Львові та на передмістях. Іван Красовський мав велику кравецьку майстерню, Лесько Малецький позичав гроші на лихву, Яній Афендик торгував винами і золотими виробами. Було між братчиками багато греків. Вони мали в своїх руках торгівлю з Туреч-

чиною і Сходом та часом були депутатами братств до сейму чи короля. Деякі з них, як Афендик, Парпура, Мазепа та Грек, пізніше перейшли на Гетьманщину до Ніжина, де греки мали свою колонію.

Крім міщан, до братства належала шляхта і навіть великі достойники, що мали собі за честь бути братчиками, бодай номінальне. Між ними були митрополити П. Рогоза, П. Могила і С. Косів, князі Адам Вишневецький та Кирило, Яким і Роман Ружинські, княжна Анна Могилянка, воєводи Теодор Тишкевич з Новорудка і Богдан Сапіга з Мінська. Ці особи додавали повагу і значення братським делегаціям чи петиціям до короля.

Також і козаки підтримували братства. Гетьмани П. Сагайдачний, І. Виговський, П. Тетеря були братчиками. Козацькі старшини Г. Гісницький, І. Креховецький, І. Кравченко, І. Золотаренко та Жураківські належали до братств.

В 1617 році Сагайдачний вписав ціле Військо Запорозьке у Київське братство, а в 1629 році полковник Ф. Вовк вписався зі старшиною і своїм полком у Луцьке братство.

Не раз загроза козацької інтервенції стримувала польський уряд чи і льокальну владу від переслідувань братських установ.

Після заснування Гетьманщини братства виростили в козацьких містах і місцевостях, як гриби по дощі, їх бачимо в Чернігові, Стародубі, Срібнім, Золотоноші, Полтаві, Лубнях, Борзні та Нових Санджарах.

Фінанси

Братства фінансували свою діяльність з регулярних приходів і спеціальних фондів. До регулярних належали братські вклади, приходи з друкарні, розпродажі книг, з братських пирів і з заїздних домів (готелів). Спеціальні фонди склалися з тестаментів, датків, “фундушів” і окремих збірок на означені цілі. З таких “фундушів” знаємо запис гетьмана Сагайдачного та митрополита Могили, на братські школи Львові; дари молдавських воєвод на будову Успенської церкви й братську школу і т. п.

Результати

Наслідки такої продуманої й зорганізованої праці були дуже корисні для українського суспільства. Школи братські виховали цілі генерації духовної та світської інтелігенції, яка зайняла провідні місця в церкві та адміністрації Гетьманщини.

Друкарні видали сотні богослужебних книг, полемічної літератури й шкільних підручників.

Братства будували багато церков і давали роботу малярам, архітекам та скульпторам, себто дали почин до меценатства, яке при кінці XVII ст. витворило новий стиль козацького барокко. Братства співпрацювали з іншими верствами українського суспільства й були великими помічниками у повстанні Богдана Хмельницького та в організації нової козацької держави. В Західній Україні, що ввійшла в нову козацьку державу, братства залишилися важною національною інституцією. Ще й тепер братства грають деяку роль в нашій церковній житті.

Отже, братства як станова організація міщан з ідеєю, що наука принесе гідність українському народові, з організаційною мережею, з фінансуванням і відповідальними людьми з різних станів розпочала культурне відродження України при кінці XVI ст., що знайшло свій розквіт в козацькій Гетьманщині та в козацьким барокко.

Рідна школа. — 1996. — Рік XXXII. — Червень. — Часопис 2 (114). — С. 10—11.

ЛЕСЯ КИСИЛІВСЬКА-ТКАЧ

Учитель української літератури

Більшість педагогів переважно твердить, що навчання — це мистецтво. До нього, як і до якої-будь іншої галузі мистецтва, необхідно мати вроджений талант. Від тих, що відчують потребу вчити і осягають задоволення з цього, можна сподіватися, що з них вийдуть добрі учителі. Учителя можна порівняти із скульптором. Він, як і скульптор, із сирівця різьбить душу дитини. Чи вийде мистецький твір з того, — багато залежить від учителя.

Психологія розвитку учня твердить, що роля батьків, як головного чинника формування дитини в дошкільному віці, переходить у шкільному віці на вчителя. Правда, ми зустрічаємо тепер у першій класі трохи інших дітей, як 15—20 років тому. Тоді вважали, що дитина приходить до школи як та “табуля раз” (чиста таблиця), на якій учитель “записує” знання, починаючи від першого “і”. Сьогодні діти приходять у школу з багатством інформацій, черпаних з кіна, радіо й телебачення, але водночас із розпорошеною увагою. Учитель повинен використати цю поінформованість учня і концентрувати більше його увагу на живому розмовному чи писаному слові, упорядковувати його знання в певне річище, подібно, як упорядковують, програмують комп’ютер. Деякі вчені передбачають, що відносно коротке (500 років) панування друку минає, а тепер приходить панування образу.

Ми можемо з тим не погоджуватися, але не можемо нехтувати впливу телебачення на наших учнів, особливо тоді, коли ми маємо намір заохотити їх до читання літературних творів.

Подібно, як і в кожній галузі мистецтва, до навчання, крім таланту, обов’язково потрібна праця, а щоб осягнути знання, потрібна терпеливість, витривалість. Навчання різниться від інших галузей науки й мистецтва тим, що має за мету викликати добровільні реакції в учнів, і тому потрібна цілковита самопошана цій справі. Коли скрипаль грає на концерті, він не має наміру захопити нас так своєю грою, щоб ми після концерту самі почали грати, він хоче передати нам лише насолоду з музики. Ми, учителі, прагнемо викликати в наших учнів бажання читати і переживати літературний твір. Без одного, хоч би якого-небудь чинника — таланту, праці над собою, знання, терпеливості, витривалості, ентузіязму, любови до молоді — успішно виконати важку роль вчителя неможливо. Вік і погляд на життя, а також наставлення до учнів грають тут також дуже важливу роль.

Молоді вчителі, хоча часто в них ентузіазм подиву гідний, або ще достатньо не розвинули якогось із названих чинників, або не спроможні ще викликати в учнів пошани до себе, і в наслідок цього натрапляють на проблеми, зв'язані з поведінкою учнів.

Старші вчителі, хоч і мають всі названі вище чинники, але вони втрачають з віком ентузіазм, а часом витворюється в них навіть від'ємне наставлення до молоді, коли вони бачать мізерні висліди їхньої довголітньої праці. Любов до молоді, ентузіазм, бажання зрозуміти проблеми молоді, відвертість і щирість важливіші учителям наших доповнювальних шкіл українознавства, ніж усім іншим, бо перед ними стоять дві великі перепони: додаткове навчання у вільний для всіх час і лише один раз на тиждень. Можна було б сподіватися далеко більших успіхів, якби була можливість призначений для вивчення українознавства час поділити хоч на два рази в тижні.

Крім цих згаданих основних прикмет учителя кожного предмету, учитель літератури мусить мати ще вроджену емоційність, розвинену уяву й творчу фантазію. Без цих прикмет він ніколи не зможе успішно викликати зацікавлення до літератури й повинен якнайскоріше задуматися над тим, чи не краще змінити викладовий предмет. Щоб пояснити учням мистецький твір і спонукати їх полюбити його, треба передусім за допомогою емоційної чутливості й фантазії глибоко сприйняти самому цей твір. Це значить, що треба спершу самому пережити даний твір, щоб потім могли викликати подібне враження в учнів.

Крім того, учитель літератури повинен мати ще добрий мистецький смак та наполегливо розвивати його. До того допоміжним може бути не тільки читання у літературі, відвідування літературних вечорів чи театрів, але й сталий контакт з іншими галузями мистецтва, як наприклад, періодичне відвідування образотворчих виставок, концертів, опер, балетів, як також глибоке відчуття народнього мистецтва — джерела національної культури.

Таким способом можна здобути вищий рівень розуміння естетичних явищ. втончити свій мистецький смак. Учитель літератури не має "спеціальних приладів, через які можна було б перепустити мистецький твір і одержати певні дані", так як, наприклад, комп'ютерна техніка. "Таким приладом є сам учитель і сам дослідник мистецького твору. Спочатку треба весь емоційний струмінь мистецького твору перепустити крізь себе, а тоді вже аналізувати сприйняте. Той, хто емоційно бідний, з обмеженою фантазією, естетично нерозвинений, той не може повноцінно сприйняти мистецького твору. Отже, вчитель літератури повинен постійно виховувати свої почуття, розвивати фантазію, тобто удосконалювати себе як "інструмент" сприймання мистецьких творів".

Кисилівська-Ткач Л. Українська література у вищих класах шкіл українознавства: Нарис методики навчання української літератури. — Нью-Йорк: Шкільна Рада, 1983. — С. 5—7.

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

Під брязкіт козацької зброї

Історичні пісні і думи. В час брязкоту козацької зброї постали прегарні народні історичні пісні і думи, що захоплювали навіть чужинців вірністю зображення, глибиною почування, силою вислову й красою поетичних образів.

Історичні пісні, як і обрядові, належать до багатой скарбниці народної творчості. Складали їх обдаровані поетичним хистом одиниці, але народ прийняв ці пісні за свої, і так стали вони надбанням усього народу. На перше місце серед історичних пісень можна поставити ту пісню, що оповідає про тяжке положення України в добу татарсько-турецьких нападів:

Зажурилась Україна, що ніде прожити.
Гей витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Дуже популярною була пісня про Байду, князя Дмитра Вишневецького, що був основоположником і духовим батьком Січі Запорізької. Оспівується в ній улюблений герой Байда, що в Царгороді перед султаном, турецьким царем, відмовляється женитись з його донькою, бо її віра “проклята”, бо вона чужинка, і він гине в тяжких муках на гаку.

З популярних історичних пісень варто відмітити: пісню-кант про Почаївську Божу Матір, пісню про Нечая — брацлавського полковника, про Бондарівну, про Чалого і пісні про зруйнування Січі московським військом.

Думи в’яжуться з козаччиною. Боротьба козаків із турками й татарами, козацькі морські походи, життя невольників у турецькій неволі, тяжкі переживання бранців на турецьких галерах, козацькі повстання проти Польщі, все те склалося на витворення народного епосу — дум.

Автори дум невідомі. Були ними учасники подій, що безпосередньо після якоїсь події складали пісню. Від них переймали ці пісні професійні співаки: кобзарі або бандуристи й проголошували їх при звуках інструменту, кобзи або бандури. Думи мали речитативний характер. Окремою їх прикметою була нерівномірність у будові стихів.

Для прикладу:

То став же брат найменший піший-піхотинець до байраків прибігати,
Став віті тернові знаходити;
У руки бере,
К сердцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає...

Думи з погляду на їх зміст і час постання можна поділити на два цикли: старший і молодший. Старший цикл обіймає лицарські думи, в яких оспівана боротьба з турками й татарами. Належать сюди невірницькі думи і повчальні. У невірницьких думках або плачах оспіваний побут козаків у неволі, їхня туга за рідним краєм, тяжке горе бранців. Часто вони закінчувалися словами:

Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
Між народ хрещений.

До кола невольницьких дум належать “Плач невольника”, “Маруся Богу-славка”, “Озівські брати”, “Самійло Кішка”.

У повчальних думках знайшли вираз думки про обов’язок любови рідного краю, про святість батьківського й матірнього благословення, про силу каяття. Остання думка проведена гарно в думі про бурю на Чорному морі.

До другого циклу належать думи пізніші, з яких велика частина відноситься до Хмельниччини.

Вірші. Незалежно йшов розвиток писаної літератури, де поруч із полемічними й проповідними творами визначне місце зайняли вірші й драматичні твори.

До буйного розвитку **віршової творчости** в Україні спричинилася наука поетики. Поетика була одним із головних предметів навчання, а поезію вважали тоді штукою складання віршів.

Звичай складати вірші прийшов в Україну із Західної Європи через Польщу. Спочатку були це вірші виключно релігійного змісту: релігійні пісні, псалми, християнські легенди. Згодом їх тематика ширшала. Поставали віршові привіти, похвальні оди, славословні панегірики, епіграми, віршовані присв’яти видань, описи гербів. Усяке шкільне свято, кожна небудення подія в шкільному житті: іменини ректора чи професорів, приїзд достойного гостя, свята Різдва, Воскресіння, все те давали.

Радзикович В. Історія української літератури: Підручник для шкіл і курсів українознавства. — Нью-Йорк: Шкільна Рада, 1992. — С. 31–32.

ЄВГЕН ФЕДОРЕНКО

Демократизм як провідна ідея в становленні національної освіти

Діапазон питань і проблем, прямих чи опосередковано пов’язаних з темою також і моєї доповіді, справді майже неосяжний. Адже поняття демократії так чи інакше охоплює аспекти: політичний, філософський, ідеологічний, соціальний, демографічний, моральний і багато інших. Тим-то говорити про демократичні засади в освіті — означає говорити про найсуттєвіше в ньому, про те, що є найістотнішим чинником подальшого поступу суспільства. Бож, як казав наш славетний Іван Франко, яка школа, як молодь освічена й вихована, таке й майбутнє нації.

Зрозуміла річ, я матиму змогу спинитися лише на деяких питаннях теми.

Отже, тепер нова, суверенна й незалежна держава Україна, долаючи згубні наслідки тоталітарного режиму, йде по шляху до вільного, демократичного гро-

мадського суспільства. Кардинальні зміни в соціальному, економічному, політичному житті, перехід від ідеологічного зусилля до визнання пріоритету людини і загальнолюдських цінностей потребують відповідних змін в освіті. Йдеться про створення науково-обґрунтованої цілісної системи нового змісту освіти, прийнятого ідеями демократії й гуманізму.

Думаю, що будуть цінними для нас вікові традиції демократії в царині шкільної освіти в Україні — традиції, що сягають у сиву давнину, про що вже згадував проф. П. Кононенко.

Дозвольте нагадати, так би мовити, лише пунктиром, окремі свідчення. Дуже цікаві знаходимо у фундаментальному дослідженні Степана Сірополка “Історія освіти на Україні”. Автор, розробивши цілісну концепцію історії освіти в Україні від часу хрещення до 20-х років нашого століття, відзначає істотну роль церкви у просвітництві. В Київській Русі, що залишила багатющу спадщину на терені Східної Європи, церква, найдоступніша народним масам, дбала про навчання дітей і поширення знань серед тих дорослих, як прагнули до “книжного учения”.

Вже першу половину XI століття, період князівства Ярослава (1019—1054 рр.), можна характеризувати, зазначається в “Антології педагогічної думки України” (виданої, на жаль, російською мовою в Москві в 1988 році) як період “...інтенсивного насаджування грамотності”. І що цікаво: початкова грамотність поширювалася не тільки серед феодалської верхівки і духовенства, а й серед широких верств населення — купців, ремісників, дружинників і навіть селян.

Освітня сторінка з далекого XIV століття: в містах, прицерковних приміщеннях і приватних будинках відкривалися школи грамотности. У Львові, наприклад, 1382 року було збудовано за рахунок жителів міста школу, в якій діти, зокрема й простих людей, вивчали “сім вільних наук”.

Добре відомо, що величезну роль у розвитку освіти, духовної культури в XVI—XVII століттях відіграли братські школи, перша з яких була створена у Львові в 1585 році. Одним з історичних досягнень у педагогічній практиці братських шкіл було викладання рідною мовою. В контексті ж нашої доповіді хотів би зосередити увагу на демократичному характері положень Львівської братської школи, який визначав “порядок шкільний”.

“Дидаскал, узявши доручену йому дитину, повинен учити її оволодівати корисними науками (за неслухняність карати не як тиран, а як учитель...)”.

“Сидіти повинен кожний на своєму місці, визначеному за успіхи у навчанні, хто більше уміє, сидітиме вище, хоч би і був дуже бідним...”

“Багатий над бідними у школі нічим не повинен бути вищий, лише самою наукою...”

Особливо виняткової значущості місце у становленні освіти й педагогічній думки в Україні посідає Київська колегія, заснована у 1632 р., пізніше Київ-Могилянська академія, що здобула найширше визнання в Європі та й за її межами.

Водночасно слід відзначити й заслуги в пробудженні національної свідомості українського народу, в утвердженні демократичних засад на терені освіти й культури народних шкіл, недільних шкіл, бібліотек, музеїв тощо.

Не позбавлений цікавості й такий оригінальний документ, як записник арабського мандрівника Павла Алеппського, котрий відвідав Україну в середині XVII ст. Він захоплено відзначав високий на той час рівень освіченості не лише козаків, а їхніх жінок та дочок, майже всі, говориться в записах, уміють читати, знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники навчають сиріт.

А чи можуть не привернути нашу увагу унікальні зразки козацької педагогіки, що ввібрала в себе гуманістичні потенції української етнопедагогіки! Система козацького виховання, як наголошують дослідники, значною мірою відображає сутність природного досвіду праці з підростаючим поколінням, стрижень якого визначає головна національна ідея українського етносу про широкий демократизм, тобто забезпечення демократичних прав кожної особистості, про непересічність особистості, збагаченої відчуттям волі, розкутістю духу, прагненням до незалежності держави.

Перелік позитивів у ділянці освіти й культури українського народу, який у всі часи був і залишається творцем самобутнього національного і помітним співтворцем світового досвіду виховання й навчання, можна б значно продовжити. Отож маємо всі підстави пишатися нашими історичними здобутками.

Однак ці позитивні, відрадні явища й факти аж ніяк не можна розглядати поза зв'язком з тими незбагненними втратами, що їх завдала шкільництву, народній освіті жорстока колоніальна політика Російської імперії, царату (досить згадати лише горезвісний Валуєвський циркуляр від 18 червня 1863 року та Ємський указ 1876 року, якими заборонено матірню українську мову), а після так званої Жовтневої “революції” 1917 року — більшовики. Не вдаючись у подробиці дореволюційних часів, хотів би зосередитись на відносно недавньому минулому, яке ще й досі тяжіє над частиною вчителів.

Прикмети “найпередовішої в світі” “радянської школи” вже не раз знаходили відображення як в офіційних документах, зокрема Першого з'їзду педагогічних працівників України, так і в пресі, у виступах діячів у ділянці шкільництва. Упродовж багатьох років ми, освітяни української діаспори, з боєм спостерігали, як комунізм насаджував антидемократичну освітню виховну систему, що перебувала у тісних лабетах пануючої ідеології, ігнорувала, зневажала інтереси особистості індивідууму.

Нам добре відома справжня сутність цієї системи; підпорядкованість фальшивій ідеї витворення так званого радянського народу, здійснюваний то цинічно-брутальними, то “витончено-лицемірними” методами курсу на русифікацію, що відбувалась під покривом “інтернаціоналізму”; тотальна підлеглість усіх відділів освіти компартійним вказівкам та настановам; атмосфера схоластики, задогматизованості, бюрократизму; знецінення національних та гуманістичних вселюдських засад.

Друкувалося безліч книжок, брошурок, переповнених спотвореними даними й фальшивими висновками, які очорнювали геть усе за межами Радянського Союзу та його сателітів. Наведу для прикладу лише кілька назв, які говорять самі за себе: Б.Я. Прозоров — “Идеологическая диверсия против советской молодежи. Расчеты и просчеты буржуазных советологов”, “Воспитание у школьников непримиримости к буржуазной идеологии и пропаганде”. А ось ще один типовий збірник — “Геноцид”, виданий у Москві в 1981 році.

де великий розділ названо “Сполучені Штати Америки: злочини проти людяності”.

В той час советська пропагандивна машина упродовж біля 60 років відкидала й замовчувала таке страхіття, як Голодомор 1932—33 років в Україні. Адже то було цілеспрямоване нищення української нації, яке провадила Москва, аби швидше колонізувати землі України. Голодомор перетворився на найбільшу трагедію ХХ ст., найбільшого народобивства в історії, під час якої з голоду загинуло 8—10 мільйонів громадян, або кожний четвертий мешканець України. Навіть Друга світова війна знищила менше.

А як не згадати про злочинне замовчування Чорнобильської катастрофи, про яку жодним словом не сказано було довгий час і про справжні, всесвітнього масштабу, згубні наслідки якої стає відомо лише останніми роками.

Аналогічні, недозволені в світовій практиці антигуманні й антидемократичні прийоми та методи застосовувалися і в інших галузях, зокрема, у програмах, підручниках та посібниках з літератури.

Добре відомо, що основне завдання літератури — прилучати учнів до національних і світових скарбів красного письменства і народної творчості, виховувати почуття прекрасного, високі естетичні смаки. Отже, яким має бути основний критерій добору творів літератури для вивчення у школі? Ясна річ, їх пізнавальна й художньо-естетична цінність. Тимчасом література як навчальний предмет подавалася не як мистецтво, красне письменство, а як засіб ідейного впливу, ідейної обробки підростаючих поколінь.

Літературу, що перебувала в залізних лабетах так званого соцреалізму, збіднювали, обкрадали, вилучаючи з навчальних програм імена славетних, свободолюбивих письменників. Кілька поколінь школярів не знали і навіть не чули імена таких визначних творців української національної літератури, як Олександр Олесь, Григорій Чупринка, Богдан Лепкий, Володимир Винниченко, Микола Зеров, Драй-Хмара, Микола Хвильовий, Микола Куліш. Не було й згадки про таких велетнів української діаспори, як Іван Багряний, Улас Самчук, Василь Барка, Євген Маланюк і т. д. Годі вже говорити про творців позацензурної літератури опору — Василя Стуса, Івана Світличного, Миколу Руденка.

Під прямою орудою компартії сталася кастрація української мови і намагання створити майже окупаційного правопису, який мав на меті наблизити українську мову до російської, довести розбіжності між ними до мінімуму і таким чином виправдовувати свою русифікаційну політику. Розроблений та одобрений Всеукраїнською Академією Наук у Києві і Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у Львові в 1929 році український правопис (Гр. Голоскевича), що синтезував зразки живого мовлення і творчості класиків літератури, було **брутальним декретуванням** скасовано в обстановці терору проти української інтелігенції.

Тим-то ми з гіркою дізнавалися, що за більшовицького панування імперське мислення насаджувало у свідомості багатьох поколінь ідею меншовартості українців як нації, підрубувало її коріння. Культурний вандалізм, духовне погромство чинили нездоланні перешкоди на шляху розвитку національної мови. Хіба можна забути крик душі видатного сина українського народу Олександра Довженка: українці — чи не єдиний народ у світі, в школах і вузах якого не ви-

вчається українська історія! Отже, й історія формування та розвитку мови — душі народу.

Виразно видно й постійну тенденцію — навіть у новітні часи! — до “деукраїнізації” не лише освіти, а й преси та літератури. Кількість видань українською мовою становила в 1993 році всього 27,4 %, а число російських газет весь час збільшується. Дика — інакше не назвати! — русифікація відбувається і тепер, на наших очах, у ділянці літератури; тільки вдуматися — 94 % назв книжок, що плянується до випуску ближчим часом, становлять російськомовні видання. Оце вам рудименти колоніального минулого, які й досі тяжіють над суспільним життям в Україні, не без допомоги колишньої імперії.

Усе це — гіркі наслідки тоталітарного окупаційного режиму, позначеного великодержавним найтяжчим політичним, соціальним й ідеологічним гнітом, коли будь-який прояв незалежної самостійної думки зазнавав жорстоких утисків і переслідувань.

Така дегуманізація, такі протиприродні нелюдські явища, зневажання елементарних прав особистості геть неможливі у справді демократичному суспільстві. Можна, хай і з деякими поправками, сказати, що це суспільство уособлює американська — і взагалі західна демократія.

Чи не найбільшим здобутком західної демократії є реальне дотримання принципів і положень Деклярації прав людини. Це стосується усіх сфер суспільного життя. І не тільки щодо дорослих (навіть у правопорушників є права!), а й дітей.

Є, мабуть, рація спинитися, хай дуже коротко, на тому, що певною мірою характеризує демократизм американської системи освіти. Діти в США навчаються в школі 12 років — з 6 до 17—18. Функціонують школи, в основному, трьох видів “Public school” державні, “Private school” — приватні, світські та “Religion school” — приватні релігійні. Державні школи знаходяться у відомстві Департаменту освіти штату. Навчання в них безкоштовне.

Для найбільш здібних учнів є класи, що носять назву “Gifted classes”, “Advance classes”, де рівень вивчення всіх предметів, особливо математики, вищий, домашні завдання складніші і більші за обсягом, навчання — поглиблене. Учні здібніші, старших клас середньої школи можуть вивчати кілька предметів в університеті чи коледжі.

Зверніть увагу: єдиної загальнонаціональної Програми середньої освіти в США немає. В кожному окремому штаті його законодавчий орган видає закон про початкову і середню освіту. Існує, щоправда, повний загальноосвітній рівень знань з усіх предметів (додамо в дужках — тут дбають про раціональне співвідношення предметів гуманітарного й природничого циклів). Визначається цей рівень річними загальнонаціональними тестами — письмовими екзаменами, на основі яких учнів приймають до вищих навчальних закладів. Наскільки рівень викладання даного предмету піднімається над мінімальним рівнем, залежить від традиції даної школи, кваліфікації вчителів, від складу і багатьох інших факторів. Керівництво школи й учитель самі вибирають той чи інший підручник, і часом буває, що, скажімо, два 8-х класи в одній і тій самій школі працюють за різними підручниками.

Добір начального матеріалу для середніх шкіл здійснюється на місцевому рівні — як правило, жоден штат не переходить на систему підручників іншого штату. Федеральний уряд несе відповідальність за дотримання рівних прав у

здобутті безкоштовної освіти. Кожна державна (громадська) школа зобов'язана обслуговувати всіх дітей свого мікрорайону, незалежно від соціального стану, расової приналежності, релігійних уподобань, розумових чи фізичних відхилень.

Одна з визначальних демократичних засад у шкільництві США полягає в тому, що на всіх рівнях працівники директорату не впливають на зміст і методику навчання — за це відповідає тільки вчитель.

Щодо системи американської вищої освіти, то в американських університетах треба підкреслити факт відсутності єдиних навчальних плянів та програм. Кожен вуз самостійно формує зміст освіти.

Найважливіше досягнення демократичної освіти — рання самостійність, яка забезпечується тим, що кожний з дитинства відчуває повагу й доброзичливе ставлення до своєї особи, а це виховує почуття гідності, формує внутрішню свободу, утверджує віру в свої сили.

Говорячи про демократичний характер американської школи, розкутість думки й поведінки учнів, не можна залишити поза увагою й тіньові сторони. Бо ж демократія має, на жаль, і зворотній бік — її часом сприймають як всюдозволеність. Модель не захищена від отруйного впливу вулиці з її вкрай негативними явищами — наркоманією, алкоголізмом, порнографією, злочинністю, яка стає у великих містах, таких, як Нью-Йорк, справжнім лихом. На шпальтах газет, екранах телевізорів: раз-у-раз повідомлення про злочини, грабежі, убивства, в тому числі навіть від рук озброєних неповнолітніх школярів. До того ж у цілому рівень освіти в школах США ще досить далекий від бажаного.

Остання нота аж ніяк не може заступити того відрядного, особливої ваги факту, Америка — країна необмежених можливостей, торжества демократії. Саме, завдяки цьому, тут вільно діють і співробітничать численні організації української діаспори. Справді неабияку роль відіграють церкви, наукові інституції, освітянські, суспільно-громадські, жіночі, молодечі, кооперативні, братські союзи, спортові, преса та видавництва, які у своїй діяльності пробуджують інтерес до культури та історії українського народу, любов до рідної землі, до її національних скарбів і традицій.

Скуте ярмом московської окупації ідейне життя в Україні не завмирало, воно зосередилось на поселеннях, в Америці, де активно й плідно працювали, творили кращі уми української нації. Одна за одною виходили на Заході книжки, монографії. Друкувалися дослідження з животрепетних питань суспільних наук — історії, культури, мови, літератури, етнографії тощо. Широко було розгорнуто видання оригінальних шкільних підручників для шкіл українознавства.

Певна річ, ідеями демократизму й гуманізму пройнята уся діяльність шкіл українознавства в Америці. Наші вчителі віддають свої сили і знання спільній благородній справі — навчанню і вихованню молодшої генерації, юної зміни. Дозволю собі спинити увагу вельмишановної аудиторії на бодай короткому огляді того, як виникло й розвивалося українське шкільництво.

Нещодавно виповнилося сорок два роки від часу створення Шкільної Ради — центрального органу шкіл українознавства в Америці. Виникнення цих шкіл зумовлене самим життям. А було воно в середовищі українців на поселеннях аж ніяк не легким і безболісним. До матеріальних труднощів прилучалося гірке

відчуття вакууму. І ми добре усвідомлювали: від фізичного голоду можуть загинути люди, а від духовного — нація. Отож загального визнання здобула ідея, визначена рідношкільним з'їздом: школи українознавства на американському континенті покликані дбати про те, щоб діти і молодь не відривалися від мови, культури і традицій батьків, мають навчати і виховувати повноцінних, корисних громадян нової батьківщини.

У виданні “Програми навчання у школах українознавства” зроблено наголос на основних напрямках української виховної системи, підкреслювалось: учень “як рівноправний громадянин країни поселення його батьків, в ім'я загальнолюдської справедливості і в обороні гідності людини докладе всіх зусиль, щоб український народ мав змогу розвиватися на своїх землях у своїй власній державі”.

Та, мабуть, найголовніше полягає в тому, що ця програма, як і інші нормативні документи, котрі регулюють навчально-виховну роботу вчителя, аніскільки не зв'язують його ініціативи. Ми прагнемо всіляко уникати авторитарного стилю в управлінні школами, надавати вчителям можливість відчувати себе розкріпаченими, вільними від зайвих обмежень, вказівок та інструкцій. Усе це створює простір для творчої праці освітян, пошуків і власних педагогічних знахідок.

Неабияку роллю у впровадженні демократичних засад у шкільництво, за яких навчально-виховний процес має сприяти формуванню передусім духовного світу підростаючої особистості і утвердженню духовних цінностей, почуття людської гідності в учня, розкриттю його потенціальних можливостей, відіграє видавнича діяльність Шкільної Ради. Цю діяльність ми розглядаємо як найважливішу, про що свідчить промовистий факт: протягом існування нашої Шкільної Ради видано понад 280 назв підручників та посібників з різних ділянок знань.

У комплексі проблем, що характеризують демократизм національної школи в Америці, її гуманізм, спрямованість на утвердження духовної єдності поколінь, особливе місце посідає вивчення української мови. Ми постійно дбаємо про те, щоб учитель зумів донести до свідомості учнів: рідна мова — найвище духовне надбання народу, велич, красу і виразність якої треба осягати з дитинства.

Серед найактуальніших питань, що їх розв'язує Шкільна Рада — підготовка і підвищення кваліфікації вчителів шкіл українознавства. Можемо із задоволенням констатувати, що тепер серед учителів досить помітний відсоток молодшої генерації — випускників наших шкіл, їм приділяємо пильну увагу: влаштуємо семінари, курси, вчительські конференції.

Завдяки відданості вчителів у вихованні в дітей пошани до славної історії українського народу, в прилученні юних до знань, скарбів минувшини, української літератури і мистецтва, зі стін школи вийшли тисячі прекрасних юнаків і дівчат, які стали на шлях самостійного життя, плідно працюють у різних ділянках економіки, культури, торгівлі, дипломатії, науки. Нам приємно усвідомлювати, що вихованці школи — це не тільки фахівці, а й люди високої моралі, такі, кому дорогі традиції нашого народу і хто самі є носіями кращих моральних рис славного народу українського.

Час, що минув після вікопомної події проголошення незалежності України, позначений бурхливим розширенням масштабу взаємозв'язків учителів на по-

селеннях з своїми побратимами-педагогами на Батьківщині. Здається, сама доля спонукає надолужити те, що прогаяно впродовж довгих років тоталітарного лихоліття, коли ми, діти однієї неньки-України, були силоміць одірвані один від одного, роз'єднані залізною завісою.

Нас надихає свідомість того, що нині ідея національної школи, яка увібрала б у себе мудрість і досвід високорозвинених країн і стала б запорукою піднесення економіки, культури, науки, забезпечення всебічного розвитку підростаючих поколінь, набуває щодалі більшого поширення на всіх українських просторах.

Певно, що не буде перебільшенням сказати, що відчутну допомогу в реалізації ідеї саме такої школи надають навчальні підручники, посібники, методична література, що ми їх надсилаємо в Україну до Міністерства, Т-ва “Просвіта”, педагогічних навчальних закладів, освітніх установ, бібліотек, шкіл та й рядових учителів — одне слово, всіх, з ким нав'язали контакт. Разом з Комітетом допомоги школам України допомогли видати 5 книжок для початкових класів: “Материнка”, “Ластівка”, “Біла хата”, “Писанка”, “Зелена неділя”. Наступними виданнями на кошти українців Америки стала “Історія України” Д. Дорошенка. “Українське слово” — Хрестоматія Української літератури та літературної критики ХХ століття в упорядкованні професорів Василя Яременка (Україна) та Євгена Федоренка (США), що вийшла трьома об'ємними томами, кожен тиражем 100 000 у світ. Шкільна Рада сприяла тому, що 70 000 тиражу “Жнива скорботи” Роберта Конквеста було розділено безкоштовно бібліотекам та навчально-освітнім установам, а також частину видання “Історії Української культури на Україні під час II світової війни”.

Однак наші контакти не обмежуються односторонньою допомогою — мова йде про взаємодію і творче співробітництво на терені освіти. Чи треба говорити, що ми з великою увагою стежимо за відродженням і розбудовою нової школи і педагогічної науки в Україні. Поділяємо думки науковців про те, що духовною підвалиною української національної школи, основоположним принципом має стати принцип гуманізму, а відтак — гуманізація освіти, яка має пронизувати весь процес навчання й виховання і передбачає, в свою чергу, гуманітаризацію освіти, тобто зростання питомої ваги навчальних дисциплін людинознавчого характеру.

Спільними зусиллями треба допомогти виховати молодь, надхненну благородною метою, — стати гідними спадкоємцями надбань і духовних скарбів українського народу, будівничими щасливого майбутнього суверенної демократичної України, що посяде гідне місце серед цивілізованих країн світу.

Рідна школа. — 1995. — Листопад. — С. 13–18.

Б.І. ЛОНЧИНА

Школи в Україні

1. Початки шкільництва в Україні

З впровадженням християнства постають в Україні і перші школи. Знаємо, що Володимир Великий заснував у Києві школу для дітей вищих суспільних верств.

Також Ярослав Мудрий заснував в Новгороді школу для 300 хлопців.

Літописець подає під 1086 роком, що внучка Ярослава М., княгиня Ганна Всеволодівна, відкрила в Києві школу для 300 дівчат. Про всі ці школи не знаємо нічого ближче, бо літописи не подають про них жадних докладніших вісток. Треба припускати, що київська школа стала зразком для інших шкіл по княжих дворах. У княжих школах мусіли вчити грецької мови, яка була потрібна для Церкви, адміністрації, торгівлі та латинської мови, що була дипломатичною мовою та служила для зв'язків з Західньою Європою.

2. Характер школи в княжих часах

Крім шкіл на княжих дворах, під впливом Візантії, почали поставати школи при єпископських катедрах, парохіях та монастирях. Отже вони були пов'язані з Церквою, і їх головним завданням було виховати священство. Учителями в тих школах були священники й дяки (звані опісля дідаскалами чи бакалаврами). Підручниками були церковні — богослужбні книги (Часослов, Псалтир, Апостол). В загальному можна сказати, що в княжих часах, а навіть до 16-го ст. школи мали церковний характер, так що Церква стала осередком ширення освіти серед найширших кругів народу.

3. Що вчили в тих школах?

У них вчили в першу чергу азбуку, вчили читати з богослужбних книг, писати, церковного співу, основ віри. Подавали теж елементарні відомості з інших ділянок тодішнього знання. Навчившись читати й писати, людина могла поглиблювати далі своє знання самостійним читанням книг, що були тоді розповсюджені.

4. Які книги читали тоді?

В Україні читали тоді те саме, що в Візантії, а саме: а) Святе Письмо та богослужбні книги, б) переклади творів Отців Церкви (св. Василія Вел., Івана Лотоустого) та грецьких хронік, в) різні оригінальні твори релігійного й світського характеру (проповіді, життя святих, описи подорожей, літописи, епічні твори). Зміст читаних творів охоплював такі ділянки: богослов'є, історію, природознавство, математику. Ці книги можна було читати в бібліотеках в Соборі св. Софії, та при інших катедрах, в монастирях, у князів та багатих бояр.

5. Як довго школи зберігають такий характер?

Від 13-го ст. культурне життя в Україні підупадає. Але школи зберігають далі ту саму форму й того самого духа майже до кінця 16-го ст.

6. Зміни в шкільництві у 16-го ст.

На початку 16-го ст. постає в західній Європі т. зв. реформація (протестантизм). Протестанти починають закладати свої школи в Польщі та в Україні, щоб таким чином ширити свою віру. У протигагу до протестантських шкіл постають в Польщі, а також на українських землях, католицько-єзуїтські школи від 1565 р. (Ярослав, Замостя), щоб боротися із впливами протестантів. Як протестантські так і єзуїтські школи стояли багато вище від українських православних шкіл. Тому українська молодь, що вчилася в тих школах, винародовлювалася й польщилася.

7. Реакція українців

Щоб унешкідливити протестантські й польсько-католицькі впливи на нашу молодь, головню ж шляхетську, поодинокі особи та організації починають закладати нові українські школи, бо старі школи не могли більше виконувати свого завдання.

8. Які школи заклав кн. Константин Острозький?

Цей український магнат заснував кілька шкіл на Волині, а саме в Турові (1572), Володимирі Волинському (1377), Слуцьку (1580). Найбільше славна серед закладених ним шкіл була Острозька Академія (1580—1608). Це була висока школа-університет, в ній працювали визначні наукові сили. Виклади відбувалися в церковно-словянській мові. Вчили там головню грецької мови, децю польської й латинської, вчили такі предмети: філософію, богословію, математику, астрономію. Серед професорів були не тільки українці, але й чужинці.

9. Братства в Україні

Братства, це були міські організації, що поставали при церквах від 11—12-го ст., їх завданням було допомагати бідним та забезпечувати матеріально свої церкви. В 16-му ст. ці братства взяли собі за головне завдання оборону православної віри та української народності проти польських протестантських та католицьких впливів та винародовлення. Найважніші з-поміж тих братств такі:

Успенське братство у Львові, що заклало школу в 1586 р. за благословенням царгородського патріарха. Рік перед тим це братство закупило й друкарню. Завданням школи й друкарні було релігійне та моральне підвищення української суспільности. Львів став тоді великим культурним осередком для українських і білоруських земель.

За львівським зразком постають школи в Бересті, Перемишлі, Рогатині, Києві. Творцями цих братських шкіл були в першу чергу міщани, але їм допомагає теж і православна шляхта.

Богоявленське Братство в Києві закладає школу в 1615 р. За якийсь час вона стала важніша ніж львівська. Нею опікувалося козацтво та київські митрополити. В 1632 р. тодішній архимандрит Петро Могила перетворив її в колегію, зорганізовану на зразок єзуїтських шкіл з латинською викладовою мовою. Опісля цю школу називають Києво-Могилянською Колегією або Академією. Вона стала духовним осередком цілого православного світу.

10. Братські школи

Братські школи мали характер конфесійний, зн. вони були зв'язані з Церквою, якій вони служили і яка їх удержувала (в Польщі було те саме). Ці братські школи називали "грецькими школами", бо вони присвячували велику вагу вивченню грецької мови. До них приймали всіх, і бідних і багатих. Школи 16-го ст. були одним з найважливіших чинників, що викликали в Україні культурно-національний рух, якого наслідки видно було в політичних подіях 17-го ст. З міст освітній рух пішов на села, тому в Україні в 17-му ст. було дуже багато письменних людей, навіть між сільським жіноцтвом. Про це згадує Павло Алепський в своїх записках з подорожі по Україні в 1654 р.

11. Стан шкільництва в 17—18-му ст. на Правобережній Україні

При кінці 16-го ст. наступає унія Української Церкви з Римом (Берестейська Унія), яка поволі починає ширитися по Правобережній Україні. Число православної шляхти тоді меншає, міщанство тратить своє значення, православні школи поволі підупадають і зникають. На їх місце приходять василіанські школи. Викладовою мовою в цих школах була латинська і польська мови; вони були призначені тільки для молоді шляхетського походження. В цих школах плекали східній обряд і таким чином зв'язували шляхетську молодь, як українську так і польську, з обрядом місцевої людности, цебто українського народу. Але в загальному в цих школах панував польський дух, тому й вони не виконали свого українського завдання.

12. Стан шкільництва в 17—18-му ст. на Лівобережній Україні

На Лівобережжі існували тільки православні школи. Найважливіша з них це Києво-Могилянська Академія в Києві. Крім неї існували ще інші школи, що закладали єпископи, а саме: в Чернігові, Харкові (тут викладачем був Григорій Сковорода); в 1783 р. постала семінарія в Переяславі, в 1779 р. в Полтаві, яку перенесли в 1786 р. до Катеринослава, і з якої вийшов Іван Котляревський. Всі ці школи були зорганізовані на зразок київської Академії.

13. Київська Академія

Початково це була братська школа, переіменована в 1632 р. в колегію, а в 1689 в Академію. Так існувала вона до кінця 18-го ст. Про неї дбали київські митрополити. В 18-му ст. мала вона від 600 до 1100 студентів, що походили з усіх земель України та з усіх станів суспільности. Всі визначні діячі української культури 18-го ст. вийшли з неї. Також вище російське духовенство складалося з учнів Академії, і були часи, коли всі російські єпископи це були українці, бувші учнями Академії. Багато їх теж мало високі становища, в російській адміністрації та дипломатії (міністрами Катерини II були українці Безбородько та Завадовський). Іншими словами Академія, нехотячи, служила російським інтересам.

Багато чужинців студіювало в Академії, напр., болгари, румуни, серби, росіяни, греки, араби. Вона стала осередком освіти на всі православні краї. В Академії викладали ті самі науки, що їх ще впровадив П. Могила, і виклади віддавалися в латинській мові. Вчили теж дещо грецької мови, опісля впровадили французьку й російську.

Ні василіянські школи, ні православні школи не виконали вповні свого українського завдання. Одні мали пропольський характер, другі проросійський. Через це й вийшла велика шкода для української культури та для української політики.

14. Шкільна політика Катерини II

Цариця Катерина II почала нищити всі українські високі школи, цілковито русифікуючи їх, і вони поволі почали занепадати, включно з київською Академією. Цариця Катерина II знищила теж і українські народні школи, що існували при кожній парохії разом із шпиталями. Для ілюстрації російської шкільної політики в Україні хай послужать такі цифри:

В роках 1740—47, в Гетьманщині, на 1099 поселень було 866 шкіл. В 1768 р. на території повітів чернігівського, городенського і сосницького були 134 школи, значить одна школа припадала на 746 душ. В 1860 р. в усій Чернігівській губернії на одну школу припадало 17 144 душ. З цього ясно, як Росія винищувала українське шкільництво за 100 років.

15. Школи на початку 19-го ст. в центральній Україні

Вже на початку 19-го ст. всі українські традиційні школи зникають, бо царський уряд не дозволив на їх існування. Росія вводила всюди свої урядові школи, яких ціллю було обмосковити українців. За якийсь час ситуація була така, що всі школи в східній Україні (зн. тій частині України, що була в рямцях Російської імперії), від найнижчих до найвищих, були московські. Такий стан тривав до Першої світової війни. Понад сто років Україна була зовсім позбавлена свого рідного шкільництва.

16. Чи українське культурне життя зовсім завмерло в тому часі?

Ні, воно не завмерло, бо деякі школи, хоч офіційно російські, стають важними центрами українського культурного життя. Університет у Харкові, що постав 1806 р., був центром, де гуртувалися такі діячі, як П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка, А. Метлинський, М. Костомаров, І. Срезневський і ін. Коли в Києві постав університет в 1834 р., там теж згуртувалися діячі української культури. Першим його ректором був М. Максимович, видатний український етнограф та історик.

В 1850—60 рр. українці домагаються впровадити навчання української мови в школах, але безуспішно. В 1859 р. закладають навіть три недільні та одну щоденну школу в Києві, одначе російський уряд скоро закрити ці школи, і російська мова далі панувала в школах в Україні. Треба підкреслити, що київська шкільна округа відзначалася найбільше войовничим російським націоналізмом. Так було до 1917 р. Якщо українська робота по школах не завмерла, то це сталося завдяки українським професорам, що викладали по тих школах і старалися, наскільки це було можливе, протиставитися русифікаційній політиці царського уряду.

17. Шкільництво в 19-му ст. в Галичині

Галичину прилучили в 1772 р. до Австрії. Тут назагал умови розвою українського шкільництва були сприятливі, хоч не обійшлося без перешкод і труд-

нощів, що їх треба було поборювати. 19-те ст. це для західньої України часи боротьби проти германізації, польонізації, мадяризації й румунізації. Ця боротьба тривала через ціле 19-те ст. і на початку 20-го ст., але вона принесла великі успіхи для українського шкільництва. Австрія, це була культурна держава, в якій можна було багато дечого досягнути впертою боротьбою. В східній Україні всяка боротьба за права української мови в школах була неможлива.

18. Школи в Галичині на переломі 18 — 19-го ст.

Школи цього періоду були парохіяльні народні школи, в яких вчили дяки, та в яких рівень навчання не був високий. В 1821 р. таких шкіл було 1226. Вони були під наглядом єпископів і священників, спочатку польських, потім українських. При кінці 18-го ст. появились і перші т. зв. словеноруські підручники для тих шкіл, а саме: читанка в 1786 р., катехизм в 1788 р. і буквар в 1790 р. Галицький митрополит Михайло Левицький (пізніший кардинал) добився через свого шкільного референта о. Івана Могильницького того, що в 1818 р. цісар дозволив вчити дітей релігії українською мовою. Це був на ті часи великий успіх.

19. Як далі розвивається наше шкільництво в Галичині?

Діяльність о. Маркіяна Шашкевича і його товаришів заактуалізувала всюди справу української мови. Після 1848 р. школи починають набирати українського характеру. Тоді впроваджено теж 8-класові гімназії, в яких викладова мова була німецька, але в яких українська мова була обов'язковим предметом. В 1852 р. появляється перша українська читанка для середніх шкіл. Відтепер державні школи приймають чимраз-то більше український характер.

20. Що постає у Львові в 1881 р.?

Тоді постає у Львові "Руське Педагогічне Товариство" (опісля "Українське Педагогічне Товариство"), завданням якого було організувати українське приватне шкільництво. До 1914 року тих шкіл було 14. Від 1926 р. це товариство прийняло назву "Рідна Школа".

21. Який закон вийшов у 1868 р.?

В тому році вийшов закон, що унезалежнив школу від Церкви в Австрії, та віддав нагляд над школами шкільним радам. Ці ради були переважно польських руках, і тому українці мусіли вести сильну боротьбу за права української мови в державних школах. У висліді цієї боротьби, перед Першою світовою війною українці добилися в Галичині гарних успіхів, бо мали: 6 українських державних гімназій та 2510 народних шкіл, до яких ходило 440 000 дітей. Гімназії існували в таких містах: 2 у Львові і по одній в Перемишлі, Коломиї, Тернополі і Станіславові.

22. Хто ще заклад школи в Галичині?

Краєвий Шкільний Союз закладав школи і мав в 1911 р. 8 гімназій та 2 учит. семінарії. Сестри василіянки теж заклали гімназію у Львові для дівчат учительську семінарію в Яворові. В Перемишлі існував Інститут для дівчат. К

до того додати ще школу У. П. Т-ва, то побачимо, що боротьба українців галицьких за українське шкільництво увінчалася гарними успіхами.

23. Львівський університет

Львівський університет постав у Львові в 1784 р. Викладовою новою на ньому була латинська мова, а від 1867 р. — німецька мова. В 1848 р. постають на цій університеті 4 українські катедри на богословським відділі та кафедра української мови й літератури, яку дістав Яків Головацький. Від 1889 р. починається в Галичині боротьба за український університет. Ця боротьба прибирала часом гострі форми, бо поляки не хотіли допустити до створення українського університету у Львові (були бої між українськими й польськими студентами на університеті, сецесія в 1901 р., вбивство поляками студента Адама Коцка в 1910 р.). Хоч українці не здобули свого власного університету у Львові, все-таки до 1914 р. здобули на Львівським університеті 8 кафедр і 4 доцентури, що були обсажені українцями.

24. В якій ще частині України розвинулося українське шкільництво?

Воно ще розвинулося на Буковині, де йшла боротьба за українські школи від 1869 р. У висліді цієї боротьби — в 1911 р. було на Буковині 216 чисто українських народних шкіл (із 40 000 учнів та 800 учителями), і державна гімназія в Чернівцях, та одна приватна гімназія і приватна семінарія для дівчат.

Галичина і Буковина це були одинокі частини України, в яких перед Першою світовою війною наша молодь мала змогу виховуватись в українських школах, а тим самим в українському дусі. Тут шкільництво було добре зорганізоване.

25. Хто ширить національну свідомість у центральній Україні в 20-му ст.?

Починаючи від 1905 р. починають тут поставати, за прикладом Галичини, світні товариства “Просвіти”, що видавали книжки для народу (Т-во “Просвіта” постало у Львові ще в 1868 р. Воно дістало право друкувати книжки для народу таким чином почало ширити освіту по наших селах і містечках, закладаючи там читальні та продаючи свої видання), а тим самим ширять національну свідомість. Зате й російська влада закрила багато філій цього товариства.

Постають тоді теж “українські клуби”, що влаштовують виклади, концерти, театральні вистави. Національну свідомість ширять теж студентські громади.

Ще іншою формою ширення національної свідомости були прилюдні маніфестації (з нагоди відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві в 1903 р., з нагоди ювілеїв І. Нечуя-Левицького і М. Лисенка в Києві, з нагоди похоронів М. Старицького, Б. Грінченка, М. Лисенка, Л. Українки, протест проти заборони святкування 100-ліття народження Шевченка).

26. Шкільництво за часів української державності

Починаючи від 1917 р. починається в центр. Україні повна дерусифікація всіх шкіл. В березні 1917 р. постають у Києві дві українські гімназії, в серпні 1917 р. відбувається великий учительський з'їзд, незадовго в цілій Україні постає 80 гімназій. В 1918 р. видано понад 2 мільйони шкільних підручників, зукраїнізовано

університет у Києві, в Кам'янці-Подільському відкрито Українську Академію Мистецтва, Українську Академію Наук. Всюди видно величезний розмах і рі українського шкільництва. І не дивно — тоді була своя держава!

27. Українське шкільництво в підсоветській Україні

Коли большевики зайняли Україну після Першої світової війни, вони зар же сцентралізували і підпорядкували все шкільництво Народному Комісарі тові Освіти. До 1930 р. тривала там доба т. зв. “українізації”. Постали тися шкіл, почато впроваджувати українську мову навчання (від 1 % до 69 %, з лежно від території: в інших школах викладовою мовою була мова російсь або жидівська).

Очевидно, що в цих українських школах не панував національний дух, а комуністичний.

В 1930 р. почалася нова тенденція: русифікувати школи, і цей протиукраї ський напрям у шкільництві існує до сьогодні. На території України є багато п чаткових, середніх та високих шкіл (в 1947 р. там було 159 високих шкіл, в то 7 університетів), але в усіх цих школах панує комуністичний дух, а російсь мова чимраз то більше і постійно випирає українську мову.

28. Українські школи в Галичині

Після Першої світової війни Галичина припала Польщі. Польська влада з стала тут біля 2500 народних шкіл, біля 500 народних шкіл на північно-західн землях, головно на Волині, та 25 середніх шкіл. Бажаючи спольонізувати украї ські землі, польський уряд почав обмежувати права української мови в шк лах, вводив польську мову до шкіл, замінював українських учителів польськ ми, а українських переносив на чисто польські землі. Польща впровадила т. з утравістичні школи, зн. школи, де викладали половину предметів в украї ській мові, а половину в польській. Такі школи Польща заклдала навіть та де населення було чисто українське, або в 90 % українське. (Коли в Галичині 1911—1912 рр. було 2420 українських шкіл, 1590 польських, і ні одної утраві тичної — тоді в 1937—38 рр. українських шкіл було ледве 352, а зате польськ 2127 та утравістичних 2485; подібно й на Волині: у 1922—23 рр. 443 — украї ських, 546 польських і 89 утрав. — то в 1937—38 рр. було лиш 8 українськ а зате 1400 польських і 520 утрав.). Очевидно українці не могли погодитис такою шкільною політикою Польщі, тому весь час ішла на українських зе лях під Польщею тяжка боротьба за українську мову в школах, та за украї ський зміст у навчанні та вихованні молоді.

29. Українська суспільність бореться за українського духа в школах

Крім боротьби, яку українська суспільність вела за українське обличчя д жавних шкіл на українських землях під Польщею, вона ще й розбудува власними коштами приватне шкільництво. Найбільше приватних українськ шкіл вдержувало Українське Педагогічне Товариство, що від 1926 р. назива ся “Т-вом Рідна Школа”. Одначе воно не мало права діяти на Волині, а тільн Галичині. Також наша Церква мала кілька своїх шкіл, напр., гімназія Васи нок у Львові.

30. Український тайний університет

Тому, що поляки усунули всіх українців-професорів з Львівського університету та скасували на ньому всі ті кафедри, що існували за Австрії, українці створили у Львові тайний університет, що існував від липня 1921 р. до 1925 р. Він мав три відділи, а саме: філософічний, правничий і медичний (на медичному були тільки два перші роки навчання). В усьому було 65 кафедр та понад 1500 студентів. Українські студенти бойкотували в тому часі польський університет у Львові, а ходили тільки на цей тайний університет або студіювали за кордоном.

31. Греко-Католицька Богословська Академія

Одинока висока школа, що існувала на українських землях, це була Греко-Католицька Богословська Академія у Львові, яку заклав в 1928 р. митрополит Андрей Шептицький, а якої ректором був увесь час о. Йосиф Сліпий, теперішній кардинал-митрополит. Ця Академія мала два факультети, а саме богословський і філософічний. Було в плані створити ще третій факультет, правничий, та перемінити Академію в університет католицький. На Академії викладали не тільки богословські предмети, але й багато світських предметів з ділянки українознавства.

32. Українське шкільництво на Закарпатті

Закарпаття — Карпатська Україна, належала між двома світовими війнами до Чехословаччини. Українське шкільництво було тут добре зорганізоване, в усіх українських земель, процентово, тут найбільше українських дітей ходило до українських шкіл. Початково чеський уряд фаворизував т. зв. русинську мову (ні українську, ні російську), але від 1931 р. в школах починає панувати український напрям. Назагал рівень шкіл був добрий. В 1938 р. на Закарпатті було: 492 українські народні школи, 5 гімназій, 4 учительські семінарії та 138 різних фахових шкіл.

33. Українські школи поза межами України

В 1921 р. постав у Празі Український Вільний Університет, який після Другої світової війни перенісся до Мюнхена і там існує до сьогодні. В 1922 р. постав в Подєбрадах Українська Господарська Академія, яка в 1935 р. перемінилася в Український Технічно-Господарський Інститут. Біля Праги, в Модржанах, існувала українська гімназія.

Треба ще додати, що на Варшавському Університеті існував Православний факультет (з польською викладовою мовою).

34. Які українські школи існують сьогодні поза межами України?

В Америці та Канаді існують українські парафіяльні школи з англійською викладовою мовою, але в яких вчать української мови. Існують т. зв. гайскули (Стемфорд, Дітройт, Нью-Йорк) та каледжі: св. Василя в Стемфорді та т. зв. Менор Каледас для дівчат у Факс Чейсі, біля Філядельфії.

В 1963 р. Верховний Архієпископ Української Католицької Церкви заклав у Римі Український Католицький Університет ім. св. Климентія.

У Вінніпегу існує від багатьох років православна Колегія св. Андрея.

Крім цього українські поселенці в Америці й Канаді розбудували цілу систему українознавчих шкіл, які відбувають своє навчання в суботу, а в деяких місцевостях в часі тижня.

Українська культура. Короткий огляд. — Нью-Йорк: Вид-во Шкільної Ради, 1991. — С. 17–22.

ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ, ВИДАНІ ШКІЛЬНОЮ РАДОЮ

Мова й література

Розрізна азбука і розрізні склади (3 картки).

Макогон В., Денисенко Т. Перші кроки: Книжка вправ для вивчення абетки і слів. — 1985.

Козловський Я. Мій буквар. — 1990. — 128 с. (Методичний порадник до нього, для вчителів).

Гаєвська С. Слово рідне: Початковий курс для англомовних клас. — Н.-Й. 1984. — 160 с.

Боднарчук І. Читанка I, для 2-ї кл. — 88 с.

Боднарчук І. Читанка II, для 3-ї кл. — 88 с.

Боднарчук І. Читанка III, для 4-ї кл. — 92 с.

Боднарчук І. Збірник диктантів. — 40 с.

Безушко К. Читанка для 2-го р. англ. кл. — 98 с.

Четверта читанка для 5-го року / Шкільна рада. — Н.-Й., 1986. — 152 с.

Пеленський Е.Ю. Українська читанка для 4-го року. — Н.-Й., 1962. — 150 с.

Кисілевський К. Українська читанка для 6-го року. — Н.-Й., 1962. — 256 с.

Ватра: Читанка для V і VI класи. — Друге поправлене й доповнене видання. — ОПЛДМ, 1989.

Овчаренко М. Золоті ворота: Читанка для 7–8 року. — Н.-Й., 1986. — 208 с.

Романенчук Б. Вправи з граматики для нижчих клас. — Ч. 1. — 1989.

Романенчук Б. Вправи з граматики для середніх клас. — Ч. 2. — 1990.

Кисілевський К. Вивчаймо українську мову: Підр. для розмов. Сер. вищі кл. — Н.-Й., 1966. — 32 с.

Радзикович В. Історія української літератури для вищих клас. — Н.-Й. 1983. — 160 с.

Кислиця Д. Граматика української мови. — Ч. 1: Фонетика і морфологія. — Н.-Й., 1989 р.

Кислиця Д. Граматика української мови. — Ч. 2: Синтакса. — Н.-Й., 1990

Ковалів П. Український правопис. — 3-тє видання. — Н.-Й., 1977. — 98 с.

Вовк А. Словничок-порадник з культури української мови. — 1991. — 22 с.

Кисілевський К. Хрестоматія з української літератури: Для вищих клас. — Н.-Й., 1989. — 149 с.

Федоренко Є., Маляр П. Хрестоматія з української літератури ХХ ст. — 1997. — Друге перероблене і доповнене видання. — 400 с.

Кисілевська-Ткач Л. Українська література: Нарис методики навчання у вищих класах. — 1983. — 95 с.

Тисячоліття хрещення Руси-України: Хрестоматія. — СКВОР, 1987. — 320 с.

Федорук Л. Липнева моя Україна: Поезії. — 1993.

Історія, культура

Черняк Н. Княжа доба. — Н.-Й., 1992. — 100 с.

Лотоцький А. Княжа Слава / Опрац. І. Боднарчука. — 1991. — 80 с.

Хойнацька Н.Л. Історія України від доісторичної доби по 1340: 20 лекцій для 8-ї і 9-ї клас. — 2-ге поправлене видання. — 1992.

Хойнацька Н.Л. Історія України від 1340 до 1992 р.: Для учнів 9-ї, 10-ї, 11-ї та 12-ї клас).

К. І.: Історія України — короткий огляд для початкових клас, Н.-Й., 1971, 64 с.

К. І.: Історія України для англومовних клас, Н.-Й., 1971, 64 с.

Грушевський М. Історія України, з додатком нового періоду, 1914—1919. — Н.-Й., 1990. — 588 с.

Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України: Для вищих клас. — Н.-Й., 1989.

Лончина Б.І. Українська культура. — Н.-Й., 1983. — 64 с.

Янів В. Нарис української культури: Для вищих клас. — Н.-Й., 1985. — 96 с.

Географія

Рудницький С. Початкова географія України. — Н.-Й.; Філяд., 1995. — 128 с.

Жарський Е. Зошит для вправ з географії. — Н.-Й., 1988. — 32 с.

Оришкевич П. Початкова географія України і українських поселень. — Н.-Й., 1993.

Оришкевич П. Географічні мапи України. — Н.-Й., 1970.

Дражньовський Р. Стінна фізична мапа України. — Н.-Й.

Мапи України: Русь-Україна. — 22×27.

Контурна мапа. — 38×50.

6 різних кольорових мап. — 11×20.

Карта України (нова з України). — 29×20.

Шкільна лектура

Багрянний І. Тигролови. — Н.-Й., 1970. — 48 с.

Вовчок М. Інститутка. — Н.-Й., 1970. — 15 с.

Куліш П. Чорна Рада. — Н.-Й., 1968. — 48 с.

Модрич-Верган В. Василь Симоненко. — Н.-Й., 1985. — 32 с.

Нечуй-Левицький І. Микола Джеря. — Н.-Й., 1971. — 32 с. (скорочено).

- Українка Л. Бояриня. — Н.-Й., 1983. — 48 с.
Франко І. Борислав сміється. — Н.-Й., 1970. — 40 с.
Франко І. Захар Беркут. — Н.-Й., 1968. — 48 с.

Матеріали для педагогічних курсів (конспекти викладів)

- Жарський Е. Історичні основи виховання. — Лекція 1. — Н.-Й., 1960. — 80 с.
Жарський Е. Курс працівників дошкілля. — Н.-Й., 1967. — 32 с.
Жарський Е. Нарис економічної географії України. — Лекція 1. — Н.-Й.
Жарський Е. Психологічні основи виховання. — Лекція 1. — Н.-Й.
1961. — 63 с.
Кисілівський К. Методика навчання української мови й літератури. — Н.-Й.

Адміністративні посібники

- Шкільні каталоги.
Шкільні денники.
Річні свідоцтва (для старших клас).
Річні свідоцтва (для молодших клас).
Повідомлення про успішність.
Програма Шкільної Ради. — 1981. — 44 с.

Львівський університет

Розділ XI

ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

ЗАКОН УКРАЇНИ “ПРО ОСВІТУ”

Освіта — основа інтелектуального, культурного, духовного, соціально-го, економічного розвитку суспільства і держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями.

Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами.

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Законодавство України про освіту

Законодавство України про освіту базується на Конституції України і складається з цього Закону, інших актів законодавства України.

Стаття 2. Завдання законодавства України про освіту

Завданням законодавства України про освіту є регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України.

Стаття 3. Право громадян України на освіту

1. Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належ-

ності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин. Це право забезпечується:

розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти;

відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина;

різними формами навчання — очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем.

2. Держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, докторантів та інших осіб, незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах.

3. Для одержання документа про освіту громадяни мають право на державну атестацію.

4. Іноземні громадяни, особи без громадянства здобувають освіту в закладах освіти України відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів.

Стаття 4. Державна політика в галузі освіти

1. Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства.

2. Державна політика в галузі освіти визначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України і здійснюється органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Стаття 5. Державний контроль за діяльністю закладів освіти

Державний контроль за діяльністю закладів освіти незалежно від форм власності здійснюється з метою забезпечення реалізації єдиної державної політики у галузі освіти. Державний контроль проводиться центральними і місцевими органами управління освітою та Державною інспекцією закладів освіти при Міністерстві освіти України. Положення про центральні державні органи управління освітою про Державну інспекцію закладів освіти при Міністерстві освіти України затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стаття 6. Основні принципи освіти

Основними принципами освіти в Україні є:

доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;

рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;

гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;

органічний зв'язок з світовою та національною історією, культурою, традиціями;

незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;

науковий, світський характер освіти;

інтеграція з наукою і виробництвом;

взаємозв'язок з освітою інших країн;

гнучкість і прогностичність системи освіти;
єдність і наступність системи освіти;
безперервність і різноманітність освіти;
поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Стаття 7. Мова освіти

Мова освіти визначається Конституцією України, Законом Української РСР "Про мови в Українській РСР".

Стаття 8. Навчально-виховний процес і громадсько-політична діяльність у закладах освіти

1. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

2. Залучення учнів, студентів до участі в політичних акціях і релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається.

3. Належність особи до будь-якої політичної партії, громадської, релігійної організації, що діють відповідно до Конституції України, не є перешкодою для її участі в навчально-виховному процесі.

4. Учні, студенти, працівники освіти можуть створювати у закладах освіти первинні осередки об'єднань громадян, членами яких вони є.

Стаття 9. Заклади освіти і церква (релігійні організації)

Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями.

Стаття 10. Управління освітою

1. В Україні для управління освітою створюються система державних органів управління і органи громадського самоврядування.

2. Органи управління освітою і громадського самоврядування діють у межах повноважень, визначених законодавством.

Стаття 11. Органи управління освітою

До державних органів управління освітою в Україні належать:

Міністерство освіти України;
міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти;
Вища атестаційна комісія України;
Міністерство освіти Автономної Республіки Крим;
місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

Стаття 12. Повноваження Міністерства освіти України та міністерств і відомств України, яким підпорядковані заклади освіти

1. Міністерство освіти України є центральним органом державної виконавчої влади, який здійснює керівництво у сфері освіти.

Міністерство освіти України:

бере участь у визначенні державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів, розробляє програми розвитку освіти, державні стандарти освіти;

встановлює державні стандарти знань з кожного предмета;

визначає мінімальні нормативи матеріально-технічного, фінансового забезпечення закладів освіти;

здійснює навчально-методичне керівництво, контроль за дотриманням державних стандартів освіти, державне інспектування;

забезпечує зв'язок із закладами освіти, державними органами інших країн з питань, які входять до його компетенції;

проводить акредитацію вищих та професійно-технічних закладів освіти незалежно від форм власності та підпорядкування, видає їм ліцензії, сертифікати;

формує і розміщує державне замовлення на підготовку спеціалістів з вищою освітою;

розробляє умови прийому до закладів освіти;

забезпечує випуск підручників, посібників, методичної літератури;

розробляє проекти положень про заклади освіти, що затверджуються Кабінетом Міністрів України;

організовує атестацію педагогічних і науково-педагогічних працівників щодо присвоєння їм кваліфікаційних категорій, педагогічних та вчених звань;

разом з іншими міністерствами і відомствами, яким підпорядковані засоби освіти, Міністерством освіти Автономної Республіки Крим реалізує державну політику в галузі освіти, здійснює контроль за її практичним втіленням, дотриманням актів законодавства про освіту в усіх закладах освіти незалежно від форм власності і підпорядкування;

здійснює керівництво державними закладами освіти.

Акти Міністерства освіти України, прийняті у межах його повноважень, є обов'язковими для міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти, Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм органів управління освітою, закладів освіти незалежно від форм власності.

2. Міністерства і відомства, яким підпорядковані заклади освіти, разом з Міністерством освіти України беруть участь у здійсненні державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів, у проведенні державного інспектування та акредитації закладів освіти, здійснюють контрольні функції по дотриманню вимог щодо якості освіти, забезпечують зв'язок із закладами освіти та державними органами інших країн з питань, що належать до їх компетенції, організовують впровадження у практику досягнень науки і передового досвіду.

Акти міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти, прийняті у межах їх компетенції, є обов'язковими для місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм органів управління освітою, закладів освіти відповідного профілю незалежно від форм власності.

3. Міністерство освіти Автономної Республіки Крим здійснює повноваження керівництва освітою, крім повноважень, віднесених до компетенції Міністерства освіти України, міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти.

4. Інші повноваження Міністерства освіти України, міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти, визначаються положенням про них.

Стаття 13. Повноваження Вищої атестаційної комісії України

Вища атестаційна комісія України організовує і проводить атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, керує роботою по присудженню наукових ступенів, присвоєнню вченого звання старшого наукового співробітника.

Положення про Вищу атестаційну комісію України затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стаття 14. Повноваження місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в галузі освіти

1. Місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування здійснюють державну політику в галузі освіти і в межах їх компетенції: встановлюють, не нижче визначених Міністерством освіти України мінімальних нормативів, обсяги бюджетного фінансування закладів освіти, установ, організацій системи освіти, що є у комунальній власності, та забезпечують фінансування витрат на їх утримання;

забезпечують розвиток мережі закладів освіти та установ, організацій системи освіти, зміцнення їх матеріальної бази, господарське обслуговування;

здійснюють соціальний захист працівників освіти, дітей учнівської і студентської молоді, створюють умови для їх виховання, навчання і роботи відповідно до нормативів матеріально-технічного та фінансового забезпечення;

організують облік дітей дошкільного та шкільного віку, контролюють виконання вимог щодо навчання дітей у закладах освіти;

вирішують у встановленому порядку питання, пов'язані з опікою і піклуванням про неповнолітніх, які залишилися без піклування батьків, дітей-сиріт, захист їх прав, надання матеріальної та іншої допомоги;

створюють належні умови за місцем проживання для виховання дітей, молоді, розвитку здібностей, задоволення їх інтересів;

забезпечують у сільській місцевості регулярне безкоштовне підвезення до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів та педагогічних працівників;

організують професійне консультування молоді та продуктивну працю учнів; визначають потреби, обсяги і розробляють пропозиції щодо державного замовлення на підготовку робітничих кадрів для регіону.

2. Місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування створюються відповідні органи управління освітою, діяльність яких спрямовується на:

управління закладами освіти, що є у комунальній власності;

організацію навчально-методичного забезпечення закладів освіти, вдосконалення професійної кваліфікації педагогічних працівників, їх перепідготовку та атестацію у порядку, встановленому Міністерством освіти України;

координацію дій педагогічних, виробничих колективів, сім'ї, громадськості з питань навчання і виховання дітей;

визначення потреб, розроблення пропозицій щодо державного контракту і формування регіонального замовлення на педагогічні кадри, укладання договорів на їх підготовку;

контроль за дотриманням вимог щодо змісту, рівня і обсягу освіти, атестацію закладів освіти, що перебувають у комунальній власності.

Місцеві органи управління освітою у здійсненні своїх повноважень підпорядковані органам державної виконавчої влади, органам місцевого самоврядування та відповідним державним органам управління освітою у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Стаття 15. Державні стандарти освіти

1. Державні стандарти освіти встановлюють вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки в Україні. Вони є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання освіти.

Державні стандарти освіти розробляються окремо з кожного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду та перезатвердженню не рідше як один раз на 10 років.

2. Відповідність освітніх послуг державним стандартам і вимогам визначається засновником закладу освіти, Міністерством освіти України, Міністерством освіти Автономної Республіки Крим, міністерствами і відомствами, яким підпорядковані заклади освіти, місцевими органами управління освітою шляхом ліцензування, інспектування, атестації та акредитації закладів освіти у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

3. За результатами ліцензування Міністерство освіти України, Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, місцеві органи управління освітою у межах своїх повноважень надають закладам освіти незалежно від форм власності, ліцензії на право здійснення освітньої діяльності відповідно до державних вимог із встановленням за певними освітніми або освітньо-кваліфікаційними рівнями обсягів підготовки, які відповідають кадровому, науково-методичному забезпеченню, вносять їх до державного реєстру закладів освіти.

Невиконання або грубе порушення закладом освіти умов і правил ліцензійної діяльності, подання за розповсюдження недостовірної інформації щодо її здійснення є підставою для призупинення дії або анулювання ліцензії.

4. За результатами акредитації вищих закладів освіти, закладів післядипломної освіти Міністерство освіти України разом з міністерствами і відомствами, яким підпорядковані заклади освіти:

визначає відповідність освітніх послуг державним стандартам певного освітньо-кваліфікаційного рівня за напрямками (спеціальностями), надає право видачі документа про освіту державного зразка;

встановлює рівень акредитації закладу освіти;

надає певну автономію закладу освіти відповідно до отриманого статусу;

інформує громадськість про якість освітньої та наукової діяльності вищих закладів освіти;

вирішує в установленому порядку питання про реорганізацію вищого закладу освіти з наданням відповідного статусу або його ліквідацію.

5. За результатами атестації дошкільних, середніх, позашкільних та професійно-технічних закладів освіти Міністерство освіти України, Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, місцеві органи управління освітою у межах своїх повноважень:

визначають відповідність освітніх послуг, які надаються закладами освіти, державним стандартом певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня;

приймають рішення про створення спеціалізованих закладів освіти: шкіл, колегіумів, ліцеїв, гімназій тощо;

вносять пропозиції Міністерству освіти України про надання відповідного статусу професійно-технічним закладам освіти;
приймають рішення про створення, реорганізацію або ліквідацію закладів освіти.

6. За особливі досягнення в роботі закладу освіти Президентом України може бути надано статус національного закладу освіти.

Стаття 16. Органи громадського самоврядування в освіті

1. Органами громадського врядування в освіті є:
загальні збори (конференція) колективу закладу освіти;
районна, міська, обласна конференції педагогічних працівників, з'їзд працівників освіти Автономної Республіки Крим;

Всеукраїнський з'їзд працівників освіти.

2. Органи громадського самоврядування в освіті можуть об'єднувати учасників навчально-виховного процесу, спеціалістів певного професійного спрямування.

3. Органи громадського самоврядування в освіті вносять пропозиції щодо формування державної політики в галузі освіти, вирішують у межах своїх повноважень питання навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності закладів освіти.

Повноваження органів громадського самоврядування в освіті визначає в межах чинного законодавства Міністерство освіти України за участю представників профспілок, всеукраїнських педагогічних (освітянських) об'єднань.

Стаття 17. Самоврядування закладів освіти

Самоврядування закладів освіти передбачає їх право на:
самостійне планування роботи, вирішення питань навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності;
участь у формуванні планів прийому учнів, студентів, слухачів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод підприємств, установ, організацій, громадян;

визначення змісту компонента освіти, що надається закладом освіти понад визначений державою обсяг;

прийняття на роботу педагогічних, науково-педагогічних, інженерно-педагогічних та інших працівників, а також фахівців з інших держав, у тому числі за контрактами;

самостійне використання усіх видів асигнувань, затвердження структури і штатного розпису у межах встановленого фонду заробітної плати;

здійснення громадського контролю за організацією харчування, охорони здоров'я, охорони праці в закладах освіти.

Стаття 18. Умови створення закладів освіти

1. Заклади освіти створюються органами державної виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, громадянами відповідно до соціально-економічних, національних, культурно-освітніх потреб у них за наявності необхідної матеріально-технічної, науково-методичної бази, педагогічних кадрів.

2. Заклади освіти, що основані на загальнодержавній або комунальній власності, мають статус державного закладу освіти.

3. Заклади освіти, незалежно від їх статусу і належності, забезпечують якість освіти в обсязі вимог державних стандартів освіти.

4. Потреба у вищих закладах освіти незалежно від форм власності та їх мережа визначаються Кабінетом Міністрів України.

Потреба в професійно-технічних закладах освіти визначається Кабінетом Міністрів України, а їх мережа — Міністерством освіти України.

Потреба в закладах освіти, заснованих на комунальній власності, визначається місцевими органами державної законодавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Порядок створення, реорганізації і ліквідації закладів освіти встановлюється Кабінетом Міністрів України.

5. Діяльність закладу освіти розпочинається за наявності ліцензії на здійснення діяльності, пов'язаної з наданням послуг для одержання освіти і підготовкою фахівців різних рівнів кваліфікації. Ліцензія видається у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

6. Заклади освіти діють на підставі власних статутів, затверджених:

Міністерством освіти України стосовно закладів освіти, що засновані на загальнодержавній власності і перебувають у його системі;

міністерствами, відомствами України, яким підпорядковані заклади освіти, засновані на загальнодержавній власності, за погодженням з Міністерством освіти України;

Міністерством освіти України стосовно вищих навчальних закладів освіти, заснованих на інших формах власності;

місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування стосовно державних закладів освіти, що перебувають у комунальній власності, і закладів освіти (крім вищих закладів освіти), заснованих на інших формах власності.

7. Заклад освіти повинен мати власну назву, в якій обов'язково вказується його тип (дитячий садок, школа, гімназія, ліцей, колегіум, коледж, інститут, консерваторія, академія, університет чи інше) та організаційно-правова форма.

Стаття 19. Наукове і методичне забезпечення освіти

Наукове і методичне забезпечення освіти здійснюють Міністерство освіти України, міністерства, відомства, яким підпорядковані заклади освіти, Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, вищі заклади освіти, академічні, галузеві науково-дослідні інститути, заклади післядипломної освіти, інші науково-методичні і методичні установи у взаємодії з відповідними підприємствами, творчими спілками, асоціаціями, товариствами, громадськими, науковими організаціями.

Стаття 20. Керівник закладу освіти

1. Заклад освіти очолює його керівник (завідуючий, директор, ректор, президент тощо).

2. Керівники закладів освіти, що є у загальнодержавній власності і підпорядковані Міністерству освіти України, обираються за конкурсом і призначаються на посаду Міністерством освіти України шляхом укладання з ними контракту відповідно до порядку, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

3. Керівники закладів освіти, що є у загальнодержавній власності і підпорядковані іншим міністерствам і відомствам України, обираються за конкурсом і призначаються на посаду (за попереднім погодженням з Міністерством освіти України) відповідними міністерствами і відомствами України шляхом укладання з ним контракту.

4. Керівники закладів освіти, що є у комунальній власності, призначаються Міністерством освіти Автономної Республіки Крим, відповідними обласними, міськими, районними органами управління освітою за попереднім погодженням з місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

5. Керівники закладів освіти, заснованих на інших формах власності, призначаються його засновником або уповноваженим ним органом за попереднім погодженням з відповідними органами управління освітою місцевих органів державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

6. Керівники вищих закладів освіти щорічно звітують перед загальними зборами (конференцією) колективу закладу освіти.

Стаття 21. Психологічна служба в системі освіти

У системі освіти діє державна психологічна служба. Психологічне забезпечення навчально-виховного процесу в закладах освіти здійснюють практичні психологи. За своїм статусом практичні психологи належать до педагогічних працівників.

Стаття 22. Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти

Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам, особам, які їх замінюють. Педагогічний патронаж здійснюється соціальними педагогами. За своїм статусом соціальні педагоги належать до педагогічних працівників.

Стаття 23. Участь діячів науки, культури та представників інших сфер діяльності у навчально-виховній роботі

Діячі науки, культури та представники інших сфер діяльності за рішенням закладу освіти можуть брати участь у навчально-виховній роботі, керівництві учнівськими, студентськими об'єднаннями за інтересами, сприяти інтелектуальному, культурному розвитку учнівської, студентської молоді, подавати консультаційну допомогу педагогам.

Стаття 24. Організація медичного обслуговування у системі освіти

Організація безкоштовного медичного обслуговування у системі освіти забезпечується місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, здійснюється закладами Міністерства охорони здоров'я України, відомчими закладами охорони здоров'я відповідно до чинного законодавства.

Стаття 25. Організація харчування у закладах освіти

Організація та відповідальність за харчування у державних закладах освіти покладається на місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти, керівників закладів освіти і здійснюється за рахунок бюджетних асигнувань.

Харчування у закладах освіти інших форм власності організують засновник і керівник закладу.

Контроль та державний нагляд за якістю харчування покладається на органи охорони здоров'я.

Стаття 26. Забезпечення безпечних і нешкідливих умов навчання, праці та виховання

Забезпечення безпечних і нешкідливих умов навчання, праці та виховання у закладах освіти покладається на їх власника або уповноважений ним орган, керівника закладу освіти.

Стаття 27. Документи про освіту

Випускнику державного або іншого акредитованого (атестованого) закладу освіти видається відповідний документ про освіту встановленого зразка.

Зразки документів про освіту затверджується Кабінетом Міністрів України.

Розділ II. Система освіти

Стаття 28. Поняття системи освіти

Система освіти складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Стаття 29. Структура освіти

Структура освіти включає:

- дошкільну освіту;
- загальну середню освіту;
- позашкільну освіту;
- професійно-технічну освіту;
- вищу освіту;
- післядипломну освіту;
- аспірантуру;
- докторантуру;
- самоосвіту.

Стаття 30. Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні

1. В Україні встановлюються такі освітні рівні:

- початкова загальна освіта;
- базова загальна середня освіта;
- повна загальна середня освіта;
- професійно-технічна освіта;
- базова вища освіта;
- повна вища освіта.

2. В Україні встановлюються такі освітньо-кваліфікаційні рівні:

- кваліфікований робітник;
- молодший спеціаліст;

бакалавр;
спеціаліст, магістр.

Положення про освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стаття 31. Наукові ступені

1. Науковими ступенями є:
кандидат наук;
доктор наук.

2. Наукові ступені кандидата і доктора наук присуджуються спеціалізованими вченими радами вищих закладів освіти, наукових установ та організацій у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Стаття 32. Вчені звання

1. Вченими званнями є: старший науковий співробітник; доцент; професор.

2. Вчені звання старший науковий співробітник, доцент, професор присвоюються на основі рішень вчених рад вищих закладів освіти, наукових установ та організацій у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Стаття 33. Дошкільна освіта

Дошкільна освіта і виховання здійснюються у сім'ї, дошкільних закладах освіти у взаємодії з сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їх всебічного розвитку, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання.

Стаття 34. Дошкільні заклади освіти

1. Дошкільними закладами освіти є: дитячі ясла, дитячі садки, дитячі ясла-садки, сімейні, прогулянкові, дошкільні заклади компенсуючого (для дітей, які потребують корекції фізичного і психічного розвитку) та комбінованого типів з короткотривалим, денним, цілодобовим перебуванням дітей, а також дитячі садки інтернатного типу, дитячі будинки та інші.

2. Прийом дітей у дошкільні заклади освіти проводиться за бажанням батьків або осіб, які їх замінюють.

Стаття 35. Загальна середня освіта

1. Загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення.

2. Держава гарантує молоді право на отримання повної загальної середньої освіти і оплачує її здобуття. Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою і може отримуватись у різних типах закладів освіти.

3. За рахунок коштів підприємств, установ і організацій, батьків та інших добровільних внесків можуть вводитися додаткові навчальні курси понад обсяг, визначений державним стандартом для відповідного освітнього рівня.

Стаття 36. Середні заклади освіти

1. Основним видом середніх закладів освіти є середня загальноосвітня школа трьох ступенів: перший — початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, другий — основна школа, що забезпечує базову загальну середню освіту, третій — старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту.

2. Школи кожного з трьох ступенів можуть функціонувати разом або самостійно.

3. Навчання у середній загальноосвітній школі починається з шести-семирічного віку.

4. Школи першого ступеня у сільській місцевості створюються незалежно від наявної кількості учнів. Відкриття таких шкіл, а також самостійних класів у них здійснюється за рішенням місцевих органів державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

5. За рішенням місцевих органів державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування для задоволення освітніх потреб населення можуть створюватися навчально-виховні об'єднання “школа — дитячий садок”, школи та групи продовженого дня.

6. Для розвитку здібностей, обдарувань і талантів дітей створюються профільні класи (з поглибленим вивченням окремих предметів або початкової допрофесійної підготовки), спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, а також різні типи навчально-виховних комплексів, об'єднань. Особливо обдарованим дітям держава надає підтримку і заохочення (стипендії, направлення на навчання і стажування до провідних вітчизняних та закордонних освітніх, культурних центрів).

7. Для здобуття загальної середньої освіти можуть створюватися вечірні (змінні) школи, а також класи, групи з очною, заочною формами навчання при загальноосвітніх школах.

8. Бажаючим надається право і створюються умови для прискореного закінчення школи, складання іспитів екстерном.

Стаття 37. Заклади освіти для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації

1. Для дітей, які не мають необхідних умов для виховання і навчання в сім'ї, створюються загальноосвітні школи-інтернати.

2. Для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, створюються школи-інтернати, дитячі будинки, в тому числі сімейного типу, з повним державним утриманням.

3. Для дітей, які потребують тривалого лікування, створюються дошкільні заклади освіти, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, дитячі будинки. Навчальні заняття з такими дітьми проводяться також у лікарнях, санаторіях, вдома.

4. Для осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових закладах освіти, створюються спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, школи, дитячі будинки, дошкільні та інші заклади освіти з утриманням за рахунок держави.

5. Для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, створюються загальноосвітні школи і професійно-технічні училища соціальної реабілітації.

Стаття 38. Позашкільна освіта

1. Позашкільна освіта та виховання є частиною структури освіти і спрямовуються на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні.

2. Позашкільна освіта та виховання здійснюються закладами освіти, сім'єю, трудовими колективами, громадськими організаціями, товариствами, фондами і ґрунтуються на принципі добровільності вибору типів закладів, видів діяльності.

3. Держава забезпечує умови для одержання учнями і молоддю позашкільної освіти.

Стаття 39. Позашкільні заклади освіти

1. До позашкільних закладів освіти належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади.

2. Для здійснення навчально-виховної роботи позашкільним закладам освіти надаються спортивні об'єкти, культурні, оздоровчі та інші заклади безкоштовно та на пільгових мовах. Порядок їх надання визначається місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Стаття 40. Професійно-технічна освіта

1. Професійно-технічна освіта забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, перепідготовку, підвищення їх професійної кваліфікації.

2. Професійно-технічна освіта громадян здійснюється на базі повної загальної середньої освіти або базової загальної середньої освіти з наданням можливості здобувати повну загальну середню освіту.

3. Громадяни, які потребують соціальної допомоги і реабілітації, а також громадяни, які навчаються окремим професіям за переліком, визначеному Кабінетом Міністрів України, можуть отримувати професію, не маючи базової загальної середньої освіти.

Стаття 41. Професійно-технічні заклади освіти

1. Професійно-технічними закладами освіти є: професійно-технічне училище, професійно-художнє училище, професійне училище соціальної реабілітації, училище-агрофірма, училище-завод, вище професійне училище, навчально-виробничий центр, центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, навчально-курсний комбінат, інші типи закладів, що надають робітничу професію.

2. Професійно-технічні заклади освіти можуть мати денні, вечірні відділення, створювати і входити в різні комплекси, об'єднання.

3. Професійно-технічні заклади освіти здійснюють підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації громадян за державним контрактом, а також за угодами з підприємствами, об'єднаннями, установами, організаціями, окремими громадянами.

4. Професійно-технічні заклади освіти можуть мати одне або декілька базових підприємств, об'єднань, організацій, для яких вони готують робітничі кад-

ри. Відносини з базовими підприємствами, об'єднаннями та організаціями регулюються відповідно до укладених угод.

5. Учні державних професійно-технічних закладів освіти із числа дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків, і дітей, які потребують особливих умов виховання перебувають на повному утриманні держави, інші учні зазначених закладів освіти забезпечуються безкоштовним харчуванням і стипендією. Порядок повного державного утримання та забезпечення учнів державних професійно-технічних закладів освіти безкоштовним харчуванням і стипендією визначається Кабінетом Міністрів України.

6. Випускникам професійно-технічних закладів освіти відповідно до їх освітньо-кваліфікаційного рівня присвоюється кваліфікація "кваліфікований робітник" з набутої професії відповідного розряду (категорії).

7. Громадяни можуть також одержати професію, підвищити кваліфікацію, пройти перепідготовку безпосередньо на виробництві.

Стаття 42. Вища освіта

1. Вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовку та підвищення їх кваліфікації.

2. Вища освіта здійснюється на базі повної загальної середньої освіти. До вищих закладів освіти, що здійснюють підготовку молодших спеціалістів, можуть прийматися особи, які мають базову загальну середню освіту.

3. Підготовка фахівців у вищих закладах освіти може проводитися з відривом (очна), без відриву від виробництва (вечірня, заочна), шляхом поєднання цих форм, а з окремих спеціальностей — екстерном.

Держава створює умови громадянам України для реалізації їх прав на здобуття вищої освіти.

Навчання у вищих закладах освіти державної форми власності оплачується державою за винятком випадків, передбачених частиною четвертою статті 61 цього Закону, у вищих закладах освіти інших форм власності — юридичними та фізичними особами.

Прийом громадян до вищих закладів освіти проводиться на конкурсній основі відповідно до здібностей незалежно від форми власності закладу освіти та джерел оплати за навчання.

Контроль за дотриманням принципів соціальної справедливості та законності при прийомі громадян до вищих навчальних закладів освіти здійснюється органами, уповноваженими цим Законом.

4. Особливо обдарованим студентам забезпечується навчання та стажування за індивідуальними планами, встановлення спеціальних державних стипендій, створення умов для навчання за кордоном.

Стаття 43. Вищі заклади освіти

1. Вищими закладами освіти є: технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет та інші.

2. Відповідно до статусу вищих закладів освіти встановлено чотири рівні акредитації:

перший рівень — технікум, училище, інші прирівняні до них вищі заклади освіти;

другий рівень — коледж, інші прирівняні до нього вищі заклади освіти;
третій і четвертий рівні (залежно від наслідків акредитації) — інститут, консерваторія, академія, університет.

3. Вищі заклади освіти здійснюють підготовку фахівців за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями:

молодший спеціаліст — забезпечують технікуми, училища, інші вищі заклади освіти першого рівня акредитації;

бакалавр — забезпечують коледжі, інші вищі заклади освіти другого рівня акредитації; спеціаліст, магістр — забезпечують вищі заклади освіти третього і четвертого рівнів акредитації.

4. Вищі заклади освіти певного рівня акредитації можуть здійснювати підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями, які забезпечують заклади освіти нижчого рівня акредитації.

5. Вищі заклади освіти у встановленому порядку можуть створювати різні типи навчально-науково-виробничих комплексів, об'єднань, центрів, інститутів, філій, коледжів, ліцеїв, гімназій.

Стаття 44. Напрями діяльності вищого закладу освіти

1. Основними напрямами діяльності вищого закладу освіти є: підготовка фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів; підготовка та атестація наукових, науково-педагогічних кадрів; науково-дослідна робота; спеціалізація, підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів; культурно-освітня, методична, видавнича, фінансово-господарська, виробничо-комерційна робота; здійснення зовнішніх зв'язків.

2. Вищі заклади освіти здійснюють свою діяльність за державним контрактом (замовленням) та угодами, як основною формою регулювання відносин між закладами освіти та підприємствами, установами, організаціями, громадянами.

Стаття 45. Наукова діяльність у системі вищої освіти

1. Наукова діяльність у системі вищої освіти включає виконання науково-дослідних робіт, підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Науково-дослідна робота є складовою частиною підготовки фахівців і здійснюється науковими колективами, окремими вченими за договорами, контрактами, замовленнями, програмами, проектами. Для цього створюються наукові, науково-виробничі підрозділи, об'єднання, асоціації, технологічні парки, центри нових інформаційних технологій, науково-технічної творчості та інші формування.

2. Держава визнає пріоритет фундаментальних досліджень, що виконуються у системі освіти.

Стаття 46. Автономія вищого закладу освіти

1. Автономія може надаватися вищому закладу освіти відповідно до рівня акредитації і передбачає права закладу на:

- визначення змісту освіти;
 - визначення планів прийому студентів, аспірантів, докторантів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод з підприємствами, установами, організаціями, громадянами;
 - встановлення і присвоєння вчених звань вищого закладу освіти четвертого рівня акредитації;
 - інші повноваження, що делегують вищому закладу освіти відповідно до його статусу державні органи управління освітою.
2. Вищий заклад освіти може делегувати свої повноваження державним органам управління освітою.

Стаття 47. Післядипломна освіта (спеціалізація, стажування, клінічна ординатура, підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів)

1. Післядипломна освіта забезпечує одержання нової кваліфікації, нової спеціальності та професії на основі раніше здобутої у закладі освіти і досвіду практичної роботи, поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, професією.
2. Післядипломна освіта здійснюється закладами післядипломної освіти на договірних засадах з підприємствами, установами, організаціями з урахуванням державного контракту (замовлення).
3. Форми, термін і зміст навчання, методичної та науково-дослідної діяльності визначаються закладами післядипломної освіти за погодженням із замовником.

Стаття 48. Заклади післядипломної освіти

1. До закладів післядипломної освіти належать: академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсів комбінати; підрозділи вищих закладів освіти (філіали, факультети, відділення та інші); професійно-технічні заклади освіти; відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах.
2. Заклади післядипломної освіти можуть працювати заочною, вечірньою, заочною формами навчання, мати філіали і вести науково-дослідну роботу.

Стаття 49. Самоосвіта громадян

Для самоосвіти громадян державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами створюються відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо.

Розділ III. Учасники навчально-виховного процесу

Стаття 50. Учасники навчально-виховного процесу

Учасниками навчально-виховного процесу є:
вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти;
керівні, педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти

батьки або особи, які їх замінюють, батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу;

представники підприємств, установ, кооперативних, громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі.

Стаття 51. Права вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів

1. Вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти відповідно мають гарантоване державою право на: навчання для здобуття певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів; вибір закладу освіти, форми навчання, освітньо-професійних індивідуальних програм, позакласних занять;

додаткову відпустку за місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги, передбачені законодавством для осіб, які поєднують роботу з навчанням;

продовження за професією, спеціальністю на основі одержаного освітньо-кваліфікаційного рівня, здобуття додаткової освіти відповідно угоди з закладом освіти;

одержання направлення на навчання, стажування до інших закладів освіти, у тому числі за кордон;

користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу освіти;

доступ до інформації в усіх галузях знань;

участь у науково-дослідній, дослідно-конструкторській та інших видах наукової діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах;

особисту або через своїх представників участь у громадському самоврядуванні, в обговоренні, вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, побуту тощо;

участь в об'єднаннях громадян;

безпечні і нешкідливі умови навчання та праці;

забезпечення стипендіями, гуртожитками, інтернатами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

трудова діяльність у встановленому порядку в позаурочний час;

перерву в навчанні у вищих та професійно-технічних закладах освіти;

користування послугами закладів охорони здоров'я, засобами лікування, профілактики захворювань та зміцнення здоров'я;

захист від будь-яких форм експлуатації; фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних та інших працівників, які порушують права або принижують їх честь і гідність.

2. Відволікання учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів за рахунок навчального часу на роботу і здійснення заходів, не пов'язаних з процесом навчання, забороняється, крім випадків, передбачених рішенням Кабінету Міністрів України.

Стаття 52. Обов'язки вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів

1. Обов'язками учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів відповідно є:

додержання законодавства, моральних, етичних норм;
систематичне і глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю, підвищення загального культурного рівня;

додержання статусу, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти.

2. Випускники вищих закладів освіти, які здобули освіту за кошти державного або місцевого бюджетів, направляються на роботу і зобов'язані відпрацювати за направленням у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

3. Інші обов'язки осіб, що навчаються, можуть встановлюватися законодавством, положенням про заклади освіти та їх статутами.

Стаття 53. Додаткові види соціального і матеріального забезпечення вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів

1. Вихованцям, учням, студентам, курсантам, слухачам, стажистам, клінічним ординаторам, аспірантам, докторантам може надаватися додатково соціальною і матеріальною допомогою за рахунок місцевих бюджетів, міністерств і відомств, підприємств, установ, організацій, коштів громадян, юридичних і фізичних осіб за межами України, благодійних організацій, а також з інших надходжень.

2. При загальноосвітніх закладах утворюються фонди загального обов'язкового навчання для подання матеріальної допомоги учням, їх оздоровлення, проведення культурних заходів, інших передбачених законодавством витрат. Фонди загального обов'язкового навчання утворюються за рахунок коштів місцевих бюджетів у розмірі не меншому трьох відсотків від витрат на утримання шкіл, а також за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, інших джерел.

3. Для учнів, які проживають у сільській місцевості на відстані понад 3 кілометри від школи, забезпечується безкоштовне регулярне підвезення до школи і з школи рейсовим транспортом або транспортом підприємств, установ та організацій.

4. На час виробничого навчання, практики учням і студентам забезпечуються робочі місця, безпечні та нешкідливі умови праці.

Порядок оплати виконаної роботи під час виробничого навчання і практики визначається Кабінетом Міністрів України.

П'ятдесят відсотків заробітку за виробниче навчання і практику учнів професійно-технічних училищ, які отримують стипендію і харчування за рахунок держави, може бути направлено на рахунок закладу освіти для зміцнення навчально-матеріальної бази, на соціальний захист учнів, проведення культурно-масової і фізкультурно-спортивної роботи.

Стаття 54. Кадрове забезпечення сфери освіти

1. Педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку, фізичний стан яких дозволяє виконувати службові обов'язки.

2. Педагогічну діяльність у закладах освіти здійснюють педагогічні працівники, у вищих закладах освіти третього і четвертого рівнів акредитації — педагогічні працівники, у закладах післядипломної освіти — науково-педагогічні працівники.

Перелік посад педагогічних та науково-педагогічних працівників встановлюється Кабінетом Міністрів України.

3. Педагогічні та науково-педагогічні працівники приймаються на роботу шляхом укладення трудового договору, в тому числі за контрактом. Прийняття

на роботу науково-педагогічних працівників здійснюється на основі конкурсного відбору.

4. Педагогічні працівники підлягають атестації. За результатами атестації визначаються відповідність працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюються категорії, педагогічні звання. Порядок атестації педагогічних працівників встановлюється Міністерством освіти України.

Перелік категорій і педагогічних звань педагогічних працівників, порядок їх присвоєння визначаються Кабінетом Міністрів України.

Рішення атестаційної комісії є підставою для звільнення педагогічного працівника з роботи у порядку, встановленому законодавством.

Стаття 55. Права педагогічних та науково-педагогічних працівників

1. Педагогічні та науково-педагогічні працівники мають право на:
захист професійної честі, гідності;
вільний вибір форм, методів, засобів навчання, виявлення педагогічної ініціативи;

індивідуальну педагогічну діяльність;
участь у громадському самоврядуванні;
користування подовженою оплачуваною відпусткою;
забезпечення житлом у першочерговому порядку, пільгові кредити для індивідуального і кооперативного будівництва;

придбання для працюючих у сільській місцевості основних продуктів харчування за цінами, встановленими для працівників сільського господарства;
одержання службового житла;
підвищення кваліфікації, перепідготовку, вільний вибір змісту, програм, форм навчання, закладів освіти, установ та організацій, що здійснюють підвищення кваліфікації і перепідготовку.

2. Відволікання педагогічних та науково-педагогічних працівників від виконання професійних обов'язків не допускається за винятком випадків, передбачених чинним законодавством.

Стаття 56. Обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників

Педагогічні та науково-педагогічні працівники зобов'язані:
постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру;

забезпечувати умови для засвоєння вихованцями, учнями, студентами, курсантами, слухачами, стажистами, клінічними ординаторами, аспірантами навчальних програм на рівні обов'язкових вимог щодо змісту, рівня та обсягу освіти, сприяти розвиткові здібностей дітей, учнів, студентів;

настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, працелюбства, поміркованості, інших добродійностей;

виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни;

готувати учнів та студентів до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами; додержувати педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня, студента;

захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам.

Стаття 57. Гарантії держави педагогічним та науково-педагогічним працівникам та іншим категоріям працівників закладів освіти

1. Держава забезпечує педагогічним та науково-педагогічним працівникам: належні умови праці, побуту, відпочинку, медичне обслуговування; підвищення кваліфікації не рідше одного разу на п'ять років; правовий, соціальний, професійний захист; компенсації, встановлені законодавством, у разі втрати роботи, у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці;

призначення і виплату пенсії відповідно до чинного законодавства; встановлення підвищених посадових окладів (ставок заробітної плати) за наукові ступені і вчені звання;

виплати педагогічним та науково-педагогічним працівникам надбавок за вислугу років щомісячно у відсотках до посадового окладу (ставки заробітної плати) залежно від стажу педагогічної роботи у таких розмірах: понад 3 роки — 10 відсотків, понад 10 років — 20 відсотків, понад 20 років — 30 відсотків;

надання педагогічним працівникам щорічної грошової винагороди в розмірі до одного посадового окладу (ставки заробітної плати) за сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків;

виплату педагогічним та науково-педагогічним працівникам допомоги на оздоровлення у розмірі місячного посадового окладу (ставки заробітної плати) при наданні щорічної відпустки;

встановлення середніх посадових окладів (ставок заробітної плати) науково-педагогічним працівникам вищих накладів освіти третього і четвертого рівнів акредитації на рівні подвійної середньої заробітної плати працівників промисловості;

встановлення середніх посадових окладів (ставок заробітної плати) педагогічним працівникам вищих закладів освіти першого та другого рівнів акредитації та інших закладів освіти на рівні, нижчому від середньої заробітної плати працівників промисловості.

Перегляд заробітної плати педагогічним та науково-педагогічним працівникам провадиться двічі на рік з цоквартальною індексацією з урахуванням рівня інфляції.

Затвердження схеми посадових окладів (ставок заробітної плати) педагогічним, науково-педагогічним працівникам та підвищення (індексації) їх посадових окладів (ставок заробітної плати) проводиться у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

2. Держава забезпечує:

встановлення доплат спеціалістам, які працюють в системі освіти, до рівня середньомісячної заробітної плати працівників у цілому по народному господарству;

встановлення середнього розміру посадових окладів (ставок заробітної плати) обслуговуючому персоналу відповідно до схеми посадових окладів (ставок заробітної плати), що визначені Кабінетом Міністрів України. Перегляд рівня

заробітної плати спеціалістам, які працюють в системі освіти, і обслуговуючому персоналу провадиться двічі на рік з щоквартальною індексацією з урахуванням рівня інфляції.

3. У разі захворювання педагогічного та науково-педагогічного працівника, яке унеможливує виконання ними професійних обов'язків і обмежує перебування в дитячому, учнівському, студентському колективах, або тимчасового переведення за цих чи інших обставин на іншу роботу, за ним зберігається попередній середній заробіток. У разі хвороби або каліцтва попередній заробіток виплачується до відновлення працездатності або встановлення інвалідності.

4. Педагогічним працівникам, які працюють у сільській місцевості і селищах міського типу, а також пенсіонерам, які раніше працювали педагогічними працівниками в цих населених пунктах і проживають у них, держава відповідно до чинного законодавства забезпечує безплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм.

Вони мають право на одержання у власність земельної ділянки у розмірі середньої земельної частки відповідно до чинного законодавства.

5. Педагогічним та науково-педагогічним працівникам за рахунок власних коштів закладів освіти може подаватися матеріальна допомога для вирішення соціально-побутових питань.

Стаття 58. Заохочення педагогічних та науково-педагогічних працівників

За особливі трудові заслуги педагогічні та науково-педагогічні працівники можуть бути нагороджені державними нагородами, представлені до присудження державних премій України, відзначені знаками, грамотами, іншими видами морального та матеріального заохочення.

Стаття 59. Відповідальність батьків за розвиток дитини

1. Виховання в сім'ї є першоосновою розвитку дитини як особистості.

2. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини.

3. Батьки та особи, які їх замінюють, зобов'язані:

постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей;

поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до державної і рідної мови, сім'ї, старших за віком, до народних традицій та звичаїв;

виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського та інших народів, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до своєї країни;

сприяти здобуттю дітьми освіти у закладах освіти або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу;

виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини.

4. Держава подає батькам і особам, які їх замінюють, допомогу у виконанні ними своїх обов'язків, захищає права сім'ї.

Стаття 60. Права батьків

Батьки або особи, які їх замінюють, мають право:

- вибирати заклад освіти для неповнолітніх дітей;
обирати і бути обраним до органів громадського самоврядування закладів освіти;
- звертатись до державних органів управління освітою з питань навчання, виховання дітей;
захищати у відповідних державних органах і суді законні інтереси своїх дітей.

Розділ IV. Фінансово-господарська діяльність, матеріально-технічна база закладів освіти

Стаття 61. Фінансово-господарська діяльність закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти

1. Фінансування державних закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюються за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування.

2. Держава забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність.

3. Кошти закладів і установ освіти та науки, які повністю або частково фінансуються з бюджету, одержані від здійснення або на здійснення діяльності, передбаченої їх статутними документами, не вважаються прибутком і не оподатковуються.

4. Додатковими джерелами фінансування є:

- кошти, одержані за навчання, підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів відповідно до укладених договорів;
- плата за надання додаткових освітніх послуг;
- кошти, одержані за науково-дослідні роботи (послуги) та інші роботи, виконані закладом освіти на замовлення підприємств, установ, організацій та громадян;
- доходи від реалізації продукції навчально-виробничих майстерень, підприємств, цехів і господарств, від надання в оренду приміщень, споруд, обладнання;
- дотації з місцевих бюджетів;
- кредити і позички банків, дивіденди від цінних паперів та доходи від розміщення на депозитних вкладах тимчасово вільних позабюджетних коштів;
- валютні надходження;
- добровільні грошові внески, матеріальні цінності, одержані від підприємств, установ, організацій, окремих громадян;
- інші кошти.

5. Кошти, матеріальні цінності та нематеріальні активи, що надходять безкоштовно у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань юридичних і фізичних осіб, у тому числі нерезидентів, закладам і установам освіти та науки, метою діяльності яких не є одержання прибутку, для здійснення освітньої, наукової, оздоровчої, спортивної, культурної діяльності, не вважаються прибутком і не оподатковуються.

6. У разі одержання коштів з інших джерел бюджетні та галузеві асигнування закладів освіти та установ, організацій системи освіти не зменшуються.

7. Бюджетні асигнування на освіту та позабюджетні кошти не підлягають вилученню та використовуються за призначенням.

Стаття 62. Фінансування наукових досліджень

1. Фінансування фундаментальних та пошукових наукових досліджень, наукових програм, проектів державного значення у вищих закладах освіти, науково дослідних установах освіти здійснюються на конкурсній основі в обсязі не меншому десяти відсотків державних коштів, що виділяються на утримання вищих закладів освіти.

2. Фінансування прикладних досліджень, розробок здійснюється за рахунок бюджету та інших джерел, а результати досліджень реалізуються як товар відповідно до чинного законодавства.

Стаття 63. Матеріально-технічна база закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти

1. Матеріально-технічна база закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти включає будівлі, споруди, землю, комунікації, обладнання, транспортні засоби, службове житло та інші цінності. Майно закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти належить їм на правах, визначених чинним законодавством.

2. Земельні ділянки державних закладів освіти та установ, організацій підприємств системи освіти передаються їм у постійне користування відповідно до Земельного кодексу України.

3. Заклади освіти самостійно розпоряджаються прибутками від господарської та іншої передбаченої їх статутами діяльності.

4. Основні фонди, оборотні кошти та інше майно державних закладів освіти та установ, організацій підприємств системи освіти не підлягають вилученню, крім випадків, передбачених чинним законодавством.

5. Об'єкти освіти і науки, що фінансуються з бюджету, а також підрозділи, технологічно пов'язані з навчальним та науковим процесом, не підлягають приватизації, перепрофілюванню або використанню не за призначенням.

6. Потреби державних закладів освіти та установ, організацій підприємств системи освіти для розвитку їх матеріально-технічної бази задовольняються державою першочергово відповідно до затверджених Кабінетом Міністрів України нормативів.

Розділ V. Міжнародне співробітництво

Стаття 64. Міжнародне співробітництво у державній системі освіти

1. Заклади освіти, наукові, науково-виробничі установи системи освіти, органи державного управління освітою мають право укладати договори про співробітництво, встановлювати прями зв'язки із закладами освіти, науковими установами системи освіти зарубіжних країн, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до чинного законодавства України.

2. Заклади освіти, наукові, науково-виробничі установи системи освіти, органи державного управління освітою мають право здійснювати зовнішньоеконо-

мічну діяльність відповідно до законодавства на основі договорів, укладених ними з іноземними юридичними, фізичними особами, мати власний валютний рахунок, створювати спільні підприємства.

3. Міністерство освіти України, міністерства і відомства, яким підпорядковані заклади освіти, Вища атестаційна комісія України разом з іншими державними установами, організаціями проводять роботу, пов'язану з встановленням еквівалентності атестатів і дипломів, міжнародним визнанням навчальних курсів, кваліфікацій, вчених ступенів і звань.

4. Держава сприяє міжнародному співробітництву закладів освіти та органів управління освітою, виділяє їм відповідні валютні асигнування, звільняє від оподаткування, сплати мита і митного збору за навчальне, наукове та виробниче обладнання та приладдя, що надходять для них з-за кордону для навчальних і наукових цілей.

5. Валютні, матеріальні надходження від зовнішньоекономічної діяльності використовуються державними закладами освіти, науковими, науково-виробничими установами системи освіти для забезпечення їх власної статутної діяльності згідно з чинними законодавством.

Розділ VI. Міжнародні договори

Стаття 65. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про освіту, то застосовуються правила міжнародного договору.

Розділ VII. Відповідальність за порушення законодавства про освіту

Стаття 66. Відповідальність за порушення законодавства про освіту

Посадові особи і громадяни, винні в порушенні законодавства про освіту, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством України.

Президент України
м. Київ, 23 березня 1996 року
№ 100/96-ВР

Л. Кучма

Закон України "Про освіту". — К.: Генеза, 1996. — 36 с.

ДЕРЖАВНА НАЦІОНАЛЬНА ПРОГРАМА "ОСВІТА" ("УКРАЇНА XXI СТОЛІТТЯ")

З перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, на-

ціонального відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Динамізм, притаманний сучасній цивілізації, зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та демократизація суспільства, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технологій в усьому світі — все це потребує створення таких умов, за яких народ України став би нацією, що постійно навчається.

Існуюча в Україні система освіти перебуває в стані, що не задовольняє вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це виявляється передусім у невідповідності освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства; у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності; у спотворенні цілей та функцій освіти; бюрократизації всіх ланок освітньої системи.

Звідси — необхідність у виробленні в Україні цілісної Програми для забезпечення випереджального розвитку цієї галузі в цілому.

Головна мета Програми — визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу ХХІ століття, створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Стратегічні завдання реформування освіти в Українській державі:

Відродження і розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення й трансляції культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків;

виведення освіти в Україні на рівень освіти розвинутих країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних, організаційних засад; подолання монопольного становища держави в освітній сфері через створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів; глибокої демократизації традиційних навчально-виховних закладів; формування багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти.

Пріоритетні напрями реформування освіти:

Розбудова національної системи освіти з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя України;

забезпечення моральної, інтелектуальної та психологічної готовності всіх громадян до здобуття освіти;

досягнення якісно нового рівня у вивченні базових навчальних предметів: української та іноземних мов, історії, літератури, математики та природничих наук;

створення умов для задоволення освітніх та професійних потреб і надання можливостей кожному громадянину України постійно вдосконалювати свою освіту, підвищувати професійний рівень, оволодівати новими спеціальностями;

забезпечення у кожному навчально-виховному закладі відповідних умов для навчання і виховання фізично та психічно здорової особи; запобігання пияцтву, наркоманії, насильству, що негативно впливають на здоров'я людей.

Основні шляхи реформування освіти:

створення у суспільстві атмосфери загальнодержавного, всенародного сприяння розвитку освіти, неухильної турботи про примноження інтелектуального і духовного потенціалу нації, активізація зусиль усього суспільства для виведення освіти на рівень досягнень сучасної цивілізації, залучення до розвитку освіти всіх державних, громадських, приватних інституцій, сім'ї, кожного громадянина;

подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел;

забезпечення розвитку освіти на основі нових прогресивних концепцій, запровадження у навчально-виховний процес сучасних педагогічних технологій та науково-методичних досягнень;

відхід від засад авторитарної педагогіки, що утвердилася у тоталітарній державі і спричинила нівелювання природних задатків і можливостей, інтересів усіх учасників освітнього процесу;

підготовка нової генерації педагогічних кадрів, підвищення їх професійного та загальнокультурного рівня;

формування нових економічних основ системи освіти, створення належної матеріально-технічної бази;

реорганізація існуючих та створення навчально-виховних закладів нового покоління, регіональних центрів та експериментальних майданчиків для відпрацювання та відбору ефективних педагогічних інновацій та освітніх модулів;

радикальна перебудова управління сферою освіти шляхом її демократизації, децентралізації, створення регіональних систем управління навчально-виховними закладами;

органічна інтеграція освіти і науки, активне використання наукового потенціалу вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, новітніх теоретичних розробок та здобутків педагогів-новаторів, громадських творчих об'єднань у навчально-виховному процесі;

створення нової правової та нормативної бази освіти.

Принципи реалізації програми:

пріоритетність освіти, що означає випереджальний характер її розвитку, нове ставлення суспільства до освіти, до знань та інтелекту, кардинально нові підходи до інвестиційної політики в освітній сфері;

демократизація освіти, що передбачає децентралізацію та раціоналізацію управління системою освіти з дотриманням найбільш визначальних принципів освітньої політики Української держави, надання автономії навчально-виховним закладам у вирішенні основних питань їхньої діяльності, подолання монополії держави на освіту, перехід до державно-громадської системи управління освітою, у якій особистість, суспільство й держава стануть рівноправними суб'єктами, утворення системи партнерства учнів, студентів і педагогів;

гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи;

гуманітаризація освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості і планетарне мислення;

національна спрямованість освіти, що полягає у невіддільності освіти від національного ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин;

відкритість системи освіти, що пов'язана з її орієнтованістю на цілісний неподільний світ, його глобальні проблеми, усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими і класовими, інтеграцією у світові освітні структури;

безперервність освіти, що відкриває можливість для постійного поглиблення загальноосвітньої та фахової підготовки, досягнення цілісності і наступності у навчанні та вихованні; перетворення набуття освіти у процес, що триває упродовж всього життя людини;

нероздільність навчання і виховання, що полягає в їх органічному поєднанні, підпорядкуванні змісту навчання і виховання формуванню цілісної та всебічно розвиненої особистості;

багатоукладність та варіантність освіти, що передбачає створення можливостей для широкого вибору форм освіти, навчально-виховних закладів, засобів навчання і виховання, які відповідали б освітнім запитам особистості; запровадження варіантного компоненту змісту освіти, диференціацію та індивідуалізацію навчально-виховного процесу, створення мережі недержавних навчально-виховних закладів.

Зміст освіти

Оновлення змісту освіти є визначальною складовою реформування освіти в Україні і передбачає приведення його у відповідність з сучасними потребами особи і суспільства

Стратегічні завдання реформування змісту освіти:

вироблення державних стандартів і відповідне формування системи й обсягу знань, умінь, навичок творчої діяльності, інших якостей особистості на різних освітніх та кваліфікаційних рівнях;

відбір і структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації та інтеграції, забезпечення альтернативних можливостей для одержання освіти відповідно до індивідуальних потреб та здібностей;

органічне поєднання у змісті освіти його загальноосвітньої та фахової складових відповідно до освітніх рівнів та особливостей регіонів України;

вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах, утвердження її як основної мови функціонування загальноосвітньої, професійної та вищої школи;

орієнтація на інтегральні курси, пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу;

оптимальне поєднання гуманітарної і природничо-математичної складових освіти, теоретичних, практичних компонентів, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями;

створення передумов для розвитку здібностей молоді, формування готовності і здатності до самоосвіти, широке застосування нових педагогічних, інформаційних технологій;

сприяння фізичному, психічному здоров'ю молоді, врахування потреб індивідуальної корекційно-компенсаційної спрямованості навчання і виховання дітей з вадами психофізичного розвитку.

Шляхи реформування змісту загальноосвітньої підготовки:

1. Гуманітарна освіта:

формування гуманітарного мислення, опанування рідною, державною та іноземними мовами;

прилучення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, надбань народної творчості, здобутків української і світової культури;

осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку;

формування світоглядної, правової, моральної, політичної, художньо-естетичної, економічної, екологічної культури;

утвердження пріоритетів здорового способу життя людини;

відображення у змісті історичної освіти закономірностей історичного розвитку, широке вивчення україно- (народо-) знавства, етнічної історії та етногенези українців, інших народів України;

забезпечення естетичного розвитку особистості, оволодіння цінностями й знаннями в галузях мистецтв;

формування етичних цінностей, починаючи з ранньої родинної освіти.

2. Природничо-математична освіта:

поєднання основ класичних фундаментальних дисциплін і сучасного розуміння закономірностей будови світу;

обов'язкове вивчення природничо-математичних дисциплін у всіх типах загальноосвітніх навчально-виховних закладів на всіх ступенях освіти;

посилення гуманістичного спрямування змісту природничо-математичної підготовки.

3. Трудова підготовка:

вироблення елементарних трудових навичок у період дошкільної освіти;

розширення трудового досвіду дітей, формування в них навичок самообслуговування;

формування техніко-технологічних та економічних знань, практичних умінь і навичок, необхідних для залучення учнів до продуктивної праці та оволодіння певною професією;

розширення політехнічного світогляду учнів і розвиток їхніх творчих здібностей на основі взаємозв'язку трудового навчання з основами наук;

активне ознайомлення з масовими професіями, виховання потреби у праці та оволодіння певною професією;

ознайомлення учнів з основами ринкової економіки, різними формами господарської діяльності;

використання досвіду народної педагогіки, залучення школярів для вивчення народних ремесел, створення умов до органічного включення їх у трудову діяльність.

Шляхи реформування змісту фахової підготовки:

приведення його у відповідність з рівнем розвитку духовної і матеріальної культури, науки, техніки, змінами, що відбуваються у суспільному житті, економічних відносинах, організації праці тощо;

запровадження поліваріантності освітніх програм, поглиблення їх практичної спрямованості, широке використання новітніх педагогічних, інформаційних технологій та впровадження модульної побудови навчального матеріалу;

забезпечення випереджального зростання кваліфікації робітника та спеціаліста, безперервності і наступності у здобутті кваліфікаційних рівнів;

поєднання споріднених професій та спеціальностей для забезпечення мобільності фахівців на ринку праці.

Національне виховання

Національне виховання в Українській державі має бути спрямоване на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури.

Національне виховання є органічним компонентом освіти і охоплює всі складові системи освіти.

В основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь.

Головна мета національного виховання — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Пріоритетні напрями реформування виховання:

формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;

забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;

формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;

прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну;

виховання духовної культури особистості; створення умов для вільного вибору нею своєї світоглядної позиції;

утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей;

формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря;

забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я;

виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;

формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;

забезпечення високої художньо-естетичної освіченості і вихованості особистості;

формування екологічної культури людини, гармонії її відносин з природою;

розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх самореалізації;

формування у дітей і молоді уміння міжособистісного спілкування та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин.

Основні шляхи реформування виховання:

реформування змісту виховання, наповнення його культурно-історичними надбаннями українського народу;

впровадження нових підходів, виховних систем, форм і методів виховання, які відповідали б потребам розвитку особистості, сприяли розкриттю їх талантів, духовно-емоційних, розумових і фізичних здібностей;

розроблення теоретико-методологічних аспектів національної системи виховання з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду;

об'єднання зусиль державних і громадських інституцій у вихованні молоді, сприяння діяльності дитячих та юнацьких організацій;

розвиток різноманітних дитячих і молодіжних об'єднань за інтересами, позашкільних освітньо-виховних закладів (будинків школярів, станцій юних техніків, натуралістів, мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, музичних і художніх студій, малих академій народних мистецтв тощо);

організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків;

активний обмін надбаннями духовної культури між усіма народами, які населяють Україну, а також з українською діаспорою;

широке використання в навчально-виховному процесі високохудожніх творів літератури та мистецтва;

докорінні зміни в підготовці і перепідготовці педагогічних кадрів для національного виховання.

Дошкільне виховання

Дошкільне виховання є вихідною ланкою в системі безперервної освіти, становлення і розвитку особистості. Воно здійснюється в родині, дитячих і шкільних виховних закладах у тісній взаємодії з сім'єю і має на меті забезпечення фізичного та психічного здоров'я дітей, їх повноцінного розвитку, готовності до школи, набуття життєвого досвіду.

Дошкільне виховання спрямовується на практичне оволодіння рідною мовою в сім'ї та дошкільному виховному закладі, забезпечення пізнавальної активності, творчих і художніх здібностей в ігровій та інших видах дитячої діяльності; виховання культури спілкування, поваги й любові до батьків, родини, батьківщини; започаткування основ трудового виховання, екологічної культури, моральної орієнтації в національних і загальнолюдських цінностях.

Дошкільне виховання ґрунтується на засадах родинного виховання, народної педагогіки, національної культури, сучасних досягнень науки, надбань світового педагогічного досвіду.

Воно органічно поєднує родинне і суспільне виховання.

Родинне виховання

На етапі раннього родинного виховання батьки, як перші педагоги, покриті створити умови для повноцінного фізичного та психічного становлення особистості, забезпечити дитині почуття захищеності, рівноваги, довіри, сформувати активне, зацікавлене ставлення до навколишнього світу.

Сім'я несе повну відповідальність за розвиток, виховання і навчання своїх дітей.

Суспільне виховання

Суспільне виховання покликане продовжувати повноцінний і всебічний розвиток дитини на засадах національної культури і духовності з урахуванням різноманітності національного складу та регіональних умов України. Воно доповнює родинне виховання і здійснюється у дошкільних виховних закладах.

Для забезпечення готовності дітей до подальшого навчання, виявлення і розвитку обдарованих дітей, а також тих, що потребують корекції здоров'я, має бути створено необхідну мережу дошкільних виховних закладів різних типів і профілів, а саме:

загальні з профільними групами художньо-естетичного, фізкультурно-оздоровчого напрямів, гуманітарні з вивченням іноземних мов тощо; компенсуючі та комбіновані.

Можуть створюватись групи короткотривалого перебування, прогулянкові, оздоровчі тощо.

Стратегічні завдання реформування дошкільного виховання:

створення належних соціально-економічних і морально-психологічних умов для повноцінного життя дитини, оптимального її розвитку й виховання, зміцнення здоров'я;

піднесення пріоритету суспільного дошкільного виховання та подальший розвиток мережі дошкільних виховних закладів з метою позитивних зрушень у демографічній ситуації;

оновлення змісту, форм і методів дошкільного виховання відповідно до вікових особливостей дітей дошкільного віку.

Пріоритетні напрями реформування дошкільного виховання:

Розвиток у дитини духовності як домінуючого начала у структурі особистості; своєчасне виявлення ранньої обдарованості, забезпечення умов для розвитку талановитих дітей;

дослідження динаміки стану здоров'я та психічного розвитку дошкільників; інтеграція родинного та суспільного дошкільного виховання;

удосконалення навчально-виховного процесу в дошкільних виховних закладах з урахуванням особистісних якостей, стану здоров'я, природних задатків дитини.

Основні шляхи реформування дошкільного виховання:

комплексне вивчення проблем родинного і суспільного виховання в сучасних соціальних умовах;

встановлення вікових нормативів фізичного, психічного та духовного розвитку дітей;

створення організаційно-методичної служби сім'ї, її психолого-педагогічне забезпечення з урахуванням необхідності, відродження родинних традицій, сучасної культурно-побутової сфери;

створення оптимальних науково-методичних, організаційно-педагогічних, санітарко-гігієнічних, матеріально-технічних, естетичних умов функціонування дошкільних виховних закладів різних типів і профілів;

розроблення державних та авторських програм дошкільного виховання, вироблення критеріїв їх експертизи та оцінки на основі психофізичних, соціально-психологічних, педагогічних, гігієнічних вимог;

створення мережі дошкільних виховних закладів нового покоління; оновлення змісту, форм і методів виховання і розвитку дітей дошкільного віку.

Загальна середня освіта

Загальна середня освіта має забезпечувати продовження всебічного розвитку дитини як цілісної особистості, її здібностей і обдаровань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності і культури, формування громадянина України, здатного до свідомого суспільного вибору.

Рівні загальної середньої освіти: початкова, основна, повна

Початкова освіта забезпечує загальний розвиток дитини, вміння впевнено читати, писати, знати основи арифметики, первинні навички користування книжкою та іншими джерелами інформації, формування загальних уявлень про навколишній світ, засвоєння норм загальнолюдської моралі та особистісного спілкування, основ гігієни, вироблення перших трудових навичок.

Основна середня освіта забезпечує досконале оволодіння українською та рідною мовами, засвоєння знань з базових дисциплін, можливість здобуття наступних рівнів освіти, мотиваційну готовність переходу до трудової діяльності або набуття кваліфікації через різні форми професійної підготовки, формування високих громадянських якостей та світоглядних позицій.

Повна середня освіта забезпечує поглиблене оволодіння знаннями з базових дисциплін та за вибором, орієнтацією на професійну спеціалізацію, формування цілісних уявлень про природу, людину, суспільство, громадянської позиції, особистості, можливість здобуття освіти вищого рівня.

Загальна середня освіта здобувається у тріступеневій системі загальноосвітніх навчально-виховних закладів: початковій школі (I ступінь), основній школі (II ступінь), старшій школі (III ступінь).

Серед загальноосвітніх навчально-виховних закладів вагоме місце відводиться: школам нового типу (гімназіям, ліцеям, спеціальним закладам для обдарованих дітей, школам (класам) з поглибленим вивченням окремих предметів, навчально-виховним комплексам, недільним, приватним школам тощо), загальноосвітнім школам-інтернатам, що зорієнтовані на спеціалізовану поглиблену підготовку з технічного, гуманітарного, художньо-естетичного та інших напрямів, на відкриття при цих школах окремих класів для обдарованих дітей.

Стратегічні завдання реформування загальної середньої освіти:

реформування загальної середньої освіти на національних засадах з урахуванням регіональних особливостей і передового світового досвіду, досягнення соціально необхідного рівня загальноосвітньої підготовки в обсязі державного компонента освіти;

органічне поєднання навчання і виховання з метою забезпечення розумового, морального, художньо-естетичного, правового, патріотичного, екологічного, трудового та фізичного розвитку дитини, формування здорового способу життя;

удосконалення та розвиток мережі загальноосвітніх закладів різних спрямувань, форм власності, забезпечення їх законодавчо-правового захисту;

створення оптимальних організаційно-педагогічних, науково-методичних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних умов функціонування загальноосвітніх навчально-виховних закладів.

Пріоритетні напрями реформування загальної середньої освіти:

реформування змісту загальної середньої освіти, встановлення раціонального співвідношення між його гуманітарними та природничо-математичними складовими, відповідне науково-педагогічне, методичне та інформаційне забезпечення; широке впровадження досягнень науки і культури, нових технологій навчання;

запровадження системи варіантного навчання і виховання відповідно до особистих потреб і здібностей учнів;

вироблення та запровадження нових організаційно-педагогічних принципів діяльності навчально-виховних закладів;

розвиток системи загальноосвітніх закладів нового покоління;

розбудова сільської школи як важливої умови соціально-культурного розвитку села та збереження традицій українського народу;

розвиток загальноосвітніх навчально-виховних закладів, у яких навчаються діти національних меншин і приведення їх мережі у відповідність з національним складом регіонів України;

вдосконалення освіти дітей з вадами психофізичного розвитку у системі закладів суспільного виховання, забезпечення їх повноцінної життєдіяльності, соціального захисту, умов для максимальної психологічної та соціально-трудової реабілітації.

Основні шляхи реформування середньої освіти:

визначення державних стандартів усіх рівнів загальної середньої освіти;

визначення змісту загальноосвітньої підготовки і відповідних базових дисциплін, впровадження інтегрального і варіантного принципів навчання;

реформування структури загальноосвітніх навчально-виховних закладів відповідно до рівнів освіти та потреб регіонів; кооперація загальноосвітніх навчально-виховних закладів із вищими навчальними закладами;

розвиток мережі загальноосвітніх навчально-виховних закладів, заснованих на різних формах власності;

формування мережі навчально-виховних закладів з дво-, трирічними термінами навчання загальноосвітнього, профільного (спеціалізованого та професійного спрямування);

наукове та методичне забезпечення загальної середньої освіти, підготовки і впровадження нових навчальних планів і програм, підручників, посібників тощо;

проведення науково-дослідної та експериментальної роботи щодо впровадження педагогічних інновацій, інформатизація загальної середньої освіти;

впровадження у загальноосвітніх навчально-виховних закладах психологічної та соціально-педагогічної служб;

пріоритетне фінансування, кадрове та матеріально-технічне забезпечення сільської школи;

розширення можливостей здобуття загальної середньої освіти для тих, хто працює, через систему шкіл, класів, груп з очною, заочною, вечірньою формами навчання або екстерном;

розроблення науково обґрунтованих методик оцінки якості діяльності навчально-виховних закладів в цілому та кожного педагогічного працівника окремо;

державна атестація та акредитація загальноосвітніх навчально-виховних закладів усіх типів незалежно від форм власності.

Позашкільне навчання і виховання

Позашкільне навчання і виховання спрямоване на забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, здобуття дітьми та юнацтвом додаткових знань, умінь, навичок за інтересами, інтелектуальний і духовний розвиток, підготовку їх до активної професійної і громадської діяльності. Воно здійснюється

ся позашкільними навчально-виховними закладами, навчальними закладами у позаурочний час, творчими, молодіжними об'єднаннями за місцем проживання, на підприємствах, у різних організаціях і установах.

Стратегічні завдання та напрями реформування позашкільного навчання і виховання:

створення умов для здобуття додаткової освіти дітьми і молоддю шляхом їх участі у науковому, технічному, художньому, декоративно-прикладному, еколого-натуралістичному, туристсько-краєзнавчому, фізкультурно-оздоровчому, військово-патріотичному та інших видах діяльності;

організація змістовного дозвілля дітей і молоді;

використання кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду позашкільної роботи з дітьми і молоддю, сприяння впровадженню якісно нових форм, методів і засобів навчання і виховання;

створення системи пошуку, розвитку, підтримки юних талантів і обдаровань для формування творчої та наукової еліти у різних галузях суспільного життя; стимулювання творчого самовдосконалення дітей та учнівської молоді;

задоволення потреб дітей і молоді у професійному самовизначенні відповідно до їх інтересів і здібностей.

Шляхи реформування позашкільного навчання і виховання:

якісне оновлення змісту, принципів, форм, методів та напрямів діяльності позашкільних навчально-виховних закладів, організації позашкільної та позанавчальної роботи з дітьми й молоддю;

оптимізація мережі комплексних і профільних позашкільних навчально-виховних закладів незалежно від форм власності;

залучення до навчально-виховної роботи в позашкільних навчально-виховних закладів, у творчих учнівських, молодіжних об'єднань за місцем проживання, на підприємствах, у різних організаціях та установах висококваліфікованих і талановитих народних умільців;

створення системи підготовки та перепідготовки працівників позашкільних навчально-виховних закладів, організаторів позашкільної та позанавчальної роботи з дітьми і молоддю;

науково-методичне забезпечення діяльності позашкільних навчально-виховних закладів;

підвищення ролі суспільних інституцій, батьків, громадськості у розвитку позашкільного навчання і виховання, забезпечення його престижу та державної підтримки.

Професійна освіта

Професійна освіта спрямована на забезпечення професійної самореалізації особистості, формування її кваліфікаційного рівня, створення соціально активного, морально і фізично здорового національного виробничого потенціалу, який має посідати важливе місце у технологічному оновленні виробництва, впровадженні у практику досягнень науки і техніки.

Стратегічні завдання реформування професійної освіти:

створення умов для здобуття громадянами робітничих професій відповідно до покликань, інтересів, здібностей, фізичного стану;

підвищення їх виробничої кваліфікації і перепідготовки на рівні науково-технічних досягнень;

забезпечення загальнодержавних і регіональних потреб у кваліфікованих кадрах, конкурентноспроможних в умовах ринкових відносин; виведення професійної освіти в Україні на рівень досягнень розвинутих країн світу.

Основні напрями реформування професійної освіти:

визначення перспективних загальнодержавних і регіональних потреб підготовки робітників за професіями і рівнями кваліфікації для всіх галузей господарства; оптимізація мережі професійних навчально-виховних закладів відповідно до загальнодержавних, галузевих та регіональних потреб;

створення нових типів професійних навчально-виховних закладів, навчально-виробничих комплексів різних форм власності з різнорівневою професійною підготовкою робітників;

вдосконалення професійного навчання робітників на виробництві;

запровадження ефективної системи професійної інформації та орієнтації, професійного відбору молоді для здобуття робітничих професій;

визначення науково обґрунтованої номенклатури робітничих професій і спеціальностей відповідно до нових соціально-економічних і культурно-освітніх потреб;

оновлення змісту професійної освіти, визначення державних вимог щодо її якості й обсягу на рівні досягнень науки, техніки, технологій та світового досвіду;

інтеграція професійної освіти України у систему підготовки робітничих кадрів зарубіжних країн;

забезпечення нострифікації диплома професійної освіти.

Шляхи реформування професійної освіти:

розроблення та впровадження науково обґрунтованої методики визначення загальнодержавних, регіональних потреб у навчальних закладах для їх підготовки;

проведення атестації та акредитації професійних навчально-виховних закладів, удосконалення їх мережі, спеціалізація та перепрофілювання існуючих, відкриття нових на базі різних форм власності відповідно до потреб громадян, держави, виробництва і сфери послуг;

розроблення організаційно-педагогічних та науково-методичних вимог до нових типів професійних навчально-виховних закладів;

розроблення відповідних кваліфікаційних характеристик і професіограм для різних груп професій на рівні досягнень науково-технічного прогресу;

розширення підготовки робітників з числа молоді з вадами фізичного та розумового розвитку;

розроблення і видання навчальних планів, програм, нового покоління національних підручників, навчальних і методичних посібників, дидактичних матеріалів для професійного навчання відповідно до оновленого державного переліку професій і спеціальностей та державних вимог щодо якості й обсягу професійної освіти;

вдосконалення навчально-виховного процесу в закладах професійної освіти на основі впровадження нових педагогічних технологій, інформатизації, посилення органічної єдності навчання з продуктивною працею учнів у реальних умовах виробництва;

здійснення дослідно-експериментальної роботи з питань впровадження педагогічних інновацій, нових методик виробничого навчання; створення на базі окремих професійних навчально-виховних закладів експериментальних майданчиків;

демократизація та гуманізація навчально-виховного процесу, створення умов для опанування учнями надбаннями національної та загальнолюдської культури, виховання у них високих моральних і громадянських якостей; впровадження інновацій, варіантних форм навчання;

організація професійного навчання громадян України у передових країнах світу, розширення підготовки та перепідготовки робітників з числа іноземних громадян у вітчизняних професійних навчально-виховних закладах;

створення матеріально-технічної бази професійних навчально-виховних закладів, яка відповідає науково обґрунтованим потребам навчально-виховного і навчально-виробничого процесів та соціально-побутового забезпечення учнів і педагогічних працівників;

створення системи економічної мотивації професійного навчання громадян та заохочення участі підприємств, організацій, установ у розвитку професійної освіти, надання їй податкових пільг та економічних стимулів;

вдосконалення системи управління професійною освітою на державному, регіональному та місцевому рівнях, створення науково-дослідного інституту професійної освіти, методичних та інформаційних служб.

Вища освіта

Вища освіта спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темп і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу, на формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Вона має стати могутнім фактором розвитку духовної культури українського народу, відтворення продуктивних сил України.

Стратегічні завдання реформування вищої освіти:

перехід до гнучкої, динамічної ступеневої системи підготовки фахівців, яка дасть змогу задовольняти потреби і можливості особистості у здобутті певного освітнього та кваліфікаційного рівнів за бажаним напрямом відповідно до її здібностей;

формування мережі вищих навчальних закладів, яка за освітніми та кваліфікаційними рівнями, типами навчальних закладів, формами і термінами навчання, джерелами фінансування задовольняє б інтереси особи та потреби кожного регіону і держави в цілому;

підвищення освітнього і культурного рівнів суспільства;

піднесення вищої освіти України на рівень досягнень розвинутих країн світу та її інтеграція у міжнародне науково-освітнє співтовариство.

Пріоритетні напрями реформування вищої освіти:

прогнозування потреб держави, регіонів, галузей економіки та культури у спеціалістах з різними рівнями кваліфікації;

створення державної системи добору і навчання талановитої молоді, розроблення і запровадження механізмів її державної підтримки;

оптимізація мережі вищих навчальних закладів та їх структури, проведення організаційно-структурних змін у системі вищої освіти, спрямованих на розвиток закладів різних типів, підвищення ролі і значущості університетської освіти у реалізації стратегічних цілей освіти;

створення умов для розширення можливостей громадян здобувати вищу освіту певного рівня за бажаним напрямом;

розроблення нових моделей різних рівнів вищої освіти; визначення її державного компонента; широке інтегрування в міжнародну систему освіти;

оновлення змісту вищої освіти, запровадження ефективних педагогічних технологій; створення нової системи методичного та інформаційного забезпечення вищої школи; входження України в трансконтинентальну систему комп'ютерної інформації;

демократизація, гуманізація та гуманітаризація навчально-виховного процесу, органічне поєднання в ньому національного та загальнолюдського начал;

організація навчання як безперервної науково-виробничої діяльності з найповнішим використанням наукового потенціалу вищої школи;

ефективне використання кадрового потенціалу вищої школи у навчально-виховному процесі та науковій роботі, залучення до педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах талановитих учених академічних та галузевих науководослідних інститутів, провідних фахівців різних галузей виробництва і культури.

Основні шляхи реформування вищої освіти:

розроблення та впровадження науково обґрунтованої методики визначення перспективної потреби держави у фахівцях з різним рівнем кваліфікації, визначення обсягів їх підготовки у вищих навчальних закладах;

аналіз демографічних даних і прогнозування чисельності випускників загальноосвітніх шкіл до 2005 року за регіонами;

розроблення та впровадження аналітичних, статистичних, імітаційних, ситуаційних моделей прогнозування обсягів підготовки фахівців з урахуванням розвитку галузей господарства та особливостей регіонів України;

поєднання можливостей державної і недержавної системи вищої освіти для підготовки фахівців різних спеціальностей з урахуванням запитів окремих регіонів;

удосконалення системи комплектування контингенту студентів вищих навчальних закладів;

визначення напрямів базової вищої освіти та відповідних спеціальностей за кваліфікаційними рівнями, розроблення кваліфікаційних характеристик фахівців з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду та за участю замовників;

оптимізація мережі вищих навчальних закладів на основі наукового аналізу схеми їх розміщення; визначення місця і змісту університетської освіти, перетворення університетів у провідні національні освітні, наукові, культурні і методичні центри;

створення навчально-наукових комплексів (університет, інститут, коледж, технікум, професійне училище тощо), міжнародних університетів у їхньому складі; регіональних і галузевих університетів;

створення в Україні спільних з іншими державами вищих навчальних закладів; розширення практики обміну педагогічними працівниками з провідними зарубіжними вищими навчальними закладами; використання вищих навчальних закладів інших країн для здобуття вищої освіти громадянами України;

організація комплексних наукових досліджень з проблем вищої освіти; забезпечення міжнародного визнання дипломів вищих навчальних закладів України;

розроблення системи діагностики якості освіти та системи тестів для визначення відповідності рівня освіти державним стандартам;

акредитація вищих навчальних закладів усіх рівнів та форм власності.

Військова освіта: засади реформування

Військова освіта є складовою частиною загальнодержавної системи освіти. Вона має забезпечувати відтворення інтелектуального потенціалу військової галузі та сприяти зміцненню обороноздатності держави відповідно до Конституції та законів України.

Військова освіта має включати: початкову військову освіту; професійну військову освіту призовників у професійних навчально-виховних закладах та навчальних організаціях Товариства сприяння обороні України, а також військовослужбовців строкової служби у військових навчальних підрозділах; вищу (неповну, базову, повну) у вищих військових навчальних закладах та у підрозділах військової підготовки цивільних вищих навчальних закладів; післядипломну військову освіту на факультетах (курсах) підвищення кваліфікації, в ад'юнктурі, докторантурі, в Академії Збройних Сил України.

Стратегічні завдання реформування військової освіти:

забезпечення державних потреб у висококваліфікованих, відданих справі захисту Батьківщини військових фахівцях, всебічно та якісно підготовлених до служби в Збройних Силах України призовниках;

створення сучасної цілісної науково обґрунтованої системи військової освіти України для ефективної підготовки військових фахівців;

використання потенціалу військових навчальних закладів для підготовки фахівців із цивільних спеціальностей;

інтеграція діяльності військових науково-дослідних підрозділів і військових навчальних закладів.

Основні напрямки реформування військової освіти:

визначення потреб Збройних Сил України відповідно до військової доктрини держави у військових фахівцях за професіями і кваліфікаційними рівнями, обсягів їх підготовки;

оновлення змісту військової освіти згідно з досягненнями психолого-педагогічної і військової науки, сучасних технологій навчання та досвіду бойової підготовки військ і сил флоту;

створення оптимальної мережі військових навчальних закладів та підрозділів військової підготовки у ряді цивільних вищих навчальних закладів відповідно до потреб держави у військових фахівцях;

удосконалення організації, форм і методів військово-патріотичного виховання військових фахівців та допризовників;

інтеграція військової і цивільної освіти, співробітництво з військовими освітніми та науковими структурами зарубіжних країн;

впровадження багатоступеневої підготовки і безперервного навчання військових фахівців всіх рівнів кваліфікації;

створення сприятливих умов для розвитку науки у вищих військових навчальних закладах та підготовки науково-педагогічних кадрів.

Шляхи реформування військової освіти:

визначення перспективних потреб Збройних Сил України у військових фахівцях з урахуванням воєнної доктрини і можливих змін військово-політичної ситуації;

визначення переліку військово-облікових спеціальностей відповідно до потреб Збройних Сил України;

проведення реформування військових навчальних закладів і підрозділів військової підготовки студентів цивільних вищих навчальних закладів;

проведення акредитації військових навчальних закладів;

забезпечення нострифікації дипломів військових фахівців у цивільних галузях виробництва, науки і культури;

наукове, правове і організаційно-методичне забезпечення системи військової освіти;

удосконалення управління військовою освітою з урахуванням державних вимог до освітньої, наукової діяльності та специфіки військового відомства;

запровадження у системі військової освіти загальноприйнятої практики добору, розстановки і призначення науково-педагогічних працівників усіх рівнів на конкурсній та контрактній основі, створення системи соціального захисту і правових гарантій їх діяльності;

створення єдиної системи інформаційного забезпечення військової освіти, її інтегрування у відповідну державну систему.

Післядипломна освіта (післядипломна підготовка, аспірантура, докторантура, підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів)

Післядипломна освіта (післядипломна підготовка, аспірантура, докторантура, підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів) покликана забезпечувати поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, здобуття нової кваліфікації, наукового ступеня або одержання нового фаху на основі наявного освітнього рівня і досвіду практичної роботи.

Післядипломна освіта має задовольняти інтереси громадян у постійному підвищенні професійного рівня відповідно до кон'юнктури ринку праці, виступати засобом соціального захисту; забезпечувати потреби суспільства і держави у висококваліфікованих конкурентоспроможних фахівцях.

Стратегічні завдання реформування післядипломної освіти:

створення для постійного підвищення освітнього і кваліфікаційного рівнів, оновлення професійних та загальноосвітніх знань громадян, збагачення духовного та інтелектуального потенціалу суспільства;

оптимізація мережі навчальних закладів, підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів;

створення національної системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації, надання вищій школі провідної ролі у післядипломній освіті спеціалістів.

Напрями реформування післядипломної освіти:

удосконалення структури післядипломної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки керівних працівників, спеціалістів, педагогічних кадрів, військовослужбовців, кваліфікованих робітників;

приведення мережі закладів післядипломної освіти у відповідність з потребами окремих регіонів і галузей господарства та перспектив соціально-економічного та культурного розвитку України;

реформування змісту післядипломної освіти, забезпечення його національної спрямованості відповідно до економічних, політичних, соціально-культурних умов розбудови Української держави, досягнень науково-технічного прогресу;

вдосконалення мережі спеціалізованих вчених рад для захисту докторських і кандидатських дисертацій, визначення нової номенклатури спеціальностей наукових і науково-педагогічних працівників; створення вітчизняної структури органів атестації наукових і науково-педагогічних кадрів;

запровадження гнучкої системи перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з нових напрямів розвитку науки, техніки і технологій, передових методів господарювання й управління;

забезпечення тісної взаємодії системи післядипломної освіти з державними службами зайнятості, Комітетом соціального захисту військовослужбовців при Кабінеті Міністрів України у вирішенні питань перекваліфікації військовослужбовців, працівників, що вивільняються, та незайнятого населення;

організація співпраці з громадськими, кооперативними та іншими навчальними закладами, що мають аналогічні функції, надання їм допомоги у питаннях забезпечення якості освіти на рівні державних вимог.

Шляхи реформування післядипломної освіти:

розроблення науково обґрунтованої методики визначення загальнодержавних та регіональних потреб у наукових і науково-педагогічних працівниках, суспільних і особистісних потреб у підвищенні кваліфікації та перепідготовці у закладах післядипломної освіти;

проведення акредитації закладів післядипломної освіти, спеціалізація та перепрофілювання існуючих, створення нових закладів післядипломної освіти при вищих навчальних закладах відповідно до інтересів громадян та потреб держави;

розширення практики направлення на стажування аспірантів, спеціалістів України у провідні зарубіжні навчальні заклади для вдосконалення їхньої наукової та фахової підготовки, ефективного включення в міжнародні науково-технічні та культурно-освітні програми;

оптимізація термінів та періодичності навчання в системі післядипломної освіти, оновлення її змісту, підготовка і видання навчальних програм, підручників, методичних посібників;

створення умов для відкриття у кожному вищому навчальному закладі IV рівня акредитації аспірантури і докторантури з пріоритетних напрямів і спеціальностей, що визначають суспільний прогрес;

використання можливостей навчальних закладів, заснованих на недержавній формі власності, для перепідготовки спеціалістів в галузі бізнесу, маркетингу, менеджменту, соціології, психології тощо;

створення умов для перекваліфікації вивільнювальних працівників, військовослужбовців та незайнятого населення.

Педагогічні працівники

Педагогічні працівники мають стати основною рушійною силою відродження та створення якісно нової національної системи освіти. В зв'язку з цим головна увага має бути зосереджена на підготовці нового покоління педагогічних працівників, підвищенні загальної культури, професійної кваліфікації та соціального статусу педагога до рівня, що відповідає його ролі у суспільстві.

Пріоритетні напрямки кадрової політики:

Задоволення потреб освітньої сфери у педагогічних та науково-педагогічних працівниках;

створення умов для ефективної професійної діяльності педагогічних працівників, забезпечення їх високого соціального статусу в суспільстві.

Основні шляхи роботи з педагогічними кадрами:

Створення системи педагогічної освіти, що задовольняла б потреби суспільства у педагогах різних спеціальностей і кваліфікаційних рівнів, здатних виконувати основну соціальну функцію — формування цілісної, всебічно розвинутої особистості, відданої інтересам Української держави;

глибоке реформування змісту, форм, методів підготовки педагогічних працівників усіх ланок освітньої галузі;

залучення кращих інтелектуальних та духовних сил суспільства в освітню сферу;

піднесення престижу педагогічної праці, створення педагогічним працівникам соціально-економічних умов, адекватно їх місцю і ролі в суспільстві;

забезпечення безперервної освіти педагогічних працівників, підвищення їх професіоналізму, освітнього і загальнокультурного рівнів;

істотне вдосконалення наукового, методичного, інформаційного, видавничо-поліграфічного забезпечення педагогічної діяльності;

створення умов для професійної свободи, творчого пошуку, ініціативи педагогів, прискорення суспільної апробації, відбору і селекції педагогічних новацій;

розроблення та впровадження нової системи оцінки (атестації) рівня професійної діяльності педагогічних працівників.

Соціальний захист учасників навчально-виховного процесу

Розбудова національної системи освіти в умовах становлення демократичного суспільства і ринкових відносин потребує створення надійної системи соціального захисту учасників навчально-виховного процесу.

Стратегічні завдання соціального захисту учасників навчально-виховного процесу:

створення економічних, правових, організаційних умов і гарантій для здобуття освіти;

забезпечення в освітній галузі основних прав людини на працю, освіту, оздоровлення, відпочинок;

забезпечення гарантій одержання освіти на рівні, не нижчому державних стандартів.

Пріоритетні напрями реалізації стратегічних завдань соціального захисту учасників навчально-виховного процесу:

створення системи соціального захисту учасників навчально-виховного процесу в нових соціально-політичних і економічних умовах;

вдосконалення системи юридичних гарантій щодо діяльності учасників навчально-виховного процесу та відносин між ними;

забезпечення життєвого рівня учасників навчально-виховного процесу відповідно до їх професійних, соціально-культурних та фізіологічних потреб;

створення системи заохочення щодо підвищення рівня освіти, професійної підготовки, інтелектуального та духовного розвитку учасників навчально-виховного процесу.

Основні шляхи вдосконалення соціального захисту учасників навчально-виховного процесу:

комплексне вивчення проблем соціального захисту учасників навчально-виховного процесу для створення належних умов праці, побуту, відпочинку, медичного обслуговування;

створення нормативно-правової бази освітньо-трудової діяльності суб'єктів освіти;

розроблення та впровадження системи оплати педагогічної і наукової діяльності залежно від її обсягу і якості, з урахуванням досвіду оплати праці педагогічних і науково-педагогічних працівників у розвинутих країнах світу;

вироблення механізму соціального захисту дітей, учнів, студентів та аспірантів, пільгового кредитування, додаткового фінансування для здобуття ними освіти;

розроблення системи правового та соціально-економічного захисту науковців з урахуванням необхідності ліквідації зрівнялівки в оцінці їх праці;

здійснення матеріально-технічного забезпечення державних вимог щодо змісту й обсягу освіти як важливого чинника її якості;

запровадження ранньої медико-психолого-педагогічної діагностики розвитку дітей, створення умов для їх соціальної підтримки, адаптації і реабілітації;

матеріальна підтримка дітей-сиріт, дітей інвалідів, а також малозабезпечених сімей, в яких є неповнолітні діти;

створення сприятливих економічних і правових умов для участі громадськості у соціальній підтримці учасників навчально-виховного процесу.

Наукова діяльність у системі освіти

Наука є органічною частиною освіти, базовим елементом і рушійною силою її розвитку. Наукова діяльність навчальних закладів має забезпечувати відповідність змісту освіти сучасним досягненням у галузі науки, техніки і культури: теоретико-концептуальні, психолого-педагогічні, науково-методичні засади навчально-виховного процесу; проведення комплексних фундаментальних, пошукових і прикладних досліджень, становлення високоосвіченої особистості; відтворення і розвиток інтелектуального потенціалу суспільства; науково-технічний та соціально-економічний поступ держави.

Стратегічні завдання реформування наукової діяльності у системі освіти.

розвиток фундаментальних, пошукових та прикладних досліджень з пріоритетних напрямів науки в тісному зв'язку з підготовкою фахівців, наукових і науково-педагогічних національних кадрів;

надання динамічного розвитку гуманітарним, соціально-економічним, природничим і технічним наукам для забезпечення високої якості загальної та фахової підготовки, удосконалення системи навчання і виховання;

найповніше використання наукового потенціалу системи освіти для забезпечення науково-технічного прогресу, розвитку науки, культури, розроблення наукоємких технологій, вироблення науково-інтелектуальної та конкурентоспроможної науково-технічної продукції.

Пріоритетні напрями реформування наукової діяльності у системі освіти.

інтеграція академічної, вузівської та галузевої науки;

спрямування педагогічної науки на вироблення стратегії розвитку освіти, перспектив відродження і розбудови національної школи, нових педагогічних технологій;

докорінна зміна системи організації, фінансування, управління та стимулювання наукової діяльності, створення нової законодавчої та нормативної бази для забезпечення ефективного функціонування і розвитку науки в навчальних закладах;

створення реальних умов для найефективнішого використання наукового потенціалу освітньої галузі, свободи творчості вчених;

започаткування нової системи конкурсного відбору наукових програм і проєктів, посилення вимогливості та об'єктивності в оцінці результатів досліджень та атестації вчених.

Основні шляхи реформування наукової діяльності у системі освіти:

організація та проведення у всіх вищих навчальних закладах наукової діяльності як одного з визначальних показників їх акредитації та атестації, національного і міжнародного визнання;

створення в системі освіти органічно пов'язаної з нею нової гнучкої структури науково-дослідної діяльності академічного типу, яка забезпечувала б:

1) створення та координацію діяльності наукових центрів, інститутів, науково-виробничих підприємств та інших підрозділів зі статусом юридичної особи при вищих навчальних закладах на факультетах, кафедрах відповідно до їх потреб і можливостей;

2) об'єднання зусиль учених, наукових установ, навчально-виховних закладів, координацію їхньої діяльності, захист інтересів та авторських прав;

3) визначення стратегії та орієнтирів розвитку науки, творчо-пізнавальних напрямів наукової роботи, створення для них належних організаційно-фінансових умов;

4) розроблення статусу наукових шкіл та запровадження цільової підтримки їх розвитку;

створення інтегральної наскрізної системи виявлення та залучення молоді до наукової діяльності на всіх етапах навчання та вдосконалення фахового рівня з метою збереження та нарощування національного наукового потенціалу;

розроблення та запровадження нової системи атестації педагогів вищих навчальних закладів, яка передбачала б неможливість їхньої позитивної атестації без належного науково-творчого доробку;

розроблення та впровадження державної антимонопольної системи конкурсного відбору і фінансування програм, проєктів з фундаментальної та прикладної науки;

забезпечення бюджетного фінансування наукових досліджень в освітній галузі на рівні, який сприяв би найбільш повній і ефективній реалізації її потенціалу з широким використанням субсидій, банківського кредиту, коштів позагалузевих замовників та спонсорів, у тому числі зарубіжних;

забезпечення рівних умов фінансування наукових досліджень у академічній, галузевій та вузівській науці;

запровадження системи грантів у поєднанні з іншими допоміжними формами фінансування наукових програм;

створення та подальший розвиток системи інноваційних фондів із залученням позабюджетних коштів та кредитів;

створення механізмів економічного стимулювання і пільгового оподаткування науково-дослідної роботи.

Міжнародні зв'язки

Міжнародні зв'язки у галузі освіти спрямовані на забезпечення інтеграції України у світовий освітньо-науковий простір з метою прилучення до досягнень зарубіжної освіти, науки, технологій, культури, залучення іноземних інвестицій для розвитку вітчизняної освіти і науки, взаємної підготовки і перепідготовки фахівців.

Стратегічні завдання міжнародного співробітництва у галузі освіти:

забезпечення процесу інтеграції України у світовий науковий, освітній та культурний простори, гуманізація міжнародних відносин, утвердження етичних норм міждержавного спілкування, діалогу націй і культур;

забезпечення широкої участі вітчизняної освітньої системи у світовому науковому та педагогічному житті, в міжнародних культурно-освітніх і наукових контактах.

Пріоритетні напрями зміцнення та розвитку міжнародних зв'язків у галузі освіти:

створення системи прямих зв'язків у галузі освіти й науки з іншими країнами, їх державними та позадержавними освітніми і науковими структурами; впровадження спеціалізованих наукових та молодіжних обмінів;

розширення співробітництва з ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями з питань освіти, науки й культури;

удосконалення системи співпраці з українською діаспорою, надання їй допомоги, ефективного використання можливостей західної діаспори, координація зусиль у сфері національно-духовного відродження, освіти, науки та культури;

вдосконалення системи підготовки та перепідготовки фахівців для зарубіжних країн.

Основні шляхи розвитку міжнародного співробітництва у галузі освіти:

створення та впровадження довготермінової програми міжнародного співробітництва у галузі освіти, що передбачала б можливість навчання громадян України за кордоном, широкий обмін учнями, вчителями, студентами, курсантами, слухачами, аспірантами, докторантами та науковими працівниками;

вироблення ефективних механізмів входження до освітніх й наукових програм ЮНЕСКО, інших міжнародних організацій, фондів тощо; участь у міжнародних конкурсах на отримання наукових грантів;

впровадження контрактної системи обміну педагогічними і науковими працівниками;

забезпечення правового та економічного захисту фахівців, які від'їжджають у закордонні відрядження;

переведення підготовки та перепідготовки фахівців для зарубіжних країн на контрактну, валютну та компенсаційну основи;

організація курсів, шкіл, семінарів, олімпіад тощо для іноземних громадян на комерційних засадах у різних галузях науки, техніки й культури;

вдосконалення нормативно-правової бази, яка забезпечувала б центральним, регіональним і місцевим органам управління освітою, навчально-виховним закладам і науково-дослідним установам можливість самостійного визначення форм і методів міжнародного співробітництва; його фінансове забезпечення, включаючи валютне;

впровадження у галузі освіти системи інформаційного забезпечення міжнародного співробітництва, створення банку даних та інформаційної мережі між навчальними закладами України і зарубіжними країнами;

створення із зарубіжними країнами спільних центрів освіти, а також підприємств, фірм та тимчасових науково-дослідних колективів, технопарків і консультаційних центрів;

укладання міжнародних угод щодо нострифікації дипломів, атестатів та інших документів про освіту і кваліфікацію спеціалістів та робітників.

Управління освітою

Управління освітою має бути спрямованим на організацію та забезпечення оптимальних умов функціонування галузі освіти, створення системного механізму її саморегуляції на загальнонаціональному, регіональному, місцевому рівнях та у навчально-виховних закладах і наукових установах освіти.

Визначальним у реформуванні управління освітою має стати забезпечення тісного співробітництва органів державного управління освітою всіх рівнів, навчально-виховних закладів, наукових установ, громадського самоврядування та їх відповідальності у межах повноважень; створення цілісної системи управління освітою в Україні, якій були б властиві: гнучкість, демократизм, динамізм, мобільність, здатність до самоорганізації.

Управління освітою має забезпечити:

додержання законодавств у галузі освіти; створення різних умов для громадян у здобутті освіти; дотримання державних вимог щодо змісту, рівня й обсягу освіти; стимулювання творчого пошуку педагогів і науковців; автономність у діяльності навчально-виховних закладів та наукових установ; можливість індивідуального загальнокультурного і професійного ставлення суб'єктів навчання; ефективну діяльність системи освіти в умовах державотворення, формування ринкових відносин, ринку інтелектуальних ресурсів і освітніх послуг.

Стратегічні завдання реформування управління освітою:

перехід від державного до державно-громадського управління; чітке розмежування функцій між центральними, регіональними і місцевими органами управління; забезпечення самоврядування навчально-виховних закладів і наукових установ; утвердження у сфері освіти гармонійного поєднання прав особи, суспільства і держави;

автономізація функціонування регіональних і місцевих органів управління освітою.

Основні шляхи реформування управління освітою:

раціональне поєднання діяльності центральних, регіональних та місцевих органів управління освітою з впровадженням подвійного підпорядкування;

створення єдиної інформаційно-комп'ютерної системи управління освітою; визначення повноважень в системі управління освітою центральних і місцевих органів, органів громадського самоврядування;

створення системи державно-громадської оцінки діяльності навчально-виховних закладів, якості загальноосвітньої та фахової підготовки спеціалістів через систему акредитації та атестації тощо;

розвиток і вдосконалення всіх напрямків діяльності навчально-виховних закладів і наукових установ, стимулювання через економічні і правові важелі їх самовдосконалення, конкурентоздатності, саморозвитку, автономності в управлінні;

наукове обґрунтування нової системи управління освітою; відпрацювання інноваційних моделей управління галуззю та важливих управлінських рішень, проведення експериментів на регіональному та місцевому рівнях.

Фінансове та матеріально-технічне забезпечення освіти

Фінансове та матеріально-технічне забезпечення освітньої галузі повинне ґрунтуватися на пріоритетності витрат на розвиток освіти з державного та місцевих бюджетів, використанні залучених коштів державних і приватних підприємств, громадських організацій та батьків, громадян, міжнародних освітніх фондів, програм і благодійних організацій, коштів, одержаних за надання додаткових освітніх послуг, виконання науково-дослідних робіт, доходів від виробничої та комерційної діяльності, кредитів і банківських позичок тощо.

• *Стратегічні завдання і напрями реформування фінансового та матеріально-технічного забезпечення освіти*

перехід до ефективної моделі фінансування освіти, адекватній ринковій економіці, розвиток нової соціально-економічної структури освітньої сфери;

стимулювання переходу на нові педагогічні технології та ефективну систему управління освітою, скорочення непродуктивних витрат, істотне збільшення видатків на розвиток наукових досліджень, зокрема з проблем освіти та педагогіки; підготовку і випуск підручників, посібників та іншої навчально-методичної літератури;

забезпечення навчально-виховних закладів необхідними приміщеннями для проведення навчально-виховного та навчально-виробничого процесів, спортивно-оздоровчої роботи, реабілітації дітей з вадами розвитку, а також необхідним навчальним обладнанням відповідно до науково обґрунтованих нормативів;

поступове збільшення у загальних витратах на освіту коштів державних і приватних підприємств, громадських організацій, різних фондів, благодійних організацій тощо.

Основні шляхи реформування фінансового та матеріально-технічного забезпечення освіти

збереження за державою пріоритету у фінансуванні системи освіти та підвищенні ролі регіонів у фінансуванні освітніх потреб;

звільнення навчально-виховних закладів від податків на прибуток і додвалену вартість;

створення при Міністерстві освіти централізованих фондів для реалізації загальнодержавних освітніх програм;

розширення прав місцевих органів державної влади та органів громадського самоврядування навчально-виховних закладів у визначенні шляхів зміцнення навчально-матеріальної бази, вдосконаленні механізмів їх фінансово-господарської діяльності;

запровадження додаткового фінансування навчально-виховних закладів для обдарованих дітей, що мають відповідну ліцензію, з спеціального фонду Міністерства освіти;

заохочення навчально-виховних закладів, які за наслідками акредитації атестації визнані такими, що мають позитивний досвід у розробленні і впровадженні нових прогресивних технологій навчання і виховання учнів та студентів; домагаються високих кінцевих результатів;

розроблення державних нормативів на проектування, будівництво та реконструкцію всіх типів навчально-виховних закладів та наукових установ з урахуванням перспективних норм загальної площі;

упорядкування системи оплати праці та стипендіального забезпечення відповідно до конкретних результатів діяльності і якості роботи (навчання); запровадження поряд з конкурсною контрактної форми прийому на роботу;

поступове забезпечення учнів підручниками через торговельну мережу за кошти батьків;

створення у системі освіти нових банків, фондів, акціонерних товариств тощо; заснування державного фонду сприяння громадянам у здобутті освіти в зарубіжних країнах;

залучення іноземних інвестицій для розвитку інфраструктури навчально-виховних закладів (будівництво міжнародних освітніх закладів, центрів підготовки спеціалістів);

забезпечення будівництва нових комплексів навчально-виховних закладів з необхідними приміщеннями для проведення навчально-виховного процесу, спортивно-оздоровчої роботи і побуту, реабілітації дітей з вадами розвитку;

проведення капітального ремонту, реконструкції будівель діючих навчально-виховних закладів, приведення їх площ, технічного стану, оснащення у відповідність з нормативними вимогами;

домагання створення у загальноосвітніх школах, професійних і вищих навчальних закладах належних матеріально-технічних і санітарно-гігієнічних умов для навчання в одну зміну;

доукомплектування меблями і обладнанням навчально-виховних закладів, повне оснащення їх новими навчально-наочними посібниками відповідно до потреб;

зміцнення баз матеріально-технічного постачання та магазинів навчально-наочного приладдя;

забезпечення потреб дітей у дошкільних навчальних закладах, учнів і студентів — у гуртожитках, їдальнях, оздоровчо-спортивних таборах та санаторіях-профілаторіях; дітей-сиріт, хворих дітей та дітей з вадами фізичного і розумового розвитку — у дитячих оздоровчих таборах.

Освіта. — 1993. — № 44—46. — Грудень.

ЗАКОН УКРАЇНИ “ПРО ЗАГАЛЬНУ СЕРЕДНЮ ОСВІТУ”

Цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, що сприяє вільному розвитку людської особистості, формує цінності правового демократичного суспільства в Україні.

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Законодавство України про загальну середню освіту

Законодавство України про загальну середню освіту базується на Конституції України і складається з Закону України “Про освіту”, цього Закону, інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 2. Основні завдання законодавства України про загальну середню освіту

Основним завданнями законодавства України про загальну середню освіту є:

забезпечення права громадян на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти;

забезпечення необхідних умов функціонування і розвитку загальної середньої освіти;

забезпечення нормативно-правової бази щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти;

визначення органів управління системою загальної середньої освіти та їх повноважень;

визначення прав та обов'язків учасників навчально-виховного процесу, встановлення відповідальності за порушення законодавства про загальну середню освіту.

Стаття 3. Загальна середня освіта

Загальна середня освіта — цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності.

Загальна середня освіта є обов'язковою основною складовою безперервної освіти.

Загальна середня освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

Стаття 4. Система загальної середньої освіти

Систему загальної середньої освіти становлять:

загальноосвітні навчальні заклади всіх типів і форм власності, у тому числі для громадян, які потребують соціальної допомоги та соціальної реабілітації, навчально-виробничі комбінати, позашкільні заклади, науково-методичні установи та органи управління системою загальної середньої освіти, а також професійно-технічні та вищі навчальні заклади I—II рівнів акредитації, що надають повну загальну середню освіту.

Стаття 5. Завдання загальної середньої освіти

Завданнями загальної середньої освіти є:

виховання громадянина України;

формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдаровань, наукового світогляду;

виконання вимог Державного стандарту загальної середньої освіти, підготовка учнів (вихованців) до подальшої освіти і трудової діяльності;

виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свободи людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина;

реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань;

виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй;

виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів (вихованців).

Стаття 6. Здобуття повної загальної середньої освіти

1. Громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах.

2. Громадяни України мають право на здобуття повної загальної середньої освіти у приватних навчальних закладах.

3. Здобуття повної загальної середньої освіти у навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типів і форм власності має відповідати вимогам Державного стандарту загальної середньої освіти.

4. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, здобувають повну загальну середню освіту у порядку, встановленому для громадян України.

5. Відповідальність за здобуття повної загальної середньої освіти дітьми покладається на їхніх батьків, а дітьми, позбавленими батьківського піклування, — на осіб, які їх замінюють, або навчальні заклади, де вони виховуються.

Стаття 7. Мова (мови) навчання і виховання у загальноосвітніх навчальних закладах

Мова (мови) навчання і виховання у загальноосвітніх навчальних закладах визначається відповідно до Конституції України і Закону України про мови.

Розділ II. Загальноосвітні та інші навчальні заклади системи загальної середньої освіти

Стаття 8. Загальноосвітній навчальний заклад

1. Загальноосвітній навчальний заклад — навчальний заклад, що забезпечує реалізацію права громадян на загальну середню освіту.

Загальноосвітній навчальний заклад, заснований на приватній формі власності, здійснює свою діяльність за наявності ліцензії, виданої в установленому законодавством України порядку.

2. Загальноосвітній навчальний заклад, що здійснює інноваційну діяльність, може мати статус експериментального. Статус експериментального не змінює підпорядкування, тип і форму власності загальноосвітнього навчального за-

кладу. Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад затверджується Міністерством освіти України.

Стаття 9. Типи загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти

1. Відповідно до освітнього рівня, який забезпечується загальноосвітнім навчальним закладом (початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, повна загальна середня освіта), існують різні типи загальноосвітніх навчальних закладів I, II, III ступенів. Школи кожного з трьох ступенів можуть функціонувати разом або самостійно.

До загальноосвітніх навчальних закладів належать:

середня загальноосвітня школа — загальноосвітній навчальний заклад I—III ступенів (I ступінь — початкова школа, II ступінь — основна школа, III ступінь — старша школа, як правило, з профільними спрямуваннями навчання);

спеціалізована школа (школа-інтернат) — загальноосвітній навчальний заклад I—III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів;

гімназія — загальноосвітній навчальний заклад II—III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю;

ліцей — загальноосвітній навчальний заклад III ступеня із профільним навчанням і допрофесійною підготовкою;

колегіум — загальноосвітній навчальний заклад III ступеня філологічно-філософського та (або) культурно-естетичного профілів;

загальноосвітня школа-інтернат — загальноосвітній навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги;

спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) — загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;

загальноосвітня санаторна школа (школа-інтернат) — загальноосвітній навчальний заклад I—III ступенів з відповідним профілем для дітей, які потребують тривалого лікування;

школа соціальної реабілітації — загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюються окремо для хлопців і дівчат);

вечірня (змінна) школа — загальноосвітній навчальний заклад II—III ступенів для громадян, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання.

2. Інші навчальні заклади системи загальної середньої освіти:

позашкільний навчально-виховний заклад — навчальний заклад для виховання дітей та задоволення їх потреб у додатковій освіті за інтересами (науковими, технічними, художньо-естетичними, спортивними тощо);

міжшкільний навчально-виробничий комбінат — навчальний заклад для забезпечення потреб учнів загальноосвітніх навчальних закладів у профорієнтаційній, допрофесійній, професійній підготовці;

професійно-технічний навчальний заклад — навчальний заклад для забезпечення потреб громадян у професійно-технічній і повній загальній середній освіті;

вищий навчальний заклад I—II рівнів акредитації — навчальний заклад для задоволення потреб громадян за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста і бакалавра. З одночасним завершенням здобуття повної загальної середньої освіти.

3. Загальноосвітні навчальні заклади можуть створювати у своєму складі класи (групи) з вечірньою (заочною) формою навчання, класи групи з поглибленим вивченням окремих предметів.

Загальноосвітні навчальні заклади незалежно від підпорядкування, типів і форм власності можуть мати у своєму складі інтернати з частковим або повним утриманням учнів (вихованців) за рахунок власника.

Загальноосвітні навчальні заклади можуть створювати навчально-виховні комплекси у складі навчальних закладів різних типів і рівнів акредитації для задоволення допрофесійних і професійних запитів громадян, а також навчально-виховні об'єднання з дошкільними та позашкільними навчальними закладами для задоволення освітніх і культурно-освітніх потреб.

4. Перелік спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) визначається Міністерством освіти України за погодженням з Міністерством охорони здоров'я України.

5. Положення про загальноосвітні навчальні заклади затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Загальноосвітній навчальний заклад на основі Положення про загальноосвітні навчальні заклади розробляє статут, який затверджується власником (для державних та комунальних загальноосвітніх навчальних закладів — відповідним органом управління освітою) та реєструється місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування.

Стаття 10. Статус загальноосвітнього навчального закладу

1. Загальноосвітній навчальний заклад є юридичною особою. За своїми організаційно-правовими формами загальноосвітні навчальні заклади можуть бути державної, комунальної та приватної форм власності.

2. Статус державного має загальноосвітній навчальний заклад, заснований на державній формі власності.

3. Статус комунального має загальноосвітній навчальний заклад, заснований на комунальній формі власності.

4. Статус приватного має загальноосвітній навчальний заклад, заснований на приватній формі власності.

Стаття 11. Створення, реорганізація та ліквідація загальноосвітнього навчального закладу

1. Державні та комунальні загальноосвітні навчальні заклади створюються відповідно центральними, місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування з урахуванням соціально-економічних, національних, культурно-освітніх і мовних потреб за наявності необхідної кількості учнів (вихованців) відповідно до встановлених нормативів наповнюваності класів, необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

2. Рішення про створення комунальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) для дітей, потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, приймаються Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями за погодженням з Міністерством освіти України.

3. Рішення про створення гімназій, ліцеїв, колегіумів, спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів), заснованих на комунальній формі власності, приймаються за поданням відповідних органів управління освітою Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

4. Рішення про створення загальноосвітнього навчального закладу, заснованого на приватній формі власності, приймається засновником (власником) у порядку, встановленому законодавством України.

5. Рішення про створення шкіл соціальної реабілітації, їх підпорядкованість і джерела фінансування приймається Кабінетом Міністрів України за погодженням з Міністерством освіти України.

6. Реорганізація і ліквідація загальноосвітніх навчальних закладів проводяться у порядку, встановленому законодавством України.

Реорганізація і ліквідація загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості, заснованих на комунальній формі власності, допускається лише за згодою територіальних громад.

Розділ III. Організація навчально-виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладах

Стаття 12. Термін навчання

1. Термін навчання для здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах I—III ступенів становить 12 років:

у загальноосвітніх навчальних закладах I ступеня — 4 роки; у загальноосвітніх навчальних закладах II ступеня — 5 років; у загальноосвітніх навчальних закладах III ступеня — 3 роки.

2. Термін навчання у загальноосвітніх навчальних закладах для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, встановлюється Кабінетом Міністрів України.

3. У професійно-технічних та вищих навчальних закладах I—II рівнів акредитації термін здобуття повної загальної середньої освіти встановлюється Міністерством освіти України.

Стаття 13. Форми навчання

Навчально-виховний процес у загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється за груповою та індивідуальною формами навчання, положення про які затверджує Міністерство освіти України.

Бажаючим надається право і створюються умови для прискореного завершення школи, складання іспитів екстерном.

Стаття 14. Наповнюваність класів загальноосвітніх навчальних закладів

1. Наповнюваність класів загальноосвітніх навчальних закладів не повинна перевищувати 30 учнів.

2. У загальноосвітніх навчальних закладах, розташованих у селах, селищах, кількість учнів у класах визначається демографічною ситуацією, але повинна становити не менше п'яти осіб. При меншій кількості учнів у класі заняття проводяться за індивідуальною формою навчання.

3. Порядок поділу класів на групи при вивченні окремих предметів встановлюється Міністерством освіти України та погодженням з Міністерством фінансів України.

4. Для спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) кількість учнів у класі визначається Міністерством освіти України та погодженням з Міністерством охорони здоров'я України і Міністерством фінансів України.

5. Кількість учнів у групах продовженого дня та вихованців у групах загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів визначається Міністерством освіти України за погодженням з Міністерством фінансів України.

Стаття 15. Навчальні плани та навантаження учнів

1. Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів (далі — Базовий навчальний план) визначає структуру та зміст загальної середньої освіти через інваріантну і варіативну складові, які встановлюють погодинне та змістове співвідношення між освітніми галузями (циклами навчальних предметів), гранично допустиме навчальне навантаження учнів та загально річну кількість навчальних годин. Інваріантна складова змісту загальної середньої освіти формується на державному рівні, є єдиною для всіх закладів загальної середньої освіти, визначається через освітні галузі Базового навчального плану. Варіативна складова змісту загальної середньої освіти формується загальноосвітнім навчальним закладом з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів (вихованців). Базовий навчальний план для загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності затверджується Кабінетом Міністрів України.

2. На основі Базового навчального плану Міністерство освіти України затверджує типові навчальні плани для загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності. У типових навчальних планах освітні галузі реалізуються в навчальні предмети та курси інваріантної та варіативної складових змісту загальної середньої освіти.

Типові навчальні плани встановлюють сумарне гранично допустиме навчальне навантаження учнів. Воно становить таку кількість навчальних годин на рік:

1—2 класи — 700 годин;

3—4 класи — 790 годин;

5 клас — 860 годин;

6—7 класи — 890 годин;

8—9 класи — 950 годин;

10—12 класи — 1030 годин.

3. На основі типових навчальних планів загальноосвітнім навчальним закладом складається робочий навчальний план з конкретизацією варіативної складової і визначення профілю навчання.

Робочі навчальні плани державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладів затверджуються відповідними органом управління освітою. Робочі навчальні плани приватних загальноосвітніх навчальних закладів погоджуються з відповідними органами управління освітою.

Робочі навчальні плани професійно-технічних і вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації, в частині здобуття повної загальної середньої освіти, розробляються на основі типових навчальних планів для загальноосвітніх навчальних закладів та погоджуються з Міністерством освіти України.

Експериментальні робочі навчальні плани складаються з урахуванням типових навчальних планів, загальноосвітніми навчальними закладами, що мають статус експериментальних.

Запровадження експериментальних робочих навчальних планів, нових освітніх програм, педагогічних новацій і технологій можливе лише за рішенням Міністерства освіти України.

Стаття 16. Навчальний рік та режим роботи загальноосвітнього навчального закладу

1. Навчальний рік у загальноосвітніх навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типів і форм власності розпочинається у День знань — 1 вересня і закінчується не пізніше 1 липня наступного року.

2. Тривалість навчального року в загальноосвітніх навчальних закладах I ступеня не може бути меншою 175 робочих днів, а в загальноосвітніх навчальних закладах II—III ступенів — 190 робочих днів, без урахування часу на складання перевідних та випускних іспитів, тривалість яких не може перевищувати трьох тижнів.

3. Структура навчального року (за чвертями, півріччями, семестрами) та тривалість навчального тижня встановлюються загальноосвітнім навчальним закладом у межах часу, передбаченого робочим навчальним планом, за погодженням з відповідним органом управління освітою.

4. Режим роботи загальноосвітнього навчального закладу визначається ним на основі нормативно-правових актів та за погодженням з відповідним органом державної санітарно-епідеміологічної служби.

5. Тривалість уроків у загальноосвітніх навчальних закладах становить: у перших класах — 35 хвилин, у других — четвертих класах — 40 хвилин, у п'ятих — дванадцятих класах — 45 хвилин. Зміна тривалості уроків допускається за погодженням з відповідними органами управління освітою та органами державної санітарно-епідеміологічної служби.

Різниця в часі навчальних годин перших — четвертих класах обов'язково обліковується і компенсується проведенням додаткових, індивідуальних занять та консультацій з учнями.

6. Тривалість канікул у загальноосвітніх навчальних закладах протягом навчального року не може бути меншою 30 календарних днів.

Стаття 17. Виховний процес у загальноосвітніх навчальних закладах

1. Виховання учнів (вихованців) у загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється в процесі урочної, позаурочної та позашкільної роботи з ними.

Цілі виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах визначаються на основі принципів, закладених у Конституції України, законах та інших нормативно-правових актах України.

2. У загальноосвітніх навчальних закладах забороняється утворення і діяльність організаційних структур політичних партій, а також релігійних організацій і воєнізованих формувань.

Примусове залучення учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об'єднання громадян, релігійні організації і воєнізовані формування забороняється.

Стаття 18. Зарахування учнів

1. Місцеві органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування закріплюють за загальноосвітніми навчальними закладами відповідні території обслуговування і до початку навчального року обліковують учнів, які мають їх відвідувати.

2. Зарахування учнів до загальноосвітнього навчального закладу проводиться наказом директора, що видається на підставі заяви, за наявності медичної довідки встановленого зразка і відповідного документа про освіту (крім учнів першого класу).

3. Зарахування учнів до гімназій, ліцеїв, колегіумів, спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів) проводиться у порядку, встановленому Міністерством освіти України.

4. Зарахування учнів до загальноосвітньої санітарної школи (школи-інтернату) проводиться у порядку, встановленому Міністерством освіти України та Міністерством охорони здоров'я України.

5. Направлення учнів (вихованців) до шкіл соціальної реабілітації та до строкове звільнення їх із цих навчальних закладів здійснюється за рішенням суду.

6. Зарахування та добір дітей для навчання у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах), їх переведення з одного типу таких навчальних закладів до іншого проводиться за висновком відповідних психолого-медико-педагогічних консультацій у порядку, встановленому Міністерством освіти України.

Розділ IV. Учасники навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах

Стаття 19. Учасники навчально-виховного процесу

Учасниками навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах є:

учні (вихованці);

керівники;

педагогічні працівники, психологи, бібліотекарі;

інші спеціалісти;

батьки або особи, які їх замінюють.

Стаття 20. Учень (вихованець)

1. Учень (вихованець) — особа, яка навчається і виховується в одному із загальноосвітніх навчальних закладів. Зарахування учнів до загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється, як правило, з 6 років.

2. Статус учнів (вихованців) як учасників навчально-виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладах, їх права та обов'язки визначаються цим Законом та іншими нормативними правовими актами.

Стаття 21. Соціальний захист учнів (вихованців)

1. Учням (вихованцям) загальноосвітніх навчальних закладів може подаватися додатково соціальна і матеріальна допомога за рахунок коштів центральних органів виконавчої влади та місцевих бюджетів, коштів юридичних і фізичних осіб та громадян, які проживають за її межами, а також коштів фонду загальнообов'язкового навчання та за рахунок інших надходжень.

Учні (вихованці) загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності мають право на пільговий проїзд міським та приміським транспортом у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Учні (вихованці) загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості забезпечуються транспортом до місця навчання і додому безоплатно.

2. Діти з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату забезпечуються засобами індивідуальної корекції в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

3. Вихованці шкіл-інтернатів усіх типів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебувають на повному державному утриманні. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які навчаються в інших загальноосвітніх навчальних закладах, забезпечуються харчуванням, одягом та іншими послугами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Утримання вихованців, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) здійснюється за рахунок держави.

4. Діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, працевлаштовуються або продовжують навчання згідно з одержаною освітою в порядку, встановленому законодавством України.

Стаття 22. Охорона та зміцнення здоров'я учнів (вихованців)

1. Загальноосвітній навчальний заклад забезпечує безпечні та нешкідливі умови для фізичного розвитку та зміцнення здоров'я, формує гігієнічні навички та засади здорового способу життя учнів (вихованців).

2. Учні (вихованці) загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності забезпечуються медичним обслуговуванням, що здійснюється медичними працівниками, які входять до штату цих закладів або відповідних закладів охорони здоров'я, в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Заклади охорони здоров'я разом з органами управління освітою та органами охорони здоров'я разом з органами управління освітою та органами охорони здоров'я щорічно забезпечують безоплатний медичний огляд учнів (вихованців), моніторинг і корекцію стану здоров'я, несуть відповідальність за додержання санітарно-гігієнічних норм, проведення лікувально-профілактичних заходів у загальноосвітніх навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типів і форм власності.

3. Відповідальність за організацію харчування учнів (вихованців) у загальноосвітніх навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типів і форм

власності покладається на засновників (власників), керівників цих навчальних закладів. Норми та порядок організації харчування учнів (вихованців) у загальноосвітніх навчальних закладах встановлюються Кабінетом Міністрів України.

4. Контроль за охороною здоров'я та якістю харчування учнів (вихованців) покладається на органи охорони здоров'я.

Стаття 23. Заохочення учнів (вихованців)

Для учнів (вихованців) встановлюються різні види морального стимулювання та матеріального заохочення, передбачені Міністерством освіти України, іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, статутами загальноосвітнього навчального закладу.

Стаття 24. Педагогічні працівники

1. Педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту, належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи, фізичний та психічний стан здоров'я якої дозволяє виконувати професійні обов'язки в навчальних закладах системи загальної середньої освіти. Перелік посад педагогічних працівників системи загальної середньої освіти встановлюється Кабінетом Міністрів України.

2. Посаду керівника загальноосвітнього навчального закладу незалежно від підпорядкування, типів і форм власності може займати особа, яка є громадянином України, має вищу педагогічну освіту на рівні спеціаліста або магістра, стаж педагогічної роботи не менше трьох років, успішно пройшла атестацію керівних кадрів освіти у порядку, встановленому Міністерством освіти України.

Стаття 25. Педагогічне навантаження

1. Педагогічне навантаження вчителя загальноосвітнього навчального закладу незалежно від підпорядкування, типів і форм власності — час, призначений для здійснення навчально-виховного процесу.

Педагогічне навантаження вчителя включає 18 навчальних годин протягом навчального тижня, що становлять тарифну ставку, а також інші види педагогічної діяльності в такому співвідношенні до тарифної ставки:

класне керівництво — 20—5 відсотків;

перевірка зошитів — 10—20 відсотків;

завідування:

майстернями — 15—20 відсотків;

навчальними кабінетами — 10—15 відсотків;

навчально-дослідними ділянками — 10—15 відсотків.

Розміри та порядок встановлення доплат за інші види педагогічної діяльності визначаються Кабінетом Міністрів України.

Педагогічне навантаження вихователя загальноосвітнього навчального закладу становить 30 годин, вихователя загальноосвітньої спеціальної школи (школи-інтернату) — 25 годин на тиждень, що становить тарифну ставку.

Розміри тарифних ставок інших педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Розподіл педагогічного навантаження у загальноосвітньому навчальному закладі здійснюється його керівником і затверджується відповідним органом управління освітою.

2. Педагогічне навантаження вчителя загальноосвітнього навчального закладу незалежно від підпорядкування, типів і форм власності обсягом менше тарифної ставки, передбаченої частиною першою цієї статті, встановлюється тільки за його згодою.

Перерозподіл педагогічного навантаження протягом навчального року допускається у разі зміни кількості годин з окремих предметів, що передбачається робочим навчальним планом, або за письмовою згодою педагогічного працівника з додержанням законодавства України про працю.

Стаття 26. Трудові відносини в системі загальної середньої освіти

1. Трудові відносини в системі загальної середньої освіти регулюються законодавством України про працю, Законом України “Про освіту”, цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

2. Призначення на посаду та звільнення з посади керівника державного та комунального загальноосвітнього навчального закладу здійснює відповідний орган управління освітою. Призначення на посаду та звільнення з посади заступників керівника та інших педагогічних працівників державного та комунального загальноосвітнього навчального закладу здійснюється відповідним органом управління освітою за поданням керівника загальноосвітнього навчального закладу. Призначення на посаду та звільнення з посади інших працівників державного та комунального загальноосвітнього навчального закладу здійснює його керівник. Призначення на посаду та звільнення з посади керівника і заступників керівника приватного загальноосвітнього навчального закладу здійснює його власник за погодженням з відповідним органом управління освітою. Призначення на посаду та звільнення з посади педагогічних та інших працівників приватного загальноосвітнього навчального закладу здійснює його власник.

3. Відволікання педагогічних працівників від виконання професійних обов’язків, не передбачених трудовим договором, без згоди педагогічного працівника не допускається. Відмова педагогічного працівника від виконання робіт, не передбачених трудовим договором, не може бути підставою для його звільнення з посади, крім випадків, встановлених законодавством.

4. Педагогічному працівнику — призовнику, який має вищу педагогічну освіту і основним місцем роботи якого є загальноосвітній навчальний заклад, надається відстрочка від призову на строкову військову службу на весь період його роботи за спеціальністю.

Стаття 27. Атестація педагогічних працівників

1. Атестація педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності є обов’язковою і здійснюється, як правило, один раз на п’ять років відповідно до Типового положення про атестацію педагогічних працівників, затвердженого Міністерством освіти України.

2. За результатами атестації педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів визначається відповідність педагогічного працівника займаній

посаді, присвоюється кваліфікаційна категорія (спеціаліст, спеціаліст другої категорії, спеціаліст першої категорії, і спеціаліст вищої категорії) та може бути присвоєно педагогічне звання (старший учитель, учитель-методист, вихователь-методист, педагог-організатор-методист тощо). Положення про кваліфікаційні категорії та педагогічні звання затверджуються Міністерством освіти України.

Стаття 28. Права і обов'язки педагогічних працівників системи загальної середньої освіти

Права і обов'язки педагогічних працівників системи загальної середньої освіти визначаються Конституцією України, Законом України "Про освіту", Кодексом законів про працю України, цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

Стаття 29. Права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють

1. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право:
вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей;
приймати рішення щодо участі дитини в інноваційній діяльності загальноосвітнього навчального закладу;

обирати і бути обраним до органів громадського самоврядування загальноосвітніх навчальних закладів;

звертатися до відповідних органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей;

захищати законні інтереси дітей.

2. Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані:

забезпечувати умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти за будь-якою формою навчання;

постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей;

поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до сім'ї, старших за віком, державної і рідної мови, до народних традицій і звичаїв;

виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського народу, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до України.

3. У разі, якщо батьки або особи, які їх замінюють, всупереч висновку відповідної психолого-медико-педагогічної консультації відмовляються направляти дитину до відповідної спеціальної загальноосвітньої школи (школи-інтернату), навчання дитини проводиться за індивідуальною формою.

Розділ V. Державний стандарт загальної середньої освіти

Стаття 30. Поняття Державного стандарту загальної середньої освіти

1. Державний стандарт загальної середньої освіти — зведення норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової і повної загальної середньої освіти на гарантії держави у її досягненні.

2. Додержання вимог Державного стандарту загальної середньої освіти є обов'язковим для загальноосвітніх навчальних закладів, а також професійно-технічних та вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації незалежно від підпорядкування, типів і форм власності.

Стаття 31. Розроблення та затвердження Державного стандарту загальної середньої освіти

1. Державний стандарт загальної середньої освіти розробляється Міністерством освіти України разом з Національною академією наук України та Академією педагогічних наук України. Державний стандарт загальної середньої освіти затверджується Кабінетом Міністрів України і переглядається не рідше одного разу на 10 років.

Зміна змісту і обсягу Державного стандарту загальної середньої освіти іншими органами виконавчої влади не допускається.

2. Навчально-методичне забезпечення реалізації Державного стандарту загальної середньої освіти здійснюється Міністерством освіти України.

Стаття 32. Структура Державного стандарту загальної середньої освіти

Структуру Державного стандарту загальної середньої освіти складають:
Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів;
загальна характеристика інваріантної та варіативної складових змісту загальної середньої освіти;
державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів (вихованців).

Стаття 33. Додержання Державного стандарту загальної середньої освіти

Обов'язком загальноосвітнього навчального закладу щодо додержання Державного стандарту загальної середньої освіти є:

виконання інваріантної складової змісту загальної середньої освіти;
визначення предметної спрямованості варіативної складової змісту загальної середньої освіти, її змістового наповнення і форм реалізації на кожному ступені загальної середньої освіти за погодженням з відповідними органами управління освітою;

вибір і використання освітніх програм, навчальних курсів, посібників до варіативної складової змісту загальної середньої освіти у порядку, встановленому Міністерством освіти України.

Стаття 34. Атестація та оцінювання знань учнів (вихованців)

1. Контроль за відповідністю освітнього рівня учнів (вихованців), які закінчили загальноосвітній навчальний заклад I, II і III ступенів, вимогам Державного стандарту загальної середньої освіти здійснюється шляхом їх державної підсумкової атестації. Зміст, форми і порядок проведення державної підсумкової атестації визначаються і затверджуються Міністерством освіти України.

2. Поточне та підсумкове оцінювання знань учнів та вибір їх форм, змісту способу здійснює загальноосвітній навчальний заклад.

3. Переведення учнів (вихованців) до наступного класу загальноосвітнього навчального закладу здійснюється у порядку, встановленому Міністерством освіти України.

4. Переведення учнів (вихованців) до іншого загальноосвітнього навчального закладу здійснюється за наявності особових справ учнів (вихованців) встановленого Міністерством освіти України зразка.

5. Випускникам загальноосвітніх навчальних закладів II і III ступенів видається відповідний документ про освіту. Зразки документів про загальну середню освіту затверджує Кабінет Міністрів України. виготовлення документів про загальну середню освіту здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України.

Розділ VI. Управління системою загальної середньої освіти

Стаття 35. Органи управління системою загальної середньої освіти

Управління системою загальної середньої освіти здійснюється Міністерством освіти України, іншими центральними органами виконавчої влади, яким підпорядковані навчальні заклади, зазначені у частині другій статті 9 цього Закону, Міністерством освіти Автономної Республіки Крим, відповідними органами управління освіти обласних, Київської та Севастопольської міських, районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, а також органами місцевого самоврядування.

Стаття 36. Основні завдання органів управління системою загальної середньої освіти

Основними завданнями органів управління системою загальної середньої освіти є:

- створення умов для здобуття громадянами певної загальної середньої освіти;
- прогнозування розвитку загальної середньої освіти, мережі загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до освітніх потреб громадян;
- атестація навчальних закладів системи загальної середньої освіти, оприлюднення результатів атестації через засоби масової інформації;
- ліцензування загальноосвітніх навчальних закладів, заснованих на приватній формі власності;
- контроль за додержанням Державного стандарту загальної середньої освіти, навчально-методичне керівництво та державне інспектування загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності;
- забезпечення соціального захисту, охорони життя, здоров'я та захисту прав педагогічних працівників, психологів, бібліотекарів, інших спеціалістів, які беруть участь у навчально-виховному процесі, учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів;
- сприяння розвитку самоврядування у загальноосвітніх навчальних закладах;
- комплектування системи загальної середньої освіти педагогічними працівниками, в тому числі керівними кадрами.

Стаття 37. Повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в системі загальної середньої освіти

1. Спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі загальної середньої освіти є Міністерство освіти України.

Міністерство освіти України:

- реалізує державну політику в сфері загальної середньої освіти;
- здійснює в межах своїх повноважень нормативно-правове регулювання відносин у системі загальної середньої освіти;
- розробляє та подає на затвердження Кабінету Міністрів України нормативи матеріально-технічного та фінансового забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів згідно з Державним стандартом загальної середньої освіти;
- визначає перспективи розвитку системи загальної середньої освіти;
- розробляє, впроваджує і контролює додержання Державного стандарту загальної середньої освіти;
- контролює діяльність органів управління освітою та навчальних закладів системи загальної середньої освіти;
- організує нормативне, програмне, науково-методичне та інформаційне забезпечення системи загальної середньої освіти;
- визначає порядок атестації педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів;
- організує підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних працівників, в тому числі керівних кадрів, у системі загальної середньої освіти;
- приймає рішення щодо організації інноваційної діяльності в системі загальної середньої освіти, координує та контролює її проведення;
- забезпечує підготовку і видання підручників, посібників, методичної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів, схвалює їх видання, організує замовлення через відповідні місцеві органи управління освітою;
- затверджує типові переліки обов'язкового навчального та іншого обладнання (в тому числі корекційного), навчально-методичних та навчально-наочних посібників, підручників, художньої та іншої літератури;
- забезпечує соціальний захист, охорону життя, здоров'я та захист прав педагогічних працівників, спеціалістів, які беруть участь в навчально-виховному процесі, учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів;
- заохочує педагогічних працівників;
- організує забезпечення педагогічних працівників підручниками, посібниками та методичною літературою;
- здійснює міжнародне співробітництво у встановленому законодавством порядку.

Акти Міністерства освіти України, прийняті у межах його повноважень, обов'язковими для інших, центральних органів виконавчої влади, яким підпорядковані загальноосвітні навчальні заклади, Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм органів управління освітою, загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від типів і форм власності.

Міністерство освіти України, інші центральні органи виконавчої влади, яким підпорядковані загальноосвітні навчальні заклади, здійснюють інші повноваження, передбачені законами України та положеннями про них.

2. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в галузі загальної середньої освіти в межах її компетенції:

- забезпечують реалізацію державної політики у сфері загальної середньої освіти на відповідній території;

контролюють додержання вимог законів та інших нормативно-правових актів в галузі освіти, обов'язкове виконання Державного стандарту загальної середньої освіти всіма навчальними закладами системи загальної середньої освіти, розташованими на їх території;

беруть участь у розробленні та реалізації варіативної складової змісту загальної середньої освіти;

створюють умови для одержання громадянами повної загальної середньої освіти;

у разі ліквідації в установленому законодавством порядку загальноосвітнього навчального закладу, заснованого на комунальній формі власності, вживають заходів щодо влаштування учнів (вихованців) до інших загальноосвітніх навчальних закладів;

організують нормативне, програмне, матеріальне, науково-методичне забезпечення, перепідготовку, підвищення кваліфікації, атестацію педагогічних працівників;

здійснюють добір, призначення на посаду та звільнення з посади педагогічних працівників, в тому числі керівних кадрів, державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладів;

забезпечують педагогічних працівників підручниками, посібниками, методичною літературою;

проводять атестацію навчальних закладів загальної середньої освіти, розташованих на їх територіях, оприлюднюють результати атестації;

сприяють проведенню інноваційної діяльності в системі загальної середньої освіти;

забезпечують соціальний захист педагогічних працівників, спеціалістів, які беруть участь в навчально-виховному процесі, учнів (вихованців);

здійснюють інші повноваження відповідно до Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, законів України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про освіту" та положень про них.

Стаття 38. Повноваження загальноосвітнього навчального закладу

Загальноосвітній навчальний заклад:

реалізує положення Конституції України, Закону України "Про освіту", цього Закону, інших нормативно-правових актів у галузі освіти;

задовольняє потреби громадян відповідної території в здобутті повної загальної середньої освіти;

забезпечує єдність навчання і виховання;

розробляє та реалізує варіативну складову змісту загальної середньої освіти; створює науково-методичну і матеріально-технічну бази для організації та здійснення навчально-виховного процесу;

забезпечує відповідність рівня загальної середньої освіти Державному стандарту загальної середньої освіти;

охорони життя і здоров'я учнів (вихованців), педагогічних та інших працівників загальноосвітнього навчального закладу;

формує в учнів (вихованців) засади здорового способу життя, гігієнічні навички;

забезпечує добір і розстановку кадрів (крім педагогічних працівників державного і комунального загальноосвітнього навчального закладу);

встановлює відповідно до законодавства України прями зв'язки з навчальними закладами зарубіжних країн, міжнародними організаціями тощо; додержується фінансової дисципліни, зберігає матеріально-технічну базу; видає документи про освіту встановленого зразка; здійснює інші повноваження відповідно до статуту загальноосвітнього навчального закладу.

Стаття 39. Управління та громадське самоврядування загальноосвітнього навчального закладу

1. Керівництво загальноосвітнім навчальним закладом здійснює директор. Колегіальним органом управління загальноосвітнім навчальним закладом є педагогічна рада, повноваження якої визначаються Положенням про загальноосвітній навчальний заклад.

2. Органом громадського самоврядування загальноосвітнього навчального закладу є загальні збори (конференція) колективу загальноосвітнього навчального закладу.

3. У загальноосвітніх навчальних закладах можуть функціонувати методичні об'єднання, що охоплюють учасників навчально-виховного процесу та спеціалістів певного професійного спрямування.

Стаття 40. Державний контроль за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів

1. Державний контроль за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності здійснюється з метою забезпечення реалізації єдиної державної політики у сфері загальної середньої освіти.

2. Державний контроль за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів і форм власності здійснюють Міністерство освіти України, інші центральні органи виконавчої влади, яким підпорядковані загальноосвітні навчальні заклади, Державна інспекція закладів освіти при Міністерстві освіти України, Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

3. Основною формою державного контролю за діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів і форм власності є державна атестація закладу, яка проводиться не рідше одного разу на 10 років у порядку, встановленому Міністерством освіти України. Результати державної атестації оприлюднюються.

Позачергова атестація проводиться, як виняток, лише за рішенням Міністерства освіти України за поданням органу громадського самоврядування загальноосвітнього навчального закладу або відповідного органу управління освітою.

Розділ VII. Науково-методичне забезпечення системи загальної середньої освіти

Стаття 41. Завдання науково-методичного забезпечення системи загальної середньої освіти

Завданнями науково-методичного забезпечення системи загальної середньої освіти є:

координація діяльності інститутів післядипломної освіти, методичних кабінетів та методичних об'єднань педагогічних працівників;

розроблення і видання навчальних програм, навчально-методичних та навчально-наочних посібників;

організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників, в тому числі педагогічних кадрів, системи загальної середньої освіти;

вивчення рівня знань, умінь і навичок учнів загальноосвітніх навчальних закладів, вироблення відповідних рекомендацій;

організація співпраці з вищими навчальними закладами всіх рівнів акредитації для підвищення ефективності навчально-методичного забезпечення;

висвітлення в засобах масової інформації досягнень педагогічної науки та педагогічного досвіду.

Стаття 42. Здійснення науково-методичного забезпечення системи загальної середньої освіти

Науково-методичне забезпечення системи загальної середньої освіти здійснюють Міністерство освіти України, підпорядковані йому науково-методичні установи та вищі навчальні заклади, а також Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти Академії педагогічних наук України, Кримський республіканський, обласні, Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти, районні (міські) методичні кабінети, науково-дослідні установи Академії педагогічних наук України та Національна академія наук України.

Розділ VIII. Фінансово-господарська діяльність, матеріально-технічна база загальноосвітніх навчальних закладів

Стаття 43. Фінансово-господарська діяльність загальноосвітніх навчальних закладів

1. Фінансово-господарська діяльність загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється відповідно до законів України "Про освіту", "Про бюджетну систему України", "Про власність", "Про місцеве самоврядування в Україні" та інших нормативно-правових актів.

2. Педагогічним працівникам, спеціалістам та обслуговуючому персоналу державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування і типів заробітна плата та інші виплати, передбачені статтею 57 Закону України "Про освіту", виплачується з коштів Державного бюджету України.

3. Утримання та розвиток матеріально-технічної бази загальноосвітніх навчальних закладів фінансуються за рахунок коштів засновників (власників) цих закладів.

Стаття 44. Матеріально-технічна база загальноосвітніх навчальних закладів

1. Матеріально-технічна база загальноосвітніх навчальних закладів включає будівлі, споруду, землю, комунікації, обладнання, транспортні засоби, службове житло та інші цінності. Майно загальноосвітніх навчальних закладів належить їм на правах, визначених законодавством України.

2. Вимоги до матеріально-технічної бази загальноосвітніх навчальних закладів визначаються відповідними будівельними і санітарно-гігієнічними нормами і правилами, а також типовими переліками обов'язкового навчального та іншого обладнання (в тому числі корекційного), навчально-методичних та навчально-наочних посібників, підручників, художньої та іншої літератури.

Стаття 45. Штатні розписи загальноосвітніх навчальних закладів

1. Штатні розписи державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування і типів встановлюються відповідним органом управління освітою на підставі Типових штатних нормативів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених Міністерством освіти України.

2. Штатні розписи приватних загальноосвітніх навчальних закладів встановлюються засновником (власником).

Розділ IX. Міжнародне співробітництво

Стаття 46. Міжнародне співробітництво у системі загальної середньої освіти

Органи управління системою загальної середньої освіти, установи і навчальні заклади системи загальної середньої освіти мають право укласти угоди про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки з органами управління освітою та навчальними закладами зарубіжних країн, міжнародними організаціями, фондами у встановленому законодавством порядку.

Держава сприяє міжнародному співробітництву у системі загальної середньої освіти.

Розділ X. Відповідальність у сфері загальної середньої освіти

Стаття 47. Відповідальність за порушення законодавства про загальну середню освіту

1. Посадові особи і громадяни, винні у порушенні законодавства про загальну середню освіту, несуть відповідальність у порядку, встановленому законами України.

2. Шкода, заподіяна учнями (вихованцями) загальноосвітньому навчальному закладу, відшкодовується відповідно до законодавства України.

3. Злісне ухилення батьків від виконання обов'язків щодо здобуття їх неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти може бути підставою для позбавлення їх батьківських прав.

Розділ XI. Прикінцеві положення

Стаття 48. Набрання чинності цього Закону

1. Закон України "Про загальну середню освіту" набирає чинності з дня його опублікування, крім:

частини першої статті 12 щодо терміну навчання для здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах I—III ступенів, яка набирає чинності з 1 вересня 2001 року і поширюється на учнів, які почнуть навчатися в першому класі 2001 року і в наступні роки;

частини першої статті 14 щодо наповнювальності класів загальноосвітніх навчальних закладів учнями, яка набирає чинності з 1 вересня 1999 року і поширюється на класи, що будуть створені, починаючи з 1 вересня 1999 року;

частини другої статті 15 щодо навчального навантаження учнів, абзаців першого — восьмого частини першої статті 25 щодо педагогічного навантаження вчителя загальноосвітнього навчального закладу, частини другої статті 43 щодо виплати педагогічним працівникам, спеціалістам та обслуговуючому персоналу державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування і типів заробітної плати та інших виплат, передбачених статтею 57 Закону України “Про освіту”, які набирають чинності з 1 вересня 2001 року;

частини п’ятої статті 16 щодо тривалості уроків у загальноосвітніх навчальних закладах, яка набирає чинності з 1 вересня 1999 року.

Частина перша статті 24 щодо обов’язковості відповідної педагогічної освіти для педагогічного працівника поширюється на осіб, які будуть призначатися на посади педагогічних працівників у навчальних закладах системи загальної середньої освіти, з дня набрання чинності цим Законом.

2. До приведення законів України, інших нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом вони застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону.

3. Кабінету Міністрів України протягом року з дня прийняття цього Закону: підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції про внесення змін до законів України, що впливають з цього Закону;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити прийняття відповідно до своєї компетенції нормативно-правових актів, що впливають з цього Закону;

забезпечити перегляд і скасування центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

4. Друге речення частини першої статті 17 Закону України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 27, ст. 385; 1993 р., № 49, ст. 457; 1997 р., № 29, ст. 193) викласти в такій редакції:

“Така відстрочка надається також призовникам — педагогічним працівникам з вищою педагогічною освітою, основним місцем роботи яких є загальноосвітні навчальні заклади, на весь період їх роботи за спеціальністю”.

Президент України
м. Київ, 13 травня 1999 року
№ 651-XIV

Л. Кучма

НАЦІОНАЛЬНА ДОКТРИНА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Затверджено Указом Президента України
від 17 квітня 2002 року № 347/2002

I. Загальні положення

Освіта — основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства.

Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

За роки незалежності на основі Конституції України визначено пріоритети розвитку освіти, створено відповідну правову базу, здійснюється практичне реформування галузі згідно з Державною національною програмою “Освіта” (“Україна XXI століття”).

Водночас стан справ у галузі освіти, темпи та глибина перетворень не повною мірою задовольняють потреби особистості, суспільства і держави. Глобалізація, зміна технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації риси зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий показник і основний важіль сучасного прогресу, потребу в радикальній модернізації галузі, ставлять перед державою, суспільством завдання забезпечити пріоритетність розвитку освіти і науки, першочерговість розв’язання їх нагальних проблем.

Актуальним завданням є забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом життя для всіх громадян та подальше утвердження її національного характеру. Мають постійно оновлюватися зміст освіти та організація навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень. Критичним залишається стан фінансування освіти і науки, недостатнім є рівень оплати праці працівників освіти і науки.

Потребують державної підтримки дошкільна, загальна середня освіта у сільській місцевості, професійно-технічна освіта, навчання здібних та обдарованих учнів і студентів, а також дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку. Необхідно істотно зміцнити навчально-матеріальну базу, здійснити комп’ютеризацію навчальних закладів, впровадити інформаційні технології, забезпечити ефективну підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників, запровадити нові економічні та управлінські механізми розвитку освіти. Усі ці проблеми потребують першочергового розв’язання.

В Україні повинні забезпечуватися прискорений, випереджальний інноваційний розвиток освіти, а також створюватися умови для розвитку, самоствердження та самореалізації особистості протягом життя.

Національна доктрина розвитку освіти (далі — Національна доктрина) визначає систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI століття.

II. Мета і пріоритетні напрями розвитку освіти

1. Мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти.

2. Пріоритетними напрямами державної політики щодо розвитку освіти є:

особистісна орієнтація освіти;
формування національних і загальнолюдських цінностей;
створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти;
постійне підвищення якості освіти;

оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;

розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя;

пропаганда здорового способу життя;

розширення україномовного освітнього простору;

забезпечення освітніх потреб національних меншин;

забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;

розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти;

органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти;

запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій;

створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів;

створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення;

інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів.

3. Держава повинна забезпечувати:

виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, сучасної європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя і праці у світі, що змінюється;

збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, а також до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин;

виховання людини демократичного світогляду, яка дотримується громадянських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів світу;

формування у дітей та молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості;

підготовку кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження наукоємких та інформаційних технологій, конкурентоспроможних на ринку праці;

створення умов для розвитку обдарованих дітей та молоді;
підтримку дітей та молоді з особливостями психічного і фізичного розвитку;
стимулювання у молоді прагнення до здорового способу життя;
розвиток дитячого та юнацького спорту, туризму;
етичне, естетичне виховання; екологічну, правову, економічну освіту;
наступність і безперервність освіти;
інноваційний характер навчально-виховної діяльності;
різноманітність типів навчальних закладів, варіативність навчальних програм, індивідуалізацію навчання та виховання;
моніторинг освітнього процесу, зростання якості освітніх послуг;
створення умов для ефективної професійної діяльності педагогічних, науково-педагогічних працівників відповідно до їх ролі у суспільстві.

III. Національний характер освіти і національне виховання

4. Освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях Українського народу, його традиціях і духовності.

Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури Українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями.

5. Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета — виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури.

6. Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури.

Головними складовими національного виховання є громадянське та патріотичне виховання.

7. Національне виховання має здійснюватися на всіх етапах навчання дітей та молоді, забезпечувати всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на процвітання України.

IV. Стратегія мовної освіти

8. У державі створюється система безперервної мовної освіти, що забезпечує обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість опанувати рідну (національну) і практично володіти хоча б однією іноземною мовою. Освіта сприяє розвитку високої мовної культури громадян, вихованню поваги до державної мови та мов національних меншин України, толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур.

Реалізація мовної стратегії здійснюється шляхом комплексного і послідовного впровадження просвітницьких, нормативно-правових, науково-методичних, роз'яснювальних заходів.

Забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою. У навчальних закладах, в яких навчання ведеться мовами національних меншин, створюються умови для належного опанування державної мови.

V. Освіта — рушійна сила розвитку громадянського суспільства

9. В умовах становлення в Україні громадянського суспільства, правової держави, демократичної політичної системи освіта має стати найважливішим чинником гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості.

Передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання.

Освіта має активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства — відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина і патріота, консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності.

Держава сприяє становленню демократичної системи навчання та виховання.

10. Державна політика в галузі освіти спрямовується на посилення ролі органів місцевого самоврядування, активізацію участі батьків, піклувальних рад, меценатів, громадських організацій, фондів, засобів масової інформації у навчально-виховній, науково-методичній, економічній діяльності навчальних закладів, прогнозуванні їх розвитку, оцінці якості освітніх послуг.

VI. Освіта і фізичне виховання — основа для забезпечення здоров'я громадян

11. Пріоритетним завданням системи освіти є виховання людини в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності. Це здійснюється шляхом розвитку валеологічної освіти, повноцінного медичного обслуговування, оптимізації режиму навчально-виховного процесу, створення екологічно сприятливого життєвого простору.

Держава разом із громадськістю сприяє збереженню здоров'я учасників навчально-виховного процесу, залученню їх до занять фізичною культурою і спортом, недопущенню будь-яких форм насильства в навчальних закладах, а також проведенню та впровадженню в практику результатів міжгалузевих наукових досліджень з проблем зміцнення здоров'я, організації медичної допомоги дітям, учням і студентам, якісному медичному обслуговуванню працівників освіти, пропаганді здорового способу життя та вихованню культури поведінки населення.

12. В усіх ланках системи освіти шляхом використання засобів фізичного виховання та фізкультурно-оздоровчої роботи закладаються основи для забез-

печення і розвитку фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я кожного члена суспільства.

Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити:

комплексний підхід до гармонійного формування всіх складових здоров'я; удосконалення фізичної та психологічної підготовки до активного життя і професійної діяльності на принципах, що забезпечують оздоровчу спрямованість та індивідуальність підходів;

використання різноманітних форм рухової активності та інших засобів фізичного удосконалення.

Виконання зазначених завдань дасть змогу досягти істотного зниження захворюваності дітей, підлітків, молоді та інших категорій населення, підвищити рівень профілактичної роботи, стимулювати у людей різного віку прагнення до здорового способу життя, зменшити вплив шкідливих звичок на здоров'я дітей та молоді.

13. Фізичне виховання як невід'ємна складова освіти забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення, про шляхи і методи протидії хворобам, про методики досягнення високої працездатності та тривалої творчої активності. В системі освіти держава забезпечує розвиток масового спорту як важливої складової виховання молоді.

VII. Рівний доступ до здобуття якісної освіти

14. Для всіх громадян України незалежно від національності, статі, соціального походження та майнового стану, віросповідання, місця проживання та стану здоров'я забезпечується рівний доступ до якісної освіти. Реалізація зазначеного права передбачає прозорість, наступність системи освіти всіх рівнів, гнучке врахування демографічних, соціальних, економічних змін.

Мережа навчальних закладів повинна задовольняти освітні потреби кожної людини відповідно до її інтересів, здібностей та потреб суспільства.

15. Модернізація системи освіти спрямована на забезпечення її якості відповідно до новітніх досягнень науки, культури і соціальної практики.

Якість освіти є національним пріоритетом і передумовою національної безпеки держави, додержання міжнародних норм і вимог законодавства України щодо реалізації права громадян на освіту.

На забезпечення якості освіти спрямовуються матеріальні, фінансові, кадрові та наукові ресурси суспільства і держави. Висока якість освіти передбачає взаємозв'язок освіти і науки, педагогічної теорії та практики.

Якість освіти визначається на основі державних стандартів освіти та оцінки громадськістю освітніх послуг.

Держава постійно здійснює моніторинг якості освіти, забезпечує його прозорість, сприяє розвитку громадського контролю.

16. Рівний доступ до здобуття освіти забезпечується шляхом:

а) у дошкільній освіті:

створення умов для здобуття безоплатної дошкільньої освіти у державних та комунальних навчальних закладах;

збереження та зміцнення фізичного і психічного здоров'я дитини, розвитку її творчих здібностей, реалізації потенційних можливостей особистості;

розвитку матеріально-технічної бази дошкільних навчальних закладів;
створення широкої мережі дошкільних навчальних закладів різних типів,
профілів та форм власності;

надання державою дотацій на утримання дітей у дошкільних навчальних
зкладах;

запровадження соціально-педагогічного патронату сім'ї;

б) у загальній середній освіті:

обов'язкового здобуття повної загальної середньої освіти в обсягах, визначе-
них Державним стандартом загальної середньої освіти;

збереження та розвитку єдиного освітнього простору;

оптимізації структури освітньої мережі для забезпечення навчання в одну
зміну, створення умов для профільного, екстернатного і дистанційного на-
вчання;

здійснення профільного професійного навчання учнів старших класів загаль-
ноосвітніх навчальних закладів, у тому числі на базі професійно-технічних на-
вчальних закладів;

посилення відповідальності сім'ї, місцевих органів виконавчої влади та
органів місцевого самоврядування за порушення прав дитини щодо обов'язко-
вості навчання;

надання адресної допомоги соціально незахищеним дітям;

створення умов для здобуття якісної освіти незалежно від місця прожи-
вання;

в) в освіті дітей з особливостями психічного і фізичного розвитку:

створення для всіх дітей зазначеної категорії умов для здобуття безоплатної
освіти в державних і комунальних навчальних закладах;

своєчасного виявлення та проведення діагностики дітей з особливостями
психічного і фізичного розвитку, врахування цих даних під час формування
мережі закладів корекційної та реабілітаційної допомоги;

забезпечення варіативності здобуття якісної базової або повної загальної се-
редньої освіти відповідно до здібностей та індивідуальних можливостей дітей,
зорієнтованої на їх інтеграцію у соціально-економічне середовище;

створення системи допомоги батькам у навчанні та вихованні дітей з особли-
востями психічного і фізичного розвитку;

розгортання регіональної мережі спеціальних навчальних закладів усіх
рівнів освіти для громадян з особливостями психічного і фізичного розвитку,
забезпечення їх інтеграції у загальний освітній простір;

г) у позашкільній освіті:

забезпечення доступності освіти у державних та комунальних позашкіль-
них навчальних закладах;

розвитку цілісної міжгалузевої багаторівневої системи позашкільних за-
кладів різних типів і профілів для забезпечення розвитку здібностей і таланту
обдарованих дітей та молоді, а також задоволення потреб населення у додатко-
вих культурно-освітніх, дослідницьких, спортивно-оздоровчих та інших послу-
гах; оновлення змісту й методичного забезпечення, індивідуалізації та диферен-
ціації навчання обдарованої молоді;

створення системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних та
керівних кадрів для позашкільної освіти і виховання;

д) у професійно-технічній освіті:

надання можливості безоплатної первинної професійної підготовки у державних та комунальних професійно-технічних навчальних закладах;

розвитку мережі професійно-технічних навчальних закладів різних типів, професійних спрямувань та форм власності з урахуванням демографічних прогнозів, регіональної специфіки та потреб ринку праці;

поєднання професійно-технічної та повної загальної середньої освіти, забезпечення варіативності та гнучкості освітньо-професійних програм з урахуванням змін на ринку праці та попиту на нові професії;

створення умов для надання професійно-технічними навчальними закладами освітніх та інших послуг населенню, зокрема здобуття або підвищення робітничої кваліфікації, а також перепідготовки незайнятого населення;

розвитку співпраці з підприємствами, установами, організаціями — замовниками підготовки кадрів, державною службою зайнятості;

участі роботодавців у забезпеченні функціонування та розвитку професійно-технічної освіти;

оновлення матеріально-технічної бази та впровадження інформаційних технологій;

е) у вищій освіті:

запровадження ефективної системи інформування громадськості про можливість здобуття вищої освіти;

створення умов для здобуття безоплатної вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах;

удосконалення правових засад здобуття освіти за рахунок бюджетів усіх рівнів та коштів юридичних і фізичних осіб;

розширення можливостей здобуття вищої освіти шляхом індивідуального кредитування;

створення умов для здобуття вищої освіти дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, та дітьми-інвалідами;

забезпечення високої якості вищої освіти та професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці шляхом інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, запровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання;

додержання засад демократичності, прозорості та гласності у формуванні контингенту студентів, у тому числі шляхом об'єктивного тестування; створення умов для забезпечення навчання відповідно до потреб особистості та ринку праці.

VIII. Безперервність освіти, навчання протягом життя

17. Державна політика стосовно безперервної освіти проводиться з урахуванням світових тенденцій розвитку освіти протягом життя, соціально-економічних, технологічних та соціокультурних змін.

Безперервність освіти реалізується шляхом:

забезпечення наступності змісту та координації навчально-виховної діяльності на різних ступенях освіти, що функціонують як продовження попередніх і паралельно навчають підготовку громадян для можливого переходу на наступні ступені;

формування потреби та здатності особистості до самоосвіти;

оптимізації системи перепідготовки працівників і підвищення їх кваліфікації, модернізації системи післядипломної освіти на основі відповідних державних стандартів;

створення Інтегрованих навчальних планів і програм;

формування та розвитку навчальних науково-виробничих комплексів ступеневої підготовки фахівців;

запровадження та розвитку дистанційної освіти;

організації навчання відповідно до потреб особистості і ринку праці на базі професійно-технічних та вищих навчальних закладів, закладів післядипломної освіти, а також використання інших форм навчання;

забезпечення зв'язку між загальною середньою, професійно-технічною, вищою та післядипломною освітою.

18. Держава прогнозує обсяги та визначає напрями професійної підготовки у навчальних закладах різних типів і форм власності, створює умови для професійного навчання незайнятого населення з урахуванням змін на ринку праці.

ІХ. Інформаційні технології в освіті

19. Пріоритетом розвитку освіти є впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують даліше удосконалення навчально-виховного процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві.

Це досягається шляхом:

забезпечення поступової інформатизації системи освіти, спрямованої на задоволення освітніх інформаційних і комунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу;

запровадження дистанційного навчання із застосуванням у навчальному процесі та бібліотечній справі інформаційно-комунікаційних технологій поряд з традиційними засобами;

розроблення індивідуальних модульних навчальних програм різних рівнів складності залежно від конкретних потреб, а також випуску електронних підручників;

створення індустрії сучасних засобів навчання, що відповідають світовому науково-технічному рівню і є важливою передумовою реалізації ефективних стратегій досягнення цілей освіти.

20. Держава підтримує процес інформатизації освіти, застосування інформаційно-комунікаційних технологій у системі освіти; сприяє забезпеченню навчальних закладів комп'ютерами, сучасними засобами навчання, створенню глобальних інформаційно-освітніх мереж; забезпечує розвиток усеохоплюючої системи моніторингу якості освіти всіх рівнів.

Х. Управління освітою

21. Сучасна система управління сферою освіти розвивається як державно-промислова. Вона має враховувати регіональні особливості, тенденції до зростання автономії навчальних закладів, конкурентоспроможності освітніх послуг.

Першочерговими завданнями є налагодження високопрофесійного наукового, аналітичного, інформаційного супроводу управлінських рішень, подолання розрізненості адміністративних даних.

22. Нова модель системи управління сферою освіти має бути відкритою і демократичною. У ній передбачається забезпечення державного управління з урахуванням громадської думки, внаслідок чого змінюються навантаження, функції, структура і стиль центрального та регіонального управління освітою.

23. Модернізація управління освітою передбачає:

оптимізацію державних управлінських структур, децентралізацію управління;

перерозподіл функцій та повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та навчальними закладами;

перехід до програмно-цільового управління;

поєднання державного і громадського контролю;

запровадження нової етики управлінської діяльності, що базується на принципах взаємоповаги, позитивної мотивації;

прозорість розроблення, експертизи, апробації та затвердження нормативно-правових документів;

створення систем моніторингу ефективності управлінських рішень, їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях;

організацію експериментальної перевірки та експертизи освітніх інновацій;

впровадження новітніх інформативно-управлінських і комп'ютерних технологій;

демократизацію процедури призначення керівників навчальних закладів, їх атестації;

удосконалення механізму ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів;

підвищення компетентності управлінців усіх рівнів;

більш широке залучення до управлінської діяльності талановитої молоді, жінок, а також виховання лідерів у сфері освіти.

XI. Економіка освіти

24. Сучасна економіка освіти повинна створити сталі передумови для розвитку всіх напрямів галузі з метою формування високого освітнього рівня Українського народу.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

визначення фінансування освіти як пріоритетного напрямку видатків бюджетів усіх рівнів;

формування багатоканальної системи фінансового забезпечення освіти;

фінансування державою здобуття дошкільної, повної загальної середньої та професійно-технічної освіти в державних і комунальних навчальних закладах у обсязі, визначеному державними стандартами;

стимулювання інвестицій юридичних і фізичних осіб у розвиток освіти;

створення сучасної системи нормування та оплати праці у галузі освіти;

визначення пріоритетних напрямів фінансування освіти і концентрації фінансових ресурсів для їх реалізації;

забезпечення ефективного використання коштів на функціонування та розвиток освіти.

25. Обсяги фінансування освіти і науки мають задовольняти потреби особистості й суспільства в якісній освіті. Держава поступово збільшуватиме видатки на освіту та доводитиме їх до середніх показників європейських держав.

Ефективність використання фінансових ресурсів, спрямованих в освіту, забезпечуватиметься на основі встановлення та неухильного дотримання таких базових принципів її фінансування:

поступовий перехід до формування видатків державного та місцевих бюджетів на освіту на основі встановлених нормативів;

чітке розмежування бюджетного та позабюджетного фінансування діяльності навчальних закладів;

забезпечення підзвітності та прозорості використання коштів;

забезпечення формування державного замовлення на підготовку фахівців у професійно-технічних та вищих навчальних закладах різних форм власності на конкурсній основі з урахуванням якості освітніх послуг;

здійснення економічної діяльності навчальними закладами на засадах неприбутковості.

26. Основними джерелами фінансового забезпечення освіти є:

кошти державного та місцевих бюджетів;

кошти юридичних і фізичних осіб, громадських організацій та фондів, у тому числі благодійні внески і пожертвування;

кошти від надання навчальними закладами додаткових освітніх та інших послуг; гранти;

кредити на розвиток навчальних закладів усіх рівнів та здобуття освіти;

кошти від здійснення навчальними закладами економічної діяльності, регламентованої державою.

27. Основними заходами, спрямованими на удосконалення економічної моделі освіти, мають стати:

поліпшення технології формування видатків державного та місцевих бюджетів на освіту, удосконалення системи кількісних та якісних показників для нормування зазначених видатків;

розроблення диференційованих стандартів інфраструктурного забезпечення навчальних закладів різних типів;

розроблення та запровадження диференційованих нормативів витрат на здійснення діяльності навчальними закладами;

запровадження змішаного фінансування інноваційних проектів у галузі освіти, зокрема розроблення та запровадження механізму пільгового оподаткування доходів фізичних осіб, які спрямовують власні кошти на оплату навчання;

удосконалення правового підґрунтя для приватного фінансування діяльності навчальних закладів;

проведення органами управління освітою (державними та місцевими) моніторингу інвестування навчальних закладів;

запровадження спільного державного та громадського контролю за формуванням і виконанням бюджетів навчальних закладів;

застосування енерго- і теплозберігаючих технологій, ощадливе використання та розподіл ресурсів, що спрямовуються на освіту;

модернізація мережі навчальних закладів.

ХІІ. Освіта і наука

28. Поєднання освіти і науки є умовою модернізації системи освіти, головним чинником її дальшого розвитку, що забезпечується:

постійним збільшенням обсягів фінансування науки відповідно до потреб її випереджального розвитку;

фундаменталізацією освіти, інтенсифікацією наукових досліджень у вищих навчальних закладах, науково-дослідних установах Академії педагогічних наук України;

розвитком освіти на основі новітніх наукових і технологічних досягнень;

інноваційною освітньою діяльністю у навчальних закладах усіх типів, рівнів акредитації та форм власності;

правовим захистом освітніх інновацій та результатів науково-педагогічної діяльності як інтелектуальної власності;

запровадженням наукової експертизи державних стандартів освіти, підручників, інноваційних систем навчання та виховання;

залученням до наукової діяльності обдарованої учнівської та студентської молоді, педагогічних працівників;

поглибленням співпраці та кооперації навчальних закладів і наукових установ, широким залученням до навчально-виховного процесу та дослідницької роботи в навчальних закладах учених Національної академії наук України та галузевих академій;

створенням науково-інформаційного простору, насамперед для дітей та молоді, використанням для цього нових комунікаційно-інформаційних засобів;

запровадженням цільових програм, що сприяють інтеграції освіти і науки;

випереджальним розвитком педагогічної та психологічної науки, віднесенням їх до пріоритетних напрямів розвитку науки в Україні.

ХІІІ. Підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників

29. Підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників, їх професійне вдосконалення — важлива умова модернізації освіти. Для підтримки педагогічних і науково-педагогічних працівників, підвищення їх відповідальності за якість професійної діяльності держава забезпечує:

розроблення та вдосконалення нормативно-правової бази професійної діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників;

прогнозування та задоволення потреб суспільства у зазначених працівниках;

розвиток конкурентоспроможної системи навчальних закладів, в яких проводиться підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників;

розроблення та запровадження державних стандартів педагогічної освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів і державних стандартів післядипломної педагогічної освіти;

оволодіння педагогічними працівниками сучасними інформаційними технологіями;

періодичне оновлення і взаємоузгодження змісту підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників;

впровадження системи цільового державного фінансування підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників та їх професійного вдосконалення; поліпшення системи;

стимулювання професійного зростання педагогічних і науково-педагогічних працівників, можливість вивчення іноземних мов.

30. Держава забезпечує умови для підвищення престижу та соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників, створює систему професійного відбору молоді до вищих педагогічних навчальних закладів.

XIV. Соціальні гарантії учасників навчального процесу

31. Забезпечення умов для педагогічної, науково-педагогічної та наукової діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників, умов для навчання учнів і студентів, а також соціального захисту учасників навчально-виховного процесу є найважливішим напрямом державної політики у галузі освіти. Громадянам, які навчаються, гарантується:

- захист життя, збереження здоров'я, фізичне виховання;
- регулярне безоплатне підвезення у сільській місцевості до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів та педагогічних працівників;
- пільговий проїзд студентів у громадському транспорті;
- надання адресної допомоги, академічних і соціальних стипендій;
- здійснення заходів щодо профілактики бездоглядності і правопорушень серед дітей, учнівської та студентської молоді, їх соціальної реабілітації у суспільстві;
- працевлаштування випускників, які навчалися за державним замовленням.

32. Держава поступово підвищує соціальні витрати на систему освіти, проведення активної соціальної політики.

Бюджетні ресурси спрямовуються на забезпечення першочергових соціальних видатків: на виплату заробітної плати та пенсій педагогічним і науково-педагогічним працівникам, стипендій, а також на соціальну підтримку учнів і студентів.

Держава сприяє розширенню застосування договірної регулювання умов оплати праці, додаткових соціальних гарантій на підставі положень генеральної, галузевої, регіональної угод, колективних договорів.

33. Держава, виходячи з можливостей бюджету і реальної економічної ситуації, сприяє забезпеченню для педагогічних і науково-педагогічних працівників: ефективного медичного обслуговування;

встановлення і дотримання науково обґрунтованих норм навчального навантаження, тривалості робочого часу та основної щорічної відпустки;

періодичного стажування у наукових центрах, навчальних закладах та на виробництві;

диференціації оплати праці відповідно до рівня професіоналізму, кваліфікаційної категорії та педагогічного звання, наукового ступеня та вченого звання;

встановлення педагогічним працівникам фіксованих доплат для придбання навчальної та науково-методичної літератури;

виплати одноразової допомоги педагогічним працівникам, які призначаються на посаду вперше.

34. Держава створює умови для встановлення педагогічним працівникам пенсійного забезпечення на рівні 80—90 відсотків їх заробітної плати.

XV. Міжнародне співробітництво та інтеграція у галузі освіти

35. Стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід освіти, набутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва, розширення участі навчальних закладів, учених, педагогів і вчителів, учнів, студентів у проєктах міжнародних організацій та співтовариств.

Держава сприяє розвитку співробітництва навчальних закладів на дво- і багатосторонній основі з міжнародними організаціями та установами (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Європейським Союзом, Радою Європи), Світовим банком, зарубіжними освітянськими фондами, іншими міжнародними організаціями.

36. Інтеграція вітчизняної освіти у міжнародний освітній простір базується на таких засадах:

пріоритет національних інтересів;

збереження та розвиток інтелектуального потенціалу нації;

миролюбна спрямованість міжнародного співробітництва;

системний і взаємовигідний характер співробітництва;

толерантність в оцінюванні здобутків освітніх систем зарубіжних країн та адаптації цих здобутків до потреб національної системи освіти.

37. Основними шляхами моніторингу та використання зарубіжного досвіду в галузі освіти є:

проведення спільних наукових досліджень, співробітництво з міжнародними фондами;

проведення міжнародних наукових конференцій, семінарів, симпозіумів; сприяння участі педагогічних та науково-педагогічних працівників у відповідних заходах за кордоном;

освітні і наукові обміни, стажування та навчання за кордоном учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників;

аналіз, відбір, видання та розповсюдження кращих зразків зарубіжної наукової і навчальної літератури.

38. Центральні та місцеві органи управління освітою, Академія педагогічних наук України, а також навчальні заклади всіх рівнів сприяють міжнародній мобільності учасників навчально-виховного процесу, забезпечують розвиток системи підготовки фахівців для зарубіжних країн на компенсаційних засадах, створюють філії вищих навчальних закладів України, їх підготовчих факультетів і відділень за кордоном; забезпечують визнання за кордоном документів про освіту, що видаються в Україні.

Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити:

розроблення та реалізацію державної програми підготовки і закріплення кваліфікованих кадрів для розширення міжнародного співробітництва у галузі освіти, організацію їх постійного навчання та підвищення кваліфікації;

виконання цільових інноваційних програм, спрямованих на розширення участі України у співробітництві на міжнародному ринку освітніх послуг;

фінансову та консультаційну підтримку.

39. Освіта в Україні є відкритим соціальним інститутом. Суб'єкти системи освіти співпрацюють з міжнародними інституціями та організаціями, які для здійснення своєї діяльності покликані залучати педагогів, дітей та молодь з метою набуття ними соціальної компетентності й досвіду у питаннях взаєморозуміння.

толерантності, побудови спільного європейського дому, культурного різноманіття і водночас для збереження та примноження власних культурних надбань.

Беручи участь у проєктах і програмах Ради Європи, ЮНЕСКО, Європейського Союзу, ЮНІСЕФ та інших міжнародних організацій, суб'єкти національної системи освіти не тільки отримуватимуть доступ до інформації про шляхи, засоби і методи розвитку гуманітарної сфери, але й зможуть демонструвати і пропонувати на міжнародному ринку освітні технології та власні напрацювання.

40. Держава сприяє залученню додаткових ресурсів для створення нових потужних каналів інформаційного обміну з усіма країнами світу, розширенню інформаційної бази національної системи освіти, забезпеченню можливості використання світових банків інформації.

41. Як важливий засіб утвердження авторитету України на міжнародній арені, розвитку міжнародного співробітництва та залучення додаткових джерел фінансування освіти держава розглядає можливість збільшення обсягів підготовки спеціалістів з числа іноземців та осіб без громадянства.

XVI. Очікувані результати

42. Реалізація Національної доктрини забезпечить перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства. В результаті цього відбудуться потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, структурі політичних відносин, побуті і культури.

Зростуть самостійність і самодостатність особистості, її творча активність, що зміцнить демократичні основи громадянського суспільства і прискорить його розвиток.

Активізуються процеси національної самоідентифікації особистості, підвищиться її громадянський авторитет, а також статус громадянина України у міжнародному соціокультурному середовищі.

Освіта, здобута в Україні, стане конкурентоспроможною в європейському та світовому освітньому просторі, а людина — захищеною і мобільною на ринку праці.

Зростаючий освітній потенціал суспільства забезпечить впровадження новітніх виробничих та інформаційних технологій, що дасть змогу протягом наступних 10—15 років скоротити відставання у темпах розвитку, а надалі істотно наблизитися до рівня і способу організації життєдіяльності розвинутих країн світу.

Випереджальний розвиток освіти забезпечить рівень життя, гідний людини XXI століття.

Глава Адміністрації Президента України

В. Литвин

КОНЦЕПЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Схвалено колегією Міністерства освіти України

23 грудня 1998 року, протокол № 17/1-5

Вихідні положення

Сучасний розвиток суспільства вимагає подальшого вдосконалення системи підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних працівників. Педагогічна освіта покликана забезпечувати формування вчителя, який здатний розвивати особистість дитини, зорієнтований на особистісний та професійний саморозвиток і готовий працювати творчо в закладах освіти різного типу.

Це зумовлює необхідність осмислити вітчизняний та зарубіжний досвід функціонування системи педагогічної освіти, визначити нові підходи до її організації і розробити концепцію як стратегічний напрямок розвитку педагогічної освіти в Україні.

Вихідні концептуальні положення щодо змісту й організації педагогічної освіти ґрунтуються на основних засадах Конституції України, Закону України "Про освіту", національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), цільової комплексної програми "Вчитель" та державних нормативних документах.

Основними завданнями педагогічної освіти є:

- створення цілісної системи безперервної педагогічної освіти з урахуванням вітчизняного досвіду, національних традицій і тенденцій розвитку світових освітніх систем;
- підготовка педагога, здатного забезпечити всебічний розвиток людини як особистості і найвищої цінності суспільства;
- організація профорієнтаційної роботи та відбору здібної молоді для навчання у вищих педагогічних навчальних закладах;
- розробка і запровадження державних стандартів педагогічної освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів для вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти всіх форм власності;
- удосконалення мережі закладів педагогічної освіти, інтеграція вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації та закладів післядипломної освіти з метою створення умов для безперервної освіти педагогічних працівників;
- формування державного замовлення на підготовку педагогічних працівників;
- створення нового покоління навчально-методичної літератури з фахових і психолого-педагогічних навчальних дисциплін, методик навчання, менеджменту освіти тощо для вищих навчальних закладів та закладів післядипломної освіти;
- об'єднання зусиль науковців вищих навчальних закладів, АПН України, НАН України, творчих педагогічних об'єднань, громадських організацій, практичних працівників для розробки актуальних проблем педагогічної освіти;
- визначення змісту освіти для психолого-педагогічної підготовки фахівців з непедагогічних спеціальностей;
- сприяння просвітницькій роботі серед населення з проблем сімейного виховання, організації дозвілля молоді, здорового способу життя тощо.

Педагогічна освіта України базується на таких основних принципах:

- відповідність освіти потребам особи, суспільства і держави;
- пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей у формуванні педагога;
- цілісність у формуванні особистості педагога як гідного громадянина України;
- фундаменталізація професійної підготовки;
- гуманістична спрямованість;
- демократизм;
- випереджувальний характер;
- ступеневість;
- безперервність;
- варіативність;
- інноваційність;
- відкритість досягненням вітчизняної та світової науки, культури, освітньої практики.

Система педагогічної освіти

Педагогічна освіта — це складна система, яка включає:

- мережу відповідних навчальних закладів, науково-дослідних і методичних установ та управління ними;
- діяльність навчальних закладів з професійної орієнтації молоді, підготовки майбутніх педагогів та післядипломної освіти педагогічних працівників (учителів, вихователів, соціальних педагогів, практичних психологів, дефектологів):
 - сукупність державних стандартів освіти, які визначають вимоги до підготовки фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів: перелік спеціальностей; освітньо-кваліфікаційні характеристики; нормативну частину змісту освіти (освітньо-професійні програми і навчальні програми дисциплін) та засоби діагностики якості освіти.

Педагогічна освіта реалізується через:

- профорієнтаційно-пропедевтичну підготовку;
- підготовку педагогічних працівників за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями;
- післядипломну професійну освіту.

Профорієнтаційно-пропедевтична підготовка здійснюється у педагогічних класах і гуртках, школах юного педагога, ліцеях та гімназіях інтернатного типу, факультетах майбутнього вчителя, на підготовчих відділеннях і курсах при вищих педагогічних закладах освіти тощо.

Робота з професійної орієнтації та відбору молоді на педагогічні спеціальності організовується вищими педагогічними навчальними закладами та іншими вищими навчальними закладами, які здійснюють підготовку педагогічних працівників, спільно з органами управління освітою, загальноосвітніми школами, дошкільними і позашкільними закладами освіти і громадськими організаціями.

Підготовка педагогічних працівників здійснюється у профільних вищих навчальних закладах — педагогічних училищах, технікумах, коледжах, інсти-

тутах, університетах. За умови виконання вимог державного стандарту підготовки педагогічних фахівців їх можуть готувати також класичні університети та інші вищі навчальні заклади третього і четвертого рівнів акредитації.

Педагогічні училища і технікуми готують педагогічних працівників з окремих спеціальностей і, враховуючи специфіку підготовки педагогів з цих спеціальностей, здійснюють прийом на основі базової загальної середньої освіти.

Вони функціонують як самостійні навчальні заклади, так і можуть бути структурними підрозділами педагогічних університетів та інститутів, класичних університетів.

Педагогічні коледжі готують педагогів із спеціальностей, з яких здійснюється підготовка педагогічних працівників у педагогічних училищах і технікумах, але на базі повної загальної середньої освіти.

Вони функціонують як самостійні навчальні заклади, так і можуть бути структурними підрозділами педагогічних університетів та інститутів, класичних університетів.

Педагогічні училища, технікуми і коледжі належать до комунальної власності і підпорядковані безпосередньо Міністерству освіти Автономної Республіки Крим, управлінням освіти обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Вони можуть також створюватися на основі недержавної форми власності.

Педагогічні університети та інститути — самостійні вищі педагогічні навчальні заклади, що здійснюють підготовку педагогічних працівників за поєднаними (подвійними) спеціальностями на базі повної загальної середньої освіти або певних освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти. В їх структуру можуть входити педагогічні училища, технікуми, коледжі та інші навчальні заклади.

Педагогічні університети та інститути належать до державної власності і підпорядковані Міністерству освіти України. Можуть створюватися також педагогічні університети та інститути недержавної форми власності.

Класичні університети та інші вищі навчальні заклади четвертого рівня акредитації можуть готувати педагогічних працівників для загальноосвітніх шкіл, дошкільних і позашкільних закладів за умови виконання вимог державних стандартів педагогічної освіти. Ці вищі навчальні заклади повинні мати в своїй структурі підрозділи для забезпечення психолого-педагогічної, методичної й практичної підготовки майбутніх педагогів.

Класичні університети та інші вищі навчальні заклади четвертого рівня акредитації можуть готувати педагогічних працівників як за поєднаними (подвійними) спеціальностями, так і присвоювати кваліфікацію педагога з однієї спеціальності.

Післядипломна професійна освіта передбачає безперервне фахове вдосконалення педагогічних працівників, забезпечує поглиблення, розширення та оновлення їх професійних знань, умінь і навичок на основі здобутої раніше освітньо-професійної підготовки та набутого практичного досвіду. Вона здійснюється: Державною академією керівних кадрів освіти; закладами післядипломної педагогічної освіти Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управлінням освіти обласних, Київської і Севастопольської міських держадміністрацій, підрозділами вищих навчальних закладів (філіалами, факультетами, відділеннями та ін.); через аспірантуру, докторантуру, самоосвіту.

З метою забезпечення безперервної педагогічної освіти, реалізації наступності у здобутті вищого освітньо-кваліфікаційного рівня та творчої співпраці в галузі педагогічної науки, педагогічні училища, технікуми, коледжі, інститути, університети, класичні університети та інші вищі навчальні заклади, які здійснюють підготовку педагогічних працівників, заклади післядипломної педагогічної освіти можуть об'єднуватися в навчальні, навчально-наукові комплекси, створювати філіали кафедр, лабораторій тощо.

Державні стандарти педагогічної освіти розробляються Міністерством освіти України для різних освітньо-кваліфікаційних рівнів і затверджуються в установленому порядку, їх зміст визначається, виходячи з вимог підготовки педагогічних працівників.

Виконання вимог Державних стандартів педагогічної освіти є обов'язковим при присвоєнні кваліфікації педагогічного працівника з відповідної спеціальності.

Управління системою педагогічної освіти здійснюється центральним органом державної виконавчої влади в галузі освіти — Міністерством освіти України. До органів державного управління педагогічною освітою відносяться також Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, управління освіти обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, у підпорядкуванні яких перебувають педагогічні коледжі, училища, технікуми, заклади післядипломної педагогічної освіти та інші вищі педагогічні навчальні заклади, що належать до комунальної власності.

Державне управління педагогічною освітою поєднується з самоврядуванням, що здійснюється через колегіальні органи управління вищих навчальних закладів.

Спеціальності та спеціалізації з підготовки педагогічних працівників

Перелік спеціальностей педагогічного напрямку формується, виходячи з:

- освітніх рівнів;
- видів педагогічної діяльності.

Із спеціальностей, за якими здійснюється підготовка педагогічних працівників для відповідних освітніх рівнів (дошкільна освіта, початкова середня освіта, базова і повна загальна середня освіта), надається кваліфікація вихователя дітей дошкільного віку, вчителя початкової школи та вчителя основної і старшої школи.

Спеціальності, що формуються за видами педагогічної діяльності, передбачають підготовку фахівців для різних типів навчально-виховних закладів та установ (соціальний педагог, практичний психолог, дефектолог, менеджер освіти тощо). Кваліфікація менеджера освіти здобувається на базі повної вищої педагогічної освіти.

Враховуючи необхідність підготовки педагогічних працівників до роботи в основній та малокомплектній старшій загальній середній школах, забезпечення конкурентноздатності на ринку праці, навчання майбутніх педагогів у педагогічних навчальних закладах здійснюється за поєднаними (подвійними) спеціальностями. Спеціальності поєднуються з урахуванням спорідненості галузей наук, що відображаються в шкільних навчальних предметах, видів педаго-

гічної діяльності в середній школі, дошкільних і позашкільних навчальних закладах та обсягу часу, передбаченого на вивчення відповідних шкільних навчальних предметів.

Для підготовки педагогічних працівників до викладання у середніх навчальних закладах різного типу небазових шкільних навчальних предметів, проведення позашкільної роботи та врахування професійних потреб замовника і задоволення особистісних освітніх інтересів студентів на відповідних спеціальностях запроваджуються спеціалізації. Особливість педагогічних спеціалізацій полягає в тому, що вони передбачають як поглиблений зміст відповідних спеціальностей, так і забезпечують необхідну фахову підготовку з новітніх напрямків сучасної науки (екологія, валеологія, економіка тощо). Спеціалізації вводяться на відповідних спеціальностях з урахуванням їх органічної спорідненості.

Варіанти поєднання спеціальностей, перелік спеціалізацій і їх поєднання із спеціальностями чи включення у відповідні спеціальності визначається Міністерством освіти України в установленому порядку.

Ступеневість вищої педагогічної освіти

Підготовка педагогічних працівників з вищою освітою здійснюється за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями:

- молодший спеціаліст;
- бакалавр;
- спеціаліст, магістр.

Молодший спеціаліст — це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів основами соціально-гуманітарних, психолого-педагогічних і фахових знань; має вміння та навички їх практичного застосування для вирішення типових професійних завдань, що передбачені для посад учителів, вихователів у галузі освіти.

Освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника “Молодший спеціаліст” здобувається у педагогічних училищах і технікумах. Вищі навчальні заклади третього і четвертого рівнів акредитації можуть здійснювати підготовку молодших спеціалістів, якщо в їхній структурі є педагогічне училище або технікум.

Підготовка молодших спеціалістів у педагогічних училищах і технікумах здійснюється на основі базової загальної середньої освіти. Термін навчання — чотири роки.

Особам, які навчаються у педагогічних училищах і технікумах на основі базової загальної середньої освіти видається атестат про повну загальну середню освіту.

Особи, які успішно пройшли державну атестацію за програмою підготовки молодшого спеціаліста, отримують державний документ встановленого зразка про здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “Молодший спеціаліст”.

Підготовка педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня “Молодший спеціаліст” здійснюється за такими однопрофільними спеціальностями;

- дошкільне виховання;
- початкове навчання;
- педагогіка і методика середньої освіти (музика, образотворче мистецтво, хореографія, фізична культура, трудове навчання).

Випускникам педагогічних училищ і технікумів із зазначених спеціальностей присвоюються відповідно такі кваліфікації:

- вихователь дітей дошкільного віку;
- вчитель початкової школи;
- вчитель основної школи (вказується назва шкільного навчального предмета).

Бакалавр — це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів фундаментальними соціально-гуманітарними, психолого-педагогічними і фаховими знаннями; має вміння та навички для здійснення навчально-виховного процесу в закладах освіти і здатний вирішувати типові професійні завдання, передбачені для посад учителів, вихователів, практичних психологів, соціальних педагогів і дефектологів у галузі освіти.

Освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника “Бакалавр” здобувається у педагогічних коледжах, інститутах та університетах. Кваліфікація педагога зазначеного освітньо-кваліфікаційного рівня може також здобуватися в класичних університетах або інших вищих навчальних закладах третього і четвертого рівнів акредитації за умови виконання вимог державного стандарту підготовки педагогічних працівників.

Особи, які успішно пройшли державну атестацію за програмою підготовки бакалавра, отримують державний документ встановленого зразка про здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр” і базової вищої освіти.

Підготовка бакалаврів у педагогічних коледжах на базі повної загальної середньої освіти здійснюється протягом чотирьох років; на базі освітньо-кваліфікаційного рівня “Молодший спеціаліст” за однойменною спеціальністю — протягом одного-двох років (з урахуванням особливостей спеціальності).

Підготовка педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр” у педагогічних коледжах здійснюється з таких однопрофільних спеціальностей:

- дошкільне виховання;
- початкове навчання;
- педагогіка і методика середньої освіти (музика, образотворче мистецтво, хореографія, фізична культура, трудове навчання);
- соціальна педагогіка.

Випускникам коледжів освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр” з названих спеціальностей присвоюється кваліфікація із зазначенням відповідного виду професійної діяльності:

- вихователь дітей дошкільного віку;
- вчитель початкової школи;
- вчитель основної школи (вказується назва шкільного навчального предмета);
- соціальний педагог.

Освітньо-кваліфікаційний рівень “Бакалавр” за спеціальностями “Дошкільне виховання”, “Початкове навчання”, “Педагогіка і методика середньої освіти (музика, образотворче мистецтво, хореографія, фізична культура, трудове навчання)”, “Соціальна педагогіка”, “Дефектологія” у педагогічних інститутах та університетах, враховуючи подвійність педагогічних спеціальностей, здобувається з однієї (першої) спеціальності з присвоєнням кваліфікації “Бакалавр

педагогічної освіти” із зазначенням відповідного виду професійної діяльності за першою спеціальністю;

- вихователь дітей дошкільного віку;
- вчитель початкової школи;
- вчитель основної школи (вказується назва шкільного навчального предмета);
- соціальний педагог;
- дефектолог-вихователь.

• Термін навчання — чотири роки.

Освітньо-кваліфікаційний рівень “Бакалавр” за спеціальністю “Педагогіка і методика середньої освіти (українська мова і література, мова і література, історія, фізика, біологія, географія, хімія, математика)” здобувається з першої спеціальності з присвоєнням кваліфікації бакалавра відповідного напрямку підготовки (бакалавр історії, фізики тощо) і вчителя основної школи.

Бакалаври — випускники класичних університетів або інших вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації із спеціальностей, передбачених Переліком¹, можуть здобути кваліфікацію вчителя основної школи за умови виконання вимог державного стандарту підготовки педагогічних працівників.

Спеціаліст — це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів фундаментальними психолого-педагогічними і фаховими знаннями, пройшов методичну та практичну підготовку; готовий до викладання двох базових і одного-двох небазових шкільних предметів або виконання інших функцій у навчально-виховних закладах; набув досвіду вирішення складних професійних завдань, передбачених для посад учителів, вихователів, практичних психологів, соціальних педагогів і дефектологів у галузі освіти.

Освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника “Спеціаліст” здобувається у педагогічних інститутах та університетах. Кваліфікація педагога зазначеного освітньо-кваліфікаційного рівня може також здобуватися в класичних університетах або інших вищих навчальних закладах четвертого рівня акредитації за умови виконання ними вимог державного стандарту підготовки педагогічних працівників.

Особи, які успішно пройшли державну атестацію за програмою підготовки спеціаліста, отримують державний документ встановленого зразка про здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “Спеціаліст” і повної вищої освіти.

Підготовка педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня “Спеціаліст” у педагогічних інститутах та університетах здійснюється на базі: повної загальної середньої освіти, освітньо-кваліфікаційних рівнів “Молодший спеціаліст” і “Бакалавр”.

Термін навчання на базі повної загальної середньої освіти за поєднаними (подвійними) спеціальностями з отриманням після чотирьох років навчання кваліфікації бакалавра з першої спеціальності становить п’ять років.

Термін навчання на базі освітньо-кваліфікаційного рівня “Молодший спеціаліст” за однопрофільними спеціальностями становить два-три роки, за подвійними — три-чотири роки. Термін навчання на базі освітньо-кваліфікаційного рівня “Бакалавр” становить один рік (для окремих спеціальностей, за

¹ Перелік напрямів і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 року № 507.

погодженням з Міністерством освіти України, термін навчання може бути встановлений тривалістю півтора року).

Підготовка педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня “Спеціаліст” здійснюється з усіх спеціальностей педагогічного напрямку та спеціальностей інших напрямів, за якими Переліком передбачається здобуття педагогічної кваліфікації.

Фахівцям освітньо-кваліфікаційного рівня “Спеціаліст” присвоюються такі кваліфікації:

- вихователь дітей дошкільного віку, організатор дошкільного виховання;
- вчитель початкової школи;
- вчитель основної і старшої школи (вказується назва шкільних навчальних предметів і спеціалізацій);
- дефектолог (вказується вид професійної діяльності);
- соціальний педагог (вказується спеціалізація);
- практичний психолог у закладах освіти.

Підготовку педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня “Спеціаліст” за поєднаними (подвійними) спеціальностями можуть здійснювати також класичні університети або інші вищі навчальні заклади четвертого рівня акредитації за умови виконання вимог державних стандартів.

Магістр — це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів поглибленими фундаментальними психолого-педагогічними і фаховими знаннями інноваційного характеру; набув досвіду застосування та продукування нових знань для вирішення проблемних педагогічних і науково-дослідних завдань у галузі середньої і вищої освіти.

Освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника “Магістр” здобувається у педагогічних університетах та інститутах (із спеціальностей, акредитованих за четвертим рівнем). Кваліфікація педагога зазначеного освітньо-кваліфікаційного рівня може також здобуватися в класичних університетах або інших вищих навчальних закладах четвертого рівня акредитації за умови виконання ними вимог державного стандарту підготовки педагогічних працівників.

Особи, які успішно пройшли державну атестацію за програмою підготовки магістра, отримують державний документ встановленого зразка про здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “Магістр” і повної вищої освіти. Підготовка педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня “Магістр” здійснюється на базі: освітньо-кваліфікаційних рівнів “Бакалавр” і “Спеціаліст”.

Підготовка магістрів з педагогічних спеціальностей може здійснюватися для науково-педагогічної і науково-дослідної діяльності.

Особи, які пройшли магістерську підготовку за науково-педагогічним спрямуванням, здобувають кваліфікацію “Магістр педагогічної освіти” і викладача з відповідної спеціальності; за науково-дослідним спрямуванням — кваліфікацію “Магістр-дослідник” з відповідної спеціальності.

Підготовка магістрів-викладачів із спеціальностей непедагогічного напрямку може здійснюватися у вищих навчальних закладах четвертого рівня акредитації за умови виконання ними вимог державного стандарту професійно-педагогічної підготовки таких фахівців.

Магістри-викладачі можуть займати первинні посади у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації; магістри-дослідники у науково-дослідних підрозділах вищих навчальних закладів, науково-дослідних установах та організаціях.

Зміст педагогічної освіти

Зміст педагогічної освіти з відповідних спеціальностей для різних освітньо-кваліфікаційних рівнів визначається державним стандартом освіти.

Зміст педагогічної освіти, виходячи з її особливостей, передбачає соціально-гуманітарну, психолого-педагогічну, фахову і практичну підготовку:

Соціально-гуманітарна підготовка

Зміст соціально-гуманітарної підготовки передбачає подальше поглиблення та професіоналізацію знань з таких напрямів:

- українознавчого;
- філософського;
- політологічного;
- соціологічного;
- історичного;
- правознавчого;
- економічного;
- фізкультурно-оздоровчого;
- екологічного;
- культурологічного;
- релігієзнавчого;
- етико-естетичного;
- мовознавчого.

Реалізація визначених напрямів на відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнях забезпечується відповідно такими нормативними навчальними дисциплінами; українознавство, філософія, політологія, соціологія, історія України, правознавство, економіка, фізична культура, основи медичних знань і охорона здоров'я дітей (валеологія), екологія, культурологія, релігієзнавство, етика і естетика, українська мова (українська ділова мова), іноземна мова тощо.

Перелік навчальних дисциплін та обсяг навчального часу на їх вивчення визначається для кожного освітньо-кваліфікаційного рівня і встановлюється єдиним для всіх педагогічних спеціальностей.

Соціально-гуманітарні навчальні дисципліни, що є фаховими з відповідної спеціальності, вилучаються з переліку соціально-гуманітарних навчальних дисциплін і вносяться до переліку фахових навчальних дисциплін.

Психолого-педагогічна підготовка

Зміст психолого-педагогічної підготовки визначається такими фундаментальними навчальними дисциплінами:

педагогіка (освіта-школа-вчитель (вступ до спеціальності); дидактика; теорія виховання; історія педагогіки; педагогічна майстерність; порівняльна педагогіка; соціальна педагогіка; сучасні педагогічні технології; основи педагогічного експерименту; педагогічна кваліметрія тощо);

психологія (загальна психологія; вікова психологія; педагогічна психологія; соціальна психологія; історія психології; психологія управління; психологія професійної діяльності тощо).

Перелік навчальних дисциплін та обсяг навчального часу на їх вивчення визначається окремо для кожного освітньо-кваліфікаційного рівня і груп спеціальностей.

Фахова підготовка

Фахова підготовка передбачає набуття студентами теоретичних знань з основ наук відповідної спеціальності та спеціалізації, вироблення практичних умінь і навичок, необхідних для здійснення професійної педагогічної діяльності.

Зміст фахової підготовки визначається:

- фундаментальними навчальними дисциплінами спеціальності та спеціалізації;
- навчальними дисциплінами фахового спрямування;
- навчальними дисциплінами з методик викладання шкільних предметів (навчальних дисциплін вищих навчальних закладів).

Фахова підготовка, виходячи із ступеневості вищої освіти, диференціюється за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями з урахуванням специфіки спеціальностей.

Із спеціальностей “Дошкільне виховання”, “Початкове навчання”, “Соціальна педагогіка”, з яких на всіх освітньо-кваліфікаційних рівнях передбачено присвоєння однакових за функціональним призначенням кваліфікацій (вихователь дітей дошкільного віку, вчитель початкової школи, соціальний педагог), диференціація фахової підготовки забезпечується через послідовне поглиблення науково-теоретичних (фундаментальних) фахових знань та підвищення рівня умінь і навичок творчої педагогічної діяльності.

З інших спеціальностей педагогічного напрямку диференціації фахової підготовки на різних освітньо-кваліфікаційних рівнях здійснюється як через послідовне поглиблення фундаментальних знань і професійно-практичної підготовки, так і через розширення функціонального призначення педагогічних працівників.

Зміст фахової підготовки магістрів з усіх спеціальностей визначається з урахуванням функціонального призначення (магістр-викладач, магістр-дослідник) та освітньо-кваліфікаційним рівнем, на базі якого здійснюється їх підготовка.

Навчальні дисципліни спеціальності та навчальні дисципліни фахового спрямування вивчаються протягом усього терміну навчання з дотриманням структурно-логічної послідовності підготовки фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів.

З поєднаних (подвійних) спеціальностей фахова фундаментальна підготовка здійснюється паралельно з обох спеціальностей і на освітньо-кваліфікаційному рівні “Бакалавр” завершується з першої спеціальності.

Вивчення фахових навчальних дисциплін з другої спеціальності та спеціалізацій розпочинається з урахуванням специфіки їх поєднання і завершується на етапі підготовки фахівця освітньо-кваліфікаційного рівня “Спеціаліст”.

Зміст навчальних дисциплін з методик викладання шкільних предметів, терміни їх вивчення визначаються особливостями спеціальностей та спеціалізацій і завершуються на відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнях.

З метою актуалізації знань з шкільного навчального предмета курс методики вивчається як інтегрована навчальна дисципліна, що передбачає вивчення самого шкільного предмета та методики його викладання.

Зміст фахової підготовки реалізується через інтегровані навчальні курси, що забезпечує системність у вивченні навчальних дисциплін, сприяє уникненню дублювання навчального матеріалу, зміцненню міжпредметних зв'язків та поліпшенню організації навчального процесу і запровадженню новітніх технологій навчання.

При формуванні освітньо-професійних програм з поєднаних (подвійних) спеціальностей інтегровані навчальні дисципліни фахової підготовки об'єднуються в модулі (блоки) з кожної спеціальності. Такі ж модулі формуються із спеціалізацій.

Практична підготовка

Практична підготовка з педагогічних спеціальностей — органічна складова частина професійного становлення майбутнього педагога. Метою практичної підготовки є:

- поглиблення теоретичних знань на основі практичного навчання;
- вироблення у майбутніх педагогів умінь та навичок практичної діяльності в навчально-виховних закладах;
- формування та розвиток професійно-педагогічних умінь і навичок;
- оволодіння сучасними методами і формами педагогічної діяльності, новими прогресивними технологіями навчання;
- формування творчого дослідницького підходу до педагогічної діяльності.

Практична підготовка здійснюється через навчальні та фахові (педагогічні) практики. Форми, тривалість і терміни проведення практики визначаються для кожного освітньо-кваліфікаційного рівня з урахуванням специфіки спеціальностей і спеціалізацій.

Навчальна і фахова практична педагогічна підготовка розпочинається з третього семестру і здійснюється безперервно протягом усього терміну навчання.

Перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних працівників

Перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних працівників як форми післядипломної освіти здійснюються у відповідних закладах і підрозділах післядипломної освіти.

Здобуття педагогічної кваліфікації відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня на базі певного рівня вищої освіти допускається лише у тих вищих навчальних закладах, які здійснюють базову підготовку з відповідної спеціальності. Зміст освіти і терміни навчання у такому випадку визначаються з урахуванням наявної вищої освіти та особливостей спеціальності, кваліфікація з якої здобувається.

Організація навчального процесу

Навчальний процес як система організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на реалізацію змісту освіти на певному освітньо-кваліфікаційному рівні при підготовці педагогічних працівників та організації їх професійного вдосконалення, здійснюється згідно з Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 року № 161 та інших нормативних документів з питань вищої освіти.

Підготовка педагогічних працівників здійснюється відповідно до державних стандартів педагогічної освіти за такими формами навчання:

- денна (стаціонарна);
- заочна (дистанційна);
- екстернат.

Денне (стаціонарне) навчання є основною формою підготовки педагогічних працівників у вищих навчальних закладах першого — четвертого рівнів акредитації з усіх спеціальностей.

Заочне навчання є формою підготовки педагогічних працівників з числа осіб, які поєднують навчання зі своєю основною професійною діяльністю. Заочно можуть здобувати вищу педагогічну освіту також інші особи з метою задоволення особистісних освітніх потреб.

Виходячи з необхідності підвищення освітнього цензу педагогічних працівників та враховуючи особливості професійно-практичної спрямованості навчального процесу у вищих педагогічних навчальних закладах, підготовка фахівців за цією формою навчання здійснюється лише у вищих навчальних закладах другого — четвертого рівнів акредитації.

Навчання без відриву від професійної діяльності може здійснюватися також за дистанційною формою навчання, що передбачає активне використання сучасних навчально-інформаційних засобів (радіо, телебачення, вітчизняної і міжнародної (Internet) комп'ютерної мережі тощо).

Навчання за заочною формою здійснюється з усіх спеціальностей педагогічного напрямку.

Екстернат як особлива форма навчання використовується для здобуття вищої педагогічної освіти на всіх освітньо-кваліфікаційних рівнях з урахуванням особливостей спеціальностей.

Формування контингенту студентів та працевлаштування випускників

Контингент студентів педагогічних спеціальностей формується на підставі державного замовлення на підготовку педагогічних працівників та договорів з юридичними і фізичними особами.

Державне замовлення визначається на підставі довгострокової прогнозованої потреби в педагогічних працівниках та з урахуванням пропозицій органів управління освітою. Педагогічним університетам, інститутам та іншим вищим навчальним закладам третього і четвертого рівнів акредитації державне замовлення визначає Міністерство освіти України; педагогічним коледжам, училищам і технікумам, що знаходяться у комунальній власності, — Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, управління освіти обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій.

З метою раціонального використання випускників педагогічних навчальних закладів та необхідності задоволення потреби певних регіонів у педагогічних кадрах їх підготовка здійснюється на основі цільових договорів, укладених органами управління освітою з вищими навчальними закладами.

При відборі на денну форму навчання за педагогічними спеціальностями перевага надається професійно зорієнтованій молоді.

Працевлаштування випускників вищих педагогічних навчальних закладів, які навчалися за державним замовленням, здійснюється відповідно до чинного законодавства України.

Підготовка педагогічних працівників за державним замовленням через заочну форму навчання проводиться з числа осіб, які працюють у закладах освіти за обраною у вищому навчальному закладі спеціальністю.

У межах ліцензованого обсягу підготовки фахівців вищі педагогічні навчальні заклади можуть здійснювати прийом за кошти юридичних і фізичних осіб незалежно від характеру трудової діяльності вступників.

Випускники, які здобули освіту за кошти юридичних чи фізичних осіб, направляються на роботу відповідно до умов укладених договорів або працевлаштовуються самостійно.

Науково-методичне забезпечення педагогічної освіти

Науково-методичне забезпечення педагогічної освіти визначається відповідно до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 року № 161 та інших нормативних документів з питань вищої освіти.

З метою ефективного науково-методичного забезпечення функціонування педагогічної освіти передбачається створити на базі Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Південноукраїнського (м. Одеса), Тернопільського, і Харківського державних педагогічних університетів регіональні науково-методичні центри педагогічної освіти та науки, визначити базові (за спеціальностями) вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації та базові (опорні) кафедри і предметні (циклові) комісії.

ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ 12-БАЛЬНОЇ ШКАЛИ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ У СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Наказ Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України від 04.09.2000 № 428/48

На виконання Законів України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, рішення колегії Міносвіти і науки від 17.08.2000 р., з метою гуманізації освіти, методологічної переорієнтації навчання з інформативної форми на розвиток особистості людини, впровадження особистісно орієнтованого підходу до навчання та підвищення якості й об’єктивності оцінювання наказуємо:

1. Запровадити протягом I півріччя 2000—2001 навчального року 12-бальну шкалу оцінювання навчальних досягнень у системі загальної середньої освіти.
2. Затвердити тимчасові критерії оцінювання навчальних досягнень у системі загальної середньої освіти (додаток № 1) на період переходу на 12-бальну шкалу оцінювання. (...)

Міністр освіти і науки України *В.Г. Кремень*
Перший віце-президент Академії педагогічних
наук України *В.М. Мадзиг*

Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень у системі загальної середньої освіти

Динаміка змін, що відбуваються в сучасному світі, потребує змін у підходах до оцінювання навчальних досягнень учнів. Визначення рівня навчального прогресу учнів є особливо важливим з огляду на те, що навчальна діяльність у кінцевому результаті повинна не просто дати людині суму знань, умінь чи навичок, а сформувати рівень *компетенції*.

Поняття компетенції не зводиться ні до знань, ні до навичок, а належить до області вмій. Власне, вміння — це компетенція в дії. Отож, під *компетенцією* розуміється загальна *здатність*, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, нахилах, набутих завдяки навчанню.

Основними *компетенціями*, яких вимагає сучасне життя, є:

громадянські, пов'язані зі здатністю брати на себе відповідальність, брати участь у спільному прийнятті рішень, урегулюванні конфліктів ненасильницьким шляхом, брати участь у функціонуванні і розвитку демократичних інститутів суспільства;

ті, що стосуються життя в полікультурному суспільстві: розуміння несхожості людей, взаємоповаги до їх мови, релігії, культури тощо;

пов'язані з володінням усною і писемною рідною та іншими мовами;

пов'язані з вимогами інформаційного суспільства, володінням інформаційними технологіями, здатністю критично ставитися до засобів масової інформації;

щодо бажання і готовності постійно навчатися як у професійному, так і в особистому та суспільному плані.

З метою забезпечення ефективних вимірників якості навчальних досягнень та об'єктивного їх оцінювання в основній та старшій школі вводиться **12-бальна шкала оцінювання**, побудована за принципом сумування набутих знань, умінь і навичок з урахуванням зростання рівня особистих досягнень учня. При оцінюванні вчитель має *враховувати рівень досягнень учня*, а не ступінь його невдач, до чого вчителя, як правило, спонукала чотирибальна система.

При цьому перевідними (випускними) є усі оцінки 12-бальної шкали оцінювання, які виставляються у відповідний документ про освіту.

Основними функціями оцінювання навчальних досягнень учнів є такі:

контролююча, яка передбачає встановлення рівня досягнень окремого учня (класу, групи), дає змогу вчителю своєчасно планувати й коригувати роботу й методику вивчення наступного матеріалу;

навчальна, яка передбачає таку організацію оцінювання навчальних досягнень учнів, коли його проведення сприяє удосконаленню підготовки учня, групи чи класу;

діагностична, яка є основою *діагностичного під ходу в діяльності вчителя і допомагає йому встановлювати причини труднощів, з якими стикається учень у процесі навчання, виявлених прогалів у його знаннях та вміннях*;

виховна виявляється не тільки у меті і змісті завдань, а й у методиці їх реалізації вчителем, у наступному коментуванні й оцінюванні робіт.

Важливу функцію при здійсненні оцінювання відіграють його критерії. Залежно від ступеня оволодіння навчальним матеріалом розрізняють чотири рівні його засвоєння та вміння оперувати ним:

*початковий;
середній;
достатній;
високий.*

Критерії дають змогу здійснювати оцінювання навчальних досягнень учнів у 12-бальній системі оцінювання (див. табл.):

Рівні компетенції		Критерії
I Початковий	1	Учень володіє навчальним матеріалом на рівні елементарного розпізнавання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів, що позначаються учнем окремими словами чи реченнями.
	2	Учень володіє матеріалом на елементарному рівні засвоєння, викладає його уривчастими реченнями, виявляє здатність викласти думку на елементарному рівні.
	3	Учень володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
II Середній	4	Учень володіє матеріалом на початковому рівні, значну частину матеріалу відтворює на репродуктивному рівні.
	5	Учень володіє матеріалом на рівні, вищому за початковий, здатний за допомогою вчителя логічно відтворити значну його частину.
	6	Учень може відтворити значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, за допомогою вчителя може аналізувати навчальний матеріал, порівнювати та робити висновки, виправляти допущені помилки.
III Достатній	7	Учень здатний застосовувати вивчений матеріал на рівні стандартних ситуацій, частково контролювати власні навчальні дії, наводити окремі власні приклади на підтвердження певних тверджень.
	8	Учень вміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом учителя, в цілому самостійно застосовувати її на практиці, контролювати власну діяльність, виправляти помилки і добирати аргументи на підтвердження певних думок під керівництвом вчителя.
	9	Учень вільно (самостійно) володіє вивченим обсягом матеріалу, в тому числі і застосовує його на практиці; вільно розв'язує задачі в стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого матеріалу.
IV Високий	10	Учень виявляє початкові творчі здібності, самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності, оцінює окремі нові факти, явища, ідеї; знаходить джерела інформації та самостійно використовує їх відповідно до цілей, поставлених учителем.

Рівні компетенції		Критерії
IV Високий	11	Учень вільно висловлює власні думки і відчуття, визначає програму особистої пізнавальної діяльності, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особисту позицію щодо них; без допомоги вчителя знаходить джерела інформації і використовує одержані відомості відповідно до мети та завдань власної пізнавальної діяльності. Використовує набуті знання і вміння в нестандартних ситуаціях.
	12	Учень виявляє особливі творчі здібності, самостійно розвиває власні обдаровання і нахили, вміє самостійно здобувати знання.

У перехідний період (I півріччя 2000/2001 навчального року) може застосовуватися як 4-бальна, так і 12-бальна шкала оцінювання навчальних досягнень учнів. Вчитель може застосовувати 12-бальну шкалу лише в тому разі, якщо він ознайомлений з її критеріями та вимірниками і застосування нової шкали не становить для нього труднощів. Питання про використання тієї чи іншої шкали оцінювання — на розсуд учителя.

Відповідно у класних журналах результати тематичних атестацій (а також, якщо вчитель вважатиме за потрібне, поточного оцінювання) в перехідний період також можуть виставлятися відповідно до 4-бальної чи 12-бальної шкали.

При цьому мається на увазі, що **результати семестрової атестації за підсумками I півріччя виставлятимуться в системі оцінювання 12-бальної шкали**. Відповідно вчителям, які працюватимуть впродовж семестру за 4-бальною шкалою, потрібно буде перевести оцінки у 12-бальну шкалу.

Умовна схема переведення навчальних досягнень учнів з 4-бальної шкали оцінювання у 12-бальну¹

Шкала оцінювання	Оцінки			
	2	3	4	5
4-бальна шкала	2	3	4	5
Перехідна шкала	2- 2 2+	3- 3 3+	4- 4 4+	5- 5 5+
12-бальна	1 2 3	4 5 6	7 8 9	10 11 12

Початкова школа. — 2000. — № 11. — С. 31—33.

¹ У перехідний період (I півріччя 2000/2001 навчального року) вчителі, які оцінюватимуть навчальні досягнення учнів за 4-бальною шкалою, можуть виставляти в журнал оцінки з позначками “+” та “-”.

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

I

Розірвавши ланцюги рабства і колоніальної залежності, виражаючи свою суверенну волю, здійснюючи належне усім народам право на самовизначення, прагнучи реально втілювати принципи свободи та відстоювати природно зумовлені права кожної людини і нації, жадаючи якнайвищого матеріального і духовного розквіту Вітчизни, гармонійності соціальних, національних, конфесійних відносин, миру і злагоди між людьми, демократичних, гуманістичних основ розквіту своєї держави, її гідності і рівності серед інших народів, — український народ через референдум 1 грудня 1991 року визначив новий, самостійний, незалежний, демократичний шлях розвитку у грядущому.

Тим самим народ визначив необхідність нового етапу і в розвитку освіти як гуманістичної, національної, духовної, заснованої на здобутках вітчизняної та зарубіжної педагогіки, інтелектуальної і демократичної, конституцією гарантованої в її розвитку всіма засобами держави та суспільства.

Фундаментом, методологічно-філософською основою, найважливішим засобом та джерелом формування характерів громадян, органічним компонентом усіх ланок та всіх форм системи освіти є національне виховання.

1. Національне виховання є аналогом державного і передбачає врахування місцевих, певного роду регіональних, етнічно-культурних, мовних особливостей, але базується на принципі і пріоритеті єдності держави, народу, мови, матеріальної і духовної культури, а отже, на єдності принципів, змісту та форм системи освіти. Тому його мета — формувати гармонійно розвинені особистості, які спроможні органічно поєднувати свої права та інтереси з правами та інтересами середовища, нації, держави, орієнтуватися на найвищі загальнонародні та загальнолюдські права, духовні та культурно-естетичні цінності.

Основою національного виховання є стверджені віками принципи національної педагогіки як народної (народна творчість), так і створеної світочами вітчизняної науки, культури, літератури.

III

Мета побудови системи освіти

Мета: формувати демократичне суспільство з поколінь особистостей, які б гармонійно поєднували в собі найвищий фізичний, духовний, інтелектуальний і психічний розвиток, самопізнання з пізнанням природи буття людини, всесвіту і суспільства, нації і вселюдства, основ розвитку матеріальної і духовної культури та були б спроможні втілювати в життя високі ідеали гуманізму, демократії та свободи, чесних і справедливих відносин між людьми, націями та конфесіями, перебувати в гармонії з собою та оточенням.

У новій державі система освіти має бути національною, гуманістичною, демократичною, цілісною та здатною до саморозвитку, спроможною синтезувати вітчизняний і зарубіжний досвід, готувати фахівців світового рівня.

Вона має бути гнучкою, варіативною й у своєму розвитку випереджати основні соціальні та економічні зміни суспільства, стимулювати прогрес, Національна

система освіти має бути відкритою для інтеграції у світову, готувати громадян України до вирішення як національних, так і загальнолюдських проблем та дотримуватись вимог Конституції й Закону про освіту України, міжнародних декларацій про права дітей і дорослих, корінної нації і національних меншин.

Принципи і ланки освіти

Система освіти в Україні за змістом і формою має бути:

1. Національною

Це означає, що основою і гарантом системи є Конституція України — основний державний закон. Усі ланки національної школи є ланками загальнодержавної системи освіти, діють в її інтересах, розвиваються на основі українознавства як державної політики і філософії; обов'язковою для всіх має бути базовий зміст освіти; державна українська мова та історія і культура; слід використовувати педагогічні традиції, мови і культури всіх національних меншин та специфіку регіонів.

2. Гуманістичною

Змістом і головною метою виховання та навчання є гармонійно розвинута особистість. Досі тип і форми освіти визначалися пріоритетами, культом держави. Віднині має домінувати орієнтація на єдність народу, людини, держави, на процес виховання і пізнання світу як на самопізнання й самореалізацію кожного індивіда, вибору ним шляху до щастя та здійснення мети — своєї й загальнонародної.

На всіх етапах освіти навчання має бути частиною системи виховання, формувати світосприйняття, світорозуміння, характери, ідеали, волю, смаки, мораль і етику, працелюбність, принципи досягнення мети. Кредо сучасного педагога має виражати переконання: тип суспільства, держави визначає тип людей; зміст і рівень освіти визначає тип педагога. А це значить, що виховання на сучасному етапі набуває особливої актуальності та ваги.

З часу впровадження політики будівництва СРСР як унітарно-закритого, денационалізованого суспільства виховання базувалося на принципах псевдоколективізму і псевдоінтернаціоналізму, уніфікації змісту, засобів та форм, а мало на меті особову, соціальну, національну, духовну, конфесійну, навіть родинну деперсоналізацію. Людина мала стати “зомбі”, слухняно виконуючим чужу волю. Це зумовило появу казарменого педагогіки, позбавленої гуманістичної філософії, етики та естетики, глибинного вітчизняного і зарубіжного досвіду. Основою такої педагогіки була ідеологія, а продуктом її ставали індивіди, позбавлені морально-етичних уявлень та ідеалів, свідомої волі, людської гідності, честі, патріотизму та поваги до батьків, історичних святих людства, невиважені в засобах досягнення мети конформісти, люди-манкурти.

Традиції виховання свідомо були витіснені з української педагогіки, оскільки вони органічно пов'язані з нашою прадержавою, прамовою, пракультурою й праосвітою. Так створювався уніфікований тип держави, освіти, людини.

Усе те принципово розходилося з основами, духом української етнопедагогіки.

Є підстави вважати, що першим, хто органічно поєднав освіту з вихованням, отже, заклав підвалини педагогіки, був великий князь Ярослав Мудрий. Як зазначав літописець, саме він до книг “мав нахил, читаючи часто вдень і вночі... Велика бо користь буває людині от учення книжного. Книги ж учать і наставля-

ють нас на путь покаяння, і мудрість бо стриманість здобуємо ми із слівес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй” (Літопис Руський). Тому-то князь “і зібрав писців многих”, і “зложив город — великий Київ”, і Золоті Ворота, і “Церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію...”, бо вважав, що освіта і виховання є нероздільними, а виховання повинно звертатися до розуму (досвіду) і до душі людини та базуватися як на книгах, так і на праці — родинній, професійній, державній.

Продовжив справу великого прадіда Володимир Мономах — автор творів “Грамматика до Олега Святославича”, “Молитва”, “Повчання дітям” (1117 р.). Останній твір — це викінчена педагогічна система, в якій використано форму послання батька до дітей, проте за приватними порадами криється загальнодержавна програма освіти (“Коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — того учітесь”) та виховання у всіх його формах: родинному, шкільному, релігійному, державному самовихованні та й усіх чинниках буття, діяльності людини: тіла, душі, інтелекту, пам’яті, досвіду.

Знаменно, що Володимир Мономах освіту трактує як важливий засіб виховання, а зміст його не зводиться до прищеплення форм поведінки, а поширює на світорозуміння (“Як небо створено, або сонце як, або місяць... Звірі різноманітні, і птиці, і риби...”) та самопізнання, до усвідомлення найголовнішого: “що єсть чоловік”, яке його (людини) призначення на землі і що є кожна особистість конкретно. Володимир Мономах прагнув вивести освіту на зарубіжні обшири. Тому освіта і виховання для нього нероздільні, їх мета — прищеплення норм етики, моралі, високих духовних ідеалів, гуманізму (“Визволить зобидженого, захистить сироту, вступіть за вдовицю... Очистимо себе, браття, од усякої крові, тілесної і душевної”), а починаються вони в лоні сім’ї; це перша і найуніверсальніша академія, де формують і плекають не тільки словом, а й особистим прикладом; плекають не тільки тіло (здоров’я), а й душу (необхідно “долу очі мати, а душу — вгору”; пам’ятати, що усі ми смертні, але є вічні закони совісті й честі). Найвище для Мономаха — мудре серце людини. Тому він і утверджує подібно до філософії педагогіку серця: жагу істини, справедливості, свободи. І не лише в сферах сім’ї, виробництва, військової служби, релігії, а й державного будівництва, всеосяжної внутрішньої свободи.

Гуманізм як діяльність в ім’я людей та Вітчизни стає основою виховної концепції й митрополита Іларіона. У праці “Про закон і благодать” найвищою метою він ставить виховання любові до істини, бо тільки вона може привести до стану “благодаті” (щастя), вищою формою якої є свобода.

Виховання високих моральних якостей, духовності, етичного ставлення до сім’ї, роду, держави ставили вищою метою освіти, науки Нестор, Никон та інші літописці Київської Русі та Галицько-Волинського королівства, Самовидець, Величко, Граб’янка, автори “Густинського літопису” та “Історії Русів”.

Природно, що багатівікові традиції сформували Г. Сковороду не лише як великого філософа, поета, прозаїка, а й педагога. Найвищий принцип його системи: учити як жити, згідно з принципами виховання. Воно має складатися з пізнання навколишнього світу та самопізнання з метою формування справжньої людини.

Важливі підвалини концепції Г. Сковороди: 1) основа світу і справжньої людини — духовна; 2) усі люди народжуються талановитими, але кожен тала-

новитий по-своєму; 3) завдання освіти та виховання: допомогти кожному пізнати себе самого, бо тільки так можна прийти до щастя, найефективніше служити людям, Вітчизні; 4) у кожній людині може виявлятися “добра”, “зла” воля, “природа єсть первоначальная всему причина й самодвижущаяся пружина”, щодо суспільства, то це машина, в якій головне — гармонія частин, коли ж вони “отступают от того, к чему оные своим хитрецом зделаны, тоді настає “суєта суєт” і починають виявляти злу волю “гогочущі”, “лукаві”, “алчні”, “змієві”, “крокодилові”, “мавп’ячі” індивіди; 5) головне — “дух сродності” (в родині, суспільстві, державі, у праці і творчості), шлях пізнання й самопізнання; засоби: любов, свобода, слово; 6) як між небом і землею є Сонце, між тілом і інтелектом — Серце, так між природою і людиною, світами є Слово. Сонце, серце, слово генерують життя, бо людина, народ живе не так у просторі, як у пам’яті історії; 7) краща форма виховання — особистий приклад; 8) мета — кожному бути природним, суверенним, у стані внутрішньої свободи.

Ідеал доброї, чесної, благородної, безкорисливої людини-громадянина в кращих своїх працях відстоювали й І. Вишенський, І. Гізель, І. Величковський, П. Могила, Ф. Прокопович. Ідеал особистості патріота та носія свободи оспівував І. Котляревський.

На рівень всеєвропейських педагогічних шукань підносить українську педагогічну думку Т. Шевченко. Автор “Кобзаря” написав “Буквар”; освіті він надавав державо-, націє-, культуротворчого значення. Тому понад усе ставив формування особистості — патріота, людини мудрого й доброго серця, здатної “без малодушной укоризны пройти мытарства трудной жизни, изведать пропасти страстей, познать на деле жизнь людей, прочесть все черные страницы, все незаконные дела, и сохранить полет орла и сердце чистой голубицы”. А звертався до проблем виховання Т. Шевченко як у “Журналі”, так і в художніх творах. Українському генієві були відомі концепції, що пов’язувалися з іменами Г. Сковороди, Я. Коменського, Д. Локка, Ф. Бекона, К. Гельвеція. Він враховував їх. Але наслідував великий заповіт Володимира Мономаха: учитися у всіх, однак не сліпо, а з урахуванням історії, долі, характеру, історичної місії народу.

Найвищий ідеал педагога для Т. Шевченка — його великий попередник Г. Сковорода. І хоч поет гостро картав мислителя за “латинщину” та “московщину”, саме його образ опоетизовано в повісті “Близнецы”. Тут Т. Шевченко полемізує з концепціями, автори яких відстоювали погляд на людину як на продукт тільки природи або суспільних впливів; утверджує ідею, що головне у вихованні — родина та пам’ять історії; переконує, що основою деморалізації, саморуйнування особистості є винародовлення; відстоює єдність процесу виховання в сім’ї, соціальному середовищі, закладах (і методах) освіти, традиціях нації.

Усією творчістю Т. Шевченко довів, що найавторитетнішими педагогами для нього були батьки; досвід історії вітчизняної і зарубіжної; дійсність; природа, а найвеличнішим учителем — рідна мова. Без неї Т. Шевченко не мислив ні духовної, суверенної, “природної” (демократичної) особистості, ні нації, спроможної посісти гідне місце серед інших народів.

М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, П. Житецький, І. Франко, М. Грушевський, Леся Українка, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, І. Огієнко, Г. Ващенко продовжили й розвинули педагогіку Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Г. Сковоро-

ди, І. Вишенського, Т. Шевченка. Синтез їхньої та народної педагогіки став однією із найяскравіших сторінок світової системи виховання.

Так, К. Ушинський саме в Україні написав свої найкращі педагогічні праці, в яких, як і О. Потебня, доводив, що виховання має здійснюватися на традиціях рідної землі, природи, культури народу, з урахуванням середовища. Тільки рідною мовою, оскільки “мова народу — краший, що ніколи не в’яне й вічно знову розпускається цвіт усього його духовного життя, яке починається за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що з’єднує віджиті, живущі та майбутні покоління народу в одно велике, історично живе ціле”. І тому “поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ... Відберіть у народу все — і він усе може повернути; але відберіть мову і він вже ніколи не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи; вимерла мова в устах народу — вимер і народ”.

Імперські сили не зупинялися перед знищенням не лише носіїв мов, а й самих мов, отже, народів. Було занесено меча й над українством. Та наш народ вистояв.

М. Грушевський, С. Єфремов, І. Огієнко, І. Стешенко, П. Тичина, О. Довженко, М. Куліш, Ю. Шумський, М. Скрипник ставили проблеми виховання на глибокий соціально-національний, духовно-етичний, культурно-психологічний ґрунт. Інтенсивно розвивається етнопедагогіка українців Канади, США, Австралії, Словаччини, орієнтиром якої стає характер яскравої особистості (“Малоросійство” Є. Маланюка, “Виховання волі і характеру” Г. Ващенко). У руслі традицій зблискують педагогічні ідеї новаторів — учителів 60—70-х років (“Серце віддаю дітям” В. Сухомлинського).

На жаль, апологети “радянської” педагогіки не відступаються від стереотипів деперсоналізованого, денаціоналізуючого, деморалізуючого виховання й понині. Однак період будівництва України як суверенної, демократичної, правової держави став переломним і в педагогіці.

Окреслилися такі принципи виховання:

1. Основоположна роль батьків (сім’ї), “родинної школи”, наявність належної педагогічної літератури для дітей та вихователів.

2. Знання наукових основ фізичного, розумового, психічного, духовного, біосексуального становлення особистості. Роль генотипу і врахування того, що характер переконань людини, спрямування волі залежить від її світогляду. Усі риси характеру закладаються з дитинства.

3. Вплив на характер дитини чинників природи, історичної пам’яті, традицій, віри, етнофілософії й етнопсихології, культури, мистецтва.

4. Обов’язкове навчання в усіх типах шкіл державною українською мовою, а також можливість вивчати мови етно- і національних меншин.

5. Усі ланки освіти — це цілісна система виховання; особливе місце в ній мають посідати праця, ціннісний та естетичний підходи, критерії.

6. Орієнтир виховання — загальнолюдські ідеали добра, справедливості, рівності, свободи, демократії, честі, прав людини.

7. Найкраща форма виховання — це особистий приклад батьків, учителів, керівників держави.

8. Мета виховання — це гармонійно розвинена особистість передусім через пізнання світу та самопізнання своєї сутності, обдарування, покликання, відповідної ролі в житті, через демократично-гуманістичні принципи, методи та форми.

9. У вихованні мають бути гармонійними всі чинники формування характеру; водночас має розвиватися мислення, почуття й уявлення, фантазія і мрія, аналіз і синтез, знання та передбачення (прогноз).

10. Через виховання слід розвивати глибоке розуміння прав людини, нації і держави, міжнаціональних і міжконфесійних відносин, їх гармонії.

11. Виховання має здійснюватися з урахуванням синтезу специфічних рис індивідуального характеру й національного, що є наслідком органічного впливу на генофонд роду, природи, соціального середовища, мови, культури, традиції, пам'яті історії.

3. Демократичною

Як педагоги, так і учні, студенти, аспіранти є повноправними суб'єктами системи освіти, її керівних і виконавчих ланок. Кожен із них може брати участь у вирішенні проблем навчально-виховного процесу в межах своєї компетенції, має право вибору як навчального осередку, так і індивідуальних форм досягнення мети. Гарантом демократизму є Конституція, на основі якої розробляють статут і основні форми діяльності кожного навчального осередку, його головних ланок, а нижчим органом самоуправління є загальні збори.

4. Інтелектуальною, високопрофесійною

Усі ланки освіти нової України мають розвиватися на основі інтелектуального і професійного досвіду сучасності, синтезу знань та відкриттів у всіх сферах: природничій, суспільно-політичній, економічній, соціально-психологічній, філософській, гуманітарній, технічно-виробничій, науково-інформативній. Без професіоналізму немає творчості, ефективності, критеріальності, духовності праці. Тому працівників усіх ланок слід підбирати, формувати, атестувати з урахуванням їхніх професійно-інтелектуальних можливостей.

5. Цілісною, інтегративною, безперервною

Усі навчально-виховні заклади мають бути спорідненими на основах нероздільності виховання і навчання.

Досі панує предметна система, штучна диференціація природничих, технічних, гуманітарних дисциплін, шкіл, вищих навчальних закладів. Національна освіта вимагає інтеграційних процесів у визначенні базового змісту та методів і форм виховання, у типах програм та підручників, у взаємоузгодженні різних ланок і типів освітньої системи. Основою інтеграції має бути розуміння (концепція) цілісності людини, природи, суспільства, космосу, буття і свідомості, індивідуального, національного та загальнолюдського, фізичного, інтелектуально-духовного і психічного, пошуку, а з боку освітніх закладів — професійного виконання міжнародних вимог та дотримання морального і професійного в життєдіяльності індивіда, його мети та способів досягнення її.

Оскільки життя — це рух і розвиток, то освіта має бути безперервною. Цього можна домогтися за умов:

надання освіти державою, громадськими інституціями належної пріоритетності у шкалі суспільних і державних завдань та акцій, національного бюджету, створення атмосфери поваги до навчання й високих знань, адекватної їх оцінки та винагороди, активності і творчості педагогів усіх рівнів;

утвердження духовних цінностей особи і нації як основи поступу, цінностей загальнолюдських;

доступності державного компонента національної освіти для кожного громадянина України;

забезпечення рівних умов кожній людині для якнайповнішого виявлення, розвитку і реалізації її здібностей і таланту;
відкритості освіти, її взаємодії з світовим освітнім, науковим, культурним та виробничим процесами;
повного звільнення освіти від рецидивів та нашарувань ідеології доби тоталітарного режиму;
поліпшення структури і змісту роботи існуючих закладів перепідготовки кадрів та створення нових;
автономності, широких прав закладів освіти, створення для них можливостей творчого світових стандартів;
безперервності, різноманітності форм освіти, достатньої кількості її ступенів і компонентів, сучасного кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення;
гармонійного і доцільного поєднання сучасних (інтегративних, індивідуальних, диференційованих) навчальних курсів, застосування найперспективніших вітчизняних та іноземних технологій;
варіативності, саморегуляції і безперервного оновлення національної освіти, її адаптації до вимог кожної найближчої фази розвитку нового суспільства;
належного рівня науково-соціологічних досліджень стану освіти та визначення напрямів необхідних змін, поєднання державного управління з громадським самоврядуванням у системі та закладах освіти;
довіри і поваги до кожного учасника освітнього процесу незалежно від його віку, національності чи статі у поєднанні з необхідною вимогливістю до якості його праці та зусиль і створення умов для їх найвищої ефективності;
незалежної оцінки й винагороди інтелектуальної праці на рівні вищих міжнародних стандартів.

IV

Структура системи національної освіти

Виконання засобами національної освіти суспільно-державної програми неможливе без створення в її системі різноманітних рівнів і компонентів. Наш орієнтир — великий вітчизняний досвід та зарубіжна практика, що засвідчують: успіх досягався скрізь (у США, Японії, Німеччині, Франції) лише за умови концепційної цілісності, безперервності та динамічних трансформацій навчально-виховних ланок: від сільської чи міської “материнської школи” до приватних, муніципальних чи державних закладів середнього рівня (зорієнтованих на монопрофесіоналізацію) і до масштабних, багатoproфільних національних університетів. При цьому кожен заклад самостійно вибирає профорієнтацію, засоби та форми досягнення мети, але всі вони зобов’язані забезпечити опанування базовим змістом і обсягом освіти, загальнодержавним (міжнародним) рівнем знань та умінь, керуватися світовими критеріями і стандартами.

З урахуванням цього в українській системі освіти можуть функціонувати обов’язкові чи допустимі ланки: материнська (родинна) школа; дошкільні установи; початкова школа (I—IV класи); базова (обов’язкова) середня школа (V—IX класи); повна і спеціалізована середня школа; позашкільна освіта; вищі навчальні заклади; післядипломна освіта.

Їх основи, функції та риси:

Материнська школа

Її концепційна засада — це висновки науки: фізичний генотип людини формується в лоні матері, розвивається залежно від умов соціально-природного середовища; духовний — у віці 3—7 років; його феномен зумовлюється характером виховання. Життєва основа — сім'я. Педагогами виступають батьки. Головна мета — фізичне здоров'я, формування світосприйняття та елементів духовних традицій, спілкування з іншими людьми та природою, прищеплення основ моралі та етики, ставлення до праці. Основа цієї школи — виховання. Головний інструмент самопізнання та пізнання оточення — рідна мова. Домінуючі принципи — особистий приклад батьків, ситуаційні ігри. Засоби виховання: міфологія, фольклор, книжки з картинками природи, історії рідного краю, перекази про героїв, байки і легенди, малюнки тварин з афористичними підтекстовками і характеристиками їх як носіїв добра чи зла, правди чи кривди, справедливості чи лиходійства; елементи інформатики (арифметики), ботаніки, астрономії, музики, творчості (вишивання, малювання, ліплення), домашньої праці.

Дошкільні установи

Це аналог материнської школи. Вихователі в них — люди специфічних нахилів і рис характеру, спеціальної освіти та підготовки і мають добиратися на основі тестової системи. Слід мати специфічні приміщення, розраховані не лише на колективні форми життя, а й на індивідуальний розвиток та виховання.

Початкова школа (I—IV класи)

На цьому етапі головне — виховання, і передовсім навчальними предметами. Тут закладаються основи розуміння рідної (державної) мови як головного, універсального засобу спілкування; культура мови — міра духовної культури індивіда; етично-моральне ставлення до оточення; науково-гуманістичний погляд на людину (пізнання через самопізнання); утилітарний і духовний погляд на природу, на родину, зміст і красу життя, самоцінність, покликання людей; на індивідуальне і спільне в людях, отже, на гармонію емоцій, раціональнотелекту (почуттів і обов'язків) та життєдіяльності; на сутність і щастя добротворчого патріотизму, на герб, прапор і гімн.

Мети досягають через інтегративне опанування циклами дисциплін: а) мова (словесність), природа, історія рідного краю; б) інформатика (на комп'ютерній основі), біологія, крає-, (народо)знавство, матеріальна культура (початкові основи усіх зазначених дисциплін).

Починаючи з першого класу і далі — фізична культура, основи гігієни, розумова праця, культура побуту. Навчання здійснюється державною мовою. Іноземні мови вивчаються на основі рідної.

Базова середня школа (V—IX класи)

Головне завдання цієї ланки — закласти фундамент світоглядних, професійних, культурних знань і умінь; підготувати учнів до життєвого (професійного) вибору. На цій стадії зростає диференційований підхід до обдарувань та інтересів учнів; поглиблюються наукові методи у вивченні окремих предметів; підвищується увага до диференційованого вивчення предметів та до осмислення їх як частини цілісної системи знання світу та цілісного підходу до нього. В ім'я мети слід

бути в гармонії з собою (здібностями, інтересами, можливостями) і з оточенням (середовищем, світом), бачити себе в єдності ланок: минуле — сучасне — майбутнє.

У такій школі можуть формуватися класи (групи) за нахилами та інтересами, але обов'язковим є фундаментальне засвоєння дисциплін усіх циклів: гуманітарного, природничого, технічно-прикладного через призму інтересів людини, інтересів нації і держави, що зобов'язує вивчати усі предмети на основі вітчизняної, з використанням уроків зарубіжної, історії, матеріальної і духовної культури, науки. Слід орієнтуватися не на збільшення кількості предметів, а на базовий зміст освіти та якість знань, характер переконань, рівень професійних умінь.

На цьому етапі мають бути закладені основи розуміння природи життя і смерті, тимчасового і вічного, гуманного, духовного і антилюдського, канібальського, життєтворчого і руйнівного, прекрасного і потворного, свободи і рабства, честі й безчестя, права, демократії і сваволі, а також принципи міжнародних, міждержавних, міжконфесійних відносин, подружніх, статевих стосунків.

Цільне місце мають посісти проблеми праці, власна творчість (духовно-мистецька, технічно-виробнича, конструкторська, народні промисли і ремесла, дизайн, археологічно-краєзнавчий пошук, архітектура, музика, народний театр тощо) учнів. І все це має оцінюватися за рейтинговою системою, призначеною дати найоб'єктивнішу атестацію (тут доцільно перейти на багатобальну систему) та спонукати до ініціативи, поглибленого інтересу, системності, фундаментальності і творчості, синтезу виховання і навчання, пізнання і самопізнання та самотворення. У базовій школі мають домінувати інтегральні цикли: суспільно-гуманітарний (мова, історія, українознавство з елементами права, культури, філософії, психології, мистецтва), етики з розкриттям української її природи; природничо-математичний (політична й економгеографія, екологія, математика, космологія, фізика); інформативно-виробничий (інформатика, менеджмент, аграрне чи промислове виробництво, винахідництво).

Щоб створити школу нового типу, необхідно розпочати підготовку й перепідготовку педагогів, спроможних професійно працювати за умов предметно-інтеграційної системи. Для цього слід створити відповідного змісту, форми та стилю навчально-виховні програми, підручники і посібники; збудувати відповідного типу навчальні заклади та забезпечити їх сучасним матеріально-технічним обладнанням; удосконалити умови і форми прийому на педагогічні спеціальності та принципи атестації кадрів.

Кожна базова середня школа може складати й реалізувати плани з урахуванням місцевих і регіональних особливостей та потреб, але обов'язково на основі загальнодержавних програм і вимог з урахуванням всеукраїнського і міжнародного досвіду. Українознавство має навчити учнів розуміти історичну місію України.

Повна середня школа (X — XI/XII класи)

Може бути традиційною й у формах гімназій, коледжів, ліцеїв, а також спеціальних середніх навчальних закладів, що дають професійну освіту. Прийом до повної середньої школи (третьої ланки) здійснюється на конкурсній основі.

У всіх типах середніх навчальних закладів певного профілю (професійно-технічних, педагогічних училищах, технікумах і школах-гімназіях, коледжах, ліцеях) домінуючою стає сфера навчання, зокрема специфічної професійної орієнтації чи фахової підготовки. Тому і в них обов'язковими є базовий зміст освіти (державна програма), але є можливість для варіативності системи навчан-

ня, широка автономія щодо введення нових предметів і розподілу навчального часу. Згідно з цим у загальноосвітніх навчальних школах рівновеликими є всі типи навчальних дисциплін: суспільно-гуманітарний, природничий, технічно-прикладний. У всіх інших закладах один із них може посідати пріоритетну позицію за кількістю годин та предметів і за характером вивчення; у ПТУ, технікумах значне місце посідає виробнича сфера; у коледжах та ліцеях працюють учителі і викладачі інститутів та університетів.

Ці заклади в системі освіти є проміжною ланкою між базовою і вищою школою. Вони завершують загальноосвітню освіту і готують учнів до вищої школи. Вимоги та домінанти їх діяльності:

у завершальних ланках середньої освіти стиль викладання залежить від особистості педагога та предмета вивчення, мети, типу колективу, але мають домінувати дійсно наукові методи — аналітичні, синтезуючі, прогностичні;

інформація повинна бути об'єктивною, повною, точною за суттю і базуватися на найсучаснішому вітчизняному та зарубіжному досвіді;

обов'язковими предметами мають стати логіка, психологія, соціологія, інформатика;

пріоритетними мають бути індивідуально-пошукові форми оволодіння предметами, порівняльний аналіз, реферування й обговорення проблемних питань і праць, лабораторні заняття, фольклор, археологічні, етнологічні, геолого-географічні експедиції, симпозіуми з питань екології і права, участь у республіканських та міжнародних олімпіадах і конкурсах, складання технологічних програм і схем.

Середні спеціальні навчальні заклади базуються на блоках спеціальних дисциплін, але і в них належне місце мають посідати рідна мова, історія, культура України, тепер уже наукове українознавство (на основі Концепції Інституту українознавства Київського університету), що охоплює матеріальну і духовну культуру етносу на терені України і в країнах (регіонах) Сходу, Америки, Західної і Центральної Європи.

Середні навчальні заклади є першою ланкою безперервної освіти. Атестація та переатестація випускників повинна проводитися незалежними державними комісіями.

Позашкільна освіта

В Україні крім державних можуть існувати приватні й муніципальні навчальні заклади. Діє система екстернату. Можна започаткувати центри індивідуальної підготовки та колективної перепідготовки кадрів, зокрема з важливих сучасних професій. Атестацію і дипломування проводять спеціально визначені державні комісії.

Вищі навчальні заклади

Можуть бути навчальними, навчально-науковими, навчально-науково-виробничими.

Права й умови одержання вищої освіти громадянами України гарантуються й регламентуються Конституцією та Законом про освіту.

Основне завдання всіх типів вищих навчальних закладів — готувати національну інтелігенцію, спроможну професійно розвивати матеріальну та духовну культуру народу. Тому і за змістом, і за формою вищі навчальні заклади повинні бути центрами не лише підготовки фахівців міжнародного класу, а й освіти, науки, куль-

тури. Вимогами до всіх вищих навчальних закладів є обов'язковою насамперед державна мова України та вивчення курсу "Українознавство" — синтез науково-проблемних тем: етнос, природа, екологія; мова; історія (уроки); нація; держава; культура матеріальна і духовна; філософія; право, мистецтво; Україна у міжнародних відносинах; Україна — ментальність, доля, історична місія. Обов'язковою для вищих навчальних закладів є загальнофізична (валеологія) і медична підготовка.

Кожен вищий навчальний заклад може мати свій Статут, який приймає Вчена Рада і реєструють державно-правові інституції; символи юридичної, фінансової, матеріально-технічної автономії, право міжнародних відносин. Українські вищі навчальні заклади готують: 1) магістрів (2 чи 3 роки); 2) бакалаврів (4 чи 5 років); 3) докторів (за спеціальними програмами). Кваліфікація і звання присвоюються державними атестаційними комісіями навчальних закладів чи держави.

Кожен вищий навчальний заклад розробляє програму підготовки фахівців вищої і найвищої кваліфікації, автономно визначає правила набору, підготовки, працевлаштування вихованців; атестує власні науково-педагогічні кадри з участю незалежних державних експертів (комісій). У вищих навчальних закладах на загальних підставах можуть здобувати освіту українці, що живуть за межами держави.

Атестація вищих навчальних закладів проводиться Міністерством освіти України за міжнародними критеріями. За результатами атестації визначають клас та фінансування вузу.

Післядипломна освіта

Усі фахівці з середньою спеціальною та вищою освітою періодично проходять атестаційну перепідготовку, наслідки якої впливають на рівень і оплату праці. В інтересах високопрофесійної, ефективної перепідготовки створюються спеціальні навчально-наукові центри (інститути, університети). Кожен громадянин має право на опанування другою (суміжною чи віддаленою) професією на договірних умовах. Усі ланки народної освіти незалежні від політичних партій та релігійних конфесій.

Основа їх розвитку — принципи об'єктивно-наукових методів, вітчизняний і міжнародний досвід, традиції народної (національної) педагогіки, духовної культури та науки. Належне місце мають посісти інтеграція освіти, науки і виробництва, культ праці та творчості.

V

Правові основи. Управління освітою

Навчальні заклади України можуть бути державними, муніципальними, приватними. Це визначає міру їх автономії. Але всі освітні ланки системи керуються у своїй діяльності Конституцією України і Законом про освіту; забезпечують повний обсяг базового змісту освіти; періодично проходять державну атестацію; відповідають за кадровий, матеріально-технічний і фінансовий стан закладу та за рівень (якість) підготовки випускників.

Органи управління

Усі ланки освіти керуються положеннями Закону про освіту та статутів, що розробляються на основі державних (типових), приймаються Радами (шкіл, вищих навчальних закладів) і затверджуються правовими інституціями.

Очолюють освітні підрозділи Ради, що обираються, виконавчі органи (директори, ректори, функціональні підрозділи адміністративного типу), які призначають (у тому числі на основі контракту) чи обирають керівників шкіл і вищих навчальних закладів.

При навчальних закладах можуть функціонувати опікунські (спонсорські) ради з відповідними повноваженнями (вирішення кадрових, фінансових, матеріально-технічних проблем).

Матеріально-технічна база. Фінанси

За стан матеріально-технічного забезпечення (приміщення, обладнання, кабінети, комп'ютери) відповідають: у державних закладах — державно-бюджетні (фінансові) органи, місцеві Ради, представники урядових структур; у закладах муніципального підпорядкування — муніципалітети; навчальні заклади приватного типу функціонують на власній базі.

Державні і муніципальні навчальні заклади можуть забезпечуватися і надходженнями з підприємств, спонсорських джерел.

Навчальними програмами, підручниками, навчально-технічним обладнанням заклади освіти забезпечує держава.

Директор Інституту українознавства, д-р філол. наук, проф., лауреат Міжнародної премії імені Й.Г. Гердера *П.П. Кононенко*
Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції. — К.: Школяр, 1999. — С. 23—41.

В.Г. КРЕМЕНЬ

Національна освіта як соціокультурне явище

Становлення суверенної незалежної України супроводжується суттєвими змінами в царині суспільних відносин, перш за все економічних відносин, що передбачає новий тип взаємозв'язку освіти і суспільства в цілому.

Формування національної системи освіти відбувається в умовах істотних змін у духовному просторі суспільства, що вимагає від сіячів “доброго, мудрого, вічного” переосмислення і уточнення власної світоглядної позиції, а також вносить певні корективи в цілі, завдання та зміст освітянського процесу.

Освітньо-педагогічні зміни в національному масштабі відбуваються у контексті загальноцивілізаційних трансформацій, зумовлених як широким розповсюдженням нових освітніх технологій, заснованих на використанні можливостей сучасної комп'ютерної техніки, так і суттєвим розширенням можливостей і потреб в індивідуальному, особистісному розвитку людини.

Ці та інші чинники зумовлюють певний динамізм в освітянському просторі нашої країни. Який стан, тенденції та перспективи розвитку освіти в Україні, які чинники прискорюють і, навпаки, гальмують цей розвиток, у чому полягає суть трансформаційних процесів, що відбуваються в освіті як певному соціальному інституті, до якої міри можливе використання в Україні досвіду освітньо-педагогічної діяльності передових західних країн — на ці та інші, дотичні до них питання спробуємо дати відповідь у даному розділі.

Загалом стан освіти в Україні можна оцінювати як амбівалентний. Ця амбівалентність зумовлена двома взаємозв'язаними чинниками: перехідним періодом, у якому знаходиться українське суспільство, і системною кризою, яка охопила його. І якщо перший чинник спонукає до творення нових форм, методів і засобів навчання, то другий, а насамперед фінансова скрута, гальмує розквіт нововведень у царині освіти.

Фінансування освіти по сумнозвісному залишковому принципу, нестабільність її фінансування, зменшення асигнування на її розвиток призвело до скорочення мережі навчальних закладів, вивільнення педагогів, значної заборгованості по заробітній платі. Так, протягом лише минулого року кількість загальноосвітніх шкіл в Україні зменшилась на 140, професійно-технічних училищ на 150 одиниць. Заборгованість по заробітній платі вчителям та іншим працівникам загальноосвітніх закладів у цілому по Україні становить суттєву суму. І хоча восени нинішнього року вдалося її скоротити, але проблема виплати заробітної плати освітянам, особливо з місцевого бюджету, ще не вирішена.

Варто зазначити, що коли мова йде про створення нової системи освіти в Україні, це не означає, що стара, яка існувала за радянських часів, була недолуга, недосконала і має бути повністю відкинута. Ні, її рівень був досить високий, про що, зокрема, свідчать успіхи українських школярів і студентів на міжнародних олімпіадах і конкурсах. Це, до речі, засвідчують і західні фахівці. Більше того, не варто сліпо копіювати моделі, взірці і стандарти навчання. Вони мають бути адаптовані до українських реалій. А для цього, крім усього іншого, знову потрібні значні капіталовкладення. Проте зміни в системі освіти в Україні потрібні, і ось з яких причин. Назву лише декілька з них.

По-перше, перехід суспільства до вільних ринкових відносин потребує нових висококласних фахівців у галузях економіки, менеджменту, маркетингу, банківської справи, бухгалтерського обліку та аудиту, права тощо, які раніше не готувалися взагалі або підготовка яких ґрунтувалася на інших засадах.

По-друге, інтеграція України у світову спільноту потребує нових навичок і знань у царині міжнародного права, зовнішньоекономічної діяльності, досконалого володіння іноземними мовами. Без таких знань прилучитися до міжнародного співтовариства буде неможливо.

По-третє, нові засоби накопичення, зберігання і трансляції інформації вимагають вільного володіння персональним комп'ютером, умінням працювати в глобальній електронній мережі Інтернет. Мабуть, не випадково Президент США Б. Клінтон нещодавно наголосив на необхідності підключення до мережі Інтернет кожного класу американської середньої школи.

Втім, тезу про те, що освіта в Україні потребує змін, не варто особливо й доводити.

Стосовно характеру цих змін існують розбіжності серед фахівців.

На мій погляд, трансформація освіти має в першу чергу вирішення таких нагальних питань:

1. Насамперед потрібна радикальна гуманізація освіти, посилення особистісного виміру в педагогічній науці. Орієнтація на людину, фундаментальні цінності, рішуча демократизація освіти — ось ті підвалини, на яких має базуватись освіта третього тисячоліття. Гармонійно розвинена особистість має бути головною метою і змістом усієї системи освіти. Замість пріоритету держави в

освітянському просторі на перше місце має бути поставлена саме людина. До чого призводить технократизм в освіті, ми мали змогу переконалися на гіркому прикладі Чорнобильської трагедії, однією з головних причин якої був саме технократичний стиль мислення. Як тут не згадати пророчі слова видатного французького мислителя *К. Леві-Стросса*, що ХХІ століття буде століттям гуманітарних наук або не наступить взагалі.

2. Гуманістичний вимір освіти відкриває перспективу справжнього демократизму освітянського процесу. Як педагоги, так і учні є повноправними суб'єктами системи освіти. Основою навчання повинен бути рівноправний діалог між тими, хто навчає, і тими, хто навчається. Потрібна принципово нова демократична освітньо-педагогічна ідеологія. На всіх щаблях освіти від початкової до вищої школи потрібна переорієнтація з інформаційного на проблемно-діяльнісний тип освіти. А для цього необхідно виховувати вихователів.

Демократизації освіти сприятиме і розвиток нових типів навчально-освітніх закладів, насамперед таких, як ліцеї, гімназії, коледжі тощо. В цих закладах ще змалку починає формуватися національна інтелектуальна еліта.

3. Гуманістичний, людиномірний, демократичний виміри освіти мають взаєдїяти єдину комплексну систему освіти. Тут мається на увазі розробка вітчизняних програм, планів, випуск підручників, навчальних посібників тощо. На перший план потрібно поставити індивідуальну роботу зі студентами. Особливої уваги заслуговує запровадження нових прогресивних методів навчання з широким використанням інтерактивного спілкування, мультимедіа, дистанційного навчання. Не менш важливим є орієнтація на сучасні засоби навчання, такі як: навчальні модулі, кейси, ділові ігри, консультативні проекти, інформаційні технології, модульно-тьюторська система організації навчання тощо. Необхідна розумна збалансованість природничих, суспільних та технічних наук.

4. Зважаючи на специфіку освітянського комплексу, необхідна його адаптація до нових соціально-економічних умов, у тому числі і з точки зору податкових пільг. Безглуздо ставити освітянські заклади в один ряд з потужними виробничими комплексами. Зберігаючи і нарощуючи існуючу кількість фахівців з середньо-спеціальною і вищою освітою, потрібно перерозподілити її з урахуванням вимог сьогодення.

5. Ще одним важливим напрямом реформування освіти є її інтеграція в європейський і світовий освітянський простір. Важливою передумовою у цьому плані є визнання українських фахівців в інших країнах, тісні контакти з освітянами і науковцями розвинутих країн. На часі — міжнародні угоди щодо еквівалентності документів про освіту. Водночас необхідно зберегти і примножити національні особливості освіти.

6. Вказані напрями трансформації освіти неможливі без відповідної нормативної законодавчої бази. На черзі підготовка низки законів про освіту в Україні, єдиних загальнодержавних стандартів вищої освіти.

Деякі з вищезгаданих змін помітні вже сьогодні. Так, Україна 1997 року підписала Лісабонську конвенцію про взаємовизнання кваліфікації у галузі вищої освіти. Отже, де-юре Україна увійшла до європейського освітянського простору. Відповідно до вимог цієї конвенції чітко визначено освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти, які складають послідовні шаблі ступеневої освіти.

Впровадженню багатоступеневої системи освіти сприяють також зміни, які відбулися у мережі вузів минулого року. Більше сотні навчальних закладів

I—II рівнів акредитації увійшли до складу вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації. Це дало змогу створити інтегровані навчальні плани і програми, залучити професуру до викладацького процесу на нижчих щаблях освіти, зміцнити матеріальну базу навчального процесу, що в кінцевому результаті суттєво поліпшить якість підготовки фахівців. Багато вузів плідно співпрацюють з майбутніми абітурієнтами, починаючи зі школи, ліцею, гімназії.

Активне запровадження ступеневої освіти в Україні посилить мобільність випускників навчальних закладів на ринку праці. Цьому сприятиме інтеграція, укрупнення спеціальностей, що при незначній перекваліфікації дасть змогу знайти роботу за фахом. Так, якщо раніше перелік спеціальностей мав 1024 позиції, то нині він не сягає 500. Для порівняння: у США готуються фахівці біля 300 спеціальностей. Перекваліфікації фахівців сприяють також інститути післядипломної освіти, створення яких в Україні можна лише вітати.

Що ж до ринку праці, то тут слід звернути увагу на таку обставину. Інколи доводиться чути, що ринок праці й так перенасичений і тому потрібно скорочувати підготовку фахівців за державним замовленням. Звісно, якщо ми без урахування сучасних реалій будемо готувати спеціалістів, на яких немає попиту на ринку праці, то лише загостримо проблему безробіття. Тому потрібен постійний моніторинг ринку праці, його виважені ф'ючерсні оцінки.

Крім того, слід враховувати, що фахівці з дефіцитними ринковими спеціальностями самі створюють нові робочі місця, забезпечуючи ними не лише себе, але й інших. Це є поганим підґрунтям для розвитку малого і середнього бізнесу в Україні.

Принагідно згадаймо, що Японія ще у 70-х роках проголосила про перехід до загальної вищої освіти. Нині приблизно 90 відсотків японців відповідного віку мають вищу освіту. Чи не тут криється феномен “японського дива”? У цьому зв'язку слід зазначити: якщо витрати на одного науковця у 1994 році становили у США і Японії 150 тисяч доларів на рік, у Франції — 120 тисяч, то в Україні лише 0,7 тисячі долл. США, до того ж заробітна платня у нашій країні регулярно не виплачується.

Отже, тут ми знову стикаємось з проблемою фінансових труднощів у нашій країні. Адже для того щоб створити нове робоче місце, за деякими підрахунками, у середньому потрібно затратити десь біля 1000 дол. США. А ці кошти спершу потрібно заробити, як, власне, і отримати освіту. Тут постає ще одне гостре питання: про платне навчання.

Платна освіта існує, як відомо, і в державних, і в недержавних вузах. І відмінити її в найближчий час не зможемо. Потрібна багатоканальність фінансування вищої освіти. До існуючих типів фінансування слід додати ще один — індивідуальне кредитування державою юнаків та дівчат, які бажають отримати вищу освіту. Потрібно також посилити контроль за діяльністю приватних вузів з тим, щоб вони відповідали усім вимогам державної освіти, а не перетворювалися на фабрики по штампуванню дипломів за певну плату.

З цією метою в Україні впроваджена система ліцензування, акредитації. Досить плідно працюють Державна акредитаційна комісія і Державна інспекція закладів освіти, які контролюють дотримання відповідних вимог до якості освітніх послуг. Проте доцільно модифікувати критерії оцінки діяльності вузів. Нині превалюють кількісні критерії: кількість докторів наук, чисельність ауди-

торії і комп'ютерних класів, наповнення бібліотечних фондів тощо. Натомість в умовах переходу до ринкових відносин потрібно послуговуватися якісними критеріями: насамперед, якість отриманих знань, престиж місця роботи випускника, величина його заробітної платні тощо. Потрібно усвідомити, хоч як це, можливо, і цинічно на перший погляд звучить, що випускник вузу — це певний товар, який ще потрібно продати на ринку праці. І як цей товар реалізується, така його й реальна вартість і така оцінка того вузу, який випустив той чи інший товар.

Водночас потрібно розширювати і можливості державних вузів щодо підготовки фахівців на платній основі. Навчання за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб дає змогу вузам отримувати вкрай необхідні позабюджетні кошти.

Цікавою і досить перспективною формою платного навчання є екстернат, що дає змогу обдарованим юнакам і дівчатам самостійно опановувати програму навчання, отримати освіту за значно коротший термін, ніж при стаціонарній або заочній формі навчання.

Варто зазначити, що набір на контрактній платній основі в державних вузах здійснюється в межах ліцензованих обсягів після зарахування на місце державного замовлення. Іншими словами, навчання за контрактом на платній основі не витісняє безоплатної форми навчання у державних вузах, а доповнює її. До того ж складається здорова конкуренція, певний ринок освітніх послуг, що, безумовно, стимулює поліпшення якості навчального процесу. Нині молода людина вільна вибирати, якій формі навчання віддати перевагу, в якому — державному чи приватному — вузі їй навчатися. Звичайно, цей вибір багато в чому зумовлений і матеріальним достатком родини. Поляризація суспільства на багатих і бідних проявляється і в можливості отримати ту чи іншу освіту. Діти “нових українців” навчаються в престижних вітчизняних та зарубіжних вузах, адже капіталовкладення в освіту дітей — одне з найбільш вдалих розміщень капіталу.

Крім того, слідом за необґрунтованим, нерозумним і неприродним розширенням суспільства на невелику частину дуже багатих людей і абсолютну більшість бідних і дуже бідних йде розподіл загальноосвітніх закладів приблизно у такому ж співвідношенні. Ця проблема ще більше загостриться, якщо врахувати, що у наступному навчальному році школярам, окрім молодших класів, можливо, доведеться платити за підручники та навчальні посібники. Це теж сумні реалії освіти сьогодення.

Не можна підняти освіту, не віддавши належне її ключовій фігурі — вчителю. На жаль, престиж професії вчителя, освітянина падає. Так, минулого року скорочено 7,5 тис. педагогічних працівників дошкільних закладів, 34,5 тис. педагогічних працівників у загальноосвітніх навчальних закладах. Нинішнього року вивільнено 18,9 тис. вчителів. Водночас навчальні заклади Автономної Республіки Крим, Донецької, Луганської областей не доукомплектовані вчителями й викладачами української мови та літератури, не вистачає фахівців з іноземної мови, інформатики, зокрема у сільських школах. Окрім цього, доведені до зубожіння вчителі змушені вдаватися до страйків. Так, станом на 15 травня цього року в Україні страйкувало 165 шкіл, у страйках взяли участь 4,2 тис. вчителів. З цієї причини не навчались понад 60 тис. учнів. Все ж не втрачаймо надії, що, повернувши громадську думку, за фінансової підтримки спонсорів і меценатів та відповідної уваги з боку владних структур, ми зможемо перебороти ті фінансово-економічні негаразди, які уповільнюють розвиток освіти в Україні.

Взагалі освіта — це дзеркало соціально-економічного та культурно-історичного стану в країні. Зупинимось на цьому детальніше.

Система цінностей та норм освітньо-педагогічного процесу носить культурно-історичний характер. Тому методологічно безплідними та хибними є позитивістські пошуки надісторичних раз і назавжди даних стандартів, норм та ідеалів освітянського процесу. Поступово втрачає свої позиції сенс педагогічної діяльності, напрацьований на попередньому, модерновому щаблі історичного розвитку. В освітянському просторі помітні спроби пошуку нового сенсу педагогічної діяльності, які ґрунтуються на постмодернових засадах, адже стара система норм та стандартів освіти вже не відповідає новим постмодерновим реаліям, а нова — ще тільки формується. Це явище характерне не лише в Україні, а й світовому освітянському простору. Подібна ситуація актуалізує дослідження соціально-культурного контексту пошуку нових форм освітньо-педагогічної діяльності.

Цей контекст у філософських, наукових та культурологічних дослідженнях визначають як *ситуацію постмодерну*, — за приклад можна навести розвідки **Ж.-Ф. Ліотара**, праця якого *“Postmodern condition”* вважається маніфестом постмодернізму. Власне сам термін *постмодерн* французький філософ запозичив у сучасних американських соціологів. Він зазначає його деяку невизначеність та вживання як синоніма до таких термінів, як *постемпіризм, постструктуралізм, постпозитивізм*. Вживання терміна *постмодерн* Ліотар пов'язує з позначенням особистого стану нашої культури, трансформація якої з кінця XIX сторіччя змінила правила гри для науки, літератури, мистецтва й освіти.

Прикметні особливості постмодерністських інновацій найвиразніше проявляються у царині науки та освіти. Наука як сфера доказового, аргументованого знання завжди була у конфлікті з наративами, розглядаючи останні як недостовірні думки, фантазії, вигадки. Проте наука не обмежувала себе завданням з'ясування корисних регулярностей, узагальнення емпіричних даних, пошуку істини, а й ставила за мету і була зобов'язана легітимувати правила власної гри, які гарантують досягнення істини. Для цього вона створює спеціальний дискурс легітимації, що відомий як філософія. Будь-яку науку, яка використовує для своєї легітимації філософію як метадискурс, Ліотар вважав наукою епохи модерн. *“Я вживатиму термін “модерн”, — пише французький філософ, — для позначення будь-якої науки (про природу, суспільство, мислення), що здійснює самолегітимацію за допомогою метадискурсу і котра апелює до одного з таких гранднاراتивів, як діалектика Духу, герменевтика змісту, емансипація суб'єкта пізнання чи суб'єкта дії або забезпечення добробуту людства”*.

На противагу цьому, постмодерн визначається як недовіра до гранднاراتивів, як протистояння, опір їм. Подібна недовіра є наслідком прогресу науки і освіти, проте сам цей прогрес допускає зазначену недовіру. Краху метанаративного апарату легітимації науки в цілому, й педагогічної науки зокрема, відповідає нинішня криза метафізичної філософії та інституту університетів, які у минулому ґрунтувалися на цьому апараті. Наративна функція втрачає своїх носіїв, свого великого героя, свої величні пригоди і потрясіння та велику ціль. Вона втратила своє привілейоване становище і стала одним із багатьох різновидів мовних ігор або дискурсів. В залежності від того, які саме прагматичні функції виконують мовні ігри, їх поділяють на: депотативні (означаючі), дескриптивні (описуючі), прескриптивні (приписуючі), еволюативні (оцінюючі), перформативні (виконуючі).

тивні (наказові) тощо. Кожна людина, у тому числі вчений та педагог, на думку Ліотара, живе на перетині багатьох з них.

Втім, поцінуючи постмодерн як відмову від метанаративів, Ліотар та інші філософи-постмодерністи (М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз та ін.) натомість пропонують власні метаприписування, адже навіть теза про відмову від гранд-наративів є не що інше як метанаратив.

Щоб зрозуміти у чому тут справа, доцільно звернутися до розгляду такої контрверзи сучасної філософії як дескриптивізм — нормативізм. Відзначимо дещо штучний характер цієї контрверзи. Ті, хто протиставляє нормативний характер науки та освіти описовому, випускають з поля зору, що опис завжди відбувається на ґрунті деяких (інколи неексплікованих) норм і що сама норма є не що інше, як опис тих чи інших процедур наукового дослідження та освітянського процесу. Поворот від нормативізму до дескриптивізму, що помітний у сучасній філософії і є одним з характерних ознак постмодернізму, не означає елімінацію з наукового дослідження та освітянського простору їхніх норм. Цей поворот свідчить про витискування позаісторичних, інваріантних норм історичними стандартами та ідеалами наукової раціональності. Відбувається зміщення акценту з чітко фіксованих норм соціального порядку на імпліцитні когнітивні норми¹.

Варто зазначити, що постмодернізм у царині освіти протистоїть насамперед холістській філософії освіти. Пригадаймо, що холізм (від гр. *Holos* — цілий світ, весь) — методологічний принцип цілісності, який виражається у формулі “*ціле більше, ніж сума його частин*”.

Поряд з існуванням класичних холістських освітніх концепцій, не припиняються пошуки нових холістських трансдисциплінарних єдиних теорій, зокрема на ґрунті синергетики, яка хоча й визнає плюральність, проте намагається описати різні фази і риси еволюційних процесів за допомогою інваріантних загальних законів. І якщо у постмодерністському деконструктивізмі хаос унеможливорює порядок, то у парадигмі нелінійного мислення хаос породжує його.

Так освіта, засадничена холістськими постулатами, акцентує увагу не на тих фактах чи навичках, які повинні передаватися у процесі навчання, а прагне створити навчальні спільноти, які б стимулювали творче відношення дитини до світу у процесі її соціалізації. У межах холістського синергетичного розуміння домінує уявлення про те, що перебувати одночасно у різних цілісностях неможливо. Мозаїчне сприйняття довкілля не забезпечує особистості цілості освіти, а отже, й бачення світу, знайомить учнів та студентів лише з уламками культури.

На противагу цьому, постмодерністська освіта прагне створити “*навчальний план поверхонь*”, тобто не жорстку організацію інформації, що транслюється від покоління до покоління, а радше окремі набори курсів, проблем, інтерпретацій тощо. Навчальні плани — це лише певні “*сліди*”, які залишаються після освітянського процесу і можуть відстежуватися лише постфактум. Вони повинні бути реконцептуалізовані, оскільки є феноменом епохи модерн. Постмодерністська концепція освіти ґрунтується на можливості перебування особистості у різних цілостях й фактично онтологічної неможливості для людини замкнутися у межах лише однієї певної спільноти.

У цьому контексті заслуговують на увагу спроби подолання холістсько-постмодерністської контрверзи у витлумаченні освіти. Перший крок у цьому на-

¹ Детальніше див.: Загороднюк В. Целеполагание в практике, культуре, познании. — К., 1991.

прямку зробили сучасні холістики-синергетики, які визнають велике значення плюральності у сучасному світі, цього “улюбленого коника” постмодерністів. З іншого боку, постмодерністи стверджують, що філософія освіти повинна прийняти “анархізм” як ліки, які позбавляють її від застарілих недугів модернової освіти, переведуть освітянський процес на вищий і цивілізованіший щабель.

Цікавою у цьому зв’язку є концепція інтегративної освіти, яка до деякої міри є альтернативною холістській і постмодерністській системам освіти. Холістська освіта намагається ввібрати в арсенал педагогічних засобів різноманітні трансформативні та трансцендентні практики, постмодерністська освіта абсолютизує роз’єднаність світу. Інтегративна освіта відкидає як містичні прояви холістської освіти, залишаючи у силі її благородні цілі, так і постмодернової сумнів існування метанаративів¹.

Вочевидь, подібні пошуки системи інтегративної освіти є своєрідною реакцією на кризу культури, яка позначається як *кінець історії, смерть людини, агонія філософії* тощо. І мабуть, саме освіта здатна поновити “св’язь времен”, вказати шляхи виходу з духовної кризи людства. Адже саме освіта відповідальна за трансляцію культурної спадщини людства. Водночас трансформація освіти є прямим наслідком тих змін, які відбуваються в культурі. Тому криза в освітянському процесі, і не лише на теренах України, є відображенням загальної духовної кризи на зламі тисячоліть. З іншого боку, трансформаційні явища в освіті відбуваються і під впливом внутрішніх чинників, тобто зумовлені інноваційними процесами у самій освітньо-педагогічній діяльності.

Неважко помітити, що дилема екстерналізм — інтерналізм, навколо якої довгий час точилися гострі суперечки серед філософів та історіографів науки, стоїть також і розвитку освіти. Дійсно, чи зумовлений розвиток освіти зовнішніми, соціально-культурними чинниками (на чому наголошують екстерналісти), а чи він детермінований її внутрішньою логікою (на що роблять акцент інтерналісти)? Як взаємопов’язані механізми дії цих двох протилежних чинників? Як зовнішні, соціально-культурні чинники трансформуються у внутрішні механізми розвитку освіти? Ці питання ще потребують детального вивчення.

Наразі можна зауважити, що, як і будь-яка сфера людської діяльності, освіта віддзеркалює загальний стан суспільства. Прикметною ж особливістю освіти є те, що в ній найповніше втілюється цілепокладаючий характер людської діяльності. Пригадаймо, що ціль — це ідеальний образ майбутнього результату діяльності. Отже, від того які цілі ми поставимо перед освітою сьогодні, значною мірою залежить, які результати ми отримаємо завтра. Враховуючи цю обставину, доходимо висновку, що без розбудови освіти неможливий процес державотворення. Нехтування або недостатня увага до царини освіти загрожує національній безпеці країни. Справді, хоч би яку зі складових національної безпеки ми взяли: економічну, політичну, військову, енергетичну, інформаційну, екологічну, — всюди потрібні висококваліфіковані фахівці, брак яких ставить під загрозу саме існування держави.

Таким чином, освіта — це запорука майбутнього країни, важлива складова її національної безпеки. І розбудовувати її, незважаючи на всі негаразди, конче потрібно уже сьогодні.

Учитель. — 1999. — № 12. — С. 10–17.

¹Клепко С. Інтегративна освіта і поліформізм знання. — 1998.

Зміст освіти й дидактична стратегія

Зміст освіти — одна зі складних наукових проблем, яка постійно постає перед людством в процесі його культурного розвитку; при цьому особливої гостроти набуває орієнтація освіти, що історично склалася, не на перспективу розвитку науки, а на її ретроспективу. Зміст навчальних дисциплін загальної середньої освіти до цього часу відзначався певною консервативністю, пов'язаною з інерцією мислення її авторів, які часто не враховували динамічних співвідношень між відповідною наукою і станом розвитку практико-технологічних розробок, які визначають характеристики науково-технічного процесу. Відставання у створенні оптимального змісту освіти спричиняються й тенденцією вирішувати цю проблему на основі усталеної системи понять і методів, які не повністю відповідають вимогам часу. Подолання цих колізій вимагає прийняття **“Закон про загальну середню освіту”**, який задає чіткі орієнтири психолого-педагогічній науці.

Технологія створення змісту освіти має бути гнучкою, відзначатися достатнім рівнем системності. Це можливо за умови раціонального використання методу проектування, який адекватно враховує основні фактори, що проявляються у цьому процесі. Головний серед них — зміни в структурі наукових знань, які чинять вплив на характер освіти. Сказане дозволяє зробити висновок про необхідність створення цілісної теорії навчального змісту, як суттєвого засобу подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу. Тож розроблення принципів такої роботи є безпосередньо нашою метою.

Культурно-історичні передумови побудови змісту освіти

Оновлення змісту освіти виявляється проблемою не стільки педагогічною, скільки світоглядною, тому що вона зачіпає безпосередньо філософсько-методологічні аспекти сутності людини, її особистісного розвитку. Адже за всіх наукових розходжень у поглядах про джерела та рушійні сили становлення і розвитку людини як особистості нині ніхто не забезпечує визначальної ролі загальнородової культури у цьому процесі. Справа в тому, що ступінь розвитку особистості залежить від міри оволодіння існуючою культурою і входження людини в неї. Йдеться про культуру як про соціальний код людства у всіх його проявах: пізнавальному, моральному, духовно-практичному (технологічному), художньо-естетичному.

Історично склалося так, що якраз духовно-практична складова виступала вирішальною у зміні змісту освіти. На перший погляд може скластися враження, що ця тенденція не є оптимальною з точки зору побудови освітніх систем у певному часовому діапазоні, оскільки у цій справі слід орієнтуватися безпосередньо на конкретно-історичні закономірності становлення науки. Вона ж характеризується відносною перманентністю свого розвитку. І саме цей фактор мусить диктувати відповідні освітні дії.

Наголос на відносній стабільності у набутті суспільних знань нам видається необхідним, оскільки нині набуває сили й інше явище. *В останні роки все гострішою стає проблема так званого інформаційного зриву — лавоподібного зростаючого потоку публікацій, з яким все важче вправлятися у науці й техніці, економіці й політиці. Задачі розвитку науки, оптимізації виробництва і переробки інформації вимагають вирішення проблеми її змістовності, цінності. Як відкинути беззмістовну чи надлишкову інформацію при навчанні і науко-*

вому обміні? Ця “задача віку” стоїть перед наукою в цілому і перед філософією зокрема, оскільки філософія завжди прагнула до уцілювання інформації на шляху узагальнення понять.

При виробленні наукової позиції стосовно побудови змісту освіти слід поряд з фактором оновлення інформації враховувати також фактор її старіння, яке пов’язане зі швидким прискоренням науково-технічного прогресу.

Тому право, так би мовити, на життя має те суспільне знання, яке не лише констатує той чи інший факт, а й задає однозначно перспективи розвитку певного наукового напрямку. Визначення таких знань за спрямованістю — важливе завдання методологів, дидактиків і методистів, які мають забезпечити і трансформацію фундаментальних наукових знань у кожному навчальному курсі. Такі знання мусять складати основу, що визначається критерієм стабільності. Від неї безпосередньо залежатиме рівень глибини викладання конкретного освітнього предмета, ступінь його формалізації.

Все ж реально суспільна оцінка наукових відкриттів здійснюється не абстрактно-розсудково, а спрямовано раціонально, враховуючи їхню життєву значущість для людини. Тому якраз відношення *пізнання* — *технологія* виступало констатуючим у процесі створення і оновлення змісту освіти, точніше — духовно-практична складова загальнолюдської культури. Крім цього, враховувалась і та обставина, що критерієм істинності добутого наукою знання є відповідна практика, яка ґрунтується на конструктивно-технічному оформленні того чи іншого фрагмента цього знання.

Історичний досвід переконує, що повноцінний суспільний розвиток не передбачає планомірне відтворення людством і академічно-наукових, і практичних знань, оскільки в підсумку саме на забезпечення умов своєчасного і ефективного розв’язання різноманітних практичних задач кожне суспільство докладає значних розумових і матеріальних затрат. Тому недоцільним було б ігнорувати у змісті освіти такого роду знання, оскільки вони виступають необхідним пізнавальним засобом досягнення суб’єктом різноманітних практичних цілей.

Все більшого значення набуває принцип корисності знання для практичної діяльності людини, а звідси й підвищення інструментально-перетворювальної ролі досвідного знання, тобто знання, породженого фактами у їхньому чистому вигляді. У цьому зв’язку перевага надається науково-технічній ситуації, яка визначає суспільний процес і яка впливає на всі сторони соціального буття. Ця науково-технічна єдність і є справжнім рушієм людського розвитку і на суспільному, і на індивідуальному рівнях.

Останній характеризується тим, що індивід мусить оволодіти не тільки суспільно виробленими знаннями й уміннями, які закріпилися в основному фонді культури, а й породженими нинішньою науково-технічною ситуацією. В іншому випадку індивід не відповідатиме функціонуючим суспільним запитам, не впишеться в існуючу систему соціокультурних норм і цінностей як їхній діяльний суб’єкт.

Отже, при побудові змісту освіти закономірно виникає питання: які критерії вибору навчального матеріалу? Дати правильну відповідь можливо за умови діалектичного підходу до нього. Це означає, що слід, по-перше, забезпечити вимоги науки, які диктують необхідність високої теоретизації навчального матеріалу. З нею пов’язана форма, у якій даний матеріал має бути представлений кожному суб’єкту учіння. Оптимальними формами наукового знання мусять

бути закони, закономірності, поняття. По-друге, фактор практичної корисності знання теж має бути врахований і відповідно має бути створений адекватний спосіб його представлення в навчальному процесі. У цьому зв'язку перетворювальну функцію навчального матеріалу продуктивно забезпечить знання у формі алгоритму, правила, формули.

Проблема полягає, таким чином, у віднайденні оптимальних шляхів відтворення людської культури і формування в процесі виховання і освіти активних її суб'єктів. При цьому слід зважити на історичне розуміння цілей, задач і засобів освіти у різні періоди і залежність такого розуміння від конкретних соціальних обставин. *“У цих умовах складається певний тип відбору і побудови змісту освіти. Набуття освітою наукового характеру вважається її абсолютним достоїнством, а ступінь науковості — критерієм ефективності”¹.*

З цим пов'язана складність навчального змісту — проблема, яка перманентно виникає і непокоїть як науковців, так і практичних працівників. В історії педагогіки вона вирішувалася по-різному: від ідеї загального спрощення до диференційованого комплектування навчального матеріалу в рамках певних освітніх програм. Заслужовують на увагу й ті наукові підходи, які ґрунтуються на принципах варіативності змісту освіти за ознакою його фундаментальності чи практичності.

Зі складністю як об'єктивною характеристикою суспільного знання співзвучне явище глибини його відпрацювання суб'єктом учіння. А кожна освітня система прагне забезпечити якраз достатню глибину і високий рівень свідомості засвоєння навчального матеріалу. Основний пошуковий напрям стосовно складності навчального змісту — це ідея впоратися зі складністю без суттєвої втрати адекватності наукового знання.

Сучасна освіта має ліквідувати протиріччя, яке історично склалося між потребами економічного розвитку того чи іншого суспільства і цінностями загальнолюдської культури. Таке протиріччя проявляється у тому, що масова освіта формувала переважно спеціалістів для певної виробничої галузі, які визначалися лише грамотністю, а не справжньою освіченістю. Звісно, що така освіта далеко стояла від справжніх багатств культури. Подолати це протиріччя можна за умови, коли культурні здобутки будуть визначати науково-технічний розвиток. Це означає, що створюватимуться і функціонуватимуть такі загальнокультурні передумови, які надаватимуть кожній людині можливість брати участь не лише в розвитку економіки, а й у перетворенні всіх суспільних відносин. У цьому зв'язку зміст освіти мусить стати важливим засобом духовного, соціального і політичного розвитку суб'єкта.

Принципи дидактичного оформлення навчального змісту

Трансформація наукового знання як певної за змістом теорії у площину змісту освіти вимагає відповідної дидактичної його обробки, сутність якої визначається цілями, механізмами і способами засвоєння суб'єктом даного знання. Дидактика у цьому плані має розробити дійову концепцію представлення певних наукових ідей їхньому споживачеві, яка б забезпечила в кінцевому результаті його гармонійний психічний розвиток. Створюючи згадану дидактич-

¹ *Философско-психологические проблемы развития образования. — М., 1981. — С. 120.*

ну концепцію представлення наукових знань, слід враховувати наявність двох логік, з якими матиме справу спеціаліст у галузі дидактики й методики. Одна з них пов'язана зі способом бачення і пояснення тих чи інших природних і суспільних явищ дитиною, інша логіка — це їхня наукова інтерпретація. За об'єктивних причин між цими логіками виникає вихідне протиріччя, яке певним чином впливає на результативність процесу навчання.

Не розкриваючи причин виникнення дитячої логіки бачення світу (вони достатньо повно описані в науковій літературі), наголосимо на необхідності більшої уваги до неї. Логіка дитини — це не що інше, як форма її мислення, на основі якої й формується її суб'єктивний досвід як система уявлень про довкілля.

Спроба зняти в навчальному процесі протиріччя між даними логіками шляхом пригнічення логіки дитини й одностороннього утвердження наукової логіки в засвоєнні наукових знань, як відомо, виявилась невдалою. Це проявилось в неусвідомленості засвоєння навчального матеріалу дитиною на певній стадії її розвитку.

Звідси виникла проблема вікових інтелектуальних можливостей дитини й відповідного навчального змісту, який підлягав засвоєнню. Однак ці можливості до цього часу трактуються неоднозначно в плані вікової оптимальності змісту освіти, що безпосередньо впливає на ті чи інші освітні нормативи, темпи навчання, його інтенсифікацію тощо.

Сказане дозволяє стверджувати, що в основу дидактичної концепції представлення наукових знань має бути покладений принцип відповідальності навчального змісту формам мислення школярів різного віку. Даний принцип націлює педагога на пошук засобів доступності викладання й пояснення школяреві навчального змісту, точніше наукових понять. При цьому слід брати до уваги, що й сам спосіб мислення школярів не залишається сталим; він поступово змінюється в напрямі суспільно вироблених культурних нормативів, закріплених у логіці пізнання.

Використання дохідливих для дитини форм пояснення навчального змісту змінює позицію на встановлення абсолютних меж труднощі тієї чи іншої теми. Ця характеристика освітнього змісту є швидше відносною і певним чином корелює з відповідною мовою викладання.

Справжнім критерієм свідомого засвоєння учнями навчального матеріалу не може вважатися їх абстрактне відтворення у відповідній термінологічній формі чи понятійному визначенні. Тут неодмінно виникає феномен вербалізму як свідчення відсутності необхідного розвивального моменту в навчальній діяльності школяра.

Очевидно, подібне явище є результатом неадекватних методологічних уявлень про саму природу і функції наукового знання, які ототожнювались з вимогами лише формальної логіки і не узгоджувались з діалектичною ідеєю інструменталізму як руху від суспільно важливої практики, що виступає вирішальною ланкою у пізнанні істини. У дидактичному варіанті погляди на нерозривну єдність внутрішньої і зовнішньої діяльності суб'єкта учіння мають фіксуватися у його свідомості в судженні про те, що засвоєне знання служить керівництвом до дії й інший стан йому не властивий.

Такому дидактичному підходу має слугувати *принцип контекстного оволодіння навчальним змістом*. Згідно з ним, і первинний етап ознайомлення, і етап усвідомленого привласнення і узагальнення навчального матеріалу учнем має здійснюватися в контексті сукупності його перетворювальних дій і життя в цілому.

Тож кожна навчальна технологія, яка претендує на свідоме засвоєння учнями навчального матеріалу, в своєму арсеналі мусить мати систему практичних завдань різного цільового призначення, але однозначно спрямованих на використання кожного фрагмента змісту освіти.

Зв'язок між навчальним змістом і практично-перетворювальною дією має виступити спеціальним предметом осмислення школяра і входити необхідною складовою системи освітніх цілей. Тут слід враховувати, що успішність встановлення такого зв'язку у внутрішньому світі учня залежить від того, в яких якісних показниках демонструються йому те чи інше знання: як властивість предмета, явища, події, як повне відношення чи як конкретна операція. Як правило, навчальні методики не беруть до уваги це наукове явище. Якщо ж згадані якісні показники враховуються у процесі оволодіння навчальним змістом, то це відбувається, по-перше, спорадично, а по-друге, використовується якийсь один з показників, переважно знання-властивість. Але така форма навчального знання найменш сприятлива для ефективного встановлення зв'язку між ним і предметною дією.

Дидактично сильнішою видається вимога засвоєння змісту освіти у трьох його основних формах. З огляду на це, в навчальному процесі повною мірою має бути реалізований *принцип перетворення засвоюваного навчального матеріалу на правила й процедури*. Якраз логічна структура цих змістових утворень є найбільш адекватною у використанні їх як інтелектуальних засобів практичних дій.

Далеко не весь навчальний матеріал рівноцінний стосовно таких перетворень. Найбільш узагальнені знання (принципи, закони, категорії) потребують суттєвої трансформації за нормами *сходження від абстрактного до конкретного*, знання ж конструктивного рівня володіють більшими можливостями технологізації, а значить, і діяльнісної форми вираження. Все ж на цьому шляху дидактичного оформлення навчального матеріалу приховані значні резерви інтелектуального розвитку підростаючої особистості.

Дидактичне оформлення навчального матеріалу безпосередньо зачіпає проблему цілей навчання. Нині цілком обґрунтованим є положення про нецільність його обмеження засвоєнням знань, умінь і навичок. Однак це не означає, що за цими утвореннями має закріпитися негативний ідейно-освітній відтінок. А таке намагання на рівні педагогічної теорії набирає сили і в концентрованому вигляді демонструється формулою *ЗУНи не сумісні з ідеєю розвивально орієнтованого навчання*.

Очевидно це питання вимагає глибшого теоретичного аналізу, який враховував би глибинну природу суспільного знання. Вона ж пов'язана з процесом мислення, результати якого оформлюються у відповідних наукових поняттях. Тому процес мислення не може бути відірваним від його продукту, а представляє собою єдине ціле. Це ключова вимога до організації оволодіння навчальним матеріалом. Достатньою мірою вона охоплюється *принципом розгляду навчального змісту як певного способу мислення про відповідні явища*.

Даний принцип вимагає перецентрації уваги з ідеї застосування знань в практичній діяльності (хоча вона має бути всебічно реалізована) на ідею простеження походження наукових понять.

Якщо виходити з того, що кожне наукове поняття утримує узагальнений спосіб дії, то суб'єкт учіння має володіти діяльністю, яка породжує той чи інший спосіб дії, а отже — і відповідне поняття. Розв'язуючи систему задач, через які

здійснюється конкретна діяльність (математична, лінгвістична, художня тощо), школяр і набуває певного способу мислення у єдності з науковим знанням як його результатом. У подальшому таким чином засвоєний навчальний зміст стає психологічною основою формування практичних умінь і навичок, які тепер виступають дійсними показниками розумового розвитку школяра.

Системність — головний напрям модернізації навчального матеріалу

Вже стало загальноновизнаним положення про те, що успішність досягнення освітніх цілей корелює зі структурою знань, які вводяться в навчальний процес. Структурованість знання передбачає введення спеціальних комплексів (блоків, модулів), що відображають розвиток системних наукових уявлень. Такі комплекси-системи виступають дидактичними одиницями, які є відносно самостійними змістовими утвореннями, що складаються зі структурно різних елементів. В той же час кожна дидактична одиниця утворює взаємозв'язане ціле. Такі одиниці — це своєрідні клітинки навчального процесу.

Не слід вважати, що між окремими дидактичними блоками не повинно бути (окрім логічного) конкретно-змістовного відношення. Оптимальна ієрархія дидактичних одиниць передбачає наявність у їхньому наборі своєрідних властивостей трансформації, суть яких полягає в тому, що з певної точки зору властивості одного блоку можуть розглядатися як складові частини іншого блоку структури навчального змісту. Врахування цих властивостей надзвичайно важливе для правильної організації процесу навчання.

Системний підхід дозволяє по-новому вирішувати методологічні та спеціальні проблеми дидактики. Перші з них центруються навколо принципу інтеграції навчального змісту, який виключає ще повністю не подоланий елементаризм у викладанні суспільних знань. Зауважимо, що на даний час суттєвий науково-дидактичний прогрес відмічається у внутрішньодисциплінарній інтеграції, коли автономний навчальний курс набуває чіткої логіко-змістової структурованості.

Однак це лише момент, хоча й важливий, у практичному засвоєнні принципу інтеграції. Його подальше розгортання пов'язане зі створенням і впровадженням міждисциплінарної інтеграції. Це теоретично і технологічно складніше завдання. Йому має передувати філософське осмислення суспільного знання, якісно відмінного за смисловим вираженням. У навчальний процес має бути введена система філософських категорій і понять типу: відношення, залежності, величини тощо, яке презентує знання як соціокультурне надбання, що проявляє себе у будь-якій науковій галузі, а отже, і в навчальному курсі. Подібна інтеграція приводить до формування у суб'єкта учіння цілісного образу світу — цього вершнього розвивального утворення всебічно розвиненої особистості.

Що стосується впливу системного підходу на вирішення спеціальних проблем дидактики, то він проявляється в побудові різних моделей організації навчального матеріалу. Цей напрям має бути утриманий як педагогічний пріоритет, яким мусять працювати вчені-методологи, психологи, дидактики, методисти.

Зауважимо, що ідея різних моделей організації навчального змісту стає можливою для практичної реалізації завдяки творчому осмисленню вихідних концептуальних характеристик поняття *система*, коли водночас із взаємодією і взаємовідношенням компонентів структури була введена характеристика взаємспівдій компонентів, спрямована на раціональне досягнення запланованого результату.

результату. Під цим кутом зору доцільно започаткувати різнорівневу модель організації навчального матеріалу. Суть її полягає в тому, що наукові поняття і закономірності нижчого рівня складності структуруються з відповідними закономірностями вищого рівня як необхідні пізнавальні засоби розв'язання завдань вищої складності. При цьому різнорівневі знання включаються в одну дидактичну одиницю, що має бути одночасно засвоєна в навчальному процесі.

Перспективною у розвивальному плані видається модель просторової близькості компонентів цілісного знання. Справа у тому, що змістовно спільні фрагменти знань, які подаються просторово віддалено (через невикористання необхідних дидактичних моделей, схем, символів), сприймаються автономно, поза контекстом. А отже, втрачається їхня об'єктивна і суб'єктивна системність. Цей суттєвий недолік і може бути знятий у процесі використання моделі просторової близькості компонентів цілісного знання, яка вимагає конструювання навчальних підручників нового покоління. Проблема системності в контексті побудови змісту освіти потребує спеціального наукового пошуку в плані логіко-психологічного аналізу структури суспільного знання, створення методичних прийомів фіксації системної єдності як складових елементів навчального матеріалу.

Отже, лише з повноцінним опануванням суб'єктом системністю засвоєваних знань здійсниться передбачення *Тейяра де Шардена*: "...В один прекрасний день людство визнає, що його перша функція — це проникати, інтелектуально об'єднувати, ухоплювати, щоб ще більш зрозуміти і підкорити оточуючі його сили, і тоді його обійде небезпека зіткнення з зовнішньою межею свого розвитку"¹.

Учитель. — 1999. — № 11—12. — С. 30—35.

Педагогічна освіта України — важливий чинник підвищення ефективності навчання

Розмірковуючи про значущість педагогічної освіти, достатньо згадати відомий вислів: якщо рідні батько і матір є біологічними батьками людини, то вчитель чи вчителька є її духовними батьками. Цей вислів був справедливим завжди, але особливо актуальним він стає у ХХІ столітті, коли об'єктивно виникли нові вимоги до людини, а отже, і до її навчання та виховання.

Які це вимоги?

По-перше, прогрес людства постійно стає дедалі динамічнішим, що змушує людину не тільки адаптуватись до нових умов життя, а й брати безпосередню участь у творенні прогресивних змін. Тому постає завдання формувати у системі освіти і поза нею людину, здатну успішно функціонувати в умовах постійних змін, сприймати мінливість світу не як неприємну тимчасову особливість життя, а як сутнісну характеристику власної життєдіяльності. Йдеться, по суті, про людину з **інноваційним** типом мислення, культури і поведінки.

Звідси потреба відповідної перебудови навчального процесу, що орієнтував би не тільки на творче засвоєння базових знань, а й на вироблення умінь, навичок і бажання самостійно навчатися, оволодівати новою інформацією, уміти

¹ Шарден Т.П. Феномен человека. — М., 1997. — С. 220.

використовувати здобуті знання у практичній діяльності. Звідси також виникає необхідність організаційної добудови освіти — створення всіх ланок безперервної системи освіти впродовж життя, формування розгалуженого і наповненого ринку різноманітних освітніх послуг. Тільки так ми зможемо забезпечити суб'єктивний чинник об'єктивно зумовленого входження країни в новий етап людської цивілізації — суспільство знань. Суспільство, яке не тільки буде характеризуватись науково-інформаційними технологіями у виробництві, а й де всі сфери життєдіяльності як на загальносуспільному, так і на індивідуальному рівні базуватимуться на ефективному використанні знань та інформації. Наблизитись до такого рівня розвитку суспільства й ефективно функціонувати в ньому можна лише за умови, що здобуття знань упродовж життя і функціонування людини на основі знань в усіх сферах стане визначальною рисою способу життя людини.

По-друге, глобалізаційні процеси суттєво розширюють сферу взаємодії взаємозв'язків не тільки держав і народів, суб'єктів господарювання, а й окремих людей. Завдання кожної держави, що дбає про своє майбутнє, — з одного боку, допомагати можливій взаємодії своїх громадян із навколишнім світом, бо, врешті-решт, це суттєво позначиться на прогресі країни й окремо людини, а з іншого — сприяти формуванню моральної та громадянської стійкості своїх громадян, їхній здатності залишитися самостійними і свідомо діючими індивідами в багатоманітному переплетенні зв'язків та впливів інформаційних потоків. Це зумовлює особливу значущість формування самодостатньої особистості, розвинутої індивідуальності.

Особливості розвитку власне українського суспільства і держави ще більше актуалізують це завдання. Адже ми не зможемо досягти розвинених демократичних форм політичного життя, ефективного цивілізованого типу економічної діяльності, якщо не матимемо в суспільстві достатньої кількості особистостей, а не уподібнених до загалу людей. До слова, це і шлях до впровадження і досягнення європейських цінностей у нашій країні. І, власне, зміни, започатковані в середній школі, мають на меті формування самостійної особистості. Людям, які не розуміють загальнонаціонального значення цього завдання, в кожній зміні вбачається інше руйнування звичного порядку, а незвичність ототожнюється із недоцільністю навіть у такій очевидній потребі, як перехід до багатобального позитивного оцінювання.

Ми повинні готувати вчителя, який би вмів і бажав сприяти формуванню особистості дитини. А для цього він сам у стінах університету чи іншого вищого навчального закладу повинен стати багатогранною особистістю.

Чи сповна націлений на це навчальний процес в університетах, чи відповідає цьому характер відносин професора або доцента зі студентом, чи достатню психолого-педагогічну і практичну підготовку отримує педагог у стінах університету? Сьогодні ми ще не можемо дати на ці запитання цілком позитивну відповідь.

По-третє, коли ми говоримо про зростання динаміки прогресу людства, то безумовно маємо на увазі і прогрес окремої людини. Розглядаючи історію людства як історію розвитку людини, ми дійдемо висновку, що ХХІ століття, з одного боку, створило необхідні передумови, а з іншого — як ніколи раніше виявило потребу в максимальному наближенні навчальної та виховної діяльності до виявлення і розвитку сутнісних рис кожної окремої людини.

З цією метою ініційовано ряд змін у середній освіті. Насамперед це перехід до профільної старшої школи, що також висуває перед учителем, його підготовкою нові вимоги. Це необхідний, але не достатній крок. Потрібно суттєво коригувати педагогічну культуру в освіті, та й у суспільстві загалом. Неувага до особистості дитини, а то і її зневага, орієнтація лише на групу, клас, порядок і дисципліну в них будь-якою ціною, часто завдяки діям репресивної педагогіки, можуть створити видимість порядку. Однак цей порядок не сприятиме вільному розвитку дитини. Ми повинні формувати вчителя, який би робив усе можливе, аби допомогти кожній дитині пізнати і розвинути себе. Ось тоді ця людина в дорослому житті зможе максимально реалізувати себе, забезпечивши цим власне щасливе життя і швидкий еволюційний розвиток суспільства.

Названі й неназвані реалії сучасної цивілізації та пов'язані з ними нові обставини життя людини висувають і нові вимоги до освітньої системи, до навчальної діяльності, до самого вчителя. Концентрованим вираженням цих вимог є, як уже зазначалося вище, **інноваційність** і **дитиноцентризм**. Інноваційність як тип життєдіяльності людини і суспільства має прийти на зміну інертності й необґрунтованому консерватизму. Дитиноцентризм на загальносуспільному рівні стверджує не “показушне” гасло “Усе краще — дітям!”, а погляд на дитинство як повноцінне життя людини, на дитину як повноцінну особистість, рівноправного члена суспільства, визнає її індивідуальність і створює необхідні умови для її становлення та розвитку. На принципах інноваційності й дитиноцентризму має будуватися вся освітня діяльність, вся система відносин у суспільстві, ставлення дорослих до дітей. Культура дитиноцентризму та інноваційності повинна визначати всю діяльність сучасного вчителя як у школі, так і поза її межами. І безумовно, такий тип культури має стати панівним у вищих педагогічних навчальних закладах.

Що нам слід практично зробити, аби педагогічна освіта забезпечила сучасний тип і рівень освітньої діяльності, сприяла модернізації середньої школи та інтеграції в європейський освітній простір?

Серед багатьох напрямів роботи виокремимо декілька.

Насамперед організаційно-структурних змін мають зазнати освітньо-кваліфікаційні рівні вищої педагогічної освіти, перелік педагогічних спеціальностей і мережа вищих педагогічних навчальних закладів.

Як відомо, в Україні підготовка педагогічних працівників здійснюється за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями: “молодший спеціаліст”, “бакалавр”, “спеціаліст”, “магістр”.

Проте освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста сьогодні вже не відповідає зрослому вимогам суспільства до вчителя. Тому пропонується перейти на підготовку педагогічних працівників за двома освітньо-кваліфікаційними рівнями: **бакалавр** і **магістр**.

Це, як відомо, відповідає і вимогам Болонської декларації, якою передбачається двоциклова підготовка фахівців з вищою освітою.

Слід також внести зміни до переліку педагогічних спеціальностей. Зокрема, **змінити назву напряму підготовки педагогічних працівників з “Педагогічна освіта” на “Освіта”** як таку, що адекватно відповідає його змісту і функціональному призначенню.

Крім того, враховуючи набутий досвід, пропозиції ректорів щодо необхідності зближення змісту підготовки вчителів-предметників у педагогічних і кла-

сичних університетах, назріла потреба вилучити з переліку спеціальність “Педагогіка і методика середньої освіти (із зазначенням навчальних предметів)”, а замість неї ввести назви спеціальностей відповідно до назв шкільних навчальних предметів, передбачених Державним стандартом загальної середньої освіти. Необхідно продумати також, як готувати фахівців з моніторингу освіти та створення засобів діагностики її якості, з управління освітою на різних рівнях, з правових та економічних питань освіти.

Особливої уваги заслуговує проблема підготовки вчителів із подвійних спеціальностей і спеціалізацій. Можна навести багато аргументів “за” і “проти”. Але істина, очевидно, на боці тих, хто враховує реальну ситуацію школи і спирається на вітчизняний та зарубіжний досвід. Так, в однокомплектній школі II—III ступенів повне тижневе навчальне навантаження набирається лише з двох трьох навчальних предметів, а у школі II ступеня — лише з мови та літератури.

Важливим аргументом на користь поєднання є також те, що з відкриттям навчальних закладів різних типів та запровадженням профільного навчання значно розширився спектр навчальних предметів. Мабуть, таке поєднання необхідне, але його потрібно здійснювати виважено й науково обґрунтовано.

Поєднуватися можуть насамперед близькі за змістом освіти спеціальності, тобто ті, які взаємно доповнюють одна одну. На таких самих засадах запроваджуються педагогічні спеціалізації, якими передбачаються підготовка вчителів до викладання навчальних предметів варіативної компоненти навчального плану та проведення позашкільної і позакласної роботи.

Слід відразу застерегти, що поняття “педагогічна спеціалізація” в цьому розумінні дещо відмінне від його загальноприйнятого трактування як поглибленої фахової підготовки в межах даної спеціальності. Зміст освіти з педагогічної спеціалізації має бути унормованим, тобто входити до галузевого стандарту як його складова.

Потребує ґрунтовного обговорення питання щодо визначення кваліфікації за педагогічними спеціальностями. Особливо актуальним воно є в умовах запровадження двоциклової підготовки та багатопрофільності педагогічних спеціальностей.

Пропонується за напрямом “Педагогічна освіта” (“Освіта”) у випадку поєднання спеціальностей (спеціалізацій) кваліфікацію педагогічного працівника визначати: для освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр” — за першою спеціальністю і спеціалізацію, якщо вона зорієнтована на основну школу; для освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр” — за поєднаними спеціальностями.

Стосовно кваліфікації за педагогічними спеціалізаціями, то можливі, на нашу думку, два підходи. **Перший** полягає у тому, що кваліфікація зазначається в дипломі, **другий** передбачає зазначення її у додатку до диплома.

Педагогічні кваліфікації за фундаментальними спеціальностями класичних університетів визначаються з однієї спеціальності для бакалавра і магістра за умови відповідної професійно-педагогічної підготовки.

Згідно з такою схемою забезпечується можливість переходу бакалавра педагогічної освіти на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра відповідної спеціальності у класичному університеті.

Підготовку педагогічних працівників за напрямом “Педагогічна освіта”, або, за новою назвою — “Освіта”, тобто фактично в педагогічних університетах,

можна вважати основною формою підготовки вчителів. Проте, як відомо, кваліфікацію вчителя традиційно здобувають і в класичних університетах за фундаментальними спеціальностями (фізика, хімія, біологія та ін.) за умови відповідної психолого-педагогічної, методичної та практичної підготовки студентів. В умовах кредитно-модульної системи організації навчального процесу таку професійно-педагогічну підготовку студент може пройти і в іншому навчальному закладі, що, до речі, відповідає принципу мобільності, передбаченому Болонською декларацією.

Варто звернути увагу на те, що у нашій педагогічній освіті не повною мірою використовується така третя модель, як надання педагогічної освіти на базі вищої освіти непедагогічного профілю, хоча в умовах упровадження принципу неперервності освіти її питома вага мала б зростати. У багатьох країнах Європи досить поширена саме така модель. Але для її ефективного використання треба створити відповідне організаційне і методичне забезпечення, зокрема з використанням дистанційних форм навчання.

Отже, підготовку педагогічних працівників пропонується здійснювати за такими моделями:

- педагогічні та класичні університети готують учителів та інших педагогічних працівників за напрямом “Педагогічна освіта” (“Освіта”);
- класичні університети на фундаментальних спеціальностях забезпечують умови для професійно-педагогічної підготовки студентів, які мають намір здобути кваліфікацію вчителя;
- педагогічна кваліфікація здобувається в системі післядипломної освіти (педагогічні університети, класичні університети, заклади післядипломної педагогічної освіти) на основі як базової, так і повної вищої освіти.

Сьогодні важливою і відповідальною залишається робота щодо внесення змін і доповнень до Державного класифікатора професій та кваліфікацій. Для вирішення цього завдання потрібно об'єднати зусилля Міністерства освіти і науки, Міністерства праці та соціальної політики, провідних науковців університетів і АПН та фахівців-практиків.

Безперечно, це досить складна робота, але її потрібно розпочинати невідкладно.

У контексті цих змін розглянемо питання щодо реорганізації мережі вищих педагогічних навчальних закладів. Оскільки передбачається припинити підготовку педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня “молодший спеціаліст”, то відповідно пропонується педагогічні училища реорганізувати у педагогічні коледжі. Внаслідок цього одні з них стануть структурними підрозділами педагогічних або класичних університетів, іншим буде надано статус педагогічного коледжу з правами юридичної особи.

У цих коледжах підготовка фахівців здійснюватиметься насамперед за спеціальностями дошкільна освіта, початкова освіта, музичне, образотворче мистецтво, фізична культура, технології, професійна освіта.

Як свідчить аналіз, обсяг змісту професійної підготовки молодших спеціалістів і бакалаврів із зазначених спеціальностей суттєво не відрізняється. До речі, вихователів дошкільних закладів і вчителів початкових класів готували саме педагогічні училища та технікуми. І лише з кінця 60-х років минулого століття підготовку цієї категорії педагогічних працівників почали педінститути.

Безперечно, для становлення та утвердження зазначених навчальних закладів потрібен час. І тут певні зобов'язання мають узяти на себе педагогічні й класичні університети. Ідеться насамперед про кадрове забезпечення коледжів.

Ще один аспект проблеми мережі вищих педагогічних навчальних закладів пов'язаний з реорганізацією педагогічних університетів у класичні. Донедавна в Україні було 30 педагогічних університетів та інститутів, а сьогодні їхня кількість зменшилася на третину. Щоправда, більшість із них продовжують якісну підготовку педагогічних працівників. Разом із тим, у деяких університетах, які виникли внаслідок реорганізації, втрачаються фундаментальні тенденції педагогічної освіти, а найголовніше — зникають регіональні центри педагогічної науки. Це завдає шкоди інтересам освітянської галузі в регіонах.

При всій важливості організаційно-структурних змін у системі педагогічної освіти визначальним є її змістове наповнення, модернізація змісту відповідно до вимог часу, тенденцій суспільного розвитку, інноваційних процесів у науці, техніці, культурі.

І, як уже було зазначено, зміст підготовки педагогічних працівників зумовлюється змінами у змісті загальної середньої освіти, який сформовано на принципово нових засадах — освітніх галузях: мова і література, суспільствознавство, математика, природознавство, технології, естетична культура, здоров'я і фізична культура.

Зміни в змісті та структурі загальної середньої освіти мають глибинний характер і потребують розв'язання проблем підготовки вчителя, який усвідомлює соціальну відповідальність, постійно дбає про своє особистісне і професійне зростання, вміє досягти нових педагогічних висот. Усе це вимагає перегляду традиційною змісту підготовки вчителя. Ідеться про розроблення нових теоретико-методологічних засад формування педагога нової генерації, здатного до реалізації освітньої політики як головної функції держави. Основними складовими змісту підготовки вчителя, як відомо, є: фундаментальна, психолого-педагогічна, методична й інформаційно-технологічна, практична, соціально-гуманітарна.

Зрозуміло, що зміст фундаментальної освіти є основою підготовки педагогічного працівника. І в цьому зв'язку потребує ґрунтовного осмислення та розв'язання проблема модернізації фундаментальної освіти в педагогічних університетах у напрямі її зближення з фундаментальною освітою в класичних університетах.

Власне, зміст підготовки бакалавра у педагогічних університетах з таких, наприклад, спеціальностей, як фізика, хімія, математика, біологія, філологія тощо, повинен максимально відповідати вимогам класичної університетської освіти.

Це важливо з погляду підвищення фахової підготовки вчителя. Крім того, це й створення умов для мобільності випускників-педагогів у післябакалаврській освіті та забезпечення можливостей щодо подальшої реалізації їхніх наукових запитів та інтересів у галузі фундаментальних наук. У цьому контексті слід переглянути окремі галузеві стандарти підготовки вчителів.

В умовах, коли змінюється парадигма освіти, коли здійснюється перехід від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти інноваційного особистісно орієнтованого типу, особливих трансформацій мають зазнати зміст і структура психолого-педагогічної, методичної та інформаційно-технологічної підготовки.

Саме ці складові підготовки вчителя мають бути зорієнтовані на вироблення вміння організувати навчальний процес як педагогічну взаємодію, спрямовану на розвиток особистості, її підготовку до розв'язання завдань життєтворчості, вміння працювати в умовах вибору педагогічної позиції, технології, підручників, змісту, форм навчання тощо.

Насамперед необхідно переглянути зміст курсу педагогіки як інтегрованої базової навчальної дисципліни у підготовці педагогічних працівників. Окрім таких її традиційних складових, як дидактика, теорія виховання, історія педагогіки, треба вивчати порівняльну педагогіку, що вкрай важливо в умовах інтеграції нашої освіти у світову освітню систему.

Треба й надалі розвивати фундаментальні та прикладні засади з основ педагогічної майстерності. Ця базова педагогічна навчальна дисципліна, що зародилася саме в українській педагогічній науці і практиці, повинна відігравати важливу роль при формуванні педагога-майстра.

Так само потребують ґрунтовного перегляду та вдосконалення зміст і структура психологічних дисциплін як важливого чинника професійної підготовки вчителя. Адже сьогодні без досконалого знання психології дитини, засобів впливу на неї вже неможливо успішно реалізувати освітньо-виховні функції школи, забезпечити індивідуальний підхід до дитини.

Рівень психолого-педагогічної підготовки у педагогічному університеті — це обличчя вищого педагогічного навчального закладу.

І тут доречно навести історичні факти. У дореволюційній Україні (XIX — початок XX століття) директорами, ректорами педагогічних навчальних закладів призначались особи, в обов'язки яких входило викладання педагогічних навчальних дисциплін. Наприклад, історик Х.Ф. Роммель, перший директор педінституту при Харківському імператорському університеті (1811), викладав педагогіку, дидактику, методику, вів спеціальні педагогічні семінари.

Історик О.М. Лавровський, перший директор Ніжинського історико-філологічного інституту (1875), викладав теорію виховання, дидактику, історію педагогіки. Можна навести й інші подібні приклади з післяреволюційного та радянського періодів. Без сумніву, такий підхід вартий уваги й сьогодні.

Принципові зміни у змісті загальної середньої освіти, перехід на 12-річний термін навчання, запровадження нових навчальних предметів у школах зумовлюють необхідність оперативного вжиття заходів щодо вироблення нової методології **методичної підготовки** та створення відповідного науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах.

І тут важливо, щоб методична підготовка реалізовувалася не лише через відповідну навчальну дисципліну і ні в якому разі не зводилася тільки до неї, а розглядалася як основний принцип при викладанні фундаментальних навчальних дисциплін студентам педагогічних спеціальностей.

Методична підготовка майбутніх учителів має базуватися на сучасних технологіях навчання, якими випускники повинні володіти бездоганно. Насамперед ідеться про інформаційно-комп'ютерні технології. Певна річ, це стосується не тільки студентів — майбутніх педагогів, а й тих, хто їх навчає, та вже працюючих учителів.

Інформаційно-технологічна підготовка студентів педагогічних спеціальностей має бути наскрізною протягом усього періоду навчання. Вона не повинна

зводиться до набуття студентами операторських навичок, а має передбачати засвоєння інформаційних технологій навчання.

Очевидно, що в кожному педагогічному ВНЗ потрібно розробити програму інформатизації та комп'ютеризації навчального процесу. Зміст такої програми мав би включати кадрове, матеріально-технічне і програмно-методичне забезпечення.

Без запровадження сучасних технологій навчання досягти високої якості освіти та забезпечити успішну реалізацію новітнього змісту середньої освіти буде неможливо. Для підготовки навчальної літератури з педагогіки, психології, фахових методик, інформаційних технологій необхідно об'єднати зусилля викладачів вищої школи, науковців АПН України, практичних працівників і авторів шкільних підручників. Державною програмою "Вчитель" передбачено першочергову підготовку і видання такої літератури — всього понад 90 назв.

Невід'ємною складовою професійного становлення майбутнього педагога є **практична підготовка**. І це, до речі, вже стало обов'язковою умовою підготовки вчителя в багатьох країнах Європи (в Англії педагогічна практика триває не менше року, у Німеччині також останній рік навчання повністю відводиться на практичну підготовку шляхом стажування студентів на посаді вчителя).

В Україні накопичено значний досвід неперервної навчальної і виробничої (педагогічної) практики майбутніх педагогів. Особлива увага надається цій формі підготовки у Вінницькому, Ніжинському, Полтавському, Уманському, Харківському, Тернопільському педагогічних університетах.

Водночас окремі вищі навчальні заклади, у тому числі й педагогічні, під приводом фінансово-економічних труднощів практичну підготовку взагалі звели до мінімуму, порушивши принципи її неперервності та послідовності. Звичайно, ця проблема вимагає вирішення. Практична підготовка має бути неперервною, починатися на молодших курсах (з 3—4 семестру) і тривати впродовж усього навчання, послідовно ускладнюючись і наповнюючись новим змістом.

Види, тривалість та змістове наповнення практик повинні визначатися галузевими стандартами вищої педагогічної освіти, а отже, стати державною нормою. При цьому слід орієнтуватися на вивірений власний і зарубіжний досвід. А він переконує, що зазначені практики досягають своєї мети за умови їхньої сумарної тривалості не менше сорока тижнів (донедавна їхня сумарна тривалість становила 48—52 тижні). При цьому важливо пам'ятати, що підготовка бакалаврів і магістрів є завершеними циклами педагогічної освіти, а отже, постає питання щодо змістового наповнення практики та диференційованого визначення термінів її проведення.

Сьогодні одним із болючих питань вищої освіти є забезпечення практики відповідною базою для її проведення. Якщо ці труднощі можна якось пояснити стосовно технічної та інших напрямів вищої освіти, то для педагогічної освіти будь-які аргументи для виправдання відсутні. Не може не дивувати позиція тих місцевих органів управління освіти і науки, які самоусунулись від забезпечення студентів, завтрашніх педагогічних працівників, базою практики.

На наше переконання, питання забезпечення студентів базою педагогічної практики має стати обов'язковою умовою співпраці між вищим навчальним закладом і місцевими органами управління освітою. Більше того, практика студентів на випускних курсах повинна провадитись, як правило, **за місцем їхньо-**

го майбутнього працевлаштування. І це, до речі, буде не лише дійовим фактором підвищення якості підготовки фахівців, а й одним із реальних шляхів щодо вирішення проблем, пов'язаних із працевлаштуванням та закріпленням молодих педагогів на робочих місцях.

У системі педагогічної освіти важливе місце належить соціально-гуманітарній підготовці. Сучасний учитель має бути людиною високої культури, провідником ідей державотворення і демократичних змін, сповідувати загальнолюдські цінності. В останні роки сформовано перелік навчальних дисциплін, які зорієнтовані на здобуття знань у галузі історії, філософії, політології, соціології, економічної теорії, культурології та мови. Водночас треба відверто визнати, що зміст цих дисциплін не завжди адаптований до вимог підготовки фахівців певного професійного спрямування, у тому числі й педагогічного. Вивчення студентами педагогічних спеціальностей таких навчальних дисциплін, як філософія, політологія, економічна теорія, має проводитися з урахуванням специфіки освіти як галузі взагалі й кожної педагогічної спеціальності зокрема. А це передбачає визначення їх відповідного змісту.

В умовах глобалізаційних процесів, тенденцій зближення світових культур нових підходів вимагає поліпшення культурологічної підготовки студентської молоді загалом, а студентів педагогічних спеціальностей зокрема. Особливу увагу слід приділити підвищенню рівня мовної освіти майбутніх педагогів. Причому це стосується як української, так і іноземної мов.

Учитель, як ніхто інший, повинен досконало володіти усною і писемною українською мовою, яка на педагогічних спеціальностях має вивчатися в більших обсягах, ніж на інших, і з обов'язковим запровадженням державної атестації.

З іноземної мови маємо досягти такого рівня освіченості вчителя, щоб його знання були достатніми для спілкування як для запозичення зарубіжних технологій навчання, так і для пропагування національних педагогічних надбань у світовому освітньому просторі.

Завдання педагогічної освіти — це формування вчителя як фахівця і як людини високої культури, яка має особистий позитивний вплив на індивідуальність учня.

Однією зі складових системи педагогічної освіти є післядипломна освіта, основне завдання якої — професійне вдосконалення працюючих педагогічних і науково-педагогічних працівників. Слід сказати, що в цьому напрямі вже зроблено чимало. Для вчителів, керівників шкіл, методичних служб районів та областей, з урахуванням переходу загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст освіти, структуру і 12-річний термін навчання, організовано короткотермінові курси, семінари, конференції з питань законодавства про освіту, нового змісту середньої освіти, впровадження особистісно орієнтованих технологій навчання та інформатизації навчального процесу.

Але в нинішніх умовах недостатньо обмежуватися лише централізовано організованими заходами. Треба ширше запроваджувати багатоваріантні програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які б обирав сам працівник, виходячи зі своїх професійних потреб.

Особливого розвитку має набути дистанційна педагогічна освіта як нова форма підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних працівників. Треба, щоб вона була доступною для кожного вчителя, з урахуванням того, що в нього створюються можливості користування мережею Інтернет.

Потрібно розмежовувати вимоги й тип організації підвищення кваліфікації для молодого вчителя і для людини, що пропрацювала десятки років. Слід наближати місце підвищення кваліфікації до місця проживання вчителя.

Нині питання післядипломної освіти педагогічних працівників ще не стало спільною справою університетів і закладів післядипломної педагогічної освіти. Фактично відбувається невиправдане розмежування теорії і практики педагогічної освіти. Як правило, університетські викладачі психолого-педагогічних дисциплін і фахових методик недостатньо залучаються до роботи в закладах післядипломної освіти, рідко виступають учасниками семінарів, нарад, що проводяться з учителями. Усе це, безперечно, негативно позначається на якості підготовки вчителів і в самих університетах. Найближчим часом необхідно на базі Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти провести науково-практичні курси для завідувачів кафедр педагогіки психології і фахових методик з метою ознайомлення їх з найновішими досягненнями в галузі психолого-педагогічної науки, інформаційних технологій та з досвідом підготовки вчителів у провідних зарубіжних країнах. Ці заходи мають бути не епізодичними, а стати системними.

Міністерство освіти і науки України виходить з того, що вже сьогодні в усіх вищих навчальних закладах необхідно активно впроваджувати нові форми організації навчального процесу (зокрема кредитно-модульну систему, яка відкриває нові можливості та перспективи для вищої школи), посилювати роль самостійної роботи студентів. Власне в педагогічних університетах мають розроблятися й апробуватися нові технології навчання для вищої школи. Їх потрібно перетворити на центри підготовки викладачів для всієї системи вищої школи. Відповідно й наукові дослідження мають бути скеровані саме на вирішення проблем, пов'язаних з інноваційними процесами в освіті. Причому це повинно бути пріоритетним напрямом наукової діяльності не лише педагогічних навчальних закладів, а й Академії педагогічних наук України.

Розглядаючи шляхи вдосконалення системи педагогічної освіти (у широкому розумінні це поняття стосується не тільки вищої освіти, а й освіти взагалі), не можна не торкнутися питання входження України в Болонський процес. Цьому сприятимуть не тільки зусилля на державному рівні. Не менш важливою є активна позиція на міжнародній арені кожного з університетів. Чим більше їх буде представлено за кордоном як учасників різних проектів, програм, форумів, конференцій, тим ефективніше це працюватиме на позитивний імідж нашої держави загалом.

Проблеми педагогічної освіти, зумовлені новими цивілізаційними викликами до людини, модернізацією загальної середньої школи, входженням України до європейського освітнього простору, органічно взаємопов'язані, оскільки йдеться про досягнення єдиної мети — **підвищення якості національної освіти та забезпечення підготовки людини до життя у XXI столітті.**

Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. — К.: Грамота, 2005. — С. 91—105.

Філософія освіти

Історичні виклики XXI століття щодо освіти

Кожній історичній добі властиві свої проблеми та завдання. Наприкінці ХХ століття в Україні розпочалася нова історична доба — доба здобуття незалежності, справжньої незалежності, не лише де-юре, а й де-факто. За цих вимог особливо важливі завдання постають у галузі освіти, яка найперша покликана сформувати нову людину — компетентну, освічену, виховану — патріота, фахівця своєї справи. Спробуємо узагальнити ці завдання, надати їм конкретного звучання в сучасному історичному контексті.

- Необхідність забезпечити високу функціональність освіти в умовах, коли зміна ідей, знань і технологій відбувається набагато швидше, ніж зміна покоління людей; потреба у віднайденні раціональних схем співвідношення між лавиноподібним розвитком знань, високих технологій і людською здатністю їх творчо засвоювати.

- Забезпечення оптимальною балансу між локальним і глобальним з тим, щоб людина, формуючись як патріот своєї країни, усвідомлювала реалії глобалізованого світу, була здатною жити і діяти в ньому, нести свою частку відповідальності за нього, бути не тільки громадянином країни, а й громадянином світу.

- Формування на загальносуспільному й індивідуальному рівнях розуміння найвищої цінності — людини, її права стати і залишатися собою відповідно до своїх природних здібностей, що лише й зможе забезпечити високий демократизм суспільства.

- Формування в людини здатності до свідомого й ефективного функціонування в умовах небувалого ускладнення відносин у глобалізованому, інформаційному суспільстві, зростання комунікативності життя та інформаційної насиченості середовища життєдіяльності.

- Мінімізація асиметрії між матеріальністю і духовністю, культивування у кожної особистості піднесеної думки та духу відповідно до національних традицій і переконань, формування конструктивізму як основи життєвої позиції, утвердження культури толерантності.

Проблемні питання та перспективи

Окреслимо в узагальненому вигляді основні загальноцивілізаційні тенденції, що зародилися в останні десятиліття ХХ століття, утверджуватимуться у ХХІ столітті та впливатимуть буквально на всі сфери життєдіяльності людини і суспільства.

Тенденція до глобалізації суспільного розвитку характеризується такими основними рисами: а) зближенням націй, народів, держав, кроками до створення спільного економічного й інформаційного просторів тощо; б) дедалі тіснішим зближенням характеру суспільних відносин у різних країнах світу; прогрес кожної країни значною мірою залежатиме від здатності спілкуватися зі світом. Країни, що мають неадекватні суспільні відносини, не зможуть успішно розвиватись, що унеможливує тривале існування протилежних соціально-економічних систем, а тим більше поділ світу за таким принципом; в) небувалим раніше загостренням конкуренції між державами, у вир якої потрапляють, крім еко-

номічної, також інші сфери, що надає процесу глобальних масштабів; г) зміною сутності держави, яка змушена передавати частину традиційних функцій об'єднанню держав континентального (як, наприклад, Європейський союз) чи загальносвітового (як ООН) характеру.

Набуття людством здатності до самознищення. Історію людства можна розглядати у контексті появи все нових можливостей для знищення людини: від окремих осіб до мільйонів, що наймасштабніше виявилось у Другій світовій війні. Але до ери ядерної зброї та глобальних екологічних проблем людина не була здатна до самознищення. З появою таких можливостей людство перейшло рубікон. Збільшується кількість країн, спроможних виробляти зброю масового знищення, дедалі ширше використовуються критичні, в тому числі екологічно загрозові, технології. Усе це, помножене на зростання технічних можливостей вчинення терористичних акцій, призводить до дедалі більшої ймовірності самознищення людської раси.

Загальносвітовою тенденцією є перехід людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій, що, на відміну від індустріального виробництва, значною мірою базуються не на матеріальній, а на інтелектуальній власності, на знаннях як субстанції виробництва, і визначаються рівнем людського розвитку в країні та станом наукового потенціалу нації.

Суспільство стає більш людиноцентричним. Індивідуальний розвиток людини, особистості за таких умов стає, з одного боку, *основним показником прогресу*, а з другого — *головною передумовою подальшого розвитку суспільства*. Ось чому найпріоритетнішими сферами у XXI столітті стають наука як сфера, що продукує нові знання, та освіта як сфера, що олюднює знання і насамперед забезпечує індивідуальний розвиток людини. І тільки та країна, яка спроможеться забезпечити пріоритетний розвиток цих сфер, зможе претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві, бути конкурентоспроможною.

Але завдання полягає не тільки у забезпеченні реальної, а не декларативної пріоритетності освіти. Не менш важливо побудувати освіту в контексті вимог і можливостей XXI століття, тобто осучаснити й модернізувати всі її складові ланки.

Усталені норми освітньої діяльності в контексті вимог XXI століття

Освіта — це складна, багаторівнева система, що розвивається, видозмінюється під впливом часових, соціальних і багатьох інших чинників. Отож, зрозуміло, що перебіг сучасних освітніх процесів передбачає перегляд усталених норм освітньої діяльності. Такий перегляд належить здійснити в процесі модернізації освіти відповідно до Національної доктрини розвитку освіти, що була створена значною мірою зусиллями вчених Академії педагогічних наук, обговорена на II Всеукраїнському з'їзді освітян і затверджена Указом Президента України.

Національна доктрина розвитку освіти базується щонайменше на шести положеннях.

Перше. Потребує зміни сам зміст навчання. Слід чіткіше й однозначніше визначити фундаментальні знання у сферах вивчення людини і світу, сепарувати їх від надмірної інформаційної складової, що повинна виконувати роль ілюстративного супроводження пізнавального процесу. З урахуванням людиноцентричних тенденцій слід, не зменшуючи можливості пізнання природи і світу,

зосередити більшу увагу на пізнанні людини, її психолого-фізіологічних особливостей, життєдіяльності, індивідуальному самопізнанні. Необхідно також відпрацювати механізм систематичного оновлення змісту навчання відповідно до розвитку науки та набуття людством нових знань. І, безумовно, дедалі більше актуалізується завдання забезпечити через систему окремих предметів цілісне бачення дитиною навколишнього світу та органічне включення в нього загальнолюдської, зокрема власної, діяльності. Ці та інші зміни у змісті навчання нам слід здійснити при переході до 12-річної школи, оскільки такої можливості перегляду всієї системи змісту навчання може не бути впродовж десятиліть.

Друге. Потребує корекції спрямованість навчального процесу. Традиційно він зводиться до виконання завдання щодо засвоєння учнем певної суми знань та здатності відтворити їх під час контролю. Конкретна школа оцінювалась, та часто й сьогодні оцінюється, лише за сумою знань, засвоєних її учнями.

Сучасний, а тим більше майбутній динамізм зміни знань, інформації, технологій означає, що навчити в школі чи навіть у найкращому університеті людину на все життя неможливо. Рано чи пізно вона втратить конкурентоспроможність, стане функціонально недієздатною. *Виникає потреба вироблення в учня розуміння необхідності та уміння навчатись упродовж життя. І вироблення цього розуміння та уміння стає найважливішою, поряд із засвоєнням учнем суми базових знань, функцією навчального процесу.*

Третє. В інформаційному суспільстві знання стають безпосередньою продуктивною силою. Відповідно це вимагає від суспільства загалом, а також від окремої людини, вміння застосовувати все нові й нові знання, набуті впродовж життя, у власній практичній діяльності. Тобто учень, студент у навчальному і виховному процесі мають набути важливих компетенцій через застосування знань. Для цього *необхідний перехід від кваліфікації до компетенції*, яка дає змогу знаходити рішення в будь-яких професійних і життєвих ситуаціях, що уможливорює діяльність освіченої особистості незалежно від локального чи глобального контексту ринку праці. Така людина, оволодівши технологією прийняття рішень, свободою вибору, буде здатна адаптуватися в умовах постійних змін.

Четверте. Утвердження особистісно орієнтованої педагогічної системи, яка могла б реалізувати принцип дитиноцентризму в навчально-виховному процесі як відображення людиноцентричної тенденції у розвитку сучасного світу. Це завдання набуває особливої актуальності для України, де *впродовж цілої епохи пошанування особистості, культивування її свободи не було однією з визначальних рис суспільства*. Навпаки, зневага до людини, заперечення її права на індивідуальність, на самовияв сутності з одночасною абсолютизацією інших цінностей, чужих природі людини, вели не тільки до трактування людини як гвинтика великого механізму, а й до фізичного знищення мільйонів людей, як це було в часи репресій та голодомору. Деіндивідуалізація особистості, неможливість самореалізації в різних сферах суспільного життя призвели, врешті-решт, до краху суспільства тоталітаристської колективності як одного з типів псевдоколективності. Але *крах певного типу суспільних відносин і навіть світової наддержави не супроводжувався автоматично зміною самої людини*. Упродовж 13 років існування Української держави неодноразово проявлялись дії *масоподібної людини*, призвичаєної до життя в авторитарному, а не в демократичному суспільстві.

Безумовно, школа, освіта загалом не могли не сприяти, не культивувати тоталітаристські, а пізніше авторитарні відносини, і не могли не формувати людину, здатну до життя в такому суспільстві. Хоч як це прикро, але авторитаризм залишив глибокий слід і в сучасній вітчизняній освіті.

Ми повинні якнайшвидше зробити все можливе для заміни авторитарної педагогіки педагогікою толерантності, суб'єктно-об'єктних відносин між вчителем і учнем — суб'єктно-суб'єктними, здійснити інші демократичні зміни з тим, щоб зі стін навчальних закладів виходили люди самодостатні, підготовлені до свідомої та ефективної життєдіяльності в різних сферах життя. Тільки так можна утвердити стабільну демократію та громадянське суспільство в країні, адже лише самодостатня особистість здатна брати на себе відповідальність і діяти ефективно в умовах ринкової економіки.

Тільки за умови демократизації навчального процесу можна забезпечити умови для повноцінного розвитку особистості, формування в неї творчого критичного мислення. Ми повинні наполегливо рухатись до великої мети — побудувати всю справу навчання і виховання кожної конкретної дитини на основі її природних здібностей, а отже, визнати основними стимулами навчання інтерес дитини, задоволення її потреби в пізнанні, самопізнанні та розвитку.

Це вимагає прискорення реалізації положень Національної доктрини розвитку освіти. Суттєвим кроком тут стає створення професійних ліцеїв як одного з профілів старшої загальноосвітньої школи.

П'яте. Освіта повинна готувати людину, органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв'язків — від контактів із найближчим оточенням до глобальних зв'язків. Тому так важливо навчити співіснуванню з іншими людьми і суспільними структурами, виробляти вміння регулювати різні психологічні, соціальні, політичні, міжнаціональні конфлікти з дотриманням вимог культури плюралізму думок. Людина ХХ століття повинна керуватись світоглядними принципами *“Єдність у розмаїтті”* та *“Доповнення замість протиставлення”*.

В умовах глобалізації не зменшується, не щезає, а навпаки — актуалізується завдання зміцнення внутрішньонаціональних, громадянських зв'язків, патріотичного єднання нації, народу, а отже — вироблення відповідних почуттів у дитини. Бо, як ми зазначали, глобалізація — це не тільки тенденція до єдності світу, а й до загострення в цивілізованих рамках конкуренції між державами-націями. І тільки згуртована, консолідована нація зможе найбільшою мірою усвідомити власний національний інтерес і найбільш ефективно його відстояти у відносинах з іншими державами. А це означає — створити найліпші умови для життя та розвитку громадян своєї держави.

Водночас дедалі очевиднішим стає, що **державою буде тим успішнішою, чим більше її громадяни будуть здатні до спілкування зі світом**. Ось чому ми повинні в освіті, а згодом і в суспільстві загалом, здійснити своєрідний *“мовний прорив”*. Це означає, з одного боку, забезпечити знання усіма громадянами української мови як потужного національно об'єднавчого чинника, також рідної мови, а з другого — забезпечити вільне володіння кожним випускником навчального закладу однією чи кількома іноземними мовами.

Саме з цією метою з 1 вересня 2002 р. у других класах понад 21 тис. шкіл України введено вивчення першої іноземної мови. У базовій середній школі з часом слід передбачити вивчення ще однієї з іноземних мов.

Шосте. Освіта повинна набути інноваційного характеру, а її вихованці мають бути готовими до нового типу життя. Нам слід усвідомити, що динамізм об'єктивно зумовлює мінливість як надзвичайно важливу рису способу життя людини у XXI столітті. Звідси — необхідність формувати особистість, здатну до сприйняття і творення змін, налаштовану на сприйняття зміни як природної норми, а застою, незмінності, застиглості — як прикрого винятку. *У наш час стабільно успішними й ефективними суспільство і окремі люди можуть бути, лише перебуваючи в постійних змінах, а отже, у динамічному розвитку.*

У свою чергу, сприйняття повсякчасних змін неможливе без задоволення певних освітніх потреб людини впродовж її життя. Звідси — *практичне завдання перед Україною, як і іншими країнами, — побудувати ефективну систему безперервної освіти впродовж життя.* У практичній площині тут найбільш актуальним для нас є *відродження на новій основі дошкільної освіти*, а також організація освіти дорослих як у діючих освітніх закладах, так і шляхом надання освітніх послуг *через дистанційну освіту*, ЗМІ, особливо телебачення, зусиллями громадських організацій. Можна з повним правом сказати, що *“людина розумна” (homo sapiens) у XXI столітті — це та людина, котра постійно навчається, пізнає.* І ця теза має стати нормою життя. Міністерство освіти і науки завершує підготовку спеціального закону про освіту дорослих.

Суспільство XXI століття цілком слушно називають “суспільством знань”, бо саме знання визначають і матеріальне, і духовне життя. Самі знання постійно примножуються, і людина, природно, витрачає дедалі більше часу для їхнього набуття. Проявляється це, наприклад, у тому, що вища освіта перестає виконувати лише традиційну функцію підготовки фахівців для народного господарства (як ми раніше говорили). *Здобуття вищої освіти стає обов'язковим етапом у розвитку особистості.* Держава, яка проводить таку освітню політику, тим самим створює необхідні передумови для застосування новітніх науково-інформаційних технологій, ефективність використання яких залежить від рівня розвитку, освіченості людини.

Наша країна зробила в цьому напрямі кроки вперед. Якщо в 1995/96 навчальному році в Україні було 300 студентів на 10 тис. населення, то нині — 545 (у ВНЗ I—IV рівнів акредитації). Вперше за період незалежності (у майбутньому ця тенденція зберігатиметься) прийом на перший курс за державним замовленням з 2002 р. почав зростати. Таку політику слід продовжувати, бо це створить кращі передумови для інвестицій в економіку нашої країни, яка матиме високорозвинений і висококваліфікований персонал.

Повторимо ще раз: наша мета полягає в тому, *щоб кожна молода людина, яка здатна і бажає здобути високу фахову підготовку, могла б це зробити.*

У суспільстві знань, де на основі останніх повинно відбуватись формування особистості, вся життєдіяльність також не може бути успішною без відповідної масової педагогічної культури, без *педагогізації суспільства*, надання сучасних педагогічних знань батькам, дорослим. Адже ми не зможемо досягти поставлених цілей в освіті, якщо дорослі не зрозуміють, що *віками пошановувана покірливість, слухняність дитини*, поряд з намаганням батьків сформувати з дитини вимріяний образ без урахування її здібностей, стає на перешкоді розкриттю дитиною власної сутності, формуванню її як особистості, *може призвести до особистої трагедії.*

Педагогізація суспільства — багатовимірний процес, важлива складова якого, безумовно, полягає в ліквідації психолого-педагогічної неграмотності, поширенні сучасних знань з природи, навчання та виховання дитини. Але цього замало. **Ми, дорослі, повинні вимірювати кожну** суспільно-політичну, соціально-економічну дію з огляду на її педагогічні наслідки. І не допускати перекреслення результату копітких багатолітніх зусиль учителя з формування особистості, системи її цінностей антипедагогічними діями поза освітою.

Останнім часом з'явилися нові, раніше небачені можливості для освітньої діяльності. Насамперед це пов'язано із сучасними інформаційними технологіями, комп'ютерною технікою, яка суттєво розширює пізнавальні можливості людини.

Уже не раз зазначалося, що комп'ютер вносить у сучасну освіту дуже суттєві зміни, аж до можливого перегляду класно-урочної системи організації навчального процесу. У майбутньому ми просто не зможемо уявити навчальний процес без комп'ютера, бо, **по-перше**, все важче бути конкурентоспроможним на ринку праці.

По-друге, комп'ютер активно застосовується при вивченні будь-якого предмета. І в цьому плані він постає засобом індивідуалізації навчання.

По-третє, комп'ютер, підключений до глобальних комп'ютерних мереж, відкриває шлях до знань і досвіду всього людства, що в умовах глобалізації слугує важливим чинником успішності людини і нації.

По-четверте, комп'ютер відкрив новий тип навчального процесу — дистанційне навчання, яке робить можливим надання різноманітних освітніх послуг у найвіддаленіших районах країни і світу будь-яким суб'єктам навчання. Не протиставляючи дистанційну освіту традиційній, яка залишиться основною й надалі, ми повинні всіляко розвивати її, задовольняти потреби в дистанційному навчанні на національному освітньому ринку та експортувати освітні послуги за кордон.

Ми повинні **зробити все можливе, щоб у найближчий рік комп'ютеризувати середню та базову професійну освіту.**

Нові завдання освіти у ХХІ столітті взагалі вимагають застосування в широкому масштабі інноваційних педагогічних технологій, що базуються на фундаментальних епістемологічних і герменевтичних аспектах педагогіки та дидактики, пов'язаних з мистецтвом розуміння та високою комунікативною культурою. Органічною стає потреба у конституюванні множинності освітніх траєкторій, для яких характерна варіативність методик, що активізують розумову діяльність та творчо організують освітній простір. Найперспективнішою інноваційною технологією вважають "*кейс-стаді*" — навчання з використанням конкретних навчальних ситуацій, тренінгові технології — тренінг ділової комунікації, особистісного розвитку, комунікативних умінь тощо.

Нам потрібно активніше переймати все те, що добре зарекомендувало себе у світовій освіті. Скажімо, вища школа в Україні, яка, безумовно, має багато позитивних рис, не завжди створює достатні умови для індивідуалізації навчання з урахуванням інтересів і потреб студента. Тому в десятках університетів як експеримент застосовано так звану кредитну систему організації навчального процесу, коли студенти мають можливість ширше вибирати навчальні дисципліни, отже, і викладачів.

Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. — К.: Грамота, 2005. — С. 158–167.

Загальноцивілізаційні зміни: яким бачиться у їх контексті розвиток освіти в Україні

Сьогодні слід відповісти на два основні питання: чому освіта має стати найбільш пріоритетною сферою життя і діяльності і які зміни слід здійснити в контексті нових вимог цивілізації, зокрема в освітній діяльності, що робиться в цьому напрямку, що пропонуватиме Академія педагогічних наук для освіти.

Якщо говорити про перше питання — місце освіти в суспільстві — то, безумовно, треба назвати передусім дві тенденції, які визначають пріоритет освітньої діяльності в сучасному світі. Перша — це перехід від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій, який змінює буквально всі аспекти життя і діяльності суспільства в цілому і окремої людини зокрема. Перехід, який висуває нові пріоритети, заперечує щось із минулого і який, безумовно, врешті-решт, залежатиме від рівня розвитку людини, рівня розвитку особистості. Тобто від того, наскільки освіта, а поряд з освітою наука, будуть задіяні для розвитку людини.

Досить навести один приклад, можливо, поза темою освіти, щоб уявити, наскільки серйозні зміни відбуваються з переходом до науково-інформаційних технологій. Візьмемо проблему власності. Питання і саме поняття інтелектуальної власності нашим попередникам було абсолютно невідоме, а якщо відоме, то не поширене. Матеріальна власність становила основу виробництва індустріального на відміну від науково-інформаційних технологій, коли основу все більше становить інтелектуальна власність. За деякими даними, якщо взяти всю оцінену в США власність у вартісному вираженні, то на матеріальну власність, попри всі збудовані фабрики, заводи, будинки і т. ін., припадає всього 30 % вартості власності. Решта — це вже інтелектуальна власність. Тобто нові технології вибудовуватимуться на інтелектуальній власності. Разом з тим у нашому суспільстві лише в останні роки почалася активна законодавча діяльність і, певною мірою, через освітню сферу, розуміння значимості інтелектуальної власності. Мені довелося бути не раз на трибуні Верховної Ради, коли приймалися закони про інтелектуальну власність, і я підкреслював, що закони ці потрібні не стільки для того, щоб американці, а потім і європейці, не висували до нас ті чи інші претензії, хоча ви знаєте, що сьогодні передусім гальмом вступу до СОТ є претензії США до виробництва і розповсюдження дисків і т. ін., тобто в галузі інтелектуальної власності, скільки для того, щоб створити режим правової культури, правовий захист інтелектуальної власності, щоб в Україні не було так, як зараз: вкрати велосипед вважається гріхом, і це є гріх, а вкрати музичний твір або програму — це нібито “просто взяв і використовує”. Якщо ми не створимо правовий режим, правову культуру щодо інтелектуальної власності, то не створимо передумови для переходу від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій. Це одна з обставин цього переходу, але надзвичайно важлива. І так можна пройти по всьому ланцюжку і показати, що зміна технологій викликає зміни буквально у всіх сферах суспільного життя, і в тому числі вимагає абсолютної пріоритетності освітньої діяльності.

Друга тенденція, яку слід назвати, — це тенденція до глобалізації світу. Глобалізація, яка охопила всі сфери суспільного життя, властива суспільству в цілому. Коли говорять про глобалізацію, часто не приділяють уваги тій обставині,

що глобалізація — це об'єктивно зумовлений процес. Боротися з нею як такою просто нерозумно. Можна зрозуміти рух антиглобалістів лише як виступ проти того, щоб самі об'єктивні процеси зумовлювали несправедливе ставлення до тих чи інших країн.

Тобто, якщо потрібно тут діяти, то слід намагатися максимально ефективно використати, в цьому випадку і для України, для суспільства і держави глобалізаційні процеси, щоб вітер глобалізації наповнював паруса і допомагав рухатись країні в потрібному напрямі, а не всупереч процесам глобалізації. Коли говорять про глобалізацію, то мають на увазі, і це в принципі правильно, зближення держав, зближення народів, зближення націй, те, що створюються все більші передумови для формування єдиного економічного простору, єдиного інформаційного поля, єдиного неба і т. ін., — і це дійсно все відбувається, але крім цієї характеристики процесів глобалізації варто назвати дві речі, на які звертають значно менше уваги, але які ми повинні враховувати у своїй політиці, у своїй діяльності, в тому числі в освітній сфері.

Глобалізація серед іншого означає, що не може бути в світі якихось протилежних економічних систем, тому що глобалізація передбачає формування єдиних принципів, єдиного типу суспільних відносин: чи в економіці, чи в інших сферах, бо країна, що має інший, неконтактний тип відносин в економіці, який не є взаємоконтактним з економічними відносинами, сформованими в більшості розвинутих країн, перебуватиме на узбіччі людського прогресу. Скажімо, та ж Північна Корея, країна, де немає ринкової економіки, знаходиться в ізоляції, не тільки в політичній, а й в економічній. І навпаки, є приклад країн, які зрозуміли необхідність здійснення переходу до ринкової економіки і які успішно розвиваються, незважаючи на те, що за назвою вони начебто мають протилежну економічну систему. Характерний приклад — Китайська Народна Республіка, якою керує комуністична партія. Але остання дала можливість країні переходити на ринковий тип економіки, і в результаті КНР тісно взаємопов'язана зі світовою економікою. Загроза постачання певних товарів з боку Китаю є серйозним фактором навіть для Сполучених Штатів Америки.

Тому друге, що слід сказати щодо глобалізації, — це те, що глобалізація веде до все більш однотипних за своїми характеристиками суспільних відносин. Чи це економіка (ринкова економіка), чи то політика (демократичні форми організації влади), чи то духовна сфера (багатоманітність і змагальність ідей, культур і т. ін.). Хоча це не означає, що в усіх країнах відбувається буквально нівелювання, навіть у сфері економіки. Коли йдеться про ринкову економіку, то слід мати на увазі, що в багатьох країнах є різне співвідношення суб'єктів господарювання різних форм власності, і це характерно для ринкової економіки. І в Україні ми маємо створити законодавчі, а особливо фактичні передумови для того, щоб суб'єкт господарювання будь-якої форми власності мав можливість, виходячи з умов конкуренції, заявити себе настільки, наскільки його діяльність відповідає потребам України. Має відбуватися вільна "гра" суб'єктів господарювання різних форм власності, включаючи державну, приватну власність і т. ін. Тому ще раз слід підкреслити, що глобалізація вимагає формування однотипних суспільних відносин.

Але третя характеристика, яку варто зазначити, це те, що глобалізація веде до загострення конкуренції між державами і націями, до поширення цієї конкуренції на загальнопланетарний рівень і на всі сфери суспільного життя, а не тільки

ки на економіку. Це і політика, й інформаційна сфера, і духовне життя і т. ін. — в усіх сферах відбувається конкуренція між державами і націями, і є пряма взаємозалежність між успіхами в конкуренції у політиці, в інформаційній сфері, і результатами в економічній діяльності, в економічному становищі тієї або іншої держави. Тобто це цілісний, взаємозумовлений процес. Тут знову можна зробити висновок про те, що виграє в цій конкуренції тільки та держава, населення якої буди найбільш освіченим, найбільш розвинутим, де буде найбільш потужний інтелектуальний “гумус”, якщо можна так сказати. Тобто де є найбільш розвинута наука і є найбільш поширена сучасна освітянська діяльність.

Мають, можна погодитись із тими колегами, які вважають, що майбутній світ, країни світу належатимуть до кількох груп: найпередовіші країни — це ті, які будуть здатні продукувати нові науково-інформаційні технології й ефективно їх використовувати; друга група — це країни, які будуть здатні хоча б більш-менш ефективно використовувати технології науково-інформаційного характеру, які зародилися в країнах першої групи; і третя група — це ті, які не будуть здатні використовувати новітні технології й опиняться певною мірою на узбіччі людського прогресу. Вирішальна причина того, в якій групі опиниться та чи інша країна, залежить, знову-таки, від рівня розвитку науки, рівня розвитку освіти. Я абсолютно солідарний, і про це сказав на недавньому семінарі в Полтаві, зі словами В.А. Юценка, сказаними і повтореними ним декілька разів під час спілкування Президента з громадянами з чотирьох міст України про те, що майбутнє України буде визначатися знаннями і технологіями. Якщо розуміти технології в широкому плані, включаючи технології освітньої діяльності, це абсолютна правда. Правда, в Полтаві я сказав, що великий російський науковець говорив, що “Россия будет прирастать Сибирью”, у нас, чи на жаль, чи на щастя, Сибіру немає, та й живемо ми на кілька століть пізніше, тож єдина можливість в Україні — “приростати” знаннями, освітою, наукою і технологіями.

Тому, виходячи з того, що відбувається перехід до науково-інформаційних технологій і це зумовлює необхідністю розвитку освіти, науки, розвитку людини як необхідної передумови, і виходячи з того, що процеси глобалізації будуть зумовлювати місце тієї чи іншої нації, держави залежно від розвитку науки, освіти, людини, можна вказати, що як ніколи раніше розвиток особистості є не тільки основним критерієм прогресу будь-якого суспільства, країни, а й стає основним важелем подальшого розвитку тієї чи іншої країни.

Треба додати ще одну річ. Безумовно, місце країни, місце нації у світі залежатиме від ступеня єднання народу, населення, нації, і тому наскільки повно нація усвідомить свої національні інтереси в широкому розумінні слова, включаючи економіку, політику, духовну сферу, тощо, настільки вона зможе більш успішно представляти, захищати свої національні інтереси в конкуренції з іншими державами. Тобто національне згуртування, патріотичне виховання важливі не з погляду гуманітарного значення, з погляду самовідчуття особистістю належності до нації, до держави, а й мають суто економічний зиск, тому що лише нація, яка буде згуртована, буде здатна захищати свої національні інтереси, зможе створити лінші передумови й умови для життя кожного громадянина своєї країни. Для України це особливо важливо, оскільки Україна стала незалежною державою тоді, коли світ поділений (ринки збуту, сфери впливу і т. ін.), і нашій країні дуже важко в цьому відношенні, вона в більш важких умовах, ніж сто-

ліття тому, і це вимагає особливих зусиль у налагодженні нових зв'язків. А друга складність — це, безумовно, історія України. Трагедія української історії не тільки в тому, що ми впродовж століть не були повноцінною державою, а й тому, що наш народ, націю, було буквально розшматовано між іншими державами: це і Росія, і Польща, і Австро-Угорщина, і Румунія тощо. Ця обставина призвела до того, що в різних регіонах України є різні традиції, певні ментальні орієнтації, які відрізняють регіон від регіону. І це зрозуміло. Тому особливо актуально гуртувати націю, населення України на основі єдиних інтересів, які, безумовно, переважають у населення всіх регіонів, і ми, безумовно, через освітню діяльність, через систему освіти маємо робити все, щоб формувати відчуття “єдиної родини” щодо держави і щодо нації. Наприклад, візьмемо події, які відбувалися під час Помаранчевої революції, пов'язані з сепаратистськими устремліннями. Міністерство освіти і науки, яке я на той час очолював, ще до розгляду цього питання у Верховній Раді виступило в особі міністра із заявою з засудженням цих подій і процесів. У зверненні до інтелігенції, до освітян йшлося про те, щоб не підтримувати ці заклики, оскільки вони мали антинаціональний, антинародний характер, переслідували абсолютно тактичні, і до того ж неправильні тактичні устремління окремих політичних сил. З цим гратися абсолютно не можна, тому ще раз слід повторити: національне, патріотичне виховання є надзвичайно важливим завданням для нас із вами, для освітньої діяльності.

Як же можна відповісти на запитання, наскільки є пріоритетною наука і освіта в нашій країні? Відповідь тут, безумовно, суперечлива. З одного боку, можна говорити про те, що певні зміни позитивного характеру у ставленні держави до освіти і науки відбуваються. Разом з тим освіта і наука не мають іще тієї підтримки й уваги з боку суспільства і держави, на які вони заслуговують у ХХІ сторіччі, у тому числі не мають підтримки і освітяни та науковці. Яка причина цього? Головна причина в тому, що немає усвідомлення в громадській думці, немає достатнього розуміння значимості освітньої діяльності. Якби таке усвідомлення було, то будь-який міністр фінансів чи будь-який депутат з будь-якої фракції не голосував би таким чином, щоб ставити попереду значимість інших сфер, відсуваючи освіту і науку. Наприклад, важко зрозуміти, для чого Україні, яка є не найбагатшою, м'яко кажучи, державою в Європі, мати одну з найбільших на континенті армію, до того ж бідну, не оснащену сучасним озброєнням, яка є не стільки елементом захисту національної безпеки, скільки іноді елементом виникнення національної небезпеки для самої країни. З функціонального погляду, з інших позицій, давно треба було б створити менші за кількістю, але мобільні збройні сили. Але спрацьовує інерційність, як, між іншим, спрацьовує вона і в інших сферах.

Мають бути рішучі кроки щодо переорієнтації уваги, а отже, і фінансової підтримки з боку держави залежно від того, наскільки значима та чи інша сфера для сьогоdnішнього й майбутнього життя країни. Чому прапорщик, який стоїть на охороні якоїсь контори, при всій повазі до кожної людини і професії, має одержувати в декілька разів більше, ніж учитель, який його вчив, і пропрацював двадцять-тридцять років учителем. Але слід повторити, в демократичній державі все це диктується пріоритетами громадської думки, і тому ми повинні формувати громадську думку щодо абсолютної пріоритетності освіти в нашій країні. Це важливе завдання не тільки з позицій нас, освітян, а з позицій перспектив самої країни.

ни. Якщо буде відчуття цього, будуть відповідні дії держави, то буде і відповідний стан освіти, а отже, і відповідний стан розвитку країни. Безумовно, позитивні процеси в країні відбуваються. Вони почалися з часів прем'єрства Віктора Андрійовича Ющенка, який прийняв прем'єрство в умовах, коли заборгованість була близько 150 млн грн, і в деяких областях не отримували заробітну плату по півроку і більше. За останні роки зарплата освітян зросла втричі. Як позитив можна назвати стрімкий ривок у комп'ютеризації середньої школи: зараз більше 70 % загальноосвітніх шкіл комп'ютеризовано, і є всі можливості в цьому році цей процес завершити. Важливим кроком було запровадження програми "Шкільний автобус". Лише в минулому році за загальнодержавний рахунок в школи було поставлено 300 автобусів. При переході до профільного навчання ця програма дасть змогу забезпечити профільність у малокомплектній сільській школі. Безумовно, скрізь, де можна, потрібно зберегти сільську школу, але профільне навчання треба запроваджувати в школах, у яких є для цього можливості.

Надзвичайно складна проблема в освіті, з погляду, звичайно, пріоритетності, а потім і якості навчання, — матеріально-технічне забезпечення навчального процесу. В Академії педагогічних наук проводились дослідження, і дійшли висновку, що сучасні школи мають можливість провести лабораторні роботи з фізики, хімії, біології, інших предметів десь від нуля до 20 %. Ось чому за активної участі Академії педагогічних наук, Міністерства освіти і науки, Національної академії наук була розроблена Програма "Навчальне обладнання", яка схвалена урядом і згідно з якою передбачено налагодження виробництва нових, уже сучасних, засобів навчання (ми не повинні повертатися до засобів, що себе віджили, хоча й вони іноді потрібні), і постачання їх у навчальні заклади. Передбачалось на кілька років фінансування в 1 млрд 300 млн грн саме для цього. Коли Віктор Андрійович Ющенко був у Полтаві, він відвідав у педагогічному університеті виставку навчальних приладів, яка отримала схвальну оцінку. В Сумах на базі кількох підприємств спільно з відомою німецькою фірмою започатковано виробництво сучасного навчального обладнання і для ринку України, і для країн СНД, передусім Росії. Це надзвичайно важливий напрямок, тому що однією з характеристик сучасного навчального процесу є все більше зростання ресурсомісткості навчального процесу: це і комп'ютерна техніка, і багато інших речей, без яких нині ефективний навчальний процес здійснити дуже складно, а то й неможливо. Можна назвати ще ряд позитивних зрушень, але ще більше є проблем, і рівень забезпечення освітньої діяльності не є таким, що сьогодні може задовольнити і освітян, і громадян України в цілому.

Друге питання, на якому я хотів би зупинитись: "А що ж треба змінювати в освіті? Чому?" Чому не праві ті, хто каже: "А для чого щось треба змінювати? Система освіти значною мірою ще є системою радянських часів — найкраща система в світі: знання дає" тощо. Можна почути такі твердження і серед фахівців, а особливо серед широкого загалу. Безумовно, про нашу освіту можна і слід говорити в позитивному плані — і за минуле, і за сьогоднішнє. І є за що шанувати освітян передусім. Але ми не можемо самозаспокоюватись і не можемо не розуміти, що часи змінилися. Ми повинні зняти рожеві скельця зі своїх очей і з очей своїх співгромадян і сказати, що за рівнем освіченості ми далеко не є найпередовішими у світі. Так мало, як в Україні, не навчаються в середній школі в жодній країні Європи. У нас дві третини дітей навчаються десять років

і лише третина — одинадцять. До речі, діти мого року народження і ще два роки поряд із ним закінчували одинадцятирічну школу, а потім це було відмінено і встановлено “десятирічку”. Взагалі важко зрозуміти саму систему: як дитина може перейти зразу з третього класу в п’ятий, навіть з погляду сприйняття дитячої психіки. Вже не кажучи, що для того, щоб стати студентом університету в країнах Європи, потрібно дванадцять, а часом тринадцять років попереднього навчання. (Ті ж Німеччина, Чехія, інші країни.) Наші найкращі учні для того, щоб навчатися в якомусь із європейських університетів, мають закінчити там підготовчий курс, або перший курс нашого університету. Справа навіть і не в цьому, хоч і це важливо. Було сказано слово “глобалізація”. Воно означає формування в різних країнах сфер життєдіяльності, які не суперечать одна одній, а навпаки, взаємопов’язані, врегульовані. Це стосується й освіти, де створюється загальноєвропейське, якщо говорити про Болонський процес, а якоюсь мірою й загальносвітове освітнє поле, і випадати з нього — означає бути на узбіччі.

Ми здійснили перехід до чотирирічної початкової школи. Вважаю, що попри всі проблеми, він відбувся успішно. Академія педагогічних наук разом з Міністерством освіти і науки, іншими інституціями аналізують сучасні підручники і зміст навчальних програм для початкової школи. На основі цього будуть вироблені рекомендації щодо змін, і в системному плані ми будемо рухатись далі. В цьому році українська освіта вступає в п’ятий клас дванадцятирічної школи, маємо видрукувати нові підручники тощо.

Іноді нам закидали: а чому так зразу перейшли на дванадцятирічну школу, треба б було провести експеримент. Слід сказати чесно: дуже часто управлінці, які не хочуть щось робити, кидаються до експерименту, тому що провів експеримент за кілька років, а там — висновки, не висновки, якісь кадрові заміни... Можна відповісти: як ви пропонуєте провести експеримент щодо дванадцятирічної школи — що, дванадцять років проводити експеримент, щоб утвердити і зміст навчання, і послідовність, і т. ін.? Мабуть, це теж неможливо. І до того ж до дванадцятирічної школи перейшли країни Балтії, буде переходити і Росія.

Виокремимо декілька основних, на нашу думку, ідей, положень, які ми повинні реалізовувати в усіх наших змінах. В усякому разі ми, Академія педагогічних наук, намагалися створити рекомендації для міністерства, а міністерство намагалось діяти в усіх конкретних діях, які ми здійснювали, орієнтуючись на концептуальне бачення тих змін, які треба здійснити, які мають об’єктивний характер.

Перше, щодо функцій навчальної діяльності. Однією з характерних умов часу, в який ми вступили, а особливо часу, який буде після нас, це те, що зміна ідей, знань, технологій, інформації відбувається скоріше, ніж зміна людського життя, ніж життя одного покоління. А звідси не можна людину навчити не тільки в школі, а навіть у найкращому університеті, на все життя. Отже, висувається завдання: людина повинна навчатися впродовж усього життя, аби залишатись конкурентоспроможною у своїй професійній діяльності, та й, за великим рахунком, у життєдіяльності взагалі. Виникає завдання: у навчальному процесі потрібно не тільки реалізувати функцію творчого засвоєння базових знань учнем чи студентом, а й поряд з цим все більшого значення набуває функція навчити дитину навчатися, самостійно здобувати інформацію, оволодівати знаннями, виробити навички цього, зацікавленість у цьому, і навчити використовувати знання, отримані всіма шляхами, у своїй практичній діяльності — і в

професійній, і в громадській, і в побуті. Щоб не було, так як іноді трапляється, коли знання і дитина найбільше наближаються одне до одного до іспитів, на іспиті вони найближче — складають разом, отримують оцінку, а потім розходяться, “як у морі кораблі”, тому що навички використовувати знання в професійній діяльності далеко не завжди вироблені. Акцентування уваги на цій функції — навчити навчатися — надзвичайно важливе. Знову-таки, в суспільстві, у широкому загалі запитайте, для чого ходять у школу. Більшість відповідає: для того, щоб отримати знання. Яка гарна школа? — Та, яка дає велику суму знань. І часто, оцінюючи нашу освіту, вважають, що вона погіршилася в останні десять років. Безумовно, є певні негативні процеси, але, на наше глибоке переконання, люди, які роблять такі однозначні висновки, просто не розуміють, що завдання перед освітою зараз децю інші, ніж сто років тому. І що не можна оцінювати освітню діяльність, скажімо, лише за тією сумою знань, з якою приходиться учень чи студент на іспити і переповідає викладачеві. Завдання вчити — готувати людину до життя, в тому числі й через ту функцію, про яку йшлося вище. Це важливо ще й з того погляду, що в принципі знання як такі не є настільки недоступними, як були колись, коли учитель був основним, а часто і єдиним джерелом знання. Сьогодні інформація, знання для людини, початково освіченої, абсолютно доступні через використання сучасних інформаційних потоків. Тому завдання, а ми намагалися це закласти в шкільних програмах, державних стандартах, намагалися зорієнтувати вчительство на те, що одна з функцій навчального процесу — надання знань, творче їх засвоєння, полягає в тому, що учень чи студент має засвоїти базові знання, знати основні закономірності, а інформаційне супроводження має бути чітко виокремлене від базових знань, воно не повинно бути обов'язковим для запам'ятовування учнем, тому що змінюється кожні кілька років.

Людина має бути звільнена для творчої діяльності, а інформаційне супроводження, інформація як така, може бути завжди, як кажуть, під руками за наявності сучасних носіїв інформації. Тому головне — базові знання, основні закономірності й уміння їх застосовувати в практичному житті. Знову-таки, ви знаєте, що наші школярі досить непогано виступають на міжнародних олімпіадах. У свій час проаналізували, які є сильні й слабкі сторони. З'ясувалося, що там, де потрібно продемонструвати суму знань, — ми одні з перших, і справді наша школа надає значну суму знань. Але там, де треба продемонструвати використання знань для аналізу нетипових ситуацій, ми слабші, тому що цьому мало вчать у нашій школі, у вищій школі, в освіті в цілому. Тому ми повинні все зробити, щоб сформувати інноваційний тип особистості громадянина України, щоб сформувати інноваційну культуру, здатність жити в інноваційному суспільстві, тобто здатність приймати зміни і творити зміни. Згадаймо відому приказку — коли бажали не дуже доброго, говорили: “Щоб ти жив в епоху змін”. Так от, людство і ми разом з ним вступили в епоху змін, і змінність як риса є однією з характерних особливостей способу життя громадянина України в ХХІ столітті. Ми повинні сформувати дитину, яка б ставилась до змінності не як до чогось небажаного і чужого, а як до природної необхідності перебувати в цих процесах. Щоб навчити так діяти, інноваційний характер повинна мати і вся освіта. Зміна не повинна бути самоціллю, але освіта весь час повинна збагачуватись, і в цьому відношенні ми маємо потужну вітчизняну педагогічну школу,

видатних педагогів, але маємо і суттєвий недолік: до останнього часу ми дуже мало знали, та й зараз ще мало знаємо про зарубіжну освіту, — ми повинні розкрити для освітянського загалу, для батьків, громадськості кращі зразки освітніх, виховних методик освітянської діяльності в інших країнах світу, адаптувати те, що розумно і що може бути “з плюсом”, — адаптувати в нашій дійсності. Тому я завжди говорив, що дуже важливо, щоб педагоги знали мову міжнародного спілкування, щоб вони могли користуватись інформацією, запозичати цю інформацію. Ми намагались, щоб у кожному інституті АПН була лабораторія порівняльної педагогіки, а за великим рахунком, щоб кожен вчений був у цьому відношенні “порівнювачем”, знавцем у своїй галузі досягнень різних освітніх систем. Ми маємо допомогти вчителю стати на шлях інноваційної діяльності з огляду на те, що світ стає інноваційним. Ми повинні бачити своє завдання у тому, щоб формувати громадську думку, яка сприймає й заохочує інновації, створювати передумови, щоб країна і кожен громадянин діяли інноваційно.

Друга узагальнююча риса, що характеризує зміни, які треба здійснити в нашій освіті, така. З цілого ряду об’єктивних причин загальносвітового характеру і цілого ряду причин суто національного характеру ми повинні переорієнтувати освітню діяльність на формування розвиненої, самодостатньої особистості, на особистісно орієнтовану освітню систему. Ми маємо все зробити, щоб залишити в минулому авторитарну педагогіку і перейти до педагогіки толерантності. Ми повинні сформувані в результаті самодостатню особистість. Ключове завдання — якомога ближче наблизити всю справу освіти і виховання до природних здібностей кожної конкретної дитини з тим, щоб дати можливість дитині самопізнати себе, допомогти їй в освіті саморозвинути з тим, щоб у дорослому житті ця людина могла себе найбільшою мірою самореалізувати. Це приведе до того, що людина буде максимально самореалізованою, а іншими словами — щасливою, буде займатись улюбленою справою, і буде займатись нею найбільш ефективно, і суспільство буде найбільш динамічно і несуперечливо розвиватися, бо мільйони людей займатимуться своєю справою і займатимуться професійно. Які ж обставини вимагають особливої уваги до формування особистості? По-перше, це те, що вже було сказано щодо науково-інформаційних технологій, а по-друге, те, що людина в глобалізованому суспільстві все більше розширює сферу взаємодії, контактів, зазнає все більше інформаційних впливів, і для того, щоб людині залишатись самою собою, а тим більше для того, щоб ефективно діяти, слід бути впевненою в собі, здатною самостійно діяти, бути особистістю. Візьміть спілкування людини кілька століть тому — на рівні общини, потім — міста, країни. Нині людина спілкується зі світом, а з часом ще більше спілкуватиметься у всіх світових зв’язках. Тому висувуються особливі вимоги до формування самодостатньої, повноцінно діючої особистості. Слід сказати, що це потрібно не стільки для освіти, скільки для держави. Маю глибоке переконання, що доти, доки ми не будемо мати суспільства, що складається із самодостатніх особистостей, ми не будемо мати демократичної системи влади, громадянського суспільства, бо все це, врешті-решт, визначається здатністю мільйонів людей до самостійної та усвідомленої поведінки у громадському житті, у політичному житті.

Якщо українське суспільство не складатиметься із самодостатніх особистостей, воно не матиме ефективної і цивілізованої ринкової економіки, яка ставить

інші вимоги перед особистістю порівняно з радянським минулим. Чим була гарна попередня система, скажімо, щодо виробничих відносин, у тому числі для окремої людини? Тим, що приходив механізатор, заводив свій трактор, якщо заводився, — орав протягом робочого дня, ставив його на майданчик у колгоспі, і, залежно від рівня культури, проводив свій вільний час. Наступного дня знову заводив трактор, якщо той працює — поїхав у поле, якщо не працює — в ремонт. У цьому відношенні він не був закріпачений. Закріпачений він був в іншому відношенні — він не мав вибору. Фермер же має працювати не з ранку до вечора, а цілодобово, постійно думаючи і переживаючи за те, щоб успішно організувати весь процес виробництва і збуту. Це начебто теж закріпачення, але відносно закріпачення, оскільки дає можливість повною мірою самореалізувати себе.

Общинність теж на певному історичному етапі була прогресивним явищем, а потім, в умовах зародження індустріального виробництва, стала сковувати особистість, обмежувати її вузькими рамками общини. І, власне, Столипінська реформа була покликана реформувати общинність — дати економічний фундамент як власність на землю для самостійності й свободи особистості.

Певні зміни позитивного характеру тут відбулися, але не були настільки глибокі, як вимагали історичні обставини. І тому те, що відбувалось у радянські часи, і той лад, який був, значною мірою ґрунтувалася на пережитках общинності. Тому я називаю таке суспільство суспільством тоталітаристської колективності, коли були абсолютизовані певні колективістські начала, самі по собі необхідні й важливі, але абсолютизація їх призвела до деіндивідуалізації особистості. До того, що особистість не могла повною мірою реалізуватись у суспільному житті. Звідси, між іншим, основна причина краху попередньої системи суспільних відносин. Звідки корені цієї системи, властивої радянському соціалізму? Знову-таки, значною мірою в общинності. Що таке колгоспи? Вони виникли не тільки тому, що були вождь, партія, які примушували, а тому, що була історична пам'ять у народу, бо колгоспи — це абсолютизована форма общинного господарювання. А що таке ради, в тому розумінні, як вони були? Це — абсолютизована форма общинного самоуправління. Це історична пам'ять, помножена на насильницькі дії керівної політичної партії, сили, яка, безумовно, вела до реформування постцаристської Росії. Бо, за великим рахунком, Союзу Радянських Соціалістичних Республік як такого, в повному розумінні цього слова, не було. Не було с о ю з у, була авторитарна держава. Наприклад, питання прийняття в Київський університет на філософський факультет на п'ять студентів більше, ніж за планом, міністр вищої і середньої спеціальної освіти України не міг вирішити самостійно. Слід було їхати і вирішувати це питання в Москві з "останнім" чиновником союзного міністерства. От вам приклад унітарної держави, і таких прикладів можна навести багато.

Радянський Союз значною мірою можна назвати постцаристською Росією, основою на інших ідеологічних принципах. І, між іншим, чому білогвардійці через 10—20 років почали ставитись позитивно до Радянського Союзу? Тому що партії, Сталіну вдалося зберегти територію колишньої Росії: Українська Народна Республіка не змогла утримати самостійність, Грузія не змогла відокремитись, Вірменія, Азербайджан — та всі, власне, намагалися стати державами після 1917 р. і не змогли цього зробити. Безумовно, тодішня система стала можливою через інерційність руху, тому, що людина не могла змінитися на-

стільки швидко, наскільки вимагав час. Наведу два таких приклади: старші люди пам'ятають, як Хрущов критикував культ особи Сталіна. Потім поступово сформувався культ Хрущова, але вже менш значимий, потім "культик" Брежнєва. Потім все це завершилось абсолютно ганебним, комедійним культом Черненко. Яка ж причина? Я глибоко переконаний, що в кожному процесі треба шукати об'єктивні корені. У 1917 р. відбулася революція, чи переворот — хто як його називає, але зміни відбулися дуже суттєві. Перед цим 900 років людина в духовній сфері самовідчужувала себе в релігії: є Бог, і коли мені важко, я стану перед ним, пожаліюсь, попрошу допомоги. Мені стало легше, додалося сил і т. ін. Раптом після 1917 р. говорять: Бога немає. Триста років громадянин Росії самовідчужувався в політичній сфері в образі царя: є цар, тут ось керівництво погане, тут несправедливість, а цар справедливий. Знову: нема царя. А хто є? Є вождь. На портретах такий же величний і так само недоступний.

Людина не змінилась водночас, їй хочеться на когось спертись, тим більше, у швидкозмінюваних, надзвичайно важких, складних, незвичних для життя умовах. І це формувало поклоніння перед особистістю вождя, формувало його культ, сліпу віру й абсолютну довіру. Не було достатньої самоповаги людини до себе і поваги до неї з боку суспільства, держави. Тому слід ще раз підкреслити, що деіндивідуалізація особистості, непошанування особистості як такої властиве було часом радянської системи, але коренями воно було в минулому.

Я з великою вдячністю, пошануванням ставлюся до тих, хто воював у 1941—1945 рр., в мене самого батько воював, інвалід, помер 15 років тому, але я глибоко переконаний, що якби не було такого непошанування до особистості, до життя особистості, ми б мали значно менше жертв під час Великої Вітчизняної війни. Керівництво країни, спираючись на це непошанування особистості, яке значною мірою панувало, а певною мірою панує ще і сьогодні в суспільстві, діяло, не звертаючи уваги на кількість жертв.

Непошанування особистості має місце і в нашій освіті. У чому це проявляється? В тому, серед іншого, що досі намагаємось зачесати всіх учнів під єдиний гребінець, замість того, щоб розпізнати в кожному учневі особистість. Я часто наводжу приклад, коли в одній з областей кілька років тому, 1 жовтня, себто тільки через місяць, як прийшли учні до навчання, було відкриття школи. Я тоді був міністром, і з групою керівників з області й району зайшов до першого класу. Клас так побудований, що вхід до нього був розташований з тильної сторони, так, що учні не могли бачити тих, хто входить. Вчителька — біля дошки, на неї дивляться 20—30 діточок, які сидять у тій застиглій позі, якої їх вже за місяць навчила класовод. Як би природно повела себе дитина, коли до класу входять десять здорових чоловіків — вона б повернулася подивитись, що там таке. Вони ж не тільки обличчя бояться повернути — вони очі бояться скосити на тих, хто увійшов. І це ж вчителька з найкращих спонукань "віддресувала" за місяць цих діточок. А за таким зовнішнім закріпаченням починається закріпачення внутрішнє. А внутрішнім закріпаченням сковуються особистісний розвиток, власна самореалізація.

Пригадую своє минуле. Я аспірант філософського факультету. До нас приїздить група студентів-політологів зі Сполучених Штатів Америки. Програмою передбачена їх зустріч зі студентами-політологами університету імені Тараса Шевченка. Партійний комітет підстрахувався, замість студентів "кинув" аспі-

рантів. Прийшли на зустрічдесь п'ятнадцять іноземних студентів, вільно всілися, запитують, розмовляють. А кожен з нас говорить і думає: що подумують вони, що подумують ті, хто сидить з парткому, що буде завтра і т. ін. Закріпачення особистості, при всій увазі до іншого, врешті-решт і стало значною мірою причиною краху попередньої системи. Деіндивідуалізація особистості й те, що особистість не могла себе реалізувати. В політиці — одна партія, на думку не спадало голосувати інакше на виборах. З цим громадянин виростав, з цим жив, може,десь і подумував, що щось не так, але рідко хто доростав до публічного висловлення протесту. В економіці — елементарний приклад: токарю виготовити сто деталей вигідно, а сто двадцять — вже не вигідно, адже зростання зарплати не відповідає виробленій нормі. Ви можете заперечити, адже були в Союзі періоди, коли ми розвивались найбільш високими темпами. Були. Але чому? Тому що то був етап індустріального виробництва, який залежав від кількості працюючих і від ступеня організації. Кількість працюючих у нас була велика, всі працювали. Ступінь організації теж був значний. Якщо хтось “шкутильгав” в організації, відправляли в табори й там створювалось паралельне виробництво. Ви знаєте, і створення ядерної зброї, й космічної галузі значною мірою відбувалось у таборах. Але, коли світ почав входити в історичний етап, коли розвиток виробництва залежить від застосування творчих здібностей кожної людини, а мільйони людей за умов, що склалися, не могли себе реалізувати повною мірою, от тоді й почався процес, який увійшов в історію як “застій”, а потім відбувся і розвал цієї системи. Це було не випадково. Ось чому так важливо перейти в нашій освіті до особистісно орієнтованого навчання, розрізняючи в освітньо-виховному процесі кожну дитину. Звичайно, це важко, коли в класі 35 дітей, коли вчитель-предметник змушений самостійно вивчати кожного учня. Тому потрібно, щоб у кожній школі був психолог, який би до першого вересня давав характеристику кожної дитини, щоб вчитель, який приходить у новий для нього клас, знав, як ставитись до кожного учня.

Ми намагались робити в цьому напрямку певні кроки. Серед них — 12-бальна система оцінювання. Я сам вагався — здійснювати перехід до 10- чи 12-бальної системи. Хоча це не головне, а головне — багатобальність і позитивний тип оцінювання. У нас, як відомо, була чотирибальна, по суті, система оцінювання (одиниць не ставили). Дванадцятибальна — це помножена на три чотирибальна система, перехід до неї дещо легший, ніж до десятибальної. Ми взяли за основу позитивний тип оцінювання. Це для вчителя, звичайно, важче, але це важіль до переходу до пошанування особистості, до зацікавлення дитини в навчанні. Безумовно, можна дитину репресивно спонукати до більших знань з того чи іншого предмета, але щасливою вона від того не стане. І, по-друге, якщо щось дитині не дано, наприклад, математика, то для чого ми, вчителі, разом з батьками, “ламаємо її через коліно”, приводячи дитину до стресових ситуацій, що спричинює зростання самогубств, якщо в дитини є потужний гуманітарний нахил чи потужний талант до ремесла? Ми маємо дати їй відбутися в тому, у чому вона буде щасливою. А математичних знань, навіть на трійку за дванадцятибальною системою, їй буде достатньо, щоб порахувати зарплату або свої доходи. Не порахує — жінка допоможе. Зрозуміло, що це дискусійне питання, але я глибоко переконаний, що ми маємо в освіті дати можливість кожній особистості стати самою собою. У людини одне життя, і суспільство не має права робити з дитини те, чого не передбачено Богом чи батьками.

Іноді запитують, чим була погана п'ятибальна система. По-перше, ніде у світі, крім Росії, такої системи вже немає, а є різні — від ста до семи балів. Між іншим, є цікава система оцінювання, здається, в Лівані. З огляду на сучасні цивілізаційні реалії вона, на наш погляд, має деякі переваги. Там, як і в багатьох країнах, шестирічна початкова школа, де одна сітка балів, здається, до 20. А після шостого класу кожен предмет має свою кількість балів — 20, 25 і т. ін. З позицій нашого розуміння — це погано. А от з того погляду, щоб ставити дитину в різні системи координат, з чим вона буде часто зустрічатись у житті — у змінюваному житті, — це, видається, добре. Тому що та п'яти(чотири)бальна система оцінювання настільки вкоренилася, що за її межами ні політик, ні багато хто не може вже провести іншого оцінювання. У чому по суті недоліки старої системи оцінювання? Якщо взяти за 100 % усю суму знань, яку мав оцінити учитель в учня, тоді на кожний позитивний бал (“трійка”, “четвірка”, “п'ятірка”) припадає 33 %. Один засвоїв знання на 3 %, інший — на 33 %, але вони були обидва трієчниками, тільки іноді другому говорили: в тебе тверда трійка. Учень засвоїв на 67 %, а учениця — на 97 %, і вони обидва відмінники, правда, різні відмінники. Навіть під цим кутом 12-бальна система прогресивніша, вже не кажучи про заохочувальний тип навчальної діяльності. Хоча ця система для вчителя, безумовно, складніша.

Наступний напрямок змін, які ми маємо врахувати, знову-таки, беручи до уваги ті тенденції, які є у світі, це вторгнення інформаційних та інших сучасних технологій у навчальний процес. Комп'ютер у навчанні — це справді революція в навчальному процесі. Можна назвати чотири функції комп'ютера в освіті. Передусім це набуття комп'ютерної грамотності. Без знання комп'ютера все важче знайти робоче місце і бути ефективним. При цьому важливо, щоб комп'ютер був засвоєний зі шкільного віку, тому що тоді комп'ютер стає для дитини органічним продовженням можливостей пізнання, самопізнання. Для мого віку комп'ютер, вибачте за такий приклад, як граблі під час збирання сіна: вони потрібні, але вони зовнішні щодо мене. Важко, щоб комп'ютер став моєю органічною складовою. Тому ми повинні намагатися, щоб наші діти були комп'ютерно освіченими вже в дитячому віці.

Друга функція комп'ютера — він є засобом індивідуалізації й інтенсифікації навчального процесу. Він дає змогу індивідуалізувати навчальний процес за темпами та іншими ознаками у вивченні кожного конкретного предмета. І певною мірою, я впевнений, комп'ютер змінить традиційну класно-урочну систему навчання, яка панує вже впродовж століть, хоча я зовсім не хотів би перебільшувати його значимість і применшувати значимість учителя.

Третя функція: комп'ютер, підключений до Інтернету, до інших систем — це можливість спілкуватися зі світом, можливість пізнавати світ, оволодівати знаннями світу. Можливість бути більш підготовленим для життєдіяльності в глобалізованому світі, запозичити знання в професійній сфері і т. ін.

І четверте — це шлях до дистанційної освіти, яку не треба протиставляти традиційній, що її вона ніколи не замінить і не повинна замінювати. Нині дистанційне навчання набуває надзвичайного поширення, воно не має кордонів, тому завдання вітчизняної освіти — створити найсприятливіші умови для задоволення потреб у дистанційній формі навчання громадян України, інакше цей ринок захоплять інші країни. Відповідні постанови уряду та нормативні доку-

менти щодо дистанційної освіти прийняті, і тому слід нарощувати практичну роботу в цій сфері.

Розглянемо проблему вчителя і комп'ютера сьогодні. Змінюється певною мірою місце вчителя в навчальному процесі — воно ускладнюється. Значною мірою в минулому авторитет вчителя базувався на тому, що він був основним, а то і єдиним, джерелом інформації, і цим в очах учнів формувалася його авторитет. Сьогодні учень може знати більше, ніж учитель, і це зрозуміло. Навчальний процес змінюється таким чином, що вчитель повинен стати нібито поряд з учнем і супроводжувати учня в розвиткові, пізнанні й самопізнанні. При цьому якраз буде формуватись і здатність учня до самостійності та відповідальності. Учитель нині, а тим більше в майбутньому, — це той, хто стоїть поряд. Це складніше, але треба до цього сьогодні готувати вчителя.

У руслі комп'ютеризації висуваються завдання підготовки вчителя до ефективної роботи з комп'ютером, здійснення програмного забезпечення, підготовки електронних підручників тощо. І це одна думка щодо вчителя. Він не зможе повною мірою готувати самодостатню особистість, якщо не матиме можливості самому бути таким, не матиме змоги реалізувати себе сповна в навчально-виховному процесі. Це вимагає певної перебудови ставлення до вчителя з боку органів управління освітою, орієнтації на оцінку кінцевого результату його діяльності — рівень розвитку учня і знання ним відповідного предмета, уміння застосовувати отримані знання, постійно їх оновлювати. Саме з цією метою ще декілька років назад МОН заборонило оцінювати роботу конкретного вчителя і школи в цілому за оцінками учнів, які й виставляються цими вчителями. Але перебороти усталені традиції дуже важко і разом з тим вкрай необхідно. Бо лише демократичний за своїми діями і переконаннями вчитель може готувати людину, здатну творити і жити в демократичному суспільстві.

Наступний напрямок змін. Для того щоб бути ефективним у глобалізованому світі, ми повинні здійснити мовний прорив, спочатку в освіті, а потім і в суспільстві у цілому. Що це означає? Кожен з тих, хто навчається, повинен володіти єдиною державною українською мовою. Окрім цього, ми повинні досягти того, щоб кожен володів однією з мов міжнародного спілкування (досвід показує, що найчастіше це англійська). І, безумовно, це мова, яка є рідною для дитини, якщо вона не збігається із державною. Найчастіше це російська мова, знання якої українське суспільство не повинно втратити. Тобто ми маємо досягти в суспільстві тримовності. Необхідно відійти від протиставлення української і російської мов, це протиставлення ганьбить і принижує громадянина України будь-якого національного походження. Ми ніби розписуємось у тому, що наші діти не можуть оволодіти більш як однією мовою. Я пам'ятаю дискусію про те, що діти переплутають українську й російську мови, якщо в одній школі вивчатимуться обидві мови. Це примітивізована річ. Ви знаєте досвід зарубіжжя, коли діти вчать і знають три-чотири мови. Зараз ми перейшли на вивчення іноземної мови з другого класу, і ви знаєте, яка була критика. Це робили люди, які не здатні самі щось робити, але великі фахівці в критиці. Зрозуміло, що десь хтось до цього був не готовий, але я також глибоко переконаний, що не можна управляти таким чином, аби чекати, щоб усе повністю було підготовлене і була повністю сформована громадська думка. Це називається: "Плестися у хвості громадської думки". На наш погляд, керівники сфер, провідні інституції, які відпо-

відають за наукове забезпечення сфери, як-от Академія педагогічних наук України, що відповідає за науково-методичне забезпечення освіти, повинні формувати громадську думку. І сформувавши більш-менш певний сегмент, починати практично рухатись, і в цьому рухові у правильному напрямку згуртується більшість населення. Якщо крок був правильний не на 100 %, а на 80 %, разом виправимо, щоб був правильним на 100 %. Але буде рух уперед, ми не будемо стояти на місці й чекати, поки сформується суспільна думка на 90 %, тоді ми відстанемо ще більше. Зараз уже є нові навчальні плани базової середньої школи, в яких в інваріантній частині передбачено вивчення третьої мови, і справа тільки за батьками, вчителями, директорами шкіл.

Щодо україномовної освіти. Зрозуміла проблематичність цього завдання. Тут не повинно бути насильства, і його не було. Сьогодні майже 75 % дітей навчаються українською мовою. В радянський період їх було в республіці, яка називалась Україною, 49,7 %. І, на наш погляд, все більша кількість батьків і дітей розуміють необхідність вивчення української мови. Тут якраз, як не дивно, пересторогою бувають вчителі й директор школи, які звикли користуватися російською. Але процес цей буде, безумовно, рухатись, бо він об'єктивно зумовлений. Ми повинні через освіту дати можливість громадянам України вільно спілкуватися зі світом. Іншого не дано, якщо ми, звичайно, хочемо бути конкурентоспроможними. Тільки один приклад. Віденський політехнічний університет. Я запитав проректора: "А як у вас із вивченням іноземних мов?". А він запитусь: "А яка іноземна мова мається на увазі?" Відповідаю: "Англійська". І цей австрієць, носій своєї, німецької, мови, а ви знаєте, які вони патріоти, каже: "А ми не вважаємо, що для інженера це іноземна мова. Це друга робоча мова, бо інженер, який не знає англійської, не зможе слідкувати за новинками свого фаху, відстане і стане неконкурентоспроможним".

І ще про один напрямок тенденцій цивілізаційного розвитку, який ми обов'язково повинні врахувати. Ті зміни, що відбуваються у світі, те, що я вже говорив, і те, чого ще не сказав, змінюють функції фахової, і, особливо, вищої освіти. Ми раніше часто говорили, що вища освіта — це підготовка фахівців для народного господарства. Справді, ця функція залишається, але сьогодні отримання вищої освіти стає все більшою мірою є обов'язковим етапом у розвитку особистості. І тенденція до збільшення кількості студентів властива всім країнам. Власне, "японське диво", як і "дива" в інших країнах, побудовано було на освітній системі, на високому рівні та доступності національної освіти. Тому потрібно все зробити, щоб якомога більша частина української молоді, хто може і хоче навчатись, отримала вищу освіту. Якщо людина навіть і не отримає роботи за фахом, то відбудеться як особистість. До того ж у нормальній ринковій економіці вона створить собі й іншим робоче місце. Було б соціально несправедливо не надати їй такої можливості, бо в неї одне життя. І знову-таки, не отримавши вищої освіти, вона і в особистісному плані не стане тим, ким могла б стати.

Інша річ — способи фінансування здобуття вищої освіти. За останні роки ми все ж збільшили державне замовлення на студентів, які вступали на перший курс, і треба цю тенденцію продовжити. І, безумовно, надати можливість навчатись тим, хто може й бажає, за плату. Слід запровадити навчання за кредитуванням, декілька тисяч таких студентів навчається практично безпроцентно. Потрібно шукати нових шляхів надання все більшій кількості молодих людей можливості для отримання вищої освіти. Надлишку інтелекту не було ніколи, тим більше такого

не може бути в сучасному суспільстві, яке намагається перейти до науково-інформаційних технологій, що саме і залежать від рівня освіченості громадян та розвитку науки в країні. Інша річ, що кожен студент з першого дня навчання повинен зрозуміти, що після закінчення навчання його чекає конкуренція на ринку праці, і тільки гідне навчання може забезпечити в ній успіх.

І, можливо, останнє: європейський вибір. Він однозначний для країни в цілому і для освітньої системи зокрема. Три роки ми працювали над входженням України до Болонського процесу. Формується європейський геополітичний простір, і ми повинні включитись до нього, хоча це пов'язано з труднощами, додатковими зусиллями освітньої системи України, але немає іншого виходу в той час, коли 40 країн уже приєднались до Болонської угоди. Безумовно, це дає нам можливість індивідуалізувати навчальний процес у вищій школі, надати кожному студентові право вибирати самостійну "траєкторію" навчання за допомогою викладача, орієнтацію на власні здібності, можливості, майбутню професійну діяльність.

Я глибоко переконаний, що, по-перше, усім нам спільно — освітянам, науковцям, вдасться підвищити значимість освіти й науки в нашій країні, бо інших перспектив у нас, як країни і кожного громадянина, немає. І, по-друге, ми не будемо самозаспокоєними. Ми будемо обґрунтовувати необхідність змінювати освітню діяльність і розробляти та пропонувати шляхи здійснення назрілих змін.

Іноді говорять: "У нас найкраща освіта в світі". Тоді можна запитати: "А чому наша дитина іде до першого класу з таким великим бажанням, для неї це свято, а потім з кожним роком демонструє все менше і менше бажання іти до школи. Це при тому, що в школі дитина займається найбільш людським заняттям: пізнанням світу, природи, самопізнанням. Отже, не все так гарно в нашому освітньому домі, якщо ми відвертаємо дитину від навчання". Ми повинні зробити освіту дитиноцентристською.

Навіть можна сказати: якщо вибирати, чи дитина отримає на 20 % менше знань з того чи іншого предмета, але буде самодостатньою особистістю чи навпаки, то я обрав би перше. Дивіться, як багато ми маємо випадків: дитина закінчує школу, чудово, з медаллю, а в житті не відбулася, тому що перший же життєвий вітер, а дорослі знають, які це несправедливі бувають вітри, нахилив або й поламав цю людину, бо не відбулася особистість. І навпаки. Я не закликаю до менших знань, найкраще — коли збігається: і відмінник, і особистість. Але навіть коли якихось знань не вистачає, а є особистість, то є і можливість поповнення цих знань, надолуження. Тобто ми не повинні абсолютизувати, зводити освітню діяльність лише до отримання знань. Ми повинні формувати освіту, яка б готувала дитину до життя у всій багатоманітності тих завдань, викликів, які буде мати сучасна і майбутня доросла людина.

Освіта. — 2005. — 22–29 червня. — С. 8–9; 6–13 липня. — С. 8–9.

Вища освіта і наука — найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку

Шановний Вікторе Андрійовичу! Шановна освітянська громадо, наші гості!

Людство впевнено ввійшло у третє тисячоліття, перейшло історичний рубіж ХХІ століття. Нині, як ніколи, стає очевидним, що подолати все негативне, створити життя, достойне кожної людини, здатні не просто люди розумні, а люди знаючі й відповідальні. Це завдання зможе реалізувати оновлена загальнолюдська система освіти. Ступінь розвитку суспільства буде в найближчі роки визначатись рівнем професійної підготовки і мірою людських якостей вчителя, професора, учня, студента.

Сьогодні можна впевнено сказати, що демократична революція кінця 2004 — початку 2005 року створила передумови для постіндустріального розвитку України, якісно нового етапу розвитку національної економіки, освіти і науки.

Велика народна довіра до нової влади, небачений підйом громадян, молоді, студентства породжує велику нашу спільну відповідальність за все, що діється в країні. Суспільні очікування не дають нам права на помилку, вимагають від нас рішучих позитивних змін. Люди, виходячи на площі, Майдан Незалежності, хотіли й хочуть, щоб освіта і наука стали основними рушіями суспільного прогресу, щоб наші вищі навчальні заклади, школи, технікуми позбавились всього того негативного, що накопичилось за останні роки. Псевдоосвіта, несправедливість, хабарництво, заробітчанство, обман та оковамилювання мусять назавжди зникнути із життя університетів. Громадяни хочуть, щоб освіта і наука стали основою суспільного розвитку, важливими чинниками його трансформації, основою високого рівня економіки розвитку і соціального благополуччя. Цього люди вимагають від нового Президента, від нової влади, від нас із вами. Дати відповідь — як нам діяти, як перебудуватись на марші вищій школі — головне завдання нашого зібрання.

Без сумніву, я міг би сьогодні говорити про вагомі здобутки наших окремих ВНЗ. І вони є. Розширюється доступ до вищої освіти, показник чисельності студентів на 100 тис. населення зріс з 512 до 545 осіб, що відповідає рівню розвинутих країн. У травні Україна має приєднатися до Болонського процесу, ми станемо повноправним членом європейського освітнього простору. Наші студенти минулого року стали переможцями і призерами Міжнародної олімпіади з математики в Ірані, студентської олімпіади з програмування в Румунії. Нещодавно студенти з КПІ на ХІ Міжнародній олімпіаді з математики в Македонії вибороли 10 призових місць, у тому числі “Гран-прі”. До четвірки найсильніших у світі увійшли й наші студенти-спортсмени на зимовій універсіаді.

Можна говорити і про наукові відкриття, зміцнення матеріальної бази. У багатьох ВНЗ все це є. Проте не можна закривати очі на безліч проблем у нашому спільному поступі. Тому нам потрібно сьогодні відверто, чесно, критично і конструктивно обговорити недоліки, проблеми та перешкоди, які заважають вищій освіті і науці досягти необхідних результатів.

Основу якісних змін у державі визначено Програмою Президента України Віктора Ющенка “Десять кроків назустріч людям”; її конкретизовано в Програмі діяльності уряду “Назустріч людям”. Виходячи з неї, ми визначили п’ять пріоритетних напрямків діяльності у сфері освіти і науки на найближчий період: європейський рівень якості й доступності освіти; духовна зорієнтованість освіти; демократизація освіти; соціальне благополуччя науковців і педагогів, реалізація формули “щасливий учитель — щасливий учень”; розвиток суспільства на основі нових знань.

Це наша стратегічна мета, і, як говорить східна мудрість, “хто чітко усвідомлює свою мету, той бачить, що треба робити і як долати перешкоди”. Тож зупинимось на цих пріоритетах.

Торкаючись першого напряму нашої діяльності — досягнення європейського рівня якості і доступності вищої освіти, — треба вичленити аспекти проблеми. Найперше і найголовніше — забезпечення якості вищої освіти та її розвитку, які ще ніколи не мали такого важливого соціального та економічного значення, як нині. Це зумовлено об’єктивними чинниками: від якості людських ресурсів залежить рівень розвитку країни; якість фахової підготовки має забезпечувати конкурентоспроможність випускників вищої школи на ринку праці, отже, і рівень їх соціальної захищеності. Тому саме моніторинг якості національної системи освіти визнано Радою Європи головним завданням, що передує створенню єдиного європейського простору освіти у 2010 році. Більше того, в умовах глобалізації суспільства, появи транснаціональної освіти якість вищої освіти стає чинником, що визначає саму можливість існування того чи іншого вищого навчального закладу незалежно від форми власності.

Країни — учасниці Болонського процесу активно узгоджують стандарти та рекомендації з питань гарантії якості вищої освіти, структури освітньо-кваліфікаційних рівнів, змісту фундаментальної та практичної підготовки, особливо бакалавра. Упевнений, що визначальною умовою забезпечення якості є посилення взаємодії із середньою освітою, зміна принципів організації прийому на перший курс. Прозорість, гласність, пріоритетність знань, єдині вимоги незалежно від форми оплати за навчання і форми власності вищого навчального закладу. Створення і запровадження з 2007 року в Україні національної системи оцінювання є першим кроком на цьому шляху. Вважаю, що наступним етапом її розвитку стане поширення системи оцінювання на вищу школу. Цілком зрозуміло, що суттєвих змін має зазнати вже діюча система ліцензування, акредитації та інспектування.

На друге за значущістю місце я ставлю стратегічне завдання мати університети європейського рівня і зразка. І тут проблеми фінансові і матеріальні не є визначальними. Поняття сучасного університету передбачає передусім високу університетську культуру, культ знань, потужні наукові й науково-педагогічні школи та традиції, високу компетентність, відданість справі й моральність керівних і науково-педагогічних кадрів, відповідальність студентів та їхнє бажання стати професіоналами в обраній справі.

У зв’язку з цим громадськість гостро ставить запитання: наскільки відповідає високим міжнародним нормам, а також глибоким традиціям вітчизняної університетської освіти нинішня ситуація з вищими навчальними закладами? Чи всі вони готують справжніх фахівців, чи “розмноження” закладів, яке ми

спостерігали останнім часом, — це просто спосіб заробити гроші, часто навіть всупереч якості знань?

Як можна забезпечити якість підготовки, якщо в кожному другому з майже 400 університетів практично не ведуться серйозні наукові дослідження?! Мають, це одна з причин, чому жоден з наших університетів не увійшов до рейтингового списку п'ятисот університетів світу, а більшість з них просто не відомі за кордоном.

Ще одна проблема — створення ефективної мережі університетської освіти — вже багато років турбує наше суспільство. На сьогодні 233 вищі навчальні заклади III—IV рівнів акредитації державної форми власності перебувають у підпорядкуванні 24 міністерств і відомств, причому тільки половина університетів належать до сфери управління Міністерства освіти і науки. Логічно постає запитання: яка державна доцільність такої складної й малоефективної системи вищої освіти? (До речі: за кордоном аналогів немає.)

Звідси випливає й інший аспект проблеми мережі державних (я вже не кажу про приватні) вищих навчальних закладів — їх надмірна кількість і мала потужність. Поміркуйте самі: середній контингент студентів цих закладів становить 7,5 тис. осіб, восьма частина з них (30) мають контингент до 2 тис. Середньорічний прийом за державним замовленням — 570 осіб.

То чи можна в такому випадку говорити про масштаби європейського університету? Думаю, що ні! Кількісний склад науково-педагогічних працівників кафедр недостатній для формування наукових колективів. Адже тільки у системі вищих навчальних закладів міністерства функціонують 114 кафедр, чисельність співробітників яких — менш ніж 5 осіб. Найбільше їх у класичних університетах — 52.

Якщо ж врахувати демографічну ситуацію — а в нас ліцензований обсяг більший від народжуваності, — то ця проблема найближчим часом загостриться, й оптимізації мережі вищих навчальних закладів нам не уникнути. Але розпочинати цю роботу слід еволюційним шляхом, поступово, з урахуванням реалій сьогодення. Інакше отримаємо те, що сталося в Сумах, Миколаєві.

Турбує нас і стан комунальних вищих навчальних закладів. Яка мета ставиться при їх створенні? Адже задовольнити регіональні кадрові потреби ми зможемо через замовлення в державних університетах. А місцева влада допоможе їм в облаштуванні гуртожитків, покращить умови побуту та оздоровлення студентів. Невже тут переважає князівський синдром: кожному меру чи губернатору хочеться мати власний ВНЗ?

Упевнений, що об'єднання вищих навчальних закладів в університети регіонального типу дасть поштовх до розвитку прикладних розробок, особливо на стику наук. Результати наукових досліджень у вищій школі стануть товаром, а отже, й надійним джерелом надходження коштів. Сьогодні розв'язання цієї проблеми є одним із завдань Державної програми розвитку вищої освіти. У підготовлених міністерством пропозиціях цей процес передбачено здійснити у три етапи: моніторинг мережі, централізація управління, трансформація мережі.

Кожен з етапів є однаково важливим. Але без розуміння ректорів, органів місцевої влади їх реалізація просто не можлива. Тому, шановні заступники голів державних адміністрацій, саме вас ми просимо внести виважені пропозиції щодо оптимальної мережі ВНЗ. Окрім того, під оптимізацією мережі слід розуміти

не тільки об'єднання вищих навчальних закладів, а й їх інтеграцію з галузевими науковими установами і навіть виробничими структурами. Всі кинуті напризволяще галузеві НДІ негайно треба передати університетам.

Докорінного перегляду потребує також методологія надання вищим навчальним закладам статусу національного. Таких ВНЗ сьогодні вже 82, з них вісім здобули особливу автономію, за якої, зокрема, зарплата науково-педагогічних працівників більша вдвічі. Це добре, але викликає багато запитань у інших навчальних закладів. Окремі з національних університетів втратили темпи розвитку і мають показники, що не відповідають вимогам часу. Думаю, що ми на законодавчому рівні маємо розв'язати цю проблему. Тому потрібно невідкладно проаналізувати наслідки введення статусу "національний заклад", як у цілому, так і в кожному університеті зокрема. Можливо, тут слід вивчити досвід росіян, поділ ВНЗ на кілька категорій тощо.

Стосовно вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації зазначу, що ця освітня ланка є дуже важливою. Її випускники мають нішу на виробництві. Однак, виходячи із двоступеневості вищої освіти, обумовленої Болонською декларацією, система цих закладів повинна бути поза межами вищої освіти. Враховуючи ці особливості, робоча група міністерства сьогодні опрацьовує проект Концепції, основні засади якої полягають: у створенні окремої ланки освіти — базової/середньої професійної зі збереженням освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста; за навчальними закладами цієї ланки освіти зберігаються права щодо надання випускникам основної школи паралельно повної загальної середньої освіти та кваліфікації молодшого спеціаліста, а з деяких професій — і робітничої кваліфікації; створення законодавчого акта прямої дії про базову (середню) професійну освіту і законодавчих засад функціонування таких закладів як самостійно, так і у структурі вищих навчальних закладів.

У контексті питання про мережу вищих навчальних закладів не можемо обійти стороною проблему відокремлених структурних підрозділів. Діяльність більшості цих філій ВНЗ себе не виправдала. Перевищується ліцензований обсяг; немає штатних кадрів з науковими ступенями та вченими званнями; кваліфікація науково-педагогічних працівників не завжди відповідає профілю навчальних дисциплін, які вони викладають; не відповідає вимогам забезпечення навчального процесу комп'ютерно-комунікаційними засобами; наявні приміщення не відповідають державним будівельним нормам і т. ін.

Нині стає очевидним, що переважна більшість таких підрозділів були створені з метою отримання прибутку і не забезпечують підготовку кадрів для потреб регіону. Зважаючи на різке скорочення чисельності учнів, незадоволення суспільства, нам слід ретельно переглянути діяльність цих філій, не допускати відкриття нових, подбати про зміцнення "стовбурових" ВНЗ. На останньому засіданні Державної акредитаційної комісії було ухвалено рішення про анулювання ліцензій двом вищим навчальним закладам та припинення освітньої діяльності 38 філій. Ще раз наголошую: ми не маємо права перетворювати освітню діяльність на комерційний проект, оскільки неякісне навчання, не здобуті, а фактично "куплені" дипломи підривають основи і престиж нашої освіти, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках освітніх послуг і праці.

Зі свого боку, щоб краще контролювати ситуацію щодо недопущення створення в регіоні й ліцензування закладу із сумнівною репутацією, міністерство

організує в областях регіональні відділення — громадські експертні комісії ДАК, до складу яких включено представників Ради ректорів, у тому числі приватних ВНЗ, місцевих адміністрацій, громадських організацій, депутатів. Крім цього, у проекті змін до Закону України “Про вищу освіту” посилено вимоги до створення таких підрозділів.

Наступним визначальним чинником забезпечення високої якості підготовки фахівців є формування змісту освіти з урахуванням вимог часу і тенденцій суспільного розвитку. Цьому сприяє і запровадження в Україні кредитно-модульного навчання. Хочу наголосити, що перший етап експерименту відбувся досить успішно. Студенти отримали інформаційні пакети щодо структури курсів, послідовності вивчення змістових модулів та порядку їх оцінювання викладачами. Це суттєво стимулювало їх до регулярної пізнавальної діяльності, дало більш можливості щодо вибору навчальних курсів та індивідуальних навчальних траєкторій здобуття повної вищої освіти. Самостійна робота стала більш скоординованою, збільшився час безпосереднього спілкування студентів із викладачами. Кафедри кардинально поліпшили інформаційно-методичне забезпечення, створюють електронні підручники, навчальні комп’ютерні програми, програми самоконтролю засвоєння знань тощо.

Уже є багато прикладів, коли наявність змістових модулів спрощує процедуру визначення академізміції при переведенні студентів, вони також зарекомендувалися під час включеного навчання в інших університетах, у тому числі й за кордоном. Введення навчальних модулів дасть змогу чіткіше відокремити або, навпаки, об’єднати напрями підготовки і спеціальності, тобто це одна з основ для впорядкування Переліку напрямів підготовки і спеціальностей. Вважаємо, що елементи кредитно-модульного навчання доцільно поступово, починаючи з 2005/2006 навчального року, запроваджувати в усіх ВНЗ України.

Паралельно із впровадженням кредитно-модульної системи потребує свого вирішення питання оновлення змісту вищої освіти, формування переліку спеціальностей і кваліфікацій, що узгоджувався б із принципами, які розробляє європейська спільнота. Хочу зазначити, що Перелік кваліфікацій є одним із найскладніших документів, бо потребує міжвідомчо скоординованих дій (Мінпраці, Мінекономіки). Для прикладу скажу, що у країнах Західної Європи кількість напрямів підготовки (бакалаврат) коливається в межах 20—24 назв, у Російській Федерації сьогодні є 32 напрями підготовки (бакалаврів) та 395 спеціальностей, у Франції — 24.

Без адекватних змін нашого Переліку Україна не зможе забезпечити визнання дипломів бакалавра з багатьох напрямків підготовки. Тому прошу вас, шановні ректори, активно долучитися до цієї роботи, результатом якої має стати проект документа, що відповідає соціально-економічним змінам у державі, розвитку громадського суспільства та розрахований на інтеграцію України в ЄС.

Формування нового Переліку повинно відбуватися паралельно з вирішенням досить складної проблеми: введення двоступеневої вищої освіти (бакалавр — магістр).

Власне, дискусії щодо цього питання загалом знято. У проекті змін до Закону України “Про вищу освіту” передбачається перейти на таку схему з 2007 р. Але виникають питання щодо співвідношення академічної і професійної складових підготовки магістра і бакалавра — маєтися на увазі, чи поділяти освіту на

класично-академічний сектор і суто професіоналізований, чи зберегти бінарну схему поєднання академічної і професійної освіти. Над цим працює Європейська академічна спільнота, і ми маємо бути активними учасниками цих процесів.

Постає також питання: в яких обсягах готувати магістра? Адже нині в нас фактично всі бакалаври проходять програму спеціаліста або магістра. Водночас у Європі вже помітна тенденція до розширення можливостей працевлаштування бакалаврів і встановлення обсягів підготовки магістрів на рівні 10—20 % від кількості бакалаврів. Потрібно думати, як до цього адаптуватись нам в Україні.

Думається, що скорочення обсягів прийому магістрів поліпшить рівень їх підготовки, адже далеко не всі бакалаври здатні стати справжніми магістрами, які мають формувати нашу наукову, науково-технічну і науково-педагогічну еліту. Це також стане додатковим стимулюючим фактором для здібної молоді, дасть змогу більш ефективно використати їх після закінчення університетів і створити кращі умови для роботи і соціального захисту.

Продовжуючи тему якості підготовки, слід зазначити, що робота щодо структування змісту освіти зумовлює необхідність створення принципово нових технологій навчання. І ця відповідальна робота покладається насамперед на науково-педагогічні колективи вищих навчальних закладів, на науково-методичні комісії. Вважаю, що Науково-методичному центру вищої освіти слід ретельніше виконувати свої функції з питань удосконалення організації навчально-методичної роботи, вивчення і поширення досвіду роботи вищих навчальних закладів, у тому числі з новітніх технологій. З іншого боку, Державна інспекція, департамент вищої освіти та Управління ліцензування та акредитації (т.т. Бурлаков О.М., Болюбаш Я.Я., Домніч В.І.) все це повинні постійно контролювати і робити висновки. Інакше це за нас зроблять європейські комісії, що будуть проводити моніторинг освіти країн — учасниць Болонського процесу.

Нас насторожує, що у ряді ВНЗ завищуються оцінки знань (це стосується Уманського та Переяслав-Хмельницького державних педагогічних університетів, Харківського державного університету харчування та торгівлі, Горлівського автомобільно-дорожнього інституту, де стипендіатами є практично всі студенти). Викликає запитання і значна частка відмінників у вищих навчальних закладах, як не дивно, в закладах технічного профілю. Так, у Донецькому і Кіровоградському національних технічних університетах третина студентів — відмінники, Черкаському державному технічному університеті — 22 відсотки. Нас ці факти насторожують, бо, як показали перевірки Держінспекції, оцінювання знань студентів не завжди є об'єктивним. Так, оцінки ВНЗ і Інспекції на третину не збігалися в Луцькому гуманітарному університеті, у Волинському інституті економіки та менеджменту. Не кращу ситуацію виявлено у товаристві з обмеженою відповідальністю "Інститут соціального управління, економіки і права", Харківському механічному технікумі, Агропромислового коледжі Кримського державного агротехнологічного університету, Волинському гуманітарно-економічному коледжі та інших навчальних закладах. Думаю, що коментарі тут зайві!

Скільки б ми не говорили про різні аспекти діяльності вищого навчального закладу, студент — це головна дійова особа у вищій школі. Не мине й двох місяців, як розпочнеться вступна кампанія 2005 року. Чим вона має бути особливою і на що я просив би вас звернути увагу.

По-перше, необхідно забезпечити прозорість, відкритість та об'єктивність в оцінюванні знань абітурієнтів під час складання ними вступних випробувань. Потрібно вжити заходів щодо запобігання проявам хабарництва. Одним із заходів має бути перехід на незалежне від школи і вищого навчального закладу тестування. Цього року експеримент буде розширено, ним буде охоплено до 10 тисяч учнів. Результати тестування з української мови, математики та історії повинні зараховуватися як вступні випробування до всіх вищих навчальних закладів. Це передбачено відповідними змінами до Умов прийому. Зауважу, вищим навчальним закладам надається право встановлювати мінімальну кількість балів, з якими приймається сертифікат і вступник допускається до конкурсу. Більше того, вищий навчальний заклад може визначати додаткові екзамени з профільних предметів.

По-друге, хочу попередити вас про неприпустимість порушення строків прийому документів та проведення вступних випробувань, які визначено Умовами прийому до вищих навчальних закладів. І це стосується всіх вищих навчальних закладів незалежно від джерел фінансування. Звертаю вашу увагу на те, що перевищення або невиконання державного замовлення кваліфікується як перевитрати бюджетних коштів. А відповідальність за такі дії вам відома. Ми розуміємо, що платне навчання ще досить довго буде в нашій країні. Але збільшуючи державне фінансування, залучаючи кошти підприємств, ми від нього будемо поступово відходити. Нам не слід забувати, що поряд із просвітницькою функцією в освіті є також роль соціального стабілізатора, певного “перемішувача” соціальних груп і класів. Думаю, що з наступного року ми змінимо порядок фінансування ВНЗ, на чільне місце тут вийде обсяг державного замовлення. Прошу також чітко дотримуватися ліцензованого обсягу. У разі перевищення застосовуватимуться жорсткі дії з боку міністерства, аж до позбавлення ліцензій. Дипломи понад ліцензований обсяг не видаватимуться.

По-третє, прошу з особливою увагою поставитися до абітурієнтів з числа осіб, які користуються пільгами, особливо до дітей-інвалідів, дітей-сиріт, дітей із сільської місцевості.

Досвід попередніх років говорить про недостатню роботу щодо заохочення до вступу переможців та призерів олімпіад, Малої академії наук. Це талановиті діти, майбутня інтелектуальна еліта держави, і треба зробити все можливе, щоб вони навчалися в українських університетах, оскільки багато їх чомусь навчаються за кордоном. Прошу т.т. Степка М.Ф. і Огнев'юка В.О. взяти це під особистий контроль.

Окремо наголошу на прийомі іноземців. У 2004 році досягнуто найвищої за останні роки чисельності студентів-іноземців — 30 тис. осіб. Упевнений, що вищі навчальні заклади України мають достатній потенціал для того, щоб збільшити контингент іноземних студентів, принаймні втричі. Цей потенціал оцінюється у 500 млн дол. інвестицій. Однак при цьому неприпустимі порушення критеріїв допуску осіб до вищої освіти, встановлені в країнах, звідки приїхали студенти, та демпінгування розміру плати за навчання. Ми маємо випадки рекамацій на якість підготовки іноземних студентів. Це неприпустимо.

Важливим фактором приваблення на навчання іноземців є створення відповідних житлово-побутових умов. До речі, це одна з вимог Болонської декларації.

Стосовно державного замовлення на цей рік, то міністерством з урахуванням бюджетних призначень передбачено, на жаль, незначне збільшення показників. І ми просимо Президента нас підтримати щодо зростання держзамовлення. Але це не означає, що вищим навчальним закладам автоматично буде збільшено приїом. Це збільшення передбачено лише на відкриття нових спеціальностей, необхідних державі.

Завершуючи тему забезпечення якості освіти, я просив би вашої особливої уваги до проблеми, що найбільше турбує наших людей, — це боротьба із корупцією. Президент України поставив чітке завдання викоринити ці негативні явища, оскільки їх прояви підривають довіру не тільки до всіх освітян, а й до планів керівництва держави щодо побудови демократичного суспільства. Виконати це — справа честі кожного з нас. Але без залучення громадськості, самих викладачів та органів студентського самоврядування зробити це неможливо. Потрібно також запровадити нові технології оцінювання знань і забезпечити ефективний ректорський контроль як через ректорські контрольні роботи, так і присутністю на контрольних заходах під час сесії представників громадськості ВНЗ. Такі замі завдання повинна поставити перед собою Державна інспекція при МОН. У мене щодо цього відбулася нещодавно розмова з академіком І. А. Зязюном. Він сказав мені таке (і я з ним згоден): “Якщо ректор хоче навести лад, то в нього є всі можливості, і він це зробить. Якщо не захоче — то нічого й не буде”. Вважайте, що ви, шановні ректори, вже захотіли навести тут порядок. Це наше спільне завдання. Жоден працівник МОН, у тому числі і міністр, не буде звертатися до ректора під час вступу. Думаємо, що й керівники областей, чиновництво, правоохоронці візьмуть із нас приклад. Ми з Юрієм Луценком про це домовились.

Визначаючи шляхи підвищення якості вищої освіти, слід чітко усвідомити її залежність від рівня впровадження інформаційно-комунікаційних технологій та формування інформаційної культури.

Відповідно до Індексу інформаційного суспільства, 55 країн світу вважаються такими, що перейшли від індустріального суспільного ладу до інформаційного, якому формується принципово нова парадигма професійної діяльності, характеру виробництва. України в цьому списку немає. Безперечно, в освіті для формування інформаційного суспільства зроблено чимало. За чотири останні роки кількість комп'ютерних місць в університетах системи МОН збільшилася майже на 60 відсотків і становить 67 тисяч місць. У багатьох університетах введено власні навчально-інформаційні комп'ютерні мережі, створено сучасні комп'ютерні класи, як у навчальних аудиторіях, так і в гуртожитках, впроваджуються дистанційні технології навчання, здійснюється повна комп'ютеризація бібліотек, використовуються системи комп'ютерного управління університетами. І це все зроблено без залучення бюджетних коштів. За браком часу не можу навати і подякувати ректорам цих університетів. Це я зроблю окремим наказом. Але тут “пробуксовує” й міністерство. Чіткої політики щодо створення інформаційного освітньо-наукового простору воно не здійснює. І з цим ми миритися не будемо. Найближчим часом буде зроблено серйозні кроки в цьому напрямку.

Яку ми маємо тут картину? При середній забезпеченості 10 комп'ютерними обочими місцями в розрахунку на 100 студентів, 11 університетів мають цей показник від 2,2 до 4,65. Серед них і чотири педагогічні університети (Слов'янський, Тернігівський, Переяслав-Хмельницький, Полтавський), два класичних універ-

ситети (Харківський, Миколаївський), Київський і Харківський університети декоративно-прикладного мистецтва, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого у Харкові (3,32) та Одеська національна юридична академія (3,75).

Диво дивнее: у нас є національні університети, де навіть немає електронних каталогів у бібліотеках! (Я не кажу про електронні підручники.)

Якщо педагогічні університети можуть послатися на обмежені фінансові можливості, то юридичні академії, думаю, мають можливості виправити ситуацію. Адже стежити за швидкоплинними змінами законодавства без сучасних інформаційних технологій студенти не зможуть.

З огляду на зазначене та з метою розвитку у вищих навчальних закладах інформаційної культури і технологій, розвитку електронних бібліотек і баз даних вважаю за необхідне: створити робочу групу, розробити відповідну програму, обговорити і прийняти її на спеціальній нараді з керівниками університетів, що відповідають за ці питання. Відповідальність покладається на т.т. Гуржія А.М. і Степка М.Ф.

Слід також передбачити поширення досвіду університетів, що вже запровадили системи комп'ютерного управління університетом і продумати більш оперативні схеми взаємодії навчальних закладів із міністерством.

Продовжуючи тему забезпечення сучасних умов навчання, необхідно окреслити проблему забезпеченості вищих навчальних закладів відповідною науковою і навчально-методичною літературою. Сьогодні забезпеченість навчальних закладів науковою та навчально-методичною літературою, особливо україномовною, не може нас задовольнити. Так, соціально-гуманітарний напрям забезпечено на 89 відсотків, економічний — на 68,8, природничо-математичний — 51,3, інженерно-технічний — на 49,4.

Кількість видань почала зростати, і за це я дякую авторам і керівництву університетів, яке знаходить джерела фінансування, але з'явилися проблеми якості літературної продукції, прикрі явища наукового плагіату, неодноразові подання того самого матеріалу до друку під різними назвами. У результаті — Міністерство освіти і науки України щорічно відмовляє в наданні грифа майже півтори сотні рукописам. З таким становищем ми змиритися не можемо, а тому назріла потреба вжити рішучих заходів як на державному рівні, так і на рівні вищого навчального закладу. Ми змінюємо схему експертизи навчальних видань на предмет отримання грифа. Науково-методичним комісіям, рецензентам необхідно добросовісніше ставитися до проведення експертизи рукописів, припинити практику підписування висновків, підготовлених автором.

Кардинально поліпшити ситуацію ми зможемо, розробивши державну програму "Підручник вищої школи". Я позавчора переглянув перелік надрукованого за два минулі роки для середньої школи і за голову схопився. Ми друкуємо підручники зі співів, трудового навчання, основ здоров'я, а головних підручників немає! Прийняття державної програми змусить нас не лише ретельно проаналізувати стан забезпечення навчальною літературою та її якість, а й стимулюватиме пошук джерел фінансування.

Я впевнений, що доля країни, освіти сьогодні перебуває в руках вчителя, професора, доцента, викладача. Як себе почуватиме педагог, якою його буде суспільна значущість, який буде добробут його сім'ї — так він буде і віддавати себе справі. Перефразовуючи А.С. Макаренка, логіка тут така: щасливий вчи-

тель — щасливий учень — щаслива держава! І нині не втрачається актуальність тези “Кадри вирішують усє!” Ми маємо сьогодні констатувати: у вищій школі середній вік професорів — 64 роки, доцентів — 56 років, причому тенденція щодо старіння кадрів зберігається упродовж багатьох останніх років.

Як вийти з цього кризового становища? Потрібно вжити низку заходів щодо підтримки педагогів — це і зростання заробітної плати, надання квартир, кредитів на придбання житла, меблів, гуртожитків аспірантам, путівок на лікування. Серед перших кроків — підготовка молодих викладачів через аспірантуру і докторантуру. Але ж і тут є серйозні проблеми. У 2004 р. лише кожен шостий аспірант захистив дисертацію в установлені терміни. За нашими даними, жодний аспірант не захистив вчасно дисертацію у 14 вищих навчальних закладах. Серед них є і два національних заклади. Ще у 12 навчальних закладах у ці ж роки вчасно захистилися менш як 7 % аспірантів. Серед них теж, як бачите, є і відомі національні навчальні заклади.

Пояснювати таку ситуацію лише зниженням престижу наукової роботи, складними вимогами ВАК України некоректно, оскільки є багато навчальних закладів, де збереглися високі показники ефективності діяльності аспірантури. Хоча й ці аргументи не можна повністю відкинути.

Ректори повинні усвідомити, що кадрове забезпечення університету — одна з головних вимог міністерства. І я даю завдання департаменту кадрової роботи, Державній інспекції та Управлінню ліцензування й акредитації разом провести аналіз реалій кадрового забезпечення у кожному навчальному закладі. Ми запитаємо в кожного про результати роботи. Вважаю доцільним затвердження вченою радою кожного ВНЗ програми “Кадри — 2010”, в якій необхідно визначити механізми творчого і наукового зростання обдарованої молоді. Слід також визначити вимоги до наукових керівників та форми їх заохочення.

Міністерство освіти і науки планує ініціювати певні зміни до законодавства та урядові рішення щодо збільшення розміру стипендії аспірантам і докторантам, вилучення усіх видів діяльності, пов’язаних із підготовкою дисертації, з переліку платних послуг, спрощення багатьох процедур та ін.

Більше того, для розширення автономії вищих навчальних закладів міністерство вносить пропозиції Президенту щодо проведення на базі провідних університетів експерименту з присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань за спрощеною схемою. Мається на увазі надання університетам права останньої інстанції.

Не можу не зупинитись на педагогічній освіті, бо рівень шкільної освіти нас не влаштовує. У школах на початок нинішнього навчального року було понад 1600 вакантних посад вчителів. Найбільша кількість вакансій в Одеській (235) та Миколаївській (107) областях, Автономній Республіці Крим (214) та м. Києві (110). І це за умови, що в цих регіонах є по 2—3 університети, які готують педагогічних працівників. Серед вчителів, які працюють, майже кожен сьомий пенсійного віку, а в місті — кожен шостий. Така сама ситуація із кадровим забезпеченням у професійно-технічних навчальних закладах — понад 360 вакантних посад викладачів та 1213 майстрів виробничого навчання.

Закономірно постає запитання: чому при зростанні кількості випускників-педагогів, зменшенні кількості класів у школах і груп у ПТУ кадрове забезпечення погіршується? Тут домінують соціальні фактори.

Ми, шановний Вікторе Андрійовичу, підготували проект указу про підняття престижу вчителя, просили б Вас його підтримати, бо без вчителя, школи благополуччя в країні чекати нічого. Але, на нашу думку, попри всі проблеми соціального характеру, одна з причин такої ситуації — це неефективне використання випускників вищих педагогічних закладів, відсутність контролю за їх працевлаштуванням. Зміни до Закону “Про вищу освіту” передбачають відповідальність випускників, що навчались за кошти державного бюджету. Вони мусять три роки відпрацювати за спеціальністю.

Але впадає у вічі послаблена відповідальність керівників обласних та районних управлінь і відділів освіти, вищих педагогічних та загальноосвітніх середніх і професійно-технічних навчальних закладів щодо питань працевлаштування та закріплення випускників на робочому місці. Не досить ефективно використовуються можливості цільового прийому сільської молоді, особливо на гостродефіцитні спеціальності. Керівники деяких районів, знаючи про дефіцит вчителів, не організують роботу щодо підбору кандидатур для пільгового вступу. Вищі навчальні заклади, їх випускаючі кафедри фактично усунулись від проведення моніторингу діяльності своїх випускників, що не лише негативно позначається на кадровому забезпеченні шкіл, ПТУ, а й позбавляє вищі навчальні заклади зворотної інформації для коригування навчального процесу. У багатьох вищих навчальних закладах знищили кафедри педагогічної майстерності. А колись ця робота проводилася і приносила відповідні позитивні результати.

Шановні ректори педагогічних університетів та начальники управлінь освіти і науки! Прошу вас навести лад у цих питаннях. Новий навчальний рік не повинен розпочатися без учителів.

Для цього необхідно (т.т. Огнев’юк В.О., Степко М.Ф.): визначити об’єктивну потребу в педагогічних працівниках на рівні школи, району, області, держави; переглянути систему працевлаштування випускників педагогічних спеціальностей, які навчались за державним замовленням у вищих навчальних закладах, та запровадити їх державний розподіл; повністю використати цільовий прийом сільської молоді на педагогічні спеціальності з урахуванням регіональних потреб (думаю, що сьогодні 50-відсоткової межі цілком достатньо); вдосконалити систему відбору молоді, схильної до педагогічної професії та урізноманітнити форми довузівської роботи; оцінювати слід не тільки знання, а й передсім психологічну здатність абітурієнта стати педагогом.

Формування громадянського суспільства не можливе без демократизації суспільних відносин. Абсолютно зрозуміло, що ми ніколи не збудуємо заможного справедливого суспільства без демократії. Нехтування цими принципами призводить до суспільних збурень, соціальних катаклізмів. Найболючіше це відбувається в освітянській сфері, особливо у вищій школі. До чого призвело нехтування окремими ректорами ВНЗ, науково-педагогічними колективами закону, норм демократії, ми спостерігаємо нині. Коли під час останньої президентської кампанії в деяких вищих навчальних закладах на студентів і викладачів чинився шалений тиск, творилося беззаконня. Тепер прийшов час розплати, і ми чуємо про поправлення прав людини, Конституції. Тому я закликаю всіх працівників ВНЗ діяти за законом сьогодні й завжди, і тоді не буде проблем, з якими зіткнулися в Черкаському, Кіровоградському, Ужгородському університетах, Сумському педагогічному, Українському університеті водного господарства та природо-

користування, деяких харківських, київських, чернігівських та інших університетах.

Позавчора Комітет з науки і освіти ухвалив у другому читанні нову редакцію Закону “Про вищу освіту”. Цей Закон суттєво розширює автономію ВНЗ, вдосконалює процедуру обрання керівників університетів, деканів, завідувачів кафедр. Закон суттєво розширить права студентського самоврядування, зокрема участі студентів у вчених радах, виборах керівників ВНЗ. На практиці ми з вами реалізуємо одну з провідних тез Болонського процесу, яку було сформульовано так: “Освіта має бути вільною”.

Ми хотіли б, щоб досвід студентського самоврядування Києво-Могилянської академії, Львівського національного університету ім. Івана Франка, Національного аграрного університету, Хмельницького національного університету став набуттям широкого загалу. До речі, і при МОН найближчим часом буде створено Студентську колегію. З метою розширення суспільного впливу на освіту при Міністерстві створено Громадську колегію, до якої ввійдуть представники навчальних закладів, громадських освітянських організацій, студенти, бізнесмени, батьки.

На нашу думку, суттєвого поліпшення вимагає діяльність наглядових рад університетів. Згідно зі змінами до Закону “Про вищу освіту” такі ради створюються у всіх ВНЗ. Вони не стали в багатьох випадках дійовим інструментом впливу на стан справ у ВНЗ, регіоні, засобом реальної допомоги університетів.

При формуванні наглядових рад слід відійти від традицій включення до їхнього складу лише високих посадовців. Передусім до ради повинні ввійти зацікавлені особи, авторитетні роботодавці, тобто ті, для кого готуються фахівці, хто може вносити конкретні пропозиції щодо змісту підготовки та надавати професійно-практичну допомогу.

Думаю, що ми будемо просити Президента України, уряд, щоб суттєво розширити права університетів стосовно присвоєння вчених звань і наукових ступенів, спрощення цих процедур. Зрозуміло, що цим не завершується процес демократизації, він складний і не миттєвий. Проте всім необхідно зрозуміти, що часи єдиноначальних рішень керівника, тим паче в університетах, вже давно минули.

У системі вищої освіти мають органічно поєднуватися два начала: знання і моральність, бо розрив між ними породжує або моральних калік, або егоїстів. Ще геніальний Платон у книзі “Держава” зазначив, що невихована людина є диким і найжорстокішим звіром. МОН не може миритися з тим, що у багатьох університетах проблеми виховної роботи, викладання суспільних дисциплін відійшли на третій план. Бездуховність, аморальність, хабарництво впевнено ввійшли у життя багатьох ВНЗ. Лише кожний шостий студент займається спортом, згорнуто гурткову роботу. Нам не слід забувати, що освіта не зводиться лише до отримання певної суми знань, вона має глибокий вплив на формування особистості.

Переконали, що половина негативних явищ у вищій освіті виникають внаслідок втрати моральності, поширення так званої академічної нечесності. Ці вади освіти помітні всьому суспільству, яке через це з певною недовірою ставиться до всіх нас. Стали звичними звинувачення в посадових зловживаннях і хабарництві. Основною мотивацією цих явищ для деяких студентів залишається просте отримання диплома, а не здобуття знань. Так формується менталітет

молодої людини, який базується на думці, що порушення законів є найкоротшим шляхом до бажаної мети. Дійшло до того, що стало “нормою” купувати реферати, курсові, дипломні, дисертаційні роботи. Одним словом — це прояви академічної нечесності, якій немає місця у правовому суспільстві.

Вважаю, що треба використати позитивний досвід — запровадити у вищих навчальних закладах кодекси честі студента, викладача, керівника. До речі, це стосується і всіх працівників Міністерства освіти і науки, в тому числі і міністра.

Йдеться не просто про ще один формальний документ, а про певний комплекс заходів і зобов'язань. У зв'язку з цим, шановні ректори, давайте розпочнемо роботу із самих себе.

Великий духовний потенціал вищої школи зосереджено у соціально-гуманітарному сегменті. Хоч не всі поділяють цю думку, деякі “вчені” вважають, що соціально-гуманітарна підготовка є зайвою, а основний акцент ставиться на профільній підготовці. Однак я переконаний, що завдання освіти — сприяти гармонійному розвитку особистості, давати їй не тільки спеціальні вміння і навички, а й вчити спілкуватися зі світом, розуміти інших. Згадаймо, до чого призводить процес випередження індустріальним розвитком усвідомлення фундаментальних принципів цивілізації, основу яких становлять духовність, мораль, громадянська позиція. Дві світові війни у ХХ ст. вибухнули не у відсталих, а в найосвіченіших країнах. Ціна цих подій — мільйони людських жертв. Видатний учений і громадянин, академік Легасов після чорнобильської катастрофи сказав, що причиною масштабних техногенних катастроф є не стільки науково-технічні проблеми, скільки загальний рівень культури і духовності людини. Гуманітарна підготовка завжди була невід'ємною складовою освіченості.

Ми вважаємо, що ВНЗ мають надати студентам можливість більшої свободи у виборі соціально-гуманітарних дисциплін, ознайомлення з якими, на його думку, принесуть користь його професійній діяльності і власному розвитку. Треба посилити політологічну, культурологічну і мовну підготовку студентів. Загальновизнано, що без володіння іноземною мовою стає все важче знайти собі гідне застосування. Гадаю, що знання мов доповнить і навіть удосконалить будь-яку професійну підготовку. Мовні проблеми суттєво заважають керівникам ВНЗ та їх підрозділів, студентам активно спілкуватися на міжнародному рівні, пропагувати там свій досвід, стверджувати тим самим престиж Української вищої школи. Потрібно підняти роль філософської науки в Україні, а не дискредитувати її знищенням годин, переведенням вивчення філософії на перші курси ВНЗ чи взагалі в школу, коли молода людина ще не здатна її сприймати. Треба розвивати різні форми обговорення філософсько-методологічних проблем в університетах і академічних інститутах. Ми не повинні забувати, що головне для нас — це виховати справжню Людину, патріота своєї країни.

Необхідно в позанавчальний час створювати сприятливі умови для вільного розвитку студентів, об'єднуючи зусилля громадських, молодіжних та інших організацій. Нам слід відновити проведення університетських та міжуніверситетських заходів культурного, спортивного характеру. Велике значення мають міжрегіональні акції щодо спільного відзначення традиційних національних свят, пам'ятних дат тощо.

У гуртожитках треба створити умови як для нормального побуту, так і для занять фізичною культурою, проведення культурно-мистецьких заходів. Мені

здається, що ми вже всі відремонтували свої кабінети, тепер настав час зайнятися гуртожитками. Не можна миритися з тим, що темні вікна спортзалів, що не працюють секції, спортивні споруди, що тільки платні послуги дають студентству доступ до фізичної культури.

Важливо у студентському середовищі підтримувати стимул до здорового способу життя, занять спортом і фізичною культурою. Треба досягти такого рівня, щоб заняття фізичною культурою не було примусовим, а виявом внутрішньої потреби студента. Думаю, що це треба формувати ще у загальноосвітній школі. Саме через фізичну культуру і спорт можна протистояти негативному впливу вживання наркотиків, алкоголю тощо.

Сподіваюсь, що запровадження спортивно-патріотичного комплексу “Козацький гарт” також сприятиме реалізації цього завдання. Голові спортивного комітету МОН Операйлу С.І. разом із ректорами слід серйозно займатися поточною оздоровчо-спортивною роботою з усіма студентами.

Шановні колеги! Кілька слів про економіку освіти. Серед давніх “хвороб” вітчизняної освіти — недосконала економічна політика. Фінансово-господарська діяльність ВНЗ регулюється безліччю нормативних актів, які давно вже застаріли, а деякі потребують удосконалення. Склалася ситуація, коли частина керівників хочуть працювати, але їх стримуює правова невизначеність, а ще частина просто не знають досконало і того законодавства, яке вже є. Тому для фінансово-економічного блоку (т.т. Богомолів А.Г., Куліков П.М.) є нагальним завданням ретельно проаналізувати наявну правову базу, внести пропозиції щодо ефективної економічної діяльності університетів, використання бюджетних коштів, залучення коштів підприємців.

Вважаю, що до цієї діяльності слід залучити фахівців економічних університетів. Подивіться: за минулий рік у системі вищої школи виявлено порушень більше ніж на 150 млн грн, у тому числі на 139 млн грн — пов’язаних із залишенням в обліку вартості активів.

У другій частині доповіді сконцентрую увагу на питаннях наукової діяльності, що є основою розвитку сучасного суспільства. Ще на зорі становлення університетів, близько тисячі років тому, на стінах Болонського університету було написано “Освіта без науки не можлива”. Чому саме так? Тому що наукова і науково-технічна діяльність є невід’ємною складовою існування вищої школи. Вона створює нові фундаментальні знання, які використовуються в навчальному процесі, а її результати — новітні технології, прилади, технічні засоби, методи — започатковують виробництво нової продукції, послуг. Людські знання — один із найдинамічніших ресурсів, які лежать в основі формування та функціонування інноваційного середовища. Освіта, науково-дослідна та виробнича, підприємницька діяльність — саме в цьому інноваційному трикутнику ми зможемо знайти опору у виході нашої країни на якісно новий рівень розвитку.

Заради об’єктивності слід зазначити, що навіть у нинішніх умовах багато вчених університетів прагнуть і знаходять можливості для успішного вирішення наукових та науково-технічних проблем, отримують результати світового рівня. Доречно згадати сьогодні колективи вчених, які здобули вагомі наукові результати. Так, у Донбаському технічному університеті розроблено енергозберігаючу технологію для переробки сипучих матеріалів з перетворювачами енергії, впровадження якої забезпечить понад 80 млн грн прибутку (керівник — професор Ока-

лелов В.М.). У НТУУ “КПІ” розроблено високошвидкісні мікрохвильові системи ширококутового радіодоступу, які дають змогу вирішити питання “останньої милі” і підключити до мережі Інтернет сільські школи. За цю розробку колектив вчених (керівник — професор Ільченко М.Ю.) отримав у 2004 р. Державну премію України у галузі науки і техніки. У Дніпродзержинському державному технічному університеті розроблено енергозберігаючу технологію виготовлення широкої гами типів профілів прокату, що дало змогу відмовитись від закупівлі їх за кордоном (керівник — доцент Нехаєв М.Є.). В Одеському національному університеті розроблено та впроваджено препарат на основі рослинного меланіну, що має антиоксидантні властивості, якому немає аналогів на світовому ринку (керівник — професор Іваниця В.О.). І такі приклади можна наводити ще.

Потрібно зазначити, що за минулий рік ВНЗ Міністерства виконано науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт на суму 162 млн грн, з них 46 % за кошти вітчизняних, а 10 % — закордонних замовників. Слід наголосити, що за останні 10 років показник співвідношення коштів, зароблених ВНЗ за виконання наукових досліджень та розробок для виробництва, і бюджетних видатків зріс у 2,3 раза — з 57 коп. до 1,31 грн на одну бюджетну гривню. До речі, це вище, ніж у наукових установах академічного сектору. А в таких університетах, як Львівська і Київська політехніка, Івано-Франківський нафти і газу, Придніпровська академія будівництва і архітектури, Криворізький технічний університет, цей показник сягає від 1,7 до 15 грн на одну бюджетну гривню. Слушним є зауваження, що не можна порівнювати можливості технічних і гуманітарних університетів. Але й тут є позитивні приклади. Серед них можна назвати Львівський імені Івана Франка, Запорізький, Херсонський державні університети, Мелітопольський педагогічний університет, які виконують значні обсяги наукових робіт і мають показник зазначеного співвідношення від 1,8 до 11 грн на одну бюджетну гривню.

Разом із тим, ми не можемо закривати очі на те, що половина університетів практично не займаються науково-дослідницькою роботою. Як пояснити, що окрім куцого бюджетного фінансування, наданого міністерством, минулого року вчені Чернігівського, Севастопольського, Луцького технічних, Мукачівського технологічного університетів, Державної льотної та Національної юридичної академії, Чернігівського інституту економіки і управління не спромоглися отримати ні копійки коштів замовників.

Ще приклад для роздумів: вчені Київської політехніки виконали прикладних наукових робіт більше, ніж решта технічних і технологічних університетів разом.

Так що це, байдужість керівництва, чи їхня робота нікому не потрібна? Думаю, що швидше перше.

Гірко говорити, але треба — лише кожний десятий студент бере участь у науково-дослідницькій роботі, не чути голосів молоді у лабораторіях університетів.

Ще одна проблема — наука і приватні вищі навчальні заклади. У більшості приватних ВНЗ такої ланки підготовки фахівців взагалі немає.

Принагідно хотів би кілька слів сказати про винахідницьку діяльність. Сьогодні у власності провідних ВНЗ перебувають 657 двадцятирічних патентів. При цьому більшість із них сконцентровано в Національних університетах харчових технологій (65), технології та дизайну (45), аерокосмічному (28), але не зрозуміло, чому десятки інших ВНЗ роками не отримують жодного! А що ж роб-

лять в університетах тисячі кандидатів, докторів наук, аспірантів та докторантів? Як із такими напрацюваннями можна інтегруватися до світового і європейського освітнього та наукового простору?

Думаю, що ми повинні розробити чіткі критерії оцінювання діяльності кожного ВНЗ, факультету, кафедри, науковця та викладача, знайти шляхи підвищення віддачі потужного наукового університетського потенціалу.

Я не хотів би, щоб мене зрозуміли так, що всі недоліки в науково-технічній сфері міністерство перекладає на вищі навчальні заклади. Проблема більш глибока, системна і комплексна. За всі останні роки жодного разу не виконувалася ст. 62 Закону України "Про освіту". Міністерство справедливо критикують за недостатню увагу до фундаментальної, прикладної науки. Але якщо через міністерство розподіляється лише десята частина коштів на науку в державі, то про який реальний вплив і підтримку науки можна говорити?! Це не відповідає реальному стану справ тому, що більше ніж половина докторів і кандидатів наук в Україні працюють у ВНЗ.

Перед нами стоїть завдання підвищення ефективності наукових досліджень у вищій школі, диверсифікації джерел фінансування. Ми повинні більш активно долучитися до виконання фундаментальних досліджень та проектів державних науково-технічних програм, в яких нині задіяний лише кожний десятий університет. Потребує суттєвого поглиблення співпраця з академічними установами та промисловими підприємствами, ми повинні активніше співпрацювати із зарубіжними країнами, зокрема країнами Євросоюзу. Університетам треба серйозно зайнятися проблемою комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності.

Хочу закликати відповідальних за ці напрямки Гуржія А.М., Свіженка В.О., Стогнія В.С., Паладія М.В., проректорів з наукової роботи до більш ефективної і цілеспрямованої діяльності. Необхідно спільно з радою ректорів негайно проаналізувати стан справ, створити при МОН Громадську раду науковців і підготувати нову концепцію організації проведення науково-дослідницької роботи у вищих навчальних закладах, розробити положення про наукову і науково-технічну діяльність ВНЗ.

Думаю, що міністерству слід прискорити розробку Державної програми оснащення ВНЗ приладами для наукової діяльності. Необхідно також терміново підготувати пропозиції щодо зміни умов оплати праці науковців вищої школи, яка нині нижча, ніж оплата праці науковців у академічних установах. Слід ініціювати конкретні зміни до чинного законодавства, які б зацікавили підприємців у співпраці з ученими. І ці кроки мають бути миттєвими, точними і виваженими.

Як я сьогодні вже зазначав, крім постіндустріалізації, є і потреба громадянського суспільства. І тут надзвичайно важлива є роль суспільних наук. На їх розвиток, дослідження треба звернути особливу увагу. Адже гуманітарна сфера в суспільстві — це джерело цілей і сенсів суспільного життя. Її занепад завжди тягне втрату суспільством єдності, цілісності і веде до деградації. Україні потрібна якісно нова філософія нашого життя, яка б базувалася на ідеї соціальної багатоманітності країни. Ми повинні з позицій людських потреб і можливих ризиків оцінювати всі нововведення і наукові відкриття та технологічні рішення. Саме під кутом зору гуманістичного характеру мають здійснюватися всі інновації. Ми повинні разом подумати, як законодавчо ввести в інноваційну практику обов'язкову гуманітарну експертизу. Вітчизняна наука потребує уточнен-

ня нових пріоритетів, її реструктуризації, можливо, перерозподілу завдань і функцій галузевих і вузівських наукових установ. Усе це — зміни в освіті, науці, виробництві — має здійснюватися у взаємній системній відповідності, лише тоді вони будуть реальні, стійкі й перспективні.

І наостанок. Про те, що стосується авторитету вченого, що люди кажуть на зустрічах, пишуть у пресі. Це делікатне питання, але настав час промовляти його вголос. В останні роки склалася хибна практика: будь-що стати так званим академіком якоїсь вітчизняної чи міжнародної громадської “академії”. (До речі, кажуть, Міжнародну академію інформатизації було створено на базі Московської довідкової служби, а за членство в Нью-Йоркській академії треба було заплатити лише 100 доларів США.)

Ми розуміємо, що професійні об’єднання певних груп учених потрібні. Але чому це мають бути академії, а не спілки чи товариства, як це є у світовій практиці? У результаті переплуталось усе — справжні академіки з псевдоакадеміками. Уже дійшло до того, що до міністерства звертаються керівники вищих навчальних закладів щодо доплати за такі “звання”.

Вважаю, що заради підняття авторитету університетського вченого треба працювати так, щоб не штучними званнями, а науковими результатами наповнювалася вузівська наука. А отже, і додавалися авторитет та визнання вченого.

Мудрий Гельвецій попереджав, що народ, який не має підприємливості, мужності, науки й освіти — природжений раб будь-якого сусіда. У нас є досить розвинута наука й освіта, та, на жаль, не завжди є воля досягти необхідного. Тож бажаю всім вам наполегливості — і Україна буде найзаможнішою країною світу.

Доповідь на засіданні підсумкової колегії Міністерства освіти і науки України (24 березня 2005 р., м. Київ)

Ви еліта нації, на яку сьогодні покладаються величезні надії

Шановні присутні! Шановна президіє! Я із задоволенням отримав запрошення взяти участь у засіданні колегії. Перекоаний, для мене, як і для мільйонів українців, освіта не є пустим словом. Думаю, що у фундаменті людського розвитку, людського прогресу — це найголовніше.

Тому хотів би висловитися трохи ширше з питань, що порушуються. Тут зібралось вище керівництво освітньої політики України. Якщо на цьому форумі не приймається те, що потім називається планом дій, чи дорожньою картою освіти, чи як завгодно, якщо ми з вами не приймаємо ті конкретні 20 чи 30 пунктів, які треба зробити у 2005 чи 2006 році, — нічого не зміниться. Ви — люди інтелектуальної професії. То я хотів би, щоб ми почали робочий день із білого аркуша, а до вечора його заповнили. Це є та домовленість, яку потім ми формалізуємо — або через постанову уряду, або через рішення вчених рад університетів. Але, друзі, я вас закликаю не бути пасивними учасниками цього процесу. Ви повинні “народити” абсолютно конкретний документ. Немає часу на довгі розмови. І майже все зрозуміло у вашому колі. Я вас закликаю формалізувати такий документ, який буде кращою відповіддю на ті клопоти, які ми сьогодні маємо — кого навчати, скільки навчати, за допомогою яких коштів? Я як Президент одне вам скажу. В нинішню, нереформовану, систему вкладати нові кошти недоцільно. Раціонально вкладати в дію, в зміни. І тому ми повинні сформулювати абсолютно чітко розуміння: як ми бачимо освіту 2005, 2006 чи 2009 року, побачити роль роботи кожного року.

У залі сидить еліта нації, на яку сьогодні покладаються величезні надії. Я хотів би, щоб ми були співучасниками одного процесу, який відбувається сьогодні. Ми з вами отримали принижену країну. Країну, в якій царювала кримінальна влада. Ми жили в країні, де половина того, що випускалося, вироблялося в тіні. Ми жили в країні, де корупція, починаючи з найвищого кабінету і до сільської ради, була звичним явищем.

Щодо університетів України. Ми жили в країні, де “дядько” з Адміністрації Президента зателефонує — і половина судів падає на коліна. Я не хочу образити суддів і незалежність судів. Але хочу до вас звертатися як до еліти: ви мусите відповідати не тільки за тему освіти. Ви є остання інстанція, яка благословляє цей народ. Тому що я перекоаний: ви навчаєте у вищих навчальних закладах не людину якоїсь професії. Ви творите громадянина. Тому хочу розпочати з того, що спершу треба усвідомити, що потрібно країні, на яких пріоритетах триматися, щоб сказати: ми маємо успішну ходу в розв’язанні проблем, які успадкувала держава і нація.

Думаю, якби кожному другому з вас дали сьогодні слово і попросили назвати найгостріші проблеми вищої освіти, це були б ті питання, які порушуються роками. Багато з нас говорили про ці речі ще в молодості, а потім у старшому віці.

Я почав би з того, що ми наголошуємо на якості людського розвитку й у центрі в нас стоїть людина, а держава збоку і слугує людині разом з усіма інститутами. Якщо мене, можливо, хтось не розуміє, то починаємо з тези номер один: соромно жити в суспільстві, яке бідне. Не від того бідне, що Бог не дарував ресурсів.

Ресурси є. Якби їх не було, то, я думаю, що до перших п'ятдесяти найбагатших людей Європи шість українців не потрапили б. А це стара Європа, яка плекала багатство, починаючи від колоніальних методів, століттями. У нас хлопці, які заїжджають в Адміністрацію Президента на "битих" "Жигулях", через три роки стають мільярдерами європейського списку. Ми говоримо про бідну країну? Ні. Ми говоримо про те зло, яке, шановні друзі, і придушило національний інститут, а найголовніше — придушило верховенство права. Ми говоримо про те, що ми забули про відчуття захищеності, відчуття того, що за нами стоять закон і суд. Якщо не справимося із цим злом, ми не будемо з вами повноправними громадянами.

Теза номер один: бідна людина ніколи не буде незалежною. І якщо ми хочемо далі жити в рабській нації, нам треба боротьбу з бідністю забувати. А я цього не хочу. І тому теза номер один, яку я кажу кожному міністрові, на кожному засіданні — це боротьба з бідністю. Ми повинні радикально підняти стандарти життя людини. Це не проста політика. Творячи таким чином політику споживання хоча б на короткий період, нам треба утримати макроекономічний контроль в економіці. Щоб ми її не холодилі, щоб не випустили з-під контролю цінову чи монетарну політику. Це дуже складне комплексне завдання. Але наполягаю: друзі, ви маєте відношення до влади. Тому перша тема — це боротьба з бідністю.

Друге — боротьба з корупцією, усунення корупції. Мені соромно від того, що у вищій українській школі корупція квітне. Це честь вашого мундира. З вас починається і завершується ця тема. Прошу вас бути союзниками мені і владі в цьому питанні. Не хочу, щоб на нашому мундирі були плями. Бо вони болячі, колючі, думаю, десяткам тисяч учителів, майбутнім громадянам України.

Створення нових робочих місць — третій пріоритет. Сьогодні сім мільйонів українців розсіяні по білому світу — шукають роботу. Починаючи Португалією, закінчуючи Туркменистаном, де я днями зустрічався з 700 українцями, які отримують зарплати від 500 до 1500 доларів.

Четверте — духовне відродження нації. Це гуманітарний розвиток України. Хочу дещо прокоментувати з цього. Бідність проявляється в трьох речах: коли в людини мала заробітна плата, низька пенсія, коли в людини низька соціальна програма. Три речі, які мають пряме відношення до бідності. Тому моя вимога була до кожного міністра і до уряду — починаємо роботу так, щоб політика 2005 року щодо простої людини, незалежно від того, чи вона працює, чи це студент, чи пенсіонер, була такою, щоб її можна було намазати на бутерброд. Кожному. Щоб людина цю політику відчула. Щоб вона себе знайшла або в першому, або в сімнадцятому пріоритеті програми.

Скажу про деякі наміри. Перша — пенсії. Для того щоб зняти будь-які спекуляції авантюристів від політики, я поставив таке завдання: все, що прийнято в українському парламенті, все, що авантюрно було прийнято попереднім урядом (надбавки на три місяці до пенсії), без обговорення ми вводимо до пенсійного бюджету 2005 року. Звичайно, мудріша політика повинна бути іншою. Але я не хочу, щоб навколо цього творилися політичні спекуляції. Сьогодні через такий підхід ми виходимо на те, що пенсія у внутрішньому валовому продукті становить 16%. У радянські часи вона не сягала більше 7%. Для багатьох країн Європи, якщо пенсія вища від 4%, вже починається криза. У нас — 16%. Це ми прийняли той спадок, який накрутили політики станом на 1 січня 2005 р.

І тільки для того, щоб не було коментарів, я зобов'язав уряд прийняти все це один до одного — без ревізій. І тому 332 грн — мінімальна пенсія починаючи з 1 січня 2005 року.

Друга частина — те, що належить до дитини, до мами. Ми повинні зрозуміти, що то маленькі українці. Мусимо створити умови для природної відновлюваності нації. Ми повинні прийняти не одну програму, яка стосується мами і дитини. Тому почнемо з народження: вісім з половиною тисяч гривень віднині отримуватиме мама при народженні дитини. Три з половиною тисячі відразу, далі — зроблено спеціальні кроки, щоб не було зловживань, щоб дітей не носили під якісь під'їзди. 1,2 мільярда гривень виділено на це з бюджету.

Дітки, які перебувають під опікою і піклуванням. Їм збільшено допомогу в 4,4—5,6 раза. Майже 300 мільйонів гривень виділено на таку програму цього року. Допомога одиноким матерям — у 4,1 раза збільшується, і видається 1,3 мільярда гривень. На мій погляд, ми торкаємося тих людей, які роками були забуті, які під опікою за 27 гривень утримували 11 дітей. Біля будинку Президента я бачу щодня якусь родину. В однієї — 11 дітей, в іншої — семеро... І по 27 гривень на дитинку. А тому будуюмо тюрми, опікунські будинки, інтернати. Це проблема, яка починає вирішуватися новою і радикальною політикою держави. Ми повинні зважати на цього недоглянутого українця.

Для того щоб не було дискусій щодо військових пенсіонерів, ми впроваджуємо повністю, без коментарів, статтю 39. Вона коштує нам 2,8 мільярда гривень. Це тільки для того, щоб дати відповідь людям, які служили Україні й пішли на пенсію. Щоб їхній статус був таким, як людей, які виходять на пенсію сьогодні.

Заробітна плата. Хочу вас поінформувати, що ми прийняли позицію, коли мінімальна зарплата в Україні — 262 гривні, а мінімальна пенсія — 332. Це політичні авантюри попереднього року, які поставили націю перед такою проблемою. Це не жарти. Це на три — чотири роки каліцтва, з якого треба макроекономічно виходити. Я як Президент не міг цю диспропорцію сприйняти. Поставив перед урядом завдання — мінімальна зарплата не повинна бути меншою за 332 гривні. Починаючи з квітня, підвищуємо її трьома етапами: 290 гривень, з 1 липня — 310 і з 1 вересня — 332. І так хочемо дефіцит Пенсійного фонду значною мірою виправити за рахунок динаміки заробітної плати. 4,5 мільярда гривень коштує ця операція, яка приводить до того, що в цілому заробітна плата в бюджетній сфері зростає на 40 %, а за рахунок тарифної сітки — на 57 %. Це, шановні друзі, можливо, один із найсоціальніших бюджетів за 14 років. Думаю, що ми легко дійдемо до підрахунків, що він у споживанні має приблизно 80 %. Цьому можна радіти. Але зрозумійте одне: тільки професійне управління, і не лише бюджетом і державними фінансами, а й економікою, цінами може привести до того, що ми зможемо “вбити двох зайців”. Перше — радикально підняти соціальне використання бюджету. Думаю, що загальна ціна навіть бюджету, який прийняли три місяці тому на 2005 рік, на 20 мільярдів збільшиться. Великий обсяг проживання грошей. З іншого боку — унікальна професійна вимога до цінової політики, до політики утримання курсу національної валюти. Тому, на мій погляд, сформована, можливо, одна з агресивних соціальних політик, яка може бути за 14 років найсильнішою в соціальній сфері. Мені легко говорити в будь-якій аудиторії. Бо я виходив з того, що кожна соціальна група повинна себе бачити в бюджеті 2005 року. Особливо та, яка занеуважалася роками.

Друга тема — **боротьба з корупцією**. Я перед Генеральним прокурором, міністром внутрішніх справ, Службою безпеки поставив одне завдання: вашу роботу ми будемо оцінювати за тим, як ви реалізуєте найближчим часом конкретні речі. Як продемонструєте на кожній території показові гучні приклади боротьби з регіональною корупцією. **Я не хочу, щоб на лаві підсудних сидів ректор**. Не хочу. Тому звертаюся до вас: це у ваших силах — не випробовуйте свою долю. З цього залу ви повинні вийти іншими людьми. Я не буду просити вас. Я буду від вас вимагати і попереджати, що такого в нашій практиці бути не може. Для того щоб вимести всі ці підвалини, ми пішли на не менш складну політику в галузі фінансів. І з бюджету — 8,7 мільярда скорочення пільг корпоративним структурам. Це не просто. Але на цей крок ми йдемо. Бо, якщо говорити про так звані українські вільні зони, більше 10 % того, що завозиться через вільні економічні зони, завозиться через одну єдину зону, яка називається Донбас. Відпрацьовано десятки схем, як працюють економічні зони. І я як економіст розумію: держава повинна мати національні пріоритети, але не повинна заплющувати очі на те, як її роздягають. Тому пільги будуть скасовані там, де була найбільша корупція.

В основі, звичайно, шановні колеги, стоїть непохитна дія українського закону. Там, де працює закон, корупції немає. У нас повинні бути сформовані два начала. Перше — наявність високого закону. А друге — повне відчуття того, що цей закон працює. Думаю, це дві речі, які потрібні для нашого розвитку. Треба також, щоб ми сьогодні мали вільні суди, які можуть захистити права людини.

Щодо робочих місць я скажу одне: сьогодні йдуть мільярди інвестицій в Україну. Пригадую, моє спілкування з німцями закінчилося тим, що на різні програми паливного комплексу виділено два мільярди євро кредиту. Друзі, два мільярди євро — це інвестиції в Україну за п'ять останніх років, разом узятих. Щодня я спілкуюся з людьми, які приносять в Україну хто сто мільйонів, хто п'ятсот. У них є тільки одне прохання: “Покажіть нам ті двері, в які треба йти, щоб не платити хабарів”. Одне робоче місце в Україні потребує 15 місяців для створення. 61 довідку треба від різних “дядьків” принести. Моя вимога до уряду: з 1 липня в цій країні повинен працювати принцип “єдиного вікна”, відповідно до якого та людина, бізнесмен, який знає, як організувати одне, чи два, чи три робочих місця, повинен прийти до влади, подати заявку і ввечері отримати дозвіл на підприємницьку діяльність. Не півтора року ходити. Це питання держави — дати можливість працювати тим, хто може “нести золоті яйця”. І тому ми кажемо всім адміністраціям: одним з показників вашої роботи має бути створення робочих місць. Тут сидять деякі заступники голів облдержадміністрацій. Вони повинні знати, як робиться одне робоче місце — пройти своїми ногами від заявки в адміністрацію і закінчуючи ліцензією на діяльність. А потім ми зробимо так, як зробили в Одесі. Зібрали сім структур, що працюють на митниці, посадили в одну кімнату. І замість трьох тижнів митне оформлення за п'ять хвилин відбулося. Правда, в сусідній кімнаті через камеру СБУ і міліція дивилися. І коли в нас пануватиме закон, тоді називатимемося європейською країною.

Про духовне відродження. На перше місце я б поставив тему мови. У цьому бюджеті ми вперше закладаємо 30 мільйонів гривень на розвиток української мови. Ми вперше зробили фінансування української діаспори, починаючи від Тюмені і закінчуючи Придністров'ям, де є мільйони українців чи десятки тисяч,

які не можуть навчати своїх дітей української мови, бо немає програми, немає підручників, і вони не мають жодного піклування від материнської території.

Але насамперед ми говоримо про розвиток української мови в самій Україні. Я хотів би сказати, що це не експансія на якусь мову. Українська мова розвивається за рахунок української мови. Не за рахунок іншої. Інші мови — і російська, і англійська, і німецька — також будуть мати свою підтримку. Але моя мета нині — зробити акцент саме на цьому. Дуже хотілося б, аби у ваших колективах панувала українська мова. Щоб особисто ви знали цю мову і користувалися нею, якщо ми говоримо про еліту нації.

Бо якщо хочете знищити суверенітет країни, її незалежність — не треба запускати бомбу, ядерну чи якусь іншу. В нації треба забрати чотири речі, щоб вона зникла як держава: мову, традиції, історію і національну церкву. Тоді ми будемо без захисту. І тоді ми готові бути під покровом держави будь-якої нації. Тільки не своєї. Мова — це те, що нас ідентифікує як українців. Я просив би вас усіх особисто на це звернути увагу, бо ви є вища школа.

20 мільйонів гривень ми направляємо для того, щоб сформувавши програму **“Українська книга”**. Закінчилися дискусії. Ми вперше приступаємо до прямої підтримки українського книговидання, української книжки. Бо сьогодні на 59 книжок, які видаються в Україні, тільки одна виходить українською мовою, а такою є ціна питання. На одного українця випускається 0,75 книжки, на одного росіянина — 3,5, на одного поляка — 9, на одного німця — 17. І якщо ми вважаємо, що ми європейці, я переконаний, що з такої програми треба починати.

Уперше виділяємо 15 мільйонів на програму виявлення і підтримки обдарованих дітей. У тому числі 12 мільйонів додатково, які виникли буквально три дні тому. Передбачається 50 мільйонів додатково спрямувати на створення і розповсюдження національних фільмів. Проведено багато переговорів. У Голлівуді створено коаліцію шанувальників України з провідних акторів, у яких серце горить працювати в Україні, зробити світовий фільм про Україну з різної тематики. І з Жераром Депардье зустріч закінчилась тим, що він сьогодні взявся за фільм **“Тарас Бульба”**. Це його мрія останніх десяти років. Я попросив його: **“Ти повинен разом з українською державою, польською державою, французькою державою зробити цей фільм”**. Коли ми переглянули фільм **“Хоробре серце”**, навіть той, хто погано знав історію цього народу, відразу захотів стати на сторону повстанців. І їхати туди, і боротися. Так вражаюче подано національну тему. А скільки в нашій історії унікальних національних подвигів, драм, трагедій!

Десять мільйонів виділяємо вперше на підтримку національних видань. Я думаю, що нове видання Тараса Шевченка і нова українська енциклопедія, яких давно чекає освічена людина, повинні бути найпершими національними виданнями. Крім того, передбачено чимало програм на збереження історичної спадщини. До речі, при всій реорганізації ми вводимо Комітет з питань збереження національних святинь. Комітет, який опікуватиметься українською спадщиною. Починаємо ми з Десятинної церкви. Адже там ніколи не проводилися комплексні археологічні дослідження. Це святе українське місце, де лежать Святий Володимир, Свята Ольга... Нехай археологічний сезон 2005 року починається з Десятинної церкви. Хай наші провідні археологи працюють там, а далі вирішимо, що робити. Але вимога одна: цей об'єкт повинен працювати на національну

свідомість. Аналогічне питання стоїть щодо Хортиці. Хто давно там був, то сьогодні може побачити трагедію пам'яті українського козацтва. Нам це треба виправляти. Про це треба чесно говорити. Це питання коштів, це питання совісті.

Мистецький арсенал. 97 % того, що є в наших запасниках, починаючи зі скіфського золота, золотої комори Інституту археології і золотої комори Національного банку, ніколи українська нація не бачила. Унікальний проект, який повинен поставити Україну на рівень країн, які мають Ермітаж, Лувр тощо. У нас є унікальний мистецький арсенал і унікальні можливості. Я відвідав національний музей Туркменистану. Шикарний музей з мармуру, граніту, але експонатів малувато. У нас — навпаки. Те, що Терещенки побудували — ото й усе українське мистецтво, яке зберіг Василь Тарновський. На тих самих стінах. Ми нічого не додали. Одна тільки проблема реставрації чого варта. Адже більш як 10 років ніщо не живе без реставрації.

Ми будемо говорити про “**День українського дерева**”, коли кожний українець повинен посадити дерево. Ми маємо зробити Україну квітучою країною. Мені соромно, коли їдеш Сумщиною і тобі показують: “Це сталінська посадка, там Катерина посадила”. Хіба нинішнє покоління не може зробити Україну? Я закликаю вас подивитися на неї іншими очима, щоб ми не зраджували себе і не зраджували очікувань наших дітей.

Тепер про освіту. Хочу розпочати з того, що якщо нинішня влада, нинішня еліта не зрозуміє, що освіта належить до однієї зі стратегій національної безпеки, ми програємо завтрашній день. Мусимо усвідомити, інакше говорити про це, сформувані позиції. Завтрашній день у цьому глобальному світі виграється не кількістю видобутого вугілля, вибачте мене на слові, не кількістю зібраного зерна, залізної руди. Завтрашній день виграється тільки двома способами — освіта і технології. Нація, яка формує авангард у цих двох напрямках, має перспективу. Тому хочу звернутися до вас. Ви — мудрі люди, знаєте, чим живе нинішня конструкція освіти. У нас є чимало ресурсів, але вони розмазані або працюють на тиждень. Тому я вас закликаю, міністра освіти і науки насамперед, через 30 днів покладіть мені, будь ласка, на стіл той документ, який називається “План розвитку освіти”. Так, як ви його бачите. Дайте свої пропозиції, міністерство повинне їх звести. У сьогоднішній протокол запишіть кожний мудрий вислів, який торкатиметься того чи іншого пункту цього плану. Кожне бажання, яке є раціональним. Виступив, наприклад, пан Брюховецький. Йому треба автономію. Я прошу міністра — через п'ять днів проект Указу покладіть мені на стіл. Я знаю, є ще такі звертання трьох — чотирьох університетів. Це не є якоюсь проблемою, але ми повинні діяти.

Безумовно, **ми говоримо про доступ до освіти.** Про стандарти, якість цієї освіти. Ми говоримо про європейську освіту. Ми хочемо жити в європейських стандартах. У тому числі — освітніх. Можливо, одну репліку я присвятив би цьому європейському напрямку.

Друзі, я б хотів, щоб ми зрозуміли курс, який проводить влада. Це не курс крайності, ніби ми 14 років ішли на схід, тепер починаємо бігти на захід. Критерієм, де повинна сьогодні бути українська політика, є тільки один показник: там, де знаходиться український інтерес. Український інтерес є на сході, і тому ми говоримо про стратегічне партнерство з Росією. Але велика помилка буде, якщо ми не зауважимо ті унікальні можливості, що є на заході. І тому ми каже-

мо: нас цікавлять стандарти демократії. Чому б їх не адаптувати в Україні, якщо ми говоримо про вільну країну, про верховенство права, про політичну диверсифікацію, зрештою, про леді Демократію? Чому до цього не йти? Подивитися на соціальні, гуманітарні, економічні стандарти. Якщо вони кращі, до них треба тягнутися. Якщо скажуть, що кращі стандарти є в іншій частині материка, то нам треба йти туди. Ми повинні брати те, що краще, те що відповідає нашим українським інтересам. Риба пливе, де глибше, людина йде туди, де краще. Тому в нас має бути конкретний план наближення наших стандартів до європейських. Це той план дій, який повинен з вашою участю бути сформований. Я готовий до того, щоб створити комітет з 20—25 провідних ректорів, яких ви добровільно зможете назвати. Будемо раз у квартал робити профільні спеціальні зібрання, які дають відповідь про курс, корекцію, пріоритети або моніторинг за тими процесами, які цікавлять нас у вищій школі. Це повинна бути громадська ініціатива. Це спосіб, щоб ви відчули на собі відповідальність, щоб знали: ви є учасниками цих процесів. Бо тільки ви можете професійно побачити їх доцільність. Ми готові, шановні друзі, сформувати план дій у цьому напрямі і зробити такі кроки. Це буде національний рух.

Далі. Безумовно, освіта і освітній заклад повинні бути демократизовані. Скажіть, будь ласка, як можна дивитися на історію, коли мої земляки із сумських університетів запитують, якими треба бути безталанними ректорам, керівництву, аби роками не розуміти позиції дітей. Я засвоїв одне з чудо-методів педагогіки: якщо ти хочеш добре виховати дітей, це можна зробити одним способом — будь прикладом, як батько своїм дітям. Вони тебе повторять обов'язково.

Як прикро, що в тяжкі хвилини в листопаді 2004 року під час виборчої кампанії, що називається помаранчевою революцією, в дуже багатьох університетах ректори почали займатися політикою. Почали перстом дітям показувати, за кого голосувати. Ви ж тут не фахівці. Чому ви чіпаєте найсвятіше, що в людини є — право вибору? Чи може таке бути в іншій країні, щоб ректор сказав своїм дітям: ви йдіть туди і голосуйте за того? А ми опустили до такого. Ми мордували не один десяток вищих навчальних закладів. Це є ваша моральна провина. Ви не є політиками. Ви не повинні політизувати свій заклад. Ви можете самі обирати будь-яку позицію, але ви не парторги якоїсь партії. Ви поставлені для іншої функції. Тому, шановні ректори, я пропоную: кожний, хто себе повів у тій ситуації, порушивши закон, повинен подати заяву про відставку. Це моя моральна вимога. За це ви маєте нести пряму відповідальність. 186 справ сьогодні розглядаються в судах про фальсифікацію виборів. 96 уже завершено. Від двох до п'яти років отримують ті люди, які займалися фальсифікацією виборів. Я переконаний, що це була остання фальсифікація. Більше ніхто не наважиться йти на такий крок. Тому, шановні друзі, кожен, хто допустив знущання над студентами, має отримати належну оцінку. Керівники, які скомпрометували себе, повинні залишити стіни університетів.

Друге. У вищій школі має утвердитися студентське самоврядування. Студенти хочуть відчувати себе повноправними партнерами. Ви повинні весь час пам'ятати: готуєте громадян України — не треба калічити їхні душі і долю університету.

Я буду підтримувати всі кроки, що стосуються реальної автономії вищих навчальних закладів. Якщо є бачення, якою дорогою треба йти, я готовий наступ

ного тижня підписати відповідні укази — чи це експеримент, чи окрема практика, яку ми впроваджуємо. І прошу в цьому питанні сформувані бачення колегії і закріпити його в тому плані дій, який повинен сформуватися з ваших пропозицій.

Зробити вищу освіту доступною. Я думаю — це одне з очевидних завдань, про яке вже говорилося в попередніх виступах. Ми почуваємося винними за те, що десятки тисяч обдарованих українських дітей відрізані від вищої освіти. І тому я наполіг, щоб у бюджеті з'явилося 15 мільйонів гривень на підтримку таких дітей. Щодо механізму, то це робота Міністерства освіти і науки та Міністерства фінансів. Я хотів би, щоб ми не гальмували стан із виплатою стипендій. Щоб ми сформували потрібну перспективу її збільшення на 2005—2006 роки. Готовий приймати ті пропозиції, які ви внесете з урахуванням збільшення, що вже відбулося. Думаю, раціональним було б рішення щодо прозорості системи кредитування отримання вищої освіти. В 2000 році ми таку програму проводили. Тоді ми виділили 17 мільйонів гривень для кредитування студентів. Будь ласка, оцініть, обдумайте таке питання. Цю статтю буде поділено на кілька етапів. Прошу подумати щодо принципів і сум, які треба сконцентрувати в цьому напрямі.

Багато говорилося про те, що вступні іспити — це один з пунктів початку корупції. Щодо цього пан Брюховецький каже: “Якщо в когось є проблема зовнішнього тестування, то ми готові надати допомогу кожному”. Кожен ВНЗ може вже цього року впровадити таку програму. В нас немає двох років для адаптації. 2007 рік — це занадто довго. 2006 — це рік, коли стовідсотково в усіх вищих навчальних закладах повинна бути адаптована система зовнішнього тестування абітурієнтів. Ви скинете камінь з моєї душі. Прорахуйте фінанси, технічні можливості і виділіть це в програму, якою персонально опікується ректор університету.

Завдання третє. Вища освіта повинна ґрунтуватись на наукових дослідженнях. Студенти мають отримувати передові знання — авангардні, модерні знання. Ми повинні змінити практику вищої освіти, щоб вона була доступна для таких знань, щоб вона велику частину цих знань формувала. Куди б ти не поїхав на Захід, скрізь унікальні творіння, унікальні винаходи, які робляться, як правило, у вищій школі або структурами, що працюють у ВНЗ.

Звичайно, ми відчуваємо величезну потребу широкого міжнародного обміну студентами. Два тижні тому ми домовилися з президентом Польщі, з канцлером Німеччини, що ці країни беруть щорічно на стажування через власне фінансове забезпечення 10—15 тисяч українських студентів у вищих навчальних закладах. Ми говоримо про створення Люблінського українсько-польського університету, про те, щоб створити в Україні дзеркальні проекти. Ми порушили питання перед Європейською Комісією про те, що в 2005 році було б доцільно прийняти рішення про пом'якшення візового режиму для студентів, які навчаються у вищих навчальних закладах, журналістів, людей мистецтва, можливо, бізнесменів, які працюють у спільних проектах, викладачів, професорів. І в останній зустрічі з міністром закордонних справ Польщі якраз про це йшлося. Вони є провідниками зміни візового режиму в країні Європейського Союзу.

Ми говорили про оптимізацію вищих навчальних закладів. В Україні 350 ВНЗ III—IV рівнів, у Франції — 80. Чого в нас не вистачає? Чого ми хотіли? 82

з них мають статус національних. Але я думаю, що іноді чи й дуже часто — це не більше ніж якийсь формальний додаток до назви.

I, нарешті, про фінанси. Я буду тим Президентом, який щорічно збільшуватиме фінансування вищої школи. Я готовий бути вашим партнером. Хочу від вас отримати чіткий план дій майбутнього освітнього процесу. Я наполягатиму на тому, що виділяти фінанси на вищу освіту України можна тільки під зміни. І тому план дій, який я прошу вас сформувавати, повинен бути планом адаптації, оптимізації, коли ми цим чи іншим збільшенням ресурсу можемо зробити багато більше справ, ніж робимо сьогодні. Думаю, що в план потрібно внести і соціальне партнерство, особливо зі структурами бізнесовими, які можуть багато в чому допомогти — в проблемах підготовки, практики, фінансування. Це практика, яка є в кожній країні світу, яка бере на себе левову частку проблем освіти, зайнятості. У кожного ВНЗ така практика має бути.

Ще одне. **За державним замовленням повинні навчатися не менш як 50 % студентів.** Шановні ректори, я прошу вас ставитися до цього як до мого прямого завдання. Я цього вимагаю. Зробіть ревізію, і я прошу, цю норму закону, починаючи з цього року, щоб виконав кожен вищий навчальний заклад. Треба повідомити правдиві цифри, щоб знати, яку ситуацію ми прийняли в освіті. Сьогодні 39 % студентів є бюджетниками. 61 — студенти-контрактники. Ви розумієте, що таке співвідношення не є доцільним і його приймати неможливо.

І останнє. Шановні друзі, я переконаний, що вимогу, яка стоїть перед вищою школою, бачення перспектив вищої школи найкраще можуть сформулювати люди, які сидять у цьому залі. Я попросив би вас сьогодні тримати демократичну дискусію. Сформувавати своє бачення передусім тієї вищої школи, до якої ми прагнемо. Зробити п'ятилітні відповідні плани адаптації до європейських стандартів і ходи з тих чи інших напрямів. Передбачити формат стосунків ректорів, міністерства з владою, який дав би змогу проводити ефективний моніторинг і супроводження цього плану. Прошу, щоб із ваших рядів за вашою рекомендацією було виділено 20 чоловік до Секретаріату Президента України, які вели б цю тему влади і освіти. Я підкорюся будь-якій вашій пропозиції. Щоб це були ваші партнери, ваші агенти, які забезпечували б плідний контакт для реалізації цієї ідеї. Бажаю вам доброї настрою, хорошого духу, віри в те, що ви робите велику справу для України. Здоров'я і щастя вам на многії літа.

Виступ Президента України Віктора Ющенка на засіданні підсумкової колегії Міністерства освіти і науки України (24 березня 2005 р., м. Київ)

Турбота про вчителя — надія на майбутнє

Дорога учительська громадо! Я сьогодні буду виступати як син сільської родини вчителів села Хоружівки, зі споминами про свою школу, своїх вчителів і з думками щодо реформування української школи. Мені імponує, що багато виступів було присвячено тому, як виграти майбутнє, як освоїти його, що для цього потрібно Україні.

Вдячний Василю Григоровичу (Кременю. — *Ред.*), що він подарував таку думку: тільки знання, освіта і технології можуть забезпечити достойне майбутнє України. Можна дискутувати щодо капіталізації економіки, говорити про інвестиції в ресурси, у тому числі матеріальні, але рано чи пізно нація дійде висновку, якого дійшов майже увесь світ. Якщо ми маємо національне “его”, якщо ми хочемо виграти й освоїти завтрашній день, то повинні сьогодні чітко зрозуміти: це можна зробити тільки завдяки освіті й технологіям. Якщо ми не справимося з проблемами освіти, в широкому сенсі цього слова — освіти, яка потім трансформується в науку, в технологію, тобто якщо ми не будемо інтелектуальними, ми не виграємо завтрашній день. Інакше нас ні нафта не врятує, ні газ, ні 40 відсотків українського чорнозему, ні найбільші запаси вугілля в Європі... Тому я дуже вдячний, що ми сьогодні фокусуємося, як мені видається, на дуже інтелектуальній площині — дискусії щодо питання, як підняти українську школу. Ми всі хочемо бачити своїх дітей, з одного боку, освіченими, а з іншого — вихованими. Ці дві засади визначають поняття громадянства. Але як їх вирішити, розуміючи, що найперший педагог в усі часи був завжди прикладом. Приклад вчителя і приклад батька. На цих двох засадах, я думаю, вихована українська нація.

Якщо ми хочемо дати точну відповідь, правильну відповідь на те, як відродити українську школу, як її підняти, то маємо, очевидно, проводити дискусію, як *зробити місію вчителя і його середовище віднині особливим у країні*. Розуміючи, що якщо ми знайдемо фундаментальну відповідь, концептуально її сформулюємо, то решта суміжних питань хоч, безумовно, і залишаться, але вони будуть другорядними. Бо якщо віднині це державна політика, то слово “ні” не повинно бути ні в міністра фінансів, ні в міністра освіти, тому що *все, що вигідно українському вчителю, — те вигідно Україні*.

Ця полеміка, яка відбулася сьогодні, виокремиться у звернення, котре я візьму за основу в своєму Указі, який буде видано після завершення нашої розмови. Ми лівову частку розмови присвятили проблемам учителя, освітньому процесу, українській школі. Нам не треба забувати, що українська мова, українська література є там, де живе українська громада. Ми не повинні забувати про Придністров'я, де майже немає українських шкіл. Нам не треба забувати про Тюмень, про Естонію, про Грузію, про Португалію, де живуть сотні тисяч або й мільйони українців. Там мають бути українська освіта, українська література, українська історія і, звичайно, українська школа. Це є державна політика, яку ми будемо відстоювати. Цього року ми вперше заклали гроші, щоб фінансувати українську освіту за кордоном — близько 60 мільйонів гривень. Аби українці за кордоном відчули, що в них є материнська земля, яка розуміє, що таке державна освіта, і вона до них тією чи іншою мірою доходить.

Тепер дозвольте сказати кілька формальних слів у контексті нашого форуму. Ніщо не визначає майбутнє нації так, як освіта. У ній бачили живу воду для нашого народу великі предки — від Ярослава Мудрого до Петра Могили, від Григорія Сковороди до Миколи Скрипника. Для них українська школа, книга, наука були найпрямішим шляхом до утвердження української нації. Цим шляхом і наших батьків, і нас, і дітей наших вів і веде великий подвижник — український учитель. Своїм трудом, терпінням і любов'ю він заслужив велике все-народне визнання. І я, як глава держави, маю честь висловити вам цю повагу. *Хочу, щоб ви пам'ятали, що українська нація вірить у вас, дорогі вчителі, і пишається вами!*

Зусиллями багатьох поколінь педагогів в Україні створено міцний фундамент народної освіти. Українська нація — одна з найосвіченіших сьогодні у світі. Її інтелект — це основний шанс для України, для майбутнього. Проте минулі здобутки не гарантують нації успіху в майбутньому. Світ навколо нас швидко змінюється. Стати повноцінним учасником глобальної економіки може лише та країна, в якій інтелектуальні професії стали масовими, а інвестиції в розвиток людського потенціалу — найвагомішими і найефективнішими.

Маємо приклад країн Південно-Східної Азії. Їх злет у індексі людського розвитку ООН дав змогу здійснити прорив у сферу високих технологій. Там кожен вкладений в освіту долар обернувся десятками доларів внутрішнього валового продукту. Слідами “тигрів” ідуть Індія і Китай. Сьогодні розвинуті країни щороку 10—12 відсотків ВВП вкладають в освіту. Результати вже можемо побачити і в наших сусідів. Розвиток, інвестиційну привабливість країн Балтії, Польщі, Чехії експерти пов'язують з можливістю їх середньої і вищої школи динамічно реагувати на соціальні та економічні зміни. Настав час “економіки знань”, в якій розумові ресурси дають набагато більший прибуток, ніж природні. На мій погляд, наша велика проблема в тому, що Україна досі не реалізувала цю філософію. Через це стан освіти в Україні викликає дедалі більше занепокоєння у тих, кому не байдуже її майбутнє. Останніми роками освіта фінансувалася вдвічі менше, ніж у розвинутих країнах, — на рівні 5—5,8 відсотка від того, що ми заклали на 2005 рік. Сьогодні школа не готова до забезпечення потреб сучасної економіки у самостійно мислячих особистостях, здатних розв'язувати гострі проблеми.

Але для мільйонів українських родин, громадян України освіта — це шанс для своєї дитини. Цей шанс формується двома складовими: доступністю і якістю. Такі принципи освіти запропоновано і в моєму плані дій “Десять кроків назустріч людям”, який Україна підтримала на президентських виборах.

Освіта в Україні перестала бути загальнодоступною. Це також факт. Скорочується частка дітей, охоплених навчанням. Минулого року їх було близько 90 відсотків. У Польщі, Угорщині, Словаччині цей показник становить близько 98 відсотків. Діти з різних регіонів, з міста і села не мають рівного доступу до освіти. Сільська школа, особливо у віддалених селах, не дає освіти, що відповідає державному стандарту. Здібна дитина у такій школі позбавляється шансу продовжити навчання. Можливість здобути вищу освіту все більше залежить від товщини батькового гаманця. Коштом державного бюджету у вищих навчальних закладах навчаються лише 39 відсотків студентів. Нещодавно я перед Міністерством освіти і науки України поставив завдання довести цей відсоток,

як вимагає закон, до 50 відсотків. Це обов'язок, який взяла на себе держава. І це та норма, що працюватиме, починаючи з 2005 року, бездоганно.

Для решти плата за навчання зростає щороку і вже сягає 10 тисяч гривень на рік на деяких престижних спеціальностях. Доступ дітей з небагатих родин до кредитів на навчання є дуже обмеженим. Деградує якість освіти. Десятки шкіл по всій Україні перебувають в аварійному стані. Батьки і діти бачать застаріле і зношене обладнання кабінетів. Школярі вдома розповідають про "уявні", віртуальні лабораторні роботи, а педагоги знають: практично жодна з лабораторних чи практичних робіт, передбачених Державним стандартом середньої освіти, не може бути виконана повністю у переважній більшості шкіл.

Тривогу і фахівців, і батьків викликає помітний останніми роками відхід на задній план фундаментальних дисциплін. У класичній європейській школі рідна мова і література, математика, історія — це основи основ. Доповнені географією, фізикою, хімією, біологією та іноземними мовами, вони становлять перевірений віками інструмент розвитку людського розуму. Чи виправдане їх розмивання новомодними, методологічно необґрунтованими предметами? Чи доцільним є надмірне перевантаження дітей? Суспільство досі не отримало переконливої відповіді на ці питання.

Наша школа досі перебуває поза межами інформаційних потоків. Лише 43 відсотки шкіл мають навчальні комп'ютерні комплекси, у селі — 39. Це означає, що на 75 школярів в Україні припадає один комп'ютер. Доступ до Інтернету в місті має один учень із 200, в селі — один із тисячі. В Європейському Союзі рівень — 15 учнів на один комп'ютер, під'єднаний до мережі Інтернет — досягнуто ще у 2003 році. А в Україні досі небагато вчителів, які вміють користуватися комп'ютером.

Україна на відміну від Польщі чи Росії не бере участі в міжнародних порівняльних дослідженнях навчальних досягнень учнів, які проводяться Організацією Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО та Організацією економічного співробітництва і розвитку. Перемоги вихованців кількох елітних шкіл на престижних міжнародних олімпіадах не дають відповіді на питання, якою є якість української освіти в міжнародних координатах. А така чесна відповідь дуже потрібна і школі, і суспільству, і дитині.

Щороку в країні за парти сідають майже шість мільйонів дітей. І діти, і їхні батьки — а це вже десятки мільйонів — бачать, що школу не оминули ні корупція, ні подвійні стандарти у взаєминах учень — учитель. Люди бачать, що оцінки дитини часто залежать не так від успіхів у навчанні, як від стосунків батьків з учителем чи директором школи. Репетиторство вчителів, різного роду "добровільні внески" на потреби школи потроху перетворюють освіту на платну. Розумію, що вчитель часто був поставлений у такі обставини, які знижували моральну планку. Проте нам разом треба думати, як відновити первісну висоту.

Наведу дані соціологічних досліджень Міністерства освіти і науки України. На запитання, чи потрібно в хороших школах доплачувати за навчання, в Києві позитивну відповідь дали 50 відсотків опитаних, на Сході — 41, на Півночі — 36, у центральних областях — 32, в Криму — 28, на Півдні — 25 і на Заході — 23 відсотки. На запитання, чи потрібно давати в українській школі хабар, у Києві "так" відповідають 20 відсотків, у Криму — 17, на Півдні — 15, на Півночі — 15, на Заході — 13, на Сході — 12 і в Центрі — 10 відсотків.

Колись школа, особливо в селі, була центром всього громадського життя. Тепер навіть обсяги роботи гуртків скорочуються, так само, як і мережа позашкільних закладів. Ті, що залишилися, змушені заробляти гроші, надаючи платні послуги. В результаті свій вільний час багато дітей проводять на вулиці, яка демонструє їм дуже специфічні моделі поведінки. У 2004 році неповнолітні скоїли більш як 30 тисяч злочинів. За рахунок дітей молодшає “соціальне дно”. Все гострішою стає проблема профілактики наркоманії та алкоголізму в українських школах. Підтверджується стара мудрість: хто не хоче давати гроші на школи, змушений давати їх на тюрми.

Батьків турбує стан здоров'я дітей. Статистика свідчить: серед випускників шкіл лише 10 відсотків можна вважати здоровими. До 40 відсотків дітей мають хронічні захворювання. Це проблема не лише школи. Але доведено, що рівень хронічних захворювань зростає разом зі зростанням навчального навантаження. *Навчальний процес, що позбавляє дітей здоров'я, не може вважатися нормальним.*

Соціологічні опитування свідчать, що більша частина громадян — майже 60 відсотків — вважають: стан системи освіти погіршився. 57 відсотків опитаних кажуть, що знижується загальний освітній рівень населення. Впевненість у тому, що школа сьогодні дає хороші знання, висловили лише 18 відсотків громадян. Тому суспільство відчуває проблеми виховання нового покоління. Далеко не завжди школа здатна виховати в учня повагу до людської гідності, толерантність і любов до ближнього, справедливість і солідарність — тобто до тих цінностей, на яких стоїть наша європейська цивілізація. Дуже часто освіті не вдається сформувані в дитині національну ідентичність, виховати в учня патріотизм, повагу до демократії і права.

На мій погляд, минулий рік приніс освіті моральну кризу. Виборчі дільниці, розташовані в школах, стали місцем фальсифікацій, в яких брала участь, на жаль, і частина вчителів, покликаних давати моральний приклад нації. Адміністративний тиск, залякування вчителів і батьків насаджувалися чиновниками як норми життя освіти. Ми не допустимо політизації в системі освіти. Будемо демонструвати толерантність і право вибору людини. Віднині ніколи сільський вчитель чи вчитель взагалі або ректор не буде займатися тією справою, яка ганьбила його честь і авторитет, особливо на минулих виборах. Давай-те скинемо цей тягар.

Я як батько п'ятьох дітей хочу ще раз підкреслити, що перший вчитель для дітей — це вчинок батька. Я, наприклад, пам'ятаю всі вчинки батька: як він піднімав мене на дорозі, коли ми впали з велосипедів, як він докоряв, коли стрибнув з копни сіна на сани і трохи не нахромився.

Я переконаний, що і вчитель повинен дарувати ту моральну, кришталеву чистоту, яку ми хочемо бачити у своїх дітей. І тому, шановні друзі, драматично, що таке приниження вчителя і школи відбувалося на очах мільйонів людей у багатьох містах і селах, у тому числі на очах наших дітей. У десятках університетів ректори і викладачі продемонстрували уроки цинізму, аморальності, змушуючи майбутніх педагогів голосувати за провладного кандидата. Та йдеться взагалі про будь-якого кандидата. Дехто навіть змушував студентів брати участь у виборчих фальсифікаціях з допомогою відкритих посвідчень. Ректор вищого навчального закладу не повинен перстом указувати, за кого треба голосувати,

якщо ми говоримо про європейську націю. Не можна лізти в душу людини, в її вибір. Як нація адаптувалася до такого типу корозії, що це торкнулося навіть її духовних наставників? На попередній колегії я поставив чітке завдання і питатиму з міністра освіти і науки — керівники вищих шкіл, які чинили ганебно щодо своїх учнів, чинили не по-партнерськи, які займалися протизаконною діяльністю, повинні покинути керівні посади у вищій школі. Вони зробили кроки, які є небезпечними для формування моралі та суспільного світогляду дітей. Це — моральний злочин. Тому ще раз прошу міністра звернути увагу на цю справу.

Хочу зачитати вам лист, що надійшов десь на початку цього року (а ми опрацювали їх кілька тисяч). Пише хлопець, якому трохи більше двадцяти років. (Подається скорочено. — *Ред.*) “Я народився за вісім кілометрів від древнього Галича. Всі мої предки з покоління в покоління живуть надією, що мудрість і велика державотворча енергія Данила Галицького згуртує в жилах нащадків, збудить волю і розум, засяє провідною зіркою. З молоком матері я засвоїв, що тільки на рідній землі можна бути щасливим і самодостатнім. І ніякі багатства Сходу чи Заходу не замінять почуття синівської вдячності до Батьківщини... Я багато подорожував за кордоном. І найбільше мене вразило не багатство, не розкіш версавілі і віденських палаців, а те, що людина відчувається у своїй країні захищеною і потрібною. Скажіть, якщо ви після опівночі зустрічаєте у під'їзді свого будинку поліцейського, які у вас відчуття? На Заході 95 відсотків відповідають: “Я спокійний”. Коли таке опитування провели в Україні, більш як 90 відсотків людей сказали, що вони знаходяться тоді в стані переляку”.

Читаю далі: “Заради такого патріотизму, заради гідного життя в нашій країні я готовий день і ніч трудитися. Віддавати свої знання і вміння, щоб без сорому подивитися в очі своїм нащадкам і сказати: “Я зробив усе, що міг, задля того, аби ваша Україна була не задвірками Європи, а її культурним, економічним центром”.

От уявімо собі, що цей хлопець біля нас. Він має такі колосальні ідеї. І що біля нього — правильний учитель, який нічого злого не зробить, а своєю мудрістю додасть йому знань. Яка це відповідальність, що лягає на плечі вчителя!

Адже, зрештою, навіть не стоїть питання, щоб вища школа виховала, вичила класного педагога, хірурга чи агронома. Йдеться про одне: школа повинна виховати громадянина України зі знаннями, з патріотизмом, з любов'ю до батьківської землі, яка може передати те, що створили покоління до нас і передали через вчителя. Я вдячний вам, освітяни, за те, скільки мудро, педагогічно важливого ви сієте нині в українській нації.

Сьогодні освіта сама складає іспит на зрілість перед суспільством. Чи здатна освітянська громада до самоочищення? Чи здатне учительство виробити нові професійні стандарти, в тому числі у сфері взаємин із владою? Я чекаю від нашого форуму важливих і чесних кроків. Разом із вами нам треба подолати наслідки беззаконня, підвищити в очах всього суспільства авторитет учительської праці.

Переконаний, що це нам під силу. Таку впевненість мені дають приклади громадянської мужності тисяч вчителів, десятків тисяч викладачів і студентів, які захистили свою людську гідність і демократію у своїй країні.

Освітяни одними з перших вийшли на помаранчеві вулиці і площі, протестуючи проти фальсифікації. На Майдані їх побували сотні тисяч — від сту-

дента до ректора університету, від молодого вчителя до академіка-педагога. То був унікальний час, до якого нація йшла, можливо, 200—300 років.

Український учитель був разом зі своїм народом, як це завжди було в нашій історії. Ми були разом на Майдані, ми сповідуємо його ідеї. Разом ми дамо українській нації сучасну освіту, потрібну їй для утвердження себе в Європі й у світі. Я впевнений, що на Майдані з нами побували Тарас Шевченко і Зіновій-Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, гетьман Дорошенко.

Україна не є сусідом Європи, Україна є центром Європи. Все те, що ми називаємо “європейські цінності”, — це цінності, до яких приклалося, формуючи їх, не одне покоління української нації. Ми можемо говорити про українську і першу світову конституцію Пилипа Орлика 1710 року. Ми можемо говорити про те, що на тій землі, де ми живемо, вже більш як півтисячі літ є пряме виборче право, за яким нація обирала свого короля, імператора чи, як це називалося, гетьмана. Коли в Європі панувала монархія, тут була унікальна демократія, унікальні відносини між державою і церквою, унікальна адміністративна система. Хочу всім сказати одне: у нас ніколи не повинна хилитися голова від того, що хтось говорить, ніби ми не є європейською нацією. Від кореня, навіть від географічного центру, який знаходиться у Рахові Закарпатської області, ми є невід’ємною частиною Європи. Моє глибоке переконання, що будь-яка модель європейського дому без України буде некомплектною. Тому ми чітко заявляємо: ми — європейська нація. Ми хочемо бути формально в Європейському Союзі. Зробити ці кроки, які наближають нас до нього, — це завдання найближчих трьох років. І тому 21 лютого ми підписали план дій “Україна — ЄС”. Мета його дуже проста — зробити “дорожню карту” руху України до Європи. Але ми всі повинні зрозуміти, що на 90 відсотків роботи — це домашнє завдання, яке ми повинні виконати, щоб знати абетку, на базі якої формується спілкування в Європейському домі, — чи то з економічних, чи гуманітарних, чи соціальних, чи будь-яких інших питань.

Тому, шановні друзі, я хотів ще раз подякувати педагогам і студентам, які прийняли Помаранчеву революцію, які стояли під дощем і на морозі, незалежно від того — був це київський Майдан чи інший. Ми стояли на майданах, щоб вибороти демократію, свободу і волю. І я, як Президент, стверджую: жодною з цих цінностей не поступимось. Бо тільки вони є невід’ємною умовою формування людини. Ми повинні гордитися, що ми — українці. Що народилися в такий унікальний час, про який думав не один десяток поколінь.

З нами живуть десятки націй, ми повинні зрозуміти і зробити так, щоб представник будь-якої національної меншини міг встати і сказати: “Я щасливий, що живу в Україні. Я знайшов тут своє щастя, тут моя родина, тут моя робота. Що я отримую ті блага, яких, можливо, не змогла дати моя материнська земля”. Тому, шановні друзі, попри все, я просив би вас цінувати єдність — від Сходу до Заходу. Правильно сьогодні сказав Василь Григорович Кремень, говорячи про мову. Мова ніколи в Україні не повинна стати рубіконом, межею, щоб ми почали ділити суспільство за тим, хто якою мовою розмовляє. Ми повинні говорити українською, кому зручно — хай говорить російською мовою. А взагалі, дай Боже, щоб ті учні, які сьогодні сидять за партами, знали українську, англійську, німецьку, французьку, російську... Якщо ми хочемо провести свої інтереси по всьому світу, маємо знати мови тих державних націй, з якими прагнемо

співпрацювати політично чи економічно. Нас не можуть ділити церква, конфесії, ми поважаємо право кожного обирати свою дорогу до Бога.

Для нової влади освіта починається з учителя. Ми почали з повернення боргів тим, хто раніше був обділений такою увагою. Порівняно з минулим роком у Держбюджеті-2005 фінансування Міністерства освіти і науки України зросло на 43,5 відсотка. Не багато. Хочу сказати, що, формуючи бюджет-2005, я хотів показати кожній людині, незалежно від того, скільки їй років, де вона проживає, яка в неї професія: якщо в Україні є чесна влада, професійна влада, патріотична влада, через дванадцять місяців ви відчуєте поліпшення свого життя — по кишені, по бутерброду. Це не популізм. Тільки через демократію, через професійні публічні відкриті дії влади ми можемо підняти стандарти: гуманітарні, соціальні, економічні. Кожна людина повинна відчути таку перевагу.

Ми зробили унікальний соціальний бюджет. У ньому є зони ризику. Якщо фінансами, економікою опікуватимуться професіонали, ми виконаємо в 2005 році дві макроекономічні можливі тези. З одного боку, ми значно піднімемо соціальні стандарти, розрахуємося з боргами, зробимо 14 соціальних програм, які дійдуть до найбільш обділених дітей, підлітків, мам. З іншого боку — ми отримаємо економічний стимул.

Ми сформували другий бездефіцитний бюджет за чотирнадцять років, хоча прийняли бюджет з дефіцитом 32 мільярди гривень. Крім обіцянок, у старому бюджеті не було передбачено коштів, як правило, для виконання соціальних програм. Ви знаєте ті, м'яко кажучи, курйози, що відбувалися з українськими пенсіонерами. Коли попередня влада встановила надбавки на три місяці, не передбачивши жодної копійки у бюджеті 2005 року. Ми мусили взяти на себе дефіцит бюджету 17 мільярдів гривень по Пенсійному фонду. Сьогодні я можу визнати, що жодна нація в світі з внутрішнього валового продукту не виділяє стільки на пенсійне забезпечення, як Україна. З одного боку, треба радіти, з іншого — треба серйозно думати, щоб це не привело до серйозних наслідків. У тому числі й до охолодження економічних тенденцій. Треба публічній владі не піаритись, а зробити зважені кроки, зіставляючи їх з реальними можливостями.

Але ми прийняли ті зобов'язання, які були дані в 2004 році попереднім режимом. Ми жодну позицію навіть не обговорювали. Я попросив подати все, як є, плюс ще 17 відсотків додати до пенсій. І мені не соромно виступати перед будь-якою аудиторією, коли ми говоримо про бюджет 2005 року. Молю Бога лише про одне: щоб ми витримали макроекономіку, щоб витримали ефективний контроль за цінами, щоб у листопаді чи грудні ні вчитель, ні пенсіонер не могли сказати: те, що ви дали (більш як 50 відсотків) на заробітну плату, забрала із кишені інфляція.

Вперше передбачено 690 мільйонів гривень на компенсацію несплачених у 1997—2000 роках надбавок за вислугу років та допомоги на оздоровлення відповідно до ст. 57 Закону України “Про освіту”. Починаючи із січня цього року ми виконали першу конституційну заповідь: рівень мінімальних заробітної плати і пенсії відповідає прожитковому мінімуму. Особливо хочу сказати щодо пенсіонерів: ми — перше покоління, яке довело норму мінімальної пенсії до прожиткового мінімуму. Середня заробітна плата освітян із січня зросла у півтора раза — з 440 до 670 гривень. Тепер орієнтир — виконання Закону “Про освіту”, норма якого була передбачена багато років тому, але ніколи не виконувалася, — при-

рівняти середню заробітну плату освітян до середньої заробітної плати в промисловості. Таку мету поставлено. Сьогодні ця різниця становить 35 відсотків. Починаючи з 1 вересня маємо намір довести середню заробітну плату освітян до 763 гривень для якнайшвидшого скорочення цього розриву.

Освіта фінансується великою мірою з місцевих бюджетів. І тут маємо проблеми. Станом на 13 травня цього року заборгованість перед працівниками навчальних закладів, що фінансуються з місцевих бюджетів, становить майже 30 мільйонів гривень. У 61 районі Автономної Республіки Крим, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Одеській, Рівненській, Сумській і Чернігівській областях. Особливо неприємна ситуація в Київській області.

Я даю доручення Кабінету Міністрів і Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській і Севастопольській облдержадміністраціям посилити соціальний захист учителів.

Перше. Забезпечити постійний контроль за своєчасною і стовідсотковою оплатою праці працівникам освіти. Вважати першочерговим завданням керівника кожного регіону недопущення заборгованості із заробітної плати вчителю. Це позиція, яку від сьогоднішнього дня персонально контролює міністр освіти і науки, раз на тиждень доповідає про заходи, що вживають Міністерство фінансів і Міністерство освіти і науки разом із місцевою владою з цього питання. Протягом наступного 2006 року, можливо, до кінця першого півріччя 2007 року маємо вирішити питання щодо доведення рівня заробітної плати вчителів до середньої у промисловості, як це вимагає ст. 57 Закону України "Про освіту". Спробуємо зробити це. Порадимося, зважимо свої можливості. Я готовий затвердити це відповідним Указом.

Друге. Ввести ефективний механізм забезпечення житлом педагогічних і науково-педагогічних працівників. Про це сьогодні багато говорилося: як скоординувати всі ресурси, мотивації, бюджетні компенсації для того, щоб ми вирішили питання забезпечення житлом вчителів. Починаючи з цього року на рівні центральної і місцевої влади будемо формувати конкретні завдання, конкретні об'єкти компенсації процентних ставок та інших форм допомоги й мотивації для того, щоб вийти на забезпечення житлом учителів.

Вирішити питання щодо надання адресної грошової допомоги молодим спеціалістам, які укладають угоду про роботу в сільських школах не менш як на три роки. Ми це питання продумаємо. Гадаю, це буде хороша мотивація для залучення молодих людей працювати в сільській місцевості. Аналогічні кроки зроблено в медицині. Ми виходимо з того, що в кожному селі повинен бути лікар. З того, що сьогодні нам потрібно якнайбільше зберегти сільських шкіл. Тому питання, як стимулювати роботу вчителя на селі, буде однією з частин Указу, який буде зроблено в контексті звернення, що ви сьогодні сформулювали.

Підвищити розміри оплати праці людям, які мають спеціальні звання, а також за інші види педагогічної діяльності, серед яких — завідування кабінетами, майстернями, навчально-дослідними ділянками, музеями тощо.

Вирішити питання щодо істотного збільшення величини довічних державних та державних стипендій Президента України видатним діячам освіти.

Соціальний захист учителя має бути доповнений його високою професійною підготовкою, озброєністю найпередовішими досягненнями педагогічної науки.

Насамперед треба подумати про підготовку молодих кадрів, адже серед працюючих учителів кожен сьомий — пенсійного віку. 43 відсотки педагогічних працівників мають стаж роботи понад 20 років і вже можуть вийти на пенсію. На початку чергового навчального року в багатьох школах розв'язують проблему, ким заповнити вакансії. І це при тому, що вищі навчальні заклади щороку випускають 29 тисяч педагогічних працівників. Така пропозиція мала б перевищувати попит приблизно в півтора рази. Але дуже багато молодих спеціалістів шукають собі іншу сферу діяльності. Нам потрібні ефективні механізми залучення молодих людей до освіти. Неefективно використовуються можливості цільового прийому до педвузів сільської молоді. Квоти їх прийому торік становили лише 14 відсотків держзамовлення, хоч максимальна квота — 50 відсотків. Проте саме в селах найгостріше відчувається брак учителів.

“Головне в освіті — це нагуляти апетит до знань, який не можна вгамувати все життя”, — так говорив Черчілл. Але існуюча система післядипломної підготовки мало допомагає учителям. Вона залишає педагога сам на сам з новими підручниками, якість яких викликає справедливі нарікання і вчителів, і учнів, і батьків. Про національну інформаційну освітню мережу, про видання достатньої кількості навчально-методичних посібників українській учитель може лише мріяти.

Для поліпшення фахової підготовки вчителів даю доручення Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям.

Перше. Розробити і впровадити ефективну систему прогнозування та задоволення потреб суспільства в педагогічних і науково-педагогічних працівниках.

Друге. Вирішити питання щодо введення практики тристоронніх угод для тих, хто навчається за державний кошт: “студент — роботодавець — вищий навчальний заклад”.

Третє. Забезпечити, починаючи з 2005 року, дотримання квот прийому сільської молоді до вищих навчальних закладів на педагогічні спеціальності за пропозиціями обласних управлінь освіти і науки.

Четверте. Забезпечити перегляд та оновлення змісту підготовки педагогів. Особливу увагу звернути на сучасну методичну та інформаційно-комунікаційну підготовку майбутнього вчителя.

П'яте. Підвищити ефективність системи післядипломної освіти.

Підвищуючи авторитет вчителя, даючи йому можливість підвищувати кваліфікацію, ми хочемо зробити його головною дійовою особою реформ в освіті. Саме від учителя ми чекаємо нових ідей. Перекоаний: згори вирішити всі питання освіти неможливо. Ініціатива Президента і уряду має бути доповнена ініціативою громадян і громад. Соціологічні опитування свідчать: більшість громадян України помітили позитивні зміни в міжнародній політиці, у добробуті, в економіці, боротьбі зі злочинністю. Але позитивні зміни в освіті, охороні здоров'я, культурі відчули менш як два відсотки українських громадян.

Виправити ситуацію допоможе реформа місцевого самоврядування. На рівень місцевої громади будуть передані повноваження у сфері освіти, забезпечені належним фінансуванням. Для цього будуть здійснені бюджетна і податкова реформи. Я хотів би в цьому контексті сказати одне. Рано чи пізно нація повинна дати відповідь, як передати повноваження і ресурси регіонам. Та концентрація ресурсів і прав, яка сьогодні сформована навколо владних централь-

них інституцій, привела сьогодні до того, що громадянин України, який народився, наприклад, в селі будь-якої області, окрім міста Києва, може отримувати фінансування по медицині, освіті, по культурі в шість разів менше, ніж у Києві, в чотири рази менше, ніж у будь-якому обласному центрі.

Ми стверджуємо, що відповідь на те, як розв'язати цю проблему, полягає лише в одному: фінанси і повноваження треба передати громаді. Ці питання повинна вирішувати громада. Яка школа, скільки класів, скільки учнів та інші потреби села — повинна вирішувати громада. І не тільки села. Громада міста має свої проблеми. Громада села — свої. Але це можна зробити лише реформуючи систему управління. Реформувати систему управління означає віддати приблизно 40 відсотків бюджету територіям разом із повноваженнями. Для того щоб провести реформу управління, треба провести адміністративну реформу. Визначитися, що є одиницею управління, одиницею місцевої влади. Вийти на модельну форму.

Незалежно від того, де народилася людина, вона повинна отримати той норматив, який має будь-який громадянин, проживаючи чи в Києві, чи у будь-якому обласному центрі. Тому треба провести реформу управління, паралельно — реформу адміністративну і робити бюджетну реформу, що повинна дати відповідь, як кожен квадратний метр міста чи села працюватиме на громаду. І ви тоді побачите, які унікальні потенційні можливості має українська громада.

Це зробили поляки, словаки, естонці, литовці. Поїдьте в ці країни, подивіться, що зроблено, наприклад, у Польщі. Ви побачите інші польські села. Ви побачите квіти, благоустрій, повагу людей до своєї влади, до самих себе. Тому що людина стала центром усіх рішень, які приймає громада. Ніхто не схиляє голову перед районним центром, перед обласним центром. Громаді передано максимум повноважень. Я знаю, яка гостра сьогодні відбувається дискусія з цих ініціатив, і даю слово: жодне українське село в рамках реформи не постраждає.

Тільки через реформу ми можемо підняти на нові серйозні стандарти — економічний, гуманітарний, соціальний — село і будь-який регіон. Нам треба покінчити з практикою чайових, з такими екзотичними величезними фінансовими перепонами, де всі податки, як правило, формуються на місці, трансформуються в Київ, а потім за незрозумілих і далеко не демократичних процесів значна частина їх — до 40 відсотків — вертається назад. Навіщо ганяти ці фінанси? Можливо, краще залишити право отримання відповідних податків за кожною територією. Це той крок, до якого здатна схилитися сильна нація.

Україна приєдналася до Болонського процесу. Ми можемо і повинні стати частиною єдиного європейського освітнього поля. Україна має якнайшвидше виконати свої зобов'язання щодо підвищення якості нашої освіти. Це потрібно не Європі, а нашим дітям, яким відкривається унікальний шанс здобути вдома європейську освіту.

На порозі випускні іспити в школах та іспити до університетів. Сподіваюся, вони будуть прозорими і чесними. Цей рік має стати першим роком без корупції на екзаменах. Суспільство цього чекає. Сподіваюся, це завдання буде вирішене без участі правоохоронних органів. Я до цього закликаю, особливо, ректорів, керівників вищих навчальних закладів. Вимагаю від вас чинити чесно.

На доступність освіти спрямоване моє доручення забезпечити у 2005—2006 роках впровадження об'єктивної системи оцінки знань школярів і студентів, у

тому числі й незалежним зовнішнім тестуванням випускників шкіл. Концепцію створення незалежних центрів тестувань треба реалізовувати негайно, щоб уже наступного року забезпечити високу якість тестувань. Ми домовилися з міністром освіти і науки Станіславом Ніколаєнком і, починаючи з 2006 року, повністю переходимо на незалежне зовнішнє тестування випускників шкіл. Прощу забезпечити для цього все необхідне.

Окремо хотів би, щоб педагоги запропонували шлях зробити освіту доступною для дітей з особливими потребами. Це дуже важливе питання. У нас досі отримання освіти такими дітьми описується в засобах масової інформації як приклад мужності. А от пересічного англієця давно не дивує, що сліпий з дитинства Девід Бланкетт здобув блискучу освіту і став сьогодні міністром внутрішніх справ в уряді Тоні Блера. Давайте ми згадаємо, як сьогодні навчаються наші діти з особливими потребами, як сьогодні вони можуть дійти до другого поверху університету, як вони можуть зайти в обласну адміністрацію, зателефонувати з міського автомата. Я переконаний, що на 90 відсотків ми цим людям не приготували місця в певних сферах життя. Це є дискримінація. Ми працюємо над Указом, який забезпечить рівні стандарти життя цих людей, у тому числі й у системі української освіти.

На завершення хотів би висловити ще окремі доручення Кабінету Міністрів і Міністерству освіти і науки, які разом із вашим зверненням могли б потрапити до спільного Указу. Для підвищення якості, доступності і демократичності освіти даю доручення:

Кабінету Міністрів України:

1. Враховуючи досвід розвинутих країн світу, розробити Концепцію розвитку дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти в Україні.

2. Визначити критерії та впровадити протягом 2005—2006 років систему оцінювання якості освіти, гармонізовану з відповідними системами в країнах Європейського Союзу.

3. Здійснити всебічний аналіз системи надання навчальними закладами платних послуг, у тому числі так званого репетиторства, привести її до норм чинного законодавства, забезпечивши контроль за наданням таких платних послуг та їх прозорість.

4. Вирішити питання щодо виробництва та постачання у загальноосвітні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади сучасних засобів навчання, забезпечивши реалізацію відповідної цільової комплексної програми.

5. Проаналізувати систему видання підручників, навчальних посібників для учнів і студентів, забезпечивши ефективне використання бюджетних коштів і підвищення якості навчальної літератури.

Міністерству освіти і науки України:

1. Невідкладно створити систему постійного моніторингу стану доступності до якісної освіти в кожному регіоні.

2. Прискорити вирішення питання щодо створення освітніх округів. Їх запровадження має бути узгодженим із сільськими громадами та батьками.

Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

1. Вжити невідкладних заходів щодо вирішення у повному обсязі питання підвезення учнів, які проживають за межами пішої зони.

2. Удвічі збільшити рівень комп'ютеризації шкіл у наступному навчальному році, залучати кошти для цього з усіх джерел, передбачених законодавством.

Я уважно стежив за тими пропозиціями, які лунали у виступах моїх попередників. У них я бачу дуже багато раціональних і корисних речей, які ми повинні взяти в основу проведення освітньої політики цього і наступних років. Припускаю, що це — перші кроки, які маємо зробити на шляху до сучасної національної освіти. Впевнений, що і тисячі українських вчителів, можливо, в засобах масової інформації запропонують наступні, кращі й ефективніші способи розв'язання проблем відродження української школи. Українська нація хоче спертися на вашу мудрість, шановні вчителі. Нагадаю вам слова Михайла Драгоманова: "Навіть свідома національна незалежність без освіти не дасть демократії. Все, що ми можемо бажати, — се, щоб, з одного боку, було більше таланту, праці й освіти, а з іншого — більше людяності". Нехай ця формула великого просвітителя буде нашим дороговказом.

Виступ Президента України Віктора Ющенка на Всеукраїнському педагогічному форумі (м. Полтава, 24 травня 2005 р.)

37-36 *Зна*

Навчальне видання

Укладач *ЛЮБАР Олександр Опанасович*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ І ПЕДАГОГІКИ

Хрестоматія

Редактор *С. В. Бартош*

Коректори *Ю. А. Полулященко, Ю. М. Заїка, О. О. Ганзюк*

Технічний редактор *Д. В. Ревуцький*

Верстка *Є. В. Кирпича*

Обкладинка художника *Л. І. Жиборовської*

Підп. до друку 20.09.2005. Формат 70×100 1/16.

Папір офс. № 1. Друк офс. Гарнітура Schoolbook.

Ум. друк. арк. 62,4. Обл.-вид. арк. 62. Тираж 4000 прим. Зам. № 5-406.

Видавництво “Знання”

01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003

Тел.: (044) 272-42-91. Факс: (044) 234-23-36

E-mail: sales@znannia.kiev.ua; <http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.